

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української мови

ДІАЛЕКТИ В СИНХРОНІЇ ТА ДІАХРОНІЇ

Трансформація
діалектного континууму
і проблеми лінгвоекології

Київ 2017

ЗМІСТ

<i>Гриценко П.Ю.</i> Динаміка діалектного континууму: гносеологічні параметри (<i>вступні зауваги</i>).....	7
<i>Аркушин Г.Л.</i> Дві говірки с. Русино-Берестечко Демидівського р-ну Рівненської обл.	14
<i>Бігусяк М.В.</i> Динамічні процеси в лексико-семантичній системі говірки с. Липовиця Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.	24
<i>Букринская И.А., Кармакова О.Е.</i> Сохранение архаического сознания в деревенском социуме.....	34
<i>Vašíček M.</i> K současnému stavu a vývoji severospišského nářečí obce Litmanová.....	42
<i>Вербич Н.С.</i> Явище гезитації в діалектному мовленні (на матеріалі говірок Чорнобильської зони).....	54
<i>Глуховцева К.Д.</i> Лемківська говірка у східнословобожанському оточенні: риси, рецепція.....	64
<i>Гороф'янюк І.В.</i> Збереження лексичних архаїзмів в українській анклавній говірці.....	73
<i>Гримашевич Г.І.</i> Прислівникова лексика середньополіських переселенських говірок як свідчення збереження мовної ідентичності поліщуків у новому діалектному оточенні.....	82
<i>Громко Т.В.</i> Проблеми вивчення північно-західного ареалу степового говору.....	91
<i>Дель Гаудіо С.</i> Короткий опис діалектних особливостей с. Вишневе Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.	96
<i>Делюсто М.С.</i> Проблема питомого / запозиченого в структурі української новожитньої говірки.....	105
<i>Ігнатенко Д.А.</i> Архаїзація номінацій в українських говірках півночі Молдови.....	116
<i>Іщенко О.С.</i> Про одне питання екології мовних ареалів (у контексті збереження чорнобильських говірок).....	129
<i>Касаткин Л.Л.</i> Пол домашних животных и род соответствующих существительных в русских диалектах.....	135
<i>Kaś J.</i> Dłaczego ilustrowany leksykon gwary i kultury..., a nie słownik gwary...?.....	144
<i>Кірілкова Н.В.</i> Флорономени в говірках Рівненського Полісся.....	158
<i>Клименко Н.Б.</i> Тексти як джерело вивчення та збереження українських східностепових говірок Донеччини.....	162

<i>Кобиринка Г.С.</i> Акцентна система говірок Чорнобильської зони: наголошення іменників.....	168
<i>Коваленко Б.О.</i> Діалектологічні описи початку ХХ ст. як пам'ятки втрачених говірок.....	179
<i>Коваленко Н.Д.</i> Регіональні особливості фразеології говірок Чорнобильської зони.....	188
<i>Колесников А.О.</i> Трансформація материнської говірки в новожитню (на матеріалі українських південнобесарабських говірок).....	200
<i>Колесник Л.Я.</i> Буковинські говірки в умовах культурних трансформацій.....	217
<i>Кумеда О.П.</i> Діалект – ідіолект (текст) – літературна норма.....	229
<i>Левенець О.Ю.</i> Прислівники на <i>-ма, -ми</i> в українських східно-слобожанських говірках	237
<i>Литвиненко Я.О.</i> Динаміка орнітолексики у східнополіських говірках.....	241
<i>Марсєв Д.А.</i> Із спостережень над семантикою лексеми <i>віхоть</i> у східнополіському діалекті.....	254
<i>Мартінова Г.І.</i> До проблеми змінності лексичних одиниць у просторі й часі.....	261
<i>Мызников С.А.</i> Некоторые аспекты изучения русских говоров позднего заселения.....	271
<i>Нефедова Е.А.</i> Вариантность как отражение эволюции русских говоров.....	283
<i>Николаев С.Л., Толстая М.Н.</i> Рефлексы праславянских гласных под ударением в украинском говоре с. Убля в Восточной Словакии (по записям 2014 г.).....	296
<i>Омельковець Р.С.</i> Західнополіські найменування хаменерію вузьколистого, або іван-чаю вузьколистого (<i>Chamérion angustifólium L.</i>).....	318
<i>Oowski B.</i> Wielkopolskie inwentarze szlacheckie 2. połowy XVIII wieku – między pismem a gwarą. Addytywność wypowiedzi... 325	325
<i>Поїстогова М.В.</i> Східнополіська ботанічна номенклатура і народна культура.....	336
<i>Rembiszewska D.K., Siatkowski J.</i> Wschodniosłowiańskie relikty leksykalne w nazwach uprzęży i wozu.....	348
<i>Руснак Н.О., Борис Л.М.</i> Динамічні процеси в назвах страв із круп (на матеріалі буковинських говірок).....	365

<i>Рябець Л.В.</i> Кличний відмінок в українському діалектному мовленні.....	379
<i>Симоненко І.В.</i> Говірка горюнів с. Линове Путивльського р-ну Сумської обл.	389
<i>Слободян О.В.</i> З народних назв водойм у східнослобожанських говірках Луганщини.....	398
<i>Тимко-Дітко О.</i> Наслідки двомовності в говірці бачванських руснаків.....	405
<i>Тищенко Л.М.</i> Номінативні одиниці діалектних текстів Донеччини на тлі української лексикографії.....	414
<i>Ткачук М.М.</i> До питання про структурну варіантність ботанічної лексики в редукованих говірках Чорнобильської зони.....	421
<i>Хібеба Н.В.</i> Динаміка весільної лексики східнобойківських говірок Рожнятівщини (кінець XIX – XXI ст.).....	428
<i>Холодъон О.М.</i> Особливості реалізації архісеми ‘говорити’ у східнополіських говірках як відображення моделі мовної картини світу діалектоносіїв	450
<i>Хомчак Л.М.</i> Трансформація надсянських говірок.....	464
<i>Шкурко Г.В.</i> Динаміка традиційної транспортної лексики в українських говорах Закарпаття.....	474
<i>Щербина Т.В.</i> Універбати як вияв вторинної номінації в говірках Черкащини.....	483
<i>Юсікова О.В.</i> Архаїчні форми предикатів у гуцульській говірці с. Богдан Рахівського р-ну Закарпатської обл.	493
<i>Ястремська Т.О.</i> Динаміка семантичної структури лексики <i>верх</i> у говірках південно-західного наріччя.....	502

Динаміка діалектного континууму: гносеологічні параметри (вступні зауваги)

Динаміка мови належить до центральних проблем мовознавства, а ідеологема – *пізнання лінгвальних об'єктів у парадигмі змінності* – упродовж тривалого часу залишається константою. Настанова досліджувати динаміку мови особливо актуальна стосовно діалектів, оскільки народне мовлення зазнає відчутного впливу різноманітних чинників, серед яких визначальними є: докорінна трансформація структури соціуму носіїв говірок, відповідно – простору функціонування діалектної форми буття мови; соціокультурні перетворення позамовного середовища; співіснування і взаємодія з іншими формами комунікації (літературною мовою, соціальними діалектами, іншими мовами). У різних частинах етномовного континууму зазначені чинники виявляються в неоднакових формах та з різною інтенсивністю; така різноплановість становить спеціальний важливий об'єкт студій.

Динаміка говірок, діалектного простору в цілому оприявнюється на рівні форм і функцій елементів структури, ареалів поширення окремих одиниць і явищ, а також зовнішніх меж говорів, нарід як одиниць членування континууму; актуальна проблема – зміна співвідношення *говірка / діалект – літературна мова* на різних часових зрізах, зокрема зміна інтенсивності та наслідків взаємодії цих визначальних форм буття мови. Попри тісний структурний зв'язок літературного стандарту й діалектів, похідність літературної мови від діалектного мовлення, ці лінгвофеномени мають значні відмінності (щодо структури, стильової диференціації, форм реалізації в комунікативному просторі, моделей оцінки соціумом, а також джерел формального розвитку), які визначають особливості їхньої динаміки. Припускаємо, що кожна мова, зокрема слов'янська, щодо зв'язку *говірка – літературна мова* та динаміки функційного співвідношення цих стратів на осі часу має як спільні, так і специфічні риси, виявлення й докладне дослідження яких так само належать до особливо важливих завдань лінгвістики.

Актуалізація ідеологеми змінності діалектів руйнує усталене враження про їх статичність, застиглість, що сформу-

валося на підставі експлікації діалектних матеріалів у монографічних описах, словниках, на лінгвістичних картах, де час як параметр існування лінгвальних елементів здебільшого не визначає завдань дослідження, форм упорядкування та наукової інтерпретації матеріалу. У лінгвістичних працях як інформаційно паритетні використовують свідчення про структурні елементи, явища говірки / говірок, які записано у проміжку в 50, 100 і більше років, тобто не диференційовано за параметром часу; без уваги залишаються можливі зміни (насамперед демографічні) відповідних соціумів та зовнішні позалінгвальні впливи на спільноту носіїв говірки, її мовлення. Найчастіше використовувана інформація про структурні елементи говірок переважно обмежена констатацією їх наявності в говірці / діалекті / мові, вказівкою на особливості форми та загальне віднесення до наріччя чи діалекту без докладної характеристики просторової поведінки в континуумі. Так само поза часовими характеристиками, без урахування можливих змін, використовують поділ на наріччя, діалекти, хоча карти членування діалектного простору постали як наслідок синтезу інформації про географію відносно неширокого кола структурних елементів у визначений час – період обстеження говірок. Такі карти, зберігаючи цінність як загальний орієнтир у багатоманітті просторових оприявнень діалектного мовлення, не можуть слугувати достатнім інструментом аналізу їх структурних рис.

Мовний знак у діалектному континуумі, підпорядковуючись загальним закономірностям мови, залишається неповторним явищем, риси якого зумовлені притаманними лише йому структурними зв'язками та особливостями функціонування в кожній говірці. Неповторність структурних елементів говірок становить особливу цінність для пізнання кожної говірки, діалектного континууму і мови в цілому, зокрема її змінності в часі й просторі.

Не раз зауважено, що в народному мовленні збереглися ті структурні елементи, їх функційні особливості, втрата яких була прогнозованою, оскільки вони мали альтернативні засоби в літературній мові, яку вже не одне покоління носіїв говірок вивчало в школі. Проте, всупереч тисковій літературного стандарту та цілеспрямованому вкоріненню в суспільній свідомості загальної негативної оцінки діалектного мовлення,

такі “релікти” віддаленого минулого залишаються в активному використанні, чимало з них і сьогодні формує пізнаваний образ говірки / діалекту, належить до ареально релевантних.

Системний аналіз статички і динаміки у структурі говірок / діалектів (занепад одних і поява інших, інноваційних елементів, зміна їхніх функцій), використання чітко окреслених просторових характеристик мовних знаків є передумовою підготування історії мови без схематизму й тих надмірних узагальнень, за якими зневиразнюється, губиться чітка картина розвитку мови.

Динаміка говірок – процес багатовимірний, що передбачає його різноаспектне вивчення, застосування різноманітних дослідницьких процедур. Зокрема, актуальними є такі напрями:

а) структурний – виявлення репертуару статичних і змінних у часі (втрачених та інноваційних) формальних елементів говірок;

б) функційний – аналіз змін семантики, функцій мовних одиниць у говірках, відношення до інших (альтернативних) елементів у структурі говірки;

в) часовий – окреслення релятивного часу формування мовних елементів говірок, їх фіксування в писемних пам’ятках відповідного ареалу; окремий напрям студій – аналіз особливостей мови просторово атрибутованих писемних джерел (різномовних пам’яток; описів діалекту; лінгвістичних атласів, що відтворюють риси говірки попередніх епох);

г) просторовий – картографічна презентація й аналіз формальних змін у говірках; змін конфігурації ареалів мовних одиниць, явищ та ізоглос, які розділяють одиниці членування континууму;

г) причинний – з’ясування передумов і чинників структурних, функційних трансформацій у говірках, змін у диференціації діалектного простору;

д) стратифікаційний – зміна форм, інтенсивності й наслідків взаємодії говірок / діалектів з іншими формами існування національної мови.

Важливе значення має вибір *гносеологічної оптики* – докладний аналіз окремих структурних елементів / явищ / процесів (відповідно до визначеної мети) чи загальна характеристика говірки, діалекту; застосування дескрипційної методики

чи використання спеціальних прийомів пізнання (моделювання, статистичного і трансформаційного аналізу тощо).

***

Уведення в науковий і культурний простори інформації про говірки та діалектний континуум у цілому, формування позитивної аксіології діалектів як закономірної і важливої форми буття мови – це передумова їх збереження, що є невід’ємним складником *екології* мови. Оборонці мовного середовища зосереджують увагу на виявленні реальних (і потенційних) загроз існуванню мови (у цілому чи її окремих форм; в усьому мовному континуумі чи в окремих зонах побутування) та формуванні шляхів, форм запобігання чи зменшення цих ризиків. Про те, що захист і збереження мови належать до кола першочергових на тлі інших проблем лінгвістики, нагадала, зокрема, техногенна катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції (26 квітня 1986 р.), як і інші численні катаклізми, творені природою, людиною чи надмір складною, а тому часто не керованою технікою. Зауважимо, що вже через кілька місяців після аварії на ЧАЕС та відселення мешканців-автохтонів із прадавніх слов’янських теренів стали очевидними втрати не тільки людські, економічні, а й культурні та мовні – втрати гостро відчутні й незворотні. Адже ніякі зусилля не здатні відновити в місцях нового проживання переселенців-чорнобильців *усієї повноти й природності* їхньої мови й традиційної культури, якими вони були на автотонічній території в умовах нерозривного зв’язку з довкіллям, повсякденним буттям і культурними традиціями. Цю природність, яка в одних випадках була складником багатовимірної комунікації, а в інших – його основою, мотиватором (усе це залишається недостатньо пізнаним і не враховуваним сповна в лінгвістичних студіях), не можна заступити музеєфікацією матеріальних артефактів, записами фольклору та зразків діалектного мовлення. Музей – це інший вимір, це спроба врятувати реальність через її модель, частковий образ, хоча музей має свою незаперечну наукову й культурну цінність.

Мовознавці розуміють, що історія мови – це незворотні втрати усталеного на тлі формування, здобування нового, і що пізнання такої історії завжди зберігає актуальність. Проте досі не укладено переліку втрачених та інноваційних еле-

ментів мови в цілому чи окремих діалектів, не встановлено співвідношення між цими типами змін мовних знаків. Водночас очевидними є ті чинники, які зумовлювали динаміку українського мовного простору. Варто хоча б згадати перебіг подій в Україні впродовж ХХ ст.: війни; революції; переділи етномовної цілості між різними державами; запровадження нових державних кордонів; колективізація, індустріалізація, супроводжувана зміною мережі поселень; рукотворні моря й осушені болота; екологічні катаклізми – за всім цим стоїть рух, переміщення (транслокація) людності, трансформація архітектоніки соціумів носіїв говірок зі змінами притаманної їм колективної пам'яті, регіональної культури й мови. Глибинні структурні перетворення пов'язані також із цілеспрямованим втручанням у структуру й функціональне поле мови, заступлення однієї моделі лінгвального буття макросоціуму іншою моделлю (іншим мовним кодом): для української мовно-культурної ситуації відчутними виявилися русифікація й колонізація різних частин етномовного простору в ХІХ–ХХ ст. Усе це – чинники структурних і функційних змін української мови в її різних стратах, передумови й форми загроження її існуванню й розвитку, редукції діалектів і мови в цілому. Закономірно, що саме внаслідок дослідження історії української мови в соціокультурній парадигмі, вивчення змін українського діалектного континууму сформовано поняття *редуктивна говірка*, *редуктивний ареал*, що співвідносні з говіркою чи сегментом діалектного простору, яким притаманні помітне звуження сфери функціонування діалектного мовлення, зміни структури говірок через заступлення їх недіалектними формами спілкування або внаслідок руйнування соціуму носіїв говірки після його переселення на іншодіалектні терени чи розсіяне розселення. Тому осмислення руху діалектів, мови в цілому на осі часу доцільно розглядати в широко трактованій парадигмі екології мови, не обмежуючись виявленнями і поясненням формальних перетворень лінгвальних ідіомів.

Зауважимо, що багато славістів традиційно переважно саме так – з високим ступенем узагальнення (без урахування просторової, змістової й функційної варіантності мовних одиниць) – аналізують спільні й відмінні / альтернативні елементи, виявлені в різних слов'янських ідіомах, і на цій основі

окреслюють архетипи динаміки слов'янських мов, їх рух від праслов'янського до сучасного стану; лінгвальна база таких синтез здебільшого обмежена свідченнями літературних мов, без урахування бодай типових діалектних альтернатив.

І все ж діалекти як об'єкт мовознавчих студій в останні десятиліття почали набувати самодостатності без обов'язкового зіставлення з літературним ідіомом як еталоном, що відчутно стримувало розвиток цієї галузі лінгвістики. Оцінка говірки як лінгвальної сутності, що принципово ізоморфна літературному ідіомові, виявилася важливою гносеологічною зміною, що суттєво вплинула на повноту представлення й пізнання слов'янських діалектів.

Екологічно зорієнтоване осмислення мови передбачає визначення тих зон структури, кола функцій і форм існування, які можуть бути втрачені чи зазнати суттєвої трансформації.

Для діалектів типовими є кілька різновидів загроз:

– перехід носіїв говірки на інший мовленнєвий код – гомогенну чи гетерогенну літературну мову – в усіх сферах комунікації;

– звуження застосування рідної говірки до окремих сфер спілкування (переважно з представниками цієї ж говірки) чи лише до ситуативного, спорадичного її використання;

– відчутне обмеження кола носіїв говірки.

Окрім названих онтологічних передумов редукції діалекту, нерідко спостерігаємо також прояви гносеологічних чинників – звуження знань про діалекти, що не дозволяє використовувати їх як у власне пізнанні мови, так і у виборі стратегії їх захисту як засобу комунікації.

Динаміка діалектного простору актуалізує концепт *діалектна пам'ятка* – мовлення носіїв говірки в контексті еволюції говірки і мови в цілому. Цінність зберігають різноманітні писемні фіксації діалектного мовлення, зроблені носіями говірок: це утилітарні господарські записи; епістоли (листи, нотатки “для пам'яті”); записи фольклорних текстів, молитов, пісенники; оригінальна творчість говіркою чи говірково-літературним “суржиком”. Для розвитку лінгвістики особливе значення мають зібрання текстів усного діалектного спонтанного мовлення, які відтворюють структурні риси говірок і водночас дозволяють пізнати закономірності

фразо- і текстотворення, простежити взаємодію лінгвальних і позалінгвальних засобів комунікації. Часто в текстах природно вживають ті лексеми, словоформи, словосполуки, які раніше не вдавалося зафіксувати в цілеспрямованому опитуванні; нерідко – це свідчення глибокої давнини, унікальні мовні одиниці зі своїми функційними особливостями, відтак – і своєю евристичною цінністю.

П.Ю. Грищенко

Дві говірки с. Русино-Берестечко Демидівського р-ну Рівненської обл.¹

Сучасна назва с. Берестечко сільської ради Малево Демидівського р-ну (давніше – Млинівського) Рівненської обл. вживана переважно з доповненням *Русино*, щоб відрізнити від назви міста Берестечко, що у Волинській обл. Походження оніма *Русино* розкрив О. Цинкаловський у краєзнавчому словнику “Стара Волинь і Волинське Полісся”: “Русинове Берестечко, село, Дубенський повіт, Боремельська вол., 3 км від села Малева, над р. Стиром, 6 км від м. Луцька [тут помилка. – Г. А.]. В другій половині 19 ст. було там 44 дворів і 375 жителів, дерев’яна церква з 1885 р., побудована на місці старої з 16 ст. Село свою назву отримало від прізвища старої родини місцевих земель – Русинів. Село згадується в ревізії крем’янецького замку в 1545 р., де власне згадано 1 городню, яка належала до Андрія Яцка і Федора Русинів (які в тому часі володіли рівно ж с. Берестечком). <...> За переписом 1911 р. в Русинові Берестечку до великої зем. власности належало 354 дес. В кінці 19 ст. на полях села було 20 курганів” [2, 331–332].

В “Історії міст і сіл Української РСР: Ровенська область” про цей населений пункт майже немає згадок, лише таке: “Малево – село, центр сільської Ради. <...> Сільраді підпорядковані села Берестечко, Більче, Пашева. <...> В 30-х роках [XX століття. – Г. А.] підпільні партійні організації виникли в селах Берестечку та Більчому” [1, 424]. За переписом 2001 р. тут проживало 463 жителі, а на 01.01.2016 – 123 двори і 476 мешканців, з яких 353 – це переселенці зі своїми нащадками, народженими вже тут, решта – корінні.

У центрі с. Русино-Берестечко – церква Різдва Богородиці, пам’ятка архітектури місцевого значення. Освячена 22 вересня 1885 року. Іконостас старий. Церква дерев’яна на кам’яному фундаменті, однокупольна, покрита бляхою, дуже простора разом із такою ж дзвіницею. Навколо церкви прожи-

---

¹ Ознайомитися з відеозаписом із с. Русино-Берестечко можна на сайті www.arkushyn.lutsk.ua (розділ “Відеоархів”).

вають корінні мешканці, які розмовляють волинською (власне північноволинською) говіркою, тепер тут переважають пенсіонери. Найбільш говіркою виявилася корінна жителька Шитюк Степанида Василівна, 1930 р. н. (після її слів – позначка ШС), вона так відгукнулася про переселенців у їхньому селі: *А от По'л'іс'а с'уди понага'нали о'то до' нас <...>, понага'нали о'тих переселенц'ів, то во'ни вже гу'ворат' пу-с'войому. Йе та'к 'ййі, шо так го'ворат', шо ни 'мона по'н'ати* (ШС).

Інша говірка села, схарактеризована С. Шитюк, – середньо-поліська, пов'язана з вихідцями с. Великі Озера Дубровицького р-ну Рівненської обл. Порівняйте спогади подружжя Котяй (Котлядич) Ганни Гарасимівни, 1942 р. н. (після її слів – позначка КГ), і Котяя Миколи Сидоровича, 1937 р. н. (позначка – КМ): *З'разу йак зор'валос [Чорнобильська АЕС – Г. А.], то н'іх'то н'ічого не знав, не обйа'л'ал'і. <...> Бу'ло 'т'іхо, спо'коїно. А по'том вже, йак во'ни, 'ете, вз'ал'і а'нал'із і 'каже – 'сама 'бол'ша рад'іац'ія (КМ). Село і навколишню територію було віднесено до зони обов'язкового безумовного відселення (II зона радіаційного забруднення): *В'іс'ел'ат' почал'і з 'нашого с'ела у д'ев'ідносто д'ругому <...>. [через 6 років після аварії – Г. А.] ше жи'л'і м'і в тої рад'іац'ії, ше 'йел'і і зри'б'і, 'йагоди, 'рибуло'в'іл'і – по'н'ат'і: а не бу'ло. 'Ал'е от йа з'най'у, йак шос' зб'і'райеш дес' в 'л'іс'і, 'йагоди і'деш, 'ете, зб'і'райеш, то йа'к 'іс' та'к'і 'запах* (КМ). *В'і з'най'ете, шо м'іс'там'і бу'ло, шо л'іс 'зов'ім та'к'і 'жо:вти... ну не'ма, шоп так ба'гато – ота'к'ем'і 'м'ісци'нам'і* (КГ).*

І лише 1990 р. було вирішено села Великоозерянської сільської ради переселити в тодішній Млинівський р-н Рівненської обл., зокрема в такі населені пункти: Малєво, Берестечко, Пашева, Більче, Ставрів, Підлозці, Топілля, Рікані. Перші переселенці виїхали взимку 1992 р., а останні – 1998 р. У Млинівський р-н переїхало 250 сімей. Перед тим голова малєвського колгоспу сам приїжджав у Великі Озера й агітував за переїзд саме до них через зменшення кількості працівників колгоспу.

Хати та інші господарські будівлі переселенцям надавали безкоштовно, хоч за їхні залишені будинки вони отримали компенсацію. Хати були збудовані за планом поруч із старим селом, так і донині існує поділ на *старе* і *нове* село: *А тут не бу'ло н'ічого, 'ете, од'не 'пол'е бу'ло, а по'том йак начал'і ст'ройім', то за йа'к'іх два 'годи у'же с'тал'і ха'ти* (КМ). *Тут не бу'ло*

н'ічого. 'Ето у'же по'том пона'саживал'і са'ди, де'рева (КМ). Пус'тир' був, пус'тир' (КГ). Не бу'ло тут 'даже де 'ви'копат' 'в'ішн'у, то хо'д'іл'і по хуто'рах 'тута (КМ). Да про'с'іл'і 'туїу 'в'ішен'ку шоп поса'д'ім' (КГ). Поступово вигляд села змінювався, розрослися сади, і тепер тут досить гарно, тим паче що неподалік протікає Стир.

Ось так майже чверть століття проживають у нових умовах великоозерянці, поступово звикаючи до нових умов, ридичаючись із корінними жителями. [Ви швидко привикли до нового села?]² Йа 'йакоc' ше, а муї ха'з'айен то так у'же – чо'го йа при'їхав да чо'го йа при'їхав (КГ).

На новому місці, безперечно, все було не таким: [Як до вас ставилися місцеві?] Не 'дуже, не 'дуже... не... не те... 'Зара вже та'ко, з'найте, зм'е'шал'іса – 'наш'і ту'ди пош'л'і вже, е, поже'н'іл'іса, ота'ке-о, по... попере'л'італ'іса вже <...>. А до нас 'тута н'е, о, йа не з'найу, шо та'ке. И 'заре ну хо'т'а би и 'зара – и 'ваши' и 'наши' 'д'іл'ат'. Вже ш... вже ш 'между со'бою вже ш ну чим в'ідр'із'н'айемса? Ну тим, шо но розго'вором. [Тут так говорять, як і ви?] Не так! В нас су'с'ем и'нача 'кажу^м'. В нас не розбе'ри ку'ди 'наша 'мова. <...> 'Ал'е ш м'і... йа не... не... не с'т'іс'н'айуса сво'йейу 'мовойу (КГ).

Отже, тут добре відчувають відмінності мовлення корінних мешканців і переселенців, адже говірки належать не тільки до різних діалектів – волинського і середньополіського, а й до різних наріч – південно-західного та північного.

Нижче подаємо особливості цих двох говірок с. Русино-Берестечко.

Корінні жителі

Переселенці

Вокалізм

Рефлекси *o

а) у закритому складі

в'ін, м'її, в т'її, 'з'іріше, ну'том,
'нос'л'а, в'ід 'того 'часу,
бат'уш'к'ів, 'рок'ів, мо'лодши

вун, муї, свуї, сук 'сік', нуч,
бат'куу, 'метруу, 'Рувне, до
тих пор, на морош'ку, скрус',
по'том, по'б'іл'ше, 'бул'ше,
'хутор, у ба'гато ра'зиу

² Тут і далі в [ ] подано запитання експлораторів.

б) у відкритому складі
п'їду *ко'лочок, сто'жок, 'вос'ем*

Рефлекси *е

а) у закритому складі
'ж'інка *'ж'інка, за'н'ус*

б) у відкритому складі
ве'с'іл':е, се'ло, л'їтак *се'ло*

Рефлекси *ѣ

а) в наголошеній позиції
'д'їти, 'с'їно, чоло'в'їк, сп'ївайу, *'їез'д'їл'ї, 'їел'ї, при'їехало,*
су'б'ї, то'б'ї, т'рици'т'л'їт, *'д'ет'ї, д'ед'м' муї, дв'е,*
'їїсти, 'в'їд'ми, нас'л'їд':а, *'в'е'драм'ї, зав'с'ем, ч'ело'в'ек,*
ус'лепла, 'в'ечно, на'н'еши, *'б'їл'а'р'ечк'ї, по'ре'це, по'со'б'е,*
'с'етка *Бел'арус'їїї, в'л'ес'е || в'л'їс'ї,*
'с'їно || 'с'єно, с'в'єту || с'в'їта не
бу'ло, 'в'їруйу

б) у ненаголошеній позиції
хл'їва, в'їн'чан'а, б'їд'нота, *де'теї, з дет'ми, р'е'ка, пе'сок, в*
сим'н'а *'л'ес'е, та'к'ї л'є'са, по'ре'це, на*
сено'кос'ї, с'т'їну, поро'с'ат'ї,
би'жат'

Ненаголошений [о]

ву'ни, ду'їх, му'їа, сву'їе, су'б'ї, *во'ни, гово'рит'ї, спо'коїно,*
пурус'ходилис'а, пу'том, ку'лис', *поло'в'їна, ова'да, розго'вор,*
ру'била, ку:'лишн'а, гу'нук, *мос'ток, го'да, об'раски', о'д'їн,*
ку'рова, мо'ло'ко *о'собен:о, о'т:уда, по'б'їл'ше,*
заха'лус'т'е, вм'еш'чалосо,
поро'с'ат'ї

Ненаголошений [е]

не'ма, ми'н'ї, пересе'ленц'їв, *бе'реза, брев'но, се'ло,*
ни т'реба, де'рив'їяна, 'али ш, *пересе'ленци, 'онде, два 'озер'ї,*
се'ло *'мал'ен'ка, све'р'до, сист'ра*

Інші риси вокалізму

ми'е, ро'би'ли *вди'рила х'мара, л'ах'ч'її 'легше'*

Консонантизм

Оглушення дзвінких приголосних

гас'їе 'газ', *'замуш*, *'али ш*, *скрус'*, *на морош'ку*, *вже ш*,
к'нишку, *'молот'* 'молодь' *шон*

[р] / [р']

бура'ка, *го'ворат'*, *ста'р'її* *кома'ра*, *бура'к'ї*, *р'е'ка*, *два*
'озер'ї, *пус'тир'*

[ц] / [ц']

'робиц':а, *п'їатниц'а*, *т'рицит'*, *д'вацит'*, *с'танція*, *л'е'жиц:а*,
Луцк *с'н'їц:а*, *ст'ройац:а*, *по ре'це*

[с'] у зворотних дієсловах

одир'вавс'а, *не п'равилос'*, *ку'пайса*, *зор'валаса*, *'мавса*
пост'валис' 'позалишалися', *'їехат'*, *приш'лосо*
сп'равдитис'а

Протетичні приголосні

'гочи, *зу'нук*, *п'рагуники'*, *гуз'до* *зго'рав*, *ви'горвалоса*, *але: 'озеро*
'тут'

Уживання [ў]

вже, *хл'їв*, *п'рава*, *'бачив*, *їу'ноў* 'в'юнїв', *бат'куў*,
ро'бив *ба'гато ра'зиў*, *трахто'роў*,
'К'їюў, *дириў'їана*

що і похідні

'нашо 'навіщо', *шон шос'* *бу'ло* *шо*, *шос'*

Утрата [ї]

'ц'їлії, *їа'киї*, *'гостриї*, *'жовти*, *'в'їшла* 'вийшла',
мол'їтовниї *приш'лосо*, *од'ривани*

Сполуки приголосний + голосний

[л'ї] / [ли]

с'тали, *да'ли*, *поп'равили*, *жи'л'ї*, *привез'л'ї*, *ви'коп'ал'ї*,
'ц'їлії, *'али*, *мо'литви*, *ха'ти да'л'ї*, *не пл'ат'їл'ї*,
моли'товниї " *мол'їтовниї* *дом*, *бл'їжєї*, *вел'їке*
хо'дили

Передньоязиковий приголосний + [и] / [і]

п'їатниц'а, *к'нишку*, *ро'д'їл'їса*, *хо'д'їв*, *од'їн*,
з'нишчана, *сп'равдитис'а*, *прис'н'їц:а*, *'дибочку*
'з'їму, *'мус'їло*

[л'є] / [ле]

ма'лен'ка, 'Малево,
пересе'ленц'і, 'колец':а

'ал'є || 'ал'і ш, 'пол'є, 'Мал'єво,
'мал'єн'ка, пересе'л'єнци,
л'є'жищ:а ху'доба

Передньоязиковий приголосний + [є]

не 'мона, не^нма, при'несла,
йе'ден, 'деревом, се^нло, 'тейі,
'тепла, 'цєрка

не з'найу, не зло'в'іл'і, сви'ней, у
'Рувне, 'дєрово, бе'реза, 'озєро,
зер'на, се'ло, дл'а 'себе, да'ваїте,
вс'є, з'ам'л'а

Губний приголосний + [и]

ку'пила, попи'таїте, ру'била,
'свин'і, молит'ви, 'вимерли

м'і 'ми', ду'б'і, в'б'іло, зло'в'іл'і,
'в'ішла, с'в'ін':є 'свині', коро'в'і
пас, за'пи'свайє

Сполуки [ки], [ги], [хи]

'ноги, 'могилки, т'рох'і^н,
ота'к'іми, до 'Паск'і

'г'ічки', д'руг'іх, буря'к'і, йам'к'і,
пол'єшу'к'і, т'рох'і

Інші звукові зміни

до'рокше, 'фатит', 'мона
'можна', поста'валис' <
пооставались 'позалишалися'

трахто'роу, зав'с'єм < зовсім +
савсем

Морфологічні особливості

а) іменника

'наша 'цєрка, в Сті'ров'і,
'ночіу, с'вин'і (мн.),
пересе'ленц'ів

здо'рова 'цєрков, два 'озєр'і,
ова'да, вч'іт'єл'а (мн.), с'в'ін':є
|| с'вин':є (мн.), сви'ней, ха'теї,
трахто'роу, у 'л'іси || в 'л'єс'є, в
'Ковку, у 'Рувне, по ре'це

б) прикметника

'ц'ілії, ста'райа, ста'р'їїі,
моли'товній, 'гостриі

'жовти, моло'дийі || 'наш'і
моло'дийє, В'єл'ік'і 'Озер'і ||
Озе'р'і, 'луч:а з'ам'л'а, 'сама
'бол'ша рад'іаційа, мол'і'товни

в) числівника

йе'ден, йід'на, т'рици'т', с
три'ц'атого, п'яди'с'ат

о'д'ін, 'вос'єм, д'ваци'т', 'метруу
т'рици'т', 'с'ємдис'ат

г) займенника

'тейі, та'кейі, 'тийі, 'вашейе, д'ла 'себе, вун, муї, м'і, йуї, 'ета, ота'к'іми, до йїх, до 'мене, ми 'ете, та'к'ійі, 'б'іл'а 'кажнейі йі поп'равили 'її', хто йі 'бачив, бе'рези, н'ї'то н'ї'чого не'ма та'кейі, н'ї'чого

г) дієслова

по'н'ати, ро'бити, с'тал'і прий'єжат', в'іс'ел'ат', сп'равдитис'а, б'рехайе (соба- вий'єжат', поса'д'іт', 'можна ка), при'несла було жит', знахо'руйут, ба'лакайм, бе'рем, ви'копвал'і, ск'руч'вал'і, св'язвал'і, рос'кол'вайет, ку'пайса, 'мавса 'їехат', прии'лосо, ст'ройац'а

Словотвір

а) іменних частин мови

зна'т':а, ро'б'ітниц'а, воро'т':а не'ма, моро'жок, мо'сток, сто'жок, 'церков, об'раски' 'хатні ікони', зна'хурство, на сено'кос'і, 'начал'і, пол'еиу'к'і, пурус'ук, 'м'ісцинами' та'к'ім'і, несхо'д'іми' боло'та

б) дієслова

понага'нали, попи'тайте зор'валаса, св'язвал'і, начал'і, л'убого звер'шит' сто'жок 'зробити гострий верх стіжка сіна', знахо'руйут, зна'хурство

в) прислівника

'с'од'н'а, 'туда, оту'во, он'до, 'луч:е || 'луч:еї, 'туда, вк'ратк'і, 'тамка, 'зара, то'п'ір, ти'п'іро, по'куда, о'т:уда, 'заре, туд'а, 'онде, бл'їжеї, л'ах'ч'її, су'с'ім и'начей

Синтаксис

при бат'уш'ках (робив), при в пос'л'ед'н'і го'да, за йа'к'їх 'церкв'і, пїади'с'ат'сотїї, дес' два 'годи 'через', 'б'іл'а 'р'ечк'і, на Луцк (їдуть), в 'Ровне коро'в'і пас, и'мат':е шо с'т'їрала, 'їез'д'іл'ї за пио'ном, коб до'дому, с'тал'і прий'єжат', 'мавса 'їехат', не було ха'теї, все не вм'еш'чалосо, не розбе'ри ку'ди 'наша 'мова, на 'Бога впи'вайу

Лексика

'берега ку'сок 'пасовище'	ба'лакати
'вигнати 'зробити самогон'	'бол'ша поло'в'іна
'gez'i	'в'ел'м'і 'дуже'
ди 'та'	вп'ивати на 'Бога
'йушка перен. 'самогон'	'г'ічка 'листя буряків'
'могилки 'кладовище'	'гол':е 'деревне вугілля'
'певно 'мабуть'	голо'вешка 'обгоріле поліно'
'тоже	'ето 'ете 1. 'це'; 2. слово-паразит
'ц'ілий час 'увесь час; постійно'	ди і 'та й'
вже-в'же 'так' (Во'ни стар'і? – Вже-в'же)	заха'лус'т'е 'віддалене від центру місце'
на 'п'еши 'пішки'	зна'хурство 'відьмування, чаклування'
нас'л'ід':а 'нащадки'	коб 'щоб, якби'
опи'нає ко'н'а 'прив'язує на пасовищі'	к'ревни 'родичі (кровні)'
'Паска 'Великдень'	мо 'може, мабуть' 'мо'же бут'
сп'равдитис'а 'здійснитися (про сон)'	несхо'д'іми 'непрохідний'
ста'м'іци 'звідтіл'	о 'недавно' (сист'ра по'мерла о)
то'вар (три'мала по т'ройе то'вару) 'велика рогата худоба'	об'раски' 'хатні ікони'
три'мала ку'рову	по'б'іл'ше се'ло с'н'іц':а 'переважно'
хва'тайе ди не" хва'тайе	покрижо'ват'і 'пообрубувати гілки дерев'
шо ну 'дуже, надзвичайно'	пу'ру'с'ук 'чимале поросля'
(пор.: так хо'дили в'церкв'і шо ну)	'рочн'ік 'народжений певного року' ('сорок'с'оми 'рочн'ік)
шчу'пак 'самець шуки'	с'в'ін':е 'свині'
	'туго бу'ло 'важко, трудно'
	тур'к'і 'зв'язані стовбури дерев, підготовлені для сплавлення річкою'

Безперечно, для докладніших висновків про ці дві говірки потрібно мати більше записів, порозмовляти з більшою кількістю респондентів, пожити хоча б тиждень у такому говірковому оточенні, тому вище подано лише попередні спостереження. Ці дві говірки села продовжують функціонувати окремо. Наскільки вони впливають одна на одну, сказати важко, хоча більше впливає, очевидно, волинська говірка (переселенці знають їхні специфічні слова *gez'*, *стам'іц'і(л')*, але самі

їх не вживають). Однак потрібно врахувати те, що ця говірка значно ближча до літературної мови, ніж великоозерянська середньополіська, а вплив літературної мови постійний: телебачення, школа, мовлення внуків і правнуків, які вже майже не користуються говіркою.

В обох говірках є багато спільної лексики, насамперед це ті слова, що відповідають літературним нормам: *бе'реза, во'да, 'дерево, но'га, рука, дощч, 'хата* тощо. Є й спільні власне говіркові елементи різних видів: *сист'ра, бура'ка, д'вацит', т'рицит', шо, шос', т'рох'ї'*, *'туда* та ін. Але навряд чи можна назвати спільними форми обох говірок слова *'в'еруйишчи(ї), собран'їіе, мол'ї'товни(ї) дом*, оскільки ця лексика побутує серед членів протестантських громад, які, як відомо, використовують Святе Письмо здебільшого в російських перекладах, тому ці російськи православні перейняли з мовлення протестантів (“штундів”).

Уплив літературної мови (лише опосередковано волинської говірки) можна помітити, наприклад, у вживанні таких паралельних форм: *но'б'іл'ше* і *'бул'ше*, *'в'іруйи* і *'в'еруйишчи*, *'с'іно* і *'с'єно*, *с'в'єту* і *с'в'їта* ‘світла; електроенергії’, *в'л'єс'є* і *в'л'іс'ї*, *на сєно'кос'ї*, *ба'гато ра'зиу'* і *бат'куу'*, *с'в'ін':є* «свині' *мн.*»), пор. безперечний вплив волинського укання – *пуру'с'ук*. Можливо, середньополіський вплив наявний у формі слова *з'їма* у мовленні корінної жительки, а от форма *'мус'їла* у волинських говірках частотна і вживана задовго до переселення великоозерянців.

Старші жителі не забувають своєї малої батьківщини, відвідують рідні місця, особливу на Провідну неділю, але ті, кого ми запитували, повертатися назад не хочуть. Народжені в Русино-Берестечко вже повністю вважають себе волинянами і розмовляють переважно літературною мовою з домішкою північноволинських слів. А с. Великі Озера і надалі живе своїм звичним життям, розростається за рахунок тих, хто не побажав переїжджати, тут діє школа, медичний пункт, поштове відділення.

1. *Історія міст і сіл Української РСР*: Ровенська область. К. 1973.

2. *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся: Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. II. Вінніпег. 1986.

TWO DIALECTS
OF RUSYNO-BERESTECHKO VILLAGE,
DEMYDIVSKYI DISTRICT, RIVNENSKA OBLAST

In the Rusyno-Berestechko village, Demydivskyi district, Rivnenska oblast, two dialects function side by side: the Volynian dialect characterized to the north-central part of the Volynian dialect and the Central Polissian dialect which contains all traits of the Dubrovytsi group of dialects. The first of these dialects is used by the native inhabitants of this (Rusyno-Berestechko) village, while the second one is used by inhabitants of Velyki Oзера village, Dubrovytskyi district, who were resettled after Chornobyl catastrophe to Rusyno-Berestechko. These two dialects coexist in Rusyno-Berestechko for over a quarter of century and almost do not influence on each other.

Key words: Volynian dialect, Central Polissian dialect, radiation contamination zone, resettlement.

Динамічні процеси в лексико-семантичній системі говірки с. Липовиця Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.

У сучасній лінгвістиці зберігається стале зацікавлення лексикою говорів як самодостатнім об'єктом пізнання: зусилля дослідників спрямовані на вивчення номінативних ресурсів, засобів і способів номінації в діалектній мові, напрямків і причин змін лексики говірок, її функціональної диференціації та генези. Водночас триває експлікація інформації в лексикографічному та лінгвогеографічному форматах.

Чимало досліджень присвячено вивченню змін структури говірок. Зокрема, динаміку східнословобожанських говірок на різних мовних рівнях комплексно дослідила К.Д. Глуховцева; зміни лексики у середньонаддніпрянських говірках розглянула Г.І. Мартинова; фонетичні зміни в говорах Підкарпаття описав М.П. Лесюк; динамічні процеси у різних тематичних групах лексики проаналізували М.М. Тищенко, Ю.В. Абрамян, М.В. Бігусяк, Л.М. Борис, М.О. Волошинова; лінгвогеографічне дослідження динамічних і статичних елементів у діалектному просторі південно-західного наріччя здійснила О.М. Костів, а в східнополіських говірках – Д.А. Марєєв.

Цінним матеріалом для вивчення лексичної динаміки є лексика окремих говірок, зокрема бойківської говірки с. Липовиця Рожнятівського р-ну. Ця говірка входить до мережі “Словника бойківських говірок” М.Й. Онишкевича [Онишкевич 1, 26], опублікованого в 1984 р., а матеріали записано в 50–60-х рр. ХХ ст. Для з'ясування динаміки лексикону говірки с. Липовиця використано записи усного мовлення автохтонних носіїв говірки, зроблені впродовж останнього десятиліття, а також укладений нами разом із місцевою вчителькою Л.М. Михайлишин “Словник говірки села Липовиця” (близько 8 тис. слів); залучено також матеріали статті І.В. Гунчика “Дві бойківські «Простонародні молитви» про сон Пресвятої Богородиці у записах 30-х років ХХ ст.” [4, 162–164], текст однієї

з молитов, яку зафіксувала в 1936 р. Марія Парипа “від неписьменного 30-літнього Федора Семкулича” (запис віднайдемо в архіві академіка М.С. Возняка); матеріали фольклориста Ю.П. Горблянського, вихідця із цього села¹.

Етапом вивчення еволюції говірки є встановлення її архаїчної основи; при цьому важливо враховувати свідчення про минуле населеного пункту, зокрема про заснування села, а також про міграційні рухи людності в регіоні. Село Липовиця Івано-Франківської обл. розташоване в північно-західній частині Рожнятівського р-ну. Село простягається в долині річки Чечва, лівої притоки Лімниці: з півдня на північ – на 5 кілометрів, а із заходу на схід – на 7 кілометрів. На сході село межує з с. Ясінь, а на заході – із с. Суходіл цього ж р-ну (матеріали зі згаданих сусідніх сіл також увійшли до словника М.Й. Онишкевича). Із півночі та півдня Липовиця оточена горами. У селі проживає понад 1 тис. осіб, які ідентифікують себе як бойки.

Перші згадки про Липовицю, на думку М.М. Габорака, сягають 1592 р., а назва постала від однойменного ороніма – назви гори, біля якої виникло поселення (гора і хребет Липовиця): в основі власних назв – апелятив *липовиця* ‘липовий гай’ [2, 94].

Зіставлення реєстрів “Словника бойківських говірок” і “Словника говірки с. Липовиця” дозволяє констатувати, що найуживаніші назви більшості тематичних груп лексики (ТГЛ) щодо складу одиниць, семантичної структури та особливостей функціонування не зазнали суттєвих змін від середини ХХ ст. до початку ХХІ ст. Стабільність демонструють назви традиційних побутових реалій; назви їжі та часу її споживання, зокрема назви страв рослинного походження, назви хліба; назви посуду та кухонного начиння; назви сільськогосподарського виробництва; найменування традиційних сільськогосподарських культур та їхніх різновидів; назви угідь та оброблюваних земельних ділянок (почасти й лексеми на позначення необроблюваних площ); назви способів орання, сівби та кошіння; статичність у вживанні традиційних номенів притаман-

¹ У статті “Бойківська словесність із села Липовиця Рожнятівського району Івано-Франківської області” автор подав тексти колисанок-коломийок, коломийкових пісень, “колядок-віншувань синові, дівці, господині (газдині), вдовиці” (подаємо мовою оригіналу) та низку давніх колядок; підкреслено, що інформанти добре володіють говіркою [3, 169].

на також будівельній лексиці: лексико-семантична група назв помешкань і тимчасових сезонних приміщень, старовинних будівельних матеріалів, інструментів тощо.

Особливістю говірки є те, що носії старшого та середнього покоління послуговуються ткацькою термінологією, оскільки виготовлення шерстяних килимів, доріжок, накидок ще в 2010-х рр. було основним джерелом заробітку селян, а сьогодні набуло поширення ремесло решетарства (поряд із заготівлею та обробкою деревини, збиранням ягід і грибів). Зазначені екстралінгвальні чинники зумовлюють збереження номінативних одиниць відповідних груп лексики, діалектних рис та загальної структури діалектного мовлення в цілому.

Зауважимо, що кількісний склад репрезентантів окремих аналізованих сем сьогодні дещо більший порівняно із зафіксованими в [Онишкевич], що спричинене функціонуванням в обстежуваній говірці великої кількості двослівних номенів, демінутивів, фонетичних і граматичних варіантів назв.

На тлі стабільності більшості значень лексем відбуваються зрушення в лексико-семантичній системі говірки. Так, у загальноживаній лексиці можна виокремити назви, що мають інше значення порівняно із зафіксованим у [Онишкевич]. Записуючи говіркове мовлення впродовж кількох років, ми зафіксували в респондентів різного віку близько тисячі лексем, яких немає у “Словнику бойківських говірок”. Серед них, зокрема, такі: *бала'мут* ‘полотняний мішок або торба для годівлі коней у дорозі’, ‘пройдисвіт’; *'в'ібройети* ‘втрапити у пригоду, знайти клопіт’; *г'ін'тити* ‘придавлювати чимось важким (напр. каменем) капуста в діжці, голубці в каструлі тощо’; *г'ілетка* ‘діжка з дерева’; *за'вити* ‘посватати дівчину’; *ем'шит* ‘моросить дощик (процес)’; *йед'нок'інчина* ‘невеличкий віз на одного коня’; *ж'і'лоби* ‘період трауру за померлим’; *ж'і'ровні* ‘форма з бляхи для випікання’; *зау'з'етис'і* ‘причепитися до кого-небудь’; *із'танити* ‘зганьбити кого-небудь, обмовити’; *істо'витий* ‘добрий до їди’; *ка'ш'іворот* ‘деталь воза – дерев'яна пластина біля розвори’; *лі'говиско* ‘місце, де лежить поранена дика тварина’; *м'іш'іговатий* ‘придуркуватий’; *'огвар* ‘предмет великих розмірів’; *пир'гач* ‘розхристана, нечепурна людина’; *со'рокманч'і* – пестливо про маленьку дитину; *'тер'х'і* ‘м'ясо з дикої тварини’; *уб'і'тис'і* ‘дати їжу домашнім тваринам, попоратися в хліві’; *'чел'уст'і*

‘простір у середині печі’; *штафета* ‘скарга на кого-небудь; анонімка’; *йузом* ‘догори ногами’; *йаловета* ‘худоба, яка не може запліднитися’; ‘бездітна жінка’.

Лексико-семантична система говірки демонструє і розширення семантики окремих номенів.

	“Словник бойківських говірок” М.Й. Онишкевича	“Словник говірки села Липовиця”
<i>жшлавй:</i>	1) ‘міцний, мускулястий (про людину)’ [1, 251]	1) ‘міцний (про людину)’; 2) ‘тугий, набитий (про продукт харчування)’
<i>завертати:</i>	1) ‘до кого-небудь адресувати’; 2) ‘завертати’ [1, 261]	1) ‘адресувати до кого-небудь’; 2) ‘повернути кому-небудь, що-небудь’; 3) ‘повертати корову (на пасовищі)’
<i>кавалок:</i>	1) ‘шматок, кусок’ [1, 333]	1) ‘сотня (про гроші)’; 2) ‘шматок’; 3) ‘рушниця, карабін без приклада’
<i>ладити:</i>	1) ‘готувати’; 2) ‘ладити дерево на хату’ [1, 401]	1) ‘готувати’ (про їжу); 2) ‘виряджати кого-небудь’; 3) ‘приворожити на погане’
<i>малина:</i>	1) ‘малина’; 2) ‘жовто-червона корова’; 3) ‘червона корова’ [1, 428]	1) ‘малина’; 2) ‘червона корова’; 3) ‘колорадський жук’
<i>німак:</i>	1) ‘німець (фашист)’	1) ‘німець’; 2) ‘людина, яка погано вимовляє слова’; 3) ‘німецький карабін’
<i>ратувати:</i>	1) ‘рятувати’ [2, 169]	1) ‘рятувати’; 2) ‘лікувати’; 3) ‘допомагати кому-небудь’
<i>сивула:</i>	1) ‘сива жінка’; 2) ‘стара дівка’ [2, 212]	1) ‘сива жінка’; 2) ‘самогон’; 3) ‘тварина сивої масті’

<i>темр'ава:</i>	1) 'темрява'	1) 'темрява'; 2) 'блудниця'; 3) 'тупа людина'
<i>фол'кот'іти:</i>	1) 'невиразно говорити' [2, 332]	1) 'невиразно говорити'; 2) 'хлопотіти'
<i>ха'буз:</i>	1) 'хмиз; уламки дерев у лісі' [2, 336]	1) 'хмиз'; 2) 'сміття'
<i>ч'іпец':</i>	1) 'очіпок' [2, 262]	1) 'очіпок'; 2) 'сальна сітка, яку потім використовують як ліки від запалення суглобів'
<i>ш'епка:</i>	1) 'кашкет' [2, 379]	1) 'кашкет'; 2) 'шапка гриба'; 3) 'вершок гори, верх чого-небудь'

Окремі лексеми з часом звузили свою семантику, пор.:

	"Словник бойківських говірок" М.Й. Онишкевича	"Словник говірки села Липовиця"
<i>'кивати:</i>	1) 'ледве дихати'; 2) 'іхати, рухатися' [1, 347]	1) 'ледве дихати'
<i>ла'бан'і:</i>	1) 'кіл для сушення сіна'; 2) 'сіно, сушене на копі' [1, 400]	1) 'жінка з довгими ногами'
<i>н'іч'вид:</i>	1) 'людина, яка волочить ногами'; 2) 'кажан' [1, 493]	1) 'людина, яка волочить ногами'
<i>ост'ров:</i>	1) 'кіл, на якому сушать збіжжя'; 2) 'кіл, на якому сушать льон'; 3) 'купа снопів по колу'; 4) 'сіно, сушене на копі' [2, 38]	1) 'кіл із зубцями, на якому сушать сіно'

<i>ра'ваш:</i>	1) 'шрам'; 2) 'прут, на якому неграмотні вийти нарубували рівень податків' [2, 166]	1) 'шрам'
<i>цв'їтина:</i>	1) 'потерть сіна'; 2) 'квітка' [2, 350]	1) 'потерть сіна'

Розвиток позамовної сфери буття носіїв говірок у досліджуваній період спричинив архаїзацію частини лексем, що відійшли до пасивного складу лексики. Прикладом можуть слугувати номени із ТГЛ лісівництва та деревообробки, традиційного будівництва, сільськогосподарського виробництва та харчування. Зокрема, відійшли на периферію вживання назви, пов'язані з ручною вирубкою лісу та заготівлею деревини, млинарська лексика; в останні десятиліття до пасивного вжитку перейшли номени, пов'язані з діяльністю колгоспів, вирощуванням окремих технічних і кормових культур, конопель, льону, маку; архаїзації також зазнали назви, пов'язані із виготовленням полотна, виробів із шерсті, окремими видами тваринницької продукції та пов'язані з цими процесами агенти, які ще на початку ХХІ ст. активно використовували носії говірок.

Сьогодні липівчани успішно займаються решетарством, тому словник села багатий на відповідну спеціальну лексику. У мовленні селян побутує низка назв на позначення інструментів, процесів виготовлення решіт, які не відображено у "Словнику бойківських говірок", зокрема: *кру'та де'ри'вина* 'дерево із покрученим стовбуром', *луб'йенка* 'примітивна будівля для лісорубів, вкрита лубом', *ма'шина* 'прилад, через який пропускають луб для надання йому круглої форми', *пол'їтки* 'смужка лика, що служить міркою', *'бутин':а* 'зрубані і поколені на тоненькі частини колоди, що йдуть на луб чи лико'; *'п'їдситок* 'маленьке сито чи решето'; *'живе ре'ше'то* 'повністю дерев'яне решето, без металевої сітки' (див. [1]).

Мовлення липівчан багате й на мисливську термінологію, оскільки чимало мешканців села – мисливці. Так, до назв, зафіксованих у [Онишкевич], належать: *зи'л'їзо* 'капкан'; *сло'пец'* 'збудована з невеликих брусків пастка переважно на видр та

куниць у формі ящика з камінням наверху, всередині ящика на шнурку прикріплена приманка'; *рап'и'їца* 'мисливець (згруб.)'; *ш'тупа* 'олень або лань'; *рога'чиско* 'олень із великими рогами'; *шпил'кач* 'олень, який має не роги, а лише загострені ріжки'; *ри'ковиска* 'період парування оленів'; *бур'їн:ик* 'молодий ведмідь, який ходить біля села і харчується травами'; *б'їлу'вати* 'розбирати тушу тварини, здобичі'; *л'от'ки* 'набої для рушниці, картеч 7–9 мм'; *соло'нец'* 'вирубане в лежачій колоді чи в пеньку корито, для солі, яку залишають для тварин у лісі'; *метло* 'залишки слідів крові від убитої тварини, місце, де її було вбито'; *на'г'їнка* 'процес, під час якого виганяють здобич на мисливця'.

Поряд із такими номінаціями побутують сталі (нерідко метафоричні) словосполучення: *'маїе 'добру и'колу*, *'маїе ака'демїу* 'про тварину, яку довго не вдається вполювати, яку неможливо вистежити'; *розме'татисі* 'поділитися здобиччю'; *сто'їати на 'номері* 'вичікувати звірину в засідці'; *три'маїе, упи'райе, к'рутит з'віра* 'собака не випускає впійманого звіра' тощо.

Зауважимо, що в [Онишкевич] представлена велика кількість дублетних найменувань та синонімічних варіантів, що можна пояснити насамперед фіксацією матеріалу в різних населених пунктах. Проте і в говірці с. Липовиця так само зафіксовано синоніми на позначення предметів, поширених дій та процесів, що, ймовірно, можна пояснити високою частотністю використання відповідних назв у мовленні, напр.: до слова *вдарити* виявлено 16 синонімів: *їтели'пити*, *ї'дerti*, *їцаба'нити*, *їтара'ичити*, *їпазде'рити*, *вига'тити*, *їц'ї'дити*, *їл'ї'пити*, *їці'бушити*, *їч'ї'пашити*, *хумої'нути*, *їв'ї'гнути*, *прил'ї'пити*, *загваз'дити*, *г'римнути*, *грима'нути*; до слова *побити* – 14: *'в'їбити*, *їс'кубсти*, *'в'їлуичити*, *їхо'дити*, *їб'ї'ти*, *'в'їполокати*, *їбзо'лити*, *'в'їдлу'пити*, *уб:аї'булити*, *'в'їлупити*, *злацақу'вати*, *'в'їтискати*, *їзм'ї'сити*, *ї'мити* *ї'руки*; до слова *бити* – 4: *малацку'вати*, *за'лити*, *кат'рубити*, *'чубити* тощо.

Бойківщина тривалий час перебувала у складі різних держав, зазнавала відчутних міграційних рухів, що спричинило появу в говірці с. Липовиця запозичень, частина з них не зафіксована в [Онишкевич]. Зокрема, це перейняті лексеми з польської, німецької, угорської, чеської, словацької, італійської та румунської мов, а також із російської та білоруської. До давніх запози-

чень з польської мови належать назви: *'рушита* 'залізна підставка в кухонній плиті, решітка'; *'тибл'і* 'вставний дерев'яний цвях'; *ут'риман'і* 'догляд'; *хибувати* 'помилятися'; *'шарга* 'вітер зі снігом чи дощем'; *ста'нок*, *с'тан'ік* 'бюстгалтер'; з німецької: *л'уфт* 'отвір у печі, через який надходить повітря для розгорання вогню'; *'нарти* 'лижі'; *па'ра* 'спека'; *васир'вага* 'водяний рівень'; з чеської: *'воло* лайл. 'живіт'; *'моцно* 'дуже сильно дути'; зі словацької: *хода'ки* 'черевики'; з російської чи через посередництво російської мови: *д'ілати* 'працювати робити'; *'жмичух* 'перли'; *кан'тора* 'контора'; *в'ід:у'хати* 'відпочивати'; з італійської: *ца'п'іна* 'кирка, знаряддя для пересування дерев'яних колод на лісозаготівлі' та ін. Із новітніх запозичень активно входить у лексико-семантичну систему говірки назви з італійської мови – *'п'іца*, *моца'рела*, *ама'рето*; з англійської – *стейк*, *'ч'інси*, *асорт'і*; з грузинської – *шааш'лик*, *ла'ваши* та ін. Відзначимо, що під тиском інформаційних процесів за останнє десятиліття мовлення молодшого і значної частини старшого покоління бойків поповнилося англіцизмами та їх адаптованими говірковими варіантами, що пов'язані із комп'ютеризацією і сучасними формами телекомунікації: *мо'б'ілка*, *комп'ютер*, *ком'пютер*, *скайп*, *ску'пе*, *вай-фай*, *ф'іу-в'іу*, *та'р'ілка*, *та'р'іл'* 'супутникова антена' тощо.

На розвиток лексикону говірки впливають різноманітні процеси словотворення, вторинної номінації, метафоричні та метонімічні зміни, що підтверджує велика кількість таких назв: *уб'х'ід* 'догляд за тваринами, що перебувають у приміщенні' – *'май'у* *м'ного* *уб'ходу* *у' с'тайни*; *ушала'шитис'і* 'заспокоїтися'; *уб:'рититис'і* (< *брита*) 'поголитися'; *тру'н.иї* 'стомлений'; *спо'луденок* 'час після обіду'; *ри'катий* 'з довгим носом та довгообразим обличчям'; *раз'ний* 'чутливий до болю', 'заразливий, хворий'; *ко'мора* 'місце для патронів у карабіні, патронник' тощо.

Змінам у лексиці говірки сприяє формування конотацій – розширення семантики лексем унаслідок посилення оцінних складників значення; так постали назви: *тор'беї* 'бідняк', *с'пуз'іник* 'злидар' (< *с'пуза* 'попіл'), *роз'даїб'іда* 'невдаха', *рос:'хода* 'розлучений чоловік', *руми'гачка* 'жувальна гума', *сп'р'ижник* 'спільник', *са'л'оха* 'товста жінка', *твир'д'ік* 'міцний, загартований чоловік', *ти'рол'і* 'огрядна жінка' (< *ти'рол'і* 'корова чер-

воного кольору’), *'тета* ‘жіночий статевий орган’, *тума'n'іти* ‘роздумувати над книжкою’, *с'л'іўній* ‘людина, що дотримує свого слова’, *у'затройе* ‘скласти потрійно’, *фейсач* ‘житель міста’, *ке'рон* ‘багата людина, що довгий час працювала на лісо-розробках у Сибіру та була керівником бригади’ тощо.

Велика кількість номенів не зазнала за останні 60 років зміни значень (близько 60 %); стійкість формальної структури й семантики демонструють насамперед загальноживані назви, які функціонують в інших українських говорах, а нерідко – і в літературній мові.

Лексикон говірки є динамічною та відкритою до екстра-та інтралінгвальних впливів системою. Динаміка виявляється як у поповненні репертуару, так і скороченні кола лексем. Переважає перша тенденція – збагачення реєстру словника новими лексемами. Важливими для динаміки лексико-семантичної системи говірки виявилися зрушення в семантичній структурі слів – розширення, зміщення, звуження значення, метафоричні та метонімічні трансформації, що відбувається завдяки формальній деривації, вторинній номінації; неологізацію лексикону також зумовлюють запозичення з інших мов та входження в діалектне мовлення елементів літературної мови. Пасивізація окремих елементів лексикону, пов’язана з окремими галузями господарювання, що відійшли в минуле. К.Й. Кисілевський зазначав, що “під впливом школи, преси, освіти” створюються “нові, молоді форми мови” [5, 284]. Особливістю сучасного мовлення галичан є те, що воно насичене збереженими в щоденному мовленні локальними та історичними формами, які віддавна, інколи ще з давньоукраїнської доби, були поширені, проте не стали нормативними в сучасній літературній мові.

Важливим залишається дослідження інших прикарпатських говірок з огляду на динамічні процеси і напрями “діалектної реконквісти” (за П.Ю. Гриценком), яка є характерною ознакою сучасного мовлення галичан.

1. Бігусяк М. Етнолінгвістичний аспект лексики решетарів Рожнятівського району Івано-Франківської області // Історико-культурна спадщина Рожнятівщини як складова частина Бойківщини: минуле та перспективи розвитку: збірник науково-теоретичних статей. Рожнятів. 2012.

2. Габорак М. Назви гір Івано-Франківщини: словник-довідник. Івано-Франківськ. 2005.

3. *Горблянський Ю.* Бойківська словесність із села Липовиця Рожнятівського району Івано-Франківської області // Історико-культурна спадщина Рожнятівщини як складова частина Бойківщини: минуле та перспективи розвитку: збірник науково-теоретичних статей. Рожнятів. 2012.

4. *Гунчик І.* Дві бойківські «Простонародні молитви» про сон Пресвятої Богородиці у записах 30-х років ХХ ст. // Історико-культурна спадщина Рожнятівщини як складова частина Бойківщини: минуле та перспективи розвитку: збірник науково-теоретичних статей. Рожнятів. 2012.

5. *Кисілевський К.* Мовні особливості наддністрянського гнізда // Записки Наукового товариства імені Шевченка: збірник на пошану Зенона Кузеля. Т. 169. Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней. 1962.

Онишкевич *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок: у 2 ч. Ч. 1–2. К. 1984.

Липовиця *Словник* говірки села Липовиця Рожнятівського району Івано-Франківської області / Упоряд. М. Бігусяк, Л. Михайлишин. [Рукопис].

DYNAMIC PROCESSES IN THE LEXICO-SEMANTIC SYSTEM OF LYPOVYTSIA VILLAGE DIALECT, ROZHNIATIV DISTRICT, IVANO-FRANKIVSK OBLAST

The article examines the main trends of dynamism of Boiko dialect lexical system for the last 50–60 years. Author determines various extra- and intralinguistic factors that affect the processes of static / dynamic linguistic phenomena, neologization and passivization of modern dialects lexicon.

Key words: dynamic and static in the language, dialect lexical system, semantic shifts, introparadygmatical transfer, neologization, archaization, name, sememe, seme.

БУКРИНСКАЯ Ирина Анатольевна,
КАРМАКОВА Ольга Евгеньевна
(Москва, Россия)

Сохранение архаического сознания в деревенском социуме¹

Лингвисты и фольклористы не раз отмечали, что традиционная народная культура, основанная на архаическом восприятии мира, по-прежнему сохраняется сельским социумом и отражается как в бытовых, так и фольклорных диалектных рассказах [8; 9]. Исходя из своего опыта мы можем присоединиться к этим утверждениям.

В экспедиции 2002 г. в Поветлужье (Варнавинский р-н Нижегородской обл.) нами был собран в ряде деревень, окружающих пос. Варнавино, интересный этнолингвистический материал. В результате анализа текстов выделены определенные черты, которые отражают архаическое сознание, свойственное диалектоносителям: 1) стойкое суеверие (вера в колдунов, нечистую силу, магию, распространение знахарства, гаданий); 2) строгий запрет на работу в праздничные дни; 3) особое отношение к праздникам (календарным, семейным, церковным); что выражается в большом их количестве и длительности празднования; 4) обязательное подаяние бедным, милостыня, сопровождавшая праздники, а также погребальный и поминальный обряды; 5) неременное соблюдение основных семейных обрядов – свадебного и похоронного [2].

Все элементы народной культуры существуют и по сей день и отмечаются во многих регионах Центральной России. Следует отметить лучшую сохранность погребального обряда по сравнению со свадебным; календарная и церковная обрядность оказалась более разрушенной в силу социально-исторических причин. В постсоветское время многие из праздников были восстановлены и получили отчасти видоизмененный облик, привнесенный литературой по фольклору.

Первые два из названных признаков – стойкое суеверие и запрет на работу в праздники – представляются наиболее устойчивыми и отмечены во многих регионах России, судя по

¹ Работа выполнена при поддержке гранта РГНФ 16-04-18011е.

материалам экспедиций отдела диалектологии и лингвогеографии ИРЯ РАН 2000–2016 гг. Так, нами были записаны истории о сглазе, наведении порчи и избавлении от нее, о роли колдунов и знахарей в жизни деревни. Подобные рассказы в фольклористике принято называть мифологическими [5], к ним относятся тексты достаточно разнородные в жанровом отношении, и, что хочется особо подчеркнуть, они могут быть записаны не только от диалектоносителей старшего, но и среднего поколения (40 – 60 лет). Автор приведенной ниже истории – замечательная рассказчица Екатерина Яковлевна Тищенко (1923 г. рождения из д. Лобок Невельского р-на Псковской обл., запись 2006 г., говоры белорусско-русского пограничья). Напомним, что важнейшими чертами диалектного повествования являются событийность, антропоцентричность, эгоцентричность [3]. Этими общими признаками обладают и монологи Е.Я. Тищенко, кроме того, ее нарративам присуща композиционная целостность, яркость и экспрессивность [1], она принадлежит к традиционному типу культуры, которому как раз и свойственно сохранение архаического сознания. Тищенко ни минуты не сомневается в реальности событий, происходивших с ней и ее близкими.

Рассказ о заломе

Мой свёкор / он умёр в тридцать шастым году / и он плохое не делал / но знаў // А женишины там раньше / у ржи / заламывали заломы // Вот такэй залом заламят // Если этот залом зажёшь рукой / то тебя всю вот так поколя (поколет) // ...Руку заламывает // И она дождалась эта Ермолаевна и ўоворит: / “Кондраш, в нашем жите залом заламен!” // “Ня тронь / я сейчас возьму // Прибежит тая ўадына / которая эта сделала” //

Он принёс залом и у трубу // Русская печ / труба / и он открыл йету вьюшку // и у трубу уложил / а раньше печки топилась-то каждый день // Залом стал сохнуть / эта смерти // Прибьауит сын / “Кондраш Корнеев! Будь добрый / дай воды // matka умираить” // “Пусть умираить / не дам воды // большие ўадости нам делать ня будете // Она залом нам заламила / не дам // иди домой” // Не даў // побех // а там она умерла / если бы йон ня вынял // Залом бы засох / и она кончилась // Прибьаует другей раз / “Будь добрый” / На коленки встаў // “Умоляю / дай воды” // “Ну иди / скажи ей / чтоб больше этогоу

*не делала” // Он воду давать не стал / а залом с трубы вынул //
Ина встала и пошла // **Вот такие были колдуны** //*

Залом – это надломленные и пригнутые к земле колосья, считается, что их делают злые люди, колдуны и ведьмы с целью навредить хозяевам поля, отобрав урожайность у созревающего хлеба или причинив зло жнецу и всем тем, кто будет есть хлеб, испеченный из зерен залома. У восточных славян заломы известны под разными названиями: *закрутка* (укр. и рус.), *закрута*, *закрутенъ* (белорус.), *завівка*, *завой*, *завиття*, *завертка* (укр.), *кўкла*, *кўколка* (южрус.) [4]. Чаще всего их уничтожают, сжигая.

Рассказ имеет четко обозначенные границы начала и конца. *Мой свёкор / он умёр в тридцать шастым ўоду / и он плохое не делал / но знаў ...* – экспозиция, где вводится главное действующее лицо – свекор, о котором сообщаются важные с точки зрения информанта данные. Завершается история обобщением: *Вот такие были колдуны*. Этот вывод как рефрен повторяется и после нескольких других рассказов о колдовстве и сглазе.

Действие второго рассказа происходит в наши дни. Тищенко не подвергает сомнению тот факт, что нечистая сила всегда обретается в бане, а неумелые попытки заниматься черной магией могут привести к страшным последствиям.

Нечистая сила

Нячистики² оны живут в бане // Ну / я ходила мыться / поздно ходила / не боялась / а так / чтоб ночувать в баню // И сеюдня боюсь / были и раньше – предавались³ / но раньше было мноуо колдунов / поетому так и предавалося // И оно и теперь до черта // Теперь накупляли книг / чёрная маґия / и поуанють / не колдують / а поуанють //

Одна сколдовала своему мужику – хотела приворожить / чтоб он ей не изменял / а это всё повярнулось / да на её // И она стала умирать / тады поехала к бабкам просить / чтоб ей эта отделили⁴ // Есть такая бабка в Белоруссии // Она ўоворить / “ўовори правду / иначе я тебя лячить ня буду // Ты что-то делала?” // Тады она призналась // “А я купила книуу эту // вычитала // А мужик в море ходил / дак я / чтоб не изменял ён мне //

² *Нечистики* ‘нечистая сила, черт’ [СРНГ 21].

³ *Предаться* ‘поддаться какому-л. болезненному, неприятному состоянию’ [СРНГ 31].

⁴ *Отделать, отделять* ‘расколдовывать, освобождать от действия волшебных чар, колдовства’ [СРНГ 24].

*хотела яю приворожить” / Она уговорить / “А это приворожение явилось на тебе на саму” // **Ни одно зло зря не проходить** //*

Интенция рассказа понятна: желание предупредить об опасностях, которые человек может навлечь на себя. В конце Тищенко, как всегда, делает вывод, основанный на жизненном опыте: *Ни одно зло зря не проходить*. Чтобы подтвердить это этическое положение, она рассказала еще две истории, так как ей важно убедить слушателей в своей правоте и достоверности описываемых событий.

Злые люди

У нас вот у Зуях была женишина / она сейчас умерла // Коуда поубила моя дочь / обычно / я сёння (ня) плачу / но тады я плакала // Она пришла лошадь запрягать // А Сашка мой уговорить // “Иди / вот сбруя / веди / запрягай” // А запрячь она не умела / а чтоб попросить / слово обьянуть⁵ / что ты мне помоуи / помоуи мне запрячь // А тады как понесла рууаться и уворить: // “У вас такое уоре случилось / дай / уосподь / вам и друуое то” // Я вот так уворюю: // “Ай-ё / как это ты моула / у тебя слово повярнулося” // И уворюю: // “Я клясть ня буду и рууать ня буду / и детьми твоим ишчапать ня буду // А табе отдай уосподь то / что ты желаешь мне” //

Сем уодоу у уле лежала // И тут дачники / приезжал мальчик ...такие // Ина никоуда никоуо по имени не звала // Уж всё прозвища / такей // И в общем зловредная была // Вот она за свои урехи вси и поплатилась // “Димка” / уговорить / пришел пьяный внук/ она уговорить: // “Димка / прости ты меня” // Она слепая лежала / забрала ее дочка в Ленинград // Я на вас дуже рууалась” // “А я / тётя Марина / уже забыл” //

*Теперь друуая есть у Шеляковине // Ну знаешь / бригаадиром работала / ведь не красное солнце // Усим никак не уладилшь/ хотя я делала тольки усим добро // Начисляла я чэстно усим // Но она сёрдилась и понесла / всяк меня обрууала // Я сказала: / “Лен! Я рууаться ня буду / а табе дай уосподь” // Вот нынче уж ей семьдесят уодоу / убилась / зломала ногу у бядре и сяюдня ня ходють и ослепла / ня видеть ничаво // **Дак я уворюю / чужое уоре зря не проходить // никоуда-никоуда не кляни никоуо / никоуда не рууай никоуо // Это усё вярнется на тебе самою // Это уж действительно по моей жизни //***

⁵ *Обернуть слово* ‘промолвить, ответить, сказать’ [СРНГ 22].

***Нельзя / нельзя ругать и нельзя клясть // Потому что это
вернется тебе самой //***

Подводя итог сказанному, информантка делает обобщение (выделено в тексте), касающееся жизни как таковой, ее универсальных правил, характера отношений между людьми. Убеждение, что всякое зло наказуемо, входит в традиционное представление о миропорядке, это нравственно-этическое утверждение, справедливость которого неоспорима для рассказчицы, что подчеркивается и формулой достоверности: *Это уж действительно по моей жизни.*

Поскольку существует наведение порчи на людей и домашний скот, широко практикуется и защита от порчи и сглаза. С этой целью используются обереги – вербальные и акционные. Вновь обратимся к текстам Тищенко:

*Яуорий вясной бываит / шастоуо мая // Как поуода была //
Если скот выюняли / значить / выюняли с вербой / посвященной / как церква была // До войны церкви не было – закрыли / а после войны – с церковей / с ружьём // Да // Вот мы выюняем скот // Тут один мужчына был и женишина // Они обходят с вербой три раза крууом // И он три раза стреляет / отуюняют нечистых духов от скота / чтобы всё поле было благополучно // Это у нас було // Кто посвященной водой sprysнет корову / и всё / и тоже с вербой уонить // Теперь уже коров нет // Всё прошло //*

Из приведенного текста видно, что защитная магия, как правило, связана с христианскими праздниками, например: в день св. Иоанна Крестителя (по-местому *Ивана Цвятноуо*) было принято собирать цветы, чтобы уберечь дом от грозы; цветы лежали в доме целый год до следующего праздника, потом их сжигали, заменяя вновь собранными. В качестве оберега от колдунов часто использовали растения.

Крапиву вешали – это от колдунов / надо было у каждое окно / у каждую дверь // И надо было мак / обязательно / и три раза обойти крууом постройки и посыпать яу / но нямною / и приуоваривают: // “Ведьмак / иди подбирай мак!” // Потому что он мак никак не подберет // Да / это было // Теперь все забыли // Теперь нечеуо кулдувать / ни хозяйства / ничеуо нет и кулдувать // Даже к бабум ходили / и они уоворили: // “Обязательно перед Иваном обойдите постройку

и посыпайте мак и уворите: / “Ничего не подбереть / ничего не сделает” //

В семантике берегов присутствует синтез христианских и языческих мотивов. В разных областях совершалось подобное действие в разные церковные праздники, например в Нижегородской обл. это был Великий четверг. Хозяйка обходит дом (и другие постройки), посыпая пшено и говоря:

Иду торной тропой / торною тропой / засыпаю чертову тропу //

Вот три раза обойдешь и всё // и бояться ничего не надо // И вот пшено под порог // пшена взяла и посыпала Богородице // ни один дьявол не перейдет //

В заговоре выражена обычная для берега магия круговой границы, замещения плохого хорошим. При этом зерно выполняет не продуцирующую, а охранительную функцию. Пшено и мак – растения-апотропеи, которые призваны защитить человека от сил зла, так как бесконечное множество их зерен нельзя подсчитать и собрать. Именно это свойство делает границу непреодолимой. Подобный способ защиты широко распространен на всем восточнославянском пространстве.

Избавиться от злых сил возможно также с помощью магических предметов или действий (невербальные апотропеи): так, чтобы защитить брак, нужно подложить ладан в обувь молодых, в гостях надо сдувать с пищи заклятия: *когда гуляете в гостях / всегда сдувайте*, используется также закрепщивание: *Вот я знаю одну старуху / и меня она учила: // ставишь стол / ставишь соль / воды стakan и с угла на угол перекрещиваешь // И вот эту воду пьешь // ...где бы ни была / ноги перекрести //* (Нижегородская обл., пос. Варнавино).

А в говорах русско-белорусского пограничья, по рассказам Е.Я. Тищенко, от глаза использовали воду, которую делали сами: в нее бросали три уголька или зажигали и бросали три спички, а потом пили или кропили вокруг. Иногда при этом читался особый молитвенный заговор. Таким образом, как видно из материалов, истории о колдовстве, глазе, порче и защите от них актуальны до сих пор в современной деревне и поэтому достаточно часто отражаются в диалектных текстах [6].

В прошлом особое значение в крестьянской среде имели престольные праздники, гуляния в этих случаях отличались

многолюдностью и размахом. Праздники противопоставлялись будням в первую очередь наличием запрета на работу, и, хотя народный календарь опирается в основном на христианские праздники, само отношение к празднику имеет языческие корни [7]. Запрещение работы в праздники, еще один устойчивый признак архаического сознания, неоднократно упоминается информантами, подчеркивающими тот факт, что в случае невыполнения этого условия нарушителя ждали печальные последствия. В этом отношении интересен рассказ, записанный от Марии Сергеевны Колесниковой (1929 г. рождения, с. Роговатое Старо-Оскольского р-на Белгородской обл., запись 2013 г.). В Роговатке день памяти св. Кассиана (по-местному *Касьяны*) отмечается не 29 февраля, как следует из христианского календаря, а в четверг после Троицы. Жители говорят, что *Касьяны – грешный праздник, он вредный, работать на нём нельзя.*

Запрет на работу

Вот эта соседка моя / баба Соня / ты знаешь // Некуда было / ну она / о Касьяны // А ей было / значит / там надо / Вот так тучки пошли / да полоть надо было / Ну она / мол / Боу простить / и начала полоть // Ну и шо и ты думаешь? // И выполоть не выполола / и малый сын / сын ей поехал на лисапете / ну на лисапете // Уш сказал бы там / кто знает // и рука хряп! / Упал с лисапета и руки поломал // Руку одну поломал / Ну вот / а ногу зашиб больно // Мы этот Касьяны обходим / и ничо не случится // лучше посидим / отдохнём //

Во время экспедиций в Роговатку мы сами неоднократно были свидетелями того, что на Касьяна работа прекращается, люди сидят на лавочках у своих домов, ходят в гости друг к другу. Подобные истории были записаны и в Поветлужье от А.И. Антоновой (1909 г. рождения, д. Лубяны Варнавинского р-на Нижегородской обл., запись 2002 г.):

Вот отец мой и я шли с Лапшанги / а его товарищ с женой мечут стог сена // Мой отец и говорит / “Иван Семёнович / дружка / ведь сегодня Казанская / стога-те не мечут / очень опасно / может сгореть” // “Ну да / это пустяки” // Надвигатся облачко чёрное / токо успели слезть со стога-то / как грянуло / так прямо в стог // И стог-то пыхнул // Вот оглянулся / идем // Говорит Ваня // “Батюшки / стог горит” // Вот это уж не враки / в Казанскую стоги метать нельзя //

Интенцией подобных рассказов является желание поделиться опытом, предостеречь слушающих, научить их, как правильно себя вести, т.е. показать поведенческие приоритеты в той или иной ситуации.

Таким образом, из записанных рассказов мы отчетливо видим, что в деревенском социуме до сих пор сохраняются элементы архаического сознания, в большей степени присущего людям старшего поколения и частично среднего, сохранит ли эти черты молодое поколение, покажет время.

1. Букринская И.А., Кармакова О.Е. Из опыта исследования монологической диалектной речи: фольклорные и бытовые тексты // Лексический атлас русских народных говоров. (Материалы и исследования) 2014. СПб. 2014.

2. Букринская И.А., Кармакова О.Е. Традиционная культура и ее отражение в диалектном тексте // Лексический атлас русских народных говоров. (Материалы и исследования) 2012. СПб. 2012.

3. Гольдин В.Е. Повествование в диалектном дискурсе // Известия Саратовского университета. Новая серия. Филология и журналистика. № 1. 2009.

4. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. М. 1991.

5. Мифологические рассказы русских крестьян XIX–XX вв. СПб. 2015.

6. Народная речь Вологодского края. Вологда. 2014.

7. Пропт В.Я. Русские аграрные праздники: Опыт историко-этнографического исследования. СПб. 1995.

8. Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. М.1995.

9. Фольклор Новгородской области: история и современность. М. 2005.

СРНГ   *Словарь русских народных говоров / Гл. ред. Ф.П. Филин, Ф.П. Сороколетов, С.А. Мызников. Вып. 1–. М.; Л.; СПб. 1965–.*

PRESERVATION OF ARCHAIC DIALECTAL PICTURE OF VIEW IN RURAL SOCIETY

In the article the authors examine the dialect texts which have been recorded during last ten years in different regions of Russia. Various features of traditional culture are kept better than it was expected. The following old traits are conserved: 1) popular belief in healers, witchcraft, contact with dead and mythological persons; 2) custom to give alms; 3) traditional calendar customs, abundance of the agrarian and church holiday; 4) funeral rites. All enumerated features are inherent to the magic consciousness, which remains the steadiest component of the folk traditional world view.

Key words: dialects, archaic dialectal picture of view, traditional culture.

K současnému stavu a vývoji severospišského nářečí obce Litmanová

V této práci představíme jazykový materiál získaný při terénním výzkumu v obci Litmanová v roce 2015. Během výzkumu byly na diktafon nahrávány rozhovory se sedmi informanty různého věku. Rozhovory byly transkribovány pomocí fonematické transkripce. Pro tuto analýzu byly použity přepisy nářečních textů v rozsahu 68 normostran (přibližně 102 000 znaků bez mezer).

Nářečí obce patří podle klasifikace Z. Hanušové do severospišské skupiny lemkovských nářečí [5, 179]. Nejspolehlivější informace o starší podobě místního nářečí nalezneme v pracích V. Hnatůka, I. Paňekvyče a V. Latty. V. Hnatůk a I. Paňekvyč publikovali rovněž ukázky nářečních textů [Гнатюк, 62, 63; Пацькевич 1938, 539–541], atlas V. Latty podává obsáhlé informace o fonetice a morfologii zdejšího nářečí. Na základě srovnáním vlastního materiálu s dialektologickými prameny ze starších výzkumů se pokusíme určit míru zachování tradičního nářečního systému a nastínit jeho dynamiku pod vlivem spisovné či nářeční slovenštiny, případně zkoumat možné nářeční kontakty s jinými jihokarpatskými dialekty.

Obec Litmanová leží na Slovensku v okrese Stará Ľubovňa. První zmínka o obci pochází z roku 1412. Byla součástí panství Stará Ľubovňa, jež bylo jako záloha v tomto roce uherským králem Zikmundem Lucemburským předáno Polsku a až do roku 1772 bylo součástí polského státu [9]. Podle posledního sčítání lidu z roku 2011 má obec 640 obyvatel, z nichž 527 se přihlásilo k slovenské a 84 k rusínské národnosti (dále 1 k ukrajinské, 1 k ruské, 1 k české)¹. O deset let dříve se k rusínské národnosti hlásilo jen 29 obyvatel, k ukrajinské 4 [9]. Sčítání obyvatel poskytuje i dosti podrobné informace o mateřském jazyce a nejpoužívanějším jazyce v domácnosti a na veřejnosti. V roce 2011 jako mateřský jazyk uvedlo 327 obyvatel obce slovenštinu, 267 rusínštinu a 8 ukrajinštinu (2 polštinu, 1 češtinu a 4 jiné jazyky). Jako jazyk nejčastěji užívaný v domácnosti označilo nejvíce lidí rusínštinu, přihlásilo se k ní 351 obyvatel, k slovenštině 221, k ukrajinštině 5 lidí.

¹ Tento a další údaje ze slovenského sčítání obyvatel z r. 2011 jsou čerpány z webových stránek <http://census2011.statistics.sk/>.

Na veřejnosti je naopak častěji užívána slovenština, za jazyk nejčastěji používaný na veřejnosti ji označilo 417 lidí, rusínštinu uvedlo 120 obyvatel, ukrajinštinu 5 obyvatel². Podle náboženského vyznání je obec převážně řeckokatolická, k řeckokatolické církvi se přihlásilo 557, k římskokatolické 36 a k pravoslavné 21 věřících.

1. Fonetika

1.1. Vokalismus

Vokální systém nářečí Litmanové je šestičlenný: *a, e, i, y, o, u*. Střednicí za staré *o* v zavřené slabice je *i*, které neměkčí předcházející konsonant: [nís], [níč], [stíř], [ˈpotim] apod. Touto střednicí se zdejší dialekt liší od dialektů nejbližších sousedních obcí Jarabina a Kamienka, kde je v této pozici *y*: *kyn'*, *vys*. Reflexem starého *e* v zavřené slabice je *u*: /prin'us, privjul, xl'ip š'a pjuk, kin' by ft'uk/. Reflexem starého *ě* je *i*, po retnicích bývá (zvláště v řeči starší generace) dosti pravidelně vkladné *j*: [ˈbjilyj], [ku ˈšopji], [kyˈpjilo], [ˈvjidro]; ne bylo [ˈmjis'c'a], [v ˈzi'mji], [ka'mjin'a]. Po *l'* byla v řeči staré generace zachycena výrazně nižší artikulace *i*, hraničící s *e*: [l'ívu], stejný jev dokumentuje v obci atlas V. Latty, když uvádí paralelní fonetické varianty [xl'íba / xl'í'ba], [Jlarra, m. 52].

Reflex starých *ě, ō* a *i* sice splynul do jednoho fonému /i/, avšak jeho fonetická realizace může být dodnes dosti odlišná. Nejčastější realizace je [i], avšak běžné jsou i realizace [i, ɪ, iː]: /moc toj ž'viriny bylo/ [ž'vírny]; /veligden'/ [ve'hgden']; /jili nal'isniki/, [jili nal'isniki].

Hláška /y/ si v přízvučné i nepřízvučné pozici zachovává svou v jihokarpatských nářečích obvyklou středo-středovou realizaci, pouze v koncovce N. sg. adjektiv muž. r. se vyslovuje téměř jako *i*: [ˈnoviʲj, ˈdruhiʲj].

Foneticky tedy varíují především fonémy /i/ a /y/, poziční varianty /a, e, o, u/ (např. *ó, é, á*) v nářečí chybí.

1.2. Konsonantismus

Afrikáta /č/ je tvrdá, následuje po ní *y*: [ˈčystyj], [ˈočy] [čy'tati]. Jen v několika případech jsme zaznamenali [čˈ]: [tepč'a, palač'ín-

² Po vlastním pozorování a zhodnocení jazykové situace v obci považujeme za pravděpodobné, že místní nářečí je mateřským jazykem naprosté většiny obyvatel Litmanové a nepoužívanějším jazykem v domácnosti i při komunikaci v rámci obce. Statistické údaje ze sčítání obyvatel tedy nevypovídají tolik o skutečné jazykové situaci, ale především ukazují interpretaci jazykových faktů samotnými mluvčími nářečí. Paradoxní je také fakt, že rusínštinu označilo za nepoužívanější jazyk více lidí, než je počet lidí, kteří rusínštinu označili za mateřský jazyk.

karn'a, rodič'iv] a ve skupině š'č', avšak jeho fonologická interpretace není jednoznačná. Znělým korelátem /č/ je /ʒ/: /viʒu, xoʒu, pr'aʒy, čuʒy, poboʒene, posaʒeny, poškoʒeny/, zaznamenáno bylo i /ʒ': /ʒ'vir'ata, ohoroʒ'in'a, paʒ'ʒ'ir'a, roʒ'ʒ'il'a, krenʒ'il/. Fonému /š'š'/ či /š'č'/, známému z jiných jihokarpatských nářečí, a také skupině /st'/, odpovídá skupina š'c', šč nebo š't'; š't' se objevuje hlavně u informantů mladé generace: /iš'č'î, puščalo, š'č'ebli'î, š'č'es'č'a, poščypat, pš'č'îlnik poš'č'îlka × iš't'î, liš't'a, roš't'ate, š't'ahlo, roš't'ahlo, zapjaš't'a, priš't'ahovať, puš't'at, viš't'om/. V nářečí Litmanové je velmi dobře zachováno c', a to i v řeči mladé generace. Tvrdé c je v sufixu -ec a v některých přejatých slovech, např. /xlopec, palec, konec, jarec, pec/, a tvoří tak měkkostní korelát k c'. Znělým korelátem /c'/ je /ʒ'/, jež se kromě případů mezislovní znělostní asimilace objevuje také v několika přejatých slovech: /ʒ'ady, meriz'at, z'vinky/, a také jako střídnice g: /po driz'i/. Tvrdé ʒ bylo zaznamenáno jen ve dvou slovech: /zecko, azimky/. Měkké ostré sykavky se měnily v sykavky tupé, v nářečí tedy vznikly páry /š – š'/ a /ž – ž': /š'ino, vž'ati, ž'il'a, pin'až'i/, změna nastala i před měkkými souhláskami, kde s' a z' vznikly v důsledku asimilace: /š'pivanky, š'mili š'a, ž'vidat š'a, ž'il (< zjil), paʒ'ʒ'ir'a/. Především v pozici na konci slova jsou zachovány hlásky s' a z': /des', zas', hnes', po rus'ky, bigl'ajs', voz'mu/. V slovesných formách /jes/, /bys/ apod. však měkkost zanikla.

Foném /l/ se na rozdíl od většiny ostatních jihokarpatských nářečí, kde má střední artikulaci [l], obvykle realizuje tvrdě, jako [ɫ].

Celkem má tedy fonologický systém nářečí Litmanové třináct párů konsonantů vstupujících do měkkostní korelace: d – d', t – t', n – n', l – l', r – r', s – s', z – z', š – š', ž – ž', c – c', ʒ – ʒ', č – č', ʒ' – ʒ'.

Hlásky /v/ má ve všech pozicích kromě koncové retozubnou výslovnost: [voda, korova, pravda, vovna × krou, cerkou], v pozici před neznelým konsonantem se realizuje většinou jako f: [ft'uk]. Předložka a předpona v se v řeči starší generace dosti často realizuje také jako h či x: /hmer, h zimji, h jednij xyž'i, h maji, h ose-ni, xpasti, xpekli, x pivnic'i, x pol'sku, x tij vod'i, x tym × vmer, v bjilym, v l'ubovni'/. u mladé generace jsme zaznamenali pouze v, f: /v l'it'i, v zimi, v or'abin'i, v jednij band'i, f kroju, f subor'i, f cerkvi, f kamjunc'i, f pecu, f trnavi/. Jedná se zřejmě o výsledek poměrně nedávného vývoje. V nářečních textech z Litmanové publikovaných Hnat'ukem a Paňkevycem se /v/ realizuje i v pozici

před konsonantem jako [ɥ]: *ўшўткo, ўтoгдi, ў пéклы, дéўйатъ, прáўда, пoўмiрaлi* [Гнатюк, 62, 63], *цшўткы, цшaл'и, цлoжылы, цд'iла, цт'iкаты* [Панькевич 1938, 540, 541], pouze v jednom případě u Paňkevycze jako *x: nechpal* [Панькевич 1938, 540].

Přízvuk je tak jako v ostatních lemkovských nářečích fixovaný na penultimě, proto jej v příkladech ani v ukázkách nářečních textů, transkribovaných fonematically, neoznačujeme.

2. Morfologie

2.1. Substantiva

V D. a L. sg. feminin, stejně jako dochází pravidelně k alternaci *k – c', g – ž', x – š', h – ž'*: /f kamjunc' i, v americ' i, po branc' i, f kupc' i v bodenc' i, vo fl'ašeč' i, po dritarc' i, po zahorotc' i, na driž' i, na bl'aš' i × v luz' i/. Formy bez alternace se někdy vyskytnou v řeči mladé generace, avšak dosti zřídka: /f šupki, na kanafaski, f školki, pri jednij učytel'ki/.

Charakteristickým znakem litmanovského nářečí je I. sg. feminin (i adjektiv a zájmen) s koncovkou *-om*: /pit tom horom, za mukom, zo ženom, s červenom šapočkom/.

V plurálových paradigmatech je charakteristické zejména používání koncovky *-iv* v G. pl. substantiv všech rodů: /xlopiv, rokiv, veš' il' iv, misc' iv, krosniv, voroniv, kul' iv, mlakiv, šyxtiv, poščilkiv, lišečkov, kapkiv/. V D. pl. maskulin byla zaznamenána koncovka *-im* vedle koncovky *-am*: /šyli xlopim × jisti vynosili xlopam/, u feminin a neuter *-am*: /ženam, ž'vir' atam/, u slov *l' ude* a *d' iti* koncovka *-om*: /l' ud' om, d' it' om/. U Hnat'uka máme doklady *parinkim, utyudenim* [Гнатюк, 61, 62]. Od většiny jihokarpatských nářečí se dialekt Litmanové liší také koncovkami L. pl., neboť zde u substantiv všech rodů převládá koncovka *-ax*: /f tyx kvetinačax, na majdanax, na ur' adax, po domax; na misc' ax, na krosnax; po robotax, po kyžax, po dedinax, po pivnicax, po tyx horax/. Méně často byla zaznamenána koncovka *-ox* (jen u maskulin a plurálii tantum): /o ž' adox, na kamin' ox, f čexox, v jakubjanox/. V I. pl. substantiv byla zaznamenána jen koncovka *-ami*.

2.2. Adjektiva, zájmena, číslovky

Pro adjektivní deklinaci je typické splynutí L. sg. s I. sg. muž. a stř. rodu: /v bilym, f c' ilym okreš' i, zos c' ilym statkom, z molodym, v určitym smeri, v tym čaš' i, s tym derevom, na plinovym šporaku, na š' ivym kon' u, o tym, s tym/. Adjektiva žen. rodu mají v G. sg. koncovku *-oj*: /žebyzme to dali do dajakoj uš takoj podo-

by planovanoj, z ovčoj vovny, z litmanovoj/, v D. a L.sg. -ij: /po c' ilij ril' i, na vysokij škol' i, odovzdati jednij profesorki, na jednij š' t' in' i, f tij dedin' i/.

V I. osobních zájmen jsou tvary: /zo mnom, s tobom, z n' om/.
V L. sg. zájmena *vin* byly zaznamenány tvary *neho* i *n' oho*.

Byly zaznamenány podoby číslovek typické pro západní areál: /štiri, osem, deš' at, šteracet/ aj. V nářečí existují zvláštní tvary číslovek užívané ve spojení s mužskými osobami, v našem materiálu se vyskytly formy /dvaje, trije/.

2.3. Slovesa

Slovesný systém západního areálu jihokarpatských nářečí se v mnohém odlišuje od systému východního areálu, který byl popsán na příkladě obce Ubl'a. Řada sloves tvoří odlišně přítomné tvary. Koncovka *-m* pronikla v 1. osoby sg. dalších typů sloves: /mam, znam, š' pivam/. 3. osoba obou čísel je zakončena na *-t*: /š' pivat, robit/. U sloves *mati*, *znati* koncové *-t* odpadá: /ma, zna/, nekontražované tvary nejsou ani v dalších osobách. Slovesa na I. třídy se sufixem *-ova-* mají koncovky *-iju*, *-iješ*, *-ije*, *-ijeme*, *-ijete*, *-ijut*: /d' akiju, d' akiješ/ atd. V 1. os. sg. a 3. os. pl. po retnicích nebývá epentetické *l*: /robju, kupju, robjat, kupjat/, jediný přítomný slovesný tvar s ním zachycený je: /rozuml' u/.

Uvedeme přítomné tvary některých sloves, doložených v našem materiálu:

1. sg.: /mam, znam, š' pivam, pamjatam, xcu (kcu), biš' idiju, robju, rozuml' u, myš' l' u/
2. sg.: /maš, znaš, š' pivaš, pamjataš, kceš, kladeš, gazdiješ, robiš, popučyš/
3. sg.: /ma, zna, š' pivat, xce (kce), fkazije, robit, hvarit, modlit š' a, byvat, t' ahat/
1. pl.: /mame, zname, nazbirame, xceme, povime, robime, hvarime, zapisijeme/
2. pl.: /mate, znate, xcete, date, zahr' ijete, robite, muš' ite/
3. pl. /majut, znajut, š' pivajut, utrimijut, vyšmarijut, xcut, robjat, kupjat, spjat/.

Jak je vidět, přítomné tvary slovesa *xt' iti* jsou převzaty z východoslovenských nářečí, minulé přičestí má podobu *xt' il*.

Préteritum se tvoří formami pomocného slovesa *byti – jem, jes* (v žen. rodě enklitickými morfémami *-m, -s*), *me / zme*, *ste* – a tvarem participia zakončeným *-l, -la, -lo, -li*, případně jen osobním zájme-

nem a tvarem participia. V řeči střední a mladé generace převažuje již 1. os. pl. tvar *zme*, u informantky nejstarší generace se však *zme* nevyskytuje vůbec: /tam me byvali; de me š'a pod'ili, c'ilu niž me tam byli; xl'iba me xpekli/.

Složené futurum se tvoří v singuláru pomocí participia minulého a v plurálu pomocí infinitivu: /budu mala, budu bavila, budeš žyla, budu pokračovala, budu jila, bude l'alo, bude plakalo, bude hvarilo x budut brati, budeme snovati/.

Z nářeční syntaxe je zajímavé především hojné užívání neosobního pasiva (vazby slovesa v 3. os. sg. středního rodu s předmětem v akuzativu) /kon'i š'a paslo bez l'ito; potim š'a ho česalo (len)/, vyskytuje se však i osobní pasivum: /polivka š'a s toho robila/.

3. Lexikum

Pro slovní zásobu nářečí Litmanové je charakteristické větší množství polonismů než v jiných jihokarpatských nářečích na území Slovenska, např.: *pjentro* 'půda stodoly', *xomont* 'chomout; koňský postroj', *driga* 'cesta', *glupyj* 'hlupý', *griby* 'pravé hříby', *ogin* 'ohon', *z'at* 'žebrák', *z'ady* 'pokrm z brambor a mouky, škubáňky', *kož'a broda* 'prvosenka'. Vyskytují se zde však také některé slovakismy, jež jsou omezeny pouze na severospišská nářečí: *zecko*, *dedina*. Množství karpatismů přejatých z rumunštiny nebo prostřednictvím rumunštiny je tu též poměrně vysoké: *kurastra* 'mlezivo', *žemtic'a* 'syrovátka', *meriz'ati* 'přežvykovat', *merind'a* 'svačina', *jafjry* 'borůvky', *azimky* 'placky z nekvašeného těsta'. Chybí zde naopak řada hungarismů typických pro ostatní jihokarpatská nářečí; některé mají odlišnou fonetickou podobu, např. *xasnovati*. Nevyskytuje se tu jinde běžné adjektivum *šumnyj* 'pěkný'. Z dalších slov odlišujících toto nářečí od většiny jihokarpatských dialektů Slovenska uvedeme výrazy *koval'* 'kovář', *statok* 'dobytek', *veš'il'a* 'svatba', *modrin'* 'modřín', *huby* 'houby', *had'unka* 'mochomůrka', *rostopast'* 'vlaštovičnick', *pokriva* 'kopřiva', *glegazy* 'srstka angrešt', *grul'i* 'brambory', *žoxtar* 'dížka na mléko', *dax* 'střecha', *vikno* 'okno'.

Při zkoumání dynamiky slovní zásoby jsme odkázáni pouze na srovnávání jazyka starších a mladších generací, neboť nemáme k dispozici žádný starší slovník místního nářečí. I v řeči mladé generace se dobře zachovávají výrazy pro části lidského těla (*gamba* 'ústa', *vorhy* 'rty', *ober'va* 'obočí', *pleče* 'rameno', *lokit'* 'loket', *dolon'* 'dlaň', *palec* 'prst'), pojmenování příbuzenských

vztahů (*n'an'o* 'otec; táta', *d'ivka* 'dcera', *stryko* 'otcův bratr', *stryna* 'žena otcova bratra', *ujko* 'matčin bratr', *ujčyna* 'žena matčina bratra', *ž'at* 'zet', *nevísta* 'snacha', *kum* 'kmotr', *nonaško* 'kmotr pro kmotřence'), názvy flóry a fauny (*pokryva* 'kopřiva', *boža krov* 'třezalka', *bapka* 'jitrocel', *žabjačyj smerečok* 'přeslička', *kož'a broda* 'prvosenska'; *vovk* 'vlk', *medvit* 'medvěd', *liška* 'liška', *perhač* 'netopýr', *vorona* 'vrána', *soroka* 'straka', *vorobel'* 'vrabec', *žovna* 'datel', *lastivka* 'vlaštovka', *kokučka* 'kukačka') názvy jídel (*azimky*, *z'ady*, *knyš*, *zatirka*, *merind'a*) a kuchyňského vybavení (*niš* 'nůž', *vilka* 'vidlička', *lyška* 'lžice', *kotul'ka* 'váleček', *graty* 'nádobí', *horn'a* 'hrnek', *tepeč'a* 'plech', *terlečko* 'struhadlo', *paláč'inkar'ka* 'pánev'). Ale dobře známo je i výrazivo spojené s domácím hospodářstvím (*meriz'ati* 'přežvykovat', *gžati š'a* 'střečkovat', *mačuha* 'kupka sena', *portok* 'plachta na trávu', *oselka* 'ocílka na kosu', *žoxtar* 'dížka na mléko'), neboť obec si vzhledem k své odlehlé poloze dosti dlouho zachovávala tradiční způsob života. Naopak výrazy spojené se zpracováním lnu (*terlic'a* 'trdlice', *paž'd'ir'a* 'pazdeří', *pačysky* 'hrubší vlákno', *kud'il* 'přeslice', *krenž'il* 'horní část přeslice', *vereteno* 'vřeteno', *krosna* 'tkalcovský stav', *berdo* 'brdo', *čovnok* 'čluněk'), vlny (*krampil'i*, *krampil'ovati*), nebo názvy starších nástrojů a jejich částí, např. pluhu (*polos* 'spodní část pluhu', *peredn'i kol'ečka* 'plužní kolečka', *naklat* 'radlice', *peredn'e zel'izo* 'krojidlo'), se stávají archaismy, které zná aktivně obvykle pouze starší generace mluvčích.

V analyzovaných nářečních projevech se objevuje mnoho nových přejímek ze slovenštiny, zejména v řeči mladé a střední generace. Vybíráme novější slovakismy z rozhovoru s informantkou narozenou r. 1987, uvedeného níže: *paska*, *nahravka*, *subor*, *folklorna skupina*, *d'ivadeldo*, *pripravovati*, *cedečko*, *dufati*, *volati š'a*, *nacvičovati* (slovensky *páska*, *nahrávka*, *súbor*, *folklórna skupina*, *divadielko*, *pripravovať*, *cédečko* (hovor.), *dufat'*, *volat'sa*, *nacvičovat'*).

Závěr

Na základě této stručné analýzy lze konstatovat, že fonetický a morfologický systém tradiční vrstvy nářečí zůstává dodnes dobře zachován. K některým změnám však došlo i v těchto jazykových rovinách. Z fonetických rysů můžeme uvést výrazný posun ve fonetické realizaci fonému /v/, který si ve shodě se spisovnou slovenštinou bilabiální výslovnost zachoval jen v pozici na konci slova, nebo změnu skupiny *š'č' > š't'*, která se pravděpodobně odráží i ve

fonologické rovině, skupina *šř* je opět charakteristická pro spisovnou slovenštinu. V morfologickém systému probíhá unifikace plurálních koncovek substantiv, která se projevuje zejména pronikáním koncovek *-am* a *-ax* do D. a L. pl. maskulin. Zde se nejspíše jedná o projev tendencí, které vedly ke stejnému výsledku ve většině nářečí východoslovanského jazykového areálu. U mladé generace je patrna rovněž tendence k odstranění souhláskové alternace v D. a L. sg. feminin, srov. výše příklady *f šupki*, *na kanafaski* aj, podmíněná zjevně vlivem slovenštiny. Nářeční slovesný systém je dobře zachován, k drobnějším změnám patří např. nahrazení formy *me* (1. os. pl. pomocného slovesa *byti*) tvarem *zme* v řeči mladé a střední generace. Největším změnám podléhala slovní zásoba. Část slovní zásoby se archaizovala, zejména však do nářečí stále pronikají nové výrazy ze slovenštiny, která zde plní funkce spisovného jazyka.

Ukázky nářečních textů, zaznamenaných r. 2015 v obci Litmanová

I. Mária Mrugová, narozena v Litmanové r. 1931, vzdělání neúplné základní

/dr'itarka/³

/a n'an'o jak skosili zerno | nebiščyk | no ta oni šli za robotom | pišli dr'itom | oni ne xodili tak do tovar'n'i | oni ne xt'ili tak iti do tovar'n'i | oni išli dr'itom na dr'itanku | popravjati l'ud'om horc'i a latati | oni mali zal'ubu do toho i oni byli furt spokijny že oni | oni zarobjat tam til'ko kil'ko | jim trebalo | no ale trebalo t'iž robiti | tag naklali do toj kroš'n'i tyx zel'iziv | zel'iza všel'ijaky muš'ili mati ku tij robot'i | a ku tomu trebalo i bl'axy | mal plasty tam do tej kroš'n'i hej vž'ati na sebe | no a z dediny na dedinu iti | dagde bylo blisko | dagde bylo daleko | prišli š'nihy | i š'nihami trebalo jti | i burky prijšli | i doždom trebalo iti | a jak ste prišli dagde nočovati ta vaz dali do stajn'i | no taj š'i ta jak oni š'e povidali jak | išli do stajn'i a že tam byli | dobitok | ta dobr'i bylo bo bylo teplo kolo toho dobitku | ale dagde ne mali lem jednu korovu abo kon'a abo što no tam jak l'ahli večer zamerznenij i obut'a i šytko take rano obuli/

-a de aš xodili?

/oni tu xodili kolo pr'ašova tu kolo| kolo bardijova | tu lem xodili | oni ne xodili tam desi do jugoslaviji | a nigde | lem tu xodili (...) toty molotšy jag d'ido feškiv byl no ta už byli veci jix i pišlo

³ Nářeční texty přepisujeme pomocí fonematické transkripce.

tak | pišli po dvaje | po trije | no ta pišli | kotry šli do n'imecka | do jugoslaviji | i desi išt'i | inde | što pišli | no ta ta može i veci zarobili no ale | toty taky pišli ta pišli slobodny | ne mali doma gazdivstva ani rodinu | ani ženu išt'i no ta | a d'ido už mali doma | rodinu i | r'il'u mali ta trebalo r'il'i obrobiti | bo t'iš | jag byli ne robili na r'il'i ta što byli jili | ta tak/

M.S.⁴: /a d'ido xodili po dr'itar'c'i?/

/hej/

M.S.: /i stryko | n'i?/

/hej | vin ne moc xodil aš til'ko | bo vin byl potim i h brn'i | i f štramberku byl na | za robotom | ale d'ido | d'ido byli staršy | d'ido xodili veci | i i stryko byl | dr'itom | ale furt povidal že jak ho vž'al jeden kamarat | i ho privjul desi | no i privjul ho što mal robotu | a tot ne znal nič | robiti s tym onym | totu dr'itarku | ani latku pril'ipiti | ani dno | nič | no i š'idil i plakal | no a potim prišol desi | i tod ho lišyl tag i lišyl | ani mu ne fkazal | ani mu povil | ani ne prišol už veci | po nem nič | a potim pišol desi na take što tam zmitovali toty stary horc'i stare take | i pribyvali i tag i tag | no i | i tak š'a muš'il naučyti | to tak šytko me š'a muš'ili učyti bo to | to jag vam hvar'u | to do školy me na toto ne xodili/

/što me varili/

/no ta što me varili | to me varili pirohy | jag me mali muky | pirohy najvece me varili z muky | i halušky | i z'ady | kapustu | grul'i | ta jak tot što | bo tot švager mij tak tot hvarit že lem kapusta s grul'ami i grul'i s kapustom | kapusta z grul'ami | grul'i s kapustom | fše dookola | grul'i z varom | i grul'i pidbity | no tak | š'a zvalo | i zatirku no i | i toto me varili/

-a što je zatirka?

/zatirka je taka že | stavilam kapusty | tota kapusta pokypila troxy | no i | potim jem dala tam grul' troxy | a potim jem | toty grul'i troxy pokypili ta zrobylam tag halušky što š'a | lem tak potarpalo a š'a metalo do tyx grul' no i taka | taka polivka š'a zvala zatirka/

/bohyn'ka/⁵

/rospravjali stary l'uđe že jak vž'ali zecko na pole | bo š'a na pole d'iti bralo taky malen'ky | taky kolysanky me mali | i tam š'a kolysalo i tam spalo a my robili svoju robotu | no i hvarili že prijšla

⁴ Vnučka informantky Mária Strýčková, viz níže.

⁵ Tuto pověru zaznamenal v obci i Paňkevč a uveřejnil ji mezi nářečnými texty z Litmanové [Пањкевич, 541].

ku | ku tomu zecku | svoje priniesla | lišyla f tyx kolysankax a tag ho
jag vž'ala | no ale toto zecko potim plakalo | ta ona hvarit | ta ona
ne bude čuže | tajak pilnovala a jej bude plakalo | taj prišla i z'ajs'
vyminila | svoje vž'ala | toto zaz' lišyla/

-a že xto to robil | bosorka?

/že jakasi bohyn'ka | hej | ta to til'ko znam že tag rospravjali
ale | ja už ne zažyla toto/

II. Mária Strýčková (roz. Mrugová), nar. v Litmanové r. 1987,
nyní žije v Trnavě, pracuje v Bratislavě, vzdělání VŠ, doktorandka

/veš'il'a/

/no jag bylo veš'il'a | tag... | mam taky nahravky z veš'il'iv |
dakody š'a na pasku nahravalo | š'a posilalo do ameriky | a dakym
našla doma teras | ja už ty š'pivanky skoro žadny ne poznám | u nas
š'a teras š'pivajut... na moje veš'i l'a už zme napisali papir | družky
mali papir a š'a učyli naspamjat žeby mi znali na veš'il'u zaš'pivati
i začepiti mja | tag... | a polovička z nix byla slovenky z bratisla-
vy | s trnavy tak | ale dobr'i bylo | ne poznajut molody | bo už sut
cedečka | sut zabavy de š'a vymyš'l'ajut novy š'pivanky | de š'a
prebirajut š'pivanky z jinakšyx krajiv troxa no a | je to biznis | no a
l'ude puš't'at | l'ude til'ko ne š'pivajut jak dakody | dakody veci š'a u
nas š'pivalo | i na veš'il'u | i na zabavax | jak š'a vatra robila | abo na
š'vata l'ude zyšli s cerkvi a pret cerkvom š'pivali dolov | na ulic'i |
neska uš | uš sut moderny | uš tak ne š'pivajut | tak zato ani ne možut
znati | už ja malo pamjatam veš'il'ovy | pozabudu | jag ideme raz
do roka abo raz o dva roky na veš'il'a tag ne pamjataš što bylo pred
dvoma rokami a mušu vše | vše si pizr'iti | | pizr'iti na š'pivanky | uš
mam dajaky zapisany | že jak š'a š'pivalo žebyzme znali pri čepin'u |
stary ženy ešt'i znajut troxy | no stary | moja mama ešt'i pamjatad a |
tag oni by znali a my molody uš pomenče | | dašto mam zapisane a
dašto tak teraz troška zapisijeme postupn'i ešt'i | no a dufam že š'a
mi ras podarit i s tyx paskiv dašto pozapisovati | teraz na litmanovij
začal takyj no subor | l'udova folklorna skupina abo jak š'a to volat
teras | tak nacvičujut takyj program što taky ženy | moja mama | jej
rovesničky | kamaratky tak dašto take začali robiti | že raz do roka
abo dvaraz do roka zrobit estradu | to je take vystupin'a | zaš'piva-
jut | raz bylo na voskresenije tag mali | zaš'pivali xristos voskres |
mali tam take d'ivadelko | d'iti si dašto pripravili zo školy | tak cila
dedina šla | si zrobit program a | l'ude š'a posmotr'at/

/majdany/

/jag gazdiješ musiš š'ino | c'ile l'ito zme š'ino hrabali | my už na majdan ne xodili ale od nas l'ude xodili na majdany | hrabati š'ino | to bylo ne znam | jak to nazvati | okolo dediny dakody š'a ne pasli korovy bo bylo | byli grul'i posaženy i žyto i oves | a | tak muš'ili xoditi l'ude dale | to bylo deš'atky kilometriv dakotry deš'at' kilometriv od dediny a išli | no tak tam š'a kosilo po tyx horax | po kopc'ax | ne byli tak l'isy jak teras sut už zarosnemy ale byli majdany | postavili tam taku xatku | jedna d'vi xyšky v n'ij byli | pec | i ku tomu byla stodola s pričolkom | a tam mali... to maš take | de š'a š'ino | š'ino davalo do toho (...) toto š'ino š'a potim dupalo | znaš žeby š'a ti vošlo ta | jag raz zme byli d'iti ta zme zavolali s c'iloj ulic'i d'iti no i zme skakali do š'ina | zme š'a t'išyli | ale išla burka abo išol | malo l'ati no tak bylo t'aško bo trebalo skoro | a jag dakody ne byli xlopi no ta zme muš'ili my pomahati zošmar'ovati viz no a | to byla t'aška robot a pre d'iti | moc poroxu bylo i | to t'a i dusilo i štyxalo (...) my zme mali za domom pidimok | tam zme hrabali š'ino a nam stačylo til'ko | ne mali zme kon'a ta ne trebalo til'ko š'ina | pidimok | tak š'a volat čast dediny | pidomok | a majdan zme mali š'a to volalo grin' /

1. *Атлас української мови*: в 3 т. Т. 2. К. 1988.
2. *Верхратский I*. Знадоби для пізнання угорско-русских говорів. // Записки Наукового товариства імени Шевченка. Т. XXVII–XXX. Львів. 1899. Т. XL–XLIV. Львів. 1901. Т. XLV. Львів. 1902.
3. *Habovštiak A. a kol.* Atlas slovenského jazyka. IV. Lexika. Bratislava. 1984.
4. *Ганудель З.* Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини. Т. 1. Назви страв, посуду і кухонного начиння. Пряшів. 1981; Т. 2. Ткацька лексика. Пряшів. 1989.
5. *Hanudel'ová Z.* Územné členenie ukrajinských nářečí východného Slovenska // *Slavica Slovaca*. 28. Č. 1–2. 1993.
6. *Геровский Г.* Народная речь Пряшевщины // *Пряшевщина. Историко-литературный сборник*. Прага. 1948.
7. *Dudášová-Kriššáková J.* Východoslovenské nářečia z aspektu ukrajinsko-slovenských jazykových kontaktov // *Kapitoly zo slavistiky*. Prešov. 2001.
8. *Лешка О., Шішкова Р., Мушинка М.* Розповіді з Підкарпаття. Українські говірки Східної Словаччини. New York; Praha; K. 1998.
9. *Мушинка М., Мушинка А.* Národnostná menšina pred zánikom? Štatistický prehľad rusinsko-ukrajinských obcí na Slovensku v rokoch (1773) 1881–2001. Prešov. 2011.
10. *Панькевич I.* Нарис історії українських закарпатських говорів. Ч. 1. Фонетика. Praha. 1958.

11. *Rieger J.* Słownictwo i nazewnictwo lemkowskię. Warszawa. 1995.
  12. *Šišková R.* Areálová studie slovní zásoby rusínských nářečí východního Slovenska. Diferenční slovník. Praha. 2009.
  13. *Šišková R., Mušíinka M., Mušíinka A.* Ukrajinská nářečí Slovenska. Výzkum a zvukové zápisy z let 1957–1967. Praha. 2005.
  14. *Šišková R., Mušíinka M., Hrušovský J.* Vyprávění a písně Rusínů z východního Slovenska. Jihokarpatská ukrajinská nářečí v autentických záznamech. Praha. 2009.
- Гнатюк   *Гнатюк В.* Русини Пряшівської епархії і їх говори. Львів. 1900.
- Латта   *Латта В.* Атлас українських говорів Східної Словаччини. Пряшів. 1999.
- Панькевич 1938   *Панькевич І.* Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Частина I. Звучня і морфологія. Praha. 1938.

THE CURRENT STATE AND DEVELOPMENT OF THE SUBDIALECT OF THE LITMANOVÁ VILLAGE

This paper deals with the current state and development of the subdialect of Litmanová which is located in Slovakia in Stara Ľubovnia district. It is based on dialectal material obtained during our own field research, carried out in 2015 in this village. The data collection contains spontaneous interviews with informants, which were recorded on a dictaphone and then transcribed. A comparison of older dialect material from Litmanová with the results of recent research aims to clarify developmental trends in this Lemko subdialect over the last 100 years and the extent to which this subdialect have been leveled out under the influence of the dominant written language which is Slovak.

Key words: Litmanová, Southern Carpathian dialects, Lemko dialects.

Явище гезитації в діалектному мовленні (на матеріалі говірок Чорнобильської зони)

Діалектний текст – живе діалектне мовлення, реалізоване в конкретному мовленнєвому акті. Передумовою розуміння такого тексту є його вичленування зі спонтанного непередготовленого невимушеного спілкування, що відбувається між співрозмовниками в неофіційних умовах.

Одна з найважливіших ознак діалектного тексту – спонтанність, яка виявляється в реалізації мовлення в момент говоріння, одночасності мисленнєво-мовленнєвих процесів, коли діалектоносій не має достатньо ні часу, ні можливості для попереднього докладного обмірковування думки. Швидкість втілення задуму може утруднювати вибір оптимальної форми висловлення, а обов'язкове врахування реакції адресата – зумовлювати появу в діалектній оповіді самовиправлень, повторів, надмірної кількості вигуків, елементів-контактаторів (звертань, вставних конструкцій), коригування щойно озвученої думки, вагання під час пошуку потрібного слова тощо.

Особливе значення у спонтанному мовленні мають паузи. Об'єктивну необхідність появи паузи в усному тексті спричиняють, по-перше, природний ритм дихання людини, по-друге, своєрідність діяльності мозку, зокрема здатність до аналізу та синтезу інформації, а також особливості її запам'ятовування.

Пауза – перерва в потоці мовлення, яку з акустичного погляду потрактують як відсутність звучання, а з фізіологічного – як перерву в артикуляції органів мовлення [2, 462]. Дослідники акцентують, що паузи значущі як під час породження висловлення, так і під час його сприймання. Насамперед пауза як “компонент звукового сигналу, що, як і будь-який інший компонент плану вираження, є наслідком смислової функції мови” [3, 87] – це головний інтонаційний засіб членування усного тексту. Крім членування, пауза виконує ще видільну, модальну, емоційно-експресивну та інші функції.

Саме функційні можливості та акустичні параметри (тривалістність та заповнення) є підґрунтям для класифікації пауз. Різ-

ниця в тривалості зумовлює три- або п'ятичленну градацію пауз: коротка – середня – довга або дуже коротка – коротка – середня – довга – дуже довга. Такі акустичні параметри як інтенсивність і частота основного тону важливі під час поділу пауз на реальні й нереальні. Відповідно до місця реалізації та значення розрізняють паузи граматичні (зокрема, міжфразові, міжсинтагмові), які розділяють інтонаційні групи, та неграматичні, що не пов'язані з інтонаційно-змістовим членуванням мовлення. Серед останніх виокремлюють семантичні (або видільні), дикторські та гезитаційні (або паузи вагання).

Завданням нашої розвідки є аналіз явища гезитації в спонтанному діалектному мовленні. Матеріал для дослідження – мовлення носіїв говірок Чорнобильської зони, записані співробітниками відділу діалектології Інституту української мови НАНУ впродовж 1994–1999 рр.

Поняття “пауза гезитації” (від англ. *hesitation* ‘вагання, нерішучість’) означає переривання звукової фонації з огляду на те, що мовець через певні обставини не може відразу продовжити фразу.

Функціонування пауз гезитації¹ (або за іншою термінологією, пауз вагання, обдумування, розмірковування, коливання, сумніву, невпевненості) нині активно розпрацьовують у лінгвістиці, хоча тривалий час зазначене явище не було об'єктом спеціальних мовознавчих студій. Паузи вагання співвідносили з психологічними, соціологічними, когнітивними процесами, а також комунікативними особливостями мовлення.

Твердження про первинність усного мовлення й водночас орієнтування під час його аналізу на правила та норми писемного тексту спричинило розуміння пауз гезитації як недоліку, а то й неприпустимого, деструктивного явища як із погляду формальної побудови мовленнєвого потоку, так і впливу на слухацьку аудиторію, оскільки вони “засмічують” мовлення, свідчать про брак навичок “приборкати думки” та висловити їх “правильною мовою”, ускладнюють сприйняття повідомлень [10, 280]. Саме таке трактування цього різновиду пауз і сьогодні зумовлює пропускання явищ гезитації під час відтворення спонтанних, зокрема й діалектних, текстів графічними засобами в спеціальних виданнях.

¹ У наведених текстах паузу гезитації позначаємо \.

Загальноновизнаним нині є погляд на паузи вагання як на закономірне, а то й обов'язкове, явище в спонтанному мовленні, без якого усний текст сприймається як штучне, неприродне утворення [3], крім цього, спостережено: якщо мовець час від часу використовує такі паузи при озвученні підготовленого виступу, то це підпорядковане створенню ефекту розмовності, залученню слухачів до процесу розмірковування [див. 7].

Проблема аналізу пауз гезитації полягає насамперед у тому, що це поняття враховує не лише фізичні (темпоральні) паузи, реалізовані як тимчасове припинення фонації, але й інші феномени вагання, зокрема паузи, заповнені асемантичними звуковими компонентами; семантично “пусті” дискурсивні маркери – *значить, ну, от*; повтори, фальстарты, незавершені або перервані конструкції тощо.

Лінгвісти по-різному оцінюють паузи гезитації. Одні пов'язують їх появу з емоційним станом мовця, інші зі ступенем абстрактності оповіді. На думку Л.Р. Зіндера, міжсинтагмова або внутрішньосинтагмова пауза гезитації з'являється в мовленні тоді, коли мовець добирає потрібне для конкретного контексту слово [8, 277]. А.М. Антипова зауважує, що паузи гезитації часто трапляються в мовленневих сегментах, де семантичний зв'язок між словами тісний, а сполучення слів, відмежованих паузою невпевненості або гезитації, не утворює смислової єдності [1, 104]. Л.П. Блохіна стверджує, що кількість заповнених пауз вагання збільшується з появою в тексті слів, які викликають у мовця труднощі під час комунікації [4, 68]. І.В. Борисюк та О.І. Стеріополо підкреслюють, що поява паузи гезитації пов'язана не лише з пошуком потрібної лексичної одиниці або адекватної форми вираження думки, її може спричинити програмування мовленнєвого сегмента [3, 89; 11, 238].

Отже, паузу вагання розуміють як зупинку під час вимовляння, пов'язану з тим, що мовець не може відразу продовжити думку. Місце такої паузи у висловленні не прогнозоване; вона допомагає мовцеві оформити й озвучити свої думки та відображає вагання під час вибору можливих мовних засобів.

На матеріалі записів мовлення носіїв говірок Чорнобильської зони виокремлено різні явища гезитації.

Паузи заповнені асемантичними мовленнєвими елементами – звуками нефонемного характеру ([e-e], [i-i], [y-y], [em], [mm] тощо). Найбільше таких пауз зафіксовано на початку оповіді, коли діалектоносій ще не зовсім розуміє, що саме треба розповідати, або лише вибудовує стратегію своєї оповіді: / *oc'v'ita* *ŭ' мене до ве* |e| *йак ми* |m| *го'вори'м до воїни* |do| *до н'імец'кої* |ya| *йа 'кончи'ю чо'тири* |i| *'класи* |i| / *і 'посл'і-і-і в'і'ни-и 'тожи* |'konch'iy| *n'iyati* |i| *'клас* / (ТЛ). Заповнені паузи вагання спостерігаємо й після питань експлоратора (очевидно, вони потрібні як час на продумування відповіді та формулювання думки): [а льон як сіяли?]/ *так* |e| *л'он* / |'s'iyeli| *мі так* |mm| *'в'іорем* / *плошчу на* |zi'mu| *а то'd'і на-а* |e| *вес'н'е* / |'s'iyem| *л'он* / (Вз).

У мовленні діалектоносіїв-чоловіків пауз гезитації більше, ніж у мовленні жінок (18% і 12% відповідно). У проаналізованих оповідях усіх чоловіків трапляються паузи вагання, тоді як у розповідях жінок цих пауз може не бути взагалі. Нейропсихологи пояснюють таке співвідношення особливостями діяльності головного мозку людини. Відомо, що породження висловлення пов'язане з діяльністю правої півкулі, а кінцеве його граматичне й фонетичне оформлення – з механізмами лівої півкулі [5]. При цьому встановлено, що в чоловіків за функціонування мовлення відповідає переважно ліва півкуля, а в жінок обидві півкулі здатні сприймати мовлення й керувати ним [9, 101; 6]. З'ясовано, що жінки швидше за чоловіків переходять від планування думки до її реалізації. Можливо, саме тому явища гезитації трапляються в їхньому мовленні рідше, ніж у чоловіків. Крім цього, чоловіки частіше вживають *заповнені* паузи вагання. Це пояснюють тим, що чоловіки намагаються домінувати в спілкуванні, часто переривають співрозмовника і продовжують говорити разом із ним. Жінки зазвичай не переривають комуніканта і не продовжують репліку. Відповідно, вживаючи незаповнені паузи гезитації (більш характерні для жінок), мовець не контролює розмову, дає можливість перебивати себе, висловити думку іншим. Вживаючи заповнені паузи (більш характерні для чоловіків), мовець продовжує артикулювання, не дає можливості співрозмовнику перервати його.

Функціональне навантаження заповнених пауз вагання різноманітне. Найчастіше їх поява зумовлена плануванням

фрази, намаганням мовця чітко озвучити думку: / коше'л'а 'через' н'л'еч'і / і |уу| у' ко'шел' нас' і'пайеш' / ж'іто / ч'і там шо / і у' руки' / йа са'ма 'л'ічно' с'ейала / (Рд); / було та'ке шо / ден'па'су |е| в'ерн'ей ни'д'ел'у па'су / 'ц'ілу ни'д'іл'у па'су скот' / у кол'госп'і / те'л'ата / ма'лим бу'у ше нас' йа / (ТЛ).

Одним із варіантів вагання є пауза після сполучників **і, бо, а** на початку фрази або синтагми, особливо якщо наступний мовленнєвий сегмент містить уточнення або пояснення: Ко'но'пл'і 'перш'і / йа'ни_ж мо'т'к'і / і |и| йест' та'ка п'лоскун'і | і мо'т'к'і / (Рд); / а |е| з'аб у'же от' / пуд'_ж'іто / пуд' ж'іто / з'нач'і'т' / уб'і'райут' 'ж'іто / д'е 'думайе зно'у 'с'ейат'і |е| 'ж'іто / (Рд); / і |'нара' коней була / і дві ко'рови бу'ло-о / і |с'е'ін':е / і-і |е| ну'воши'ем' / у'се ха'з'айство бу'ло / (Ст); / йа 'в'ійеха'у на те'і мо'сток / а мо'сток д'р'ахл'ен'ки бу'у / і |пол'е'н'ака 'падайе' в:о'ду (ТЛ); / ва'да / дак ус'а йд'е с'е'лом / да |е| у нас там бо'лото йе / (Чст).

Спостерігаємо появу паузи гезитації під час пошуку найбільш вдалого слова, що характеризує ту чи ту реалію в окремому контексті: [вона] / шо на 'хутор'і же за ба'гато: / ба'гата бу'ла / на хл'іб на-а \ на'у'се / (НМ); / 'етот у'с'акого 'з'іл':а рос'ло |и-и| ну с'кажом ко'рисного / ко'рисного 'з'іл':а |е| л'е'карственого 'з'іл':а рос'ло / (ТЛ); / а то'ди |е| 'н'емец' нас захва'ти'у' вс'іх / (ТЛ).

Натрапляємо в текстах із чорнобильських говірок на сегменти, де діалектоносій вагається щодо вибору літературного чи діалектного слова на позначення окремої реалії. В одних випадках інформант добирає знайому для експлоратора лексему, в інших додає до діалектного слова загальноновживаний або правильний, на його думку, відповідник: / н'р'ішо'у з' 'арм'ії / ш'е дов' / позна'йом' да |е| гу'л'али / хо'ди'л'і ну в нас' ка'жу'т' хо'ди'л'і / (НМ); то в'ін / прод'рав' / у \ у с'тебочки то'ї \ с'тел'у / к'ришу / (ТЛ); / у'ранц'і пос'н'ідали / йа його не пус'ка'у / ка'жу да'ва'ї / подо'жд'еш' т'рошк'і по'куда |е| нач'нут' ско' то'вар' го'н'ім' / ну скот' йак по'нашому' гобо \ го'вор'ат' / (ТЛ).

Паузи гезитації з'являються й тоді, коли мовець редагує невдалу фразу, уточнює якусь інформацію: / с'тари-и' у'ч'і'ус'а у во'йен:ом / те'пер у'же пол'ко'у \ пут'пол'ко'ун'ік / (Рд); / з'і'мо'у в'ін н'е 'м'ерзн'е / пото'му шо в'ін же ж |е| то'уста с'т'енка в' його / во'ни н'е 'м'ерзнут' / (Рд); / ну до ти'х пор

доро'би'ус'а шо / н'ра'уда 'йїсти' да'ва |а\ по'гано годо'вали' нас / 'дажи 'н'емцо'у'н'л'ени'х' 'лучше годо'вали / чи'м нас / (ТЛ).

Поява заповненої паузи вагання та наступної паузи із перервою у звучанні часто є сигналом переформулювання думки або виправлення неточностей в узгодженні слів у фразі. Такі паузи – сигнал зміни мовленнєвої тактики мовця, коли діалектоносій під час говоріння перебудовує, змінює, коригує висловлену або ще не до кінця озвучену думку відповідно до зміни комунікативної інтенції (вимовляти / не вимовляти задумане або сплановане ранняше чи взагалі сказати щось нове, що точніше, виразніше відтворює задум): / ну при'б'ігла 'мати' там су'с'ітка 'усе / та ту н'ла'ху под'н'али / по'ста \поло'жили' / (ТЛ); /те'і'д'ад'ко пр'ін'ос'га |а\ 'тойе к'н'іжок цих же 'ус'ак'іх / (ТЛ); / і 'дажи 'яа 'кажди' год із |л\ с'вою' ха'з'айко'ю / у го'род'і с шу |е\ ка'зали' шо 'у нас / не рос'тут там каву'ни / а 'яа 'кажди' год са'ді сад м'і са'д'і |е\ са'д'іл'і з 'ж'інко'ю / і \ на 'два'цат' 'с'оме |е-е\ с'інт'аб'ра / це наш пр'іс'тол'ни' н'разн'ік / Зд'в'іж'ен'е / от / 'у нас с'іг'да каву'ни бу'ли с'в'іж'ийе / (ТЛ); / дак 'яа хо'ди'ю так / і рос розгл'а'да'усі і до до'лажува'ю це 'усе |м\ ти'м / парт'ізанам / (ТЛ).

Іноді паузи вагання є сигналом одночасності формування думки з її втіленням у звуковий образ (вона начебто супроводжує розмірковування мовця, його намагання пригадати якусь інформацію – часто йдеться про імена, дати, місця подій тощо): / а нас же бу'ло / н'атеро по'мой / це / 'яа |е\ Па \ н'е / 'яа \ Ва'сил' \ Н'ік'іта \ Ма'рус'а / (НМ); / то 'яа 'к'ін'у'ю же / у |е\ так н'ід'іс'ат \ д'ругом 'яа при'шо'у з 'армійі / н'і:'с'ат т'ре'т'і 'яа 'у кол'госп'і ро'би'ю / н'і:'с'ат ч'ет'верти' 'яа 'у кол'госп'і ро'би'ю / (ТЛ).

Вживання заповнених пауз є сигналом того, що оповідач не готовий поміняти ролями зі слухачем, а налаштований продовжувати висловлення.

У записах спонтанного мовлення зафіксовано такий вияв гезитації як асемантичне (нефонемне) подовження голосного (рідше – приголосного) у пре- або постпозиції до паузи вагання (частіше незаповненої, хоча траплялися й поодинокі випадки заповнених пауз). Йдеться про розтягнене вимовляння звуків в останньому або першому складі слова: / ну 'й бе'ремо-о \ та'к'іе 'терниц'і бу'л-и' / на 'тийе 'терниц'і трем / (Вз).

Ще одним різновидом гезитації є ненавмисний повтор (на відміну від повтору як стилістичного прийому), зокрема частковий або повний повтор слова чи повтор словосполучки: /л'он дак це хара'шо / а ка'ноплі дак |е| а ко^аноплі дак 'важко / бо т'реба м'ят' і'х у 'ног'і т'реба м'ят' і-і \ ра'ботат' / (Рд); / і жи'у'йа там до-о / н'і'мецкої во'їни' / йак ми шч'і'тайом до 'сорок / до 'сорок / до 'сорок |е| 'первого 'року / (ГЛ); / і 'мочи'мо там у'же 'тийе \ ко^анопл'і / ко^анопл'і 'мочи'мо / 'мочи'м ко^анопл'і / прикла'даюм у'с'аким бурй'а'ном / н'е бурй'а'ном / а |е| ка'луч':ем / шоб^н о'а'ни н'е з'бубн'ували' / (Рд). Спостережено випадки, коли діалектоносій повторює за експлоратором фразу або її частину: [А що ви садите?] *шо ми 'садим / кар'топл'у 'садим / йа овес 'с'і'уу / 'жито 'с'і'уу* / (Хч). Таке дублювання не обов'язково пов'язане з уточненням інформації чи проханням повторити сказане; а, ймовірно, зумовлене потребою мовця в додатковому часі для обмірковування наступного мовленнєвого сегмента.

За допомогою пауз гезитації мовець може маніпулювати увагою співрозмовника (зокрема, підсилювати її через використання дискурсивних маркерів – десемантизованих модальних та вставних слів, вказівних, присвійних, означальних займенників та вказівних займенникових прислівників – *от, ну, значить, так* тощо): / *зак'ладиваєм зна'чи'т / зали'вайем фун'дамент / па'том зна'чи'т' 'ето / 'дерев |е| це / под'вал |е| 'деревом зна'чи'т 'дубом зак'ладиваєм / па'том 'роб'ім зруб / дерев'їани^а / (НМ); / 'т'ашк'і'є бу'ли 'годи / ну \ вик'ручувалис' у'сими' 'силами' і'усе / 'мали' / (Хч).*

Діалектоносій може звертатися до співрозмовника з питанням, не вимагаючи при цьому відповіді (вживаючи метатекстові слова-коментарі, виражені дієсловами *знаєте; розумієте; може, бачили*). Переважно такі слова є частиною синтагми, рідше – відокремлені темпоральними паузами в окремий мовленнєвий сегмент: \ *і \ м'і йак то го'ворат' |е| бу'ли там / жи'ли пр'і н'і'мецкої оку'паці'ї* / (ГЛ); *Не да'ва \ не бу'ло в'мене ц'ої \ йак о'то нази'вайеца во'но \ ой'Боже мой с'в'ете 'моє \ йа'кес' та'ке / 'кодеса чи Бог йо'го з'нає / йа вже не 'можу так ска'зат' / (Хч).* Отже, десемантизовані слова не мають змістового навантаження, фактично є перервою в інформаційному потоці, однак вони не лише поєднують окремі сег-

менти тексту, а й виконують апелятивну та фатичну функції, зокрема, забезпечують безперервний контакт зі співрозмовником.

Більшість наведених прикладів засвідчує, що в діалектному мовленні пауза гезитації може траплятися на межі синтагм і дублювати розділову функцію граматичної паузи. Зазвичай у такому випадкові міжсинтагмовий шов позначено реальною граматичною паузою й заповненою паузою гезитації. Такі паузи потрактовуємо як синкретичні, які поєднують граматичну та гезитаційну функцію.

Лінійність, невідготовленість спонтанного мовлення зумовлюють функційне призначення пауз гезитації – це перерви під час мовлення з метою: а) пошуку наступної граматичної структури або добору слова для точного відображення предмета, реалії чи дії; б) планування висловлення, якнайточніше формулювання думки; в) відновлення якості мовлення – редагування фрази чи її частини, сказаної, на думку мовця, неправильно (це стосується різноманітних доповнень, виправлень, повторів) тощо.

Таким чином, гезитація – багатопланове явище, що передбачає не лише функціонування паузи як акустичного та артикуляційного феномену, а й інших елементів, об'єднаних спільною функцією. Паузи гезитації не мають змістового навантаження, не передають інформації, водночас вони є невід'ємним складником діалектного мовлення. Незалежно від різновиду й контексту вживання усі явища гезитації – це, з одного боку, час, який мовець використовує, щоб продумати наступну частину свого висловлення, а з другого – сигнал для слухача про труднощі формулювання думки. Отже, паузи гезитації забезпечують і підтримують комунікативну дієвість діалектного тексту.

Спостережено, що надмір пауз гезитації в публічному мовленні (особливо читаному виступі) порушує логіко-семантичні зв'язки в тексті та дратує слухачів, не дає змогу зосередитися на змісті почутого, й, відповідно, може зумовити несприйняття таких повідомлень. Під час слухового аналізу спонтанного діалектного мовлення жодного разу не відзначено, що паузи вагання (попри значну їхню кількість у текстах) деформують інтонаційну організацію фрази або спричиняють

негативне сприйняття оповіді. Особливістю мовлення з такими паузами є високий ступінь звернення до слухача. Отже, паузи гезитації у діалектному висловленні – закономірне явище, що відтворює складний мисленнєво-мовленнєвий процес породження тексту і є своєрідним маркером цього різновиду усного мовлення.

1. Антипова А.М. Система английской речевой интонации. М. 1979.
2. Багмут А.Й. Пауза // Українська мова: Енциклопедія. 3-тє вид. К. 2007.
3. Багмут А.Й., Борисюк І.В., Олійник Г.П. Інтонація спонтанного мовлення. К. 1985.
4. Блохина Л.П. Специфика фонетической организации спонтанных текстов // Звучащий текст. М. 1983.
5. Гольдберг Э., Коста Л. Нейроанатомическая асимметрия полушарий мозга и способы переработки информации // Нейропсихология сегодня. М. 1995.
6. Горошко Е.И. Функциональная асимметрия мозга, язык, пол: Аналитический обзор. М.; Харьков. 2005.
7. Иванова-Лукьянова Г.Н. Ритмико-интонационное строение текста. М. 1990.
8. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М. 1979.
9. Коновалов В.Ф., Отмахова О.А. Особенности межполушарных взаимодействий при запечатлении информации // Вопросы психологии. № 4. 1984.
10. Снегірьова Є.О. Паузи коливання (гезитації) у спонтанному мовленні: конструктив чи деструктив? // Лінгвістика ХХІ століття: нові дослідження і перспективи. № 2. К. 2008.
11. Стеріополо О.І. Теоретичні засади фонетики німецької мови. Вінниця. 2004.

Список населених пунктів

Вз – с. В'язівка Народницького р-ну; НМ – с. Новий Мир Поліського р-ну; Рд – с. Рудьки Чорнобильського р-ну; Ст – с. Стечанка Чорнобильського р-ну; ТЛ – с. Товстий Ліс Чорнобильського р-ну; с. Хч – Хочева Іванківського р-ну; Чс – с. Чистогалівка Чорнобильського р-ну Київської обл.

PHENOMENON OF HESITATION IN DIALECTAL SPEECH (BASED ON THE DIALECTS OF CHORNOBYL ZONE)

This article is a research of the hesitation phenomena usage in general; particular attention is paid to filled pauses, elongation of vowel sounds, automatism, repetitions, reformulations and false starts. The main func-

tions of this phenomenon for interlocutors based on dialects of Chernobyl zone are defined. The results of auditory and instrumental analysis of the real sound file suggest that pause hesitation is a natural component of the spontaneous dialect texts. Such pauses are a kind of marker for this type of speech. The study demonstrates a necessity to use a special mark for hesitation pause in the printed collections of dialectal texts.

Key words: Chernobyl dialects, pause hesitation, elongation of vowel sounds, automatism, repetitions, reformulations and false starts.

Лемківська говірка у східнослобожанському оточенні: риси, рецепція

У зв'язку з операцією “Вісла” в кінці 40-х рр. ХХ ст. на Луганщину (історично – Східну Слобожанщину) було переселено лемків із Польщі й розміщено в кількох населених пунктах Луганщини – селах Переможне та імені Карла Лібхнета Лутугинського р-ну, де до 1939 р. проживали німці; у с. Великоцьк Міловського р-ну, с. Піски Новопсковського р-ну, с. Переможне Новоайдарського р-ну та деяких ін. Найбільше етнічних лемків до 2014 р. проживало в с. Переможному Лутугинського р-ну (54 українці за походженням – лемки). Це переселенці з с. Чарна Краківського воєводства, вихідці із Західної Лемківщини. Нині, за нашими спостереженнями, лемки знову переселені на територію Польщі.

У 2005 р. до с. Переможного було організовано експедицію, записано діалектний матеріал, який засвідчує, що лемки до наших днів пам'ятали село, з якого були депортовані на Луганщину, володіли говіркою, перейнятою від своїх батьків, радо сприймали ідею видання книжки про особливості їхнього мовлення.

Відомо, що лемківський говір належить до карпатської групи південно-західного наріччя української мови, споріднений із надсянськими, бойківськими та середньозакарпатськими говірками. Українські дослідники, зокрема В. Гнатюк, С. Томашівський, І. Верхратський, Й. Шемлей, вважали лемківські говірки за автохтонні [ЕУ, 1281].

Риси лемківського говору широко представлені в пам'ятках писемності різних жанрів, починаючи з XVI ст., – ділових документах, оригінальних і перекладних конфесійних текстах, художній літературі, записах фольклору [УМЕ, 288].

З-поміж найважливіших праць, присвячених лемківським говіркам, М. Демчук та М. Онишкевич називають дослідження І. Верхратського, низку праць І. Панькевича та І. Зілинського [2, 47]. До цього слід додати студії В. Гнатюка, В. Курашкевича, Р. Райнфуса, О. Горбача, О. Лешки, М. Лесева, М. Штеця, С. Панцьо.

Крім названих дослідників, вагомий внесок у вивчення лемківських говірок зробив польський мовознавець З. Штібер. До вивчення південнолемківських говірок неодноразово вдавався словацький мовознавець, українець В. Латта. Особливої уваги заслуговує укладений В. Латтою “Атлас українських говірок Східної Словаччини”, над яким учений працював понад 10 років (1951–1965), самотужки зібравши матеріал з 270 населених пунктів українського регіону Східної Словаччини [4]. Високо поцінований у науковій літературі “Лінгвістичний атлас українських говірок Східної Словаччини” З. Ганудель [1]. Значний внесок у дослідження лемківського говору вніс також відомий польський учений-лінгвіст Я. Рігер.

Як відзначають М. Демчук і М. Онишкевич, у зв'язку з депортацією населення галицької частини Лемківщини (причому не компактно на якусь одну територію, а розрізнено і в різні області, хоча більшою мірою західні) дослідження цього говору переважно припинилося [2, 47]. Проте не можна сказати, що лемківські говірки не вивчали зовсім. Про основні або окремі їхні риси можна знайти відповідний матеріал у різних статтях та посібниках з української діалектології [4; 6; 7]. У цій статті хочемо зупинитися на аналізі тих відмінностей у мові діалектоносіїв східнословобожанських та лемківських говірок, які стали предметом уваги самих мовців.

На евристичну цінність діалектологічних свідчень різних мовних рівнів звертали увагу багато вчених, які передусім акцентували на значенні живомовних фонетичних і граматичних фактів для вивчення історії будь-якої мови чи встановленні лінгвістичної спорідненості мов. Зокрема, один з основоположників порівняльно-історичного мовознавства Р. Раск ще в 1818 р. вказував на ненадійність лексичних відповідників (вони можуть запозичуватися), проте важливість звукових змін у морфемах, що мають закономірний характер, та значущість відмінкових форм та форм дієвідмінювання, адже вони не запозичуються, а втрачаються [3].

З утвердженням у лінгвістиці антропоцентризму на часі вивчення того, свідчення яких мовних рівнів самі мовці вважають найважливішими, на які особливості мови співрозмовника звертають увагу діалектоносії при зіставленні двох різних діалектних систем. Щоб відповісти на ці запитання ми проа-

налізували відповіді респондентів одного села (Переможного, Лутугинський р-н, Луганська обл.), у якому впродовж більше як 50 років співіснували дві гетерогенні говірки – східнослов'янська (місцева) та лемківська (переселенська).

Передусім хочемо відзначити, що під час запису матеріалу на питання про те, *якими рисами мовлення відрізняється переселенська та питома говірки?*, респонденти починали з переліку лексичних відмінностей. Так, скажімо, діалектоносії східнослов'янських говірок відзначали, що лемки на собаку говорять *пес*, дорогу називають *шляхом*, а хліб – *паскою*.

Справді, зіставне вивчення словникового складу української східнослов'янської і лемківської говірок свідчить про різні умови формування й функціонування лексики, чим можна пояснити значні відмінності в репертуарі лексем певних семем, різному їхньому походженні тощо.

Лексика на позначення житлових приміщень та їх частин має такі паралелі (першими подаємо риси лемківської говірки): *'хижа* – *'хата*, *дом*, *до'м*·*іука*; *'шіни* – *'сіни*; *із'дебка* – *ха'тина*; *ку'кута* – *кла'доука*, *'хижка*, *чу'лан*, *ко'мора*; *'танок* – *при'сінки*, *п'ід*:*ашка*, *п'ід*:*ташки*; *п'ід*:*вога* – *пол*, *по'міст*; *по'вава* – *с'тел'а*, *пото'лок*; *т'ратер* – *с'волок*; *пец* – *п'іч*; *п'д'неб'ін'а* – *'ч'ел'ус'т'і*; *п'ід* – *го'ришч'е*; *'заспа* – *п'риз'ба*; *пе'уніча* – *п'ід*:*вал*; *пуд'валина* – *п'ід*:*валина*.

Лексика на позначення сільськогосподарських споруд та їх частин репрезентована протиставленнями: *'кутец* – *саж*; *'боішче*, *'боіше* – *тік*; *пе'левен'*, *пол'буник* – *по'лоуник*; *по'лоу'н'а*; *с'туден'* – *ко'лод'аз'*; *ш'нік(х)лір*, *сто'дова* – *ко'мор(р)'а*, *ам'бар*, *вен'бар'*; *'сараї* – *са'раї*, *хл'іу'*; *вов'іча'рин'а* – *в'іу'ч'арн'а*, *в'іу'ч'арник*; *пв'іт* – *пліт*, *тин*; *ко'бича* – *д'риве"те"н'*, *д'рив'ітн'а*.

Лексику на означення різних предметів господарсько-побутового вжитку, значна кількість яких представлено такими дублетами: *пок'ровец* – *покри'вало*, *пок'ривец'*; *'ручник* – *руш'ник*; *'обрус* – *с'катерт'*, *заго'волок* – *по'душка*, *по'душечка*; *фі'ранки* – *за'в'іски*, *зана'в'іски*; *пра'сило* – *у'т'уг*; *о'т'уг*; *зве'р'ц'адло* – *'зеркало*; *по'мело* – *м'іт'ла*, *'в'іні'к*; *го'дина* – *ча'си*; *'мисник* – *ск'риня*; *с'толец* – *ос'л'ін*; *пог'р'ібач* – *коч'ер'га*; *д'рива* – *д'рова*; *па'тички* – *сірни'ки*, *с"п'іч'ки*; *пуде'юко* – *ко'робка дл'а* *с'ірни'к'іу'*; *ко'ритце* – *'ноч'ви*, *'ноч'ови*, *бад'рура* – *ду'хоука*; *па'тел'н'а* – *сковоро'да*, *сковро'да*; *'вижка* – *'ложка*; *'вилка* –

ви'делка, по'миток – ган'ч'ірка, 'мійка; з'банок – б'і'тонч'ик; гор'нец – каст'рул'а; 'горн'а – 'кухол', к'ружка, ко'рец'; фл'ашка – бут'илка, пл'ашка; 'д'ішча – 'д'іжка, ка'душка, 'боч'ка; пре'так – 'решето; ко'бича – 'масничка.

Лексика на позначення різних страв і продуктів харчування має в досліджуваних говірках такі паралелі: *'паска – хл'іб, хл'і'бина; на'чинка – 'паска; рі'занки – 'локишина; 'пал'а – де'рун; чир – 'зат'ірка; ла'м'ішка – ле'м'ішка; пе'чени, 'терти, с'л'іпи – пи'р'іг; ш'парка – 'сало; 'гуска – 'булка; жен'тиц'а – си'роватка; па'л'унка – го'р'ілка; сту'ден'а – холо'дец'.*

Діалектні відмінності в рослинній лексиці лемківських і східнословобожанських говірок можна класифікувати так: **протиставні (співвідносні) явища**: а) **власне лексичні** – *ка'кеуки* (агрус) – *кри'жовник* (*кри'жовн'ік, кру'жовник, кр'а'жовник*), *'атрус; слиз* (алтея) – *'рожа, со'бача 'рожа, 'мал'ва, ка'лач'ік, ка'лач'іки; кар'пел'і* (бруква) – *бр'уква; го'годи* (брусниця) – *'јагоди; бо'дак* (будяк) – *ко'л'учка*; б) **лексико-семантичні** – *'масл'анки* (маслюки) – *'масл'анки* (шафран сітчастий); *о'жина* (стебла) – *о'жина* (уся рослина); в) **лексико-словотвірні** – *бу'рак – бура'чан; в'яз – в'язок; клен – кле'нина, пак'лена, чор'ноклина, кли'нок, кл'он; кмино'чок – кмин; липа – ли'пена; л'убишчик – л'убисток; 'морк'а – мор'ковка*; г) **лексико-фонетичні** – *'аїстри – 'астри; бе'реза – бе'р'оза; васил'ок* (волошка) – *васил'ки, василечки; гл'ід – гл'од, гл'ід, гл'од; го'рох – о'рох*. Виділяють також **непротиставні (неспіввідносні) діалектні явища**: *'јафири* (гриби), *'опіл'* (сорт гороху), *'оркіс, 'оркіш* (штучно виведена схрещенням злакова культура).

Отже, при зіставленні назв рослин та їхніх частин, які функціонують у двох досліджуваних гетерогенних говірках, найчисельнішу групу складають власне лексичні і лексико-словотвірні відмінності. Помітну групу за кількістю репрезентантів маніфестують також лексико-фонетичні відповідники, найменш поширені лексико-семантичні відмінності. Поодинокими є непротиставні (неспіввідносні) діалектні явища. Імовірно, саме через чисельність власне лексичних відмінностей діалектоносії при зіставленні східнословобожанських та лемківських говірок заострюють увагу саме на лексичних відмінностях.

Рецепції словобожан спрямовані також на відмінності при звертанні діалектоносіїв один до одного. Так, у східнословобожанських

говірках зазвичай кличного відмінка імені людини, діалектоносії намагаються уникати. Замість нього, використовують називний відмінок імені, здебільшого, його пестливі форми (напр.: *Ваня, Таня, Зоя*). Місцеві лемки імена в пестливій формі вживають рідше, нейтральна ж форма імені, як і пестлива, відрізняється від звичайної в українській літературній мові. Зокрема, на *Тетяну* говорять *Таца*, на *Антоніну* – *Антошка*, *Ганну* кличуть *Ганьча*, або *Ганя*, *Анастасію* – *Наца*, *Насця*. Ім'я *Євгеній* може мати форму, якою називають і чоловіків, і жінок: *Геня*. Ім'я *Єфросиня* при звертанні до особи змінюють на *Єфроска*, проте жінок із цим ім'ям залишилось вже мало, а молоді батьки своїх дітей так не називають. Є такі імена, які від нормативних відрізняються наголосом: *'Сергій*, *'Петро*, *'Андрій*, *'Василь*, *'Вацьо*, *'Ольджя*.

Зовсім по-іншому вимовляють такі імена, як: *Володимир* – *'Вадик*, *Михайло* – *'Михав*, *Іван* – *'Ваньо*, *Ярослав* – *'С'вавко*, *Сла'вета*, *Роза* – *'Ружя*, *Федір* – *'Фечьо*, *Світлана* – *Ш'тефка*, *Дмитро* – *'Митро*, *Галина* – *'Гелька*, *'Гельця*, *Юлія* – *'Улька*, *Григорій* – *Гриц*, *Ігнат* – *Г'натко*, *Степан* – *Ш'тефан*, *Ірина* – *Орина*, *'Ришя*, *Віталій* – *Ві'ташік*, *Кирило* – *'Кірич*, *Микола* – *Ми'ковай*, *Тимофій* – *'Тимко*.

Вивчення традиції іменування тварин переселенцями з Лемківщини допомагає зрозуміти різницю у принципах добору кличок. За переказами старожилів, на Лемківщині не прийнято давати клички свійським птахам: курці, півневі, гусакові, качкам, індикові. Тому їх називають загальними назвами *курка*, *когут*, *качка*, *качур*, *гусь*, *гусак*, *гуска*. Рідко мали клички поросята. Найчастіше клички давали коням, коровам і собакам. Для їхньої номінації користувалися словами, що вказували на масть тварини, час її народження. Іронічно переселенці з Лемківщини ставляться до немотивованих зоонімів, тобто традиції називати тварин іменами людей: “*Ну, котка Василем не називали, і свиню Машою не кликали*”.

Час народження тварини взятий за основу при найменуванні корів: *'Майка* – народилася в травні, *'Марта* – у березні, *Фев'ралька*, *Лю'тіня* – у лютому, *К'вітка* – у квітні.

У кличках тварин кваліфікативну функцію нерідко виконують назви квітів: *Ру'жана* (від *рожа*), *Ма'рунка* (від *ма'руна* ‘ромашка’ [КПР, 99]).

Найчастіше вибір клички мотивований мастю тварини: *Кра'суля* ‘корова рябої масті’ (пор., уживання загальної на-

зви *кра'суля*, що означає 'ряба або червоної масті корова' [ГГ, 104]), *Бар'нуля* 'корова коричневої масті' (пор.: 'барна, бар'нуца 'корова або віл коричневої масті' [КПР, 11]); *Не'золя* 'корова червонуватої масті'; *Мурза* 'корова з чорною мордою' (пор.: 'мурза 'корова з чорною мордою' [КПР, 106]), *Па'вунка* 'корова білої масті' (пор.: *па'вуна* 'корова білої масті' [КПР, 131]), *Бі'лявка* 'т. с.' (пор.: *бі'лявка* 'мила, кохана' [ГГ, 28]).

Назва *Мар'жинка*, імовірно, утворена від іменника *мар'жина* 'велика рогата худоба' [ГГ, 120], в основу якої покладено загальну назву. Подібні способи називання тварин спостерігаємо в таких випадках: *Дик* – кабан (від *дик* 'кабан, верп' [ГГ, 59]), *Вір* – кінь. Для коня типовими є такі клички: *Г'нідий*, *Г'нідко* (від *гнідий* 'темно-коричневий' [УСУМ, 180]), *Бу'ланий* (від *бу'ланий* 'світло-рудий' [Куньч, 99]), *Му'ровий* (від *муровий* 'сильний' [ГГ, 127]), *Мишко* (пор.: *Мишко* 'кличка коня', виявлена в гуцульських говірках [КПР, 105]).

Зафіксовані клички собак за способами називання тварини можна поділити так: утворені від загальної назви тварини: *Пес*; звуконаслідувальні назви: *Гавк*, *Гав'куля*, *Бурко*; за кольором шерсті: *Бі'лінка*; залежно від часу народження: *Марчук* 'собака, народжена в березні'; утворені від іменників, що означають будь-які загальні назви: *Ватра* (від *ватра* 'вогнище'), *Я'лиця* (від *ялиця* 'ялина'), *Шарик* (від *шар* 'коло').

Отже, серед зоонімів, якими послуговуються переселенці з Лемківщини, переважають мотивовані зовнішніми ознаками клички тварин, рідко для цих назв твірними є слова, що вказують на особливості поведінки тварини, їхні індивідуальні риси. Зооніми нерідко співвідносяться з назвами місяців, такі клички вказують на час народження тварини (переважно корови, собаки). Незважко помітити, що найчастіше клички дають коровам, у зв'язку зі змінами особливостей господарювання, рідше вживають клички коней, зовсім вийшли з ужитку клички овець.

Особливість аналізованих кличок тварин у тому, що вони нерідко можуть утворюватися від загальних назв тварин. З-поміж аналізованих зоонімів можна виділити клички собак, оскільки вони нерідко можуть утворюватися від іменників, які не мотивують зовнішні ознаки чи поведінку тварин. Загалом у кличках тварин законсервовано чимало діалектних назв, поширених у карпатській групі говорів, зокрема в гуцульських говірках.

Пильної уваги респонденти надавали також фразеології, прислів'ям та приказкам, уживаним у мовленні слобожан і лемків. Слобожани відразу пригадали, що серед лемків поширене прокляття *най вас шлях трафить*, а лемки відзначили вислів *чур тобі пек*, характерний для місцевих жителів.

Навіть побіжний огляд невеликої кількості прислів'їв та приказок свідчить про спільні та відмінні риси паремій Лемківщини й Східної України. Нерідко прислів'я мають усталене в українській мові значення й вербальні засоби вираження, різниця полягає тільки в наголошуванні слів та вимові окремих звуків: *Не так 'живеш, як 'хочеш, я так, як прий'деться*. Частіше один і той самий зміст виражено різними засобами. Зокрема, прислів'я *'Поки 'товстий по'худає, то 'худий 'помре* має на Східній Слобожанщині варіант *Поки товстий зсохне, так худий здохне*. Місцевими варіантами можна назвати й такі вислови: *Хто ви'соко 'літа, 'низько 'сідам – Хто високо літає, той низько впаде; Прийди 'міже 'ворон, к'рякай, як вор'они – Між воронами живеш, по-воронячи й крякай; З великого б'раку та по'падеш в 'маку – З великої хмари малий дощ; Як єсть, так і буде – Якось воно буде; 'Жеби і вовк був 'ситий, і 'баран 'цілий – І вовки ситі, і вівці цілі*.

Самобутніми вважаємо вислови: *'Боже, Вам в 'захват, 'Жеби Ви 'були 'такі ба'гаті, як на свя'того Івана 'земля та інші*.

Окремої уваги заслуговують сталі вислови з компонентом *молоко*. Лексема *молоко* в українській мові зазвичай символізує:

- досвід покоління: *вбирати (увіссати, всисати) з молоком матері* 'засвоювати з дитинства, від народження' [ФС I, 154];

- дитинство, юність: *з молоком на губах* 'хто-небудь дуже молодий' [ФС I, 154];

- недосвідченість: *ще материне молоко на губах не обсохло (не висохло)* 'хто-небудь дуже недосвідчений' [ФС I, 154];

- достаток: *як з козла молока, як з цапа молока* 'немає зовсім' [ФС II, 938];

- багатство: *лиш пташиного молока не вистачає (бракує, нема)* 'про багату людину';

- здоров'я: *як молоко та кров, кров з молоком* 'здоровий, з рум'янцем на щоках' [ФС II, 503];

- усе найкраще, усе найцінніше: *збирати вершки на молоці* 'брати собі все найкраще' [ФС I, 323];

- усе дуже бажане: *пташине молоко* ‘що-небудь дуже бажане’, ‘щось неможливе’.

Гаряче молоко мовці співвідносять із труднощами в житті людини: *як обпікся на молоці, то й на воду дмухатимеш*. Імовірно, на значення цього прислів'я вплинуло те, що молоко довго зберігає тепло, має здатність прогрівати, тому гаряче молоко використовують із лікувальною метою.

Незвичне молоко чи молоко з-під чорної тварини може символізувати щось погане, як-от: *напитися молока з-під чорної корови (кобили)* ‘стати скаженим, сердитим’ [ФСГД, 124]; *молоко від скаженої корови* ‘горілка’ [Ставицька, 221].

У лемківських говірках лексема *молоко* символізує щастя, достаток: *лем по'тячой мо'локо 'хыбить* ‘дуже заможній’ [ФСЛГ, 121]; *роз'ляте мо'локо* ‘нещаслива людина’. Іноді лексемі *молоко* вживають зі словом *к'расний* (*к'васний*), тоді вона символізує бідність: *заробити на сіль до квасного молока* ‘нічого не заробити’ [ФСЛГ, 121].

Слово-символ *молоко* входить до складу фразеологізмів, які вказують на етапи становлення особистості: *молоко по бороді текло* ‘був у дитячому віці’ [ФСЛГ, 86], *мати материнське молоко на языку* ‘бути молодим, недосвідченим’ [ФСЛГ, 87]; *мати материнське молоко на бороді* ‘молодий’ [ФСЛГ, 86]; *уже не мати материнського молока на бороді* ‘подорослішати’ [ФСЛГ, 85].

Загалом лексемі *молоко* асоціюють із вихованням, усім досвідом, якого людина набуває змалечку, навичками роботи. Це прочитується у висловах: *Як з ма'миного мо'вока візь'мемо, так і зрос'немо; Що з ма'миного мо'вока візь'мемо, так і зрос'немо*.

Отже, при зіставному аналізі говірок, що мають значні фонетичні, морфологічні, лексичні й синтаксичні відмінності, користувачі мови передусім звертають увагу на лексичні відмінності, риси говірок, пов'язані з особливостями світобачення і світосприйняття носіїв мови, поведінкою мовців. У полі зору діалектоносіїв також відмінності, пов'язані з уживанням прислів'їв та приказок, фразеологізмів, стійких сталих сполучень слів. Помічають мовці також відмінності обрядового характеру, наприклад, відмінності у весільному чи родильному обряді. Останніми респонденти називають відмінні фонетичні та морфологічні риси говірок.

1. Ганудель З. Лінгвістичний атлас українських говірок Східної Словаччини. Т. 3. Назви будівництва і транспорту. Прешов. 2001.
  2. Демчук М., Онишкевич М. Особливості лемківського говору // Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження: у 2 т. Т. 1. Львів. 1999.
  3. Кочерган М.П. Загальне мовознавство. К. 2008.
  4. Ламта В.Л. Атлас українських говорів Східної Словаччини / Упоряд. З. Ганудель та ін. Bratislava. 1991.
  5. Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження: у 2 т. Львів. 1999.
  6. Лесів М. Мова народної пісні про виселення 1947 року з Лемківщини // Діалектологічні студії. З: Збірник пам'яті Ярослави Закревської. Львів. 2003.
  7. Панцьо С.С. Антропонімія давньої Лемківщини. Тернопіль. 1995.
- ГГ *Гуцульські говірки. Короткий словник / За ред. Я. Закревської. Львів. 1997.*
- ЕУ *Енциклопедія українознавства: в 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович. Т. 4. Перевидання в Україні. Львів. 1994.*
- КІР *Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської обл.). Ужгород. 2005.*
- Кунь Ставицька *Кунь З.Й. Універсальний словник української мови. Т. 2005. Ставицька Л. Український жаргон: словник. К. 2005.*
- УМЕ *Українська мова: Енциклопедія. К. 2000.*
- ФС *Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. К. 1993.*
- ФСГД *Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнословобанських та східностепових говірок Донбасу. Луганськ. 2000.*
- ФСЛГ *Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. Пряшів. 1990.*

LEMKO DIALECT IN THE EASTERN SLOBOZHAN ENVIRONMENT: FEATURES AND PERCEPTION

The article deals with the heuristic value of dialect material of different language levels, the perception of the Eastern slobozhan and Lemko Ukrainian dialect speakers that live in a village more than 50 years are analyzed. The author underlines that the contrastive analysis of heterogeneous dialects pays attention on the lexical differences associated with native speakers' worldview features. Differences connected with the using of proverbs and sayings, phraseological units and stable word combinations, differences of ceremonial nature for example in maternity or wedding ceremonies are also noticed by dialect speakers. Phonetic and morphological differences are named in the last instance.

Key words: phonetic, word-formative, morphological, lexical and semantic dialectal phenomena, perception.

ГОРОФ'ЯНЮК Інна Валентинівна
(Вінниця, Україна)

Збереження лексичних архаїзмів в українській анклавній говірці

Творець просторової лінгвістики М. Бартолі сформулював положення про тенденцію до збереження на периферійних територіях мовних архаїзмів. Цей принцип підтверджено в численних працях мовознавців: Ж.Ж. Варбот, В.В. Іванова, О.І. Іліаді, Г.П. Клепикової, О.М. Трубачова, В.В. Німчука та ін. Крім цього, проблема реконструкції архаїзованих мовних ресурсів сьогодні невіддільна від діалектологічних студій, адже саме територіальний діалект є зримою проекцією діахронії в синхронії, а тому спроможний законсервувати різні етапи розвитку мовних явищ. Цінним є також спостереження дослідників, що “найбільшою діагностичною силою” у хронологічній стратифікації матеріалу наділені не лише масштабні, але й острівні дистантні ареали [1, 458].

З огляду на зазначені явища, не викликає сумнівів актуальність дослідження української анклавної говірки с. Булаєшти Республіки Молдови в контексті збереження спільного архаїчного лексичного фонду слов'ян. За відомостями істориків, це поселення заснували орієнтовно в XV ст. русини – вихідці з Буковини [9]. Метою нашої розвідки є аналіз лексики української говірки с. Булаєшти в етимологічній площині, виявлення генетичних пластів зафіксованого лексичного матеріалу. Джерельною базою слугували аудіозаписи мовлення носіїв говірки с. Булаєшти, люб'язно надані О.А. Романчуком¹, та Словник булаєштської говірки, надрукований у додатках до праці “Рання історія українського с. Булаєшти в контексті історії Молдовия (XIV – поч. XVII ст. від Р. Х.)” [9].

Зауважимо, що предметом студій є архаїчні лексичні одиниці, співвідносні з українськомовними елементами, які були представлені або ж продовжують уживатися в системі сучасної літературної чи діалектної форм української мови. Натомість у говірці с. Булаєшти активно функціонують лексеми, що ся-

---

¹ Висловлюю щирю подяку Олексієві Андрійовичу Романчуку за надані аудіозаписи та докладні свідчення щодо особливостей його рідної говірки с. Булаєшти.

гають індоєвропейського мовного джерела, проте з'явилися у говірці, ймовірно, унаслідок східнороманського впливу, що може стати предметом подальших досліджень.

Лексична спадщина індоєвропейської доби репрезентована в досліджуваній говірці такими дериватами: **'банта** 'дерев'яна перекладина для курей', пор.: п. *banta* 'перекладина, яка скріплює крокви в даху', н. *Band* 'зв'язок', свн. *Band* 'стрічка, тасьма, зав'язка', гр. *πετόμα* 'канат', дінд. *bándhu* 'родич' [ЕСУМ 1, 135]; **лер** 'ковток', **ле^ugame** 'ковтати' мають споріднені форми не лише в слов'янських мовах, спорадично з семантичними трансформаціями (як-от п. *ikać* 'голосно плакати, хлипати', діал. болг. *ликам* 'дуже бажаю' тощо), але й у лит. *lùk* 'вигук на позначення жадібного ковтання', гр. *λύξω* 'гикати, плакати, темтіти', дірл. *slucium* 'ковтаю', свн. *slucken* 'ковтати, плакати', що дало змогу етимологам реконструювати іє. праформу **[s]leuk-* / *[s]leug-* 'ковтати' [ЕСУМ 3, 232]; **'мочар** 'болотисте місце' генетично пов'язане з іє. **māk* 'мокрый, зволожувати' [ЕСУМ 3, 499]. Лексему **м'лака** 'болото' в говірках Карпат Б.В. Кобилянський уважає слов'янським балкано-карпатизмом: карпатське *м'лака* 'підмоклий луг', болг. *млака* 'мокрый луг', 'болото, трясовина', слн. *mlaka* 'калюжа', рум. *mlăcă* 'болото' < іє. **melq-* 'мокрый' [6, 46]. Джерело проникнення лексеми в говірку с. Булаешти сьогодні встановити складно. Дієслово **'в'іжолобате** 'виколюпати' пов'язане з псл. **želbъ* 'жолоб' і через гр. *γλάφω* 'видовбуя, видряпую' виводиться з іє. **gel-bh-* [ЕСУМ 2, 204–205]. Лексема **'в'ішок** 'жмут соломи, сіна' зберігає свою первісну семантику, співвідносну з псл. **věxъtь* – суфіксальним утворенням від **věxa* 'тичка, гілка', оскільки віхтем спершу слугувала рясна гілка дерева чи стеблина бур'яну. Натомість псл. **věxa* споріднене з дісл. *visk* 'снопик соломи або очерету', дінд. *věška* 'петля', лат. *virga* 'різка' та сягає іє. **uois-*, **ueis-* і, можливо, пов'язане з **uei-* 'вити' [ЕСУМ 1, 407]. Дієслово **'в'іну'вате** 'давати посаг' зберігає не лише відомості про давні звичаї, але й сягає іє. кореня **uesno-* 'купувати' через кореляти в слов'янських мовах, а також лат. *vēnum* 'продаж', дінд. *vasnâh* 'ціна', вірм. *gip* 'плата' [ЕСУМ 1, 401]. Імовірно, не лише псл. **vorxъ* 'купа хліба для обмолоту' сягає дієслово **вороху'вате** 'збирати пшеницю в купу', адже споріднене з лтс. *vârsms* 'хліб, роз-

стелений для обмолоту', лат. *verro* 'волочу, мету', двн. *wěrran* 'плутати' [ЕСУМ 1, 429]. Іменник *ве'рен'а* 'рядно, доріжка' генетично пов'язаний з іє. **цer-* 'замикати, покривати, боронити', цей корінь засвідчений у низці слов'янських мов, що уможливило реконструювати псл. *verta < *verti 'засовувати, ховати', а також споріднений з лит. *viretine* 'в'язка' [ЕСУМ 1, 354]. Відомі в досліджуваній говірці іменники *'горен* 'частина печі' та *гор'нец* 'горщик для печі' мають основу, пов'язану з іє. **g^hhr-no*, якої сягають прус. *goro* 'місце вогню', дінд. *ghrñah* 'спека, жар', лат. *fornus* 'піч' та псл. *gьrnь / *gьrno [ЭССЯ 1, 210–211]. Відомі спроби етимологізувати лексему *'зач'і* 'штани' від іє. **g^hā-* 'іти' як одяг, у якому ходять [ЕСУМ 1, 484], натомість фіксуємо широкий західно- та південнослов'янський ареал цієї лексеми: п. *gacie* 'кальсони, (ст.) штани; пов'язка', ч. ст. *hače* 'штани; пов'язка; пояс', болг. *гауци* 'кальсони', в діал. – 'штани, шаровари', м. *гаки* 'кальсони, штани', схв. *gāhe* 'кальсони, штани (селянські)', слн. *gača* 'кальсони' [ЕСУМ 1, 483–484]. У східнослов'янських мовах лексема відома лише в діалектах, хоча маємо й похідні: пор. укр. *гатити* 'робити гатку (настил з дерева, хмизу і т. ін. для переїзду через болото) або греблю, відгороджуючи воду' [СУМ 7, 38].

Говірка с. Булаешти зберігає також давні морфєми, зокрема у прикметнику *несо'г'ірише"ї* 'не гірший за інших' фіксуємо архаїчний префікс, що означає сукупність, єдність, з'єднання і пов'язаний з псл. *sq < іє. **so-*, **sōn-*, **som-* [ЕСУМ 5, 461].

Спільнослов'янська спадщина в лексиці говірки с. Булаешти представлена широким корпусом континуантів: *беч* 'палиця' < псл. *bičь*, похідне із суфіксом *ць-* від *biti* 'бити' [ЕСУМ 1, 188], *'б'ел'а* 'стебло' < псл. *bylo*, *bylьje* 'рослина, трава' [ЕСУМ 1, 183], *поло'кате"* 'прати' < псл. *polkati 'плескати' [ЕСУМ 4, 501]. Спільнослов'янським запозиченням із давньоверхньонімецької мови (двн. [*bi*]warōn 'зберігати, берегти') вважають дієслово *вару'вате* 'оберігатися, берегтися' та похідний прикметник *вар'ів'ке"ї* 'обережний' [ЕСУМ 1, 334]. Спадком епохи слов'янської єдності є булаештське *гладн'не* 'конопля на насіння', що, припускаємо, сягає псл. *gьlda – загальної назви великих предметів [4, 101], з огляду на те, що таку рослину сіяли окремо для привільного росту. Українські діалекти зберігають однокореневі деривати: *гойда* 'висо-

ка жінка чи дівчина' [12, 239], *'гайдур* 'висока ростом людина' [8, 93], *голда'ни* 'сорт крупної кукурудзи' [СБГ, 85], подільські *гол'дан*, *гол'дана*, *гол'дан'і* 'сорт великих круглих червоних слив' [2, 93]. Прямим континуантом праслов'янської мови є булаєштське *гуз* 'вузол', що формально і семантично відповідає псл. *guzь* 'вузол, гуля, пухлина' [ЕСУМ 1, 612]. Активно вживаними в говірці є похідні від псл. *kvasь*, *kysnōti* [ЕСУМ 2, 415] – *квас'не"ї* 'кислий', *квас'н'іте"* 'киснути'. Спільнослов'янську спадщину репрезентують діалектні лексеми *к'ланц'і* 'зуби', *к'ланцате"* 'стукати зубами', *клан'цате"ї* 'з великими зубами, клювом', *к'ланец* 'клюв', *клан'цате"ї* 'сварлива людина', генетично пов'язані з псл. **къль / къло* 'ікло' [ЕСУМ 2, 293]. Прикметно, що в говірці відомі форми без приставного [і], яке виникло вже пізніше на східнослов'янському ґрунті. Іменник *к'л'інка* 'вія' є суфіксальним дериватом від псл. дієслівної основи **klepnōti* 'прикрити', збереженої в сучасних укр. *склеп*, *склепіння* та ч. *klepnouti* 'зводити склепіння', слц. *klenūt* 'тс.' [ЕСУМ 2, 462]. Говірка с. Булаєшти й до сьогодні зберігає твірне слово для загальновідомого *пшениця* – дієслово *п'їхати* 'товкти пшеницю' < псл. **рѣхати* 'товкти', що пояснюють давнім способом приготування круп, борошна із зерна (зерно товкли в ступах) [ЕСУМ 4, 648].

Булаєштські діалектизми розширюють наші уявлення про ареал деяких праслов'янських лексем. Зокрема, низку архаїчних слов'янських слів, засвідчених у західно- чи південнослов'янських мовах і спорадично вживаних в українських південно-західних діалектах, реєструємо в говірці с. Булаєшти. Так, на позначення лікарської рослини, ймовірно, живокосту лікарського, *Symphytum officinale* L., у досліджуваній говірці вживають номен *'зав'аз*, похідний від псл. **gavęzь*, що тлумачиться як складне утворення з основи **gav* – 'худоба' і основи *ęz-* 'язик' [ЕСУМ 1, 417–418], отож первісне значення було 'волячий язик', зумовлене формою листя рослини. Відзначимо, що в українських середньонадніпрянських говірках зафіксоване саме таку назву рослини – *язик воловий* [7, 397], що свідчить на користь запропонованої етимології. Лексичні ізоглоси назви *зав'аз* сягають низки мов: ч. *havez* 'аденостилес, *Adenostyles* Cass.', діал. болг. *гавяз*, *гавъяз* 'чорнокорінь', схв. *găvez* 'живокіст', слн. *gâvez* 'чорнокорінь' [ЕСУМ 1, 417–418].

Булаєштське *в'ремн'а* ‘хороша суха погода’ має відповідники – формальні й семантичні – у південнослов'янських мовах: болг. *време* ‘час, погода’, схв. *вријеме* ‘тс.’, слн. *vreme* ‘погода’, в українській мові це слово відоме в діалектах. Лексичне значення цього іменника ‘час’ фіксують у старослов'янській мові, згодом його успадкувала російська та білоруська мова. Отож вважаємо за можливе пов'язувати його походження не з псл. **vřtěti* ‘вертіти, повертати’, а з псл. **verěti* ‘кипіти’, у зв'язку з чим *время, веремя* тлумачилося як ‘гаряча пора’ [ЕСУМ 1, 353].

Зв'язки з південнослов'янським мовним ареалом маніфестують лексеми *об'жулете* ‘обдерти (дерево від кори)’, *об'жулене* ‘обідраний’, які корелюють з болг. *жуля* ‘здираю шкіру, дряпаю’, схв. *жулити* ‘здирати шкіру, лущити’, схв. *зулити* ‘дерти’, слн. *žuliti* ‘посилено терти, жувати’ [ЕСУМ 2, 208]. Зафіксовані в говірці с. Булаєшти дієслова *пазетце* ‘берегтися, не перенапружуватися’, *пазете* ‘охороняти’ відомі також в українських говірках карпатського ареалу. Г.П. Клепікова трактує їх як південнослов'янізми, що з'явилися в карпатських говірках через посередництво румунської мови. Дієслово є континуантами кореня *pazi-*. П. Скок характеризує його як специфічно південнослов'янський, відомий в псл. мові. Прикметно, що булаєштська говірка зберігає первісну семантику кореня – ‘дивитися, бачити’ → ‘бути уважним’ → ‘охороняти’. Пор. м. *(da)pazit* ‘стерегти, оберігати’, *pazi (se)* ‘бути уважним, приглядатися’; болг. *пазя (се)* ‘берегти, оберігати; стерегти, захищати’, ‘зберігати (в цілості)’, ‘уникати небезпеки’, у болг. діал. – ‘берегти(ся)’, ‘дивитися, слідкувати’; у серб. – ‘придивлятися’, ‘любити, поважати’ [5, 103–104].

Цікава вузька лексико-семантична ізогласа поєднує сербську мову, український подільський діалект та говірку с. Булаєшти Республіки Молдова. У досліджуваній говірці засвідчено назву *сором* на позначення ‘дикорослої рослини з білим суцвіттям з червоною крапкою посередині, схожої на тисячолісник’ [10, 162]. Припускаємо, що йдеться про моркву дику, *Daucus carota*, – дикорослу трав'янисту рослину з білими квітками, зібраними в щитовидні суцвіття, центральна частина яких може мати рожеві вкраплення. У центральноподільській говірці с. Гонорівка Піщанського р-ну Вінницької обл. відзначено два флорономени на позначення моркви дикої, *Daucus carota*. Жін-

ки номінують рослину л'уц'ка 'сов'іст', мотивуючи назву в такій спосіб: *це л'уц'ка 'сов'іст' / йак'шо з'ір'вала / і к'в'іточка ўс'а б'ілен'ка / а посере'дин'і ње розо'вен'ке / з'начит' ше у л'у'деі 'сов'іст' т'рошки ње / а йак'шо ўже ўс'а 'б'іла / то ўже не'ма //* Інформант-чоловік повідомив іншу назву цієї рослини – *д'і'воча 'сов'іст'*: *ко'лис'мо'їа 'мама по'к'їїна ка'зала / шо це д'і'воча 'сов'іс'т' / ше с'т'іл'ки 'сов'іст' і там ото / с'к'іл'ки розо'вен'кого / це д'і'воча 'сов'іст' ма'лен'ке черво'не'ке / це к'аже с'т'іл'ки ў д'і'учат 'сов'іст' і ли'шило'с'а //* [2, 32]. Цікаво, що в сербів зафіксовано флороназви *стидак*, *срамак*, мотивація яких також пов'язана з тим, що червоного кольору на квітці раніше було більше, але з кожним днем його стає все менше, оскільки зникає сором між людьми [14, 223; 13, 207]. Такі факти, на думку О.І. Іліади, можна кваліфікувати або як свідчення давньої тісної взаємодії мов Східної Славії та балканського ареалу, або ж як результат дивергенції одного праслов'янського діалектного угруповання в період заселення слов'янами Карпат і Балкан [3, 70].

Очевидно, історичні чинники є причиною того, що низка діалектизмів говірки с. Булаєшти зберігають давні зв'язки з тюркськими мовами: *'байда* 'шматок хліба' (п. *rajda, bajda* 'великий шматок хліба', схв. *bajda* 'тс.') вважається спорідненим з тур. *raj* 'порція' [ЕСУМ 1, 115]; *'бас'ма* 'хустка' корелює з болг. *басма* 'тонка хустина; набивна тканина', м. *басма* 'ситець', схв. *басма* 'вид полотна' і трактується як давнє запозичення з татарської і, пізніше, турецької мов, сягаючи спільнотюркського кореня *bas* 'тиснути, давити' [ЕСУМ 1, 148].

Значно менша кількість лексем у говірці с. Булаєшти сягає старослов'янської мови: *'бану'вати* 'ображатися' – дієслово відоме в старослов'янській мові XV ст. і споріднене з діал. п. *banować*, діал. ч. *banovati* 'шкодувати, тужити', діал. болг. *банувам* 'тс.' та слц. *banovat* 'тс.' [ЕСУМ 1, 135]. Говірка зберігає слово *'барки* у своєму первісному значенні 'плечі, верхня частина спини', відомому вже в старослов'янській мові XVII ст., куди потрапило з польської [ЕСУМ 1, 144]. Іменник *'бес'іда* 'розмова' хоч і сягає псл. **besěda*, проте пов'язаний із старослов'янським БЕСЪДА 'розмова, слово' [ЕСУМ 1, 176]. Досліджувана говірка зберегла старослов'янське ВРЪСТА

‘люди одного віку; покоління; вік’ [ЕСУМ 1, 358] > *верст'ва* ‘ровесники’.

Отож, у процесі етимологічного опису питомої лексики словника української говірки с. Булаєшти Республіки Молдова виявлено слова, які демонструють виразні ознаки архаїки: здиференційовано генетичні пласти індоєвропейської, спільнослов'янської, старослов'янської мовної спадщини. Прикметно, що окремі лексеми зберігають свою первісну семантику. Лексеми, що стали об'єктом аналізу в пропонуваній розвідці, не вичерпують список діалектизмів, чия хронологічна глибина не підлягає сумніву, оскільки реліктовий шар булаєштського словника ще не описаний у повному обсязі. Засвідчені паралелі між лексикою досліджуваної говірки та південно- й західнослов'янськими мовами вкотре вказують на те, що в епоху до формування національних мов відношення між слов'янськими мовами мали відмінний характер порівняно із сучасністю. Вивчення ж сучасних діалектів слов'янських мов уможливить пізнання діахронії багатьох лінгвальних фактів як внутрішньо-, так і міжмовного характеру. Адже, як зазначає М.І. Толстой, “увага до локальних явищ дає змогу побачити попередні, більш ранні етномовні та культурні шари на карті сучасної Славії, подібно тому, як у старовинних настінних розписах крізь давній шар нерідко проступають попередні нижчі шари” [11, 51].

Умовні скорочення

болг. – болгарське	пор. – порівняй
вірм. – вірменське	прус. – пруське
гр. – грецьке	псл. – праслов'янське
двн. – давньовірхньонімецьке	рум. – румунське
діал. – діалектне	свн. – середньовірхньонімецьке
дінд. – давньоіндійське	серб. – сербське
дірл. – давньоірландське	слн. – словенське
дісл. – давньоісландське	слц. – словацьке
іє. – індоєвропейська мова	ст. – старе
лат. – латинське	схв. – сербохорватське
лит. – литовське	тс. – те саме
лтс. – латиське	тур. – турецьке
м. – македонське	укр. – українське
н. – німецьке	ч. – чеське
п. – польське	

1. Вендина Т.И. Лингвогеография и проблема декодирования языка карты // Лингвистика: Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. № 4 (2). Нижний Новгород. 2010.
2. Гороф'янюк І.В. Ботанічна лексика центральноподільських говірок: Матеріали до Лексичного атласу української мови. Вінниця. 2012.
3. Іліаді О.І. Архаїчна лексика українських діалектів Закарпаття й реконструкція праслов'янського словника // Мовознавство. № 1. 2011.
4. Іліади А.И. Основы славянской этимологии. К. 2005.
5. Клепикова Г.П. Румынизмы славянского происхождения в карпато-славянских диалектах // *Dialectologia Slavica*: сборник к 85-летию С.Б. Бернштейна. М. 1995.
6. Кобилянський Б.В. Лексико-семантичні паралелі балкано-карпатизмів // Мовознавство. № 6. 1981.
7. Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. К. 2004.
8. Корзонюк М.М. Матеріали до словника західнополіських говірок // Українська діалектна лексика. К. 1987.
9. Романчук А., Тащи И. Ранняя история украинского села Булаешты в контексте истории Молдовы (XIV – начало XVII вв. от Р. Х.). Кишинев. 2010.
10. Романчук А.А. Шуточные песни булаештских украинцев: предварительные наблюдения // Народна творчість українців у просторі та часі. Луцьк. 2010.
11. Толстой Н.И. Проблемы реконструкции древнеславянской духовной культуры // Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. М. 1995.
12. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Т. 1. Запоріжжя. 1992.
13. Софрић П. Главније биље у народном веровању и предању код нас Срба. Белград. 1990.
14. Чајкановић В. Речник српских народних веровања о биљкама. Белград. 1985.

ЕСУМ	<i>Етимологічний словник української мови: в 7 т. Т. 1–6. К. 1982–2012.</i>
СБГ	<i>Словник буковинських говірок / За ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці. 2005.</i>
СУМ	<i>Словник української мови: в 11 т. Т. 2. К. 1971.</i>
ЭССЯ	<i>Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 7. М. 1980.</i>

CONSERVATION OF LEXICAL ARCHAISMS IN THE UKRAINIAN ENCLAVE DIALECT

The article is devoted to etymologic analysis of the dialectal lexemes from the Ukrainian dialect of Bulaeshty village (Republic of Moldova). It has been found out that a group of analyzed words has obvious archaic features. The Indo-European, Protoslavic, Old Slavonic genetic reservoirs of language have been distinguished. Lexical parallels of the Bulaeshty dialect and the languages of Southern and Western Slavs have been singled out.

Key words: enclave, Ukrainian dialects, dialectal lexicon, lexical archaism.

Прислівникова лексика середньополіських переселенських говірок як свідчення збереження мовної ідентичності поліщуків у новому діалектному оточенні

Полісся – унікальний куток України, якому здавна приділяло увагу багато дослідників, оскільки саме ця частина Славії архаїчна, що дало підстави вважати її прабатьківщиною слов'ян, тим ареалом, у якому найповніше збережені архаїчні мовні діалектні риси, бо місце її розташування не сприяло проникненню елементів із зовні. Зокрема, К. Михальчук писав так про досліджувані середньополіські говірки Житомирської обл.: “Самобутній характер середньої смуги північно-молдовського піднаріччя (особливо центрального, овруцько-житомирського говору), яка залишилася недоторканою ніякими посторонніми вживаннями не тільки з чужої півночі, але навіть зі свого півдня, і її говори і до цього часу можуть вважатися характерними представниками південноруської мови північно-східного типу в сучасному її стані” [3, 476]. Хіба міг знати К. Михальчук, що такої недоторканої частини може торкнутися страшна екологічна катастрофа 1986 р., яка змінить назавжди карту Середнього Полісся, його структуру, територію поширення, вплине на культуру загалом і мовлення зокрема? Такий благословенний край поділили на зони – страшне слово з присмаком тюремщини, хоча навіть той поділ досить часто був штучним, надуманим, і не завжди рівень радіаційного забруднення впливав на віднесення села до тієї чи тієї зони. Отже, середньополіський ареал, зокрема територію північних районів Житомирської обл. із окремими районами Київської обл., через екстралінгвальні чинники почали називати Чорнобильською зоною.

У 1999 р. в книзі “Говірки Чорнобильської зони. Системний опис” П. Гриценко робить висновок про те, що середньополіський мовний ареал як діалектна цілість перестав існувати, а поняття середньополіський діалект, яке дотепер було відоме українській діалектології, уже належать минулому, періодові до

1986 р., що призвело до відчутних інформаційно-культурних утрат для славістики й україністики [1, 5–8]. Підтвердженням зазначеного є такі факти мовою цифр і статистики щодо території Житомирської обл.: до зони відчуження потрапили 7 н. пп. Народицького та Овруцького р-нів; до 2 зони забруднення (тобто зони безумовного обов'язкового відселення) віднесено 16 н. пп. Народицького, 14 – Овруцького, 2 – Олевського, 4 – Лугинського р-нів; загалом від аварії на ЧАЕС постраждало населення 8 н. пп. Володарсько-Волинського, 35 – Новоград-Волинського, 80 – Смільчинського, 304 – Коростенського, 150 – Овруцького, 61 – Олевського, 49 – Лугинського, 104 – Малинського, 61 – Народицького р-нів. Переважна більшість зазначеної території – середньополіський мовний ареал, у якому відбулися інтенсивні міграційні рухи як у межах області, так і України загалом, що, звичайно, вплинуло й на діалектне мовлення поліщуків.

Як і на інших теренах, де відбувалося переселення із забруднених територій, мешканців перевозили переважно в наявні населені пункти зі своїм мікросоціумом, традиціями, звичаями, ментальністю та й особливостями мовлення, що, як зауважує П. Гриценко [1, 6], призвело до функціонування в одній говірці 2 чи й навіть більше говірок. Зокрема, мешканці із забруднених територій Народицького, Овруцького, Олевського та Лугинського р-нів, крім інших областей України, переїхали в сільські населені пункти Житомирського, Андрушівського, Брусилівського, Новоград-Волинського та Чуднівського р-нів. Водночас для переселенців було збудовано с. Білокамінка в Овруцькому р-ні (4 зона), куди були відселені жителі цього ж району із зони відчуження та із сіл Народицького р-ну.

Той проміжок часу, який минув від переселення, позначився, що цілком закономірно, на особливостях мовлення представників середньополіських говірок, які всі, за винятком останньої групи, опинилися в умовах інших діалектів, тому змушені були пристосовуватися до аборигенного мовлення. Пощастило тим, кого було переселено цілими селами, що дало їм змогу певний час спілкуватися між собою своєю рідною говіркою, і уможливило збереження поліських діалектних рис на різних мовних рівнях.

У лексикографічних виданнях П. Лисенка, які репрезентують середньополіський діалектний обшир, подано матеріал із

двох відселених говірок – с. Журба Овруцького р-ну та с. Довгий Ліс Народицького, хоча прислівників із-поміж них не зафіксовано, а також матеріал із 30 говірок поліської території Житомирської обл., яка постраждала від аварії на ЧАЕС [СПГ; ССП].

Варто відзначити “Лінгвістичний атлас Нижньої Прип’яті” Т. Назарової, у якому представлено матеріал зі 133 говірок здебільшого Гомельської (Наровлянський, Хойницький, Брагинський), Київської (Чорнобильський, Макарівський, Поліський, Іванківський), Чернігівської (Ріпкинський, Чернігівський, Козелецький) та 5 н. пп. Житомирської обл. (Довгий Ліс, Звездаль, Народичі, Голубієвичі Народицького та Павловичі Овруцького р-нів) [ЛАНП], хоча прислівникової лексики там не зафіксовано.

У хрестоматії “Говори української мови” є тексти з 10 н. пп. Середнього Полісся, які постраждали від аварії на ЧАЕС, із-поміж них і с. Рудня Овруцького р-ну, яке потрапило до зони відчуження [Говори, 78–81].

Зауважимо, що говірки низки н. пп., які потерпіли від аварії на ЧАЕС, відображено в “Лексичному атласі Правобережного Полісся” М. Никончука, із-поміж них, наприклад, і с. Журба Овруцького р-ну, яке зникло з карти України, та окремі з Народицького р-ну [ЛАПП]. Цей же н. п. (усього 51 із поліських районів Житомирської обл.) поряд з іншими (напр., с. Рудня) представлено і в “Атласі української мови” [АУМ І]. Крім цього, свідчення про прислівникову систему як неодмінну складову лексики поліщука чорнобильських говірок віднаходимо в двокнижці “Говірки Чорнобильської зони” (тексти та системний опис) [ГЧЗ; ГЧЗСО], а також у 4-томному виданні “Говірка с. Машеве Чорнобильського району” [Машеве].

Структуру та генезу прислівників чорнобильських говірок дослідила Н. Прилипко [5], зацентрувавши на відіменникових прислівниках часу, способу дії, міри й ступеня, місця та напрямку; схарактеризувала прислівники прикметникового походження, з-поміж них і форми ступенів порівняння, утворення із суфіксами суб’єктивної оцінки, прислівники від займенникових коренів, які мають низку фонетико-словотвірних варіантів, що дало підстави зробити висновок, що для частини проаналізованих прислівників характерне повне або часткове збереження давніх структур, велика кількість фонетичних

варіантів, яка все ж не призводить до семантичних змін, не руйнує цілісності системи; словотворчі моделі прислівників не є вузько локальними, вони відбивають загальні словотворчі процеси в межах цієї частини мови не лише в українській, а й в інших слов'янських мовах [5, 51–60].

Джерелом нашої розвідки слугували записи із с. Садки Житомирського р-ну, куди були переселені мешканці Лугинського, Народицького та Овруцького р-нів, від інформантів 1937–1949 р. н., тобто тих, які на час переселення були людьми середнього віку, повністю сформованими в мовному плані, а також із с. Білокамінка Овруцького р-ну, де проживають мешканці з цього ж району та Народицького.

Звичайно, найбільше реагує на зміни лексична система, але поліщука, зокрема мешканця Середнього Полісся, вирізняє фонетика. Тому записи діалектного мовлення для виявлення функціонування прислівників переважно у зв'язних текстах демонструють насамперед збереження фонетичних варіантів адвербіативів, які були притаманні жителям зазначених територій.

Під час запису матеріалів у с. Садки Житомирського р-ну спочатку запитання було сформульовано літературною мовою, тому інформанти намагалися говорити відповідно до особливостей говіркового мовлення цього населеного пункту й максимально наближено до літературної мови, наскільки їм це вдавалося. Це спонукало перейти на спілкування за допомогою середньополіського мовлення, оскільки тут були мешканці тих населених пунктів, у яких ми бували раніше, записуючи матеріал про одяг і взуття, тому знали говіркові особливості їхніх рідних сіл. Тоді діалектоносії одразу зауважили, що вже давно не чули свого поліського слова, тому із задоволенням відповідали на запитання, розповідали цікаві історії рідною говіркою, що сприяло максимальному відтворенню особливостей поліського мовлення.

Як і на інших теренах українськомовного діалектного континууму, у переселенських говірках Житомирської обл. відзначено відприкметникові, відзайменникові, відіменникові, відчислівникові та віддієслівні прислівники з кількісним переважанням перших трьох названих груп. Щодо лексико-семантичних розрядів зауважимо, що найуживанішими є обставинні прислівники місця та часу й адвербіативи способу дії, що зу-

мовлено тематикою розповідей (таку ж ситуацію спостерігають дослідники й в інших діалектах, див., напр. [4]), значно рідше функціонують прислівники міри та ступеня, натомість обставинні прислівники причини та мети вживані найменше.

З огляду на незмінність і безкатегорійність прислівника як частини мови, цілком закономірно, не вдалося простежити словозміни цього лексико-граматичного класу слів, проте зафіксований матеріал усе ж дає підстави для певних спостережень та узагальнень насамперед у царині фонетики:

1. Найбільше спостережено фонетичних варіантів прислівників зі збереженням вимови [иі], [і], [и], що вкотре підтверджує думку М. Никончука про те, що на Середньому Поліссі, особливо в північних районах Житомирської обл., звук [и] відсутній, а реалізується в зазначених вище відповідниках [2, 42–43]: *'б'істро, 'ниізко, 'н'ізко, 'н'ізу, 'н'із, 'бл'ізко, 'в'ісоко, 'с'іл'но, кра'с'іво, п'рав'іл'но, з'ліібоко, нап'рот'і, кол'іс', кол'ііс', тог'дїі, то'дїі* тощо (напр.: *кол'ііс' хо'дїіліі на в'е'ч'брк'і / танцова'ліі / х'лотиці на гар'мошках з'рالیі*). Навіть коли інформанти намагаються вимовляти звук [и] відповідно до його звучання в новій говірці, де проживають, то в результаті все одно спостерігаємо [иі].

2. Відзначаємо палатальність приголосних перед [е], що теж притаманне говіркам північних районів Житомирщини, особливо тим, які межують із територією Білорусі: *да'л'еко, т'е'п'ер, 'л'егко, 'в'е'л'м'і, 'в'ел'мо, 'уд'ен', 'упо'е'рок, 'упо'е'рек, пос'е'р'ед'ін'і, нап'е'р'од, 'д'ешево* тощо (напр.: *'в'ел'м'і ску'чайом за сво'їім селом*). Але водночас інформанти зазначають, що так вони говорять тільки в сімейному оточенні чи з тими, хто разом із ними був переселений, натомість із корінними мешканцями намагаються уникати такої риси.

3. На місці етимологічного [о] збережено звук закритої артикуляції [ô], який витворився з дифтонга [уо] після передньоязикових, губних, задньоязикових і глоткового [4, 38]: *'п'бно, 'м'бно, 'г'орко, заздале'г'д', с'п'бно, на'б'ок, 'уб'ок, над'в'ор, б'ол'ш* (напр.: *'г'орко пон'і'мат / шо м'і 'уже н'і'кол'і ту'дїі не по'в'ернома, 'ал'е 'хочез'а хоч мо'г'ілк'і по'бач'іт да 'тїїє с'т'ежечк'і / д'е кол'іс' 'б'егал'і*).

4. На місці ъ – монофтонг [е] або [ê] залежно від позиції в слові, що відзначав і М. Никончук [4, 36]: *б'е'гом, 'л'етос'*,

на'в'єк, 'в'єчно, спокон'в'єку, наго'р'є, к'р'єпко, з'л'єва, на'л'єво, с'л'єдом, б'єгом, п'єш'ком, 'п'єшкі, в'єк, поза'л'єтос' (напр.: *в'єк не за'будом тиїх кра'їоў / бо 'тамека ж проїш'ла ўс'а 'молодос'т'*).

5. Ствердіння [р], яке, за словами М. Никончука, є найпомітнішою особливістю в історії правобережнополіського консонантизму [4, 47]: *радом, 'расно, п'рамо* (напр.: *а ў нас там 'радом л'єс / а 'тутека д'є теї л'єс / х'і'ба то л'єс*).

Крім зазначених фонетичних особливостей, спостерігаємо суто поліську рису – утворення форм ступенів порівняння прислівників за допомогою суфікса **-єї**: *б'л'їжеї, 'в'їшеї, 'н'їжеї, дал'єї, моц'нєї, в'єс'єл'єї, ра'н'єї, б'їстр'єї, хут'ч'єї, хут'н'єї, по'дал'єї, ско'р'єї* тощо) та із суфіксом **-ше**: *'дал'ше, 'н'їше, 'ран'ше, 'в'їше*.

Відзначаємо збереження рідних словотвірних варіантів адвербіативів, які переважно різняться наявністю / відсутністю суфіксів, префіксів: *з'нови'ч'ї 'знову'; насон'раўд'ї 'справді'; по'заўтром 'післязавтра'; 'тамека 'там'; наўкол'єнцах 'навколішки'; до'дом 'додому'; по'куда 'поки'; д'н'ом 'удень', 'ноч'у 'вночі', 'л'єтом 'улітку'* та ін. Наявність у прислівниках префікса **пуд-** (*пуд'рад, 'пудскоком, 'пудбегом*), хоча явище укання середньополіським говіркам загалом не притаманне.

Зафіксовано збереження в мовленні поліщуків лексичних відповідних прислівників, хоча вже зараз інформанти паралельно використовують й набуті елементи: *задал'є'гдд' – за'ран':а; зу'с'ул' – зу'с'уди; 'з'олко – 'з'абко, 'вохко, 'сиро; скул' – з'в'їдки; лоўко – 'добре; 'л'єтос' – н'рошлого 'году; от'с'уда, от'с'удова, с'ц'удова, с'ц'ул'єка – з'в'їдси; с'тул'єка – з'в'їдти; от'куда – з'в'їдки; 'радом – 'поруч* тощо. Хочемо окремо зауважити про прислівники з кінцевим **-ль** (*от'ул', стул', скул', с'ц'ул', з'ц'ул'*), які поширені також в інших поліських, зокрема й чорнобильських, говірках і є досить давніми, оскільки їх відбивають ще пам'ятки киеворуського періоду та найдавніші тексти українського періоду [5, 56–57], що вкотре підтверджує архаїчність зони Полісся.

Простежуємо варіантність функціонування форм прислівників у мовленні одного діалектоносія з огляду на збереження

¹ Першим до тире подаємо поліський варіант, другим – той, який функціонує в сучасних говірках.

давньої рідної форми та нової, які наявні в говірці с. Садки: *с'о'гон'е, с'о'гон'і, с'одн'і, с'он'і – с'о'годн'і; ту'да – ту'ди; с'у'да – с'у'ди; ку'да – ку'ди* тощо.

Н. Прилипка, аналізуючи прислівники Чорнобильської зони, зауважує, що тут поширені прислівники із суфіксами суб'єктивної оцінки [5, 54]. На жаль, від наших інформантів ми таких утворень не зафіксували.

Отже, з огляду на зазначене та на зафіксований у переселенських середньополіських говірках матеріал, можемо констатувати, що:

1) як і на інших теренах Середнього Полісся на території Житомирської обл., так і в переселенських говірках прислівник належить до периферійного класу слів, оскільки частота його використання у зв'язному тексті – 7–12 % залежно від тематики розповідей інформантів (переважають записи зв'язного мовлення про життя, молодість, про те, як переселяли, згадки про рідне село, родичів, могили яких залишилися в спорожнілих селах, тощо);

2) найвиразніше як ідентифікатори належності до середньополіського етномовного континууму збережено (як у діалектній адвербіальній лексиці, так і в інших групах лексики) фонетичні особливості рідних говірок, які, однак, вдалося відзначити тільки в мовленні інформантів старшого покоління, оскільки в мовленні молоді, яка виросла вже в нових умовах, переважно такі особливості втрачено; подекуди відзначаємо діалектні середньополіські риси на словотвірному та лексичному рівні. Водночас зауважимо, що навіть переселенці – представники старшого покоління – намагаються в спілкуванні з корінними мешканцями використовувати менше слів зі свого рідного мовлення, щоб не відрізнятись в новому мікросоціумі. Натомість у с. Білокамінка, з огляду на зазначені чинники, жителям вдалося максимально зберегти особливості рідної говірки;

3) функціонування в одному населеному пункті двох (а то й більше) говірок – аборигенної та привнесеної – призвело до виникнення низки варіантів (як фонетичних, так і словотвірних та лексичних), що, з одного боку, може свідчити про збагачення системи прислівникової лексики, але з іншого – про поступове зникнення з лексику діалектоносіїв прислівників із виразними поліськими рисами, стирання та консервацію окремих діа-

лектних рис. Це підтверджує думку П. Гриценка про те, що в мікроареалах, куди здійснено переселення діалектоносіїв-чорнобильців, відбулося аплікування говірок, накладання на одні говірки – з їх усталеним просторовим конкордансом й міжговірковими відношеннями – інших діалектних систем, у результаті чого почали витворюватися змішані з новоприбулих та аборигенів нові мікросоціуми, мішаний діалектний ландшафт [1, 6], майбутнє якого складно передбачити, хоча, найімовірніше, воно буде без поліських елементів у говірковому мовленні населення, оскільки відходять у вічність носії поліської мови та культури;

4) запис говіркового матеріалу та спостереження над поведінкою слів – репрезентантів народного мовлення – у нецілісному діалектному соціумі спонукає до віднайдення максимальної інформації з наявних джерел про первісний стан говірок до переселення та уможливорює вивчення динаміки діалектного мовлення таких ареальних утворень.

Отже, проаналізовані прислівники як неодмінна складова народного лексикону з огляду переважно на фонетичні, рідше – словотвірні та лексичні варіанти є свідченням ідентичності поліщуків у новому говірковому оточенні. Водночас зафіксовані адвербіативи виразно виокремлюють діалектоносіїв із-поміж аборигенного населення переважно завдяки специфічній вимові. Незважаючи на зазначене, прислівники, як і слова інших лексико-граматичних класів, усе ж зазнають динаміки під впливом іншодіалектного оточення, тому наше завдання – максимально зафіксувати елементи говіркового мовлення переселенських говірок Середнього Полісся, оскільки плин часу призводить до невідворотних змін і втрат.

1. *Гриченко П.Ю.* Дослідження говірок Чорнобильської зони на тлі інших діалектних систем // Говірки Чорнобильської зони. Системний опис. К. 1999.

2. *Мартинова Г.І.* Функціонування обставинних прислівників у середньонадніпряньських говірках // Мовознавчий вісник. Вип. 19. Черкаси. 2014.

3. *Михальчук К.П.* Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. Т. 7. Вып. 2. СПб. 1877.

4. *Никончук М.В.* Правобережнополіські говори в лінгвогеографічному висвітленні. Житомир. 2012.

5. *Прилипка Н.П.* Структура й генеза прислівників // Говірки Чорнобильської зони. Системний опис. К. 1999.

АУМ	<i>Атлас української мови: в 3 т. Т. 1. К. 1984.</i>
Говори	<i>Говори української мови (Збірник текстів) / Відп. ред. Т.В. Назарова. К. 1977.</i>
ГЧЗ	<i>Говірки Чорнобильської зони: Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.</i>
ГЧЗСО	<i>Говірки Чорнобильської зони. Системний опис. К. 1999.</i>
ЛАНП	<i>Назарова Т.В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті. К. 1985.</i>
ЛАПП	<i>Никончук М.В. Лексичний атлас Правобережного Полісся. К.; Житомир. 1994.</i>
Машеве	<i>Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 1–4. К. 2003–2005.</i>
СПГ	<i>Лисенко П.С. Словник поліських говорів. К. 1974.</i>
ССП	<i>Лисенко П.С. Словник Середнього та Східного Полісся. К. 1971.</i>

ADVERBIAL VOCABULARY OF CENTRAL POLISSIAN MIGRANT DIALECTS AS AN EVIDENCE OF PRESERVATION OF DIALECTAL SPEAKER'S LANGUAGE IDENTITY IN NEW DIALECTAL SURROUNDING

In the article Central Polissian dialects are characterized as migrant dialects in connection with processes caused by the Chornobyl accident. The representation of adverbial vocabulary of modern migrant Central Polissian dialects in available lexicographic, textographic and scientific editions is analysed; an attention is accented on the insufficient researching of dialectal adverbs of this area. The recorded dialectal material devoted to the adverbial vocabulary that keeps dialectal speaker's language identity mainly on phonetic, rarely – on the word-formation levels is presented. The basic tendencies of adverbs functioning with the prominent dialectal Polissian features in new dialectal surrounding are indicated and the dynamics of dialectal speaker's adverbial lexicon is forecasted.

Key words: Central Polissian dialects, migrant dialects, adverbial vocabulary, phonetic variants, word-formation variants.

Проблеми вивчення північно-західного ареалу степового говору

Історія формування північно-західного ареалу степового говору зводиться до оформлення спільних рис діалектів нової формації. Загальновідомо, що степовий говір виник унаслідок переселення і дозаселення степових районів України в XVII–XVIII ст. і остаточно сформувався в XIX–XX ст., тобто це один із новожитних говорів південно-східного наріччя. Ареально найбільший не лише в межах південно-східного наріччя, а й усього українського діалектного континууму, степовий говір має строкату історію формування. Мовознавці спорадично досліджували фактори, що впливають на з'ясування мовної картини світу степовиків.

Територія поширення степового говору охоплює південно-східні райони Кіровоградської, Дніпропетровської, Луганської областей, Крим, окремі райони Миколаївської, Одеської областей, Запорізьку, Донецьку, Херсонську області [2, 598]. Цей говір досліджували А. Москаленко, П. Гриценко, Я. Нагін, В. Дроздовський, А. Мукан, В. Пачева, Г. Пелих, Т. Поляруш, А. Поповський, І. Приймак, В. Нагіна, С. Самійленко, З. Сікорська, В. Чабаненко, Б. Шарпило та ін. Однак степовий говір на території Кіровоградщини, за винятком географічної лексики [8] та лексики і фразеології народної медицини [5], ще не був об'єктом комплексного аналізу мовознавців.

Помітною ознакою, яка одразу привертає увагу, є те, що аналізований ареал степового говору сформований із неоднорідних діалектних елементів, а також є наслідком міжмовних взаємовпливів. Важливо й те, що окремі діалектні риси української мови при змішуванні їх з іншими витискуються і відмирають, а деякі виявляють стійкість, зберігаються і поширюються. Прикладом фіксації таких явищ може бути короткий словник говірки старообрядців с. Злинка Маловисківського р-ну [6].

Метою нашої розвідки є визначення чинників, що вплинули на формування степового говору, поширеного на території

Кіровоградської області, його місце серед українських діалектів, а також виявлення основних рис, що виникли внаслідок міжмовного та міждіалектного впливу.

Кіровоградщина – етнографічно строкатий регіон. Саме степова її частина є місцем контактування багатьох етносів: українців, росіян, білорусів, молдаван, євреїв, болгар, вірмен та ін. Етнічні потоки відомі з часів військового заселення Нова Сербія (сучасний Новомиргородський р-н) полку Івана Хорвата (початок XVIII ст.), болгарські поселення (сучасний Вільшанський р-н) у другій половині XIX ст., молдавани – 30–40-х рр. XX ст. (Новоукраїнський, Бобринецький, Добро-величківський р-ни), українці з інших регіонів – із Полтавської, Чернівецької, Чернігівської й Київської обл., а також переселенці з Росії, Білорусі.

Отже, утворення степового говору має прямий стосунок із історичними подіями в Україні, що спричинили міграційні рухи українського населення, інтенсивне змішування українців з іншими етносами. Відтак він виник унаслідок взаємодії історичних і лінгвістичних чинників і є живою картиною відображення історії української мови.

Не тільки історичні чинники формування соціуму вплинули на загальний характер місцевих говірок. Лексичні, лексико-фонетичні особливості зафіксовано в запозиченнях із російської, болгарської мов. Фонетичні й морфологічні риси притаманні словам, що мають паралелі в інших українських говорах. Усе це створює враження строкатості фонетичних і граматичних особливостей місцевих говірок, які в процесі формування ввібрали в себе деякі властивості різних діалектних груп української мови. Унаслідок міждіалектних впливів можна виділити спільні риси для інших степових говірок:

- гіперичні явища: *очител'ка, бомага, окація*;
- відсутність чергування [о] з [і]: *война, конец', звон*;
- заміна [дж], [дз] звуками [д], [з]: *ход'у, кукуруза, звонок*;
- відсутність чергування задньоязикових приголосних із шиплячими і свистячими: *у вух'і, на рук'і, мух'і*;
- відмінювання іменників з основою на м'який приголосний і [ж], [ч], [ш] за зразком іменників твердої групи: *межою, грушою*;

— усічені форми дієслів I та II дієвідмін: *зна, чита, пита; ходе, просе, лазе;*

— відсутність чергувань приголосних [д], [т], [з], [с] у дієвідмінюванні: *крут 'у, вод 'у, прос 'у, сид 'у.*

Зазначені риси не виходять за межі південно-східного наріччя, водночас говірки Кіровоградщини виявляють низку специфічних ознак, які дозволяють зараховувати їх до степового говору.

Ще однією проблемою є членування говірок у межах степового говору. Зокрема, в українській діалектології досі немає єдиної думки ні щодо ареалу функціонування степового діалекту, ні щодо його монолітності.

Визначаючи межу між середньонаддніпряньським та степовим говорами, учені по-різному називали цей регіон. Наприклад, Ф. Жилко називав його *середньонаддніпряньським Правобережжям* [10, 164, 176]. Принагідно вчений зауважував, що для степових говірок характерні маловиявлені, майже непомітні діалектні межі, які ледве почали складатися, “однак через значне загальмування діалектотворчого процесу виявилися дуже невиразно” [9, 10]. Дослідник В. Ващенко кваліфікує цей регіон як *Лівобережжя* [3; 4, 407]. Водночас дослідники І. Варченко, С. Бевзенко зазначають, що ця ізоглоса “дуже невиразна” [2, 235; 3, 45]. І результати картографування матеріалів у першому томі АУМ [13; 14; 15; 16], де обстежено 50 населених пунктів Кіровоградської обл., і дослідження І. Матвіяса, Я. Закревської північно-західну межу степового говору окреслюють на території Кіровоградщини.

З-поміж сучасних спроб уточнення лінгвістичних меж відзначаємо дослідження Т. Щербини на предмет вивчення лексики на позначення одягу, взуття, головних уборів та прикрас, морфологічних і фонетичних особливостей цієї тематичної групи лексики [17]. Дослідниця удокладнила риси смуги говірок, що творять середньонаддніпряньсько-степове порубіжжя, а Г. Мартинова [12] на підставі лінгвогеографічного вивчення фонетичної і фонологічної систем середньонаддніпряньського говору вперше встановила зовнішню його межу і уточнила північну ізоглосу степового говору.

Під час часткового картографування (24 карти) на матеріалі народної географічної термінології Кіровоградщини [9, к. 5,

16] (це визначення географії семантики окремих лексем та їхніх дериватів) зафіксовано ареальні варіанти на північному заході області. З огляду на це демаркаційні лінії, що визначають північно-західну межу степового говору, необхідно уточнити з урахуванням свідчень регіонального картографування явищ різних тематичних груп та структурних рівнів.

Вважаємо перспективними подальші дослідження словникового складу діалектної мови на текстграфічному та етнографічному матеріалах, що сприятиме вивченню її в синхронії й діахронії, вирішенню проблем, пов'язаних із сучасним станом і генезою діалектів. Виділення меж діалектів актуальне й, на думку П. Гриценка, “переводить статичні ареальні протиставлення у варіативні моделі” [7, 223] на рівні слов'янського континууму.

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. К. 1980.
2. Варченко І.О. До питання про південну і східну межу середньонадніпрянських говорів // Праці Х Республіканської діалектологічної наради. К. 1961.
3. Ващенко В.С. З історії та географії діалектних слів. Харків. 1962.
4. Ващенко В.С. Полтавські говори. Харків. 1957.
5. Вікторіна О.М. Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини. Кіровоград. 2006.
6. Голованова О.В. Злінка: від витоків до сьогодення. Кіровоград. 2014.
7. Гриченко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. К. 1990.
8. Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. К.; Кіровоград, 2000.
9. Громко Т.В. Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини). Кіровоград. 2000.
10. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. К. 1966.
11. Закревська Я. Ізоглоси словотвірних явищ на тлі ізоглос інших структурних рівнів // Український діалектологічний збірник. Кн. 3: Пам'яті Тетяни Назарової. К. 1997.
12. Мартинова Г. Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика. Черкаси. 2003.
13. Матвіяс І.Г. Лексичні ареали південно-східного наріччя (за матеріалами Атласу української мови) // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. К. 1971.
14. Матвіяс І.Г. Поширення деяких морфологічних явищ у середньонадніпрянських говорах // Середньонадніпрянські говори. К. 1960.
15. Матвіяс І.Г. Формування південно-східного наріччя української мови // Мовознавство. № 1. 1983.
16. Матвіяс І.Г. Членування південно-східного наріччя української мови // Мовознавство. № 4. 1981.

17. Щербина Т.В. Середньонадніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос: автореф. дис. ... канд. філол. наук. К. 2003.

АУМ

Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.

PROBLEMS OF NORTH-WESTERN AREA OF STEPPE DIALECTS RESEARCH

The problem of North-Western area of Steppe dialects research is actual and requires detailed regional researching. In the article prospects of collecting and further studying of dialectal material within Kirovograd oblast are determined. The demarcation lines indicated the north-western border of Steppe dialects should be improved and complemented by the information of the regional mapping of different thematic groups and structural levels phenomena. It will help to solve problems related with their modern state and genesis.

Key words: Steppe dialects, South-Eastern dialectal group, North-Western area, historical factors, phonetic and morphological features.

Короткий опис діалектних особливостей с. Вишневе Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.

Вступ

Інтерес до діалектології, спочатку в галузі романістики, а пізніше в германістиці та славістиці, сягає тих часів, коли автор вивчав фонетичні риси своєї рідної говірки. Аналіз діалектних явищ (територіальних варіантів) цікавий незалежно від галузевого розподілу макроареалів індоєвропейських угруповань мов.

Польові дослідження про українсько-російське змішане мовлення – “суржик” (2005–2007 рр.) звернули нашу увагу на взаємодію між діалектним субстратом і згаданим мовним явищем (яке не можна аналізувати лише в стійких межах соціолінгвістики) і, відповідно, на діалектні характеристики української мови. Коли ми вперше опинились у північно-західній частині Чернігівської обл., відразу помітили специфіку (своєрідність) цих говорів.

Мета нашої статті – короткий опис та аналіз основних особливостей говірки с. Вишневе, розташованого в Ріпкинському р-ні в північно-західній частині Чернігівської обл. Поліський масив і східнополіський говір зокрема, як відомо з наукової літератури, зберігають численні специфічні (архаїчні та нові) риси. Крім того, ці говори безпосередньо контактують із іншими східнослов'янськими мовами. Говірка, яку ми обстежили, межує з білоруським мовним (та політичним) масивом. Відповідно, говірки Ріпкинського р-ну, насамперед у його центрально-західній та північно-західній частинах, містять елементи білоруської мови, точніше мають спільні риси з південно-білоруськими говорами, а саме південно-західними та середньо-білоруськими (Лоевський р-н / біл. *Лоеўскі раён*; південна частина Гомельського р-ну – обидва розташовані в Гомельській обл.) пор. [ДАБМ, к. 7, 8].

На цей аспект звернули увагу П. Бузук [2], В. Ганцов [3], О. Курило [10], Ф. Жилко [7], С. Бевзенко [1, 207–208] та ін.¹

¹ Ми свідомі, що у вступі цитуємо тільки найголовніші праці, при-

Діалектологи говорили про “перехідний” характер цих говірок і визначили їх як перехідні українсько-білоруські. Поняття “перехідні діалекти” вживали члени Московської діалектологічної комісії (МДК) [5].

У науковій літературі натрапляємо на твердження про те, що важко встановити основу перехідних говірок [1, 207–208], які Ю. Карський [9, 10–13] відносив до білоруського мовного ареалу.

У запропонованій розвідці ми лише окреслюємо основні діалектні риси досліджуваної говірки. Подальші діалектологічні експедиції та аналіз зафіксованих діалектних даних дасть змогу точніше потрактувати діалектну базу цих говорів.

1. Методи дослідження

Дані було зібрано в с. Вишневе Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. Село засноване 1727 р., його населення становить 547 осіб. Орган місцевого самоврядування – Вишнівська сільська рада, якій підпорядковані також села Буянки, Чумак².

Відповідно до діалектологічної практики (пор. [8, 275]) ми декілька разів перебували в цьому селі, записували окремі розмови для ознайомлення з місцевою говіркою. Попередньо відокремили основні риси досліджуваного діалектного ареалу, використовуючи студії Ф. Жилка [8, 147–153] та дані АУМ [АУМ 1]. Після безпосереднього спостереження за мовною ситуацією Ріпкинського р-ну, а зокрема с. Вишневе та сусідніх хуторів, у місцевих жителів з’ясовано, який варіант діалектного мовлення вони вважають типовим зразком цієї говірки. Було підтверджено, як ми припустили до початку експедиції, що носії типового діалектного мовлення – це особи, які належать до старшого покоління (за 65 років). Середнє й молоде покоління, навпаки, у повсякденному спілкуванні, крім літературної української та російської мов, часто вживають розмовні форми української мови з домішками русизмів та білорусизмів³.

свячені цій темі. У подальшому, вивчаючи цю проблематику, будемо аналізувати додаткові роботи.

² За відсутності інших доступних джерел, основні відомості про село було взято із Вікіпедії [12].

³ Пор. “українсько-російське змішане мовлення” за Т. Менцелем та Г. Хентшелем [6, 32], тобто “суржик” або, точніше, за нашою дефініцією, “українсько-білорусько-російське змішане мовлення”.

Оскільки мовна ситуація Ріпкинського р-ну доволі складна й різноманітна, на цьому етапі аналізу та до проведення ґрунтовнішого польового дослідження залишимо її поза увагою.

Отже, тексти записано від місцевого інформанта, яку попередили про мету дослідження і проінструкували. Зафіксовано також розмови 5 осіб біля місцевого цвинтаря 9 травня 2014 р. (поминальні дні). Після завершення записів, ми повідомили респондентів про мету наших студій та факт записування їхньої говірки. Цей підхід було вибрано, щоб уникнути, за визначенням В. Лабова, “парадокса спостерігача” (пор. англ. *observer’s paradox*) [12, 209].

Інформант народилася в цьому населеному пункті, не перебувала довго поза своїм говірковим оточенням і не працювала в містах та в інших областях. Вона добре зберігає типові діалектні риси цієї місцевості, що вже зникають під впливом як української, так і російської літературних мов.

2. Діалектний текст

У цьому параграфі пропонуємо фрагмент тексту від одного респондента-жінки⁴, яка належить до старшого покоління (80 років). Оповідь, на думку місцевих мешканців, а також попередніх досліджень автора, зберігає типові діалектні риси говірки. Наш вибір ілюструє лише частину особистих записів. Це мотивовано тим, що повний аналіз текстів ще не готовий.

Представлений фрагмент – розмова між молодим експлоратором-посередником і респондентом старшого покоління. Питання експлоратора-посередника позначено курсивом. Експлоратор послуговується переважно російською мовою, хоча пасивно знає місцеву говірку. Під час адаптування до мовлення старшого співрозмовника експлоратор змішує різні мовні коди, що також потребує окремого аналізу. Автор-спостерігач був присутній під час інтерв’ю і сам фіксував запис.

ТЕКСТ

[/у св’інарн’іку/ ой н’е з’найу/ да шос’ ба’гата м’і з’йейу га’доў і ра’б’іл’і ’разам//

/ іш’ч’е в ад’ном хліе’ву бу’л’і/ дак іш’ч’е кн’ир паку’са’ў йа’йе за ’ногу пад ’т’агл’ейу//

/ н’і’йак не маг’л’і разбара’н’іт’/’вообш’ем на св’іна’матках м’і ра’б’іл’і, да/ так шо//

⁴ Текст записаний від Галини Дорахави.

А хто ви? Ми з єю сазваніваємся... передам привет

/ переда'вай/ с'кажеш 'т'отка 'Гал'а 'Дорахава//

Потому шо я у сєлє ужє нікаво нє знаю

/ Ат'кул' же ти 'буд'єш знат'? //

Мєня помнят єще по дєдушкє Захару. Кажуть ой, дєдушкї Захара внучка, толї я пахожа на нєво

/ а йа й н'є 'бач'іла н'ї 'разу... то ма'йа 'матка л'є'ж'іт'/ ка'л'іс' же...//

А матка?

/ да/ то ма'йа 'матка// пала'ж'ї л'а да'рог'ї... бо м'ї так у 'вулачц'є жи'в'ом/ дак йа'на і 'каже/ йак ум'ру/ пакла'д'ї ме'н'іє л'а да'рог'ї...а то тут жи'ву//

Хатєла возлє дарогї?

/ а 'бат'ка ту'ди да'л'єї т'рох'ї, бо йон 'рана у'мєр/ м'ї'н'іє бу'ло мо с'єм га'доў/ йак йон у'мєр//

А ви були малєнькї?

/ да/ ма'лойу/ по'мн'у так шо йон 'шорн'ікам ра'б'ііў ка'л'іс', шиў хаму'ти, 'кон'ам//

Називаєтьєся шорнік?

/ ну 'шорна//

А шо цє такеє, я не знаю. ...А шорна шо такоє?

/ шо та'кейє? / та'кайа арган'ї'зац'ія/ шо там 'дуг'ї/ хаму'ти/ (йєр'ма)/ 'тиєє 'йорма із валоў/ шо снаст' ус'а упр'аж'найа/ там скла'дайєц'а та'кайа...там буў бр'і'га'д'і'р/ там буў с'тораж/ от та'к'єйє//

А інтєрєсна...а...

/ т'а'п'єр же 'бач'ітє/ ну в'с'ак'єйє кул'турнейє//

Всьо по д'ругоу.

/ па дру'гаму//

Ну а нам же інтєрєсно

/ інт'єр'єсна/ ну дак//].

3. Аналіз діалектних особливостей

Наведений фрагмент засвідчує, що говірка відрізняється від української літературної (стандартної) мови низкою фонетичних та морфологічних рис. У наступних підпараграфах розглянемо основні особливості, представлені в тексті.

3.1. Фонетико-фонологічні характеристики

За даними АУМ [АУМ 1, к. 1], структура наголошеного вокалізму обстеженого населеного пункту приблизно така: / и / - / і / - / е / - / а / - / о / - / у / - / у / . Щодо першої фонєми зауважимо, що в цій говірці переважає алофон / і / (пор. [8, 153]).

Відомо, що особливо різноманітною в діалектах взагалі, а в лівобережнополіських говорах зокрема, є структура ненаголошеного вокалізму [8, 35], яку ми залишаємо на цьому етапі дослідження поза увагою.

У вокалізмі спостерігаємо:

- акання, наприклад: *ад'ном, пад, 'бат'ка, ка'л'іс', 'рана; с'тораж, па д'ругаму* тощо;

- типові дифтонги, наприклад *м'е'н'іє* [іє], *хлієв*, відповідно до етимологічного *ě [АУМ 1, к. 3, 5];

- збереження давнього [і]: *ра'б'іл'і, у св'інарн'іку, 'бач'іла* [1, 203] тощо;

- відсутність виразного цекання, наприклад іменник *'т'отка*. Проте, у деяких випадках помічаємо сильну палаталізацію зубного [т'] перед [а], що наближається до цекання, наприклад, *т'а'н'ер* (тепер); а в окремих випадках дентальний [т] перед голосними переднього ряду [е, і] наближається до [т^ч].

- палаталізація приголосних перед голосними переднього ряду: *н'е, м'і, ра'б'іл'і* тощо;

- варто звернути увагу на фонетичну реалізацію [с/с'], яка наближається за вимовою до білоруської, проте це заслуговує на окремий фонетико-акустичний аналіз.

3.2. Граматичні характеристики

У повнозначних частинах мови спостерігаємо особливості, що відрізняють цю говірку від стандартної (літературної) української мови:

- Закінчення *-оў* (із нескладовим *ў*) в родовому відмінку іменників чоловічого роду: *га'доў*. Таке закінчення – дуже поширена форма в мовному ареалі північних діалектів. Вона спільна з білоруською мовою.

- У місцевому та давальному відмінках іменників чоловічого роду маємо завжди закінчення *-у*, що є закономірним у лівобережнополіських говірках [1, 201], наприклад: *у св'інарн'іку, в ад'ном хліє'ву*.

- У дієвідмінюванні дієслів не спостерігаємо особливих ознак. Це пов'язано з тим, що дієслівна система східнослов'янських мов істотно не відрізняється. Крім цього, склад білоруської дієслівної системи здебільшого збігається з українською. Лише зауважимо такі місцеві форми, як *разбар'н'іт'* (розборонити). Інфінітив демонструє синкретичне закінчення

-ть, наприклад: *знат'* (знать). Таке закінчення – типове і поширене на значному ареалі, воно трапляється в розмовних та нестандартних формах української мови.

- Для вираження припущення: *мо'* (апокопа) замість *може* [СПС 1974, 127], наприклад: *м'їн'їє бу'ло мо'с'ем га'доу*.

- Вживання займенників дуже своєрідне саме для українсько-білоруських перехідних діалектів. Це, насамперед, стосується особових займенників 3-ої особи однини і множини. Очевидний повний збіг із білоруською мовою, наприклад: *яна* (йа'на), *їн* (йон) і *яе* (йа'їе) + варіанти. Також характерні для цих говорів опускання [н] в непрямих відмінках предметно-особового займенника з прийменниками: з *єю* (йейу); нестягнені форми відприкметникових займенників, що інколи можуть мати функцію артикля, наприклад: *та'кеїе* (таке) / *та'каїа* (така), *в'с'ак'ейе* (всьаке) [8, 87–88]. Вказівні займенники на зразок *'тийе* (ті), також, див. [1, 202, 205].

- Нестягнені форми прикметників: *кул'турнейе* (культурні), *ма'лайа* (малая).

- Вживання прислівника *їще* замість більш нейтральної та сучасної форми *ще*. Часто трапляються такі прислівники, як *ат'кул'* (звідки), *та'ди* (тоді), *ка'л'їс'* (колись) тощо, які формально збігаються з білоруськими. Також дуже поширені прислівники російського зразка, як *'вообшч'ем* (в общем), хоча фонетична реалізація здається твердішою, ближчою до білоруської вимови. У місцевій говірці вживають лише прислівник *їнт'ер'есна* (інтересно) замість більш поширеного у сучасній літературній мові 'цікаво', що зводиться до польської мови 'ciekawu'.

Щодо службових частин мови спостерігаємо:

- Сполучники на зразок *да, дак* відповідно до сполучників *але, та* літературної мови, наприклад: *дак йа'на і'каже*. Інформант також вживає звичайні сполучники, як *бо, щоб* вводити підрядне речення: *бо йон'рана у'мер*. Цікаве також вживання *так шо* на завершення думки у функції модального слова; сполучник *шо* (що) вимовляється як фрикативний, це типовий маркер нестандартного мовлення як у діалектах, так і в певних соціолектах, хоча в літературній українській мові сполучник *так що* є показником причино-наслідкового зв'язку в складно-підрядних реченнях.

- Ще одна типова риса цієї говірки зокрема й говорів Ріпкинського р-ну (лівобережнополіських) взагалі це прийменник *ля* + род. відмінок (*л'а*) замість біля, наприклад: *л'а да'рог'і* (ля дороги).

- На рівні деривації помітно форму *у'вулачц'е* (у вулачце; укр. літ. у вуличці).

На синтаксичному рівні відзначимо, що респондент вживає неускладнені сурядні речення, а часом неповні підрядні речення причини: (...) *бо м'і так у'вулачц'е жи'в'ом*.

3.3. Лексичні особливості

У тексті виявляються такі діалектні форми, як *книр* замість *кнур* [СПГ 1974, 98]; *т'агл'ейу* (тяглею) замість назви частини ноги; *матка* замість *мати*; лексико-семантичне значення дієслова *рабіть* означає 'працювати'. Ця форма охоплює великий ареал і є типовою для нестандартних варіантів мовлення, як наприклад українсько-російського змішаного мовлення ("суржик") [4; 11, 98].

Численні лексеми мовець вимовляє за білоруським зразком, про що свідчить акання та інші фонетичні особливості, наприклад: *свінарнік*, *разам* тощо. Зафіксовано чимало лексем, пов'язаних із сільським господарством, наприклад: *хаму'ти* (хомут), *шорна* (шорна), *шорн'ік* (шорник), *йорма* (ярма), *дуг'і* (дуги), *св'іна'матка* (свиноматка), *хлієв* (хлів) або рідко вживані поняття: *бр'іга'д'ір* (бригадир). Також наявні русизми: *помн'у* (помню), дієприслівник: *упр'аж'найа* (упражняя), *снаст'* (снасть), *па дру'гаму*. Спостерігаємо розмовні форми на зразок *у'вулачц'е*, *ма'лайа* у значенні 'маленька дівчинка' тощо.

Висновки

У дослідженні доведено, що серед респондентів старшого покоління є мовці, які зберігають типові діалектні риси місцевої говірки с. Вишневе. Говірка, як засвідчено в АУМ та в інших попередніх студіях, належить до ширшої смуги лівобережнополіських говірок "перехідного типу". Через те, крім специфічних для цього ареалу фонетичних, граматичних та лексичних характеристик, у діалектному мовленні респондентів виявлено лексеми та фонематичні особливості, що є подібними або спільними з білоруською мовою (та з білоруським діалектним мовленням). Надалі необхідно схарактеризувати українсько-білоруські діалектні та мовні контакти та їхній

вплив на діалектний континуум. Вважаємо, що виокремлення приблизної бази спільних мовних рис і з'ясування їх походження – не просте завдання для майбутніх студій.

1. *Бевзенко С.Ф.* Українська діалектологія. К. 1980.
2. *Бузук П.А.* Взаємовідносини між українською та білоруською мовами. Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. Кн. 7–6. 1926.
3. *Ганцов В.* Діалектні межі на Чернігівщині // Чернігів і північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріяли. К. 1928.
4. *Дель Гаудіо С.* Лексичні діалектизми в суржyku. Wiener Slawistischer Almanach. Band 61. 2008.
5. *Дурново Н.Н., Соколов Н.Н., Ушаков Д.Н.* Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии. М. 1915.
6. *Менцель Т., Хентшиель Г.* Вплив російської мови на флективну морфологію білорусько-російського та українсько-російського змішаного мовлення // Мовознавство. № 1. 2014.
7. *Жилко Ф.Т.* Перехідні говірки від української до білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини // Діалектологічний бюлетень. Вип. IV. К. 1953.
8. *Жилко Ф.Т.* Нариси з діалектології української мови. К. 1966.
9. *Карский Е.Ф.* Белорусы. Т. 1. Введение в изучение языка и народной словесности. Варшава. 1903.
10. *Курило О.Б.* Фонетичні та деякі морфологічні особливості села Хоробричів давніше Городнянського повіту, тепер Сновської округи на Чернігівщині. № 21. К. 1924.
11. *Del Gaudio S.* On the Nature of Surżyk: a Double Perspective. Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 75. München; Berlin; Wien. 2010.
12. *Labov W.* Sociolinguistic patterns. Philadelphia. 1972.
13. [https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%92%D0%B8%D1%88%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B5_\(%D0%A0%D1%96%D0%BF%D0%BA%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD\)&oldid=18694946&diff=cur](https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%92%D0%B8%D1%88%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B5_(%D0%A0%D1%96%D0%BF%D0%BA%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD)&oldid=18694946&diff=cur) (28.03.2017 р.).

АУМ	<i>Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.</i>
ДАБМ	<i>Аванесаў Р.І., Краніва К.К., Мацкевіч Ю.Ф.</i> Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінск. 1963.
СПГ	<i>Лисенко П.С.</i> Словник поліських говорів. К. 1974.

A SHORT DESCRIPTION OF DIALECTAL
FEATURES OF VYSHNEVE VILLAGE (RIPKY
DISTRICT, CHERNIHIV OBLAST)

The article describes the basic dialectal features of the micro-dialect (cf. Ukrainian *hovirka*) spoken in the small village of Vyshneve which is situated in the Ripky district (north-west of Chernihiv). After a concise account of research methods we analyze a text recorded from a local informant who still preserves specific dialectal features. The dialects spoken in this area are extremely interesting to the dialectologist / linguist since they share common traits with the corresponding Belarusian dialects on the other side of the dialectal continuum. At the present stage we mainly concentrate on the characteristic features of this local dialect, leaving for a more advanced phase of our research a systematic comparison with other neighbouring dialects.

Key words: East Slavic, Ukrainian dialects, left bank Polissian dialects, transitional dialects.

Проблема питомого / запозиченого в структурі української новожитньої говірки

З-поміж проблем слов'янської діалектології актуальною видається проблема дослідження динаміки новостворених говірок, зокрема таких, як південнобесарабські – переважно гетерогенні, сформовані внаслідок переселення (або дозаселення) носіїв різних українських діалектів. Протоговірки, потрапляючи в інше лінгвальне середовище, утворюють новожитні, що виявляють чимало цікавих особливостей розвитку мови. Одним з аспектів, що потребує окремого розгляду в цьому контексті, вважаємо визначення питомого / запозиченого характеру структурних рис переселенської говірки. Зокрема, подальше вивчення новожитньої української говірки с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл., що функціонує приблизно 200 років у ситуації тісного контакту з діалектними, а подекуди й літературними різновидами української, румунської, російської, болгарської та гагаузької мов на території Південної Бессарабії, змушує замислитися над природою деяких периферійних ланок її граматичної системи, що можуть бути інтерпретовані або як архаїчні елементи, що залишились від протоговірок, або як наслідок взаємодії з іншими мовами. Не виключаючи й подвійної мотивації таких структурних елементів, проаналізуємо їх детальніше.

Описуючи цю говірку в 60-х рр. ХХ ст., Т.П. Заворотна відзначила: відомості, збережені у раді села, свідчать про його заселення “українцями з Таврії, Полтавщини, Криму, Запорізької Січі та інших місцевостей” [13, 17]. У цей же час А.М. Муқан, не заперечуючи наявності у ньому “прибулих з західних (можливо, частково північних) областей України” [19, 17–18], укладала: “У говірці с. Шевченкове найбільш послідовно зберігається м’якість **р** перед голосними і засвідчуються випадки палаталізації колишнього твердого **р** (*ба'зар', ко'мор'а*) ... У заселенні с. Шевченкове, м. Вилкове дещо більшу участь, порівняно з іншими пунктами, взяли, напевне, представники з пів-

денно-східних р-нів України¹» [21, 283]. То ж попередні студії, як і результати нашого обстеження говірки [8], переконують у її гетерогенній основі, зокрема в тому, що в її формуванні взяли участь представники південно-східного, південно-західного й північного наріччя української мови.

Щодо іншомовних впливів, то, на думку Т.П. Заворотної, яка дослідила лексичний рівень цих говірок, шляхи запозичень в наддунайських говірках безпосередні, оскільки контакти між представниками різних говорів безпосередні² [13, 294]. А.М. Муқан слушно зауважила, що «впливи і переймання з інших мов, зокрема з близької російської мови, можливі в досліджуваній звуковій системі та морфологічній будові здебільшого тоді, коли в самих говірках є для них певні підстави (тенденція до вирівнювання основ, аналогія до інших слів)» [21, 276]. У сучасному дослідженні українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю [15] наголошено, що попередники [10; 21] не завжди виправдано пов'язували деякі факти з впливом російської мови, водночас, як і в дотеперішніх студіях, акцентовано на тому, що він є частковим, стимулювальним, відбувається переважно на лексичному рівні.

Щодо неоднозначного характеру з-поміж граматичних форм увагу привертають, напр., спорадично фіксовані в записаних діалектних текстах форми іменників І відміни ж. р. з флексією *-ой* (*ма'шиной, із 'горкой*), виникнення яких пояснюють фонетичною втратою кінцевого наголошеного *-у* і перетворенням *ĵ* у нескладове *ĭ* (*-oĵu* → *-oĵ* → *-oĭ*) [1, 57; 14, 79]. Діалектні тексти фіксують 8 форм із флексією *-ой* і 63 із флексією *-ою*, що виразно характеризує функціональний розподіл варіантів. Окрім степових та слобожанських говорів південно-східного наріччя [АУМ 3, ч. 3, к. 23; 5; 15; 16; 17; 22; 27], їх спостережено й у деяких північних діалектах, зокрема в північній і східній частині східнополіських говорів [АУМ 1; 1, 57; 2, 94; 11, 155], де вони функціонують паралельно із *-ою*, *-ою*, місцями переважаючи, а також «як рідкісні – в говорах полтавських (*'хатой, 'ж'інкой, ду'шой – ду'шей, до'рогой, голо'вой*)» [3, 123;

¹ Пор. також: «Взагалі, на нашу думку, у наддунайських районах, як, напевне, і на всій Південній Бессарабії, серед українців переважають вихідці з південно-східних областей» [21, 18].

² Однак це, на нашу думку, не виключає й опосередкованих запозичень.

14, 79]. Щодо їхньої природи С.П. Бевзенко зауважив: “Такі форми (на *-ой*) є основні форми орудного однини цих іменників в російській мові, і в даних українських говорах вони витворилися, мабуть, не без впливу російської мови” [1, 58]. Цю думку поділяє чимало інших дослідників [3, 123; 18, 21–22; 27, 17]. Щоправда наявність форм на *-ой* у північній частині східнополіських говірок пов’язують також з впливом білоруської мови [18, 21]. Автори академічної історії української мови (морфологія), відзначаючи, що у східнослов’янських пам’ятках такі форми фіксуються з XIV ст., уважають, що “можна форми орудн. відм. на **-ой** (**-ей**) розглядати і як форми, спільні для російської, білоруської і української мов, але з обмеженим діапазоном і деякими специфічними відтінками їх уживання в українській мові” [14, 79–80]. Натомість І.Г. Матвіяс стверджує, що “для пам’яток української мови XIV–XVII ст. форми на **-ой**, **-ей** не характерні, а наведені дослідниками приклади з записів XVII, XIX, XX ст. переконують, що й у цей час єдиними нормативними для мови Східної України були форми на **-ою**, **-ейу**” [18, 21–22].

Отже, сказане порушує закономірне питання: а який статус має це явище в аналізованій говірці? Це архаїчна риса української мови, збережена носіями говірки, притаманна материнським північним або полтавським архетипам, чи це наслідок впливу російської мови? Напевно, дати відповідь на це питання однозначно навряд чи можна.

Спонукає до дискусії й інший сюжет іменникової словозміни в говірці. Зокрема, у формах множини іменники ч. р., як і в багатьох степових та слобожанських говірках [АУМ 3, 207; 5; 10; 22], у наз. відм. мають, поряд із закінченнями *-и* / *-і* (45 випадків), флексію *-а* (9 випадків): *'рили тракто'ра, здо'роўкайуц'а шофе"р'а, при'ходили вчител'а*. За спостереженнями К.Д. Глуховцевої паралельне вживання іменників наз. відм. множини із закінченнями *-и*, *-і* та *-а* охоплює 60% східнослобожанських говірок [5, 147]. А.М. Муқан та В.П. Дроздовський розглядали подібні форми як наслідок запозичення з російської мови [10; 21], і це закономірно, оскільки форми наз. та знах. відм. іменників ч. р. із закінченням *-а* “становлять специфічну особливість російської мови” [26, 395]. Водночас, беручи до уваги те, що ці форми в російській

мові з'явилися пізно, поширювалися повільно і поступово, що в українській літературній мові як варіантне закінчення *-а* характеризує деякі іменники зі збірним значенням, пор. *рукава, вуса, хліба, вівса, очерета*, вважаємо, що ця специфічна риса зумовлена насамперед граматичною аналогією до іменників с. р. цієї ж відміни, які в наз. відм. множини мають відповідне закінчення (*пол'а, мо'р'а*). До того ж окремих зафіксованих лексичних відповідників (*матро'са, шофе'р'а*) в російській літературній мові немає.

Специфічним у говірці є й вживання форм іменників II відміни ч. р. поряд із числівниками *два, три, чотири*. Як і в більшості українських говірок [АУМ 3, 180] у наз. відм. ці числівники поєднуються з наз. відм. множини таких субстантивів (у *д'вац'ат' два 'роки; три 'м'іс'ац'і; ч'єтир'і 'рази*), а також можуть сполучатися з їхніми формами род. відм. однини (*два к'ілог'рама; три дн'а; чо'тир'і ча'са*), що “зрідка фіксуються в південно-східних та північних говорах і значно рідше в південно-західних” [14, 64; пор. також 9; 15; 16; 21; 22] і кваліфікуються як залишки колишньої двоїни [9, 17]. Аналіз текстів засвідчив числівник *два* в цій позиції з іменником II відміни ч. р. у наз. відм. множини у 33 випадках, а в род. відм. однини – у 17; числівник *три* з іменником у наз. відм. множини – у 22 випадках, а в род. відм. – у 18; числівник *чотири* у наз. відм. множини – у 5 випадках, а в род. відм. однини – в 11. Щодо зв'язку цих числівників з іменниками інших типів відміни, то у формі наз. і знах. відм. зафіксовано сполучення з род. відм. однини, що видно з їх акцентуації (*два с'тарости; три ду'ш'і*). З історії форм відомо, що числівники *два, три, чотири* в давньоруській мові узгоджувались з іменниками в роді, числі та відмінку, причому *два* вживався тільки з іменником у формі двоїни (*д(ь)ва стола*), а *три, чотири* – з іменником у формі множини (*три, чотири столы*) [7, 268; 26, 399]. Починаючи з XIII ст. грамама двоїни занепадає, і числівник *два* отримує таке ж значення множинності, як *три* й *чотири*, в результаті чого форми множини поширюються і на сполучення іменників із числівником *два*³. Наслідки цього процесу маємо в літературній мові, у якій

³ Хоча, на думку деяких мовознавців, ці форми “сходять не на колишні форми множини, а на форми двоїни колишніх основ на *-ū-* з флексією *-ы* (→ *-и*)” [14, 64].

нормативним є поєднання числівників *два, три, чотири* з іменником II відміни ч. р. у наз. відм. множини. На відміну від української та білоруської мов [26, 399], літературною російською мовою унормовано інші форми цих іменників при числівниках *два, три, чотири*, що в парадигмі відмінювання іменників сприймаються як форми род. відм. однини [7, 274–275], хоча вони є омонімічними до форм наз. / знах. відм. двоїни іменників колишніх *-ѣ* основ (пор. рос. *у стола – два стола*). У сполученнях числівників *два, три, чотири* з іменником II відміни ч. р. в українській мові переважає семантика множини, яка була притаманна сполукам з *три, чотири*, натомість у російській мові домінує семантика двоїни, колись представлена поєднанням іменника з числівником *два*. Цікаво, що у числівника *чо'тири*, який первинно поєднувався з іменником у наз. відм. множини, у говірці домінують сполуки з іменником у род. відм. однини. Отже, у функціонуванні таких форм не виключаємо переважання впливу російської мови.

Форми іменників інших типів та підтипів відміни української та російської літературних мов повністю омонімічні сучасним формам із род. відм. однини (*дві сестри, два поля*), однак наразі поширеною в україністиці є інша думка, яка спирається на історичні відомості, що форми *сест'ри* і *'поля* в цих контекстах – це наз. відм. множини зі зміненим наголосом [12, 117]. Уважаємо, що ці числівники в українській мові є різноманітними у плані зв'язку з іменником. Як бачимо, іменники сучасної II відміни зберігають свої архаїчні риси відмінювання в конструкціях із ними. Неоднаково такі числівники сполучаються з субстантивами інших сучасних відмін, пор., напр., літ. *два, три, чотири вартових* – род. відм. множини та *дві, три, чотири людини* – род. відм. однини. Таким чином, особливості сполучення числівників *два, три, чотири* у наз. відм. з іменниками II відміни ч. р. у формі род. відм. однини в аналізованій говірці пов'язуємо як із впливом російської мови [16, 42], так і з уніфікацією синтаксичного зв'язку цих числівників з іменником (усюди – поєднання з род. відм. однини).

Потребують коментування й окремі явища прикметникової морфології. Зокрема, з північними говорами можна пов'язати успадковані від давньоруської мови, панівні упродовж довгого часу в українській [23, 103], периферійні в говір-

ці, нестягнені форми прикметників та дієприкметників ж. р. (*'тонкайя, рож'д'онайя*) та множини (*'разн'ійі, приглад'ион'ійі*). Заслуговує на увагу і те, що в записаних фольклорних текстах подібні форми доволі активні, виступають паралельно до стягнених. Дослідники українських діалектів зауважують збереження повних закінчень у північних і частині південно-західних говорів [АУМ 2, к. 221; 6, 41; 23, 110]. Натомість у південно-східних говірках нестягнені форми наз. / знах. відм. множини трапляються тільки у фольклорі та лише іноді в розмовній мові з певною стилістичною метою [24, 76]. Таким чином, відомі й російській мові, нестягнені прикметникові форми, незважаючи на суттєвий вплив українського літературного стандарту, залишаються у граматичній системі досліджуваної говірки. Те, що такі форми можна вважати елементом прото-говірки, підтверджує й факт збереження нестягнених форм як одного з основних маркерів північного (західнополіського) діалектного типу в особливих говірках новішої формації Арцизького р-ну Одеської обл. Наявні нестягнені форми й у говірці закарпатського типу [15].

Цікавим у прикметниковій і прислівниковій морфології є кваліфіковане тепер як прояв суржику [25, 37] явище утворення суперлатива за допомогою лексеми *самий*. У досліджуваній говірці це слово додається як до форми звичайного ступеня (*'самий пос'л'едн'ійі, 'самий к'райн'ійі*), так і до форми компаратива (*'сама б'ідн'іша, 'сама круп'н'іша, 'саме 'хуже*), що властиво й іншим українським говіркам [АУМ 3, 195; 2, 6; 24] та східнослов'янським мовам [4, 101]. Поширеність такої форми найвищого ступеня в південнобесарабських говірках відзначали А.М. Муқан [21], В.П. Дроздовський [10], А.О. Колесников [15]. Важко погодитися з тим, що це однозначно прояв українсько-російського суржику, адже подібні форми, хоч і “зрідка”, відомі “в усіх говорах” української мови [1, 223; 24, 94].

На рівні лексики інтерференція поширеніша, ніж на рівні граматики. Проте й тут не в усіх випадках форми, подібні до форм російської мови, є результатом її впливу. Замість числівника *перший* (<*първ-ый-ий*), відомого в староукраїнській мові з XV ст., у різних відмінкових формах переважно виступає лексема *'первий* (прасл. **рѣвъ*), що є історично первинною [14, 217], напр.: *'перва 'з'ірка; за 'перву д'руж'мку і за 'первий*

бо^дйарин. Лексему *перший* зафіксовано тільки у двох випадках із 32. Подібний розподіл варіантів підтверджено спостереженнями над усім українським діалектним континуумом. Так, Н.П. Прилипко відзначила, що як свідчать зразки діалектного мовлення, уміщені в праці “Говори української мови” та українські матеріали, зібрані до Загальнослов’янського лінгвістичного атласу, в українській діалектній мові ці дві форми мають два протиставлювані ареали: “*первий* засвідчено в основному в східнополіських, середньонадніпрянських, слобожанських та степових говірках, у частині східноподільських говірок, у окремих середньополіських, закарпатських та буковинських говірках. Усім іншим говіркам властива форма *перший*” [6, 49–50]. Ареали обох форм мають продовження в сусідніх східнослов’янських мовах: форма *первий* охоплює всі говори російської мови, для білоруських діалектів характерні обидві форми без чіткої локалізації [6, 50]. Отже, очевидно, що в досліджуваній говірці цей елемент є збереженим архаїчним явищем.

Натомість у функціонуванні лексичного варіанта *вторий* (прасл. *vъtorъ) до числівника *другий* (*д'вац'ат' второ́го д'е'кабр'а; наша ферма вто́ра роз'б'іглас*), поділяючи думку інших дослідників [6], вбачаємо насамперед вплив російської мови, адже українським пам’яткам відоме переважно *другий* [14, 233]. Форму *вторий* зафіксовано у 8 випадках, а *другий* – у 7. Хоча таку варіантність можна пов’язати і з необхідністю розрізнення смислу, бо лексема *другий* функціонує в говірці у значенні ‘інший’ як займенник (*иу'кайте дру'гого м'еста; йа вас пере'ве'ду на дру'гу квар'т'іру*). У такому разі займенникове значення виражається за допомогою наголосу на другому складі (*дру'гий*).

Проблема питомого / запозиченого у структурі досліджуваної говірки стосується й деяких дієслівних форм. Зокрема, форма інфінітива, що “привертала до себе увагу майже всіх дослідників українських говорів” [3, 207], у діалектних текстах, як і у значній частині південно-східних говорів та в деяких південно-західних, реалізується з суфіксами (флексіями) *-ти* (*нес'ти, ва'рити*) та *-т* (*ра'ботат', гул'ат'*), пор. [АУМ 3, ч. 4, к. 67]. На думку З.Л. Омельченко, функціонування у степових говірках інфінітивних форм з основою на голосний з фіналлю *-т* (*хо'дит', ро'бит', нит'*) стимулює інтерференційний вплив російської мови [22, 21]. Натомість В.П. Дроздовський

зауважував, що паралелізм суфіксів інфінітива *-ти* й *-т'* після основ на голосний – специфічна особливість південно-східного наріччя, що склалася на базі взаємодії південних і північних діалектних явищ [9, 18], а А.М. Муқан відзначила, що в наддунайські говірки ця риса була занесена з південно-східних, а частково, можливо, і з північних говорів [20, 165]. Сучасне обстеження південнобесарабських говірок засвідчує безваріантність фіналі *-ти* в окремих говірках південно-західної генези [15, к. 59]. Це підтверджує думку, що варіантність *-ти* й *-т'* – діалектна риса, а не результат українсько-російської інтерференції.

Дискусійними є й причини появи в говірці, поряд із формами 3 ос. одн. І дієвідміни з флексією *-е*, дублетів на зразок *'может'*, *'ка^жи^т'*, відомих і в деяких слобожанських та черкаських говірках [19; 27]. А.М. Муқан так обґрунтовує наявність цих форм: “тут, у нових умовах, ці дієслівні форми, що є, напевне, залишками ще колишніх давньоруських форм на *-ть* (*не'сеть*, *з'наеть*), були підтримані впливом з боку відповідних форм суміжних російських говірок”, “не виключена також можливість уподібнення до дієслів II дієвідміни (*коли'т'*, *си'нут'*)” [21, 189]. А.П. Могила писав, що пояснення таких форм впливом російської мови не має достатнього обґрунтування і вважав їх залишками давньоруського дієвідмінювання [19, 57]. Цю думку поділяють інші дослідники [11, 97].

Деякі з граматичних форм можна пояснити впливом румунської мови, скажімо, спорадичні в діалектних текстах форми род. відм. іменників *гас*, *рис* зі зміною інтервокального *с* у *з* (*'газу*, *'ризу*), на думку В.П. Дроздовського, з'явилися в південнобесарабських говірках унаслідок контакту з молдовськими говірками: “...беручи до уваги двомовність місцевого населення (більшість українців досліджуваної місцевості непогано володіє, крім рідної мови побутовою молдавською мовою⁴) можна припустити, що перехід інтервокального нормативного *с* в *з* в слові *гас* відбувся не без впливу молдавської та румунської мови” [10, 111–112], “(пор. молдавські відповідники *газ*, *орез*, *бурнуз*)” [10, 443–444]. Сучасне дослідження ареалу досі виявляє такі фонетичні форми і в інших українських говірках [15].

Фіксовано в ареалі й чимало інших форм, що можна інтерпретувати як результат впливу румунської мови. Напр., відзна-

⁴ Це стосується і багатьох мешканців с. Шевченкове.

чалоя, що румунська мова могла стимулювати поширеність у більшості південнобесарабських говірок відсутності чергувань *z, k, x // z', c', s'* у дав. та місц. відм. однини іменників І відміни ('*матушк'і, ха'з'айк'і, Гал'ки, 'Вовочки; на ска'мейки, на стаж'ировки, у при'хошк'і, у к'ниг'і*), форми наказового способу з часткою *гай* (*гай 'бабо п'і'демо у'же на д'ругий ден' соби'рат' ки'рпичу в бри'гаду; бе'ри о'с'о ко'шолку із 'д'ійвами не'си гай; о'д'і'вай д'і'тей і йди у 'церкву гай*) [9; 28]. У записаних діалектних текстах спостережено й румунські за походженням частки *бре* (*бр'е*), *мей* (*та й бре! / о'це та'ка просто'та; йа не'помн'у / н'е бр'е!; було 'кажут' ме'н'і // мей! На'деждо!; та мей / шо ба'лакат'*) та навіть спорадично *май* (*май по'йхали не' з'найу / 'Вал'а з 'д'ім'ми*).

Отже, чимало з розглянутих у статті діалектних явищ відомі майже усім говорам української мови та їхнім дослідникам. А тому, сподіваємося, наведені міркування дозволять продовжити наукову дискусію в цьому напрямку та відшукати правильну відповідь. Щодо говірки с. Шевченкове, то на сьогодні самоочевидно, що зберігаючи у своїй структурі чимало архаїчних форм, упродовж побутування в полілінгвальному ареалі вона набула й значної кількості інтерферентних елементів. Питання питомого / запозиченого характеру кожної конкретної риси вимагає поглибленого дослідження, адже, як засвідчив проведений аналіз, лише за фактом наявності певної риси в контактній мові однозначно стверджувати запозиченість із неї не можна, водночас внутрішньомовні підстави створюють сприятливі умови для іншомовних впливів. Не розв'язаними щодо всіх говірок ареалу залишаються й питання часу запозичень, географії запозичених елементів, напрямків міждіалектних впливів. Усе це спонукає до подальших наукових пошуків.

1. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови. Ужгород. 1960.
2. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. К. 1980.
3. Ващенко В.С. Полтавські говори. Харків. 1957.
4. Восточнославянские языки / М.Г. Булахов, М.А. Жовтобрюх, В.И. Кодухов. М. 1987.
5. Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок. Луганськ. 2005.
6. Говірки Чорнобильської зони: Системний опис. К. 1999.

7. Горшкова К.В. Историческая грамматика русского языка. М. 1981.
8. Делюсто М.С. Грамматика говірки у світлі тексту: дис. ... канд. філол. наук. К. 2010.
9. Дроздовский В.П. Украинские говоры Бессарабского Приморья (на материале обследования Саратовского, Татарбунарского и Белгород-Днестровского районов Одесской области): автореф. дис. ... канд. філол. наук. К. 1962.
10. Дроздовський В.П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратовського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області): дис. ... канд. філол. наук. Одеса. 1962.
11. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. К. 1966.
12. Жовтобрюх М.А. Исторична граматики української мови. К. 1980.
13. Заворотна Т.П. Лексика українських наддунайських говірок: дис. ... канд. філол. наук. Ужгород. 1967.
14. Історія української мови. Морфологія / Відп. ред. В.В. Німчук. К. 1978.
15. Колесников А.О. Морфологія українських південнобессарабських говірок: генеза і динаміка. Ізмаїл. 2015.
16. Лисенко П.С. Деякі морфологічні особливості говірок правобережних (середніх) районів Черкащини // Середньонадніпрянські говори. К. 1960.
17. Логвин В.П. Морфологічна система говірок нижньої правобережної Надністрирщини // Територіальні діалекти і власні назви. К. 1965.
18. Матвіяс І.Г. Орудний відмінок однини іменників І відміни в українській мові // Територіальні діалекти і власні назви. К. 1965.
19. Могила А.П. Словозміна в говірках середньої Черкащини // Середньонадніпрянські говори. К. 1960.
20. Муқан А.М. Словотвір українських наддунайських говірок // Праці Х Республіканської діалектологічної наради. К. 1961.
21. Муқан А.М. Українські наддунайські говірки. Фонетико-граматичні особливості: дис. ... канд. філол. наук. Глухів. 1960.
22. Омельченко З.Л. Морфологическая структура восточностепных говоров Украины: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Ужгород. 1985.
23. Прилишко Н.П. Форми називного відмінка однини прикметників середнього й жіночого роду в говорах української мови // Українська лінгвістична географія. К. 1966.
24. Прилишко Н.П. Форми словозміни і ступені порівняння прикметників // Фонетична, морфологічна і лексична система українських говірок. К. 1983.
25. Труб В. Типи інтерферентних впливів у білінгвальному середовищі України // Українська мова. № 4. 2014.
26. Филін Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л. 1972.
27. Шарпило Б.А. Сравнительно-историческая характеристика украинских говоров Восточной Слобожанщины (Старобельщины): автореф. дис. ... канд. філол. наук. К. 1960.
28. Kolesnykov A. The Influence Of The Romanian Language On The Grammar Of The Ukrainian South-Bessarabia Dialects // Journal of Danubian Studies and Research. Vol. 3. No 1. Galati. 2013.

NATIVE / BORROWED IN THE STRUCTURE OF THE UKRAINIAN RESETTLED DIALECT

The article deals with the differentiation of native / borrowed features in the structure of the Ukrainian resettled dialects as such ones which formed at the expense of representatives of different Ukrainian dialects. The author characterizes the elements of grammatical system of the Ukrainian resettled dialect spoken in the village of Shevchenkove (Kiliia district, Odesa oblast) existed in area of the multi-lingual Southern Bessarabiia, distinguishes grammatical forms that can be interpret as archaic phenomena or as a result of interaction with the Russian and Romanian languages. It is considered that to affirm the borrowed character of the certain dialect feature on the fact that it is common with the contact language is impossible because a lot of features are observed in all Ukrainian dialects or they are known on different stages of the Ukrainian language formation.

Key words: Ukrainian resettled dialect, grammatical form, archaic phenomena, interaction.

Архаїзація номінацій в українських говірках півночі Молдови

Динамічний характер мови як лінгвоісторичного і лінгвокультурного феномена виявляється у перманентному розвитку її лексико-семантичної системи. Найбільш активних змін зазнає лексичний рівень як літературної, так і діалектної форм мови в результаті впливу позамовних і внутрішньомовних чинників. До позамовних чинників належать зміни навколишньої дійсності: суспільно-історичні процеси, розвиток науки, технічний прогрес, розвиток матеріальної культури, народного господарства, модернізація промисловості, які супроводжуються появою нових слів та зникненням застарілих. Внутрішньомовні чинники зумовлюють зміни словникового складу, представлені тенденціями до економії, уніфікації, системності мовних засобів, варіюванням номінацій із різною мотивацією, походженням, завданнями експресивно-емоційної та стилістичної виразності [3, 225].

Виявами розвитку лексичної системи є змінні процеси та їх результати. О.С. Мельничук звів всі конкретні зміни мовної структури, які відбуваються у процесі еволюції мови, до трьох основних типів: становлення і розвиток нових компонентів структури, заміна одних компонентів у відповідних функціях на інші і некомпенсована втрата компонентів структури [4, 168]. Ю.О. Карпенко диференціював такі: зміна значення слова, перехід лексем до розряду застарілих, поява нових слів, запозичення лексем з інших мов, заборона вживання певних слів, а також зникнення лексем [1, 219]. М.П. Кочерган виокремлює чотири типи змін у лексико-семантичній системі: 1) зникнення слів; 2) зникнення значень слів; 3) поява нових слів; 4) поява нових значень [3, 225]. Ці лексико-семантичні зміни відображені в таких поняттях, як архаїзми, історизми, неологізми та запозичення.

Науковий інтерес нашого дослідження становить саме архаїчна лексика, оскільки такий лінгвістичний сегмент може бути однією з найважливіших характеристик говірок, які функ-

цінують поза основним мовним континуумом, на території суцільного поширення інших мов, у полімовних зонах контактування споріднених і неспоріднених мов і їхніх діалектів.

Нашу увагу зосереджено на українських говірках північної частини Молдови, де впродовж століть компактно проживають етнічні українці, які зберегли українську мову, традиційну культуру, специфіку господарської діяльності, створили своєрідний історико-мовний феномен, породжений функціонуванням українських діалектних систем в іншомовному середовищі. Наявні студії з дослідження українських говірок, які побутують на теренах Молдови (праці 50–70-х рр. ХХ ст., присвячені роботі над Атласом української мови; сучасні розвідки К.С. Кожухар, В.П. Степанова, О.А. Романчука), засвідчують, що визначальною характеристикою цих говірок є так званий консерватизм. На думку К.С. Кожухар, “потрапивши в іншомовне оточення і загубивши зв’язок з “великою землею”, українська мова виявила неабияку стійкість її діалектних систем. Відбувся так званий процес “консервації” мови, тобто збереження її в первісному, майже не займаному вигляді” [2, 92].

Надійним джерелом інформації для синхронних і діахронних досліджень діалектної мови є тематичні групи лексики “Житло” й “Хатнє начиння”, оскільки вони належать до відносно стійких шарів діалектної лексики, відзначаються складною, розгалуженою структурною організацією словникового складу, віддзеркалюють мовну картину світу діалектоносців, увиразнюючи необхідність докладної наукової кваліфікації цього мовного сегмента. Такий тематичний пласт лексики в українському мовному континуумі проаналізовано в дослідженнях К.Д. Глуховцевої, Л.М. Тищенко (слобожанські говірки), М.В. та О.М. Никончуків, Л.І. Дорошенко, О.М. Євтушка (поліські говірки), Г.Ф. Шила, В.І. Пілецького, З.М. Бичка (надністрянський говір), Т.П. Піцури, Д. Тодера (карпатські говори) та ін. Проте системне вивчення складу й динаміки номінацій житлового комплексу та хатнього начиння в українських говірках півночі Молдови і досі не здійснено попри нагальну необхідність опрацювання зазначеного аспекту, що увиразнює актуальність нашого дослідження.

Метою роботи є виявлення номінацій реалій житлового комплексу і хатнього начиння в українських говірках півночі

Молдови, які зазнають архаїзаційних процесів. Досягнення поставленої мети передбачає необхідність вирішення таких завдань: 1) виокремити в лексиці на позначення житлового комплексу і хатнього начиння, зібраної в українських говірках півночі Молдови, лексеми, що зазнають архаїзації на тлі українського діалектного континууму та української літературної мови; 2) визначити тематичні сегменти лексики, які виявляють найбільший ступінь архаїзації; 3) з'ясувати основні чинники динаміки побутової лексики в українських говірках півночі Молдови.

Джерельну базу дослідження становлять 1855 номінацій на позначення компонентів житлового комплексу і хатнього начиння в українських говірках півночі Молдови, записані впродовж 2012–2015 рр. у 60 селах північних р-нів Молдови (Бельцький, Бричанський, Глоденський, Дрокіївський, Окницький, Ришканський, Синжерейський, Унгенський, Фалештський, Флорештський р-ни) за спеціально укладеним питальником, а також матеріали лексикографічних джерел. Опитано 190 респондентів різного віку – старшого (1925–1950 р. н.), середнього (1950–1985 р. н.) та молодшого (1985–1995 р. н.).

Емпіричний матеріал, зібраний методом анкетування і безпосереднього опитування інформантів – носіїв українських говірок на півночі Молдови, виявив, що в досліджуваних говірках відбуваються процеси, характерні для українських говірок поза межами етномовного континууму, серед яких збереження архаїчного шару лексики, спричинене “законсервованістю”, територіальною віддаленістю від метрополії, інтерференційні явища, зумовлені контактуванням на досліджуваному ареалі споріднених (українська і російська) і неспоріднених (українська і румунська, молдовська) мов та їхніх діалектів, різночасові нашарування лексики, а також лексичні паралелі з іншими українськими діалектними угрупованнями (насамперед, з бучковинськими, гуцульськими, українськими говірками Одещини), зумовлені хвилями переселень етнічних українців-діалектоносіїв з відповідних територій України.

Комплексний аналіз лексики на позначення житлового комплексу і хатнього начиння в українських говірках півночі Молдови на тлі українського діалектного континууму та укра-

їнської літературної мови дав змогу визначити, що значна кількість досліджуваних номінацій зазнає архаїзаційних процесів різної градації, насамперед пов'язаних зі зникненням реалій, які вони позначали. Основними типами архаїзації виявлено такі: втрата окремих значень, обмеженість вживання у різних вікових групах діалектоносіїв, зникнення слова з активного лексикону досліджуваних говірок.

Втрату окремих значень виявляють номінації компонентів житлово-господарського комплексу, зокрема у межах лексико-семантичної групи (ЛСГ) “Найменування компонентів житлового комплексу”.

Так, лексема *бур'дей* в українських говірках півночі Молдови зафіксована переважно у мовленні інформантів старшого покоління з такими значеннями:

1) ‘житло, викопане в землі; землянка’, наприклад: *ко'лис' / мойі ро'д'іт'ел'і то 'жили у бурде'йов'і / ко'ли при'їхали 'в'їдти / з го'ри / з 'шербинец' / су'ди на сво'боду* (с. Нові Фундури Глоденського р-ну, від Баланка Володимира Костянтиновича, 1929 р. н.); *це та'ка 'йама / ро'били 'сходи / 'в'їкна / 'звер'хи накри'вали земл'о'ю / так і 'жили / пома'лен'ку* (с. Цамбули Синжерейського р-ну, від Биковської Марії Георгіївни, 1925 р. н.); проте, зі зникненням описуваної реалії, номен *бур'дей* все більше вживають в інших, близьких за семантикою значеннях:

– ‘будинок, призначений для тимчасового проживання’: *'д'їда посе'лили в бур'дей на пуд'в'ір'і / в'ін там жи'їе* (с. Баронча Дрокіївського р-ну, від Мацаєвої Світлани Петрівни, 1973 р. н.); – ‘стара нужденна хата’: *жи'вут' у бурде'йов'і / у них 'в'їс'ім д'їтей / ўс'і на голо'в'і* (с. Нагоряни Ришканського р-ну, від Гуменної Ірини Василівни, 1993 р. н.); – ‘місце, де була хата і де залишилася купа глини, цегли’: *'ран'че там та'ке 'м'есто було ха'роше / а 'зараз лиш бур'дей лі'шиўс'а* (с. Тецкани Бричанського р-ну, від Проданюк Надії Василівни, 1974 р. н.);

2) ‘спеціально обладнана яма для зберігання продуктів, переважно овочів, з лядою, але без східців; погріб’: *у 'мене на по'дв'ір'і бур'дей / це та'ка йак 'йама / 'звер'хи на'крита / на'сипана / це та'ке йак под'вал* (с. Попівка Фалештського р-ну, від Грабчук Любові Петрівни, 1951 р. н.);

3) ‘яма, викопана на подвір’ї, куди насапають картоплю, буряки’: *ко'пали на 'вулиц'і 'йаму / та'к'і гл'ух'і бурде'йї / 'клали со'лому на сп'ід / кар'тошку туд'а і 'звер'ха 'ставили та'к'і 'палки / шоб 'воздух шо'ї / і укри'вали со'ломуйу / по'тому зем'л'о'йу / а 'зараз кл 'їйонку'йу / так 'луч' :е хра'ниці' :а св'і'кла і 'морква* (с. Стурзівка Глоденського р-ну, від Панько Марії Прокопівни, 1947 р. н.).

Із семантикою, пов’язаною з житловими будівлями, номен *бур'дей* відомий гуцульським говіркам *бурдей* ‘стара блаженська хата’, ‘курна хата’, ‘тимчасове приміщення для лісорубів’ [ГГ, 31]; буковинським – *бурдей* ‘землянка, бідне житло’, ‘куринь’ [СБГ, 43]; українським говіркам Одещини – *бурдей*, *бурдейчик* ‘кухня, що будується у дворі поряд з хатою’, *бурдея*, *бурдейка* ‘землянка, яку копають для житла, дах мастять глиною’ [СУГО, 30]; наддністрянським – *бурдель* ‘хата для приїжджих гончарів’ [Шило, 62]. Слово *бур'дей* східнороманського рівня: румунське *bordei* ‘землянка’ [NDULR, 162], пов’язане з італійським *bordello* ‘хатина, дім розпусти’ (що і зафіксовано в українській літературній мові [СУМ 1, 257]), яке походить від французького *bordel* ‘хатина’ [ЕСУМ 1, 299; DELR, 107]. Отже, у семантичній структурі лексеми *бур'дей* спостерігаємо втрату значення ‘землянка’ (у зв’язку з відсутністю реалії) з компенсацією його в інших близьких за тематикою значеннях, а також перенесення найменування на реалії, схожі за способом спорудження. У результаті відбувається процес звуження семантики: житло → погірб → яма.

Обмеженість вживання в різних вікових групах діалектоносіїв засвідчують лексеми, які входять до складу ЛСГ “Будівельна лексика”, серед яких архаїчною стає лексика, що, у зв’язку з модернізацією побудови житла, з уведенням нових традицій житлового дизайну, поступово зникаючи з мовленнєвого обігу, функціонує здебільшого в мовленні діалектоносіїв старшого та середнього покоління.

Архаїзаційні процеси виявлено в номінаціях матеріалів, з яких будували стіни хати. Враховуючи степову зону географічного розташування, традиційними для півночі Молдови навіть у повоєнний період були глинобитні хати, тобто основним будівельним матеріалом для стін слугувала *глина*. Активно використовували природні матеріали, які номінували одно-

компонентними номенами 'глина, 'глена (Григ.), *глей* (Н.Ф.), 'злейка (Цамб.), 'дерево (ВНП), *по'лова* (ВНП), 'бал'іг (Н.Ф., Рек., Св.), 'бал'іга (Стурз.), 'г'імн'ак (Окт., Стурз., Цамб.), *г'імн'йак* (Берл.), *ко'н'ак* (Наг.), 'крейда (У.), *по'м'от* (Окт., Цамб.), 'прут'а, 'прут':а (П., Стурз.), 'кам'ін' (Н.Ф., Пом., Поп., Рек., Св., Стурз., Сув.), *ка'м'ін'чик* (Н.Ф.), *вап'но* (Берл., Рек., Св.), 'зв'остка (Стурз.), 'ізв'іс'т' (ВНП), 'ізв'ес'т' (Катр.), *ізв'остка* (Окт., Цамб.) і двокомпонентними словосполученнями *по'лова з пше'ниці'і* (Н.Ф.), *по'лова з 'жита* (Рек., Св.); а також штучні матеріали, якими вважаємо продукти людського або технічного виробництва, що представляють лексеми *ва'л'ок* (У.), *лам'пач* (Берл., Окт., Пом., Поп., Рек., Св., Сув., Цамб.), *лам'пашч* (Тецк.), *лом'пач* (Н.Ф., Окт., Стурз., Паск., Цамб.), 'саман (Н.Ф., Стурз.), 'цемент (Стурз., У.); *к'ір'п'іч* з 'глини (Н.Ф.), *к'ір'п'іч са'маний* (Стурз.), 'саман з 'глини (Стурз.), їх здебільшого зафіксовано в мовленні інформантів старшого та середнього віку, але часто вони поступаються більш сучасним *к'ір'п'іч* (Стурз.), *кир'пич*, *к'ер'п'іч* (Стурз.), *коте'лець*, *коте'лець*, *коти'л'ець*, *кот'і'лець*, *мо'зайка*, *фор'тан*, 'цегла, *шлак*, *шлако'блок* (ці лексеми зафіксовані у мовленні інформантів усіх вікових груп).

Поширення в загальноукраїнському діалектному просторі зазначають найменування матеріалів для будівництва *лампач* [СБГ, 251; СУГО, 115]; *гівнух*, *гімнюх*, *гімнух* [Онишкевич 1, 171; Шило, 91; Пиртей, 69]; *коняк* [Онишкевич 1, 374]; *балєга*, *баліга*, *бєлєга*, *балік*, *конєк*, *конік* [ГТ, 20, 100; КПР, 10, 83; СБГ, 204, 221; СУГО, 17]; *балєга* – у закарпатських, гуцульських, буковинських говірках Румунії [УГР, 87]. Серед поданих найменувань унормованими в українській літературній мові є лексеми *вапно* [СУМ 1, 290], *глина* [СУМ 2, 84], *дерево* [СУМ 2, 246], *камінь*, *камінчик* [СУМ 4, 83], *лампач*, *лимпач* [СУМ 4, 486], *мозайка* [СУМ 3, 779], *полова* [СУМ 7, 87], *пруття* [СУМ 8, 363], *саман* [СУМ 9, 25], *цегла* [СУМ 11, 192], *шлако-блок* [СУМ 11, 488]. Російськомовними за походженням є лексеми 'ізв'іс'т', 'ізв'ес'т', *ізв'остка*, 'зв'остка (від рос. *известь* 'оксид кальцію, біла речовина, продукт випалу вапняку'), *к'ір'п'іч*, *кир'пич*, *к'ер'п'іч* (від рос. *кирпич* 'штучний камінь – брусок з обпаленої глини, вапна, піску, що використовується у будівництві'). Румунськомовними запозиченнями (або через

посередництво) є номен *'бал'іг*, *'бал'іга* (від рум. *baligă* ‘послід великої худоби, коров’ячий чи кінський кізяк’ [NDULR, 128]); переосмислення, “стертої експресії”, набувають лексеми із подібним значенням лайливої лексики *г'ім'н'ак*, *гом'н'ак* (ВНП); деривативом від *кінь* (рос. *конь*) є номен *ко'н'ак*; лексеми *коте'лець*, *коте'лець*, *коти'л'ець*, *кот'і'лець* (від рум. *cotileț* ‘будівельний матеріал у формі прямокутного паралелепіпеда, зроблений з глини, змішаної з соломою; м’які кам’яні блоки’). Слова *лам'пач*, *лом'пач*, *лим'пач* походять від німецького *Lehmpatzen*, яке є утворенням двох частин *Lehm* ‘глина’ та *Patzen (Batzen)* ‘грудка’ [ЕСУМ 3, 234]. Тюркського походження є номен *са'ман* [ЕСУМ 5, 171].

У подібний спосіб відбувається й архаїзація лексем на позначення будівельних матеріалів для покриття будівлі. Наприклад, помітна тенденція до зменшення вживання лексем *'гонта*, *'драниць'а*, *'дранка*, *око'лот*, *со'лома*, *стуг*, *'трошча*, ці матеріали колись активно використовували для покрівлі хати (зафіксовано здебільшого в мовленні інформантів старшого та середнього віку): *накри'вали 'хату шче со'ломуйу / ни 'ш'іфером / а со'ломуйу* (с. Садове Бельцького р-ну, від Пироган Марії Яківни, 1937 р. н.); *'хату 'трошчуйу накри'вали* (с. Октабрське Синжерейського р-ну, від Дудук Людмили Василівни, 1957 р. н.); *ко'лис' 'драницейу покри'вали 'хату / та'ка 'тонка / з 'дошок 'зроблена / санти'метр'ів с'імде'с'ат / 'зроблена з йа'лини* (с. Нові Фундури Глоденського р-ну, від Гуцол Ольги Василівни, 1938 р. н.), і переваги функціонування назв *'шіфер*, *чере'пиць'а*, що вживаються інформантами всіх вікових груп у всіх обстежених населених пунктах.

Обмеженим вживанням, переважно в мовленні інформантів старшого та середнього віку, відзначено номінації деяких господарських споруджень на території житлового комплексу. Наприклад, раніше на господарському подвір’ї облаштовували спеціальне місце для сушіння чорносливу, яке називали *'лозниця* (Луп., Мал.), *'лозниц'і* (Берл.), *'лозниц'а* (Наг.). За розповідями інформантів, це була яма, зверху якої клали ящик з вербовими лозочками. У ямі розпалювали вогонь, який мав бути легеньким, тільки куритися. В інший спосіб на яму клали залізну сітку, на яку сипали мілке каміння (*р'і'н':е*), підмуровували, а потім вже розпалювали вогонь. Номен *'лозниц'а* на-

явний у СУМ із позначкою *діал.* та значенням ‘сушарка’, проте відмінним є фонетичне оформлення [СУМ 4, 541]. Номінація зберігає назву матеріалу, який є обов’язковим у конструкції цієї примітивної сушарки – *лоза, лозочки*. Лексема ‘*лозниця*’ і ‘сушарка для фруктів’ зафіксована в гуцульських, буковинських говірках [ГГ, 114; СБГ, 264].

Зникнення з активного словникового запасу діалектоносіїв, перехід у розряд історизмів зазнають номінації побутових реалій, що стосуються таких галузей господарської діяльності, що втратили актуальність або перейшли на новий рівень технічного розвитку. Такими є найменування, пов’язані з ткацькою діяльністю, та найменування начиння для прання і прасування.

Лексику, пов’язану з ткацтвом, утворюють номінації ткацького верстата (*'кросна*), знарядь для прядіння (*веретено*), деталей у ткацькому верстаті (*'бердо, воро'тило, зви'валка, мото'вило, наби'вало, 'ц'їўка*), видів робіт на ньому (*цно'вати 'кросна, 'бити, сну'вати 'бердо, 'бити 'гребнем, 'ставити на воро'тило, мо'тати на мото'вило, мо'тати 'н'їтки на 'ц'їўки*), сировини для прядіння тваринного (*'воўна, шерст'*) і рослинного походження (*'кloch'a, 'kloch':a, ко'нопл'ї, коноп'л'a, ко'лопн'ї, ко'ловатн'ї* ‘жіночі стебла конопель’, *л'он, пр'адево, пр'адиво, пр'адеу*), різновидів підготовленого для ткання матеріалу (*ко'ж'їўка, кудел'a, 'кукла, 'м'їток*); тканин, виготовлених у процесі ткання на ткацькому верстаті (загальні: *полот'но, сук'но*; домоткані: *ве'рен'a, тка'н':e*; фабричні: *гач, 'с'їт'ец, чит, шоўк, 'штапел'*).

Семему ‘ткацький верстат’ на досліджуваній території представляють лексеми праслов’янського походження *'кросна* (ВНП), *'кросни* (Н.Ф.), *'кросно* (Брат.), вони наявні в інших українських говірках, зокрема в поліських, гуцульських, буковинських, волинських [СЗГ 1, 56; СПГ, 107; ГГ, 105; СБГ, 235; Корзонюк, 143], майже в усіх слов’янських мовах із значенням ‘ручний ткацький верстат’ [ЕСУМ 3, 105]; а також нomeni німецького походження *вар'стак* (Сад.), *вар'стата* (П.), *вер'стат* (Луп., Мал., П., У.), *в'ер'стат, вар'стат* (Наг.), відомі поліським, наддністрянським, волинським говіркам [СПГ, 41; Шило, 70; Корзонюк, 85], наявні у слов’янських мовах за посередництва польської зі значенням ‘верстак’ [ЕСУМ 1,

357]. Респонденти зазначають, що *'кросна* – це стара назва, а *вер'стат* – новіша, іноді вживають лексему *ста'нок* (Наг., Окт., Сад., Стурз., У., Цамб.) або *'ткац'кий ста'нок* (Окт., Сад., Цамб.), *дере'вл'аний ста'нок* (Стурз.), *обо'рудуван'йя* (Стурз.).

Лексема *'ц'їука* (Бар., Наг.) та її фонетичні варіанти *'ц'інка* (Наг.), *'ц'юка* (Берл., Вас., Паск., Стурз., Тецк.), що описують денотат 'шпулька у ткацькому човнику, прядці для намотування ниток', походять від праслов'янського *seva*, що є давнім балтослов'янським ткацьким терміном, який виник на базі індоєвропейського **skoiva*, похідного від **sgei-* 'різати, відділяти' [ЕСУМ 6, 225]. Давністю походження, ймовірно, можна пояснити поширення номену і розвиненість його семантичного обсягу в більшості українських говірок: західнополіське *ц'івка* 'гілка, на яку намотували нитки для ткацького човника', 'дуло мисливської рушниці' [СЗГ 2, 242]; бойківське *ц'івка* 'частина руки', 'кістка у коня', 'шпулька, на яку намотують нитки', 'трубка', *ц'івочка* 'прилад, який входить у човник' [Онишкевич 2, 354]; гуцульське *ц'івка* 'деталь ткацького верстата', 'дуло вогнепальної зброї', 'димар', *ц'іви* 'деталь водяного млина' [ГГ, 207; КІР, 215]; буковинське *ц'івка* 'рушниця', *ц'іви* 'спиці у колесі млина' [СБГ, 627]; наддністрянське *ц'івка* 'котушка ниток' [Шило, 270]; лемківське *ц'івка* 'струя води', 'велика котушка' [Пиртей, 425]; західноволинське *ц'івка* 'очеретяна трубка, на яку намотують пряжу для ткання', *ц'івочник* 'пристрій з веретена і смичка для сукання цівок', 'скринька для зберігання суканих цівок' [Корзонюк, 252].

Моени *'митка*, *'митки*, *'миток*, *'м'ітка*, *'м'іток*, *'м'іцка*, *'м'ітки* у значенні 'підготовлена вовняна сировина для прядіння' документують інтерферентні процеси мов, що контактують на півночі Молдови (українська, румунська, молдовська). Є.Я. Павлюк, яка досліджувала українсько-молдовські мовні зв'язки на Буковині, зазначає молдовське походження слова *міцка* (від молд. *мице*, рум. *miță* "вовна з першої стрижки" [NDULR, 829]) та подає його етимологічний аналіз. Так, молдовські *мице*, румунське *miță* походять від латинського *agnellus*, що є демінутивом від *agnus* "ягня", від якого утворився прикметник *agnitius*, який функціонував у словосполученні *lana agnicia* "вовна ягняти", а в східнороманських мовах трансформувався в *amniția* → *niță* → *miță*, тобто відбулася суб-

стантивација прикметника [5, 77]. На досліджуваній території виявлено велику кількість фонетичних варіантів слова, проте вони не становлять питомої лексики, є ткацькими термінами, що поступово зникають з мовленнєвого обігу. Відомі ці слова і в інших українських говірках, переважно полімовних територій, де оселялися молдовани: гуцульські *міцка*, *мицька*, *міцок* ‘руно з ягняти; вовна з першої стрижки’ [ГГ, 22; КПр, 103], буковинське *міцка* ‘вовна з ягняти’ [СБГ, 292], в українських говірках Одещини *міток* ‘нитки, які здіймають із мотовила’, ‘довга нитка, змотана концентричними колами’, ‘5–6 аршин, напр., полотна’ [СУГО, 128].

Подібні процеси переходу лексики до застарілої демонструють компоненти ЛСГ “Найменування начиння для прання і прасування”. За розповідями респондентів, процес прання одягу та хатнього начиння був непростим, потребував зусиль і часу. Здебільшого, прали на облаштованому місці на річці, яке називали *‘прано* (П.); лексему з тотожним значенням зберігають наддністрянські, бойківські говірки [Шило, 215; Онишкевич 2, 132]. Передував пранню етап відбілювання одягу, який називали *зо’л’ін’а*, що здійснювали за допомогою розчину з попелу – *‘лугу* (Берл., П., Пом., Поп., Сув.). Номен *луг* наявний у західнополіських, бойківських говірках [СЗГ 1, 292; Онишкевич 1, 418]. Назва процесу зумовила найменування посудини для відбілювання – *‘з’ілниц’а* (П.), яке зберігають буковинські, наддністрянські, українські говірки Одещини [СБГ, 166; Шило, 128; СУГО, 86]. Технічний прогрес спричинив вихід з ужитку цієї лексики.

За даними інформантів, праска з’явилася в господарстві порівняно нещодавно, у 70–80-х рр. ХХ ст. До цього часу одяг та інші ткани вироби не прасували взагалі, а намагалися надати випраним речам охайний вигляд, “вигладити”, “розпрямити” їх ще у невисохлому стані. Для цього у господарстві були пристосовані певні предмети, наприклад рубель для качання, про наявність якого пам’ятають тільки люди старшого покоління; його називали *ко’чалка* (П.), *ма’г’ілниц’а* (П.), *ма’гл’івниц’а* (Паск.), *‘праник* (П., Паск.), *ре’бр’їука* (П.). Зафіксовані лексеми відомі західнополіським *магільниця*, бойківським *маглівниця*, *пранник*, *реброчка*, гуцульським *маглівка*, *ребрачка*, буковинським *маглівниця*, наддністрянським, лемківським,

українським говіркам Одещини *магельниці, магельниця, магіль, магільниці, магільниця, праник, ребрачка* “рубель для качання білизни” [СЗГ 1, 300; Онишкевич 1, 425; 2, 133, 170; ГГ, 117; КПр, 162; СБГ, 272; Шило, 165, 215, 225; СУГО, 123, 162; Пиртей, 193, 331]. Дошку для прання називали віддієслівним дериватом *су'колка* (П.) (від дієслова *сувати* ‘перебирати руками’).

На сучасному етапі аналізована лексика в українських говірках півночі Молдови не поширена у зв'язку зі зниканням ремесла та самих реалій і зберігається тільки в пам'яті інформантів старшого покоління, здебільшого жінок.

Отже, впродовж дослідження найменувань компонентів житлово-господарського комплексу і хатнього начиння в українських говірках півночі Молдови було виокремлено лексеми, що зазнають архаїзації на тлі українського діалектного континууму та літературної мови. Спостережено, що основними виявами архаїзації є втрата окремих значень лексем, обмеженість їх вживання у різних вікових групах діалектоносців, а також зникнення слів з активного запасу інформантів. Визначено, що активні процеси старіння відбуваються в межах ЛСГ “Найменування компонентів житлового комплексу”, зокрема в номінаціях первинних споруд для житла, що, у зв'язку зі зникненням реалії, зазнали перенесення на інші додаткові житлові та господарські будівлі; ЛСГ “Будівельна лексика”, у якій найменування будівельних матеріалів стають архаїчними у зв'язку з модернізацією будівництва і, поступово зникаючи з мовленнєвого обігу, функціонують здебільшого у мовленні діалектоносців старшого та середнього покоління. Продемонстровано, що некомпенсовану втрату, зникнення з активного словникового запасу діалектоносців, перехід у розряд історизмів зазнають номінації реалій, пов'язаних із ткацькою діяльністю, та найменування начиння для прання і прасування. З'ясовано, що архаїзація номінацій в українських говірках півночі Молдови є результатом впливу позамовних чинників: розвиток матеріальної культури спричиняє зникнення окремих реалій і появу нових та їхніх найменувань тощо. Отримані результати дослідження можуть прислужитися для подальшого лінгвістичного студіювання різних тематичних груп лексики українських говірок Молдови та інших територій.

1. *Карпенко Ю.О.* Вступ до мовознавства. К. 2009.
2. *Кожухар К.С.* Українські говірки в Республіці Молдова (загальна характеристика фонетичної системи) // Українці Молдови. Історія і сучасність. Кишинів. 2008.
3. *Кочерган М.П.* Вступ до мовознавства. К. 2008.
4. *Мельничук О.С.* Еволюція мови // Українська мова: Енциклопедія. К. 2000.
5. *Павлюк Є.Я.* Лексична взаємодія української та молдавської мов на Буковині: дис. ... канд. філол. наук. Чернівці. 1970.

ГГ	<i>Гуцульські</i> говірки. Короткий словник / За ред. Я. Закревської. Львів. 1997.
ЕСУМ	<i>Етимологічний</i> словник української мови: в 7 т. Т. 1–6. К. 1982 – 2012.
Корзонюк	<i>Корзонюк М.М.</i> Матеріали до Словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика. К. 1987.
КПР	<i>Піпаш Ю.О., Галас Б.К.</i> Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород. 2005.
Онишкевич	<i>Онишкевич М.Й.</i> Словник бойківських говірок: у 2 ч. Ч. 1–2. К. 1984.
Пиртей	<i>Пиртей П.С.</i> Словник лемківської говірки: матеріали до словника. Legnica; Wrocław. 2001.
СБГ	<i>Словник</i> буковинських говірок / За ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці. 2005.
СЗГ	<i>Аркушин Г.Л.</i> Словник західнополіських говірок: в 2 т. Т. 1–2. Луцьк. 2000.
СПГ	<i>Лисенко П.С.</i> Словник поліських говорів. К. 1974.
СУГО	<i>Словник</i> українських говорів Одещини / За ред. О.І. Бондаря. Одеса. 2011.
СУМ	<i>Словник</i> української мови: в 11 т. Т. 1–11. К. 1970–1980.
УТР	<i>Павлюк М., Робчук І.</i> Українські говори Румунії. Діалектні тексти. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003.
Шило	<i>Шило Г.</i> Наддністрянський регіональний словник. Львів. 2008.
DELР	<i>Ciorănescu A.</i> Dicționarul etimologic al limbii române. București. 2007.
NDULR	<i>Noul</i> dicționar universal al limbii române / Oprea I., Pamfil C.-G., Radu R., Zastroiu V. București; Chișinău. 2007.

Список населених пунктів

Бар. – с. Баронча Дрокіївського р-ну, Берл. – с. Берлінці Бричанського р-ну, Біл. – с. Білявинці Бричанського р-ну, Брат. – с. Братушани Єдинецького р-ну, Вас. – с. Василіуці Ришканського р-ну, ВНП – всі населені пункти, Григ. – с. Григорівка Синжерейського р-ну, Д. – с. Дану Глоденського р-ну,

Катр. – с. Катраник Фалештського р-ну, Луп. – с. Луперія Ришканського р-ну, Мал. – с. Малиновське Ришканського р-ну, Наг. – с. Нагоряни Ришканського р-ну, Н.Ф. – с. Нові Фундури Глоденського р-ну, Окт. – с. Октябрське Синжерейського р-ну, П. – с. Пояни Єдинецького р-ну, Паск. – с. Паскауці Ришканського р-ну, Пом. – с. Помпа Фалештського р-ну, Поп. – с. Попівка Фалештського р-ну, Рек. – с. Рекерія Ришканського р-ну, Сад. – с. Садове Бельцького р-ну, Св. – с. Свєрдїак Ришканського р-ну, Стурз. – с. Стурзівка Глоденського р-ну, Сув. – с. Суворівка Фалештського р-ну, Т. – с. Тецкани Бричанського р-ну, У. – с. Унгри Окницького р-ну, Цамб. – с. Цамбули Синжерейського р-ну, Ябл. – с. Яблona Глоденського р-ну.

ARCHAIZATION OF NOMINATIONS IN THE UKRAINIAN DIALECTS OF THE NORTHERN MOLDOVA

The names of the farm housing complex and houseware in the Ukrainian dialects of the Northern Moldova that passed through the archaization on the background of the Ukrainian dialect continuum and the Ukrainian literary language are analyzed in the article. The main archaism manifestations are the loss of the individual meanings of lexical units, their limited usage in the various age groups of dialect speakers. Also it is revealed the disappearance of the studied dialects from the informants' active vocabulary stock. It is determined that the active archaization processes take place in the categories of primary structures of housing and in the names of the building materials. The nominations of weaving activities and the names of utensils for washing and ironing also disappear from the dialect speakers' active usage that is an uncompensated loss. It is considered that the archaization of nominations in the Ukrainian dialects of the Northern Moldova is the result of the extralinguistic factors influence.

Key words: archaism, farm housing complex and houseware lexicon, Ukrainian dialect of the Northern Moldova.

Про одне питання екології мовних ареалів (у контексті збереження чорнобильських говірок)

Мова розвивається й видозмінюється як під дією внутрішніх (суто лінгвальних), так і зовнішніх (нелінгвальних) чинників. Одне з актуальних питань сучасної лінгвістики, що має міжгалузевий характер, – кореляція мовного й географічного ареалів. Існує чимало досліджень, у яких вчені ставили собі за мету вивчити взаємозв'язок мови і природних умов тієї території, де вона побутує, зокрема клімату, атмосфери, ландшафту, рельєфу, інших фізико-географічних одиниць. Їхні висновки дають підстави вважати, що природні умови є одним із зовнішніх чинників, які впливають на якісні й кількісні характеристики мовних одиниць, ознак, процесів.

Мета цієї розвідки – висвітлити результати наукових досліджень у контексті вказаної проблеми та на підставі виявленої інформації запропонувати можливі шляхи збереження мовних ареалів, коли існує загроза їх втрати.

Одразу зауважимо, що відповідно до результатів наявних лінгвістичних студій природні умови навколишнього середовища впливають передусім на фонетичні особливості мов. Тому доречно говорити про кореляцію фонетичного рівня мовного ареалу й фізико-географічних умов території його поширення.

В одній із праць, яку побудовано на вивченні фонетичного складу 633 мов світу [9], виявлено закономірності між характером ландшафту й особливостями фонетичних систем мов. Зокрема, в регіонах із густими лісами вчені фіксують багатство голосних звуків і відносно бідний репертуар приголосних, серед яких домінують низькочастотні (дзвінкі) консонанти. Натомість широка гама приголосних звуків, переважно високочастотних (глухих), і незначний інвентар вокалів властиві мовам, якими розмовляють на відкритих місцевостях (степи, савани, напівпустелі, пустелі).

В іншій розвідці [6] показано, як впливають умови навколишньої атмосфери на фонетичні особливості мов. Виявлено,

що тональність голосу найбільше розвинена (семантизована) в мовців, що живуть в умовах надмірно зволоженого повітря – саме на територіях із вологим кліматом поширені так звані тональні мови, в яких лексичне чи граматичне значення здатне формуватися зміною тону звуків в усному мовленні.

Існує дослідження [8], в якому з'ясовано кореляцію клімату й фонотактики мовлення: у географічних зонах із теплим і спекотним кліматом частота появи голосових звуків (які творяться за участю голосу – вокали, сонорні, дзвінки консонанти) у структурі слів набагато вища порівняно з мовами на територіях помірною й холодного клімату.

Результати ще однієї праці [7], в якій аналізовано велику кількість мов (567), свідчать про взаємозв'язок фонетичної лінгвосистеми з особливостями форм рельєфу суходолу. Так, встановлено, що в гірській місцевості у фонетичному репертуарі мов превалюють зімкнені (проривні) приголосні звуки, на відміну від мов рівнинного суходолу. Зауважено, що окрема група зімкнених приголосних – абруптивні консонанти¹ – вживаються винятково у високогір'ї. Загалом у мовах, якими розмовляють у гірських ареалах, розрізняють звуки легеневі (пульмональні) й нелегеневи (непульмональні). Припускають, що якість артикуляції корелює з атмосферним тиском (у гірській місцевості атмосферний тиск нижчий) і складом повітря (у гірській місцевості повітря більш розріджене – в ньому менше кисню), що впливає на функціональні особливості дихальної системи.

Кореляції мовних і фізико-географічних ареалів принагідно висвітлено в інших розвідках. Так, в одній із них [4] проаналізовано мовні особливості острівних (ізолюваних) російськомовних поселень на території Східного Сибіру (Якутія), що належить до тундрової природної зони. Досліджено, що на синтаксичному, лексичному й морфологічному рівнях російська мова зазнала лише мінімальних модифікацій, натомість

¹ Абруптивні (зімкнено-гортанні) приголосні – це підвид зімкнених звуків, що творяться в гортані під дією повітря, стиснутого між зімкненою голосовою щілиною і ротовою змичкою, а не за допомогою видихуваного повітря з легень (для їх артикуляції потрібно значно менше повітря, ніж для інших звуків). Такі звуки є в кавказьких (грузинській, осетинській, аварській та ін.), семіто-хамітських, окремих індіанських мовах; у транскрипції їх позначають апострофом: [p'], [t'], [k'].

у фонетиці зафіксовано суттєві зміни, зокрема мовці втратили опозицію твердості : м'якості (що характерно для мов цього регіону, зокрема якутської мови). Згідно з іншим дослідженням [3], переселенські українські говірки Далекого Сходу Росії (зона помірного мусонного клімату) зазнали суттєвої редукації та великого впливу іншомовного середовища; не було сформовано жодного українського осередку, де діалектна система зберегла б свою “непорушність” і “чистоту”.

Територія України неоднорідна з мовного погляду (має діалектну диференціацію), так і щодо природних умов (має фізико-географічне районування). У цьому сенсі показовою є праця [2], у якій досліджено говірки, що були переселені з інших діалектних і водночас географічних ареалів України на територію Південної Бессарабії, що істотно відрізняється за фізико-географічними показниками від інших територій, зокрема Полісся або Карпат. Виявлено, що характерною рисою таких говірок є динаміка їх функціональних систем (редукція говірок, їх трансформація на різних структурних рівнях). Автор праці справедливо пов'язує динаміку переселенських говірок, що побутують у Південній Бессарабії, передусім з інтенсивними міжмовними й міждіалектними контактами; при цьому зазначає, що загальною тенденцією розвитку всіх говірок є переймання південнобессарабських мовних рис [2, 447]. Себто діалекти, які опинилися в інших географічних умовах, більш відкриті для входження нових місцевих, насамперед часто вживаних, елементів. Та сам факт зафіксованих динамічних процесів дає можливість припускати про окрему роль природних чинників навколишнього середовища в їх інтенсифікації.

Людина як дієвий суб'єкт навколишнього середовища часто свідомо чи ні змінює його для задоволення власних потреб. Однак цей процес зворотній. Ареальні природні чинники впливають на людину: як свідчать результати лінгвістичних досліджень, вони здатні визначати особливості її мовлення. Температура, вологість повітря, атмосферний тиск тощо безпосередньо впливають на артикуляційно-акустичну систему мовлення, визначаючи різні типи м'язової кінематики артикуляційних органів. Можна зробити висновок, що вимова того самого звука в різних кліматичних умовах еволюційно зумовлює неоднакові зусилля артикуляційного апарату, що визна-

чає системну фонетичну девіацію в носіїв мов із різних природних ареалів. Так само особливості рельєфу, рослинного ландшафту території, де живе людина, в історичному розвитку визначають особливості звукового сприйняття, що, у свою чергу, впливає на формування й розвиток фонетичного складу мови – на перший план виходять ті звуки і фонетичні ознаки, які краще себе виявляють у певних акустичних умовах навколишнього середовища.

Виявлену кореляцію мовного й географічного ареалів вчені узагальнено називають *гіпотезою акустичної адаптації мови*. Відповідно до неї мова – це екологічно адаптивна система, оскільки її структура, склад одиниць, передусім фонетичних, певною мірою залежить від природних умов довкілля. Це означає, що суттєві зміни навколишнього середовища мають властивість спричиняти лінгвальні трансформації природним шляхом, у зв'язку з чим мовні ареали здатні втрачати власні диференційні риси або набувати інших. Відтак екологія мови має пряму залежність (кореляцію) з екологією довкілля, а саме природні умови варто розглядати як один із нелінгвальних чинників, що визначає шляхи й напрямки розвитку мови. Водночас гіпотеза акустичної адаптації стосується, очевидно, не лише мов, а й діалектів. Скажімо, в одній із попередніх розвідок [1] ми дослідили, що північний говір, який поширений у найбільш лісистому ареалі України (Полісся), має найчисленніший інвентар голосних звукотипів, що, у свою чергу, узгоджено з висновками описаного вище дослідження [9] про кореляцію мови й рослинного ландшафту.

Проблема зникнення чорнобильських говірок з їх автохтонної зони пов'язана зі змінами навколишнього середовища, зокрема з екологічною катастрофою в ареалі Середнього Полісся – носії діалектів були змушені переселятися на інші території у зв'язку із загрозою життю. Нині чорнобильські говірки кваліфікують як переселенські, оскільки переважна більшість носіїв цих говірок перебуває за межами автохтонного ареалу. За спостереженням дослідників, чорнобильські говірки в нових територіальних умовах зазнають суттєвої редукції, асиміляції – передусім, як констатують мовознавці, внаслідок відчутнішого впливу літературної мови, “чужого” діалектного, етнографічного й соціального середовища. Згідно з окре-

ними даними [5] в нових умовах носії чорнобильських говірок втрачають характерні для них фонетичні риси (як-то гіперичне окання), звуки ([т'и^и], [д'д^д]), що відсутні на іншій українській території), натомість набувають тих ознак, які в автохтонному діалектному ареалі відсутні (напр., палаталізація диспалатального [p]).

Проте лінгвоукраїністика поки що немає спостережень щодо закономірностей того, на яких географічних територіях України переселенські чорнобильські говірки зазнають більшої або меншої трансформації, редукції. Та, виходячи з гіпотези акустичної адаптації мови (діалекту), можна робити певні прогнози (не лише щодо чорнобильських, а й будь-яких інших переселенських говірок):

- при переселенні діалектоносіїв зі свого географічного ареалу в місцевість, що фактично ідентична за природними властивостями до попередньої, існує висока ймовірність того, що переселенська говірка буде збережена в тій чи іншій формі;

- у разі переселення діалектоносіїв зі свого ареалу в такий, що значно відрізняється за природними характеристиками, варто очікувати на те, що фонетичні ознаки говірки на новому місці зазнають суттєвої трансформації чи редукції.

У мовознавстві існує так зване правило “консервації” мови (діалекту), за яким мовний осередок, відірваний від свого основного лінгвоареалу, тобто переселений в іншомовне оточення, чинить опір міжмовній інтерференції, редукції, зберігаючи якнайбільше власних лінгвальних рис. Припускаємо, що це правило актуалізується тоді, коли мову (чи діалект) переселено на територію, що належить до того самого (чи максимально подібного) фізико-географічного ареалу.

Отже, вбачаємо актуальність у подальших дослідженнях, спрямованих на вивчення сучасного стану чорнобильських, а також інших переселенських (острівних) говірок залежно від географічного ареалу їх переселення. Такі студії, з одного боку, здатні посилити теоретичні положення порушеної проблеми (кореляції мовного й географічного ареалів), з другого – поглибити розуміння того, як можна впливати на розвиток переселенських говірок з метою їх збереження.

української мови // Український глотогенез: Матеріали міжнародної конференції. Житомир. 2015.

2. Колесников А.О. Морфологія українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю: дис. ... доктора філол. наук. К. 2015.

3. Оглезнева Е.А. Украинские говоры на Дальнем Востоке России, их место и роль в языковой ситуации региона // Діалекти в синхронії та діяронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

4. Сапток К., Красовицкий А.М. Фонетические процессы в языке русских старожилов Крайнего Севера, обусловленные контактами с языками Сибири // Труды и материалы Международного конгресса "Русский язык: исторические судьбы и современность". М. 2001.

5. Ткачук М.Н. Динамика украинских говоров Чернобыльской зоны // Актуальные проблемы русской диалектологии: Тезисы докладов Международной конференции. М. 2012.

6. Blasib D., Everett C., Roberts S. Climate, vocal folds, and tonal languages: Connecting the physiological and geographic dots // Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Vol. 112. No 5. 2015.

7. Everett C. Evidence for direct geographic influences on linguistic sounds: The case of ejectives // PLOS One. Vol. 8. Iss. 6. 2013.

8. Fought J., Fought C., Good E., Munroe R. Sonority and climate in a world sample of languages: Findings and prospects // Cross-Cultural Research. Vol. 38. No 1. 2004.

9. Maddieson I., Coupé C. Human spoken language diversity and the acoustic adaptation hypothesis // The Journal of the Acoustical Society of America. Vol. 138. No 3. 2015.

ABOUT ONE ISSUE OF AN ECOLOGY OF LANGUAGE AREAS (IN THE CONTEXT OF PRESERVATION OF CHORNOBYL DIALECTS)

This study analyzes the results of some linguistics researches, in which the correlation between language areas and the environment zones was learned and as a result acoustic adaptation hypothesis the effect of habitats on languages was suggested. Based on the analysis it was shown that resettled dialects of the Ukrainian language can also be influenced on the geographical factors of the resettlement territory. We have suggested, that the immigration speech (phonetics level of languages or dialects) will be saved on new geographic area, if native and new areas are identical to the natural conditions. In case of relocation of native speakers into an area, which is very different to the natural conditions, there is a high probability that the phonetics level of languages (dialects) will be transformed and adapted to new conditions.

Key words: the acoustic adaptation hypothesis, language areas, vocals, consonants, phonetics, Chernobyl dialects.

Пол домашних животных и род соответствующих существительных в русских диалектах

В сказке “Конёк-горбунок” есть такие строки: *Вдруг на поле конь заржал... Караульный наш привстал, Посмотрел сквозь рукавицу И увидел кобылицу* [Ершов, 11]. С.Е. Шубин, майор юстиции, следователь из Ростова-на-Дону, написавший книгу, посвящённую анализу творчества А.С. Пушкина, считает, что слова “конь заржал” свидетельствуют, что “кроме Ивана и кобылицы был ночью ещё какой-то конь, от которого впоследствии и было рождено потомство” [6, 39; 6, 243]. В стихотворении “Зимнее утро” А.С. Пушкин писал: *Но знаешь: не вельть ли в санки Кобылку бурую запречь? Скользя по утреннему снегу, Друг милый, предадимся бегу Нетерпеливого коня.* И это сопоставление кобылки и коня вызывает недоумение С.Е. Шубина, предполагающего “имитацию смены пола” [6, 180, 229, 430, 439]. Однако дело здесь вот в чём.

В названиях животных *баран – овца, козёл – коза, кот – кошка* и некоторых других в современном русском литературном языке существительное мужского рода обозначает животное мужского пола, а существительное женского рода кроме указания на женский пол может также служить названием биологического вида без указания на пол животных. В парных названиях *конь – лошадь, пёс – собака* существительные женского рода являются названиями вида, а существительные мужского рода могут обозначать мужской пол животных. Говоря *стадо овец, выпустить коз в поле, кошка перебежала дорогу, табун лошадей, собака залаяла*, мы можем подразумевать животных и женского, и мужского пола. Но говоря *конь заржал, кот на крыше, пёс залаял, упрямый как баран, козёл в стаде*, мы имеем в виду только животных мужского пола. Хотя, например, при сопоставлении *кот и кошка, это кот, а это кошка* и т. п. или при уточнении половых признаков, например, *кошка со своими котятками*, слово *кошка* говорит о животном женского пола.

Так, в русской грамматике [5, 468–469] перечислены названия животных, в которых “одно слово служит названием самца, а другое называет самку и одновременно является общим названием; это названия домашних животных: *кот* – *кошка* (вместе – *кошки*), *баран* – *овца* (*овцы*) <...>, *козёл* – *коза* (*козы*)”. Другой случай – “называние тремя именами, при этом два существительных – женского и мужского рода – называют самца и самку, а третье существительное <...> является общим названием: *жеребец* – *кобыла* (общее название – *лошадь*), *кобель* – *сука* (*собака*)”. На самом деле в последнем случае не три, а четыре имени: не учтены здесь *конь* и *пёс*. Однако ясно, что так как в парных наименованиях *конь* – *лошадь* и *пёс* – *собака* существительные женского рода являются общим названием биологического вида, то существительные мужского рода, не будучи видовыми названиями, могут указывать на мужской пол животных.

Такое же соотношение рода, пола и биологического вида в названиях этих домашних животных и их значениях наблюдается и в некоторых русских говорах. Однако в других русских говорах во всех указанных родовых парах существительные мужского рода могут не обозначать пола животных и служить общим, видовым названием, а существительные женского рода обозначают и женский пол. Именно в таком значении употреблено слово *конь* в вышеприведённых примерах из “Конька-горбунка” и пушкинского “Зимнего утра”.

Так, Псковский областной словарь отмечает: **Барáн**, а, м. ‘родовое (овца или баран)’. *Кажури́на барáна, шубы шьют; Бóжанькин барáнчик, бяка́с, хвасто́м верти́т, палуча́ецца как бля́ние барáна; Я бура́ноф ф пу́не за́перла. Барáновы́й ‘овчинный’. Рукави́цы барáнвы́и шы́ли, з барáна, шэ́рсьць выраба́тывьли; ‘овца’. Такое животное, уже дававшее потомство. Быва́ют я́рки и афцы́, кагда́ ны́наче я(г)ни́фшы, то афца́, а не яни́фшы, то я́рка* [ПОС 1].

В говоре уральских казаков: *Овцов у нас не было, а называли их большие баранами* [Малеча 1].

Диалектный подкорпус Национального корпуса русского языка приводит текст из с. Мегорский погост Вытегорского р-на Вологодской обл. (запись 1986 г.): *мы с бабусей-то вот когда жили // бабуся Ленка и я / вот // сдавали этих... скотину-то сдавали / нам троим-то много было мяса дак // вот скоти-*

ну сдаём / половину на машину я свезу и как-то хорошо стали принимать // бараны обходились ру... сто пятьдесят рублей // баран / пудовый // ну вот шерсть-то это романовская да всё // телёнка / сдавали / да если когда оставим три барана // ну нам на зиму дак/.

В говорах семейских – старообрядцев Забайкалья, предки которых были переселены в XVIII в. из Ветки (ныне город в Гомельской обл. Белоруссии), сохраняющих многие диалектные черты Западной диалектной зоны, куда входит и Псковская обл., – существуют видовое название *барáн* и название животного женского пола *барану́ха* [СГСЗ, 33].

Словарь [СРНГ 2] отмечает также в некоторых говорах слова, образованные от *баран*: *барану́ха* ‘овца’, *барáнщик* ‘человек, пасущий баранов и овец или торгующий ими’, *барáнюшка* и *барані́шка*, м. и ж. ‘ласк., к общенародному слову баран; барашек, овечка’.

Слова *баранина* и *овчина* проникли в литературный язык, таким образом, из разных говоров: *баранина* из говоров, где названием вида было *баран*, а *овчина* из говоров, где названием вида было *овца*.

В Псковском областном словаре: *Козёл*, зла. *Иду́ наза́т, ужэ́ вѣцар, патом гляжу́ барáн бѣгае, а то не барáн, а казёл¹; Жні́ти, жнеи, ра́на, зарѣжу барáна, ей-ѣ-ѣ-ѣ, а-ѣ. Жні́ти, жне́и позна, зарѣжу вам козла²; Загадки – в сравн. Э бес, вы́рашишы как казёл [маленький]; Как кузёл, капу́сту, картóшку ест [внук]; С карóвины по́риши шы́ли, а с казла́ хром, шавро́н³; Ф Сибирь поѣхали, <...> ёстя лес, там ёстя и козлы́ ді́кши, и лосѣ́й; Из избы́ козлóm (на четвереньках – Л.К.); Са́шка-ть казлóm хо́де, нага́м-ть до́лга, а казлóm скаре́е [ПОС 14].*

Ю.В. Кириллов обнаружил в Великолуцких таможенных книгах XVII в. 168 употреблений слова *козел* и пишет: “У слова *козел* в псковских таможенных книгах нет пары по полу. <...> Домашние козы были одним из самых продаваемых видов скота (за рассматриваемые годы было продано 949 голов),

¹ Вечером, в сумерках, когда говорящий не мог отличить барана от козла, он, конечно, не мог понять и какого пола животное.

² И прежде ели, и теперь едят обычно мясо козы, так как мясо козла невкусное.

³ На обувь идёт кожа и козлиная, и козья.

средний размер партий животных составлял 7–10 голов. Продажа только самцов животных маловероятна, поэтому предполагаем значение ‘домашняя коза без различия по полу’ (родовое название для данных животных)” [3; 4].

В.И. Даль в качестве одного из значений слова *козёл* указал: ‘родовое название всех подобных животных, Сарга, *Hircus*’ [ТСВЯ 2].

В Архангельской, Вологодской, Кировской, Пермской обл. и в Сибири в значении ‘коза’ отмечено слово *козлуха* [СРНГ 14]. В говоре деревни Акчим Красновишерского р-на Пермской обл. в значении ‘коза – самка’ употребляются слова *козлиця* и *козлуха*; *козлятина* ‘шерсть козы’, *козлячий* ‘козий’ [Акчим 2]. Таким образом и здесь *козёл* – это название вида, не дифференцирующее животных по полу, а соотношение между словами мужского рода и женского, называющими животных, такое же, как в литературном языке в парах *лев – львица*, *волк – волчица*, *слон – слониха* и др., где “одно слово служит названием самки, а другое называет самца и одновременно является общим названием данного вида животных, без указания на пол” [5, 468].

СРНГ отмечает в разных говорах слова, образованные от *козел*: *козлиный* ‘козий’. *Козлиное молоко*, *козлиное сало*; *козлится* ‘ягниться (о козе)’, ‘вести себя подобно козе, козлу’; *козлица*, *козлиця*, *козлуха*, *козлюха* ‘коза’; *козловать* ‘охотиться на диких коз’; *козловенький* ‘ласк. Из козьей кожи’; *козлухин* ‘козий’. *Козлухино молоко*; *козлякать* ‘резвиться, прыгать, бегать как козы’; *козлячий* ‘козлиный’. *Из козов шкур шили дохи козлячи*. [СРНГ 14]

Общерусское *козлёнок* тоже образовано от слова *козёл*, таким образом первоначально *козлёнок* означало ‘ребёнок козла’, и создано точно так же, как и другие существительные с суффиксом *-онок/-ёнок*, “мотивированные названиями животных и называющие детёнышей: *зверёнок*, *совёнок*, *щеглёнок*, *олёнёнок*, *слонёнок*, *волчонок*, *мышонок*, *гусёнок*, *орлёнок*”, а также *котёнок*.

В Псковском областном словаре: **Конь**, *я*, *и*, *м*. ‘взрослая лошадь, верховая или рабочая’. *Лошади у нас кони*; *Пап्राсто́му конь*, *а па-благароднаму ло́шадь* [ПОС 15]. В говоре уральских казаков отмечено: *Первыми пошли (по ветру во время бури) и шли всё время впереди более сильные молодые кони: жеребец, яловые матки и лошади* [Малеча 2, 376]; здесь слово

кони выступает в общеродовом значении, а *лошади* обозначает животных женского пола, кобыл. В.И. Даль в качестве одного из значений слова *конь* указал: 'лошадь' [ТСВЯ 2], в этом значении *конь* и у казаков-некрасовцев [Сердюкова, 110; ССГКН, 220].

Жительница русского старообрядческого с. Приморское Килийского р-на Одесской обл., образованного казаками-некрасовцами, выходцами с Дона, рассказывая мне о жизни до колхозов, говорила: "*Хорошо было, всё было у нас, коровки были, кони свои были, работали*". И это при том, что в крестьянском хозяйстве держали главным образом кобыл. Таким образом, и здесь *кони* выступают как общее название вида.

Диалектный подкорпус Национального корпуса русского языка⁴ приводит отрывки из диалектных текстов, где формы мн. числа этого слова указывают на животных мужского и женского пола:

Архангельская обл.: *Как конить: чтоб кони водились, чтоб жить да богатить, конить да мохнатить, значит, чтоб скотина водилася; Ведь раньше тоже как запишутся, раньше ведь записываться-то ездили, все кони были да о-о-ой, с колокольчиками, к дугам-то навешают всяких ленточек-то да колокольчиков-то навешают как, поедут-то, а венчаться-то поедут – ой, радость-то какая; Раньше вот коней пасли, у пастуха была така длинная труба, он протрубит; Дак перескнутсе, раньше тарантасы были дак, карбалетки, коней запрягут да поедут; Всяко ярились, даже в корзинах носили друг дружку, наряжались, на конях ездили, всё было.*

Вологодская обл.: *Выкидыш получился: коней загоняла, ездила-ездила (мужа дома не было – в Вологду уезжал за жеребцом).*

Курская обл.: *Шла у нас впереди артиллерийская дивизия, не дивизия, а полк. Кони тяжёлые, и артиллерия, пушки тяжёлые. И они нашли на мины, подорвались три пары коней и пушка, тоже были солдаты; На совещание ездили с револьверами, на тройке коней; Для всего брали: и пить, и варить, и мыться. И коней водили поить туда. И на коромыслах носили; Мороз и лёд на дорогах, где ходить. Нельзя коням ехать, нельзя. И одна, правда, упала и поломала ноги.*

⁴ Национальный корпус русского языка – ruscorpora.ru

Смоленская обл.: *Тады ж молотилок не было и так оббивали. А тады ужо пошли молотилки кони. Ну крутили кони бегали а она крутилася.*

В СРНГ приведено большое число словосочетаний с *конь* в значении ‘лошадь’, а также много слов, образованных от *конь*: *коневать* ‘ухаживать за конями’, ‘пасти коней’; *коневий* ‘относящийся к коню’, ‘принадлежащий, свойственный ему’, ‘предназначенный для коня’, ‘состоящий из коней’; *коневик* ‘крупный с красноватой шерстью волк, нападающий преимущественно на лошадей’; *коневник* ‘конюх’, ‘конокрад’, ‘медведь, нападающий на лошадей’; *коневодить* ‘красть лошадей’; *коневцик* ‘член рыболовецкой артели, имеющий лошадь’; *конёвый* и *коневой* ‘конский’. *Конёвая кожа*; ‘конный, передвигаемый, перевозимый лошадьми’; *конёк* ‘холка лошади’; *кониий* ‘относящийся к коню; связанный с ним’, ‘конский’. *Стаи бывают так: коровья стая и конья; они перегорожены; коник* и *конник* ‘широкая лавка у входной двери избы, имеющая вид ларя, с откидной крышкой или задвижными дверцами, и служащая местом для спанья, хранения посуды, продуктов, инструментов и т. п.’. *Конник называется так потому, что к нему привязывают лошадей, которых зимой кормят в избах; конинник* ‘медведь, нападающий преимущественно на лошадей’; *кониный* ‘относящийся к коню, конский’. *Кониное мясо. А и ставила коня да во конину стойлу; состоящий из коней’. Поутру пригоню я стадо кониное; конистый* ‘богатый конями’; конистая лошадь ‘лошадь, “у которой колесом шея”, “напоминающий коня внешним видом, силой и т. п.”’, ‘крупный, большой’; *конишка уничиж.* ‘лошадь’; *конишонок* ‘жеребёнок’; *конище собир.* ‘конский табун’, ‘пастбище для коней’; *конник* ‘конюх’, ‘площадь, на которой торгуют лошадьми’, ‘сарай, в котором хранится конская сбруя’; *конища* ‘женщина, ухаживающая за лошадьми’; *конобоиться* ‘пытаться справиться с норовистой лошадью’; *коноводка* ‘дышло конной молотилки для запряжки лошадей’; *коновязь* ‘выгон, где пасут лошадей, привязывая их к кольям’; *кониши* ‘сапоги из конской кожи’; *конь* ‘верховая лошадь’, ‘хорошая лошадь’, ‘рабочая лошадь’, ‘старая лошадь’ [СРНГ 14].

От слова *конь* в значении ‘лошадь’ и многие производные слова в литературном языке: *коневодство, конина, конница, коновал, конокрад, конюх* и др.

В Псковском областном словаре: **Кот**, *á, мн. котá, коты́.* *А то крыса побяжá по избý, без котá никак ньяльзя; Катá рыбу любя́т; Каты́ атнима́ют фсю балезню. Я ночь паспалá с котом, как рукой снялá; Каты́ веть сйадуть цыплят; Он óчень не любил вот такých мушыын, каторые, гаварí, идёш на дирéвне, пирибгáют, ну што каты́, гаварíт, из дóму в дом; Ля́жет – ниже кота, встанет – выше коня* [ПОС 15].

В говоре старообрядцев с западного берега Чудского озера, сохраняющем многие псковские черты, есть народная примета, сулящая негативные последствия: *чёрный кот дорогу перешёл* [1, 247]. В других говорах, как и в литературном языке, эта примета звучит иначе: *чёрная кошка дорогу перешла*.

Жительница с. Приморское Килийского р-на Одесской обл., говоря о голоде 1945–1946 гг., сказала, что жители села *съели всех котов*, имея в виду, конечно, животных и мужского, и женского пола.

В СРНГ приведены слова, образованные от *кот*: *котáнка* ‘кошка’; *котенítь, котенítься, котяни́ться, котятиться* ‘котиться (о кошке)’; *котíшко* ‘общее название кота и кошки’; *кóтка* ‘кошка’, ‘кот’; *котли́вая* ‘часто и помногу рожающая (о кошке)’; *котóвий* ‘относящийся к коту (домашнему животному)’; *котóвить* ‘искать утопленную снасть маленьким якорьком, кошкой’; *котóвый*. Котóвый месяц ‘март’; *котóк, котонёнок, коты́ш, котя́ш, котя́шка* ‘котёнок’; *кóтский* ‘свойственный коту’; *кóтька* ‘кот’; *кóтя, котя́* ‘котёнок’. *У матери дитя, у кошки котя – такое-же дитя*; ‘кот’, ‘кошка’; *котятник* ‘любитель кошек’ и др. [СРНГ 15].

От слова *кот* в общеродовом значении в литературном языке производное слово *котёнок*.

Бык. Вероятно, и это слово могло употребляться как видовое название. Так, отмечены производные от него в значении ‘мясник’: *быкодёр* в донских говорах, *быкотёп* в вологодских [СРНГ 3], в донских говорах отмечены также: *быкадóр* ‘человек, откармливающий скот для убой и торгующий мясом’, *быкадóрить* ‘быть мясником’, *быкадóрня* ‘мясная лавка’, ‘бойня’, *быкадóрское стадо* ‘стадо, откармливаемое на убой’ [БТСДК].

Пёс. СРНГ приводит: *пёс.* *Зверовой пёс* ‘собака, охотящаяся на крупного зверя’ (Сиб.). И слова, образованные от этого корня: *псе* ‘собака’; *псе́ца* ‘сука’; *псе́чик* и *псе́чик ласк.* ‘щено-

чек, пёсик' (Пск., Великолукск); *псэчка ласк.* 'собачка' (Пск.); *псэчко, в знач. междом., ласк.* 'слово, которым подзывают собаку' (Опоч. Калинин.); *пси́ра* 'пёс, псина' (Иван.); *пси́шко, уничиж.* 'собачонка'; *псовина* 'шкура пса'; *пси́га* 'большой пёс, большая собака'; *пси́к* 'пёс, собака'. *Болят мое всё тело, — як пси́к под коленками кусает* (Смол.); *пси́рня собир* 'охотничьи собаки' и др. [СРНГ 26]. В.И. Даль в качестве одного из значений слова *пёс* указал: 'собака' [ТСВЯ 3].

В литературном языке от *пёс* другие слова с этим корнем: *песец, пёсий, псарь, псарня, псина, псовый, недопёсок*.

Соотношение пола некоторых домашних животных и рода и значения соответствующих существительных различно в разных русских диалектах. В одних диалектах у таких существительных признак пола является существенным, маркированным у слов мужского рода и несущественным, немаркированным у слов женского рода, а в других диалектах наоборот: признак пола у этих существительных является существенным, маркированным у слов женского рода и несущественным, немаркированным у слов мужского рода. Это ещё одно русское диалектное различие, наряду с уже отмеченными и широко известными.

Однако, насколько нам известно, нет ни одного описания русских говоров, где бы рассматривалась эта диалектная особенность. Не указывается эта диалектная черта и почти во всех диалектных словарях, в разных русских диалектологических программах, в "Вопроснике общеславянского лингвистического атласа", в учебниках по русской диалектологии. Не рассматривается эта особенность и при анализе языка русских писателей (кроме [2]), не приводится в грамматиках русского языка. Между тем это одна из характерных черт русского языка, менталитета русских людей. Этот пробел необходимо восполнить. В диалектологические программы, по которым в настоящее время проводятся обследования русских говоров, следует ввести соответствующий вопрос.

1. *Гришаков В.Л.* Состав и быт староверов приходов деревень Кольки и Казепель Пейпсиарского сельсовета Эстонии в середине прошлого века // Русские старообрядцы: Язык, культура, история: Сборник статей к XV Международному съезду славистов. М. 2013.

2. *Касаткина Р.Ф.* О диалектизмах в творчестве А.С. Пушкина // Русский язык в научном освещении. № 2 (8). 2004.

3. *Кириллов Ю.В.* Великолукские таможенные книги XVII века как лингвистический источник // Псковские говоры в свете актуальных проблем диалектологии: Межвузовский сборник научных трудов. Псков. 2007.

4. *Кириллов Ю.В.* Псковские таможенные книги как лингвистический источник (общерусские и местные особенности в аспекте становления языковых норм): дис. ... канд. филол. наук. Псков. 2009.

5. *Русская грамматика* / Отв. ред. Н.Ю. Шведова. Т. I. М. 1980.

6. *Шубин С.Е.* Пушкин глазами следователя: (научное исследование на ненаучном языке). Ростов-на-Дону. 2014.

Акчим	<i>Словарь</i> говора д. Акчим Красновишерского района Пермской области (Акчимский словарь) / Под. ред. Ф.Л. Скитовой: в 3 т. Т. 2. Пермь. 1990.
БТСДК	<i>Большой толковый словарь</i> донского казачества. М. 2003.
Ершов	<i>Ершов П.П.</i> Конёк-горбунок // Библиотека для чтения. СПб. 1834.
Малеча	<i>Малеча Н.М.</i> Словарь говоров уральских (яицких) казаков: в 4 т. Оренбург. 2002–2003.
ПОС	<i>Псковский областной словарь</i> с историческими данными. Вып. 1–. Л.; СПб. 1967–.
СГСЗ	<i>Словарь</i> говоров старообрядцев (семейских) Забайкалья / Под ред. Т.Б. Юмсуновой. Новосибирск. 1999.
Сердюкова	<i>Сердюкова О.К.</i> Словарь говора казаков-некрасовцев. Ростов-на-Дону. 2005.
СРНГ	<i>Словарь русских народных говоров</i> / Гл. ред. Ф.П. Филин, Ф.П. Сороколетов, С.А. Мызников. Вып. 1–. М.; Л.; СПб. 1965–.
ССГКН	<i>Семантический словарь</i> говора казаков-некрасовцев с лингвокультурологическим комментарием / Отв. ред. Грязнова В.М. Ставрополь. 2012.
ТСВЯ	<i>Толковый словарь</i> живого Великолукского языка: в 4 т. Т. 1–4. М. 1978–1980.

SEX OF PETS AND GENDER OF CORRESPONDING NOUNS IN THE RUSSIAN DIALECTS

The different types of correlation between sex of pets and gender of corresponding nouns in Russian dialects are defined. One of the typical feature of the Russian language and Russian mentality is a difference between sex of some pets and their gender of corresponding nouns. This feature is not researched by scientists that's why in the article it is proposed to include this question to dialectal research programmes.

Key words: Russian dialects, noun, gender, correlation.

Dlaczego *ilustrowany* leksykon gwary i kultury..., a nie *słownik* gwary...?

Tytuł niniejszego artykułu w oczywisty sposób nawiązuje do tytułu Ilustrowanego leksykonu gwary i kultury podhalańskiej mojego autorstwa [6]. Jego trzy pierwsze tomy (do hasła GRZYŚNY) ukazały się w latach 2015–2016. Niniejszy artykuł jest prezentacją założeń metodologicznych tego leksykonu, a zarazem próbą dyskusji nad potrzebą poszukiwania nowych rozwiązań w leksykografii gwarowej. Dla przejrzystości wywodu posługiwać się będę określeniami “tradycyjny” i “nowy” słownik gwarowy, “tradycyjne” i “nowe” rozwiązania metodologiczne i praktyczne.

Punktem wyjścia w poniższych rozważaniach jest stwierdzenie prostego faktu, że w niecałym nawet okresie 50 lat (wydaje się, że jest to kwestia 2 pokoleń) dokonały się po pierwsze podkreślane przez wielu badaczy różnych dyscyplin naukowych bardzo istotne zmiany cywilizacyjne. To znane powszechnie zmiany narzędzi pracy, zastąpienie wielu prac ręcznych pracą zmechanizowaną, np. w rolnictwie, budownictwie, transporcie itd. Są to zmiany oczywiście, bardzo dobrze rozumiane również przez dialektologów. Zrozumiały jest związek zaniku wielu wyrazów z zanikiem desygnatów. Zrozumiałe są zmiany w języku i ich socjalno-cywilizacyjne uwarunkowania. Znaczące zmiany cywilizacyjne i językowe w środowiskach wiejskich skutkują nawet tym, że zamiast tradycyjnego terminu gwara zaczynają się pojawiać określenia “język mieszkańców wsi”, “polszczyzna wiejska” itp. Określeniom tym daleko do oczekiwanej precyzji, tzn. warunku ich charakteru terminologicznego, niemniej jednak wskazują one na gwałtowne, tj. bardzo szybkie tempo zmian językowych na wsi.

Tego wątku w tym miejscu nie będziemy jednak rozwijać. Interesuje nas wszak problem leksykologiczny i leksykograficzny. Postawmy zatem istotne pytanie: czy współczesna leksykografia odzwierciedla należycie owe oczywiste dla wszystkich zmiany językowe na wsi? Niestety, trudno o pozytywną opinię w tym zakresie. Przyczyna? Moim zdaniem przyczyna tkwi nie tylko w samej organizacji prac słownikarskich, ich kosztów, niewystarczającej

liczbie leksykografów gwarowych itp. Zasadnicza przyczyna tkwi w niepełnej diagnozie stanu cywilizacyjno-językowego na wsi. Aby była ona pełna, trzeba jeszcze dopowiedzieć: **w okresie powojennym zburzona została wspólnota kulturowo-językowa.** Moim zdaniem na tym stwierdzeniu należy budować teoretyczną i praktyczną stronę współczesnej leksykografii gwarowej. Zburzona została wspólnota między 3 osobami: 1. osobą mieszkającą na wsi i należącą do tradycyjnego, wiejskiego kręgu kulturowego, 2. osobą opisującą owe zdarzenia, tj. leksykografem gwarowym, 3. czytelnikiem zainteresowanym leksyką i kulturą wiejską. Wymienione tu 3 osoby łączyła dawniej wspólna wiedza na temat realiów opisywanych w słownikach gwarowych. Z perspektywy czasu im młodsze pokolenie, tym mniejszy zakres wspólnej wiedzy.

Kluczową dla niniejszej analizy osobą jest tu, jak się okazuje, czytelnik słownika gwarowego. Tradycyjnym czytelnikiem takiego słownika był dotychczas dialektolog, historyk języka, rzadziej etnograf. Czy to oznacza, że słownik gwarowy nie interesuje nikogo poza specjalistami-językoznawcami? Jeśli tak jest, to winę postrzegam w charakterze tradycyjnych słowników, a więc po stronie samych leksykografów. Tradycyjny słownik gwarowy (za taki przyjmuję tu Słownik gwar polskich (SGP) [7], opracowywany w IJP PAN w Krakowie) charakteryzuje się 3 właściwościami, które nie przyciągają, a czasem wręcz odpychają potencjalnego czytelnika nie mającego przygotowania dialektologicznego. Są to moim zdaniem:

1. zapis fonetyczny cytatów z zastosowaniem znaków niestandardowych,
2. brak informacji etnograficznych,
3. brak ilustracji, rysunków, filmów itp.

Powiedziano wcześniej, że wymagania wobec słownika gwarowego stawia dziś zwłaszcza czytelnik. Może zaskakiwać, że w ostatnich ok. 20 latach pojawił się nowy, niespodziewany czytelnik – osoba zainteresowana pogłębieniem lub odświeżeniem wiedzy na temat kultury własnego regionu. Czytelnik ten pojawił się na fali regionalizmu. Nagle okazało się, że mieszkańcy poszczególnych regionów nie tylko zainteresowani są własnym, regionalnym językiem, ale sami piszą w tym języku teksty i słowniki. Przykładem może tu być choćby słownik wielkopolsko-spiski [1]. Słowników takich ukazało się ostatnio sporo [np. 3]. Mimo zrozumiałych niedostatków warsztatowych mają niewątpliwą zaletę:

rejestrują sporo słownictwa nieobecnego w wielkich, naukowych zbiorach. To słownictwo rzadkie, trudne do uchwycenia przez badacza obcego dla środowiska.

Jak na tym tle przedstawia się Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej? Jego założenia i adresat zawarte są w samym tytule, w którym każde słowo użyte zostało bardzo świadomie. Założenia te można streścić w dwu punktach:

1. Słownik gwarowy opracowywany współcześnie musi sprostać wymaganiom czytelnika również za 50 i więcej lat. Słowników gwarowych nie pisze się tak często jak słowniki języka ogólnego. Dzisiejsze zaniedbania i uproszczenia mogą nie być już poprawione w przyszłości. Trudno bowiem przypuszczać, że w niedługim czasie znajdzie się osoba, która podjęłaby się dla samej satysfakcji naukowej (czytaj: bezpłatnie) opracowania poprawionej i poszerzonej nowej wersji słownika podhalańskiego.

2. Leksykon pomyślany jest jako opracowanie adresowane do każdego zainteresowanego gwarą i kulturą podhalańską, niezależnie od poziomu i kierunku wykształcenia. Bardzo ważnym jego adresatem jest tu zwykły mieszkaniec Podhala i użytkownik tej gwary. Aby przyciągnąć czytelnika spoza kręgu językoznawców, Leksykon bardzo mocno poszerzono o aspekt kulturowy. O szczegółowych rozwiązaniach z tego zakresu będzie mowa w dalszej części artykułu. W tym miejscu pragnę tylko bardzo mocno podkreślić, że słownik gwarowy rejestrujący tylko wyrazy w ich kontekstach gramatycznych i leksykalnych jest słownikiem zimnym, suchym jak strukturalny opis systemu fonologicznego. A przecież leksem występuje również w kontekstach kulturowych. Jest przecież tworem człowieka.

Jakie rozwiązania praktyczne służą osiągnięciu wskazanych wyżej dwóch celów? Za najważniejsze uznają 4:

1. Uproszczony zapis fonetyczny cytatów

Uproszczony zapis fonetyczny oznacza, że korzysta się w nim ze standardowych znaków literowych, jakie czytelnik poznał w trakcie edukacji szkolnej. Oznacza też, że znakami tymi oddaje się systemowe cechy gwarowe. Dzięki uproszczonemu zapisowi fonetycznemu można opracować ustandaryzowaną ortografię gwarową. W polskiej leksykografii gwarowej utarła się tradycja zapisywania cytatów w sposób możliwie najwierniej oddający wymowę. Taką praktykę stosuje się nadal w SGP PAN mimo wcześniejszych

już uproszczeń w tym zakresie. Czy uproszczony zapis fonetyczny umniejsza lub wręcz przekreśla naukowy charakter słownika gwarowego? W leksykonie podhalańskim, podobnie jak we wcześniejszym Słowniku gwary orawskiej [5] wychodzę z założenia, że słownik gwarowy nie jest publikacją przeznaczoną do szczegółowego charakteryzowania fonetyki gwarowej. Temu służą monografie fonetyczne. Wszak słownik języka ogólnego również nie korzysta z zapisu fonetycznego. Warto w tym miejscu podkreślić, że uproszczony zapis fonetyczny stosowany jest w rosyjskich słownikach gwarowych (CPHG) [2], czy też w słowniku gwar czeskich, który od niedawna jest publikowany w Internecie (SNČJ) [8]. Zastosowanie w leksykonie podhalańskim pisowni uproszczonej zaowocowało tym, że jest on chętnie czytany przez mieszkańców regionu.

2. Ilustracje

Ilustracje w Leksykonie nie są dla dekoracji. Są integralną częścią opisu wyrazu hasłowego, uzupełniają definicję. Odnosi się to zwłaszcza do artefaktów minionej i mijającej kultury materialnej. Jeśli weźmie się przy tym pod uwagę bardzo szybkie tempo przemian cywilizacyjnych w ciągu ostatnich 25 lat, to trudno powiedzieć, gdzie kończy się współczesność, a zaczyna przeszłość. Niejednokrotnie to, co było aktualne jeszcze 10 lat temu, obecnie nie jest już używane, np. niektóre maszyny rolnicze. W tej sytuacji opis przedmiotu, którego ktoś nie widział, jest zupełnie niewystarczający. Z pomocą przychodzi ilustracje. Można też powiedzieć, że ilustracje nie są potrzebne, ponieważ zwiększają koszty publikacji, a ich przygotowanie jest czasochłonne. Powie ktoś: przecież są muzea, skanseny, więc artefakty są dla zainteresowanych dostępne. Współpraca z Muzeum Tatrzańskim im. dra T. Chałubińskiego w Zakopanem, Muzeum Etnograficznym im. S. Udzieli w Krakowie i Parkiem Etnograficznym w Zubrzycy Górnej dowodzi jednak, że te placówki posiadają w swoich zbiorach tylko część prezentowanych w Leksykonie przedmiotów. Bez ilustracji nie sposób też opisać szczegółów etnograficznych.

Ilustracje potrzebne są jeszcze z jednego powodu. Chodzi tu o szczegółowość i prawdę w opisie. Zdarza się niejednokrotnie, że definicja w słowniku bez ilustracji bywa niekiedy za bardzo skrótowa. Przykładem może tu być definicja hasła BEZMIAN w SGP PAN: ‘rodzaj prymitywnej wagi, składającej się z poziomego

drażą z podziałką i ciężarkiem' [7 II, 88]. Jeśli ktoś takiej wagi nie widział, nie może jej schematycznie choćby narysować, nie mówiąc o skonstruowaniu. O punkcie zawieszenia, a nie podparcia (jak w typowych wagach) nie ma tu mowy. Nie ma też w niej draża, ale jest metalowy pręt o średnicy od 1 do 1,5 cm. W ILGiKP stosowna definicja będzie pod hasłem MINCYRZ; uzupełniona będzie też zdjęciem:

‘rodzaj żelaznej wagi z ruchomym ramieniem (CÝTOWNIKIEM) i funtową (zazwyczaj) podziałką na nim oraz przesuwany po nim ciężarkiem (SLIWKA), używanej do ważenia rzeczy o znacznej objętości, np. słomy; waga ta nie ma punktu podparcia jak w typowej wadze szalkowej, ale jest podwieszana u czegoś; na SAŁASIE używana do ważenia SYRA i obliczania MIYRY’.

W prezentowaniu zdjęć przyjęto w Leksykonie zasadę, by zdjęcie ilustrowało nie tylko hasło z aktualnego porządku alfabetycznego, ale też inne hasła nazywające detale składowe. Powstają w ten sposób ilustracje zbiorcze, będące swego rodzaju ninisłowniczkami tematycznymi. Zasadę taką stosuje się zwłaszcza wtedy, gdy ilustrowane jest hasło będące centrum takiego minipola wyrazowego. Tak postąpiono m.in. w przypadku haseł: BIC I w zn. 1. ‘bat używany przez woźnicę do popędzania konia’ z nazwami 4 elementów składowych: bicýsko, ciyniec, kistka, uwrazka – [6 I, 506]; CHOMONT ‘chomąto’ z 20 nazwami elementów składowych – [6 II, 561]; CEBULA w zn. 4. ‘aplikacja z czerwonej skórki przypominająca kształtem przekrojoną cebulę, przyszywana poniżej kołnierza na plecach SERDOKÓW i damskich KOZUCHÓW’ z 11 dodatkowymi nazwami – [6 II, 581]; GNATKI ‘przednia część zimowych sań roboczych’ z 8 nazwami dodatkowymi – [6 III, 549]; GYNŚLE ‘skrzypce’ z 17 nazwami detali składowych – [6 III, 608].

W Leksykonie znajdują się też zdjęcia, które służą pokazywaniu różnorodności etnograficznej tych samych desygnatów. Tak postępuje się zwłaszcza w przypadku elementów stroju regionalnego (por. 13 stron zdjęć z samymi gorsetami!), ale też narzędzi, elementów budowlanych itd. Takie podejście do zdjęć w Leksykonie wynika z prezentowania w nim nie tylko gwary podhalańskiej, ale też kultury regionu.

3. Leksykon, nie słownik

Idea leksykonu podhalańskiego tkwi w rozbudowanych definicjach wybranych haseł. Sytuuje się on zatem między słownikiem a encyklopedią. Rozbudowywane są zwłaszcza definicje haseł, które są ważne, specyficzne dla lokalnej kultury. Praktykę taką ilustrują poniżej 3 hasła, które obecne są też w słownikach języka polskiego. Tu skontrastowano definicje z ILGiKP z definicjami w Innym słowniku języka polskiego pod red. M. Bańki (ISJP) [4].

BACA:

ISJP: ‘doświadczony pasterz owiec, któremu podlegają juhasi’ [4 I, 59].

ILGiKP: ‘gospodarz SAŁASU¹ i wypasu owiec, przełożony pasterz owiec na hali. Baca nie pasie osobiście owiec, a tylko nadzoruje pracę JUHASÓW i HONIELNIKÓW. Do obowiązków bacy należy: nadzorowanie liczebności stada, dbanie o zdrowie owiec i pasterzy, troska o wyżywienie pasterzy oraz wyrób OSCYPKÓW i SYRA. Jego obowiązkiem jest też nadzorowanie WATRY, by ta nie zgasła ani na chwilę w ciągu całego sezonu. Zagaśnięcie WATRY może bowiem sprowadzić na SAŁAS prawdziwe nieszczęścia, nawet czyjąś śmierć. Z ojca na syna przechodziło nie tylko zajęcie bacowskie, ale też tajemna wiedza dotycząca leczenia ludzi i zwierząt oraz praktyk magicznych. Baca zabierał w hale owce własne oraz cudze – powierzone mu przez miejscowych gospodarzy. Stąd też musiał mieć spory majątek, by w przypadku złego sezonu, padnięcia owiec itp. mógł wypłacić właścicielom owiec uzgodnioną wcześniej zapłatę za każdą owcę. Zdarzało się, że po kiepskim sezonie baca musiał sprzedać część pola, by wypłacić gospodarzy. Honor i zaufanie były bowiem w najwyższej cenie. Współcześnie wielu baców zajmuje się wypasem owiec tylko z zamiłowania do tradycji rodzinnej, gdyż pasterstwo stoi na granicy opłacalności. Bacowie nie płacą właścicielom owiec (ci osiągają korzyści materialne ze sprzedaży jagniąt). Dawniej baca miał na SAŁASIE zastępcę – POBACĘ. Atrybutem bacy jest FERULA – bacowskie berło’ [6 I, 160].

JUHAS:

ISJP: ‘pasterz owiec, pomocnik bacy’ [4 I, 578].

ILGiKP: ‘doświadczony pasterz owiec u BACY na SAŁASIE, mający w zakresie obowiązków pasienie i doje-

---

¹ Wyrazy pisane wersalikami w obrębie definicji odsyłają do odpowiednich haseł w *Leksykonie*.

nie owiec oraz uczenie HONIELNIKÓW, ponadto strzeżenie nocą stada przed drapieżnikami; po wielu latach juhas mógł awansować na BACĘ, zakładając własną BACÓWKĘ. Juhasa GODZIŁ BACA w Poniedziałek Wielkanocny (ŚMIGURZT), obecnie w Trzech Króli. Aby BACA przyjął juhasa na SAŁAS, ten musiał spełniać jeden podstawowy warunek – mieć przynajmniej 10 własnych owiec. Ilość juhasów na SAŁASIE zależna jest od liczebności stada – na 1 juhasa przypada 50-100 owiec’.

OSCYPEK:

ISJP: ‘słony, wędzony ser z owczego mleka, o wrzecionowatym kształcie i charakterystycznych wzorkach na powierzchni. Oscypki robią górale na Podhalu’ [4 I, 1187].

ILGiKP: ‘twardy ser podpuszczkowy, tj. robiony z sera uzyskanego przez KLAGANIE mleka owczego (rzadziej krowiego), formowany ręcznie, mający stożkowate końce, solony i wędzony. Porcję SYRA na oscypek odmierza się CYRPOKIEM. Po wyjęciu SYRA z CYRPOKA przebija się go drutem i formuje się wstępnie rękami, wygniatając serwatkę i nadając mu cylindryczny i stożkowy kształt. Następnie na środkową część (BRZUCH) nakłada się rozpołowioną FORMĘ z wyrzeźbionymi wzorami i ugniata się dokładnie stożkowate końce. Następnie wyciąga się drut, a końce ozdabia się małą drewnianą KÓNCOWKĄ. Po całkowitym uformowaniu oscypka i zdjęciu FORMY wkłada się go do ROSOŁU, w którym moczony jest ok 24 godziny (wbijany wcześniej drut służy zrobieniu w oscypku kanaliku, którym wcześniej wyciskana jest ZYNTYCA, a następnie słony roztwór łatwiej wnika do środka). Po wyjęciu z ROSOŁU jest suszony na niskiej półce, a następnie kładziony pionowo na PODYSORZE, gdzie wędzi się ok. 3-4 dni. Po uwędzeniu nabiera słomkowego koloru. Nie psuje się nawet przez kilka miesięcy. Za prawdziwy oscypek uważany jest ten zrobiony wyłącznie z mleka owczego; inne – z domieszką mleka krowiego lub z samego mleka krowiego traktowane są jako oszukaństwo’.

Uzupełnieniem opisu encyklopedycznego są liczne i znacznie dłuższe niż w innych słownikach gwarowych cytaty z tekstów drukowanych lub z wypowiedzi informatorów. Por. liczne cytaty pod hasłem BACA, poszerzające informacje o innych, niestandardowych jego zajęciach i umiejętnościach (w tym o praktykach magicznych), o pozycji społecznej, o relacjach z juhasami itd. Przy

OSCYPKU będą to cytaty wyjaśniające dokładnie technologie wyrobu tych serów.

Leksykonowy charakter mają też definicje ludowych nazw roślin. Nie ograniczają się one do odpowiednich nazw identyfikujących: polskiej nazwy botanicznej i nazwy łacińskiej, co samo w sobie byłoby już zabiegiem wystarczającym merytorycznie. Tak zresztą postępuje się w SGP PAN [7]. Definicje w Leksykonie poszerzone są jednak o opis charakterystycznych cech wyglądu rośliny oraz o krótki opis jej ewentualnego zastosowania w medycynie ludowej. Nie można się zgodzić z opinią, że w słowniku gwarowym przy definiowaniu nazw roślin wystarczy się ograniczyć do podania odpowiednich nazw z nomenklatury naukowej, a już z pewnością zbędne są zdjęcia tychże roślin. To zbyt daleko idące uproszczenie i ułatwienie. Byłoby to podobne do monografii malarstwa, w której zamiast zdjęć byłyby jedynie odsyłacze do odpowiednich stron w Internecie.

Por. 2 przykłady rozbudowanych definicji nazw roślin:

ALOES ‘roślina pochodzenia egzotycznego, o grubych, mięsistych liściach z krótkimi kolcami, wykorzystywana leczniczo (ze zmiażdżonych liści robi się okłady na rany i oparzenia, ale też sporządza się leczniczą nalewkę na miodzie i winie lub spirytusie); aloes zwyczajny (*Aloe vera*)’ [6 I, 110].

BAGNO ‘roślina występująca na torfowiskach, osiągnąca wysokość do 1 m, mająca drobne, iglaste listki, odznaczająca się intensywnym zapachem; wykorzystywana jako środek leczniczy przeciwko liszajom, krzywicy nóg u świń a także do odstraszania moli; bagno zwyczajne (*Ledum palustre*)’ [6 I, 169].

4. Kultura regionu

W Leksykonie przywiązuje się bardzo dużą wagę do przedstawiania kultury regionalnej². Wszak słowa są po to, by nazywać właśnie fakty kulturowe. Jak powiedziano już na wstępie, słowo w kulturze regionalnej występuje nie tylko w kontekście gramatycznym, czy leksykalnym, ale przede wszystkim w kontekście kulturowym. Słowo to osadzone jest w lokalnym systemie wartości, wierzeniach i praktykach magicznych, w wierzeniach sennych itp. W tym widzę różnicę między leksykonem gwary i kultury regionalnej a tradycyjnym słownikiem gwarowym.

² ILGiKP nawiązuje tu do pracy ks. B. Sychty [9].

Prezentacji kultury regionalnej dokonuje się na 4 zasadnicze sposoby:

a) przez poszerzanie definicji o treści etnograficzne

Treści takie nie mają charakteru definicyjnego, dystynktywnego, a jedynie uzupełniający, ale też bardzo ważny, bo sytuujący dane pojęcie w lokalnym pojmowaniu i odbieraniu świata. Przykładami niech będą przytoczone wcześniej definicje 3 haseł: BACY, JUHASA, OSCYPKA. Poszerzanie definicji o treści etnograficzne nie musi być zawsze tak obszerne. Porównajmy definicję hasła DESTAMYNT, które w innych słownikach mogłoby być definiowane krótko: ‘dokument będący ostatnim rozporządzeniem majątkiem’. Tu jednak dochodzą dodatkowe informacje o okolicznościach sporządzania takiego dokumentu w tradycyjnym środowisku wiejskim:

‘dokument będący ostatnim rozporządzeniem majątkiem, spisany zwykle tuż przed śmiercią w obecności urzędnika gminnego i dwóch świadków lub u notariusza; testament’.

b) przez liczne i rozbudowane cytaty

Liczne i znacznie dłuższe niż w tradycyjnych słownikach gwarowych cytaty tłumaczą sposób wykorzystania desygnatu, jego zastosowanie, budowę, powiązania z innymi elementami jego budowy itd. Cytaty pokazują jednak przede wszystkim system wartości lokalnej społeczności, relacje społeczne – rodzinne, sąsiedzkie, wierzenia, zwyczaje, obrzędowość, wreszcie dowcip i swoiste poczucie humoru. Niekiedy takich cytatów jest spora ilość, np. do haseł BOGINKA, UROK, WESELE – po ok. 4 strony.

c) przez wyodrębnienie treści etnograficznych w osobnych akapitach

Zabieg taki stosuje się dla większej przejrzystości w przekazywaniu informacji, zwłaszcza wówczas, gdy z danym hasłem wiąże się więcej wierzeń, praktyk, wróżb itd. Por. informacje etnograficzne pod hasłami PASCHOŁ i DYSC:

PASCHOŁ ‘wielka świeca wielkanocna, wykonana z wosku pszczelego, zapalana uroczyście w Wielką Sobotę od poświęconego ognia, a następnie wnoszona do kościoła podczas uroczystej procesji, będąca symbolem zmartwychwstałego Chrystusa, stawiana w prezbiterium koło ambony na cały okres wielkanocny; paschal’:

▲ W kulturze pasterskiej wielkie znaczenie ma воск z paschału. Jest to skuteczny środek przeciw czarom. Baca musiał go jednak zabrać w nocy z Wielkiej Soboty na Wielką Niedzielę, przy czym nikt nie mógł go zobaczyć. Воск dodawał do kadzidła przy odczynianiu uroku. Zakopywał go czasem pod próg szalasu, by uniemożliwić dostęp do niego czarom. Воск kładzie się też na SACIE w czasie przecedzania mleka z pierwszego udoju – pełni on wtedy taką samą funkcję jak gałązki JEDLICKI.

▲ Zabrano do domu воск z PASCHAŁU zapewnia też ochronę domu przed wichurami: *Jak weźniesz wosku z paschału do chałupy, to chałupom wiatery nie ruszą, bo będzie stoć prosto jako ta świyca.*

▲ Воск z paschału, zakopany pod progiem stajni, chroni przed złymi mocami.

▲ W kulturze pasterskiej zielem lub woskiem z paschału posypuje się SAJTY przed rozpaleniem WATRY w SAŁASIE.

▲ W kulturze pasterskiej воск z paschału zakopywano pod bramą KOSORU, by zagrozić drogę czarom.

▲ Gdy krowy nie chciały się doić, lub doiły się kwaśnym mlekiem, oznaczało to, że ktoś poczarował. Należało zdjąć próg i zakopać pod nim воск z paschału i wstawić nowy próg, aby żadne czary nie zaszkodziły już krowom: *We Wielgi Piontek to ino carownice chodzą, jak co pozycyć, abo ukradnie, to potem tak porobi, że krowy mlyka ni mają. Ilez sie hań na dole nanosyli siana od nos, bo krowy w ogóle mlyka ni miały. Nie pamiyntos, po co cie postol ujek do kościelnego, jak mu krowy mlyka nie dawały, po воск z paschału. Tyn воск zakopol pod progim, wstawił nowy próg i przesło.*

▲ Aby przywrócić mleko krowie poczarowanej, należy ją okadzić różnymi ziołami z dodatkiem wosku z paschału (Mrs).

DYSC 'ogpol. deszcz'

Zjawiska przyrodnicze zwiastujące deszcz lub jego brak

▲ *Jak ziaba wychodzi z potoka do góry, to na dysc.*

▲ *Jak ziaba mokro, to na pogodzie, jak sucho, to na dysc.*

▲ *Jak sie kury długo pasom, to na drugi dzień be dysc (BT); (BT, RW).*

▲ *Jaskółki nisko furgajom – na dysc (BT); (BT, Rb).*

▲ *Jak prziseł taki powicher, co broł siano, abo krynciyl liściami, to o trzy dni będzie dysc.*

▲ *Jak słonko zachodzi i jes takie cyrwone, krawawe, tak zachodzi za takom cornom, brzidżkom chmure, to będzie dysc, a jak piyknie zachodzi za Babiom Górze, to będzie pogoda.*

▲ *Jak leje i na mlakak* [‘kałużach’] *się robiom bańki, to trzi tyżnie psota mrowano.*

▲ *Jak muchy dozyrajom, to tyz bedzie abo burza, abo dysc.*

▲ *W Jurgowie to tak godajom, ze jak Hawrań dymi, to na dysc.*

▲ *Jak smród ze szamba abo gnojnicý pcho się do chałupy, to na dysc.*

▲ *Władek ze Zymbu godo, ze bedzie dysc, jak go łupie w kryngosłupie.*

▲ *Jak słychno, ze woda w Białce sumi na dole, to na dysc, a jak na górze, to na pogodę.*

▲ *Jak miesioncek w kole, to tyz na zmianę* [tj. na deszcz].

▲ *Jak się psy pasom, to tyz bedzie dysc.*

▲ *Jak Wielki Piontek jasny, to cały rok strasny* (czyli będą burze, gradobicia itp.).

▲ *Świnie cochrajom się na dysc.*

▲ *Jak Cyrwony Wyrk zawalony mgłami, a to dysc, to za-rodz dysc, a jak nie zawalony, to niy.*

▲ Grzyby wyrastające na gnoju przy domu zapowiadają deszcz do 3 dni.

▲ Jeśli krowy pasą się długo i nie chcą odejść z pastwiska, to jest to zapowiedź zmiany pogody na deszczową.

▲ Głośny rechot żab wróży deszczową pogodę.

▲ Muchy wchodzące do domu gromadnie zapowiadają deszcz na drugi dzień.

▲ Stada pasących się wron zapowiadają deszcz.

▲ Zawilgocony ZIABI KAMIYŃ, tzn. płaski kamień przed wejściem do domu, który wilgotnieje przed deszczem, przez co niekiedy siadają na nim żaby.

▲ “Płacz” ARONOWEGO UCHA, tzn. kalii, zapowiada zmianę pogody na deszczową.

▲ POMŁODY, czyli drobne, białe chmurki, podobne do rybich łusek, wróżą deszcz do 3 dni.

▲ POMŁODY zapowiadają też długotrwałą deszcz.

▲ Mocno odczuwalne śmierdzące zapachy z chlewów, z wychodka zapowiadają pogodę deszczową.

▲ Pohukiwanie w czasie deszczu wróży zdecydowaną poprawę pogody.

▲ Jeśli wokół księżycy, w znacznej odległości od niego, pojawia się świetlista otoczka, to jest to zapowiedź pogorszenia się pogody, deszczu w ciągu najbliższych trzech dni: *Miesionc w kole – na zmianę.*

- ▲ Brak rosy wieczorem zapowiada deszcz na drugi dzień.
- ▲ Niezwykła przejrzystość powietrza zapowiada deszcz na drugi dzień.
- ▲ Kropelki wody na końcach liści PŁACKA, tj. rośliny doniczkowej o kilkumetrowych pędach i sercowatych, ostro zakończonych liściach, zwiastują nadejście deszczowej pogody.
- ▲ Jeśli słońce wschodzi czerwone z jaskrawymi promieniami, a nad nim pojawia się czarna chmura, to w ciągu dnia będzie padało.
- ▲ Błado zachodzące słońce wróży deszcz na drugi dzień.
- ▲ Podwójna tęcza zapowiada długotrwały deszcz.
- ▲ Mętniejszą w stawie woda zapowiada deszcz.
- ▲ Obecność rosy rano zapowiada słoneczną pogodę w dzień, brak rosy – pogodę deszczową.
- ▲ Wychodzenie glist z ziemi wróży deszczową pogodę.
- ▲ Deszcz zapowiadają też: zachowujące się niespokojnie zwierzęta, świnie taplające się w błocie, liżące się koty, psy wpychające się do ciepłego miejsca, wrzeszczące, kraczące ptaki.
- ▲ Dym z komina, snujący się po dachu – zapowiada deszcz, idący prosto do góry – pogodę słoneczną.
- ▲ U osób chorych na gruźlicę przed deszczem nasila się kaszel, u osób cierpiących na schorzenia reumatyczne nasila się łamanie w kościach.
- ▲ Przed deszczem zagojone blizny na powrót bołą.
- ▲ Przed deszczem ludzie stają się nerwowi i są skłonni do kłótni lub stają się melancholijni.
- ▲ Jeżeli dziewczyna, mieszając jedzenie w garnku, ciągle uderza o jego ścianki bądź dno, to w dniu jej ślubu będzie padał śnieg lub deszcz (w zależności od pory roku).
- ▲ Szczęście lub łzy w przyszłym małżeństwie wróży też pogoda w dniu ślubu – słońce zapowiada harmonię i szczęście, deszcz – łzy i cierpienia. Deszcz traktowany jest jednak przez niektórych jako bardzo dobry znak.
- ▲ GYNSIORKA [‘przywrotnik (*Alchemilla sp.*)’], święconą na Matkę Boską Zielną, odwraca deszcz i grad.
- ▲ Mycie ręki lub nogi w deszczówce spływającej z rynny pomaga pozbyć się KURZOWEK.
- ▲ Piskliwy głos KANI (ptaka) zwiastuje deszcz: *Było to strasznie downo, kie jesce Pon Jezus chodził po świecie i urodził z ludziami. Ale urodził tyz ze zwiyrzyntami i z ptocctwym leśnym. Idzie roz Pon Jezus bez las, ka było strasznie duzo ptocctwa leśnego. Pocuł, ze kansi sie piekom moskole. Patrzi, a to kania*

wybiyro dziubym ciasto z niecek, kładzie na ozpolone płaskie skole, co ik po nasemu skrzizale nazýwomy, ozklepuje skrzydlami i piece. Pon Jezus powiadio do niyj: – No coz, bedzie jaki moskol lo mnie? – Kania powiadio: – Wyskrobcie se hań co po nieckak, co sie oblypiylo, to wom upieke. – Pozbiyroł Pon Jezus po nieckak. Nie było tego duzo, mało bulecka i podol kani. Ona to osklepała skrzydlami na ozpolonyj skale i wte sie stały wielkie dziwy. Z tyj małyj bulecki, wyrós i upiyk sie wielki, piykny moskol. Kie to kania dojrzała, zol sie jyj zrobiyło tego moskola. Powiadio: – Mielišcie wyskrobać niecki, a wyście ino pozbiyrali po nieckak. Kcecie jeś, wyskrobcie niecki, a jo wom moskol upiekym. – Wyskroboł Pon Jezus niecki lyzkom drewnianom. Było tego strąśnie malučko. Ale kie kania cista tom odróbecke na ozpolonom skrzizale, pocyna ta odróbecka rós na wielkom bule. Ozklepała jom kania skrzydlami na cynko. Upiyk sie z tego nojwyjnyksý i nojpiyknijsý moskol. Pojrzala kania na Pana Jezusa i powiadio: – Dziś wom nie dom! Prziđcie jutro, to wom zaroz rano upiekym piyrśy moskol! – Ale Pon Jezus powiadio: – Jo cie juz wiyncyj o moskol pytoł nie bedym! Ale za to, ześ mi nie dała jeś, kiek był głodny, ty bedzies pragnýła wody. Ino wte sie napijes, kie bedzie dysc, a ty otworzis dziub do góry i dysc ci jom naleje. Ani z potoka, ani ze źróđła, jako ine ptoki, nie dos rady. Tak to, kiedy długo dysca ni ma, to kania spragniono woło: – Pić, pić, pić. Jaz sie Pon Jezus zlituje i nagodzi dysca, coby pić nie pragnýła. Kie kania zacýno wołać pić, starzi ludzie powiadajom, ze bedzie dysc, bo kania pić woło.

▲ Długotrwałe i groźne deszcze sprowadza SMOK.

▲ Wg wierzeń długotrwałe deszcze były następstwem powieszenia się kogoś i pochowania go w nie poświęconej ziemi. By odmienić pogodę, wisielca takiego należało wykopać i spalić.

▲ Do odpędzania nadciągającej burzy i ulewne go deszczu od dawna używano LORETANSKICH DZWONKÓW:

Sennik ludowy: Widzenie we śnie pięknych, zdrowych grzybów, zwłaszcza borowików, rosnących w lesie, wróży opady śniegu lub deszczu (w zależności od pory roku).

d) przez uzupełnienie opisu słownego ilustracjami

Ilustracje są jedną z trzech form (obok słownej i dźwiękowej) prezentacji świata góralszczyzny. Zostały one podzielone na 15 grup tematycznych, wyodrębnionych arbitralnie na podstawie ważności konkretnych pól znaczeniowych dla lokalnej społeczności. O roli ilustracji w *Leksykonie* była mowa już wcześniej.

Podsumowując, wypada tylko jeszcze raz podkreślić: tworzony współcześnie słownik gwarowy bez ilustracji, bez filmów, jest dalece niewystarczającym tak metodologicznie, jak i praktycznie. W sytuacji, kiedy tradycyjna kultura wiejska coraz częściej odchodzi w przeszłość, leksykograficzna jej prezentacja bez ilustracji nie spełnia podstawowego warunku informacyjnego. Zwiększenie kosztów i czasu pracy, jakie się z tym wiążą, nie są żadnym usprawiedliwieniem dla rezygnacji z unowocześniania słownika gwarowego.

1. *Co wieś*, to inna pieśń. Słownik gwary Bukówca Górnego w Wielkopolsce i regionu Spisza w Małopolsce. Kraków. 2014.
2. *Словарь русских народных говоров* / Гл. ред. Ф.П. Филин, Ф.П. Соколетов, С.А. Мызников. Вып. 1–. М.; Л.; СПб. 1965–.
3. *Dulak-Kulej* K. Słownik Jaguliny. Naskifłojców mowa. Piwniczna Zdrój. 2015.
4. *Inny* słownik języka polskiego / Red. M. Bańko. Warszawa. 2000.
5. *Kąś J.* Słownik gwary orawskiej. Kraków. 2003. II wyd. 2011.
6. *Kąś J.* Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej. T. I. A–B. Bukowina Tatrzańska-Nowy Sącz. 2015. T. II. C–Do. Bukowina Tatrzańska; Nowy Sącz. 2015. T. III Dó–Gr. Bukowina Tatrzańska. 2016.
7. *Słownik gwar polskich* / opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kier. M. Karasia. Wrocław. 1977–.
8. *Slovník nářečí českého jazyka A-C*. <http://sncej.ujc.cas.cz/> (dostęp 2016–03–24).
9. *Sychta B.* Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej. T. I–VII. Wrocław; Warszawa; Kraków. 1967–1976.

WHY DOES IT AN ILLUSTRATED LEXIS OF DIALECT AND CULTURE NOT A GRAMMAR GLOSARRY?

The article describes different types of materials presentation in dialect dictionaries. The necessity of finding new solutions in dialect lexicography is discussed. It is established that modern dictionary without illustrations, broad contexts does not correspond to the latest methodological principles and is imperfect for practical application. Increasing the costs and working time for making such works is not a reason for the refusal to upgrade the vocabulary articles.

Key words: dialect lexicography, illustration, broad context.

Флорономи в говірках Рівненського Полісся

Полісся перебуває в зоні екологічного лиха, тому задля збереження мовної та культурної інформації цього ареалу необхідна фіксація лексики говірок, що є актуальним завданням для мовознавців. Для відтворення мовної картини світу, як зазначає О.В. Юдін, слід зараховувати не тільки базову “системну” семантику [2, 19]. Рівненське Полісся в минулому – зона контакту племенних мов, а сьогодні – перехідних говірок, де мікросоціум вирізняє себе за мовними ознаками: у нас *говорат т'вердо* (Вовчиці Зарічн., 2), за іншими елементами культури: у нас *не чарували д'івки хлопців // це у сусідних селах* (Вовчиці Зарічн., 3). Інтерес становить система знань про рослинний світ у мовленнєвій діяльності носіїв говірок, у тематичних дискурсах. Ми записали тексти про природу в сс. Вовчиці та Дібрівськ Зарічненського р-ну Рівненської обл. Говірки належать до західнополіського говору та перебувають у зоні взаємодії західно- та середньополіських говірок.

Пізнання рослинного світу в сучасних записах демонструють різноманітні способи вербалізації. Серед зафіксованих номінацій на позначення елементів рослинного світу чимало семантично непрозорих для носіїв говірки, оскільки з'явилися порівняно недавно – засвоєні з довідників та лікарських порадників. Літературні назви нерідко співіснують із місцевими: *пустирник та'ке 'з'іл':а йе ну йак у нас 'кажут' по укра'йїнс'кому / по на'родному со'бача про'кива* (Вовчиці Зарічн., 2). У говірці с. Вовчиці *бобівник* (*Menyanthes trifoliata* L.) – назва рослини, яку приймали заготівельники сировини, сьогодні вона заступила колишню *козлики*, яка здавна відома на позначення поживного для худоби дикороса. Мотиваційно прозора діалектна фітолексема безпосередньо органічно маніфестує господарську цінність та роль у традиційній культурі мікросоціуму. Флорономи літературної мови покликані представляти загальнонародний досвід і зорієнтовані насамперед на наукове пізнання світу. На мовній периферії в першу чергу відбувається втрата конотативної семантики фітолексем, оскільки вербальне оформлення рівня пізнання світу діалек-

тоносіями без сучасних інтерпретацій і пояснень втрачається. Під час бесіди часто виникають ситуації, коли рослину застосовують і описують, проте назви пригадати не можуть. Реалія без назви для мовців перестає існувати [1, 106].

Внутрішня форма флорономена може зберігати окреме архаїчне значення або бути зумовленою іншою мовною системою. Так, офіційні топоніми *Дібрівськ* і *Зелена Діброва* мешканці сіл вимовляють *'Дубровск* і *Зелена Дуб'рова*. Апелятив *дуброва*, від якого вони утворені, у досліджуваній говірці має значення ‘просянка розлога, *Milium effusum* L.’: *тра'ва ви'сокайа во'на та'кайа з'найете би р'е'зучайа / б'і з оче'рету та'ка широко'листа ви'сока / да 'бало по дуб'рови 'наслови // то'вар* (Дібрівськ Зарічн., 5). Інших значень у цій говірці слово не має. У суміжній говірці с. Бережки Дубровицького району *дуброва* – ‘трава на лузі, на якій випасають худобу’. СУМ слово *діброва* подає зі значенням ‘листяний ліс на родючих ґрунтах’ із посиланням на твори Т. Шевченка та І. Нечуя-Левицького [СУМ 2, 143]. *Дуброва* і *діброва* Словник Б.Д. Грінченка засвідчує як фонетичні варіанти слова [Словарь 2, 452]. Виникли вони внаслідок контамінації *dǫbъ* ‘дуб’ і **dǫbъg* (**dǫbъg*) ‘нетрі’, реконструйовують індоєвропейське **dhumb-g-* ‘багнисте місце, поросле лісом’, із якого розвинулося значення ‘дубовий ліс’ на загальноукраїнському просторі [ЕСУМ 2, 84]. Порівняння фітономена *дуброва* з виявленим локальним значенням із литовським *dumbrava* ‘багнисте місце’, яке подає ЕСУМ, вважаємо правомірним. Отже, флорономен *дуброва* у говірці сс. Вовчиці та Дібрівськ виник унаслідок метонімічного перенесення: ‘багниста місцевість’ – ‘трава на болоті’. Наукова ймовірність таких висновків підтверджує реалізація семантики слова у місцевому пісенному фольклорі.

Значенню слова загальнонародної мови *діброва* тут відповідає фітономен *дуби*: *о'то Хому'тишиче / то П'і'ски / то Буц'а'хи / то Дуб'и / у дуб'бах'ето 'тоже ха'ти бу'ли / з'вали Дуб'и //* (Вовчиці Зарічн., 1). Зафіксовано похідні від *дуб* – *дубець* зі значеннями ‘пагін’, ‘галузка’, ‘гілка’: *из 'сил'аи // из вер'би та'ки 'кошик / загі'найем'ети б'ручки накла'даєм / а'ето вже дуб'ц'і о' /'ето дуб'ц'і / а'ето'н'еаке хто його з'найе //* (Вовчиці Зарічн., 4).

У говірці с. Вовчиці словом *сварибаба* позначають ‘планун булавовидний, *Lycopodium clavatum*’. Саме з цієї рослини плели дівчата вінки. Можливо, назва вмотивована дієсловом

сваритися, адже рослина має тонке розгалужене стебло, довжина якого сягає від одного до трьох метрів, укрите вузькими лускуватими або голкуватими листками, і викликає в уяві асоціацію зі злим язиком. Проте це місцевість, де села позначені топонімами *Сварищевичі*, *Сварині*, умотивовані ім'ям бога вогню *Сварога*; підтвердженням цьому є також знаки сонця на старих хатах. Щодо версій про походження назв сіл, то існують перекази про жінок, які тут сварилися. Від носіїв говірки вдалося записати такі свідчення, які можуть вказувати на іншу мотивацію назви рослини. До Великодня у Вовчицях *красили красним яйця* (*Красильна субота* у говірці) у лушпинні цибулі (Вовчиці Зарічн., 6), проте якщо хтось помер у родині й не минуло ще відтоді року, то яйця фарбували в настій сварибаби або залишали білими. Пофарбоване в такий спосіб яйце було блідо-зелене. Якщо *красне яйце* в слов'янській міфології – символ сонця, знак життя, то, може, й не випадково через жалобу яйце фарбували у сварибабі. Отже, рослину цю використовують у ритуальних діях. Інформант також повідомила, що сварибаба подібна до ялівцю. Припускаємо, що колись саме вона, а не ялівець, поряд із барвінком, оздоблювала коровай, бо *яловий*, від якого утворено *ялівець*, – ‘який не дає приплоду’ [СУМ 11, 643], суперечить іншим символам короваю, що позначені словами *тройчасти гілки*, *шишка* тощо.

Засвідчене нами використання рослини в господарській діяльності, лікувальній практиці, магії на Поліссі відображене у внутрішній формі деяких галицьких та бойківських номенів – *жовтило*, *тилочник*, *поясник*, *опоясник* [1, 153–155]. У с. Серники Зарічненського району рослину використовували для зв'язування ніг покійника, яку потім могли вжити для магічних дій, спрямованих на приваблиння особи протилежної статі.

І.В. Сабадош флорономени *свара*, *сварник*, які мають спільний корінь із західнополіським *сварибаба*, мотивує повір'ям про заборону вносити рослину в оселю, оскільки її поява спричиняє сварку, чвари. Привертає увагу виявлений науковцем евфемізм *нетота*. Вважаємо, що уникали вживати флорономен саме з коренем *свар-*, який був пов'язаний із іменем верховного божества.

Номінації явищ традиційної народної культури розкривають свої значення через сукупність форм і зміст обрядових символів. У розгорнутих контекстах виявляються та увиразнюються різноманітні аспекти культурно-міфологічної семантики назв

рослин у національній картині світу. Руїнування екології середовища, глобалізація зумовлюють міграційні процеси, переорієнтацію в системі одвічних цінностей, як наслідок – знищення мікрокультури окремих ареалів Полісся. Необхідне роз'яснення значимості автентичного мовлення та духовних надбань мікросоціуму як вагомих елементів загальнонародної культури. Цінність інформації про народні світоглядні знання, яка сьогодні збережена й доступна для вивчення і фіксації, непересічна.

1. *Сабадош І.В.* Історія української ботанічної лексики (XIX – початок XX ст.). Ужгород. 2014.

2. *Юдін О.В.* Етнолінгвістичне вивчення народної культури і проблема дефініювання // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 52. 2011.

ЕСУМ *Етимологічний словник української мови: в 7 т. Т. 2. К. 1985.*

Словарь *Словарь української мови: в 4 т. Т. 1–4/За ред. Б. Грінченка. К. 1958–1959.*

СУМ *Словник української мови: в 11 т. Т. 1–11. К. 1970–1980.*

Інформанти:

1. Масевич Федора Гнатівна, 1934 р.н., без освіти.
2. Мельникович Параска Оксентіївна, 1948 р.н., освіта 8 класів.
3. Усович Гнат Михайлович, 1930 р.н., освіта 3 класи.
4. Швая Анастасія Григорівна, 1934 р.н., освіта 11 класів.
5. Швая Ганна Андріївна, 1936 р.н., освіта 7 класів.
6. Швая Серафима Іванівна, 1934 р.н., без освіти.

FLORANOMENS IN THE RIVNE POLISSIA DIALECTS

The analyzed dialectal vocabulary of Vovchytysi and Dibrivsk villages, Zarichne district, Rivne oblast demonstrates common and individual features of local traditions. It can serve as a marker for studying of dialects groups within Western Polissia dialects and interaction of dialects and linguistic systems. The views on motivational features of areal floronomens *Dubrova* (*Milium effusum*) and *Svarybaba* (*Lycopodium clavatum*) are presented in the article.

The explanation of the significance of authentic speech and religious heritage of a microcommunity as important elements of public culture is necessary because the information which is now stored and available is deliberately inherited as people's ideological knowledge that has outstanding value.

Key words: Western Polissia dialects, dialect floronomens, lexical semantics, motivational features.

Тексти як джерело вивчення та збереження українських східностепових говірок Донеччини

Східностепові говірки Донеччини належать до новостворених говірок південно-східного наріччя й виникли внаслідок пізнього заселення й дозаселення, яке найбільш інтенсивно відбувалося в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Більшість переселенців були носіями говірок південно-східного наріччя, але важливу роль відіграли й представники північного та південно-західного нарічч. У мовній структурі говірок Донеччини залишили свій відбиток носії інших слов'янських та неслов'янських мов (росіяни, болгары, серби, греки, німці, євреї та ін.). “Новостворений діалектний континуум відзначається такою рисою, як гетерогенність, що впливає із часової і просторової нерівномірності заселення регіону вихідцями з територій поширення різних діалектів української мови, а також носіїв інших мов” [6, 81].

Східностепові говірки привертають увагу дослідників своєю мовною структурою, що зумовлена історією формування та розвитку, хоча й досі залишаються чи не найменш вивченими з-поміж інших південно-східних говорів. Актуальність дослідження говірок Донеччини зумовлює передусім те, що, “знаходячись на перехресті кількох діалектних масивів (наддніпрянські, слобожанські, донські говірки) і ввібравши під час свого утворення риси старожитніх говорів та говірок більш пізнього формування, зазнавши впливу іншомовних вкраплень, ці говірки [...] залишаються недостатньо вивченими на всіх структурних рівнях” [7, 99].

На разі чи не найважливішим видається збереження найповнішої за обсягом інформації про східностепові українські говірки, доки вони не зазнали глибинних структурних перетворень унаслідок не тільки інтенсивної міждіалектної взаємодії, а й через бойові дії, що охопили в 2014 р. частину Донецької обл. Згодом це уможливить підготовку докладних описів зазначених новостворених діалектних систем.

Чимало інформації про східностепові говірки вже зібрали діалектологи кількох поколінь. Аналізу діалектних рис до-

нецьких говірок на різних мовних рівнях присвячено роботи З.Л. Омельченко, Л.Д. Фроляк, В.О. Дворянкіна, Н.П. Сіденко, М.С. Кушмет та ін. У монографії Л.Д. Фроляк синтезовано свідчення про поширення, типологію українських східностепових говірок та умови їхнього розвитку на території пізнього заселення, докладно проаналізовано особливості фонетичної системи говірок зазначеного діалектного масиву. Однак, “при незаперечній інформативності атласів та монографічних описів говірок кожен із цих типів праць має свої завдання, а відтак, – і певні обмеження щодо обсягу і характеру залучуваного матеріалу. Ці обмеження зневиразнюють цілісні образи говірок як комунікативних систем. Неповноту свідчень описових та лінгвогеографічних праць значною мірою компенсують діалектні тексти, які є наближенням до фотографічного відтворення не лише окремих звуків (resp. звукотипів), словоформ, а й послідовності розгортання тексту як цілості у мовленнєвому потоці” [2, 8].

Успішний розвиток діалектологічних досліджень залежить від створення такої емпіричної бази, яка б достатньо забезпечувала вимоги сучасних досліджень і відображала відомості з різних діалектних зон усього українського діалектного континууму. Таку інформацію про діалектну мову дають зв’язні тексти. “У діалектному тексті як різновиді мовного простору виявляється реальне співвідношення структурних елементів говірки, їх синтагматичні зв’язки, квантитативні характеристики; у ньому виразно проступає поділ одиниць за частотою їх використання у говірковому мовленні” [2, 9]. В українському мовознавстві вже опубліковано низку зібрань українських діалектних текстів: “Говірки Чорнобильської зони” (К., 1996), “Українські говірки південно-західного наріччя” (Львів, 2005), “Українські східнослобожанські говірки” (Луганськ, 2011), “Говірки Черкащини” (Черкаси, 2013) тощо. У цьому плані східностепові говірки дотепер залишаються недостатньо представленими. У 1998 р. в Донецькому державному університеті побачило світ науково-навчальне видання “Східностепові українські говірки”, що стало чи не першою публікацією зв’язних текстів, записаних у 1995–1998 рр. у населених пунктах Донеччини та сусідніх областей; вони містили яскраві фонетичні, словотвірні, лексичні, морфологічні, синтаксичні

особливості новостворених східностепових говірок. Відтоді кафедра української мови ДонДУ (згодом кафедра української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету) розпочала масштабну роботу щодо записування, розшифровування та опрацювання діалектних текстів, які відображали б мовні особливості українських східностепових говірок, та створення Хрестоматії східностепових українських говірок. Мережу обстежених населених пунктів було значно розширено – з 52 до 100 н.пп.

Упорядники Хрестоматії прагнули насамперед відтворити мовні образи східностепових говірок, розташованих на території всієї Донецької обл. Отже, метою роботи стала фіксація особливостей живого українського мовлення східностепових говірок, однотипних та різних за материнськими діалектними основами, що в умовах індустріалізованого Донбасу збереглися й активно функціонують у селах, невеликих містах та на околицях великих міст. Так, до Хрестоматії ввійшли тексти, що передають особливості “акаючих” говірок Донеччини переважно з північноукраїнською діалектною основою. Наприклад: *йа малой бул^а / бат'кі ро^асказували / шо го^ало^ад^аб^авка бул^а / шо хл'ба ни^ед^е не^е к^упи^еш / хо^ад^или в го^ро^д по^а хл'б / прийди^еш / а в магази^н'і не^ема^а йог^о / разби^ерали л'юди / йак'і зан'імалис' сп'ікул'ац'ійей / бо по^ки до^айд^еш / автобуси то^ад'і не^е хо^ад^или / п'ішки в'іс'ім к'ілометр'ів / а по^ат^ом на талкушк'і про^адава^али / а в'ін до^аро^агий там був / сто рубл'ів // (Москаленко Надія Степанівна, 1934 р. н., с. Гришине Красноармійського р-ну Донецької обл.).*

Тексти, записані в говірках Донеччини, що є континуантами південно-східних материнських говірок (середньонаддніпрянських, нижньонаддніпрянських або слобожанських), безперечно, становлять основу Хрестоматії. Наприклад: *і галушкі робіли / вода закип'іт' / карт^ошку кідайем / кідайем зажарку і на муц'і м'ісимо к'істо / к'істо м'ісим / йесл'і йес'т' йайечко / на йайечку / а нема йайечка / на кисл'ачков'і або молочков'і / зам'ісіли к'істо / а тод'і др'ібн^ен'ко рве^емо і кідайем у бул'йон / в'ін ужé не^е бул'йон / а з карт^ошкою / коли галушкі спли^ев^ут' нав^ерх / зажарку туд^а кідайемо // (Кукулевська Ганна Пилипівна, 1935 р. н., с. Костянтинівка Мар'їнського р-ну Донецької обл.); так ну шо / ш чо^ого нач^ат' / зайечка / йа*

тв'їй д'едушка / Хиґжн'ак Гриґор'їй Бори́сович / два́ц':ат' п'áтого го́да рожд'ен'їя / тут роді́вс' / в Ол'г'єнк'ї / тут хре'сті́вс' / тут пройшо́в усé / і до а́рм'її / і п'їсл'а а́рм'її / і до фрóнта / і п'їсл'а фрóнта / образо́ван'їє в мене / не' дала во́йна полу́чїт' / так шо їа ко́нчив сре́дн'у шко́лу / посту́пїв у Кї́їєвс'кїй ун'їве'рси'тет / ра́ни од'крі́лис' / вс'о забро́сив / в д'ев'атна́ц':ат' год став інвал'їдом во́їні і по с'о́гoдн'їшн'їй ден' / ота́к в мене жиз' сло́жїлас' // (Хижняк Григорій Борисович, 1925 р. н., с. Ольгинка Волноваського р-ну Донецької обл.).

Робота над Хрестоматією східностепових українських говірок передбачала виконання таких завдань: зробити аудіозаписи зв'язного діалектного мовлення Донеччини, розшифрувати тексти спрощеною фонетичною транскрипцією, подати найбільш інформативні уривки, які передають найтипівіші риси обстежуваних говірок. На сьогодні Хрестоматія містить близько 300 сторінок діалектних текстів, що дають уявлення про найважливіші особливості новостворених донецьких говірок на всіх структурних рівнях у тому вигляді, у якому вони збереглися на початку ХХІ ст. Цінність запропонованих текстів посилює те, що вони містять розшифровані записи з майже зруйнованих або дуже пошкоджених унаслідок бойових дій населених пунктів, зокрема, м. Мар'їнка, м. Красногорівка Мар'їнського р-ну, с. Первомайське та с. Верхньоторецьке Ясинуватського р-ну, с. Широкіне Новоазовського р-ну; записи з говірок, розташованих нині на окупованих територіях Донецької обл.: смт Ясинівка Макіївської міської ради, смт Оленівка Єнакіївської міської ради, смт Зуївка Харцизької міської ради, с. Старомихайлівка Мар'їнського р-ну, с. Роздольне Старобешівського р-ну, с. Степанівка, с. Вільховчик і с. Дмитрівка Шахтарського р-ну, с. Благодатне Амвросіївського р-ну та ін. Воєнні дії спричинили значні міграційні рухи на обстежуваній території, що неминує призведе до непоправних змін у мовній структурі східностепових говірок. Крім цього, на окупованих територіях українські говірки постійно перебувають під загрозою знищення. Тому деякі підготовлені тексти можна вважати раритетними, оскільки вони відображають різновиди української діалектної мови, вільне функціонування якої сьогодні в частині Донецької обл. є практично неможливим.

Упорядники Хрестоматії орієнтувалися на такі зразки діалектного мовлення, які репрезентують його традиційний шар (записи зроблено в основному від людей старшого віку, переважно з початковою або неповною середньою освітою, які прожили все життя в одному населеному пункті). Наведені тексти паспортизовано, зокрема зазначено такі дані про інформанта, як прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, освіту, ким працював.

Для збереження “різнобарвності звукової панорами обстеженої говірки” [1, 5] тексти не схематизовані, вияви тих чи інших фонем не втиснуті в певні межі, а тому наявні випадки, коли в мовленні одного інформанта та сама фонема в ідентичних фонетичних умовах виявляється по-різному. Недоліком підготовленої Хрестоматії на сьогодні видається використання спрощеної фонетичної транскрипції, яка дає змогу відобразити практично всі мовні особливості досліджуваних говірок, однак порушує принцип представлення діалектного матеріалу в загальномовній Хрестоматії українських говорів.

Під час добору текстів було враховано такі основні моменти: наведені записи точно передають оригінальне мовлення; відображають різноманітну тематику; із джерел дібрано уривки зв'язного мовлення, найбільш насичені діалектними рисами. Щодо змісту пропоновані тексти становлять розповіді інформантів на вільні теми (переважно це автобіографічні оповіді, розповіді про соціалістичні перетворення, голод 1933 р. та 1947 р., про особливості харчування, родинну обрядовість, будівництво тощо).

Отже, Хрестоматія містить діалектні матеріали, що відображають риси сучасного діалектного мовлення Донеччини, є зразком новостворених українських говірок, євристично цінних для дослідження української діалектної мови в цілому.

1. *Говори української мови* (Збірник текстів) / Відп. ред. Т.В. Назарова. К. 1977.

2. *Гриценко П.Ю.* Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок // *Говірки Чорнобильської зони. Тексти* / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.

3. *Гриценко П.Ю.* Діалектний фонофонд як джерело інформації про українську мову // *Український діалектний фонофонд*. К. 2004.

4. *Клименко Н.Б.* Деякі матеріали до Хрестоматії східностепових українських говірок // Граматичні студії: Збірник наукових праць. Вінниця. 2015.

5. *Східностепові українські говірки: Науково-навчальний посібник /* За заг. ред. А. Загнітка. Донецьк. 1998.

6. *Фроляк Л.Д.* Типологія українських говірок території пізнього заселення (на матеріалі говірок Донеччини) // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка: Філологічні науки. Вип. 10. Луганськ. 1999.

7. *Фроляк Л.Д.* Українські східностепові говірки Донеччини. Дрогобич. 2013.

TEXTS AS THE SOURCE OF STUDING AND REMAINING UKRAINIAN EASTERN STEPPE DIALECTS IN DONETSK OBLAST

In the article it is emphasized on the significance of the dialectal texts as a source of studying and preservation of Eastern Steppe dialects in Donetsk oblast, on the necessity of systematization and publication Eastern Steppe dialects texts recorded during last years. The suggested examples of dialectal speech give an idea about the most important patterns in newly-built Donetsk dialects on all structural levels in the form they preserved at the beginning of 21st century. The process of the *Chrestomathy of Eastern Steppe Ukrainian dialects* making is analyzed.

Key words: Eastern Steppe dialects, dialectal text, dialectal feature, chrestomathy of dialects.

Акцентна система говірок Чорнобильської зони: наголошення іменників

Дослідження традиційної культури, мовної системи говірок Чорнобильської зони є актуальним, оскільки “Полісся, зокрема його центральна частина (у давнину – територія слов’янського племені *деревлян*), справедливо оцінюється як одна з архаїчних зон слов’янського світу. Саме поліські свідчення про мову, археологію, традиційну матеріальну й духовну культуру часто служать для славістів відправною точкою у реконструкції найдавніших етапів історії слов’ян” [8, 3]. Водночас дослідити цей мовний простір не просто, адже після Чорнобильської катастрофи 1986 р. поліщуків було переселено, почалося змішування, контактування носіїв різних діалектних систем. Говірки Чорнобильської зони, які є частиною середньополіського діалекту північного наріччя, науковці вивчали в лінгвогеографічному, дескриптивному, текстографічному аспектах (див., зокрема, праці Т.В. Назарової, А.М. Залеського, М.В. Никончука, П.Ю. Гриценка, О.А. Малахівської, Л.В. Дикої, Ю.І. Бідношиї, Л.А. Москаленко, Л.Г. Паламар, М.М. Ткачук та ін.). Ці говірки репрезентовані в загальноукраїнському (*Атлас української мови. Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі*) та загальнослов’янському (*Загальнослов’янський лінгвістичний атлас*) контекстах. Індивідуальне обличчя говірки увиразнюють і відомості про акцентну систему, функціонування якої яскраво демонструють діалектні тексти. На деякі особливості наголошення в різних аспектах у поліських говірках звернули увагу В.М. Ганцов [7, 8], Ф.Т. Жилко [9, 63–89], С.П. Бевзенко [1, 149–149], І.Г. Матвіяс [12, 44–54], І.О. Варченко [3, 46–59], В.В. Власенко [4, 128–129], Г.С. Кобиринка [10, 112–115].

Ми поставили за мету проаналізувати найвиразніші акцентуаційні особливості іменників у говірках Чорнобильської зони. Джерелом дослідження послуговували свідчення діалектологів кількох поколінь, зокрема лінгвогеографічні праці, у яких відтворено просторове варіювання: *Атлас української*

мови, Т. 1 (К., 1984), *Лексичний атлас Правобережного Полісся* М.В. Никончука (Київ; Житомир, 1994), *Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті* Т.В. Назарової (К., 1985), у якому представлено і карти, присвячені наголошенню – кк. № 41–43. Попри незаперечну інформативність атласів, обсяг відомостей щодо наголошення в них обмежений, оскільки вони не відображають акцентних особливостей у живому мовленні. Цю прогалину компенсують діалектні тексти. Саме тому основним джерелом акцентуаційного аналізу послуговували текстографічні праці – *Говори української мови* (Збірник текстів) (К., 1977), *Говірки Чорнобильської зони. Тексти* (К., 1996), *Говірка села Машево Чорнобильського району* (К., 2003), а також власні записи із говірки с. Сукачі Іванківського р-ну Київської обл. та записи, здійснені разом із М.М. Ткачук, від мешканців колишнього с. Корогод Чорнобильського р-ну Київської обл. (після Чорнобильської катастрофи мешканців села було евакуйовано й компактно переселено в Бородянський р-н Київської обл. й побудовано для переселенців новий населений пункт – с. Новий Корогод)¹.

Акцентуацію іменників говірок Чорнобильської зони досліджено крізь призму рис, тенденцій наголошення, зафіксованих дослідниками раніше, що, як свідчить АУМ та описативні дослідження, диференціюють український діалектний простір. Це передусім наголошення окремих іменників у різних граматичних формах, зокрема:

а) у Н. в. одн.: *в'їў'ц'а* – *в'їў'ц'а* [АУМ 1, к. 178], *вузол* – *ву'зол* [АУМ 1, к. 82], *дрова* – *дро'ва* [АУМ 1, к. 150], *ком'ір* – *ко'м'ір* [АУМ 1, к. 95; 12, 37, 39], *кроп'ива* – *кро'пива* [АУМ 1, к. 316, 382; 12, 40], *пах'ва* – *пах'ва* [АУМ 1, к. 101], *руно* – *ру'но* [АУМ 1, к. 147], *с'кирта* – *скир'та* [АУМ 1, к. 103], *с'м'їт':а* – *с'м'їт':а* [АУМ 1, к. 148], *фартух* – *фартух* [АУМ 1, к. 99], *цебер* – *це'бер* [АУМ 1, к. 162, 372];

б) у Н. в. мн.: *ко'рови* – *коро'ви* [АУМ 1, к. 151, 389], *рукава* – *рука'ва* [АУМ 1, к. 213];

в) іменники жің. р. із суфіксом -к- у Н. в. мн.: *к'їст'ки*, *хуст'ки* – *к'їстки*, *хустки* [АУМ 1, к. 152; 12, 35, 37–38];

¹ Висловлюємо вдячність М.М. Ткачук за надані для аналізу затранскрибовані матеріали з говірки с. Новий Корогод Бородянського р-ну Київської обл.

г) іменники жініч. р. із суфіксом *-к-* у Р. в. мн.: *к'іс'ток* – *'к'істок* [АУМ 1, к. 153];

г) наголошення іменника в словосполученні *три б'рати* – *три бра'ти* [АУМ 1, к. 149].

Припускаємо, що, окрім зазначених особливостей наголошення, у досліджуваному просторі можливі й інші акцентуаційні закономірності. Оскільки джерело нашого дослідження – діалектні тексти, то очевидно, що актуальним є спостереження над наголошенням слів у словозмінній парадигмі. Водночас зауважимо, що в монологічному мовленні можуть бути представлені не всі відмінкові форми, тому ілюструватимемо тільки ті, які зафіксовано в проаналізованих джерелах.

У результаті дослідження закономірностей наголошення іменників у говірках Чорнобильської зони з'ясовано, що в цьому діалектному просторі, як і в більшості українських говірок, наголос вільний, різномісний, може бути нерухомим і рухомим. Кожна частина мови має свої особливості наголошення. Попри те, що наголошення непохідних та похідних іменників аналізують окремо, попередній розподіл непохідних та похідних іменників за акцентними типами уможливив виділити тенденції наголошення, властиві як непохідним, так і похідним іменникам.

У визначенні акцентних типів словозміни диференційною ознакою є рухомість чи нерухомість наголосу, зміна місця наголосу – з основи на закінчення чи навпаки. У словозмінній парадигмі іменника спостережено такі тенденції наголошення:

1. Зберігати наголос форми Н. в. одн.

Зазначену тенденцію зафіксовано в різних за структурою непохідних та похідних іменниках здебільшого I відм. жініч. р.:

а) двоскладові у формі Н. в. одн.: одн. *'баба* – мн. *'баб'і²* [ГЧЗ, 121]; одн. *'бабка* – мн. *'бабк'і* [ГЧЗ, 76], *'бабкам* [ГЧЗ, 75]; одн. *б'л'ашка* – мн. *б'л'ашк'і* [ГЧЗ, 83]; одн. *з'ек'тар* – мн. *з'ек'тар'у* [ГЧЗ, 25]; одн. *'дошка*, *'дошкам'і^у* [ГЧЗ, 345]; одн. *'качка* – мн. *'качк'і* [ГЧЗ, 77]; одн. *к'в'етка* – мн. *к'в'етки* [Говори, 121, 123], *к'в'еток* [ГЧЗ, 25]; одн. *ко'ров'і* – мн. *ко'ров'і* [К]; одн. *'корч'ма* – мн. *'корч'м'у* [ГЧЗ, 25]; одн. *к'ри'ша* – мн. *к'ри'ши^і* [ГЧЗ, 76]; одн. *'л'іст'ік* [ГЧЗ, 83], *'л'іст'іка* [ГЧЗ, 83], *на'л'іст'іку* [ГЧЗ, 83] – мн. *'л'іст'іку^у* [ГЧЗ, 83]; одн. *'матка*,

² Подаємо тільки один із фонетичних варіантів, засвідчених у діалектному мовленні.

ў *ма^тк'і* [ГЧЗ, 120], *ма^тци* [ГЧЗ, 77], *за ма^тку* [ГЧЗ, 120] – мн. *ма^тки*, *ма^так* [ГЧЗ, 120]; одн. *ол'ен'* – мн. *ол'ен'і* [ГЧЗ, 77]; одн. *на^ска*, *на на^ску* – мн. *на^ск'і* [ГЧЗ, 279; К]; одн. *ре^чка*, *ре^чк'і* – мн. *ре^чк'і* [ГЧЗ, 25]; одн. *со'ша* [ГЧЗ, 23], *со'шу* [ГЧЗ, 23], *со'шею* [ГЧЗ, 23]; одн. *с'ни'на*, *с'ни'ну* [ГЧЗ, 76]; одн. *ха^та* [ГЧЗ, 124], *ха^ту* [ГЧЗ, 124], ў *ха^т'і* [Говори, 121], (*на*) *ха^т'і* [ЛАНП, к. 49] – мн. *ха^ти* [ГЧЗ, 279; К; С], *по ха^тах* [ГЧЗ, 124]; одн. *це^рква* [ГЧЗ, 25], *це^ркв'и* [ГЧЗ, 25], *це^ркву* [ГЧЗ, 25] (і водночас *це^рк'ву* [ГЧЗ, 25]), ў *це^ркв'і* [ГЧЗ, 25];

б) трискладові у формі Н. в. одн. (множинні іменники у формі Н. в. мн.): одн. *б^лашечка* – мн. *б^лашечк'і* [ГЧЗ, 83]; одн. *ди^рачка* – мн. *ди^рачк'і* [ГЧЗ, 82]; одн. *зем'л'анка* – мн. *зем'л'анк'і* [ГЧЗ, 24]; одн. *з'нахар'ка* – мн. *з'нахар'к'і* [ГЧЗ, 76]; одн. *ка'рова* [ЛАНП, к. 7], *ка'рову* [ГЧЗ, 76] – мн. *ка'рови* [ГЧЗ, 76]; одн. *ко'роўка*, *ко'роўц'і* [Говори, 120]; одн. *кар'топл'а* [ЛАНП, к. 5] – мн. *кар'топл'і* [Говори, 127]; одн. *ко'п'ійка* [К; С], *ко'п'іку* [Говори, 120; К; С] – мн. *ко'п'ійки* [К; С], *ко'п'ійок* [Говори, 121]; одн. *ко^ро'ват'* – мн. *ко^ро'ват'і*, *но ко^ро'ват'і* [Говори, 114], одн. *кра'п'іва* – *кра'п'іви* [ГЧЗ, 76]; одн. *ма'л'ітва* – мн. *ма'л'ітви* [ГЧЗ, 121]; одн. *ма'ш'іна* – мн. *ма'ш'інам'і* [ГЧЗ, 78]; одн. *мо'н'істо* – мн. *мо'н'іста*, *мо'н'іст* [Говори, 113; С]; одн. *о'нучка* – мн. *о'нучки* [Говори, 114; С]; одн. *па'душка* [ГЧЗ, 350], *па'душку* – мн. *па'душк'і* [ГЧЗ, 350]; *пом'пушки* [Говори, 111], одн. *пос'тол'ем* – мн. *у пос'тол'ех* [ЛАНП, к. 57]; одн. *со'рочка* – мн. *со'рочк'і* [Говори, 113; С]; одн. *спод'н'іца* [ГЧЗ, 344; Говори, 113; С], *спод'н'іцој* [ЛАНП, к. 50, 91; Говори, 123]; одн. *ци'ганка*, *ци'ганци* [ГЧЗ, 123] – мн. *ци'ганк'і* [ГЧЗ, 123]; а також іменники чол. р.: одн. *комбаї'нер*, *комбаї'нером* – мн. *комбаї'нери*, *комбаї'нер'іу* [К; С]; одн. *мого'з'ін* [ГЧЗ, 25; С] – мн. *мого'з'ін'у* [ГЧЗ, 25; С], *мого'з'іноу* [ГЧЗ, 25]; одн. *чоло'в'ік* – мн. *чоло'в'іки* [Говори, 126; С]; множинний іменник *во'рота*, *во'рот'ем*, *на во'рот'ех* [ЛАНП, к. 57; С];

в) чотирискладові у формі Н. в. одн.: *к'личан'іца* [ГЧЗ, 87], *к'личан'іцаіу* [ГЧЗ, 87].

Тенденція зберігати наголос форми Н. в. одн. властива також іменникам іншомовного походження: одн. *аў'тобус* – мн. *аў'тобусами* [ГЧЗ, 78]; одн. *г'ек'тар* – мн. *г'ек'тар'у* [ГЧЗ, 25]; одн. *квор'тал* – мн. *квор'тали* [ГЧЗ, 26]; одн. *к'ілометр*, *поўк'ілометра* [ГЧЗ, 77] – мн. *к'ілометри* [ГЧЗ,

280], *к'ілометроў* [ГЧЗ, 24, 25, 79, 279]; одн. *кубо^лм'етр* – мн. *кубо^лм'етроў* [ГЧЗ, 24]; одн. *ос'вал'т* [ГЧЗ, 23; К; С], *ос'вал'ту* [ГЧЗ, 23; К; С].

Зауважимо, що, на відміну від досліджуваних говірок, в українських діалектах у більшості іменників діє тенденція переносити наголос на закінчення у формі Н. в. мн., пор.: *кв'іт'ки*, *коп'ій'ки*, *молит'ви*, *пампуш'ки*, *подуш'ки*, *сороч'ки*, *ха'ти*. Перенесення наголосу на флексію в іменниках жін. р. із суфіксом *-к (а)* у множині зафіксовано в українських пам'ятках із кінця XVI ст.; в іменниках, що мають два приголосні перед закінченням, – із XVII ст. [5, 53].

2. Диференціювати форми одн. і мн. за допомогою наголосу – наголос як один із засобів розрізнення форм одн. і мн.

2.1. Наголос у відмінкових формах однини на основі, а в множині – на закінченні. Ця тенденція діє здебільшого в іменниках чол. р. та сер. П відм.:

а) односкладові у формі Н. в. одн. чол. р.: одн. *в'ерх* [ГЧЗ, 25] – мн. *в'ер'ха* [ГЧЗ, 25]; одн. *воўк* – мн. *воўк'і* [ГЧЗ, 77]; одн. *д'ед* – мн. *д'а'ди* [ГЧЗ, 75]; одн. *л'ес* [ГЧЗ, 25], *л'есу* [ГЧЗ, 25], *ў* *л'ес'і* [ГЧЗ, 25], *по* *л'есу* [ГЧЗ, 25] – мн. *л'і'са* [ГЧЗ, 23, 25, 124], *по* *л'есах* [ГЧЗ, 25]; одн. *ст'аг* – мн. *ста'г'і* [ГЧЗ, 81];

б) двоскладові у формі Н. в. одн. чол. р.: одн. *б'ат'ко*, *б'ат'ка* – мн. *бат'ки*^і, *бат'коў* [К]; одн. *зай'ц* – мн. *зай'ц'і* [ГЧЗ, 77]; одн. *хвар'тух* – мн. *хварту'хи*, *хварту'ха* [Говори, 113; С]; одн. *х'утор*, *на* *х'утор'е* [ГЧЗ, 24] – мн. *хуто'ра* [ГЧЗ, 23], *хуто'роў* [ГЧЗ, 23], *по* *хута'рах* [ГЧЗ, 335]; сер. р.: одн. *п'ол'е*, *п'ол'а*, *ў* *п'ол'е* – мн. *по^{ал}л'а*, *на* *по^{ал}л'ах* [К; С]; одн. *с'лово*, *с'лова*, *с'лово* – мн. *сло^{ав}ва*, *слов*, *сло^{ав}вам'і* [К; С];

в) трискладовий у формі Н. в. одн., чол. р.: одн. *ха'з'ай'ін*, *ха'з'ай'іна*, *с* *ха'з'ай'іном* – мн. *хаз'ай'іни* [ГЧЗ, 125; К; С].

Умовно до цього акцентного типу можна зарахувати трискладовий у формі Н. в. одн. іменник сер. р. *бо'лото*: одн. *бо'лото* – мн. *боло'та* [ГЧЗ, 25, 79, 80], *по* (на) *бала'тах* [ГЧЗ, 77, 80], але *бало'тами* [К] і *ба'лотами* [ГЧЗ, 79].

2.2. Наголос у відмінкових формах однини на закінченні, а в множині – на основі. Така особливість властива: а) двоскладовим у формі Н. в. одн. іменникам жін. р. I відм.: одн. *зме'й'а* [ГЧЗ, 76] – мн. *з'мей'і* [ГЧЗ, 76]; одн. *ко'за* – мн. *'кози* [ГЧЗ, 77]; одн. *м'ет'ла* – мн. *'м'етл'у* [ГЧЗ, 24]; одн. *с'іро'та* –

с'іро'тойу – *с'іро'ти* – *с'іро'тами* [К]; перенесення наголосу на корінь у Н. – З в. мн. іменників на *-а* (*-я*) відображено і в українських пам'ятках XVII – початку XVIII ст. [5, 26]; б) дво-складовим у формі Н. в. одн. іменникам сер. р. II відм.: одн. *с'є'ло*, *с'є'ла*, *ўс'є'л'є* [К; С] – мн. *с'є'ла*, *по с'є'лам* [К; С]; одн. *ок'но*, *ок'на* [К; С] – мн. *ок'на*, *по 'окон* [К; С].

Дослідники історичної акцентології вважають, що перенесення наголосу на закінчення у Н. – З в. мн. є новим явищем, яке виникло на ґрунті української мови [13, 143–144; 16, 27]. “У називному – знахідному відмінках множини в давніших пам'ятках наголос переважно буває на корені; в новіших, кінця XVII – початку XVIII століть, з'являється більше форм з наголошеним закінченням” [5, 16]. Як свідчать сучасні дослідження з української акцентології, “перенесення наголосу на флексію у множині ... продовжується й досі, охоплюючи щоразу більшу кількість слів, і тому часом супроводжується ваганням наголосу. Підтвердженням цього є поетичний матеріал XIX–XX ст.” [6, 46]. Постає питання: що зумовило перенесення наголосу з основи на закінчення? На думку Л.А. Булаховського, “жодних специфічних фонетичних законів, які могли б викликати таке пересунення, немає, як немає в самій парадигмі жодної форми, щоб її можна було б визнати за вихідну до можливого психологічного узагальнення” [2, 359]; натомість В.Г. Складенко доводить, що це явище фонетичне: “є всі підстави вважати, що внаслідок дії тенденції до акцентного протиставлення форм однини і множини в іменниках із суфіксом **-к(а)**, що мали кінцевонаголошену форму родового відмінка множини, виникла флективна акцентуація відмінкових форм множини” [17, 337].

3. Не наголошувати вставний голосний у формі Р. в. мн. іменників із суфіксом *-к* (*а*): одн. *д'єўка* – мн. *д'єўкі*, *д'ї'вок* [Машеве 2, 12, 26]; одн. *дошка* – мн. з *дошчок* [Говори, 112]; одн. *качка* – мн. *кач'к'ї*, *качок* [ГЧЗ, 350]; одн. *к'в'етка* – мн. *к'в'етки*, *к'в'еток* [Говори, 121, 123; ГЧЗ, 25; С]. Водночас зауважимо, що в іменниках із флективним наголосом в одн. і кореневим в одн. ця тенденція не діє: одн. *зем'л'а*, *зем'л'ї* – мн. *земл'ї*, *зе'мел'ї*.

4. Наголошувати закінчення, крім форми Н. в. одн. Ця тенденція властива непохідним та похідним іменникам II відм. чол. р.:

а) односкладові у формі Н. в. одн.: одн. *зр'у'б, зр'у'ба* – мн. *зр'у'би* [ГЧЗ, 24; К; С]; одн. *стоу'б, стоу'ба* – мн. *стоу'би* [ГЧЗ, 784 К; С];

б) двоскладові у формі Н. в. одн.: *в'ет'рак* [ГЧЗ, 25], *в'етра'ка – в'етре'ки* [ГЧЗ, 25]; одн. *ка'з'ел, каз'ла* – мн. *каз'ли* [ГЧЗ, 77]; одн. *кур'ін, кура'н'а* [ГЧЗ, 121] – мн. *кура'н'и* [ГЧЗ, 120].

5. Переносити наголос із закінчення на основу у формі З. в. одн. іменників І відм. жін. р.:

а) двоскладові у формі Н. в. одн.: *во'да – 'воду* [ГЧЗ, 76]; *з'ем'л'а – 'з'емл'у* [ГЧЗ, 23]; *з'і'ма – 'з'іму* [Говори, 112]; *ко'па – за 'копу* [ГЧЗ, 80]; *но'га – 'ногу* [К; С]; *ру'ка – 'руку* [К; С];

б) трискладові у формі Н. в. одн.: *бороз'на – 'борозну* [ГЧЗ, 86]; *боро'на – 'борону* [ГЧЗ, 76]; *стара'на – с'торану* [ГЧЗ, 78]. Перенесення наголосу з флексії на основу у формі З. в. одн. є давнім; на думку І. Огієнка, “це прамовне або праслов'янськобалтицьке явище” [13, 140]. Ця акцентна особливість відрізняє говірки української мови від білоруських (у білоруських пам'ятках зафіксовано наголос на флексії [5, 28–29]; у сучасній білоруській мові дослідники відзначають акцентні варіанти *на'гу* і *'ногу* [11, 191–237]) та південноросійських (ця акцентна риса поширена здебільшого в Смоленській, Калужській, Тульській, Орловській, Курській, Рязанській і Тверській областях) [15, 275].

6. Наголошувати основу у формах однини та Н., З. в. мн., в інших відмінкових формах мн. – наголос на закінченні: одн. *зуб, 'зуба, ў 'зуб'е* – мн. *'зуби, зу'б'іў, зу'бам'і, по зу'бам* [К; С]; *'око, 'ока, ў 'оц'і* – мн. *'очи, з о'чамі* [Говори 115; С].

7. Наголошувати початковий склад у відмінкових формах одн.; у відмінкових формах мн. – наголос на другому складі з початку слова. Такий акцентний тип зафіксовано в трискладових непохідних іменниках сер. р.: одн. *'д'ер'єво, 'д'ер'єва, ў 'д'ер'єві* – мн. *д'єр'єва* [К; С]; одн. *'оз'єро, 'оз'єра, ў 'оз'єр'є* – мн. *о'з'єра* [К; С].

8. Наголошувати закінчення деяких іменників у певних відмінкових формах, зокрема: а) у формі М. в. одн.: *но бо'ку* [Говори, 112], *у д'і'ж'є* [ГЧЗ, 83], *у хл'є'в'є* [ГЧЗ, 86], *ў цен'тр'іє* [ГЧЗ, 24]; але *ў 'печи* [Говори, 113] і *у не'чи* [Говори, 115] (зазначимо, що в українських пам'ятках XVI – поч. XVIII ст. іменники жін. р. на приголосний зафіксовано здебільшого з

нерухомим наголосом [5, 32–33]); б) у формі Д. в. мн.: *л'уд'і – л'уд'ам* [ГЧЗ, 125], *с'він'і – с'він'ам* [Машеве 2, 26]; в) О. в. мн.: *з'руш'і – зруш'ам'і* [ГЧЗ, 125], *д'вер'і – д'вер'има* [ГЧЗ, 75], *д'рова – д'ровамі* [Машеве 2, 16], *ног'і – нагам'і* [ГЧЗ, 75], *рукам'і* [ЧД, 23]; г) М. в. мн.: *по (на, у) бала'тах* [ГЧЗ, 77, 80; Машеве 1, 14], *ухл'е'вах* [ГЧЗ, 77], *по хута'рах* [ГЧЗ, 335] (але: *пос'толи – у пос'тол'ех* [ЛАНП, к. 57], *пос'толах* [ГЧЗ, 337]). Наголошувати в іменниках чол. р., жін. р., рл. т. закінчення *-ам, -ами, -ах* – явище давнє, його відбивають давні українські пам'ятки [13, 149; 5, 17, 27; 16; 17].

9. Зберігати наголос твірної основи в пестливих та здрібнілих формах: *боршч – боршчик* [Говори, 111], *у д'їжжу – у д'їжечку* [Говори, 112], *дошка – дошечку* [ГЧЗ, 85]; *ко'рова – ко'роўку* [К; С]; *кул'їш – кул'їшик* [Говори, 112]; *ла'пата – ла'патка* [ГЧЗ, 84], *ла'патачку* [ГЧЗ, 84]; *л'їст – л'їст'їк* [ГЧЗ, 83]; *суп – супчик* [Говори, 111]; *цїбул'а – цїбул'ку* [Говори, 111]; а також в іменниках із суфіксами *-ін-, -н-ак-, -н-їк-*: *гор'од – го'род'їну* [Говори, 112], *гар'буз – гар'бузн'ак* [Ткачук, 47], *го'рох – го'рошн'ак* [Ткачук, 47], *ква'сол'а – ква'сол'н'їк* [Ткачук, 47]. Водночас зауважимо, що зі зміною структури слова – збільшенням складів – зазначена тенденція не зберігається: *го'рох – го'рохв'їна – горохо'в'їн'а* [Ткачук, 47], *ква'сол'а – ква'сол'н'їк – квасолин'а* [Ткачук, 47].

10. Наголошувати суфікс *-ак-*: *б'їст'рак* [ЛАПП, к. 4]; *-ок-*: *буго'рок* [ЛАПП, к. 2], *л'їс'ток* [Говори, 112], *остро'вок* [ЛАПП, к. 2], *си'нок* [К; С]; *-ін-*: *їз д'ер'ев'їни* [ГЧЗ, 84], *хо'т'їна* [ГЧЗ, 23]; *-ець-*: *торго'в'ець* [ГЧЗ, 25] (мабуть, за аналогією до *куп'ець* [ГЧЗ, 25]); *-ер-*: *комбай'нер* [К; С]; *-їст-*: *трахто'р'їст* [К; С].

11. Іменники жін. р., чол. р., сер. р. в поєднанні з числівниками *два, три, чотири* зберігають наголос форми Н. в. одн.: жін. р. *д'їрачка – д'в'ї д'їрачк'ї* [ГЧЗ, 82], *їженич'їна – тр'ї їженич'їни* [ГЧЗ, 86], *ко'па – ча'тири ко'пи* [ГЧЗ, 80], *ко'рова – дв'їє ко'ров'ї* [ГЧЗ, 344], *ме'жа – три' ма'жи'є* [Говори, 115], *їхата – дв'ї хат'ї* [ГЧЗ, 281]; чол. р. *брат – два б'рати* [Говори, 115; К; С], *л'їтр – дв'ї, три' л'їтри* [ГЧЗ, 76], *м'їсец – три' м'їсеци* [ГЧЗ, 80, 280], *мого'з'їн – два мого'з'їн'ї* [ГЧЗ, 24], *раз – два, тр'ї рази* [ГЧЗ, 86, 344], *чала'в'ек – тр'ї чала'в'ек'ї* [ГЧЗ, 86]; сер. р. *селo – дв'ї сел'ї* [ГЧЗ, 280]; іменники чол. р., у яких голосні *о, е* чергуються з нулем звука, зберігають наго-

лос Р. в. одн.: *меш'ок, меш'ка – чо'ти'ри' меш'к'и'* [ГЧЗ, 345; С], *о'рел, ор'ла – три' ор'ли'* [Говори, 115; С].

У досліджуваному просторі зафіксовано також варіантне наголошення іменників, що свідчить про неусталення тенденцій, зокрема: а) переносити / не переносити наголос на флексію у формах множини (*лос'і і ла'с'і*) і таким чином диференціювати / не диференціювати за допомогою наголосу омонімічні форми Р. в. одн. та Н. в. мн. (*д'еўк'і і д'еўк'і*); б) а також зберігати наголос твірного слова чи переносити його на суфікс (*у'бол'ниці і ў'бол'н'ици, р'ічишце і р'ічишце*).

Унаслідок розподілу іменників за схемами наголосу можна зробити висновок, що в досліджуваних говірках функціонує значна кількість різних за структурою іменників, які мають нерухомий наголос на основі. Зауважимо, що в сучасній українській літературній мові найбільше тих іменників, які зберігають постійне місце наголосу на основі: 13580 іменників із 17000 проаналізованих [14, 35]. Тенденція зберігати у відмінкових формах одн. і мн. наголос форми Н. в. одн. властива здебільшого іменникам жін. р.; цей акцентний тип пов'язаний із праслов'янською баритонованою акцентною парадигмою [16, 24]. Із нерухомим наголосом функціонують і ті іменники, які в інших українських діалектах зазнали впливу нового явища, – переносити наголос на флексію у відмінкових формах множини. Унаслідок дії зазначеної тенденції в досліджуваних говірках вставний голосний у формі Р. в. мн. іменників жін. р. є не наголошеним (*д'і'вок, качок*); а також частково діє тенденція диференціювати форми одн. і мн. за допомогою наголосу і таким чином розрізнити омонімічні форми Р. в. одн. та Н. в. мн. (Р. в. одн. *п'аск'і* – Н. в. мн. *п'аск'і*).

Очевидним є те, що для говірок Чорнобильської зони характерне збереження парокситонного наголошення у формах Н. в. мн., Р. в. мн. іменників жін. р. на *-к-а* (*жод'нк'і, р'іечок*), а також деяких інших іменників (*корч'ма, кра'п'іва, во'рота*), попри те, що в українськомовному просторі наголос на другому складі з кінця слова є особливою ознакою лемківських говірок.

Давне явище в досліджуваних говірках відображено й у збереженні наголосу в іменниках чол. р., жін. р., pl. t. на закінченні *-ам, -ами, -ах* (*л'уд'ам, св'і'н'ам, гру'шам'і, по (на, ў) бала'тах*,

у *хл'е'вах*). Особливістю акцентуації іменників у досліджуваних говірках, яка потребує подальшого уточнення щодо ареалів поширення, є наголошення закінчення у формі *М. в. одн.* (*у д'і'ж'е, ў цент'р'і'*).

Різночасові дослідження свідчать, що акцентні риси, зафіксовані в середині та кінці ХХ ст., поширені і сьогодні, у ХХІ ст.

1. *Бевзенко С.П.* Українська діалектологія. К. 1980.
2. *Булаховський Л.А.* Вибрані твори: в 5 т. Т. 2: Українська мова. К. 1977.
3. *Варченко І.Г.* Міжмовні акцентуаційні контакти і лінгвогеографія // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. К. 1971.
4. *Власенко В.В.* Акцентні особливості дієслівних форм (на матеріалі говірок середнього Полісся // XV Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей і повідомлень. Житомир. 1983.
5. *Веселовська З.М.* Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVII – початку XVIII століть). Харків. 1970.
6. *Винницький В.М.* Українська акцентна система: становлення, розвиток. Львів. 2002.
7. *Ганцов В.* Діалектологічна класифікація українських говорів // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. Кн. IV. К. 1923.
8. *Гриценко П.Ю.* Передмова // Говірки Чорнобильської зони. Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.
9. *Жилко Ф.Т.* Нариси з діалектології української мови. К. 1955.
10. *Кобиринка Г.С.* Спроба зіставного аналізу наголошування в західнополіських говірках // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Вип. 17. Житомир. 2007.
11. *Лобан Н.П.* Націск у назоўніках з невытворной асновай у сучаснай беларускай літаратурнай мове // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. Вып 4. Мінск. 1957.
12. *Матвіяс І.Г.* Українська мова і її говори. К. 1990.
13. *Митрополит Іларіон.* Український літературний наголос. Вінніпег. 1952.
14. *Морфемна структура слова.* К. 1979.
15. *Обнорский С.П.* Именное склонение в современном русском языке. Единственное число. Вып. 1. Л. 1927.
16. *Скляренко В.Г.* Історія акцентуації іменників а-основ української мови. К. 1969.
17. *Скляренко В.Г.* Історія українського наголосу. Іменник. К. 2006.

АУМ	<i>Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.</i>
Говори	<i>Говори української мови (Збірник текстів) / Відп. ред. Т.В. Назарова. К. 1977.</i>
ГЧЗ	<i>Говірки Чорнобильської зони. Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.</i>
К	<i>Рукописні матеріали М.М. Ткачук із говірки с. Корогод Чорнобильського р-ну Київської обл.</i>
ЛАНП	<i>Назарова Т.В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті. К. 1985.</i>
ЛАПП	<i>Никончук М.В. Лексичний атлас Правобережного Полісся. К.; Житомир. 1994.</i>
Машеве	<i>Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 1–2. К. 2003.</i>
С	<i>Рукописні матеріали Г.С. Кобиринки з говірки с. Сукачі Іванківського р-ну Київської обл.</i>
Ткачук	<i>Ткачук М.М. Ботанічна лексика говірок Чорнобильської зони: реконструкція редуکتивного ареалу. К. 2016.</i>

ACCENT SYSTEM OF CHORNOBYL ZONE DIALECTS: NOUNS ACCENTUATION

The article analyzes the most distinct features of Chornobyl zone dialects. On the basis of dialect monologue speech the accentuation study is made in the context of accentuation tendencies which, as linguo-geographic and descriptive studies are evidenced, share the Ukrainian dialect space. The accent types which function in other Ukrainian dialects and narrow local features of verbal accentuation are determined. It is noted that every part of language has its own patterns and tendencies of accentuation therefore the accent level of nouns is analyzed according to its grammatical structure. The movable and immovable types of accentuation in the word-changing paradigm are defined. It is revealed the nouns functioning with a variant accent that indicates the instability of a certain accent type.

Key words: accent type, accent, nouns, dialect, dialect areal, Chornobyl zone.

КОВАЛЕНКО Борис Олексійович
(*Кам'янець-Подільський, Україна*)

Діалектологічні описи початку ХХ ст. як пам'ятки втрачених говірок

Подільські говірки мають елементи старожитності та архаїчності, вирізняються особливими регіональними рисами, але через своє ареальне поширення виявляють досить розгалужені взаємовпливи з іншими південно-західними та південно-східними говорами. Численні територіально-адміністративні зміни в межах регіону, міграція та еміграція його мешканців зумовили багатоманіття зональних варіантів подільського типу традиційно-побутової культури. На різних мовних рівнях подільського говору спостерігаємо неоднорідні діалектні особливості, що чітко окреслюють західну та східну зони [2, 80].

У 60-80-х рр. ХХ ст. процеси індустріалізації та урбанізації на Поділлі призвели до катастрофічних змін. Зруйнованими виявилися не тільки кількадесят придністровських сіл Поділля та Буковини, а й, що найтрагічніше, – людські долі, перервалася мовно-культурна єдність мікросоціуму. На жаль, роботи зі спорудження Дністровської ГЕС привернули увагу лише природодослідників і археологів [1, 102].

Місця нових примусових поселень сприяли змішуванню мешканців різних населених пунктів, колись суміжних або навіть територіально віддалених. Як правило, дозаселялися вже існуючі села, тому що цей процес був строго регульований владою і заборонялося будувати відокремлені поселення.

Саме тому неабияку цікавість викликають діалектологічні праці поч. ХХ ст.: “Описание говора с. Бодачевки” Г.К. Голошкевича, “Описание говора Старой Ушицы” Б.М. Яцимирського, у яких зафіксовано говіркові риси сіл, які на сьогодні вже не існують. У своїй розвідці ми проаналізуємо працю Б.М. Яцимирського “Описание говора Старой Ушицы”.

Стара Ушиця вперше згадується в літописах під 1144 р. На той час Пониззя входило до складу Галицького князівства, яке тоді об'єдналося під владою князя Володимира Володаровича.

Назва цього населеного пункту знову з'являється в документах від XV ст.: у 1436 р. Ушиця була надана королем Ягайлом деякому Іоанну Слабосію у неповну власність, її вважали королівським наділом упродовж чотирьох поколінь. Власниками у XVI ст. були Карачевські та Яцимирські. Пізніше Ушиця стала королівським держанням під назвою окремого Ушицького староства. Наприкінці XVII ст. містечко перебувало під владою турків-османів, існують свідчення про участь жителів у повстанні 1702 р.

Після захоплення Поділля Росією, Ушицьке староство разом із Бакотським було надано Імператрицею Катериною II волинському губернатору Сергію Шереметьєву. Проте, до Шереметьєва відійшли лише землі навколишніх сіл та поселень, саме ж містечко не увійшло до складу пожалування, бо наказом від 6 липня 1795 р. Ушицю оголошено повітовим містом, її землі стали власністю міської громади. Через деякий час розміщення повітового міста Ушиці на краю повіту було визнане незручним і у 1826 р., згідно з клопотанням дворян, повітовим стало містечко Літнівці (через присвоєння йому назви Нової Ушиці, колишній центр повіту став іменуватися Старою Ушицею) [3].

У зв'язку зі спорудженням Новодністровської гідроакумулюючої станції і створенням Дністровського водосховища у 1977–1979 рр. селище перенесли на нове місце, за 5 км, у новозбудовану Стару Ушицю (1980 р.) в межах округу Придністровської височини Ушицького геомологічного району. Колишнє село повністю затоплене в 1980 р.

На початку XX ст. говірку с. Стара Ушиця описав Б.М. Яцимирський. Учений дотримувався думки, що дослідження окремого говору необхідно здійснювати з урахуванням умов життя, які “складываясь такъ или иначе, очень часто вліяють на составъ данного говора какъ со стороны фонетической и морфологической, такъ и со стороны лексической” [4, 1].

Перед аналізом говіркових особливостей Б.М. Яцимирський подає короткі відомості про розташування села, його промисли, населення, яке складалося із “мѣщань-малороссов и евреев (1/3 всего населения)”. Згадує дослідник і про сусідів мешканців Старої Ушиці – молдавських малоросів, які відрізняються від “подольскихъ какъ по своїй матеріальной, такъ и по духовной культурѣ, въ частности въ области языка замѣтна

разница, главным образомъ, въ фонетикѣ” [4, 2]. Окрім цього впливу, на мову місцевого населення вплинув і “своеобразный жаргонъ, который выработался, главнымъ образомъ, благодаря солдатчинѣ”. Респондентами дослідник обирав жінок, неграмотних та людей “не задѣтыхъ цивилизаціей” [4, 2].

Говірку аналізованого містечка автор відносить до подільського говору південно-малоруського наріччя, зазначаючи, що вивчений він недостатньо. Водночас йому відома стаття Г.К. Голоскевича “Описание говора с. Бодачевки” (сьогодні це північна частина с. Колодіївка, що розташоване неподалік від с. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського р-ну – Б.К.). “Въ настоящей работѣ мы часто прибѣгали къ сопоставленіямъ отдѣльныхъ особенностей обоихъ говоровъ, – констатує Б.М. Яцимірський, – полагая, что такимъ путемъ можно установить нѣкоторыя общія черты для говоровъ данной мѣстности” [4, с. 3].

Головну увагу дослідник зосереджує на фонетиці, принагідно торкається й морфологічних явищ, зауважуючи, що “они представляютъ отклонение отъ общаго типа южно-малорусскаго нарѣчія и являются мѣстной особенностью” [4, 3].

Характеризуючи голосні, Б.М. Яцимірський зазначає:

1) *a* – голосний заднього ряду, нелабіалізований, відкритий: *сад, садыты, баль, правда*. Перехід *a* в *e* не відбувається, за винятком окремих слів: *Демьян, Тетяна, вдерыв (*вдарыв)*. Ненаголошений *a* (*я*) з *я* перейшов у числівниках в *i*: *девить, десить, одынацить*. Після *ц* чується, як правило, *a* (не *ja, я*): *пшеньца, вівца, птыца, хлопца* (Род. відм.), після *p* чується або *a* (*грабли, праты*), або *я* (*рясный, трясты*);

2) *i* (українське *i*) – переднього ряду, нелабіалізований. *I*, що походить із давнього *ъ* та *e*, в говірці Старої Ушиці, як і в говірці Бодачівки, не відрізняється від *i*, що походить з давнього *o*: *дім, стіл, дівчына, хотіти, віз* (= возъ та везъ). Такий *i*, зауважує Б.М. Яцимірський, пом'якшує попередній приголосний, крім губних. Під наголосом для аналізованої говірки характерне закритіє *i*: *дід, жіхаты, ніч, діло, вітер*;

3) *ы* (українське *и*) – середнього ряду, нелабіалізований. У староушицькій говірці, як і в бодачівській, є три типи *ы*, а саме: *ы²* – середнього ряду, *ы³* – середньо-переднього ряду, *ы^e* – звук середній між *ы* та *e*. *Ы* середньо-заднього ряду для

говірки і Старої Ушиці, і говірки Бодачівки нехарактерний. Ъ^Р середньо-переднього ряду, зазначає Б.М. Яцимірський, покликаючись на працю К.Г. Голоскевича, чується після *шиплячих* та *р*: *чы³сто*, *жы³то*, *шы³ты*, *ры³ба*. На відміну від *ы²* (середнього ряду): *мы²ты²*, *вы²рваты²*, *пы²саты²*, закритий *ы* (не має значення чи *ы²*, чи *ы³*) в аналізованій говірці та в говірці с. Бодачівка наголошений: *зробы^в*, *бы^ты*, *ды^вкы¹*, *хлопчы^на*. У говірці Старої Ушиці наголошений *ы* може наблизитися до *е*: *хы^етры¹*, *напы^еласа*. Таке наближення відбувається і в бодачівській говірці після *к*: *кы^енуты*, *сорочкы^е*. Часто *ы* наближається до *е* у прийменнику під: *пы^ед*, *пы^ед¹ізды^т*, і спорадично у прийменнику від: *вы^еднысы*;

4) голосний *е* – середнього ряду, твердий, поширений, а голосний *е* переднього ряду майже не вживається: *помёр*, *до него*, *кэндюх*, *море*, *поле*. Ненаголошений *е* у переднаголошеній та післянаголошеній позиції досить часто вимовляється як *ы^е*: *вы^есло*, *сы^естра*. В аналізованій говірці відомі явища переходу *е* в *а* (*я*): *Бардычів*, *Басарабія*, *яврей*. Іменники середнього роду мають закінчення *а*, а не *е*: *жытыя*, *щастя*, *лыстыя*. Після африкат досить часто вживається замість *е* – *о*: *бджола*, *чоло*. Наголошений *е* у флексії *ей* звучить як *ы^{ей}*: *люды^{ей}*, *очы^{ей}*, *ночы^{ей}*. Голосний *е* буває передньорядним після *ј*, наприклад: *маје*, *је*, *слухаје*, *пунімаје*;

5) голосний *у* в говірці Старої Ушиці заднього ряду, лабіалізований: *рука*, *вуха*, *куток*. Часто голосний у переходить у *а*) *в*, зокрема, у ненаголошеній позиції, з нескладового *ў*, що тяжіє до *л*, найчастіше коли *у* – прийменник або стоїть на початку слова: *я був в него*, *вбыты*, *вчыты*, *вгадаты*, *вда^арыты*, *вроджай*, б) *і*: *глібыш^{ей}*, *фіра*, *шкіра*. Як зазначає Б.М. Яцимірський, йому вдалося спостерегти лише раз перехід *у* в *о*: *оправа* (= *управа*), і в одному випадку замість *ю* вжито *у*: *суда* (= *сюда*);

6) голосний *о* в говірці с. Стара Ушиця заднього ряду, лабіалізований: *вода*, *нога*, *погода*, *корова*. Перед нескладотворчим *ў* голосний *о* закритий, наприклад: *пры¹шодв*, *вбк*, *здорбвля*. У власних назвах іншомовного походження деколи вживається замість *а* – *о*: *Олекса*, *Оліксандер*. У небагатьох словах, констатує Б.М. Яцимірський, замість *о* вживається *а*: *багаты^{ей}*, *багач*, *ганчар*, *хадзяін*, *мачати*, *шкаралупа*. Зауважимо, що більшість із таких слів є нормою сучасної україн-

ської мови. На чергуванні *o // i* (на початку слів із приставним *в*), дослідник не зупиняється докладно, оскільки вважає це явище загальноукраїнським. Значно більшу увагу він приділяє явищу переходу *o* в *у*, вважаючи його діалектним, підкреслюючи, що воно відоме й бодачівській говірці: *укіп, пу^окіс, убід, ху^одім, дуці* (=дочці), *гулупка, пубуду, рузумный*. Перехід *o* в *у* перед складом із *у* (*ю*) дослідник вважає регресивною асиміляцією: *въ сту^оруні, нуубідав*. Деколи *o* може переходити в *у* навіть перед складом з *и* (*ы*): *пускыда^в, пу^овыбіга^{лы}*.

Після аналізу голосних Б.М. Яцимірський характеризує поєднання голосних із *р* та *л*, вставні та випадні голосні.

У системі консонантизму дослідник приділяє увагу губним приголосним. В аналізованій говірці *б, п, в, м, ф* – тверді: *він, весельй, біб, пје*. Замість українського *хв* у говірці с. Стара Ушиця, як і в говірці с. Бодачівка, вживається *ф*: *фасулі, фіст, фалыты, фіртка*. Серед діалектних явищ в аналізованій говірці є: 1) перехід *в* – *л*: *ослобоныты: в – м: рімный; в – г: горобец, гозми, гозмут; б – п: голупка, бапка*; 2) епентетичні *л* та *м* після губних: *здоровля, жаблячий, мнясо, деревляний*.

Приголосний *л* двох типів: твердий (*лапа, лысый*) і м'який (*льон, літаты*). У староушицькій говірці спостерігається диспалаталізація *л*: *більше, дліше, кілко, палцем*, але у запозичених словах *л* м'який: *ляма, клярнет, плястыр*.

Двох типів і приголосний *р*: твердий (*рак, рыба, граб, зруб*) і м'який (*річка, рік, буряк*). Як зауважує Б.М. Яцимірський, середнього *р* – між твердим і м'яким, який відомий у бодачівській говірці, у староушицькій немає.

Приголосний *н* може бути твердим (*Гнат, нытка*) і напівпом'якшеним (*панів, ніж*), м'який *н* може заступатися твердим (*танцюют*). У говірці с. Стара Ушиця трапляються випадки заступлення *н* – *л*: *насільных*.

Приголосний *д* може бути твердим (*дурень, дым, даты, солодкий*) і середньом'яким (*діты, дід, сядь*), може переходити: 1) у *ж, дж* (*водыты – вожу, сьдіты – сьджу*); 2) у *с* (*йсты, пійсты* = рос. *идти*). Звукосполучення *дс* переходить у *ц* (*по люцкы – по-людськи*)

У говірці с. Стара Ушиця приголосний *т* або твердий (*тато, ты, ту^обі*), або напівпом'якшений (*стіл, тітка*). Серед іншого варто виділити явища, які сприймаються як ді-

лектні, зокрема: відсутність чергування *t* у дієслівних формах 1-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни із шиплячим *ч* (*платыты – платю*); для дієслів 3-ї особи однини і множини теперішнього часу і 2-ї особи множини наказового способу характерний стверділий кінцевий [*t*'] (*ходыт, носыт*).

Свистячий приголосний *с* в аналізованій говірці твердий (*сало, сытый, сорока*) і м'який (*сіно, в лісі*). Зворотній займенник *ся* вимовляється твердо – *са*: *хвалытыса, вмываласа, вдягаласа*. Приголосний *с*: 1) може переходити в *ш* (*просыты – прошу*, але трапляється й *просю*); 2) у звукосполюках *ст, ск* дають *шч* (*мастыты – машчу, воск – вошчына*). В абсолютно-му кінці слова приголосний *с* твердий: *колыс, якыс, котрыс*.

Також двох типів приголосний *ц*: твердий (*отец, хлопец, молодец*; у Р. відм. однини: *хлѡтца, пѡнца, купца*; Р. відм. множини: *овец*; в ін. відм.: *вдовыца, пшеньца, вдовыцу, пшеньцу, дівочкый, на вульцах, крыльцями*) і м'який (*куці, отці, хлопці*). На думку Б.М. Яцимірського, перший тип, який переважає і відомий бодачівській говірці, є діалектним.

Аналізуючи шиплячі, дослідник підкреслює, що африката *ч*: 1) вимовляється пом'якшено перед *і*: *чія, в кручі, вечір*; 2) має вимову середню між пом'якшеною та твердою: *чорный, чого, чоловік, чыстый, чарка*. Приголосний *ч* перед *ц* асимілюється в наступний: *дуці, ріці, в сороці*. Приголосні *ж* та *дж* перед приголосними *к, ц, ш, ч* переходять у *ш* (оглушуються, однак це явище не властиве сучасній українській літературній мові): *лошка, в лошці, бльшче*. Шиплячий *ж* вимовляється твердо (*жовтый, жырный, журытыса, жужылыца*) та напівпом'якшено перед *і* (*жінка, ножі*). Приголосний *ш* у говірці твердий: *душѡ, лошѡ, кѡша, пѡша*; *ш* може переходити в: 1) *ч*: *менче, гладчый, швыдчый, молодчый*; 2) *с*: *носысса, берѣсса*. Спорадично живається *ш* замість *шч* (графічно *ц*): *борш, шастя*. Спостерігається перехід *жж* у *шч*: *дрішчи*.

Приголосні *к, г, х* вимовляються як твердо (*кынуты, сокы^сра, такый, хы^стрый, танок*), так і пом'якшено (*к'ілко, х'іба, к'ілок*). Дзвінкий *г* перед дзвінкими своєї якості не втрачає, а от у позиції перед глухим приголосним і в кінці слова – оглушується: *бы^сры^сты, ворог, беріг, могты, тягнуты*. Відомі аналізованій говірці чергування *г – ж, г – з*: *друже, враже, дорожчый, на дорозі, дві нозі*. Наводить Б.М. Яцимірський і

низку слів з літерою *г* (= лат. *g*): *гуля* (= тыква), *гуля* (круглая опухоль), *гніт*, *грынджолы*, *ганок*, *грыс*, *гудзык*.

Відзначає дослідник паралельне існування звукосполук *кв* і *цв*: *квіткы*, *цвісты*, *цвіт*.

У говірці Старої Ушиці наявні чергування приголосних, серед яких одні можемо вважати нормативними: *к – ч*: *чу^олу^овіче*, *печу*, *товчу*; *к – ц*: *дві руці*, *два оці*, *чарці*; *х – с*: *волохатый*, *волос*, *чухаты – чесаты*; *х – ш*: *дух – душі*, *брехаты – брэшу*, а інші діалектними: *х – ф*: *футко*, *футір*, *фустка*; *мј – мн*: *сімня*, *мнякый*, *мясо*, *мяты*; *бј, вј – бл, вл*: *гороблячий*, *здоровля*, *коровлячий*.

Серед морфологічних рис дослідник виділяє й місцеві риси (подамо найголовніші): закінчення *-ом*, *-овы* замість *-ем*, *-еві*: *кінцом*, *горобцовы*; поєднання числівників з іменниками у Н. відм. замість Р. відм.: *шість день*, *сім рік*; флексія *-и* (*-ы*) в іменниках III відміни жіночого роду: *сіль – солы*, *кість – косты*, *слабосты*; закінчення *-овы* (*-јовы*), *-евы* замість нормативного *-у* (*-ю*): *серцовы*; залишки двоїни: *дві нузі*, *дві руці*, *тры відрі*; прикметники м'якої групи мають закінчення твердої: *сыный*, *сыного*, *сыному*, *сыных*, *сыным*, *сына* (синя), *сыне*; числівники від 11 до 20 мають закінчення *-дцять*: *одынадцять*, *пятнадцять*; прийменники *під*, *від* вимовляються як *пы^ед*, *вы^ед*: *пы^ед горою*; *вы^ед него пысьмо*; дієслова з відсутнім чергуванням *д*, *т*, *з*, *с* у формах 1-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни з відповідними шиплячими: *ходю*, *выдю*, *косю*; для дієслів 3-ї особи однини і множини теперішнього часу і 2-ї особи множини наказового способу характерний стверділий кінцевий *т'*: *ходыт*, *носыт*, *ходят*, *носят*, *возят*, *ху^одіт*, *беріт*, *несіть*; майбутній час дієслів може мати просту форму на *-юм*: *зроблюм*, *куплюм*; минулий час дієслів може мати форму на *-ем*, *-ам*, *-ас*, *-сте*: *бувем*, *ходывем*, *ходылысмо*, *булысмо*, *булас*, *бувы^ес*, *казаль^есте*; не часто, але трапляються форми давноминулого часу: *я був ходыв*, *мы булы ходылы*.

Особливо цінним, на нашу думку, є доданий до статті великий список слів, які, за спостереженнями Б.М. Яцимірського, рідко вживаються в інших місцевостях з українським населенням. Цей словник містить апелюючи та власні назви: імена, прізвища та прізвиська людей, назви місцевостей. Із 22 слів загальних назв 13 не зафіксовані у СУМі: *керма* – вес-

ло у порома, *клака* – толока, *гуля* – гарбуз, *фалч* – ділянка землі, *барыш* – хустина, *прашуваты* – сапати, *мышыны* – шкіряні штани, *герло* – болото, *калюга* – непогода, *марфа* – товар, *одай* – хутір у полі, *дядя* – батько, *гезды* – ось тут. Шість слів зафіксовані у СУМі з ремаркою *діалектне*: *кошулька* – блузка, у СУМ: кошуля – діал. Сорочка [СУМ 4, 318]; *тета* – тітка, у СУМ: тета – діал. Тітка [СУМ 10, 102]; *сарака* – бідняк у СУМ: сарака – діал. Бідолаха [СУМ 9, 58]; *каруца* – підвода, у СУМ: каруца – діал. Румунська хура, віз [СУМ 4, 113]; *бурдей* – землянка, у СУМ: бурдей, бурдй – діал. 1. Житло, викопане в землі; землянка [СУМ 1, 257]; *генды* – он там, у СУМ: генде – діал. Он там, отам [СУМ 2, 49]. Три слова увійшли до літературної мови: *черес* – шкіряний пояс, у СУМ: *черес* – Старовинний широкий шкіряний пояс, зшитий уздовж з двох складених разом ременів так, що мав усередині порожнину для грошей та інших цінних речей [СУМ 11, 307–308]; *благий* – поганий у СУМ: *благий* – Слабий, кволий [СУМ 1, 191]; *гарманувати* – молотити кіньми, у СУМ: *гарманувати* – Молотити, тягаючи кіньми або волами коток чи колодку [СУМ 2, 32].

Серед онімів виділимо: 1) імена: *Афтеній* – Євгеній, *Зьонно* – Софрон, *Мойса* – Моїсей, *Юсько* – Йосип; 2) прізвиська й прізвища: *Блажей*, *Кувила*, *Беца*, *Калабалык*, *Замрыборц*, *Котолун*, *Цьонька*, *Перчак*, *Горплюк*. Дуже поширені прізвища на *-ський*, *-цький*: *Крупницькій*, *Левицькій*, *Кривицькій*; 3) назви урочищ та місцевостей: *Бурты*, *Рогатка*, *Кордон*, *Гнылячка*, *Батарыско*, *Бабіч*, *Поліг*. На жаль, дослідник не розкриває етимології наведених назв.

Отже, сьогодні гострою та нагальною є потреба фіксації, дослідження та збереження народнорозмовної та обрядово-звичаєвої спадщини розселених у 70-ті рр. ХХ ст. мешканців так званої “зони затоплення” – сіл, що були знищені через спорудження Дністровської ГЕС. Особливо цінними для мовознавців-діалектологів є праці початку ХХ ст., у яких зафіксоване говіркове мовлення тих подільських територій, які внаслідок індустріалізації та урбанізації були знищені. Праця Б.М. Яцимирського “Описание говора Старой Ушицы” є цінним і надійним джерелом вивчення історії подільських говірок.

1. *Баженов Л.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський. 1993.
2. *Гриценко П.Ю.* Основні риси подільського говору // Поділля: історико-етнографічне дослідження. К. 1994.
3. *Стара Ушиця* // https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B0_%D0%A3%D1%88%D0%B8%D1%86%D1%8F
4. *Яцимирскій Б.М.* Описание говора Старой Ушицы. Петроградъ. 1915.

СУМ

Словник української мови: в 11 т. Т. 1–11. К. 1970–1980.

DIALECTAL WORKS OF EARLY XXth CENTURY AS MONUMENTS OF LOST DIALECTS

Since the middle of the XXth century the processes of industrialization and urbanization began on the territory of Ukraine. They were implemented into the hydroelectric power plants construction that led to catastrophic changes. In the seventies of the last century the Dnister hydroelectric power plant was built and the result of this was the destruction of dozens of Transdnistrrian and Bukovynian villages and the breaking of the linguistic and cultural unity of microcommunity.

In the article the work of B.M. Yatsymirskiy “Description of Stara Ushytsia dialect” is analyzed. This research attracts the attention of linguists, especially dialectologists because the dialect features of the village that was destroyed due to hydroelectric power plant construction are presented.

Key words: dialectal works, B.N. Yatsymirskiy, dialect, Stara Ushytsia, dialectal features.

КОВАЛЕНКО Наталія Дмитрівна
(*Кам'янець-Подільський, Україна*)

Регіональні особливості фразеології говірок Чорнобильської зони

Фразеологія української мови зберігає багатоаспектну інформацію про наш етнос, його звичаї, ідеали, допомагає зрозуміти закони буття та місце людини у всесвіті. Вивчати фразеосистему мови неможливо без залучення всіх фразем, які побутують в окремих ареалах. В умовах наслідків процесів індустріалізації та урбанізації, що спричинили екологічні катастрофи, маємо втрати цілих мовно-культурних територій, тому важливо залучати всі фіксовані дані про зниклі мікросоціуми до наукових описів.

Прикладом усвідомлення діалектологами важливого значення і невідкладності збереження мовно-культурного образу зони Чорнобильської катастрофи є записані у 1994–1996 рр. тексти зв'язного мовлення з уст переселенців [ГЧЗ]. Метою нашої статті є опис фразем, виявлених у матеріалах названої збірки, із метою залучення їх до емпіричної бази української мови, досліджень діалектних фразеосистем.

Попри посилений інтерес науковців до ареальної фразеології, матеріали з різних регіонів досі недостатньо зафіксовано й опрацьовано.

Діалектну фразеологію північного наріччя виявлено й досліджено досить нерівномірно. Найменше на сьогодні зібрано інформацію про фразеологію Східного Полісся. Найретельніше описано побутування фразем у західнополіських горах, зокрема: Г.Л. Аркушин у виданні “Сказав, як два зв’язав” [1] подав народні вислови Західного Полісся (разом із Берестейщиною та Підляшшям), у його ж “Словнику евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і західної частини Волині” [2] теж подано сталі діалектні вирази; З.С. Мацюк у словнику “Що сільце, то нове слівце” [Мацюк] зафіксувала оригінальні фразеологізми, а також прислів’я та приказки з території Волинської та Рівненської областей, використовуючи ідеографічний опис і подання одиниць за ключовим словом. На прикладі однієї говірки (с. Лучанка Овруць-

кого р-ну Житомирської обл.) П.П. Грищенко проаналізував діалектні ідіоми й паремії [5].

Майже вісім тисяч стійких народних порівнянь Середнього Полісся та суміжних територій подала Г. М. Доброльожа у словнику “Красне слово – як золотий ключ” [7], який побудований за ідеографічним принципом із використанням транслітерації фонетичної транскрипції. Фразеологія, що відбиває не тільки рівень духовного життя людей, а й історичний матеріал про носіїв говірки, їх звичаї, ідеали та сподівання, подано у “Фразеологічному словнику говірок Житомирщини” Г.М. Доброльожі [7].

Ю.В. Громик систематизував фразеологізми середньополіської говірки с. Липно Ківерцівського р-ну Волинської обл. за першим словом, зберігаючи фонетичні та акцентуаційні особливості, наприклад: *бóмкнут*, *йак куз'ол у вóду* ‘сказати щось недоречне’ [6, 153]; *буй'ац:а*, *йак тур'ишн'о мурóзу* [6, 153]; *вісмуктат'с п'ацца* ‘вигадати’ [6, 154]; *зуд'ут*, *йак п'чóли в з'улийу* [6, 155]; *д'єрти гóлуву вікшиий вбóрней* [6, 156].

Досліджують фразеологізми Полісся та суміжних територій і білоруські фразеологи В.І. Коваль [10], В.М. Косцючик [8; 9], Г.Ф. Юрченко [10].

Цінний матеріал частково представлений у словниках діалектної лексики, наприклад, у “Словнику поліських говірок” П.С. Лисенка [СПГ]. Зазначимо, що лексика та фраземіку цього ареалу було записано, як зазначив укладач, у 1947–1963 рр. Особливу цінність мають матеріали з 8 сіл Поліського р-ну та 10 сіл Чорнобильського р-ну Київської обл., що зазнали екологічної катастрофи. В аналізованому словнику подано лексику з таких сіл, як Денисовичі, Луб'янка Поліського р-ну, Річиця та Степанка Чорнобильського р-ну Київської обл. Саме зразки зв'язного мовлення з цих територій уміщено в збірнику “Говірки Чорнобильської зони: тексти” [ГЧЗ]. Зауважимо, що матеріали словника вміщують окремо виділені діалектні фразеологізми, що сформовані у словникові статті, наприклад:

В'ЛЯГИ, тільки мн. Час, коли люди лягають спати. ◇ У ПУЗЬНІЄ В'ЛЯГИ – пізно вночі (с. Буда-Варовичі Поліського р-ну Київської обл.) [СПГ, 47];

ЛЯГ, ЛЯГМ, у, ч. Час, коли люди лягають спати. ◇ ДО ПІЗНЬОГО 'ЛЯГУ (ЛЯГМУ) – допізна (с. Кливини Поліського р-ну Київської обл.) [СПГ, 119];

'ОЧЕРЕДЬ, і, ж. – черговість пастухів. ◇ 'ПАСТИ
'ОЧЕРЕДЬ – по черзі бути пастухом корів колгоспників
(сс. Кливини, Буда-Варовичі Поліського р-ну Київської обл.)
[СПГ, 147]. У “Словнику західнополіських говірок” Г.Л. Ар-
кушина [СЗГ], на підставі записів 1980–1999 рр., зафіксовано:
ОЧИРИТЬ ['очирит'] -д'і, ж. ‘черга пасти корів’. *В нас ни
'кажут ко'л'ейка – в нас пасти очирит*’ с. Липно Ківерців-
ського р-ну Волинської обл., ['очерет'] – с. Сильно Ківерців-
ського р-ну Волинської обл. [СЗГ 2, 20].

Важливо, що інформативні матеріали знаходимо і в ілю-
страціях словникових статей П.С. Лисенка, наприклад:

'КУХТЕЛЬ, я, ч. Стусан, штурхан. *Вун йо'му нада'ваў
'кухтел'іў* (с. Кошівка Чорнобильського р-ну Київської обл.)
[СПГ, 111];

ПРИДИ'БАХА, и, ж. – вигадка, небилиця. *От 'баба
при'ди'бахи роз'казує* (с. Володарка Поліського р-ну Київ-
ської обл.) [СПГ, 173] та ін.

У збірнику текстів діалектного мовлення “Говори укра-
їнської мови” [Говори] подано зразки живого мовлення із
сс. Машеве і Ладижичі Чорнобильського р-ну Київської обл.,
сс. Мартиновичі та Поліське Поліського р-ну, записані ще в
60-х рр. ХХ ст. На жаль, у цих текстах не вдалося виявити
фразеологічних одиниць, що, на нашу думку, можна пояснити
такими причинами: 1) надзвичайно короткими розповідями
інформантів; 2) переважанням переказів фольклорних текстів
(казок); 3) неписаною заборонаю висловлювати власні емоції
та почуття, критично чи іронічно щось чи когось оцінювати.
Загальновідомо, що власне фразеологізм не стільки може на-
зивати предмет, явище, особу, скільки зображує його багато-
аспектно, з усією різноманітністю конотативних значень.

У досліджуваних текстах 60-х рр. ХХ ст. виявлено фра-
зеологізм *за мо'йеу 'памет'у* зі значенням ‘у період свідомо-
го життя’: *се'ло було ма'лен'ке // гр'ез':іє було ба'гато // по
ту 'вулку за мо'йеу 'памет'у се'лі'лі'се 'л'уде* (с. Мартинови-
чі Поліського р-ну) [Говори, 114]. У збірці текстів “Говірки
Чорнобильської зони” (записи 1994–1996 рр.) знаходимо: *Йа
ў ко'л'госп'н'е^а ро'б'іла / ал'е так / пр'і^а мо'йї 'памет'і йе'но
от йа за^ос'тала* [ГЧЗ, 50]; *Ну ў нас ру'салкам'і нази'вал'і / це
ка'л'іс'було ж та'к'е'л'уд'і шо 'бачіл'і ру'салок за / ну н'е пр'і^а*

ма'йой 'нам'ам'і це шче рас'кази'вал'і там 'баб'і [ГЧЗ, 125]; *Д'е'н'ісов'іч'іу / н'е^а з'найу / 'дон'ка / йа 'ц'ого / н'е схо'жу ўже / н'ікол'і н'іх'то н'е наз'і^аваў / н'і^е / н'е було то'кого / шоб пр'і^а'нашой 'нам'е^ат'і* [ГЧЗ, 23]; *Ну 'ран'ше ў нас це в'іход'іло / це ўже пр'і 'нашей 'нам'ам'і / у'же ж і м'і в'іход'іл'і / і ну то так ад'івал'іс'е а'д'іца / дак ну ў 'кого ўже шчо було / там да'пу'ст'ім п'лат':е* [ГЧЗ, 129]. Зауважимо, що аналізований фразеологізм є часто вживаним у діалектних текстах, тому що поняття *час*, його виміри та протяжність є однією з поширених асоціативних ліній метонімічного фразеотворення. Зіставляючи з матеріалами інших українських говірок, спостерігаємо високу “говірковість” цього фразеологізму – здатність при однаковій структурі виявляти фонетичні, акцентуаційні, морфологічні та синтаксичні територіальні особливості, порівняймо: волинські – *бо 'маіе цеї / кос'т'ум / 'доц'а / за 'мейі 'нам'ам'і / кос'т'ум / йак кол'ис' ка'зали / каш'кет / бу'кет 'коло каш'кета / бу'кет буў це^а'го / на з'руд'ах / і 'коло каш'кета кол'ис' буў ше / хо'дили те'го* (с. Щиборівка Красилівського р-ну Хмельницької обл.); гуцульські – *за м'ене, за свої п'ам'яті* [ГС, 268]; буковинські – *кол'ис / за 'моїі 'намн'ати / паруп'ки й ді'учата си зби'рали на вечор'ниці* [БГ, 321]; наддністрянські – *кол'и ше у даўни'ну то с'в'аш'ченик да'ваў так 'ім'я / ў йа'к'ий ден' род'илас'а ді'тина // а ўже за 'моїі 'пам'яати / то ўже 'родич'і хто хт'іў виби'рали ім'л'а* (с. Стрільківці Борщівського р-ну Тернопільської обл.); закарпатські – *за моїу п'амн'ам' тоўды нар'од д'уже т'ашко жиў / ни ўто шчо тип'ір* [УЗГ, 92].

Найбільш цінний, не відірваний далеко в часі, відтворений точною фонетичною транскрипцією матеріал для вивчення мовної системи втрачених говірок, зокрема їх фразеологічного складу, містить збірник текстів “Говірки Чорнобильської зони” [ГЧЗ]. У зафіксованому мовленні з кількох базових говірок, які сьогодні класифікують як переселенські острівні в новому діалектному оточенні, можна виділити фраземи на позначення почуттів, настроїв, уявлень, внутрішніх переживань мешканців Середнього Полісся.

Серед уміло вжитих у спілкуванні фразеологічних одиниць, що концентрують головну думку і, як правило, не потребують уточнень і роз'яснень, вирізняємо такі, що збігаються з кодифікованими в словнику української літературної мови:

1. *От вер'тица ж / де вун похо'рон'ан / ну вер'тица ж у голо'в'і / не можу ўз'думат' / чи у Лит'в'і чи / ў 'Нал'чик / а / 'город 'Нал'чик / ў 'горо'д'і ў тум по'хо'рон'ани* [ГЧЗ, 216–217] – у літературній мові *вертиться* (*крутиться*) *в голові*.

1. У кого. Хто-небудь ніяк не може пригадати щось. 2. Постійно, весь час виникає у свідомості кого-небудь [ФС 1, 72].

2. *Ў ме^ан'е^а тоже 'д'євочка так п'лакола ї Во'лод'а п'лакоў / шоб йа йшла вер'б'і^в нало'мала / ну^о йа / н'е ло'мала / йа^о ўже зо'була / шо т'реа ро'бит' / йа^о це ў 'голову н'е бе'ру // 'Богу мо'л'ус'а^е* [ГЧЗ, 70] – у літературній мові [і] *в голову* (*в думку*) [*собі*] *не брати*. Не думати, не здогадуватися про що-небудь [ФС 1, 57]. У сучасному говірковому мовленні суміжної території зафіксовано *в голові не покладати* 'не думати про щось' *Чр Жт*. [Доброльожа, 43].

3. *Ну сто дво'руў у наз було / це рас'к'ідал'і на п'ат'с'о'л' так з'найіт'е йак ду'ша бол'іт' / ток'і п'лачом // о'це та'ке* [ГЧЗ, 99] – у літературній мові *душа болить*. Хто-небудь дуже переживає, страждає з якогось приводу [ФС 1, 277]. Зауважимо, що кількісно переважають саме вирази, що відбивають негативні переживання (відчай, занепокоєння, хвилювання тощо), наприклад, у говірках Житомирщини: *душа горить* 'хвилюватися'; *душа кипить* 'обурюватися, бути невдоволеним'; *душа пече* 'непокоїти' [Доброльожа, 66].

4. *То ўже здо'роўйа не'ма // ўже ш'і'с'ат'с'оми' пош'т' / ш'і'с'ат'шес'ц' / ш'і'с'ат'с'оми' о'д'о на но'су* [ГЧЗ, 143] – у літературній мові *на носі*. Скоро, незабаром [ФСУМ 2, 558]; у західнополіських говірках – *на нусу* 'незабаром' [1, 108].

5. *А 'пот'ім пажан'іл'іс'і // і с'е наші'лас' у м'єн'е / ка'зал'а тої / 'д'ет'і у м'єн'е бу'л'і / а 'тійе ж па'г'ібл'і 'д'ет'і ма'л'єн'к'і'є / а с'є с'а ад'на ас'талас' йак 'пал'єц* [ГЧЗ, 196] – у літературній мові як (*мов, ніби*) *палець*. Без сім'ї, без рідних, без близьких і т. ін. 2. Уживається для вираження великої міри якоїсь ознаки, якості і т. ін. [ФС 2, 604].

6. *Похо'д'іла т'рох'і да шос'то мн'є / ш'кола ў 'голову не йшла п'раўда мо'йа 'матка та'ко бу'ла / у на'чал'ств'і* [ГЧЗ, 257] – *не йде в голову*. Хто-небудь не засвоює, не сприймає, не запам'ятовує що-небудь [ФС 1, 358]. *Можу пошчи'тат'кол'ко 'хочте г'рошеї / а так не 'л'езло мн'є ў 'голову н'і'чого / да то / і це так нам було е'ге* [ГЧЗ, 257] – *не лізе в голову*. Не сприй-

мається, не запам'ятовується, не засвоюється щось; не можна зрозуміти чого-небудь [ФС 1, 435].

7. *А шче м'ї ў мага'з'ін'ї по'чулі шо шос' там зор'валос' / ми' не ў 'курс'ї д'їла бу'ліи* [ГЧЗ, 217] – у літературній мові в курсі чого. Добре обізнаний з чим-небудь, поінформований про щось і т. ін. [ФС 1, 406].

8. *А от 'посл'е'ї во'їни / 'йакос' у'се зак'ри'лос' / у'се пош'ло 'йак п'їд'земл'у / 'посл'е во'їни / ў 'того 'родств'єн':їка / ў 'того чол'в'їка / ў 'того б'рата не с'тал'о / то сест'ри* [ГЧЗ, 238] – у фразеологічному словнику як крізь землю провалитися (піти). Раптово, безслідно зникнути [ФС 2, 704].

Отже, вживання поданих фразеологічних одиниць обґрунтовує їх всенародний тип, водночас текстово зорієнтована фіксація матеріалу підтверджує фонетичні визначальні риси середньополіського говору, а також здатність фразем утримувати ці риси в складі компонентів: 'л'езло, 'пал'ец, бол'їт, н'є бє'ру. Акцентуаційні ознаки теж виразно виявлені як у власне зв'язному мовленні, так і в компонентах фразем: *вер'тища, на но'су*.

Приклад вживання словотвірних діалектних рис теж знаходимо в компонентному наповненні фразеологізмів, наприклад: у літературному стандарті – *відлягло (відійшло) від душі*. Хто-небудь відчув полегшення, спокій, перестав тривожитися, хвилюватися [ФС 1, 123]; у говірках Житомирщини – *відлягтися від душі* 'полегшати'. *Нр Жт.* [Доброльожа, 66]; у Чорнобильській зоні зі значенням 'полегшало' – *то так пр'їтас'куїє / шо заб'єрус' / 'утром і по'їхаў ту'ди // ден' там по'буду / по / позаме'тайу / пов'їч'їш'чайу / там попр'їб'їрайу / шоб усе бу'ло окур'атно //... Так з душ'ї б'ї'начє з'л'ажє т'рошики / ад'л'ажє од ду'шї так / от // 'важко / ста'рушка / 'тоже бол'їїє 'часто / 'часто бол'їїє / к'репко голо'ва ў їє бол'їїт' / от* [ГЧЗ, 143].

Інформацію про емоційність та експресивність фразем у традиційному мовленні доповнюють факти вживання компонентів-діалектизмів, наприклад: *На том / на кор'тошци на тої / не'рє'б'їрал'ї ка'гати' ти'їє кор'топл'ї / 'ка" / н'ї'ма н'є'чого ст'рашного / шо ви' / 'ка" / 'пан'їнку пус'каїт'е / от / у'же ўс'є аку'в'їруйкц'а / а йон шче н'ї пус'каїє* 'лякати когось' [ГЧЗ, 79]; *'Жи'то о'так ў од'ну с'торону похил'їлос' / 'ви'тер та'к'ї за'дуў / дак / на 'мене ўже 'мама 'каже / хо'д'їм 'дон'ку*

до'дому / да по'будем 'дома / а то'ди нар'вем то'го 'з'іл':а / дай а'кес' 'каже / аж / мо'роз по'ко'т'іу' / са'ма 'л'ічно йа 'бачила 'дуже злякатися' [ГЧЗ, 325] – у літературній мові мороз пробіг по кому. 1. Комусь раптом стає холодно, когось охоплює озноб. 2. Хто-небудь стає на деякий час нерухожим, завмирає, ціпеніє від страху, хвилювання [ФС 1, 508].

Іншу групу фразеологізмів наповнюють одиниці, значення яких є локальним і не підтверджується в суміжних говорах та літературній мові: Во'ни нам за'в'іду'ють' шо у' нас 'дом'ік'і ха'рошийе да в по'ганом 'м'іст'е / хоч' 'чисто / не за'росше / а в йїх у'же там он йак по'шоу' / дак у'же хот' 'возом йїд' // там не 'видно н'і'чого [ГЧЗ, 304]. У розповіді інформанта виявлено фразу хоч возом їдь, вживану зі значенням 'занедбана, неохайна територія', яке не зафіксоване у лексикографічних працях: хоч возом переїдь 'вперта людина'. Ан Жт. [Доброльожа, 29]; хоч возом переїдь 'неможливо переконати кого-небудь в чомусь' [ФС 2, 616]; хоч возом заїжджай 'дуже широкий, навстіж розкритий' [ФС 1, 305].

Заміна лише одного компонента іншим лексичним варіантом свідчить про рівень мовної вправності носія говірки, підтверджує лінгвокреативну дійсність, коли інтегрується минуле і сучасне сприйняття світу.

У літературному стандарті фразеологізм *прийти / приходити в голову* зафіксовано у двох значеннях: 1. З'явитися, виникнути (про думки, здогади і т. ін.). 2. Задумати, надумати щось зробити (про плани, дії і т. ін.) [ФС 2, 692]; на Житомирщині – *прийшло в голову* 'раптово спало на думку' Жт Жт. [Доброльожа, 46], *взбрело в голову* 'пригадати щось недоречне' Нр Жт. [Доброльожа, 43]. Із тексту досліджуваної збірки семантику виразу *но 'голову на'б'ігло* визначаємо як 'раптово спало на думку; раптово зрозуміти': У нас но'пр'і'м'єр / то'ке м'є'н'і 'зарез но 'голову на'б'ігло / н'є да'ї Боже / заго'р'іце по'жар / то у' н'і' о'д'і'н чо'ло'в'ік / ро'у'но'ду'щ'н'і'м / от то'кого д'і'т'ат'і'в / ото'к'і' у'же хлопчу'кі й муш'чин'і / н'є 'буд'є ро'у'но'ду'щ'н'і'м [ГЧЗ, 54–55].

Фразема *одне (одно) до одного* в українській мові вживається при вказуванні на поступове наростання, нагромадження чого-небудь, перев. неприємного, небажаного; все це [ФС 2, 580], у говірках Чорнобильської зони зміна компонен-

та *одного* на варіант *другого* спричинила розвиток семантики 'дружно жити, в злагоді': *А^о 'наши 'л'уд'і 'йедут' / із ма^о'шини позс'какувал'і муж'чини / до^а'ваї ту'шит' по'жар // у нас 'л'уд'і 'бул'і од'не до д'руго^о* [ГЧЗ, 55].

Зауважимо, що ареальна характеристика фразеологічних одиниць усе ж залишається релятивним видом інформації, оскільки лише додаткові вичерпні свідчення про їх поширення уможливають висновки про ареал побутування як власне фразем, так і їх компонентів.

Наявність системних зв'язків на рівні фразеології (навіть у невеликій кількості текстів) підтверджує багатство перекладів національно та територіально-специфічних ситуацій, побуту, вірувань та звичаїв, наприклад, зі значенням 'не мати звичаю; не прийнято' зафіксовано *не йде в резонт і не було моди: Н'е / то соу'с'ом дру'ге / то соу'с'ом дру'ге / дру'гого 'сорту гр'іб'і / груз'ди / то та'ке / то н'е йш'ло ў нас у ре'зонт / н'е / н'е / те н'е йш'ло ў нас у ре'зонт / а це но ўнас хо^адо'в'е / це'б'і'єли' гр'іб на 'п'ервом х'вонт'е'і* [ГЧЗ, 109]; *Н'і / була' мода та'ка / шо заси'пали' пес'ком / на'воз'іл'і ту'да / ну / 'земл'у / в'ер'н'е'і / заси'пали' го'р'ішча / от / н'іх'то / не / це не було' моди'і' даже там / шоб з'л'іно'і 'в'іб'іт' так йак точ'ка там чи' шо не було* [ГЧЗ, 147]. Вираз *взяти моду* зі значенням 'мати звичку' зафіксовано на території Житомирської обл. *Кс Жт.* [Доброльожа, 110].

Фразеологічний фонд говірок Чорнобильської зони є самобутнім у своїй основі і репрезентує найрізноманітніші сфери буття, що підтверджує група одиниць, які на сьогодні не зафіксовані в інших джерелах:

як мертвого з лави 'швидко забрати': Та'к'і за'кон буў / шо 'кажут хва'тайе йак 'мертвого з 'лави шоб не ле'жало во'но [ГЧЗ, 248];

за німу стіну заступити 'сумувати; перестати веселитися, співати': Ка'н'ешно / ў нас на'род спе'ваў / у нас на'род спе'вучи // а йак с'да пере'їхали / дак с'уда пере'їхали за 'н'іму с'тену засту'п'іл'і / ўс'о обрушило'с' [ГЧЗ, 290];

голова не підіймається 'сумувати; тужити за батьківщиною': ... то там ўже во'ни повесел'аце / поспе'вайут' / а так голо'ви' / л'уд'і не 'хочут' пуд'і'мат' / 'весело / голо'ва не пуд'і'маеце / шо 'род'іну'к'інуў да при'їхаў с'уда / голо'ва не 'хочет / не 'тол'ко спе'ват' / а не 'хоче пуд'і'маце [ГЧЗ, 290];

нема миру (в кому) 'злий': Уже ўс'і ру'салк'і ў л'уд'ах поў'лаз'іл'і / ўже ўсе зло ў л'уд'ах // 'дома бу'л'і сер'д'ітійе / а тут іш'че 'н'ерви поваго'н'ал'і / да ішче сер'д'іт'ейішійе // **не'ма 'м'іру н'іде** // н'і ў сво'ііх 'д'іт'ах / н'і ў л'уд'ах / н'і ў ку'м [ГЧЗ, 287].

Виявлені фразеологізми мають свою семантичну структуру і творяться для конкретизації та експресивно-емоціональної характеристики вже названих словами фактів чи явищ.

Зазначимо, що мовна палітра говірок Чорнобильської зони не вичерпується лише фразеологічними одиницями. Судження, у яких відбиті спостереження людини над природними та суспільними явищами (часто однакові не лише в говорах однієї мови, а й у багатьох народів), оформленні в усному мовленні у прислів'я і приказки. Як будь-які речення, такі мовні одиниці характеризуються інтонацією завершеного повідомлення, смисловою цілісністю висловленої думки і слугують для загальноприйнятої ситуативної оцінки: *А йа 'думайу шо хто йо'го там 'в'іворожіў / йа н'е 'в'ер'у ц'е'му шо ва'рожіт' / **йак н'е'ма іш'час'т'а дак т'е н'е пр'іворожі** / 'кажут' 'род'іца чала'век і Бог іш'час'т'а да'йе* [ГЧЗ, 130]; *Слава 'Богу / шо 'доч'ка / йак б'і х'лоп'ец / то йа б н'е ж'іла / а так 'доч'ка / та от жи'ву // ка'заў тої н'е с'ак то так так і жи'ву // с'е та'к'е о // так й ара'д'іла сва'йу д'іт'іну* [ГЧЗ, 186]; *'Горе ўсе на'учит' / йак 'кажут' 'горе калі'ч'і на'учи'т' 'йісти / та і нас / м'і ж прожи'лі ў сво'іи 'годи і 'золот і 'холод і воїну* [ГЧЗ, 221]; *'Дак йа 'начал'і ро'б'іт' / н'е 'в'ішло н'і 'торби н'і груш / 'торба под'ралас' мене / а г'руш'і согн'іл'і чи по'йіл'і / ну / 'ето / 'ето **і см'іх і гр'іх*** [ГЧЗ, 304]; *По'ле'чу ру'кам'і / о'це пово'д'у / поле'чу / ішче ж йа і словами ви'го'варуїу / полу'чу / поле'чу / о / гле'д'і чоло'в'іку й по'може / **н'і зс'ул'а н'і зтул'а** / у'же й пом'гло чоло'в'іку / ўже й 'добре с'тало* [ГЧЗ, 295]. Мета-мовна свідомість діалектоносіїв, які намагаються бути зрозумілими для слухача, може додатково коментувати особливості вживаних конструкцій загалом через використання формул: 'кажут', ка'заў тої, йак 'кажут' та ін.

У мовленнєвому обігу поліщуків є ще велика група традиційних формул-примовок, якими вони послуговуються в певних комунікативних ситуаціях: *От у ме'не / 'одо дн'уў два / два 'рази наш буў / ч'і йо'го 'б'ілка ухва'т'іла / од 'водк'і / со'бака*

його з'найє / і сем'ю ро'зо'знаў [ГЧЗ, 295]; А пр'їали / та'ко вер'єтена / а друга самоп'радкой' / с'мі'че / іс то'го / із 'л'ону / іс 'того шо нак'радем / 'буду по п'раўд'є ка'зат [ГЧЗ, 346]; 'Боже мо'ї с'в'їте мо'ї я 'чувств'їю / мн'є' ні повер'нуца не 'можна / ні 'шо на с'в'єт'і / от от 'душит ме'не / пон'ї'маєте це 'чесно ка'жу шоб'я 'даже с'мерт'і так прож'дала / по п'раўд'ї йак'я вам п'раўду ка'жу [ГЧЗ, 259]; 'Тико потан'цуйут / а то насмий'ємос' за 'вечор шо ї'господ'ї й мал'їйє й стар'їйє / ї шо 'хочте [ГЧЗ, 230]. Такі діалектні тексти досліджуваних говірок (індивідуальні та неповторні) можуть бути оцінені як матеріал для вивчення кореляцій тексту та стійкого виразу, комунікативних ситуацій між співрозмовниками.

Пізніші записи (1997–2001 рр.) великого масиву текстів із Чорнобильської зони подано у двох частинах книги “Говірка села Машеве Чорнобильського району” [4]. Мешканці цього села після катастрофи 1986 р. були компактно переселені в с. Лукаші Баришівського р-ну Київської обл. Точна фонетична транскрипція, розповіді різної тематики, а також пісні, замовляння, перекази, записи малих фольклорних жанрів уможливають не тільки ґрунтовне дослідження усіх мовних рівнів ідіолекту, а й зіставний аналіз на часовому та просторовому полі з метою відтворення мовно-культурного образу втраченої частини Полісся.

О.О. Васянович доповнила емпіричну базу досліджуваних говірок польовими матеріалами, зібраними на початку ХХІ ст. у селах, що зазнали радіоактивного впливу, та від переселенців, які зберегли в пам'яті магічні дії впливу (язичницькі і християнські) на такі погодні явища, як засуха, злива, гроза, град [3].

У збірках сучасних діалектних текстів суміжних говірок (західнополіських Г.Л. Аркушина [ГВП], південнокиївських Г.І. Мартинової [ГПК]) виявляємо фраземи різної структурно-семантичної організації, що важливо з точки зору окреслення їх просторового поширення та компонентів зокрема.

Отже, тексти говіркового мовлення Чорнобильської зони є невичерпним матеріалом для досліджень усіх мовних рівнів, зокрема вивчення універсальності явищ фразеовживання в момент живого спілкування, коли до інформації, повідомлення долучається респондент. Зіставний аналіз фразем і їх компонентів дає можливість простежити аналогічні явища в різних

ареалах однієї мови, на обмеженому міжговірковому просторі, виявити нефіксовані раніше стійкі сполучення слів, стійкість різних діалектних явищ, а також з'ясувати ідіолектну специфіку конкретного носія духовно-матеріальної культури.

1. *Аркушин Г.Л.* Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. Люблін; Луцьк. 2003.

2. *Аркушин Г.Л.* Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і західної частини Волині. Луцьк; Люблін. 2005.

3. *Васянович О.О.* Метеорологічні знання та вірування українців на території, постраждалій від Чорнобильської катастрофи // Чорнобылем не зараспе: традиції матеріальної і духоўної культури Усходняга Палесся: зб. наук. артыкулаў: у 2 ч. Ч. 1. Гомель. 2016.

4. *Говірка села Машеве Чорнобильського району.* Ч. 1: Тексти / Уклад.: Ю.І. Бідношия, Л.В. Дика. К. 2003; Ч. 2: Тексти / Уклад.: Г.В. Воронич, Л.А. Москаленко, Л.Г. Пономар. К. 2003.

5. *Гриценко П.П.* Матеріали для діалектного фразеологічного словаря українського Полісся (село Лучанки Овручського району Житомирської області) // Вопросы фразеологии. Труды Самаркандского университета. Вып. 272. № 8. Самарканд. 1975.

6. *Громик Ю.* Фразеологізми середньополіської говірки села Липно Ківерцівського району Волинської області // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Вип. 8. Житомир. 2002.

7. *Добролюбова Г.* Красне слово – як золотий ключ. Житомир. 2003.

8. *Касцючок В.М.* Сінанімія і варьянтнасць у дыялектнай фразеалогіі (на матэрыяле гаворак Брэстчыны): аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. Мінск. 2000.

9. *Касцючок В.М.* Фразеалагічныя сінонімы дзеясловнага тыпу ў палескіх гаворках // Полісся: мова, культура, історія. К. 1996.

10. *Коваль В.И.* Славянская этнофразеология в гендерном аспекте // Грани слова: сборник научных статей к 65-летию проф. В. М. Мокиенко. М. 2005.

11. *Юрчанка Г.Ф.* Слова за слова (Устойливія словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны). Мінск. 1977.

БГ *Буковинські говірки. Хрестоматія діалектних текстів / Упоряд. Н.О. Руснак, Н.В. Гуйванюк, В.С. Бузинська. Чернівці. 2006.*

ГВП *Аркушин Г.Л. Голоси з Волинського Полісся (Тексти). Луцьк. 2010.*

Говори *Говори української мови (Збірник текстів) / Відп. ред. Т.В. Назарова. К. 1977.*

ГПК *Говірки Південної Київщини. Збірник діалектних текстів / За ред. Г.І. Мартиної. Черкаси. 2008.*

ГС	<i>Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г.</i> Гуцульські світи: Лексикон. Львів. 2013.
ГЧЗ	<i>Говірки Чорнобильської зони.</i> Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.
Доброльожа	<i>Доброльожа Г.</i> Фразеологічний словник говірок Житомирщини. Житомир. 2010.
Мацюк	<i>Мацюк З.С.</i> Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся. Луцьк. 2013.
СЗГ	<i>Аркушин Г.Л.</i> Словник західнополіських говірок: у 2 т. Т. 1–2. Луцьк. 2000.
СПГ	<i>Лисенко П.С.</i> Словник поліських говорів. К. 1974.
УЗГ	<i>Українські закарпатські говірки.</i> Тексти / Упор. та примітки: О.Ф. Миголинець, О.Д. Пискач. Ужгород. 2004.
ФС	<i>Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін.</i> К. 1993.

REGIONAL FEATURES OF CHORNOBYL ZONE PHRASEOLOGY

In the article on the material of texts collection “Dialects of Chornobyl zone” the phraseological units of dialect speech and their components are analyzed. It reveals not recorded stable combinations of words, the absence of their expected components, the stability of various dialectal phenomena and the systemic phenomena within phraseology.

On the basis of comparative analysis with literary standard, texts and dictionary materials of other related areas the common geographically marked units are defined, the universality of phraseological units usage phenomena, when in the process of communication the unit becomes the central one, particularly in the moment of tragic feelings and memories about them is identified.

Key words: idiom, component of phraseological unit, dialects of Chornobyl zone, dialectal units.

Трансформація материнської говірки в новожитню (на матеріалі українських південнобесарабських говірок)

Поряд із власне лінгвістичними підставами в основі виділення і внутрішньої диференціації українських наріч і говорів лежить протиставлення старожитніх, давніх, архаїчних говірок новожитнім, переселенським, що є особливим складним об'єктом вивчення. Складність ця зумовлена багатьма чинниками, що відрізняють новожитні говірки від старожитніх: специфікою варіювання мовних одиниць (широка й різнотипна варіантність у цих говірках); особливостями просторового розподілу мовних рис і типів говірок (новожитнім ареалам властиві такі формально-картографічні показники, як мозаїчність, черезсмужність, перерваність, розпорошеність, неоднорідність конфігурації зон різної щільності); зазвичай відмінними від старожитніх говірок соціолінгвальними умовами побутування.

Очевидною є кореляція старожитності / новожитності етнічних територій і говірок, але й тут немає повної відповідності. Не є винятком щодо цього й розглядувані нами українські південнобесарабські говірки, які в своєму сучасному стані сформовані як переселенські, попри те, що літопис засвідчує старожитність ареалу [24, 12].

Новожитні говірки потребують особливого підходу щодо дескрипції й картографування. Для кожного регіону побутування таких говірок необхідний окремий адаптований питальник. Відсутність такого питальника та інших налаштованих на новожитній ареал підходів зумовили неповне вдоволення укладачів АУМ третім томом цієї праці [АУМ 3, 1; 10; 18]. Опис і картографування новожитніх говірок – актуальна лінгвістична проблема [1; 4; 10; 18; 23; АУМ], оскільки вироблені традиційні прийоми, спрямовані на вивчення передусім давніх говірок, не завжди задовільно діють щодо новожитніх, потребуючи коригування.

Закономірною точкою опори під час опису новожитніх діалектних мікросистем є генеза говірок, їхній генетичний тип. Виявлення генетичної бази різних типів новостворених

говорів, зв'язку з тими материнськими говорами, що стали підосною, є одним із завдань, що стоять перед атласами новостворених говорів та описовими працями, які є “передумовою створення ефективної програми для лінгвогеографічного дослідження...” [АУМ 3, 9]. Водночас проблемою є достовірність встановлення материнських ареалів і говірок, адже від моменту переселення минув час, сталося чимало змін як у материнських, так і в переселенських говірках, тому генетичні ознаки говірок слід розглядати у зв'язку з динамічними.

У межиріччі Дністра і Дунаю (МДД), де українські новожитні говірки функціонують у полімовному і полідіалектному оточенні (у контакті, домінантно афронтальному, з діалектними мікросистемами інших мов, представлених, як і українські, різними діалектними типами) за тривалого відриву від українського літературного стандарту [5, 132; 19], але під впливом інших літературних мов – насамперед румунської та російської – і досі актуальне протиставлення моногенних й полігенних говірок, пор. [1]. Неоднозначно визначається материнська говірка навіть для моногенних, точніше – умовно моногенних діалектних мікросистем [12]. Якщо умовно моногенні та полігенні (переважно мішані) говірки – це основні типи діалектних мікросистем, протиставлювані в МДД за генезою (у свою чергу умовно моногенні говірки на підставі аналізу генетичних маркерів поділено за генетичними типами), то за динамікою протиставлено стійкі й редуktivні говірки. Релевантною щодо динаміки мовних рис і говірок, а також генези, виявився поділ мікросистем за часом формування (говірки давнішої чи основної формації, що функціонують в ареалі близько двох століть, і новішої формації – їм близько 60 років).

На перебіг трансформації новожитньої говірки впливають взаємопов'язані наявність / відсутність чи збереження / втрата субетнічної ідентифікації; характер переселення – відкрите переселення чи втеча і переховування¹, що корелює з добровільністю / примусовістю переселення. Серед чинників відповідного впливу також: наявність міжмовних і міждіалектних контактів у межах одного села; ставлення мовців до своєї говірки; мовна й освітня політика.

¹ Припускаємо, що ті, хто переховувався, міг інтенсивніше нівелювати свої етнічні, субетнічні, мовні ознаки.

Південнобессарабські українські говірки були об'єктом описових студій у середині й II пол. XX ст. (праці А.М. Муқан, В.П. Дроздовського, Т.П. Зворотної, П.Ю. Гриценка та ін.). Основними результатами цього етапу досліджень стало визначення найтиповіших рис ареалу – їх носіями є переважно так звані мішані говірки, які домінують у Південній Бессарабії, впливаючи на контактні, зокрема й генетично різнотипні, мікросистеми. Тому такі риси, відмінні від загальних тенденцій розвитку української мови й особливостей її розмовної форми (а інколи – спільні з ними), виявили себе як інтегрувальні. Їхній перелік ми скоригували, а самі вони інтерпретовані як маркери південнобессарабського типу (він утворює перерваний іншими діалектними типами ареал, що охоплює всю досліджувану територію). Найпотужніше впливають на динаміку всіх українських говірок МДД: усунення наслідків другої палаталізації, зокрема у дав., місц. відм. одн. іменників I відміни (*на но'г'і*, у *Мо'лог'і*, *'ж'інк'і*, у *Ми'хайловк'і*, у *ст'р'іх'і*); втрата диференціації у відмінкових закінченнях за твердим і м'яким типами іменників I і II відміни з індукцією твердого типу на м'який (*зем'л'о'ю*, *ду'шо'ю*; *ст'іл'ц'ом*, *д'н'ом*); аналогія II відміни іменників на IV і I на III (*те'л'а*, *те'л'ом*, *те'л'ові*; *ми'дал'а*, *'сол'а*; *дай'сол'у*, *ши'нел'у*; *'сол'о'ю*, *'ноч'о'ю*); активізація компонента *самий* як засобу творення найвищого ступеня порівняння прикметників; поширення форм без ініціального [н] займенника *в'ін* у післяприйменниковій позиції (*до'його*); поширення форм 3 ос. одн. дієслів II дієвідм. на зразок *'йізде*, *'суше*, дієслівних форм 1 ос. одн. теперішнього часу II дієвідм., напр.: *'ход'у*, *к'рут'у*, *'воз'у*, *'нос'у*; запозичені з румунської мови елементи *мей*, *бре*, *'гата* тощо, докладніше див. [12].

Виділяючи інтегрувальний діалектний тип, водночас констатуємо, що в новожитніх збережено й чимало особливостей материнських говірок, а 200 років виявилось недостатньо для відчутної втрати материнської основи та виформування окремого рівномірного діалектного типу: власне інтегральних рис, які були б обмежені досліджуваним ареалом, виявилось замало. Йому й досі притаманна мозаїчність.

Усі українські говірки МДД є вторинними. Вони зазнали трансформації після відриву від материнської основи. Полігенні говірки сформовано за моделлю різнодіалектного змішуван-

ня (формування мішаних говірок). Моногенні ж говірки – переважно за типом перехідних від материнського типу до інтегровального (південнобесарабського). Натомість бідіалектність говірок нетипова в ареалі: не спостережено змішування відносно в рівних пропорціях двох екстериторіальних діалектних архетипів зі збереженням їхньої чіткої ідентичності. Стосовно ж говірок новішої формації поширене співіснування кількох говірок різних діалектних типів у межах одного населеного пункту. Ймовірно, саме така ситуація була інтерпретована попередніми дослідниками українських говірок ареалу [6] та інших новожитніх українських говірок [АУМ 3, 7; 5, 155; 9, 266] як “тривання”, “незавершеність” діалектотвірного процесу.

Домінантні в ареалі мішані говірки як специфічний різновид діалектних мікросистем найменш чітко співвідносяться з материнськими архетипами; їхні риси постали внаслідок накладання ознак південно-східних, південно-західних та північних діалектних систем. Репертуар диференційних рис таких говірок, регулярність їх виявлення в мовленні, сукупність динамічних ознак уможливили виокремлення чотирьох мікроареалів [13, 30]. Просторово ці мікроареали розріджені моногенними говірками основної формації та моно- і полігенними новішої. Майже суцільний масив говірок новішої формації становить окремих (п’ятий) мікроареал, особливості якого визначають західнополіська та закарпатська основи.

Майже невіршеним завданням у працях попередників залишилося встановлення кореляції структурних особливостей говірок ареалу з їхньою генезою, співвідношення з материнськими говірками за межами ареалу. Наше намагання розв’язати його уможливило виділення шести типів умовно моногенних мікросистем: з основою північнобесарабською (чи буковинсько-подільською), середньонадніпрянською, східнополіською, слобожанською, західнополіською, закарпатською.

Установлення відношення говірок МДД до материнських ускладнюють не тільки вторинні структурні нашарування внаслідок взаємодії в бесарабському ареалі, а й негомогенний характер материнської основи, що сягає переважно архетипів перехідних діалектних зон. Зокрема, *Пл.* репрезентує близький до літературної мови середньонадніпрянський архетип південнополтавського підтипу з рисами степових говірок; *СЦ*

представляє полтавський підтип цього ж діалекту з рисами південно-західного наріччя; *Яр.* східнополіського типу походить із перехідної до середньонаддніпрянського типу говірки; архетип слобожанської за походженням говірки *Ол.* має ознаки й північного наріччя; говірки північнобесарабської генези (*Рл.І, Пк., Вс.*) репрезентують архетип покутсько-буковинського говору перехідної зони між буковинськими і подільськими говірками; генетично закарпатська *Пб.* сягає східно-верховинської підгрупи перехідних до бойківських верховинських говірок.

Відзначаємо також різне зближення умовно моногенних говірок з інтегрувальними рисами мішаного південнобесарабського типу. Так, *Яр.* східнополіського діалектного типу порівняно ближча за мовними рисами до інтегрувального південнобесарабського різновиду. Відмінностей від нього на морфологічному рівні виявлено небагато і вони стосуються переважно функціонування варіантних до інтегрувальних рис генетичних маркерів: домінування дав. відм. одн. іменників назв істот і неістот II відміни із закінченням *-у*, а місц. — *-у*, *-і* над формами з флексією *-ов'і* (*х'лопчику, жен'і'ху; у йа'ру, у'чану, на куш'ч'і*); форм множ. іменників із флексією *-і* (*'нар'і, 'кур'і, 'гон'і*), менш відомих у говірках інших типів; форм наз. відм. множ. прикметників із флексією *-и* (*дерев'їани, вовн'ани, го'лодни*); творення пасивних дієприкметників від дієслівних основ на *-и-* за допомогою суфікса *-ен-* (*об'робл'ен'і, зап'равл'ене, насто'рожен'і*) та ін.

Говірка с. *Яр.* (н.п. засновано 1826 р.) походить від однойменного села Бобровицького р-ну Чернігівської обл. [5, 145, 132–133; 14, 736]. Окремі діалектоносії й досі підтримують з материнським селом родинні зв'язки, помічаючи окремі діалектні відмінності, але не відчуваючи мовного бар'єру. Мешканці сусідніх сіл називають ярославців *пойдунами* (*пойду'ни нас назива'ють' у Плах'т'ійї'юки*), що фіксували й дотепер [5, 133]. Як уже зазначено, материнська говірка, хоч і має північну основу, належить до перехідної зони від східнополіського діалекту до середньонаддніпрянського, але в ареалі присутні й інші переселенці з Чернігівської губернії, що у минулому були переважно жителями сіл Борзнянського, Козелецького, Суразького, Остерського, Сосницького, Чернігівського пові-

тів [7, 437]. Говірка *Яр.* умовно моногенна й тому, що в неї відбувалися дозаселення, і про це свідчать мікротопоніми, зокрема назви вулиць та їх частин *Шаганівська* (від старої назви Пр.Тат. – *Шагани*), *Чаїри* (від старої назви КБ), *Тавричани* (стара назва вул. Першотравневої мотивована тим, що на ній жили переселенці з Таврії).

Більшою мірою відрізняються від інтегрувального типу середньоаддніпрянський (*Пл.*, *СЦ*) та слобожанський (*Ол.*) типи. Середньоаддніпрянський діалектний тип (ближчий на тлі інтегрувального південнобесарабського типу до літературного стандарту) вирізняють стійкість IV відміни іменників, напр., дав., місц. відм. зафіксовано згідно з літературним стандартом із суфіксом *-ат-* і закінченням *-і* (*кур'чат'і*, *поро'с'ат'і*); використання префікса *най-* при творенні найвищого ступеня порівняння прикметників (*найдобр'іша*, *най'дуж'чий*); усічені дієслівні форми 3 ос. одн. І дієвідм. на зразок *вит'а'га*, *зул'а*, *ну'та*; збереження синтетичних форм майбутнього часу недоконаного виду (*ка'затиму*, *роб'итиму*) тощо.

Село *Пл.* засноване переселенцями з однойменого села колишнього Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії (нині с. Успенка Кіровоградської обл.). У 1830 р. вони переселилися в землі Бессарабії, зберігши назву села [15, 774]. Щоправда, окрім цієї версії його формування та походження назви, мешканці н. п. висвітлюють й інші, не підтверджені документально [12, 160]. Село дозаселялося пізніше, від 60-х рр. ХІХ ст. і до сер. ХХ ст. невеликими групами переселенців із різних областей України [22]. Так, В.П. Дроздовський відзначав, що в цьому селі один із центральних кутків заселений “райками” (представниками південно-західного наріччя. – *А. К.*) [7, 133], що підтверджують і мікротопоніми (*Рай'ки* – назва кутка села) та діалектні тексти (*Рай'ки / це по Анд'р'і'йіва'вулиц'і*).

Незважаючи на дозаселення села, діалектоносії *Пл.* зберігають субетнічну ідентичність і самоідентифікацію (*плахту'ни*, *плахту'ни-зар'і'заки*), але родинних зв'язків у *Пл.* із материнською територією не виявлено, і це підтверджує, що свого часу переселилася вся громада.

У *СЦ* також не виявлено родинних зв'язків з материнським діалектом; відсутні й прямі документальні підтверджен-

ня її моногенності, але ми підтримуємо гіпотезу² про утворення цього села козаками Царичанської сотні Полтавського полку, які перейшли на бік гетьмана І. Мазепи та після поразки під Полтавою 1709 р. вийшли в Туреччину³. На користь версії такої “козацької” генези СЦ, окрім народних переказів (деяким діалектоносцям СЦ відоме таке їх походження), свідчить і низка інших фактів: 1) за даними діалектоносців навколишніх козацьких сіл, там живуть *теж коза'ки / та не та'к'і йак ми* (Пк.2); 2) хоч офіційною датою заснування села вважається 1827 р., місцеві дослідники історії припускають офіційну незареєстрованість його до цього часу [17, 16]; 3) СЦ не згадується у зв'язку з місцевими козацькими формуваннями, що служили Росії, оскільки його мешканці могли вважатися неблагонадійними.

На моногенність СЦ вказують і мовні факти. Збережено відмінності цієї говірки від діалектного оточення на різних структурних рівнях, зокрема на фонетичному⁴ та морфологічному. Напр., зауважені раніше форми дієслів 2 ос. одн. *'думаши, з'наш, повили'ваш, нагу'каш* вказують на генетичний зв'язок цієї говірки з південно-західним наріччям [16, 23–24], уточнюють, на нашу думку, південно-східну генезу.

Мешканці СЦ мають і субетнічну ідентифікацію. Щодо них зафіксовано мікроекзонім (екзонім, екзоетнонім, алоетнонім, ксеноетнонім) *кур'гизи*. Припускаємо, що цей мікроетнонім міг виникнути асоціативно внаслідок певного змішування українців із представниками тюркської етномовної спільності (радіше татарами), адже одне з поширених у СЦ прізвищ – *Мангул*, а носії цього прізвища мають прізвиська *Ногаї*, що

² Пор.: http://uk.wikipedia.org/wiki/Стара_Царичанка.

³ Залишки війська І. Мазепи, хоч, очевидно, представники іншого ніж у СЦ діалектного типу, склали основу населення Мк. (1760 р. заснування), вплинувши, ймовірно, на діалектне мовлення усього мікроареалу надмор'я цього району.

⁴ В.П. Логвин називає диференційною рисою СЦ вимову [e] замість наголошеного і ненаголошеного [и] (*оде'надцит', ру'каме, з 'наме, з 'ваме, молод'дике, стр'івате, ро'битеме, віт'коле, т'рохе, 'вашиме, 'разниме* тощо), яка “... дуже поширена і характерна настільки, що учні всіх класів середньої школи роблять помилки в письмових роботах і вважають, що вимова і написання Е відповідно до голосного Й є літературною нормою” [16, 21–22], відзначаючи водночас залежність такої вимови від швидкого темпу і позиції. Останнє пояснює діагностованість цієї риси тепер на морфологічному рівні лише в окремих формах.

спонукає до думки про етнічну інтерференцію українців і ногайських татар [17, 32–33].

Від *СЦ* у 1902 р. утворена також моногенна *Цр.*, щодо носіїв якої так само (у *Рл.2*) фіксуємо відзначений мікроекзонім.

В *Ол.* слобожанського діалектного типу, заснований у 1823 р. [15, 797], українці із Слобідсько-Української губернії (за свідченнями діалектоносіїв, із Харківщини) і досі мешкають разом із росіянами (з Тамбовської губернії), зберігаючи не лише свої етнічні та мовні, а й діалектні особливості. Цей діалектний тип зберігає такі генетичні маркери: форми орудн. відм. одн. І відміни м'якої групи з флексією *-ейу* ('*Вал'ейу*, '*вулицейу*'), яка поширюється і на тверду ('*хатейу*'), хоч відзначено й *зем'л'ойу*, *ду'шойу*; флексія *-ейі* у род. відм. одн. ж. р. прикметників (*до старейі 'баби*; *н'і од'нейі ду'ш'і 'р'іднейі*); флексія *-ем* у місц. відм. одн. ч. р., с. р. прикметників (*на ха'рошем ко'н'у*, *на 'син'ем 'неб'і*); творення суперлатива за допомогою форманта *иче* (*иче сил'н'иший*, *иче доб'р'иший*); фонетична структура числівника *а'дин*, що відбиває прояви акання; форми займенника *той* в орудн. відм. одн. ж. р. ('*тейу*') та місц. відм. одн. ж. р. (*в 'тейі 'хат'і*); реалізація часових прислівників у репрезентантах *та'д'і*, *впер'єгод'а*, *ка'лис'*, *ка'дас'*; локативний прийменник *про'миз* (*говори'ти про'миз л'уд'ми*) тощо.

За морфологічними рисами найвиразніше виокремлені на інтегрувальному південнобесарабському тлі умовно моногенні говірки з південно-західною діалектною основою, а серед говірок з північною основою – діалектні мікросистеми західнополіської генези.

Північнобесарабському типові говірок (*Вс.*, *Пк.*, *Ну.*, *Плач.*, *Рл.1*, *Рл.2*, *Мл.*) притаманні: індукція словозміни II відміни на іменники ч. р. I відміни (*'старостом*, з '*Д'імком*; '*М'ішов'і*; '*Ван'а Чам'нойа 'мама*); втрата іменниками колишніх *-і*-основ ознак IV відміни та уніфікація за моделлю II відміни (род. відм. *не'маіє те'л'а*, дав., місц. відм. *те'л'ови*, на *те'л'ови*, орудн. відм. *те'л'ом*); індукція твердої групи прикметників на м'яку, що охоплює всю парадигму (*до'машиний*, *до'машиного*, *до'машиному* тощо); творення компаратива і суперлатива прикметника і прислівника з використанням частки-форманта *май* (у деяких говірках – *мей*); специфічна фонетична структура числівника та займенника *один* (як *йі'ден*, *йден*); форми займен-

ника *цей* ч. р. і с. р. род. відм. *'цего*, дав. відм. *'цему*; тверда вимова [с] і [ц] у постфіксі *-ся* та його морфах (*бо'й'аўса*, см *'і'й'еца*, *ос'талис* тощо); форми 3 ос. множ. з флексіями *-ут* для I дієвідм. і *-ат*, *-а* для II (*бе'рут*, *лоўл'ат*, *'вар'а*, *'робл'а*); форми наказового способу 2 ос. множ. з твердим кінцевим [т]: *ро'б'іт*, *си'д'іт*; форми питально-відносного і вказівних прислівників місця на позначення напряму дії чи руху (*'в'іти*, *'в'ітки*, *'в'іци*); вказівна частка і вигук *а'ди*, менш поширена в говірках інших типів, а також лексеми *'анса*, *а'дуса*, *'уса*, *ан* тощо. Серед цих рис є стійкі й регулярно виявлені в усіх говірках форми іменників – з *'М'ішом*, прислівників – *'в'іци*, *'в'іти*, *'в'ітки*; дієслів – з постфіксами *-ца*, *-са*; займенників – *'цего* тощо, і такі, що репрезентовані обмежено за частотою, територією, віковими групами мовців, частинами мови.

Процес трансформації материнських говірок у новожитні і подальший їх розвиток був різний, наслідком чого стали сучасні діалектні відмінності в межах цієї групи, хоч серед таких відмінностей є й ті, що зумовлені різними діалектними основами говірок.

Говірка *Рл.1* виділяється на тлі генетично споріднених історично зафіксованою моногенністю. *Рл.1*, засноване у II пол. XVIII ст. [15, 784] чи у 1832 р. [20], у 1830 р. [2; 11], вихідцями із с. Кирликово [11, 120] чи Карликово / Карликове⁵ (тепер не існує) у кількості 119 сімей [2, 146].

Носії говірки *Рл.1* частіше називають себе *райками*, хоч є й інші спільнокореневі субетнічні позначення (*рай'ки нас нази'вайут*, *он / 'каже / прийш'ла ра'йота*; *рай'л'ан_бри'гада*). Діалектоносії *Рл.1* усвідомлюють відмінність свого мовлення (у нас *'кажут г'раўса / ку'паўса / в'і'вца // а в За'барах у'же на с'а*; у нас *'цакайут*). В.П. Дроздовський зауважував щодо цього: “Тверда вимова *ц* і *с* в словах типу *см'і'й'аўса*, *с'м'і'й'еца*, *ца*, *ў'са*, *х'лопиц*, *ко'лис* є ще досить стійкою рисою. Саме вона спадає на пам'ять жителям навколишніх сіл, коли йдеться про *рай'к'ів со'л'оних...*” [7, 75]. Пояснення нині втраченого етно-

⁵ Згідно з даними краєзнавців та етнографів (О. Чорного і О. Мандзяка) село мало назву Карликів (Кирликеу, Керлакеу, Карлікеу, Карликове і навіть Кирлакау) і розташовувалося від Романківців на відстані в 2 версти; в 4 версти – від с. Селище, в 5 – від Мендиківців, у 7 – від Вашківців і в 8 верст від Шebutинців [http://www.ukrkovcheg.org.ua/карликів-промовляє-з-минулого/comment-page-1/].

німа *рай'ки со'л'оні*, що був найімовірніше екзонімом і стосувався лише райків із *Рл.2* (саме вони переселилися до солоного озера Карачаус, де і в криницях вода солоня, хоч проблеми з прісною водою відомі й у *Рл.1*), знаходимо в діалектних текстах говірки *Рл.2*: *і вс'о 'йїли со'л'оне / і 'рибу за'сол'ували*. Сама *Рл.2* утворена від *Рл.1* як моногенна в 1902 р. [20] чи 1900–1901 рр., за свідченнями діалектоносіїв.

Мл. засноване у 1805 р. [20], чи, за даними краєзнавчого музею Надеждинської сільради, 1776 р., ймовірно, вихідцями з однойменних н. п. Хотинського повіту. Так, В.П. Дроздовський відзначав наявність у *Рл.1* і *Мл.*, а також у *Рл.2* і *Пк.*, вихідців “...з Хотинщини (Чернівецька обл.) та Оргіївщини (Молдавська РСР)” [5, 133; 7, 27].

З одного боку, констатуємо мовну єдність *Рл.1* і *Мл.*, що підтверджують спостереження над мовленням і свідчення діалектоносіїв (*в Мол'одово го'вор'ат йак у'нас – Рл.1*), а з іншого, – етнографічну відмінність. Єдиною субетнічною назвою, зафіксованою щодо мовців *Мл.* є *фоста'чі* (очевидно, похідне від *хвастати*, бо вони, за переказами мовців, хвалилися, що заможні живуть поруч з німецькою колонією Ейгенфільд – тепер с. *Нд.*). Відсутність субетнічної єдності, на противагу мовній, може підтверджувати більший часовий проміжок між датами заснування сіл.

На початку XIX ст. у зв'язку з густионаселеністю, посиленням панської експлуатації в Північній Бессарабії [11, 120] селяни масово тікають звідти у менш заселені на той час південні повіти губернії. Село *Пк.*, напр., засноване, за одними даними, в 30-ті рр. XIX ст. [15, 797], за іншими, – у 1909 р. [20], переселенцями з Хотина, Кельменців, Росошан, а також із території колишніх Оргеєвського і Бендерського повітів (до останнього *Пк.* раніше й належала) [15; 21]. Субетнічна ідентифікація у *Пк.* зараз не поширена, але старше покоління діалектоносіїв пригадує, що мешканці сусідніх сіл називали їх “*нет'ровс'к'і рай'ки*”.

Материнськими для багатьох сіл ареалу МДД могли бути й інші села Хотинського повіту (Бурдюг, Новоселиця, Недобоївці, Ширівці та ін.), звідки відбувалися масові переселення [11, 120]. На масовий характер такої міграції вказує й те, що в її результаті деякі села Хотинського повіту залишали майже всі

їх жителі⁶ [11, 120]. Мовлення діалектоносіїв переконує нас у тому, що такі материнські говірки могли мати *Вс.* і *Ну.*, хоч це й може суперечити окремим історичним джерелам, пор. [14, 747].

Ця субетнічна мікрогрупа представників північнобесарабського діалектного типу поширювалася в МДД і пізніше, зберігаючи свою етнографічну і мовну ідентичність, – від *Рл.1* утворилася *Рл.2*; мешканці *Мл.* (після 1940 р.) взяли помітну участь у формуванні поліетнічного і наразі полімовного с. *Нд.*

Внутрішнє розрізнення говірок цього типу, зумовлене різною генезою (збереженням відмінностей материнських говірок у межах спільного материнського архетипу) і динамікою говірок у нових умовах функціонування (перехідним типом вторинної говірки від материнської до південнобесарабської), простежується на всіх мовних рівнях – не лише на морфологічному. Зокрема, саме в говірках Тарутинського р-ну цієї генези (*Ну.*, *Пк.*, *Вс.*) поширений евфемістичний вислів *n'iti do 'баби A'n'iki / A'n'ik'iii* замість *померти*. Лише у *Пк.* зафіксована лексема *n'lat'a* на позначення страви ‘солодкий рис чи макарони, зварені на молоці чи воді’. Безумовно, такі маркери говірок із часом трансформуються: у материнських буковинських говірках *n'lat'ia* позначає ‘рис з м'ясом’ [3, 299].

Загалом спостереження над усіма мовними рівнями підтверджує узагальнене щодо морфологічного. Північнобесарабський тип у новожитніх говірках МДД виявляється порізненому: говірки *Рл.1*, *Рл.2* і *Мл.* формують редуکتивний підтип, оскільки більшою мірою змінюються під впливом південнобесарабського типу (зокрема в них *май* у компаративі під впливом інтегративної риси набуває форми *мей*) порівняно з говірками Тарутинського р-ну цього ж архетипу, де збережено низку вихідних материнських рис, зокрема форми займенника *в'ін* род., знах. відм. (*до 'него*, *у 'него*, *за 'него*, *в'ід 'него*), аналітично-особові форми минулого часу 1 ос. одн. ж. р. на зразок *хо'дилам*, *'булам*, а також 2 ос. множ. *хо'дилисте*, *ро'билисте* та ін.; у *Вс.* домінує компаратив з часткою *май*, витісняючи відповідні суфіксальні утворення, а в *Пк.* ці форми варіантні.

Трансформація північнобесарабського типу полягає у зникненні або, навпаки, появі елементів, зокрема, відзначено нівеляцію форм іменників II відміни наз. відм. множ. на

⁶ Це також пояснює відсутність тепер деяких материнських сіл.

зразок *бра'тове, шофе'рове*; форм род. відм. множ. з флексією *-ий* (*сви'ний, д'і'тний*); форм дав. відм. множ. з флексією *-ом* (*'кон'ом, х'лопц'ом*) та місц. відм. множ. на *-ох* (*у 'с'ін'ох*); зникли форми род. відм. займенника *в'ін* (*'него*), за наявності форми *'цего*, у мікросистемах редуکتивного підтипу; фонетичних реалізацій числівників (*ш'тири, й'ден*), перша вживана в мовленні найстаршого покоління, а друга – як займенник. Спорадично поширеними в діалектних текстах або зовсім не засвідченими в говірках редуکتивного підтипу є форми 3 ос. множ. дієслів II дієвідм. з опущеним флексійним *[т]* (*шо го'вор'а*), але вони трапляються в діалектних текстах говірок просторово віддаленого мікроареалу – у Тарутинському р-ні. У менш стійких мікросистемах форми 3 ос. одн. дієслів II дієвідм. на *-е* (*робе*) майже витіснили варіанти з твердим *[т]* у ненаголошеній позиції. Наказовий спосіб з часткою *най* (*най спит*) зникає з вільного ужитку і зберігається лише фразеологізовано (*най гост'под'милуй*). До динамічних явищ у межах цього типу належить трансформація частки *май* в *мей*; поява індукції м'якої групи прикметників на тверду (*мал'ій, стар'іх, в о'д'н'іх, ц'іх*). Інноваційною є флексія *-еш* у формах *да'сеш, пої'сеш*, що маркує менш стійкий підтип таких говірок.

Деякі з цих процесів відбуваються і в старожитніх говірках, зокрема й тих територій, які можуть бути материнськими. Так, явище збереження форми *й'ден* лише займенником і набуття числівником фонетичної форми *о'дин* відоме й у старожитніх ареалах, зокрема подільському та буковинському.

Діалектні риси північнобесарабського типу як генетичні маркери нерідко об'єднують говірки кількох типів, наявних у МДД, напр., форми дав. відм. одн. II та IV відміни з флексією *-ови* (*б'ратови, те'л'ови*) властиві також західнополіському і закарпатському діалектним типам; постпозитивні вказівні елементи *-вуво, -вово* характеризують і східнополіський та слобожанський типи; обмежувальна частка *лиш* – закарпатський та західнополіський; вказівна частка і вигук *а'ди* маркує чимало мішаних говірок із південно-західними складниками; у багатьох говірках переважно західної генези (північнобесарабської, закарпатської, західнополіської) вигуки для відгону курей мають кінцевий голосний (*Вс. – ки'у; Пк. – ки'о; Ну. – ки'а; Рл.1, Рл.2 – кша; Пб. – кше; Нс. – кша-кша*), протиставляючи ці

мікросистеми іншим, де спостерігаємо *киш*. Такі риси ще потребують додаткової перевірки в материнських говірках та оцінки їх з погляду загальнонаціональної релевантності.

Північнобесарабський тип не лише зазнає іншодіалектних впливів, а й сам впливає на контактні говірки інших типів (*Нз.*, *Нд.*, *СЦ*, *Скр.*, *Гн.*, *Бл.*), у які різною мірою проникли форми прислівників 'в'іти, 'в'ітки, 'в'іци, частка *май*, форми орудн. відм. іменників (з 'Пет'ом, 'М'ішом), зокрема орудного інструментального ('р'ізати з но'жом). Подібні процеси можуть відбуватися й у контактних ареалах говірок материнського діалектного типу з іншими типами, але й це також ще потребує перевірки.

Північне наріччя представляє західнополіський діалектний тип, що наявний переважно в Арцизькому р-ні у селах *Ви.*, *ВК*, *Нс.*, *Мп.*, *Пб.* та ін., основу більшості з яких становлять переселенці з сс. Заячівка, Черемошне Ковельського р-ну, Стобихва Камінь-Каширського р-ну, Бережниця та Більниця Маневицького р-ну Волинської обл. За свідченнями діалектоносців, переселення з рідних місць відбулося у зв'язку з обласштуванням там полігона, отже, мало ознаки примусовості, принаймні було не добровільним, а вимушеним. Важливо, що самі мовці зауважують діалектні відмінності в материнських діалектних мікросистемах, і тепер називають себе волинянами, кажуть, що вони "з Волин'ї", а болгари з навколишніх сіл, представники інших діалектних різновидів української мови, називають їх *пол'аки* чи *пол'аци*, що відбито й у мікротопоніміці – *Пол'аки* – куток *Мп.* У деяких н. п., напр., у *Нс.*, де українці становлять 85–90%, вихідці з Волині суттєво домінують.

Цей діалектний тип вирізняють форми назв. відм. одн. с. р. прикметників з нестягненими флексіями *-ейє* – для м'якої групи, *-ейє / -ойє* – для твердої ('житн'ейє, 'син'ейє, 'доброїє і 'добрейє) та назв. відм. одн. ж. р. із закінченням *-айа* ('добрайа, 'син'айа); нестягнені форми знах. відм. одн. ж. р. з флексією *-уйу* (*моло'дуйу*, 'син'уйу); використання присвійної форми займенника *вона* у род. відм. ('нейін 'зошит 'її зошит'); нестягнені форми займенників *цей* і *той* типу 'цейє, 'ц'ойє, 'ц'айа, 'ц'уйу, ц'їейу, 'ц'її /о'ц'її; 'тойє, 'тайа тощо; форми род. відм. одн. ж. р. 'мейї, т'вейї, с'вейї як варіанти до нестягнених *мо'йейї*, *тво'йейї*, *сво'йейї*; перевага форм дієслів із чергуваннями приголосних основи й наголосом на флексії (*хо'жу* (і

хо'бжу), во'жу (і во'бжу) (< водити), во'жу (< возити), кру'чу, но'шу); форма наказового способу з флексією -'іте (ро'б'іте); градаційний компонент 'вел'ми тощо.

Закарпатський діалектний тип (що домінує у Пб., властивий кутку Мп. – Бана'цани, окремим діалектоносіям інших н. п.) має на морфологічному рівні найяскравіші відмінності як від інтегровального південнобесарабського, так і від інших типів умовно моногенних говірок. Його у Пб. маркують форми орудн. відм. одн. жін. р. іменників I відміни з флексією -оў (зем'л'оў, 'вулиц'оў, ду'шоў); ненаголошена частка май як засіб творення компаратива і наголошена – суперлатива прикметника і прислівника; наявність форм вищого ступеня 'л'ініше, май 'файний; форми вказівних займенників наз. відм. одн. ч. р. (то'т, сис''); наз. відм. одн. с. р. (то'то, се, се'се); наз. відм. одн. ж. р. (то'та, с'а, се'с'а); наз. відм. множ. (то'ты, с'і, с'і'с'і); форми займенникових вказівних прислівників 'туйкы, те'перкы; препозиційне стосовно дієслова вживання частки -с'а (с'а вжи'вайут, с'а с'тала) як варіант до постпозиційного; творення форм дієслів I ос. множ. із фінальним флексійним -е (с'тавиме, 'робиме) і наказового способу з часткою най (най спит); стверджувальна частка йо та ін.

Носії говірки Пб. – добровільні переселенці з сс. Синевір і Негровець Міжгірського р-ну Закарпатської обл. та їх нащадки. З історії заселення Закарпаття, поданої в праці Л. Деже, поява с. Синевір, розташованого на р. Терембі в Марамороші припадає на II пол. XVI ст. [8, 70]. Негровець уперше згадується 1499 р. як присілок сусіднього с. Колочави Міжгірського р-ну [8].

Відповідно до класифікації закарпатських говорів Й.О. Дзендзелівського материнські (пп. 127, 129), належать до східно-верховинської підгрупи перехідних до бойківських верховинських говірок [ДЛАЗ 1, зведені кк. 7, 8] і мають здебільшого спільні риси, пор., напр., кк. 3, 4, 15, 17, 22, 31, 44 тощо, хоча є й відмінності, напр.: кк. 12, 34, 42 тощо.

Резистентності говірки Пб. сприяє збереження етнічної (українці), субетнічної (закарпатці) ідентичності, активне підтримання родинних зв'язків із Закарпаттям. Носії закарпатського діалекту на території Бессарабії, порівняно із материнським, відзначають незначні зміни у власному мовленні (де_не_де по с'лову зм'і'нило с'а / а св'ій'кор'ін' 'держим). Серед особливос-

тей своєї говірки на тлі інших говірок МДД зауважують передусім лексичні (*ми не 'кажем са'пати го'род / по_кар'пате'ки ко'пате'; у нас не 'сахар / а 'цукор; у нас не 'кажут і'д'і с'у'да / а под' с'у'ды; п'рати / в нас 'кажут по_кар'пате'ки / а тут ст'ірат' го'вор'ат, 'горн'а – чашка, п'ласт'а – скошена трава, 'бота – палиця, 'хаишча – ліс, 'файно – добре, 'хыжа – хата, 'н'ан'о – батько, 'визор – вікно*), окремі з яких підтверджують інформація про материнські говірки [ДЛАЗ 1, к. 4, 15, 44]. Діалектоносії відзначають нетиповість для них багатьох фонетичних, морфологічних, словотвірних рис, поширених у МДД як інтегрувальні. Зокрема, відповідаючи на питальник, вони заперечують можливість імен на зразок *'Ван'а, 'Кол'а* (лише – *Г'ван, Ми'кола*), форм без наслідків другої палаталізації (лише – *у Ми'хайл'івц'і, у Мо'лоз'і*) тощо.

Отже, у МДД спостережено три типи трансформацій материнської говірки, пов'язаних зі зміною її локусу: 1) трансформація материнської старожитньої говірки, напр., західно-поліської; 2) трансформація материнської позаареальної новожитньої говірки, напр., слобожанської; 3) трансформація материнської новожитньої говірки в межах ареалу, напр., так з'явилися говірки сіл *Рл.2, Цр., Нд*. Найціннішими з погляду дослідження процесів трансформації материнської говірки в новожитню виявилися умовно моногенні говірки та говірки новішої формації. В останніх перспективно спостерігати над індивідуальною мовною поведінкою діалектоносіїв, адже саме вона визначає життєздатність говірки, її подальшу долю. Дослідження процесів трансформації материнської говірки в новожитню може збагатити діалектологічні дослідницькі процедури та доповнити загальнонаціональний перелік ареально релевантних рис.

1. Баранникова Л.И. Говоры территорий позднего заселения и проблема их классификации // Вопросы языкознания. № 2. 1975.

2. Батюшков П.Н. Бессарабия. Историческое описание. СПб. 1892.

3. Борис Л.М. Динаміка тематичної групи лексики їжі та напоїв у буковинських говірках: дис. ... канд. філол. наук. Чернівці. 2015.

4. Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнослобожанських говірок. Луганськ. 2005.

5. Дроздовський В.П. Південнобессарабські українські говірки // Праці Х Республіканської діалектологічної наради. К. 1961.

6. Дроздовський В.П. Украинские говоры Бессарабского Приморья (на материале обследования Саратовского, Татарбунарского и Белгород-

Дністровського району Одеської області): автореф. дис. ... канд. філол. наук. К. 1962.

7. *Дроздовський В.П.* Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратовського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області): дис. ... канд. філол. наук. Одеса. 1962.

8. *Дэже Л.* Очерки по истории закарпатских говоров. Будапешт. 1967.

9. *Жилко Ф.Т.* Нариси з діалектології української мови. К. 1966.

10. *Жилко Ф.Т.* Про лінгвогеографічне дослідження новостворених говорів української мови // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. К. 1971.

11. *Зеленчук В.С.* Население Бессарабии и Приднестровья в XIX в.: этнические и социально-демографические процессы. Кишинев. 1979.

12. *Колесников А.О.* Морфологія українських південнобессарабських говірок: генеза і динаміка. Ізмаїл. 2015.

13. *Колесников А.О.* Морфологія українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю: автореф. дис. ... доктора філол. наук. К. 2015.

14. *История городов и сел Украинской ССР.* Одесская область. К. 1978.

15. *Історія міст і сіл Української РСР.* Одеська область. К. 1969.

16. *Логвин В.П.* Особливості вимови голосних у говірках нижнього правобережного Подністров'я // Наукові записки Одеського педінституту. Т. XXIII. Одеса. 1959.

17. *Ляшко И.* Старая Царичанка. Краткий исторический очерк. Кишинев. 2005.

18. *Матвіас І.Г.* Картографування причорноморських українських говорів // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. К. 1970.

19. *Муқан А.М.* Українські наддунайські говірки. Фонетико-граматичні особливості: дис. ... канд. філол. наук. Глухів. 1960.

20. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua>.

21. *Панчоха А.С.* Прошлое и настоящее нашего края. Край родной, Петровка моя. Тарутино. 2003.

22. *Приймаченко С.* Сторінками історії рідного села // Советская новь. № 73–74. 2010.

23. *Фроляк Л.* Українські східностепові говірки Донеччини. Дрогобич. 2013.

24. *Шахматов А.А.* Повесть временных лет. Т. 1. Петроград. 1916.

АУМ
ДІАЗ

Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.

Дзедзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР: Лексика: в 3 ч. Ч. 1–2. Ужгород. 1958–1960.

Список населених пунктів

Білгород-Дністровський р-н: Мк. – Миколаївка; Пк.2 – Петрівка; СЦ – Стара Царичанка; Татарбунарський р-н: Рл.2 – Ройлянка; Цр. – Царичанка; Саратовський р-н: Мл. – Молдове; Нд. – Надежда; Нг. – Негрове; Пл. – Плахтіївка;

Рл.1 – Ройлянка; Яр. – Ярославка; Арцизький р-н: ВК – Веселий Кут; Вш. – Вишняки; Мп. – Мирнопілля; Нс. – Новоселівка; Пб. – Прямобалка; Тарутинський р-н: Бл. – Благодатне; Вс. – Височанське; Гн. – Ганнівка (Височанська сільрада); Ну. – Новоукраїнка; Ол. – Олександрівка; Пк. – Петрівка; Плач. – Плачинда; Скр. – Скряванівка; Кілійський р-н: Шв. – Шевченкове; Ізмаїльський р-н: Кал. – Каланчак.

TRANSFORMATION OF MOTHER DIALECT INTO RESETTLED ONE (ON THE MATERIAL OF THE UKRAINIAN SOUTHERN BESSARABIA DIALECTS)

The article deals with the transformational process of mother old and new formation dialects into resettled ones using the material of the different genetic and dynamic types of the Ukrainian Southern Bessarabiia dialects. The author establishes the types of dialects transformation in this area and the importance of the research of local dynamic processes for dialectology. The transformation of mother dialects into monogeneous ones is analyzed in detail.

The microsystems with Northern Bessarabiia, Trans-Carpathian, Western Polissia, Eastern Polissia, Middle Dniپر, Slobozhan dialects base are determined in the area between the Danube and the Dniстер rivers.

Key words: resettled dialect, dynamics, genesis, dialectal type.

Буковинські говірки в умовах культурних трансформацій

Буковинські говірки – старожитні українські говірки, поширені у Північній Буковині на території України та як острівні в Румунії. Як стверджував К.Ф. Герман, “незважаючи на багатомовне контактування українських говірок Буковини з різними іноземними наріччями і мовами, в них продовжували діяти протягом століть конвергентні закономірності розвитку, що зумовили їх однотайну еволюцію в загальному річищі української мови” [1, 4] і, можемо додати, – в контексті української культури. Глобальні соціальні зміни середини ХХ – початку ХХІ ст. суттєво змінили не лише побут буковинців: традиційні обряди та звичаї також зазнали і продовжують зазнавати трансформацій.

Оскільки обрядова сфера дуже важлива не лише для самих діалектоносіїв, а й в цілому для культури будь-якого народу, саме тематичні групи лексики, пов’язані з родинними обрядами, були першими, до яких звернулися українські діалектологи. Відомі студії, присвячені дослідженню весільного дискурсу [3; 6], родинних [4; 8; 7] та поховальних обрядів [5]. Хоча календарну обрядовість досліджували переважно в руслі етнографічних студій, для діалектологів теми родинних обрядів були і залишаються одними з основних під час записування діалектних оповідей.

У цій розвідці зацентруємо увагу на поширенні та функціонуванні номінацій, пов’язаних зі святкуванням Різдва та Нового року на Буковині¹. Особливістю таких обрядів є циклічність; участь у календарних обрядах, наприклад колядуванні, засіванні тощо, не накладає суворих заборон та обов’язків на їх учасників.

Основні поняття, пов’язані зі святкуванням Різдва, відомі в усіх слов’янських мовах.

Коляда – 1) основний термін (від лат. “перший день місяця”), що позначає Різдво і пов’язані з ним обрядові реалії. У сучасних південних та східних слов’ян термін *коляда* сто-

---

¹ Наші спостереження та висновки ґрунтуються на діалектних матеріалах, записаних у н. пп. Буковини впродовж 2009–2015 рр.

сується переважно Різдва і /або Святого вечора, останнє значення можуть виражати і терміни, що вказують на місце свята серед аналогічних [СД 2, 568]. У буковинських говірках це: *перша коляда, друга коляда*; 2) обрядова пісня, яку виконують під час колядування [СД 2, 568]; 3) дар, винагорода колядникам [СД 2, 568]; 4) група хлопців, що виконують колядки [СД 2, 568]. У буковинських говірках компоненти атрибутивного словосполучення уточнюють значення: *цер'коўна кол'іда* (Др, Км, Пн, Рп), *цер'коўн'і кол'адни'ки* (Рп, СтВ), *колідни'ки ма'л'і 'діти'* (Трш), *в'елика кол'іда 'парубки-колядники'* (Дв, НСт, Пн, Трш): *б'ратство з 'церкви кол'ідуїут і зби'райут г'рош'і на 'церкву / у нас на д'ругий ден' 'ход'а 'кажут в'елика кол'іда х'лопц'і шо зби'райут на 'даниць* (Дв); *кол'ідни'ки ма'л'і і в'елика кол'а'да / паруб'киє х'лопц'і в'елик'і / а шче йе цер'коўна кол'а'да / ж'ін'ки чолов'іки су'с'іди зби'райутси* (Пн).

Серед назв осіб – учасників коляди в буковинських говірках поширені номені: *кол'адни'ки* (Б, Бз, БП, Брд, Вв, Вл, Вр, Врн, Гр, Дб, Др, Зл, К, Кд, Кп, Крч, Ктл, Лв, Лк, Лн, Лш, МК, Мш, Нл, Нп, НСт, Пд, Пр, Пш, Рж, Ркш, Рп, Рх, Рш, Сн, СтЖ, Тв, Ус, Яр), *кол'ідни'ки* (Бл, Бн, Дв, Км, Лк, Мх, Пг, Пн, СК, СтВ, Чрп); *шчедр'іўни'ки* (Вл, Ркш); *'гейкал'ники* (Рш): *'гейкал'ники 'гейкаїут / ц'і 'д'іти при'ход'а п'ід в'ік'но 'гейкати* (Рш); збірні назви: *кол'іда* (Мх), *'чата* (Рх) [СБГ, 637]. Деякі збірні назви у СБГ не зафіксовано: *б'ратство* (Бн, Дб, Дв, Кд, НСт), *'бурса* (Бл, Др, СтБ) (імовірно, від *бўрса* – діал. 'юрба, гурт'), *кол'ага* (СтВ, Чрп): *кол'ага / паруб'киє са'м'і паруб'киє ўб'ран'і* (СтВ); *кол'ага / йак ма'ле си'ло то йде 'хата ў'хату / а йак в'елике се'ло то лиш до д'іўчат / цеў кол'агоў про'вади шиф* (Чрп); *'партиїа* (Бн), *'парт'іїа* (Мм) (у СБГ *партія* – 'бригада, що здійснює ремонт залізничного полотна' [СБГ, 388]); *гур'ток* (Кж); *'коло* (Дж): *йак та'к'і 'б'іриш'і і'дут кол'ідуїут / 'коло 'кажут на цих х'лопц'і іу шо приїш'ли кол'іду'вати* (Дж).

Награпляємо на переносні вживання назв предметів для номінації учасників коляди, зокрема за ознакою віку: зб. *соп'іўки* від *со'п'іл'ка* 'музичний інструмент', зб. *скрип'ки* від *скрипка*: *соп'іўки це х'лопч'іки та'к'і в'елик'і шо у 'вос'мому де'ўйатому клас'і / іду з_со'п'іўкоў / їх'і дес'ім' п'ят'нац'ім кол'ідуїут а о'ден ў со'п'іўку г'раїе // 'дал'і йде скрепка це ўже в'елик'і т'і шо паруб'куїут шо пок'ін'чали класи* (Чрт).

Традиційно участь у коляді брали лише хлопці: *даўно лиш х'лопц'і хо'ди'ели 'ан'і кол'іду'вати 'ани'с'і'ял'ники ўс'о х'лопц'і хо'ди'ели д'іў'ки'е н'і'т'де ни хо'ди'ели / д'іў'ки'е ч'і'кали кол'ідни'к'іў' / ти'пер'д'іў'ка їде та гала'кайи п'ід в'ік'ном* (СтВ).

Особливе місце серед колядників відводиться ватажкові. У цьому значенні вживають румунізми: *'калфа* (Б, Вр, Врн, Вс, Гр, Дб, ЗГ, К, Кд, Км, Кп, Крч, Ктл, Лв, Лж Лк, Лн, Лш, МК, Мл, Мм, Мш, Ндб, Нл, НСт, Пн, Пш, Рж, Ркш, Рп, Рх, Рш, СК, Сл, Сн, СтБ, Трш, Тв), фон. вар. *'галфа* (Юж) < рум. *sălfă* ‘підмайстер’; *шиф* (Чрп); *вата'жел* (Зл). Керівника коляди хлопці вибирали самі: *на Анд'рея в'іберали 'галфу / хто 'буди галфу'вати / то шче ста'ралиси та'ких х'лопц'іў' шо до 'армийі / бо ўже п'ісл'а 'армийі це ўже ни в'іби'рали це ўже на 'женин'у х'лопц'а до 'армийі це 'саме до 'вос'ка 'парубок в'ібе'рали йо'го 'галфоў'і 'також 'родич'і 'мус'іли з'лагодитиси би'було чим при'мити ту 'музику* (Юж).

У кількох говірках із такою семантикою виявляємо лексему *бе'реза* (Лк, МК) – очевидно, залишок давнього прикметника *березовий ‘строкатий, чорний з білим’; це слово первісно могло означати строкатий одяг рядженого під час зимових свят: пор. рум. *brezăiă* ‘ряджений колядник’ [ЕСУМ 1, 171–172; СБГ, 29], яка активно функціонує і зараз: *ўз'росл'і 'ход'е х'лопц'і в'ід бе'рези в'іби'раїут х'лопц'і 'тожи с'тарших от на 'наш'ім ку'т'і два і на т'ім ку'т'і два бе'рези / кол'ідни'ки в'ід бе'рези / при'ход'а п'ід в'ік'но і пи'тайут / при'майети кол'а'ду в'ід бе'рези?* (Лк). Номен *бе'реза* виявляємо й у інших українських говірках: бойк. 1) ‘береза’; 2) ‘керівник церковного хору’; 3) ‘старший між колядниками’ [Онишкевич 1, 49]; гуц. 1) ‘провідник колядників (газда або легінь), який добирає учасників, репертуар; основна дійова особа коляди’; 2) ‘чоловік, який добре знає весільний репертуар та відповідає за виконання пісень на весіллі’ [ГС, 44–45].

Важливим в обрядах зимового календарного циклу є використання символів-атрибутів [СД 2, 568]. Такими ритуальним предметами, що їх використовували чи використовують колядники, є різдвяна зірка – *звізда* та *вертеп* (а іноді й разом): *та'ка зв'ізда зроб'лена та'к'і х'лопц'і п'ід'ростки 'мали по штир'нац'іт по п'ім'нац'іт 'рок'іў' роб'или та'к'і'ї вер'теп там го'р'іло с'в'ітло с'в'ічка на'верно і при'ходили п'ім'хату*

і кол'адували (Др); коліс ходили зв'ізду таку робили (Дв); 'ход'а з вер'тепом з зв'іздоу (Пн).

Звізда символізує зорю, що сповістила про народження Ісуса Христа. Цей символ поширений у всіх слов'янських культурах [СД 2, 289]. У різних країнах вона мала різний вигляд, напр., "...у Словаччині виготовлену із сита *hviezdu*, обклеєну картинками із зображенням раю, Адама і Єви, носили "три королі", які обходили будинки з різдвяними привітаннями" [СД 2, 289].

Лексема *звізда* в буковинських говірках поширена у прямому й обрядовому значенні: 1) 'зоря, зірка', 2) обр. 'зірка, з якою ходять колядувати' [СБГ, 155]. Однак ні ілюстративний матеріал у СБГ, ні сучасні діалектоносії не дають конкретного уявлення про те, як і з чого вона була зроблена. Натрапляємо також на назву *монас'тир'* (лексема не зафіксована у СБГ) в обрядовому значенні – 'ритуальний предмет, який використовують під час колядування': *монас'тир' це чотири'кутник / 'форм'і 'церкви / чо'тири 'має та'ких пр'амо'кутних / 'йак би монас'тир' з 'вигл'аду / і на 'палиці'і дого'ри / там с'в'ічка си'дит зроб'лена з па'пер'у і тої па'п'ір'у о'л'ії / 'або фо'нарик кла'дуть ту'да це 'хата та'ка 'була // кол'адни'ки приїш'ли з монасти'рем (Тв).*

Євангельські розповіді про народження Христа стали основою для обрядового дійства *вертеп*, яке і досі поширене на теренах Буковини. Вертеп – це скринька з фігурками чи іконами, центральною з яких є ікона Різдва Христового. У різних говірках вертепна дія має свій специфічний сюжет та назви учасників: *вертепники* (НСт, СК, Чрп), *вертепчики* (Ркш), зб. назва *вертеп* (Бл, Чрп); похідні лексеми від назв євангельських персонажів: *ца'р'і* (Вв, СК), *паст'р'і* (Дж); переносні назви етнонімів: *'турки: 'ход'а йак на'р'аджен'і у нас 'кажуть 'турки / це х'лопці'і на Р'ізд'во* (Ктл).

Важливий атрибут – зовнішній вигляд вертепників, зокрема оздоблені позліткою шапки. Форма кожного головного убору мотивує назву учасника (СБГ не фіксує таких назв): *нас ш'ишч і 'семій д'ід / то буу'тук / буу'калфа / ц'іл'індір // 'калфа це з та'ким к'ругом с та'коу' корсо'у зак'рученоу то 'калфа / ци'л'індр 'має там т'і та'к'і хрес'ти / йа'ка 'шапка так в'ін мау' та'ку 'назву / а там у кас'і'р'а то ш'тири*

х'рестики на ро'гах у 'шапці з'вер'ха / а ц'іл'індр 'доўгий 'тайак 'шило до к'ін'ца (ЛЖ).

Дійство розпочиналося з дозволу господаря та привітання: *той шо захо'диў 'першиї до 'хати шчії в'інчу'ваў 'файно / в'ін'чуйу Вас 'ш'іст'ем здо'роўіем с_С'а'тим Рождест'вом! йак дочи'кали до С'а'того Р'ізд'ва би так дочи'кали до Ва'сильія від Васильія до В'і дорж в'ід В'і дорж до Воскре'сенія в'ід Воскре'сенія до Возне'сенія до сто л'іт / 'поки Пан Бог про'доўжит' в'ік! У фольклорних текстах збережено локалізми. Так у цьому поздоровленні фіксуємо застарілу назву Водохреща – *Відори'чі*, – нині незрозумілу для більшості мовців, яка, однак, поширена і в інших західноукраїнських говірках. Як зазначає П.Ю. Гриценко, ця лексема ілюструє руйнування мотиваційних зв'язків [2, 35], оскільки у ній не збережено формального зв'язку із *хрестіти* 'освячувати'. Зараз використовують й інші форми привітання, напр.: *в'ін'чуйу в'ін'чуйу в'ід села до села / шчоб Ви доче'кали нас'тупного Р'ізд'ва* тощо. Колядники співають старовинну коляду, яка рясніє застарілими та книжними формами: *Рож'денство, воскли'царем, Отро'ча ро'жден:о, йаўле'н'ііе, царе'ви сла'ву прино'ша, з'лото, в'ірно'гласно*. Монолог учасників, що йде далі, має абсолютно світський характер і виконується діалектною мовою². Таке дійство мало на меті не лише привітати людей із Різдом, а й розвеселити, розважити господарів.*

У низці говірок учасники вертепного дійства отримали свою назву (вживається тільки в множині) від переосмислення власної назви – імені царя Ірода: *і'роди* ('*іроди*, *ге'роди* (Бз, Км, Мм, Мх, Нп, Рп, Сн, СтВ, СтЖ, СК): *і'роди хо'дили к'лалі с'ценку з 'Б'ібл'ііі* (Бз); *ііе і'роди 'робл'а 'д'іти ма'л'і*

² *гапл'аї 'д'іду герш! ком ти ти 'йідиш? сп'ід 'кагли шо там ви'зеш? цим'бали 'заграї 'д'іду! 'н'ехцим 'пани 'буком 'д'іда! За цо 'пане? шо си 'кажи? с'винска 'б'іда йак у 'баби так у 'д'іда йак тут так там по ко'л'іна каф'тан ми'не д'іў'ки п'ідпо'їли ми'н'і каф'тан п'ідкро'їли а іа 'мала ш'тири з'рош'і ку'пила каф'тан таї г'алош'і ех н'іў'рок'и 'мала баб ш'тири 'рок'і / 'д'іду 'д'іду ти маў / ... / тв'ії 'тато буў бо'гач? м'ії 'тато буў 'дужи ви'ликиї бо'гач на 'Панск'і ву'лиці 'д'вац'іт' ш'тири каме'ниці / ў од'н'і с'ак ў д'руг'і так а ў т'рет'і 'зернишко /е/ миш си ўстек'ла 'зак'іў 'зернишко най'ла // 'д'іду 'д'іду ч'о ў 'теби та'ка боро'да 'б'іла? бо іа ії праў а ч'о ти ії праў? бо ў н'і вош 'була 'забій вош! 'н'ехцим 'пани! 'забій вош! 'н'ехцим 'пани! 'буком 'д'іда за цо 'пана?! І так 'дал'ши / 'в'іват' 'в'іват' бо ўже і'демо а на 'нар'ік зноў приї'демо (ЛЖ).*

к'ри'ла / 'ангелики ма'л'і / та'к'і уби'райут сороч'ки'е та'к'і 'б'іл'і / к'нижку 'майут ч'і'тайут / при'ход'а до 'хати 'Бога прослау'л'айут / це йе і'роди'е (Сн).

Змінилася й аксіологія деяких назв, напр., назви *ірод* ‘дуже жорстока, люта людина; кат, недолюдок’ [СУМ 4, 47], номен *турок*, що часто вживається для характеристики поганої людини (Лж), в обрядовому дискурсі набувають позитивної оцінки. Ці назви не зафіксовані в словнику, однак у хрестоматії буковинських говірок уміщено текст, у якому інформантка докладно розповідає про театралізоване дійство “робити Ірода” [БГ, 149–150]³.

Відродження вертепної дії нині відбувається в різних регіонах України: це і прикрашені вертепи в церквах, школах, на вулицях, і постановка Різдвяних сенок школярами, учнями недільних шкіл. У культурному плані це, звичайно, позитивне явище, оскільки правильно подає ідею свята, має виховну функцію, однак такі дійства готують переважно вчителі, використовуючи готові сценарії, писані літературною мовою без урахування регіональних особливостей.

Колядування було не тільки гарним звичаєм, а й своєрідною формою спілкування. Дорослі хлопці ходили колядувати додому до дівчат. Вони виконували спеціальну коляду, у якій згадувалося ім'я дівчини: *ко'лис кол'ідували д'іу'кам обоу'яз'ково / то'б'і кол'ідували “Зажу'рилиси...” а ми'н'і не кол'ідували / 'ваїло! но та ч'о ми'н'і 'вари ни кол'ідували?! бо там си спомі'нає мн'е 'тойі 'д'іу'ки а во'ни гва'йт хо'т'а (Чрт).*

Святкування Нового року на Буковині пов'язане з традиційним дійством *Маланка*, яке відбувається в ніч із 13 на 14 січня, тобто у Новий рік за старим стилем. За своєю суттю, це суміш християнських і нехристиянських образів, які так тісно переплетені, що навіть самі діалектоносії іноді не розуміють сенсу відповідних колядок і відповідних образів.

Для номінації переодягнених колядників поширені назви: *ма'ланка* (Бн, Брд, Вл, Вв, Врн, Дб, ЗГ, К, Км, Лж, Лк, МК, Нл, Пд, Рш, Рп, Сл, Сн, СтВ, Чрп), *ма'ланка пе'ребрана* (Тп), пох. *маланка'р'і* (Пш) від імені святої Меланії, пам'ять якої за церковним календарем звершується 14 січня; *пере'бер'іа* зб.

³ Учасники фольклорно-етнографічного колективу “А калина не верба” із с. Мамаївці Кіцманського р-ну Чернівецької обл. відтворили Різдвяне дійство “Єроди”: <https://www.youtube.com/watch?v=kO5AHRINwrl>.

(Крч, НСт), 'ч'інчики (Бн) (від поширеного у приспівках колядок 'чинчику-ва'сильчику).

Основними традиційними персонажами в цьому дійстві були: ма'ланка (Бн, Брд, Км, Вл, Нл, СтВ, Чрп) (є позитивним образом у колядках, однак використання цієї назви для номінації неохайно і негарно переодягнених колядників зумовило вживання лексеми ма'ланка в компаративах *страш'на йак ма'ланка*, *ўбраласи йак ма'ланка* 'негарна, без смаку одягнена жінка'), *д'ід* (Бз, Км, Брд, Гр, Лк, МК, НСт, Пг, Рш, Сл), *'баба* (Брд, Гр, Км, Лк, Пг, Рш); тварини: *ко'за* (Вл, Лж, Кп, Рп, Рш, Сн, Чрш), *'коник* (Бз, Км, Нл), *мед'в'ід'* (Лк, НСт), *воўк* (Рш); дійові особи, які зображали людей інших національностей: *'циган* (Бн, Гр, Км, Нл, Пр, Лк, Рп, Сн), *ци'ганка* (Бн, Вл, МК, НСт, Сн), *жид* (Км, Пр); представники різних професій: *ўрач* (Сн), *'фел'шир* (СтВ), *кузн'ец* (Вл), *оф'і'цер* (Гр, Лк), *п'ін* (Бн), *д'ек* (Бн); нечиста сила, для якої поширеними були евфемістичні назви: *ро'гатиї* (Крч), *'гурск'її: тої шо 'маїе два 'рога / нит'рудник / ф'лешко* (Бн), *ш'чезник* (Чрш), *смерт'с ко'соїу* (Пр), з 'ініком *'баба* (Чрш); деякі із цих дійових осіб перегукуються з весільною обрядовістю: *моло'да* (Гр, Вл, Дб, Чрп), *моло'диї* (Гр, Дб, Чрп) (що зумовлено звичаєм переодягатися на другий день весілля, який донедавна був поширений на Буковині).

Одним із центральних персонажів театралізованої дії також була *коза* – у народній культурі символ родючості. Сюжет дійства впливав на набір дійових осіб: козу підковували, продавали, вона вмирала, лікар її лікував, а наприкінці вона “воскресала”. Як зазначають дослідники, “центральним моментом танцю-пантоміми, було саме “смерть” і «воскресіння» кози, що символізувало круговорот часу і відродження природи” [СД 2, 524]. Нині на теренах Буковини обряди, пов'язані з водінням кози, майже втрачені: *їа 'кажу 'добри шо хот'си на'думали ко'зу зро'бити а то йшли йак ц'ї'во кол'їду'вали / б'рали їк'їс дв'ї по'л'їн'ї таї в'їкле'пали / а то ко'за ти'пер з 'рогами 'фаїна ко'за / їа 'мала 'дати три руб'л'ї їа да'їу п'їетку за то шо ви ко'зу зро'били* (Чрт)⁴.

⁴ Хоча помітне намагання відродити забуті традиції. Діалектоносії неоднозначно сприймають такі інтерпретації: *д'виси а там кол'їду'вали тпер П'ї'кунка то їе Ок'сана ві'де та ни ў'м'їли / так ні'фаїно кол'їду'вали за ко'зу / ти ко'за облун'їлена ти без'рога їкес ти'ке дур'не к'лали / ни з'нали / мої би їа там 'була би їа закол'їду'вала* (Чрт).

Інші персонажі – т. зв. *перебирія*: переодягнені чоловіки в масках для самих діалектоносіїв вже давно позбавлені символічного сенсу і мають на меті розвеселити, а іноді навіть налякати людей. Для цього використовують специфічні музичні інструменти: *бас* ‘музичний інструмент, який видає гучні низькі звуки’, *бугай* ‘тс.’ (Ктл)⁵.

Традиція маланкування жива і дуже популярна на Буковині. Навіть у тих селах, де такої традиції не було, її починають запроваджувати: *ў нас ни'ма 'цего / ма'ланку ти'пер у'же на'чали / 'першого 'ход'а по_но'вому і по_ста'рому 'ход'а з ма'ланкоў 'али то ти'к'е ў нас ни'ма 'шоби пе'ребран'і йа'кус там моло'ду 'робл'а / х'лопц'і у сол'дати переби'райутси 'того з ро'гами шо ў вас йе на 'западн'і у нас це н'іх'то ни 'роби (Яр); малан'ка це в'ід к'лубу / була маланка 'була 'баба Йе'га / була йкас н'е'в'еста там (Кп). Однак там у діалектоносіїв обряд асоціюється з чимось ненародним.*

Імовірно, поштовхом до такого відродження став фестиваль маланок, який відбувається впродовж останніх чотирьох років у Чернівцях – *Маланкафест*. Сучасне маланкування набуває нових форм, використовуються оновлені сюжети, новими є персонажі – герої фільмів, мультфільмів, сучасні артисти і навіть політики. Ці образи мають переважно соціальний характер, вони цікаві як реакція суспільства на актуальні події та політичні зміни. Водночас ті колективи, які позиціонують себе як народні, зберігають лише зовнішню атрибутику, напр., помпезність костюмів.

Зі святкуванням Нового року пов'язаний обряд засівання. *'С'ійал'ники* (Дб, К, Км, НСт, Пш, Рх, Рш, СтВ, Чрп), *'с'івалники* (Вл), *'с'іва'ч'і* (Брд, Зл, Ктл), *'с'ійа'ч'і* (Дб), *розс'іва'ч'і* (Пд), *пос'івал'ники* (Вв, Дб, Кп, Ркш), *пос'іўни'ки* (Зл), *зас'івал'ники* (Рп), вітаючи з Новим роком, засівають зерном у хаті, прока-

⁵ ми зро'би'ли ко'зу / зро'би'ли 'баса / но а то шо? то та'ка 'бочичка 'мала таї на'аг'нули ш'к'іру / таї п'і'шоў до 'цего на бри'гаду ў ко'н'ушн'у та нару'баў с 'фос'та нару'баў а'ди 'шерсти / таї 'в'іт:и с 'тойї сторо'ни з сере'дини зро'биў та'кії гуз і просе'ліў 'наскр'іс' 'черис то і а с'н'ігу 'поўно / кла'деш / ту 'бочку кла'деш п'ід д'вер'і надво'р'і / о'ден с'і'дає кол'а'дуйут / і о'ден с'і'дає на 'бочку а о'ден 'тагне за то / а то так гу'д'іло! / гу_гу_гу аж дри'жали 'в'ікна (Лж); 'ход'а з *буга'йем* / бочка та'ка і з зв'іночками це 'бочка та'ка і ўйа'жут там ш'к'іру і 'тагнут в'іди'ї'о з ко'н'а с_фос'та ру'байут 'чупир і та'ко 'тагнут з 'воцетом в'ін а то гу_гу гу_гу (Ктл).

зують при цьому привітання⁶. Серед привітань, відзначено, наприклад, такі форми: *с'їйу_с'їйу пос'івайу з но'вим 'роком вас в'їтайу 'с'їйса_рo'диса ўс'ака паиш'ница / лен по кол'іна со'рочка по 'земл'у шоб ўс'іх хреш'чених голо'ва не бо'л'іла н'ї ўзи'м'ї н'ї ўл'їт'ї н'ї'коли на с'в'їт'ї (Рх), 'с'їйси_рo'диси 'жито_пше'ница лен по кол'іна со'рочка по 'земл'у / голо'ва би вас не бо'л'іла / на 'ш'їст'е на здо'роўїе на но'вій р'їк (СтВ); 'с'їйу_с'їйу пос'івайу з 'новим 'роком вас в'їтайу (Вв); 'с'їйс'а_рo'дис'а 'жито_пше'ниц'а ўс'ака паиш'ница (Брд).*

Вінчування *рo'ди 'Божи 'жито-пше'ницю в'с'аку паиш'ницю* проказують і на Водохреще, закінчуючи голосним вигуком *кирилейсон* (Юж), фон. вар. – *г'їре'леїса* (Лж), що є фонетичною видозміною важкого для вимови грец. *кіріє елейсон* ‘Господи помилуй’: *ж'їн'ки їдут с_ц'еркви 'чуйєш на ти 'вулиц'ї 'чуйиши на т'ї 'вулиц'ї / рo'ди 'Божи 'жито пше'ницю к'їре'леїсон! і'дут і'дут і зноў рo'ди 'Божи 'жито пше'ницю к'їре'леїсон! і та'ко по ўс'іх вулиц'ях бо до 'ц'еркви і'дут 'л'уди з ўс'ого с'єла* (Юж). Незрозуміле значення слова і затемнений символізм такого вигукування спричинили до того, що фраза *кричати г'їре'леїса* фразеологізувалася і набула значення ‘голосно кричати, репетувати’ (Лж). На жаль, ці факти не відображені у СБГ.

Можемо констатувати, що буковинські говірки сьогодні функціонують в умовах культурних трансформацій, що стосуються не лише життя та побуту, а й народних традицій та звичаїв. Діалектоносії відзначають втрату традиційних обрядів: *з ма'ланкоў 'ход'а / не переби'райутси то ўже ти'пер з_рo'ками ца мо'лод'ож і ни з'найи маланку'вати* (Б); *а ти'пер ўже ни'ма тих вер'теп'їў ўже таї н'їч'о / н'їриди та дв'ї_три с'лов'ї закол'аду'вати та н'ї в'їн'чуйут н'ї н'їч'о таї н'їш'ло_но'б'їгло /*

⁶ У деяких н. пп. це обов'язково мають бути хлопчики: *лиш'х'лопч'їки д'їўч'єтка н'є лиш'зранку до_по'лудн'а 'ход'а с'їяти* (Км); *т'їки 'х'лопчики с'їйалники* (Рх), *ў'мени заўже'ди 'х'лопчики с'їйут на но'вій р'їк ўа 'дуже 'рада / т'їреба шоб муш'чина 'першїй буў д'їўч'аткам на но'вій р'їк ни 'можна* (Вв); *до'бри ўак 'х'лопчик 'першїй н'їриди* (Дб); в інших – правила не такі категоричні: *д'їти 'ход'є / школ'ар'ї ма'л'ї / ўє і д'їўч'атка 'али ма'лих 'к'лас'їў* (Брд); *бу'вайє шо і д'їўч'атка при'ход'а* (Кп). В одній говірці є прикмета: *ўак 'рано хто 'першїй по'с'їйи та ко'рова 'буди 'мати ўак 'х'лопц'ї 'буди 'мати бич'ка а ўак 'д'їўчина 'буди 'мати ти'личку* (Ктл). Тепер на Буковині більшість людей усе-таки святкує Новий рік офіційно 1 січня. Тому, як відзначають діалектоносії, іноді діти приходять завітати вже не 14 січня, а 1 січня: *'али дн'євиси 'цего 'року н'їх'то ни буў 'рано наўч'илиси на 'першого с'їяти* (Чрт).

'd'iti von'she ni'opitn'i n'ix'to ni u'chyii to n'i kol'iduvati ta n'i v'inchuvati / u'xopilo dva rubl'i tai no'b'iglo (Чрш).

Трансформацій зазнає як зовнішній обрядовий бік, так і його вербальний компонент: засвідчено суттєву редуцію чи навіть зникнення або осучаснення традиційних образів і традиційно використовуваних мовних форм. Виявляємо також переходи номінацій із обрядової в побутову сферу. Для розуміння таких переходів украй необхідний коментар діалектоносіїв. Тому вважаємо продовження дослідження обрядової сфери, фіксацію таких змін, оцінок і пріоритетів діалектоносіїв, висловлених у розповідях, важливим складником діалектологічних студій. Це сприятиме розширенню емпіричної бази сучасної діалектології, а в ширшому – збереженню культурного фонду української нації.

1. *Герман К.Ф.* Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті. Чернівці. 1995.

2. *Гриценко П.Е.* Феномен діалектного явлення: онтологія и гносеологія // Исследования по славянской диалектологии. 17. Судьба славянских диалектов и перспективы славянской диалектологии в XXI веке. М. 2015.

3. *Гуйванюк Н.* Лексика родинних обрядів у буковинських говірках. Чернівці. 2015.

4. *Жвава О.А.* Лексика родинних обрядів подільсько-буковинсько-наддністрянського суміжжя: автореф. дис. ... канд. філол. наук. К. 2010.

5. *Конобродська В.Л.* Вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говорах: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів. 1999.

6. *Магрицька І.В.* Весільна лексика українських східнословобожанських говірок: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя. 2000.

7. *Руснак Ю.М.* Лексика родинних обрядів у буковинському діалекті: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Чернівці. 2010.

8. *Тищенко Т.М.* Східноподільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий опис. Умань. 2014.

БГ *Буковинські говірки. Хрестоматія діалектних текстів / Упоряд. Н.О. Руснак, Н.В. Гуйванюк, В.Є. Бузинська. Чернівці. 2006.*

ГС *Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г. Гуцульські світи: Лексикон. Львів. 2013.*

ЕСУМ *Етимологічний словник української мови: в 7 т. Т. 1. К. 1982.*

Онишкевич *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок: у 2 ч. Ч. 1. К. 1984.

СБГ *Словник буковинських говірок / За ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці. 2005.*

СД	<i>Славянские древности. Этнолингвистический словарь: в 5 т. / Под ред. Н.И. Толстого. Т. 2. М. 1999.</i>
СУМ	<i>Словник української мови: в 11 т. Т. 1–11. К. 1970–1980.</i>

Список населених пунктів

Б – Баламутівка Заставнівського р-ну Чернівецької обл.; Бз – Бузовиця Кельменецького р-ну Чернівецької обл.; Бл – Балинці Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.; Бн – Банилів Вижиницького р-ну Чернівецької обл.; БП – Банилів-Підгірний Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.; Брд – Бридок Заставнівського р-ну Чернівецької обл.; Вв – Вовчинець Вижиницького р-ну Чернівецької обл.; Вл – Владична Хотинського р-ну Чернівецької обл.; Вр – Вартиківці Кельменецького р-ну Чернівецької обл.; Врн – Вороновиця Кельменецького р-ну Чернівецької обл.; Вс – Василів Заставнівського р-ну Чернівецької обл.; Гр – Горбівці Глибоцького р-ну Чернівецької обл.; Дб – Добринівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл.; Дв – Давидівка Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.; Дж – Джурів Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.; Др – Драчинці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; ЗГ – Зелений Гай Новоселицького р-ну Чернівецької обл.; Зл – Зелена Кельменецького р-ну Чернівецької обл.; К – Кам'яна Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.; Кд – Кадувівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл.; Кж – Княже Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.; Км – Кам'янка Глибоцького р-ну Чернівецької обл.; Кп – Каплівка Хотинського р-ну Чернівецької обл.; Крч – Карапчів Вижиницького р-ну Чернівецької обл.; Ктл – Котелеве, Новоселицький р-н, Чернівецької обл.; Лв – Лівинці Кельменецького р-ну Чернівецької обл.; Лж – Лужани Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; Лк – Луковиця Глибоцького р-ну Чернівецької обл.; Лн – Ленківці Кельменецького р-ну Чернівецької обл.; Лш – Лашківка Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; МК – Малий Кучурів Заставнівського р-ну Чернівецької обл.; Мл – Мальятинці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; Мм – Мамаївці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; Мх – Михайлівка Глибоцького р-ну Чернівецької обл.; Мш – Мошанець Кельменецького р-ну Чернівецької обл.; Ндб – Недобойці Хотинського р-ну Чернівецької обл.; Нл – Нелипівці Кельменецького р-ну Чернівецької обл.; Нп – Неполоківці Кіцманський р-ну Чернівецької обл.; НСт – Нижні Станівці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; Пг – Погорилівка Заставнівського р-ну Чернівецької обл.; Пд – Подвірне Новоселицького р-ну Чернівецької обл.; Пн – Панка Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.; Пр – Перківці Кельменецького р-ну Чернівецької обл.; Пш – Пашківці Хотинського р-ну Чернівецької обл.; Рж – Ржавинці Заставнівського р-ну Чернівецької обл.; Ркш – Рукшин Хотинського р-ну Чернівецької обл.; Рп – Репужинці Заставнівського р-ну Чернівецької обл.; Рх – Рухотин Хотинського р-ну Чернівецької обл.; Рш – Рашків Хотинського р-ну Чернівецької обл.; СК – Стрілецький Кут Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; Сл – Слобода Новоселицького р-ну Чернівецької обл.; Сн – Снячів Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.; СтБ – Старі Бросківці Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.; СтВ – Старий Вовчинець Глибоцького р-ну Чернівецької обл.; СтЖ – Стара Жадова Сторожинецького р-ну Чернівець-

кої обл.; Тв – Товтри Заставнівського р-ну Чернівецької обл.; Тп – Топорівці Новоселицького р-ну Чернівецької обл.; Трш – Тарашани Глибоцького р-ну Чернівецької обл.; Ус – Устя Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.; Чрп – Черепківці Глибоцького р-ну Чернівецької обл.; Чрт – Чорторія Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; Чрш – Черешенька Вижницького р-ну Чернівецької обл.; Юж – Южинець Кіцманського р-ну Чернівецької обл.; Яр – Ярівка Хотинського р-ну Чернівецької обл.

BUKOVYNA-POKUTTIA DIALECTS IN THE CONTEXT OF CULTURAL TRANSFORMATIONS

The paper deals with the main aspects of the dialect names functioning in ritual discourse of Bukovyna-Pokuttia dialects in particular ceremonies of winter calendar cycle. Semantics and motivation of not fixed in the Bukovyna-Pokuttia dialects dictionary lexemes are described. On the actual changes in this cultural space is emphasized.

Key words: Bukovyna-Pokuttia dialects, dialect names, ritual discourse.

Діалект – ідіолект (текст) – літературна норма

Українська діалектна мова вже понад два століття залишається предметом різнопланового вивчення; діалектний текст як джерело лінгвальної інформації співвідносний із мовною пам'яткою: це мить у розвитку мови, зафіксована на перетині осей часу і простору в її індивідуальному антроповияві [2, 5, 7].

Художній текст також можна ототожнювати з історико-мовним документом, оскільки він відбиває ті чи інші мовні явища, що співвідносяться з певним хронотопом. Ідеться насамперед про автентичний, авторський оригінал тексту: рукописи (чи їхні факсимільні видання), авторизовані (правлені автором) прижиттєві першодруки. У мові текстів ХІХ ст. відчутний діалектний вплив, оскільки “не було інституцій, які б регулювали мовний процес”, тому закономірно, що “кожний письменник у мові своїх творів відображав передусім рідний йому говір...” [10, 147]. Мова П.О. Куліша, І.Я. Франка, М.М. Коцюбинського, Лесі Українки (як і мова їхньої суспільної групи загалом) “мала ту саму фонетику й морфологію, що й мова хутірська, але в синтаксисі й лексиці значно відійшла від останньої геть далеко” [17, 358].

Серед авторів ХІХ ст. П.О. Куліш був чи не єдиним письменником, що одноосібно правив і друкував свої твори, тому його прижиттєві першодруки не трансформовані втручанням редакторів чи видавців, а підготовлені до видання самим автором – передусім ті, що опубліковані в “Друкарні П.О. Куліша”¹. Щодо інших текстів, оприлюднених за життя Пантелеймона

---

¹ П.О. Куліш – перший автор, що ввійшов у літературу як письменник, редактор і видавець водночас. Так, у 1857–1862 рр. у власній друкарні та за редакторської коректи П.О. Куліша побачили світ його “Чорна рада”, “Граматка”, “Оріяся”, “Хмельнищина”, а також найповніше на той час зібрання творів і листів М.В. Гоголя (передмова, тлумачення українських слів, а також коментарі належать Кулішеві), “Народні оповідання” Марка Вовчка, “Повісті” (з передмовою Куліша “От издателя”) та двотомне видання Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, серія книжечок-метеликів з творами Т.Г. Шевченка, Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, М. Номиса та ін. У “Друкарні П.О. Куліша” з його “Переднім словом” опубліковано фольклорний збірник “Українські пісні з голосами”; до того ж у цьому видавництві друкувалися російський сатиричний журнал “Искра” і перший загальноукраїнський журнал “Основа”, альманах “Хата”; тут же в 1860 р. видрукувано “Кобзар” Т.Г. Шевченка [11].

Куліша, то його авторитет був настільки значним, що корективи в ці видання вносили тільки за згодою (чи на прохання) автора². З огляду вже на цю одну обставину, мова першодруків творів П.О. Куліша, як і будь-якої іншої писемної пам'ятки, становить інтерес для дослідника; тим більше, що йдеться про ідіолект письменника-класика – одного з ідеологів і творців нової української літературної мови, діяльність якого – безпрецедентно різнопланова, ледве не всеохопна (фольклорно-етнографічна, мовознавча, літературознавча, власне літературна, зокрема й перекладацька, редакторсько-видавнича, а також культурно-громадська) – мала істотний вплив на формування й усталення літературних норм. Утім, “надійно” забутому ще на початку минулого століття П.О. Кулішеві так і не знайшлося місця на сторінках сучасних академічних видань. Так, у колективній монографії “Літературна норма і мовна практика” (НАН України, 2013) до “*мовотворців, творців літературної норми*” віднесено І.П. Котляревського, Т.Г. Шевченка, І.С. Нечуя-Левицького, Лесю Українку, І.Я. Франка, “знаковою для історії і поетичної, і літературної мови” названо творчість Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, М.С. Шашкевича тощо [9, 49], проте жодної згадки про “мовного Шевченкового вчителя” – Пантелеймона Куліша, який правив також твори Марка Вовчка, Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, Є.П. Гребінки, Я.І. Щоголева, І.С. Нечуя-Левицького, В.М. Забіли та інших авторів, був одним із засновників, редакторів і видавців пер-

² Промовистими є, зокрема, такі факти: журнал “Вечерниці”, що твердо тримався “свої місцеві мови” (як і Галичина загалом), до передруку оповідання П. Куліша подав спеціальну дописку такого змісту: “Не сміємо зміняти правопису Куліша тутки, як то робимо з творами наших наддніпрянських писателів... П. Куліш не позваляє такої переміни” [12, 181]; у тексті авторизованого видання “Орісі” 1861 р. П.О. Куліш виправив *побачить, приступить; здивовавсь, пораховав; чудовная, білії, вічнії, дрібній, золоторогі, смирній на побачити, приступити; здивувався, порахував; чудовна, білі, вічні, дрібні, золоторогі, смирні* [8, 1, 625], названі корективи автора враховано й у передрукові 1882 р. Листи письменника 1881–1882 рр. засвідчують співпрацю з К. Беднарським (директором друкарні Літературного товариства імені Шевченка), неодмінним складником якої була безпосередня участь П.О. Куліша у виданні власних перекладів п'єс Шекспіра, тобто редакторська робота автора включно з уточненням мовних особливостей та правопису майбутнього видання. Факти самовільних втручань упорядників чи видавців у першодруку П.О. Куліша стосуються останніх років його життя (напр., у львівське видання “Чорної ради” 1890 р., крім запропонованих Кулішем, було внесено ще деякі зміни) [11, 360, 382, 446; 13, 30].

шого загальноукраїнського суспільно-політичного й літературно-мистецького журналу “Основа” (виходив друком упродовж 1861–1862 рр. у “Друкарні П.О. Куліша”).

Поza увагою науковців залишається та обставина, що засадничу роль П.О. Куліша у формуванні мовно-літературного стандарту треба пов’язувати, зокрема, з визначною функцією щомісячного часопису “Основа” в культурному житті українців другої половини XIX ст., адже серед інших видань мав “найбільше значення в історії української періодичної преси того періоду” [3, 226]. За висновком Є.К. Нахліка, з-поміж усіх співробітників “Основи” “різнобічна участь Куліша в цьому журналі сумарно виявилася найвагомішою” – насамперед як невтомного автора численних творів (художньо-прозових, поетичних, літературно-критичних, публіцистичних, етнографічних тощо) та вимогливого редактора чужих текстів (редагував і прозу, і поезію, часто навіть переробляючи їх) [11, 141–142]. У зв’язку з такою “всеосяжністю” П.О. Куліша значущою для обох частин України стала його орфографічна інновація – “кулішівка”: фонетичний правопис, спеціально розроблений для фіксації фольклорних матеріалів й уперше застосований у двотомних “Записках о Южной Руси” (1856–1857), потім у “Грамматці” (1857), історичному романі “Чорна рада” (1857), було використано і в альманасі “Хата” (1860), часописах “Основа” (1861–1862) та “Черниговский листок” (1861–1863) [3, 291; 4, 67; 6, 73; 11, I, 138, 141]. На думку Ю.В. Шевельова, з 1876 р., після заборони українських друків у Російській імперії, українська літературна мова в Галичині розвивалася “на основі того, що було вироблено перед тим на Великій Україні”, зокрема й “Основою” [16, 25]. М.А. Жовтобрюх пише, що “Основа” мала великий авторитет серед передової частини галицької молоді і “становила зразок для наслідування”; за прикладом “Основи” фонетичним правописом П.О. Куліша користувалися й народовські видання в Галичині – “Мета”, “Правда”, “Дуля”, “Нива”, “Русь”, які поділяли мовні погляди журналу й були зорієнтовані на фонетичні, граматичні та лексичні норми, вироблені й до певної міри закріплені літераторами Східної України. Зокрема, обстоюючи ідею витворення єдиної української літературної мови зі східноукраїнською діалектною основою, найвпливовіші з них “Мета” (1863–1866) і “Правда” (1867–1879) активно друкували письменників-наддніпрянців

[3, 257–293], серед яких, звісно, був і “рушій українофільсько-го руху в Галичині” – Пантелеймон Куліш [11, I, 245–307]. Відомий факт, що під великим впливом “Основи” перебував найдавніший народовський тижневик “Вечерниці” (1862–1863) [3, 245–246]. Ознайомлення молодорусинів із публіцистикою “Основи”, творами східноукраїнських письменників, передусім Т.Г. Шевченка, Марка Вовчка, П.О. Куліша, розпочалося значною мірою через їх передруки у “Вечерницях”. “Особливо велику роль відігравали передруки художніх творів, публіцистичних та літературно-критичних праць Куліша (про що свідчить хоча б те, що вони становили понад 50 відсотків усіх републікацій)” [15, 12]. Хоча, за спостереженнями І.І. Огієнка, “Галичина вперто трималася своєї місцевої мови”, однак, як уже було зазначено вище, П.О. Куліш – чи не єдиний автор з Наддніпрянщини, чії тексти тенденційно залишалися для “Вечерниць” недоторканими [12, 181].

Сам П.О. Куліш як співзасновник та один із редакторів “Правди” (як і в “Основі”, його участь тут “була найвагоміша порівнюючи з іншими авторами, редакторами та жертводавцями”) [5, 158; 11 I, 245, 257–260, 273; 2, 393] передусім публікував твори наддніпрянських письменників, “які, на його думку, мали слугувати для галицьких літераторів взірцем народності в художніх текстах”; останню утверджував через “рішучий перехід на фонетичний правопис” [15, 12]. Уважаючи, що галицька література повинна влитися в єдине загальнонаціональне річище, Куліш прищеплював їй східноукраїнські орфоепічні норми, насаджував діалектну лексику Східної України [15, 13]; ймовірно, такий підхід застосував і до “Рускої Читанки” (1870), у підготовці якої до видання став “неафішованим співупорядником і редактором”³.

Тож П.О. Куліш мав безпосереднє відношення до випрацювання загальноукраїнського літературного ідіому зі східноукраїнською діалектною основою, причому, на думку Ю.В. Шевельова, активно “підсичував” її “чорнігівські елементи” – не

³ Ідеться про хрестоматію усної народної словесності та нової української літератури для старших класів гімназій, яку впорядкував Ол. Барвінський. Концепція та основні постулати “Рускої Читанки” належали П.О. Кулішеві: він узяв активну участь у доборі текстів для підручника (здебільшого на матеріалі “Записок о Южной Руси”), підготовці нарисів про усну словесність; також радив Ол. Барвінському імена авторів, яких слід упроваджувати в читанку, давав характеристику кожній літературній статті, надсилав біографічні відомості про письменників, уточнюючи їхнє місце в літературному процесі, пропонував оцінку кожного літературного твору [7, 182].

лише як письменник, а і як редактор та організатор літератури, до того ж “винятково темпераментний і рухливий”; пізніше “таку ж роллю відігравав Грінченко”, зокрема, впорядкований ним словник, де широко використано етнографічні матеріали з території Чернігівщини, а також мову письменників-чернігівців, так що “питома вага чернігівських елементів... незмірно більша, ніж місце Чернігівщини в загальній території України” [16, 172]. Тим часом “визначальний вплив” цього словника на дальший розвиток літературної мови – “факт безперечний” [16, 173], а разом із ним – і мови П.О. Куліша, оскільки у джерельній базі “Словаря української мови” серед творів художньої літератури переважають покликання на твори цього автора – 18, 1 % (592 слова) [14, 54, 231, 234–235].

П.О. Куліш, добре обізнаний з ідеями Й.-Г. Гердера й Ф.-М. Мюллера, маючи значний досвід етнографа й фольклориста, у своїй мовній практиці свідомо спирався на широке коло говірок, зокрема й найближчого діалектного оточення, у такий спосіб розбудовуючи нову українську літературну мову на народній основі. Спостереження над мовою першодруків творів⁴ П.О. Куліша, з одного боку, переконують у закоріненості його ідіолекту в питоме мовне довкілля – східнополіські говірки, причому найбільш виразно на фонетичному рівні і найвідчутніше на ранніх етапах творчої діяльності; з іншого – у зміні лінгвальних пріоритетів автора, сигналами якої стала низка *перемінних* рис, здебільшого маркерів морфологічної системи, напр.: еволюція від флексії *-e* до *-a* в іменниках II відміни сер. роду одн.; від дієслівних форм I-ї особи множини на *-м* до *-мо*; від форм інфінітива на *-ть* до *-ти*. Ці та інші риси, ймовірно, свідчать про прагнення П.О. Куліша уніфікувати українську літературну мову на основі говорів південно-східного наріччя, які міг уважати взірцевими. Реалізацію спеціальних мовних настанов письменника можна вбачати в значній поширеності в його текстах маловідомої східнополіським говіркам нової флексії *-ові*, *-еві* в дав. відм. однини іменників II відміни (229 словоформ з *-ові*, *-еві* проти 82-х з *-у*,

⁴ Об'єктом прочитання стали такі першодруки: роман “Чорна рада” (СПб. 1857); історичний нарис “Хмельницина” (СПб. 1861); автобіографічний нарис “Жизнь Куліша” (Правда. 1868. № 2–4, № 24–28); оповідання “Орися” (К. 1882); неприжиттєве видання поеми “Маруся Богуславка” (Твори Пантелеймона Куліша: у 6 т. Т. 2. Львів. 1909).

включно з 15-ма прикладами евфонії, напр.: *Кирилові Туру* і *Кирилу Турові*); рух від дієслівного суфікса *-ова-* до *-ува-*, хоча перший більш органічний для ідіолекту чернігівця, до того ж здебільшого вживаний східноукраїнськими авторами – як попередниками, так і сучасниками П.О. Куліша.

Мовно-нормалізаторську діяльність Пантелеймона Куліша засвідчує також безальтернативне використання форм, напр.: флексії *-е* в наз. відм. множ. іменників, які в однині мають суфікс *-ин-* (*люде, миряне*); початкового *с-* у вказівних займенниках (*сей, сёго*); суфікса *-ійш-* у формах вищого ступеня порівняння прикметників та прислівників (*безпечнійше, давнійшихъ*); флексії *-у* (*-ю*) в місц. відм. іменників II відміни однини (*у будиночку, по кухлику*); коротких дієслівних форм на *-с'* (*здивувавсь, бравсь*), повних форм 3-ї особи однини на *-є* (*изживає, рушає*); переважання одних альтернативних форм над іншими, наприклад, в іменниках III відміни род. відм. одн. (*благодати, Павлочи*). Окремі тексти, опубліковані у Львові, репрезентують риси, що, ймовірно, відображають настанову автора наблизити свою мову до “галицької руцини”, напр.: поширеність рефлексу [ʒ] – *споряджено, ходжу*; протетичного [в] перед [у] на початку слова (1909) – *вудку; вужі*; суфікс *-іш-* (*найлюбішою, найлютіша*); флексія *-е* (*балаканне, гоненьє*); пріоритетність сполучників *та, так* замість східнополіських *да, дак*.

Демократичну позицію П.О. Куліша щодо засад формування мовно-літературного стандарту найбільш виразно демонструє інтердіалектність лексичного складу його мови, ядро якої становлять загальнонародні елементи східноукраїнського поширення. Наявність у першодруках письменника численних фонетико-морфологічних варіантів лексем (напр.: *грабувати, рабувати; семряга, семряжка і сімряга, сіромяга; супроти, супротив; тоді, тогді; узріти, зузріти*), синонімів (*болізь і хвороба, хороба; боржій, скорій; годи, літа, роки; думка, мисль; звізда, зоря; лучче, ліпше, краще; свари, чвари* та ін.), як і загалом широкий паралелізм форм у фонетиці та морфології його мови, ймовірно, також можна кваліфікувати як зорієнтованість автора на весь українськомовний обшир та водночас варіантне мовлення свого східнополіського довкілля.

Чимало рис, що оприявнили П.О. Куліша як представника східнополіського регіону (письменника-чернігівця), відо-

мі в інших говорах, підтвердженням чому є мовно-літературна практика сучасників і наступників П.О. Куліша. Ця обставина актуалізує розгортання поглиблених студій над мовою окремих авторів на тлі локального говіркового оточення письменників, що дозволить установити міждіалектні зв'язки, а отже, докладно дослідити механізми формування основ літературного стандарту. Важливою умовою одержання об'єктивних висновків у галузі ідіолоктології є опертя дослідників на автентичні тексти як надійні джерела “реальної авторської мовотворчості” [1, 21, 40]. Показовим у цьому контексті є неприжиттєве видання поеми П.О. Куліша “Маруся Богуславка”. Зокрема, у тексті 1909 р. відповідно до правопису, чинного на час публікування твору, здебільшого знівельовано асимілятивні зміни приголосних у префіксах та прийменниках, широко відбиті в прижиттєвих першодруках письменника (у прийменниках та префіксах – *з, роз*; у конструкціях – (*и*)*зь* + *глухий* та ін.); уніфіковано варіантні написання в дав. – місц. відм. *мені, міні і муні* на користь *мені*; флексій парних іменників *вічи, очи – вічі, очі* на користь *-и*; особових займенників із приставним *н-* та без нього на користь форм із *н-* (*від неї*). З-поміж досліджених текстів тільки у виданні 1909 р. виявлено [і] у флексіях наз. відм. множ. членних прикметників (*голосній*) та позначення асимілятивної м'якості приголосних (*жаданьне, завзятьте, лебідьде, світлиці, сьміють ся, цьвіт*); лише виданню 1909 р. властива стабільність у відновленні *e у відкритому складі (*київських – Києве, у Києві*), також цей текст не фіксує рефлeksi [о] (< *e) в *-ев-* (*воєводи, Київа, київський, соболєвих, Терентєвна*) та [і] (< **i, *ь*) в *зима, збирати*, які зафіксовано в прижиттєвих першодруках. Імовірно, частково такі написання належать упорядникові видання. За таких умов самоочевидно, що риси, які було заступлено в тексті поеми “Маруся Богуславка” 1909 р., не можна вважати авторськими й кваліфікувати їх маркерами динаміки ідіостилю П.О. Куліша.

Отже, вивчення мови письменника та його ролі в кодифікації літературного ідіому передбачає використання *якісного* тексту, урахування реального діалектного оточення, з якого виріс автор, а також сучасної йому писемної практики. Перспективність такої методики вже означили студії П.Д. Тимошенка, М.А. Жовтобрюха та В.М. Русанівського про мову Т.Г. Шевченка, однак коло подібних робіт в українському мовознавстві не стало ширшим.

1. Гриценко П.Ю. Ідіолект і текст // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка. К. 2007.
2. Гриценко П.Ю. Передмова // Український діалектний фонофонд. К. 2004.
3. Жовтобрюх М.А. Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.). К. 1963.
4. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси: кінець XIX – поч. XX ст. К. 1970.
5. Іванченко М. Цей невгамовний Куліш // Вітчизна. № 5. 1989.
6. Історія українського правопису: XVI–XX століття: Хрестоматія / Упорядн.: В.В. Німчук, Н.В. Пуряева. К. 2004.
7. Кравець О. Володимир та Олександр Барвінські у творчих контактах з Пантелеймоном Кулішем // Березіль. № 9–10. 1997.
8. Куліш П.О. Твори: у 2 т. Т. 1. К. 1994.
9. Літературна норма і мовна практика / За ред. С.Я. Єрмоленко. Ніжин. 2013.
10. Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори. К. 1990.
11. Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: у 2 т. К. 2007.
12. Огієнко І.І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. К. 1995.
13. Пулюй І. Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок // Основа. № 32 (10). 1997.
14. Скиба І.Г. Регіональне та інтєррегіональне в українській лексикографії кінця XIX – початку XX століття: дис. ... канд. філол. наук. Луганськ. 2009.
15. Федорук О.О. Пантелеймон Куліш і літературний процес у Західній Україні 60-х – початку 70-х років XIX ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів. 2002.
16. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Львів; Нью-Йорк. 1996.
17. Шерех Ю. Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології: у 3 т. Т. 3. Х. 1998.

DIALECT – IDIOLECT (TEXT) – LITERARY NORM

The paper deals with the P.O. Kulish's linguistic codification activity who was one of the ideologists and founders of the Ukrainian literary language with the Eastern Ukrainian dialectal basis. On the material of writer's lifetime first printed texts his linguistic priorities are determined. The author argues that P.O. Kulish used both that time literary practice and his own language experience based on Eastern Polissia dialects. In the article it is identified that using the author's original text by researchers is one of the important conditions of objective research of writer's idiolect and his role in the codification of the literary idiom.

Key words: dialect, idiodialect, linguistic norm, first printed source, Eastern Polissia dialects, text.

Прислівники на *-ма*, *-ми* в українських східнословобожанських говірках

Різні аспекти функціонування діалектної мови вивчено нерівномірно. Одним із недостатньо досліджених питань є прислівникова система українських говірок, зокрема й східнословобожанських, у яких виявлено вузьколокальні лексеми, не описані як функційні одиниці. Щоправда, вузьколокальними їх можна назвати лише на цьому етапі вивчення говіркового мовлення, оскільки збільшення фактичних свідчень може виявити, що аналізовані лексеми виживають у кількох (багатьох) ареалах.

Прислівники на матеріалі української мови досліджували Т. Назарова, І. Чапля, Г. Муқан, словотвір прислівників описали С. Бевзенко, В. Німчук, М. Вербовий. Чимало мовознавців аналізували діалектні прислівники: в закарпатських говірках – В. Німчук, О. Брошняк, Т. Довга (Розумик), лемківських – І. Верхратський, наддністрянських – П. Приступа, буковинських – М. Леонова, поліських – Н. Прилипку, Ю. Громик.

У лінгвістичній літературі представлено кілька семантичних класифікацій прислівників української мови. У цій статті дотримуємося класифікації, яку подав І. Чапля.

Для діалектного мовлення характерний високий ступінь експресивності, який посилюється, зокрема, й використанням прислівників з формантами *-ма*, *-ми*, що не були предметом спеціального розгляду.

Семантична класифікація прислівників суперечлива, адже вона ґрунтується на сполучуваності адвербів, їхній синтаксичній функції, часто нетиповій, значенні тексту загалом. Це сприяє актуалізації суб'єктивного чинника. Локально вживані прислівники в східнословобожанських говірках передають уявлення про етичні й естетичні норми, природні для цього соціуму.

Нашу увагу привернули оказіональні прислівники як показники увиразнення діалектного мовлення. На сучасному етапі розвитку лінгвістики оказіоналізми як репрезентанти мовно-мовленнєвих інновацій української мови останніх десятиліть досліджено в лексико-семантичному, власне словотвірному та

стилістичному аспектах. Подаючи визначення okazіоналізмів, С. Ермоленко, С. Бирик та О. Тодор зазначають, що це слова, які “утворюються за наявними в мові моделями, але не використовуються в загальноповживаному словнику” [КСЛТ, 113].

Серед виявлених в українських східнословобанських говірках адвербіальних лексем виокремлюємо номінативні одиниці, що характеризують нову форму і значення, та семантичні, у яких новим є лише значення. Ураховуючи специфіку прислівників із формантом **-ма, -ми**, виділяємо кілька категоріально-семантичних типів: 1) ‘належність до мовлення’ – **бре'хен'ками** ‘говорити неправду’: *бре'хен'ками ў нас ў'се 'бавилис' / во'но жэ 'знайеш ро'бит' 'н'ічого о'то й ба'лакали* (Житл); **шутко'ма** ‘жартома’: *во'но ко'ли пона'рошку / шутко'ма / так і ви'ходить' ў'се 'добре* (Вільш); 2) ‘тваринний світ’ – **би'ками** ‘за допомогою биків’: *п'ід'воз'ат' до са'раїа'с'і'лос би'ками / б'ричкоїу* (Колом); **во'лами** ‘за допомогою волів’: *якь пишовь я шукать, йиде дядько волами* [2, 328]; 3) ‘рослинний світ’ – **вербами** ‘вербами’: *а йа'вербами / вербами і схо'валас'а* (Полт); **пе'рел'ісками** ‘невеликим листям лісом’: *ў т'і ўрем'є'на краш'ч'є було проби'рац'а пе'рел'ісками* (Колом); 4) ‘природне, навколишнє середовище’ – **х'марами** ‘посеред хмар’: *он ди'вис' / 'бачиши х'марами ле'т'ат' утки* (Полт); **совками** ‘нічний метелик, нічниця’: *над'вор'і 'лампа була ўк'рита 'совками* (Лоз-Ол); 5) ‘будь-який простір’ – **м'істами** ‘частково’: *м'істами було 'моторошно йти //* (Житл); **напр'ами** ‘прямо, навпростець’: *а по'їхали не" по т'рас'і / а напр'ами 'ч'ере"з 'поле / а там і забуксу'вали* (Полт); **напр'ами** ‘ч'ере"з 'поле / а там і забуксу'вали’ (Полт); **сторч'ма** ‘сторчака’: *і сторч'ма з дра'бини поле'т'іла / хара'шо 'хот'є 'першою 'п'ланки* (Колом); **риу'ками** ‘різко, раптово’: *йа риу'ками сил'н'іше нат'агнув мо'тузку і прив'йа'зав до 'дерева би'ка* (Тимош); **силко'ма** ‘силоміць’: *'д'ід Пет'ро 'можна ска'зат' силко'ма одру'жив на со'б'і 'бабу 'Марфу* (Житл); **гу'жма** ‘на возах, на санях’: *то'д'і ўз'а'ли 'санки і 'гу'жма повез'ли ў су'с'ідн'є се'ло* (Житл)). Семантичний простір прислівників, виявлених у східнословобанських говірках, розкриває контекст.

Розглянемо окремо кілька прислівників лексико-семантичної групи способу дії. Одне слово може передавати два або

більше семантичних значень. До таких лексем належить і діалектний прислівник *брех'хен'ками*. В українській мові побутує загальноновживана лексема *брехливо* [Словарь 1, 97]. Дери́ват утворений від основи іменника *брехенька* за допомогою форманта *-ми*. У досліджуваному ареалі побутує два значення для лексеми *брех'хен'ками* – 1) ‘неправда’, 2) ‘коротка розповідь про що-небудь малоймовірне, нісенітниця’: *самое же низшее и послѣднее мѣсто въ народ занимають книги, въ которыхъ помѣщаются сказки, повѣсти, анекдоты и прочее, называя ихъ “брехеньками”* [2, 176]. Прислівник *брех'хен'ками* є похідним від іменника, уживаного з першим значенням.

Прислівник *шутко'ма* – один із засобів вербалізації позитивних емоцій: *шутко'ма 'вийшла су'с'ідка мо'їа із той ситу'ац'її* (Кринич, Оборот, Тимош). Із тотожним значенням у російській мові функціонує прислівникова одиниця *юмористически* ‘жартома’, ‘гумористично’ [Головащук 3, 718]. Подібні семантико-функційні риси має номінативна одиниця *шут'куй'ючи* з відповідним значенням ‘жартуючи’ [СУСГ, 229].

Серед прислівників на позначення паравербальних дій настрою велику групу складають лексеми, уживані в усному мовленні. Лексико-семантичний ряд об'єднаний значенням ‘жартівливо’: *ма'л'ї жарто'ма г'ралис'а ў п'іс'ку* (Вільш, Кузем, Тимош). У ньому всі лексеми перебувають у відносній семантичній близькості, можуть мати значення ‘несерйозно’. У гуцульських говірках функціонує лексема *філяво* ‘жартівливо, хитро’ [ГГ, 197].

Отже, в східнослов'янській системі прислівників простежено функціонування оказіональних локально вживаних одиниць, репрезентантів темпоральності, локативності, якості, кількості тощо. Семантичний діапазон аналізованих прислівників розкриває контекст за допомогою асоціацій. Завдяки метафоризації лексично оказіональні прислівники набувають емоційно-експресивного забарвлення. Функціонування оказіональних прислівників засвідчує, що їхній семантичний потенціал розкривають контекстні поширювачі, незвична сполучуваність, асоціативні реакції тощо. Для виявлення та вивчення окремих класів слів, зокрема й аналізованої лексики, необхідна значна текстова база.

1. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнослобожанських говірок. Луганськ. 2005.

2. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: очерки по этнографии края / Под ред. В.В. Иванова. Т. 1. Харьков. 1898.

3. Жилко Ф.Т. Говори української мови. К. 1958.

ГГ	<i>Гуцульські</i> говірки. Короткий словник / За ред. Я. Закревської. Львів. 1997.
ЕСУМ	<i>Етимологічний</i> словник української мови: в 7 т. Т. 3–4. К. 1989–2003.
КТСЛТ	<i>Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г.</i> Українська мова. Короткий глумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. К. 2001.
Головащук	<i>Русско-украинский</i> словарь: в 3 т. / Под ред. С.И. Головащук. Т. 2. К. 1969.
Словарь	<i>Словарь</i> української мови: в 4 т. / За ред. Б. Грінченка. Т. 1. К. 1959.
СУСГ	<i>Словник</i> українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. Луганськ. 2002.

Список населених пунктів Луганської обл.

Кринич – с. Кринички, Сватівський р-н., Тимош – с. Тимошине, Білокуракінський р-н., Оборот – с. Оборотнівка, Сватівський р-н., Кузем – с. Куземівка, Сватівський р-н., Вільш – с. Вільшани, Троїцький р-н., Полт – с. Полтавське, Троїцький р-н.; Житл – с. Житлівка, Кремінський р-н.; Староб – м. Старобільськ, Колом – с. Коломийчиха, Сватівський р-н., Лоз-Ол – с. Лозно-Олександрівка, Білокуракінський р-н.

ADVERBS WITH *-МА*, *-МИ* IN UKRAINIAN EASTERN SLOBOZHAN DIALECTS

The article deals with the lexical occasional adverbs with *-ма*, *-ми* in the Eastern Slobozhan dialects. Their semantic potential in speech are highlighted, particular attention is paid to semantic classification. The origin of some occasional locally used units are described. It is established that formants *-ма*, *-ми* are used as a result of lexical development of separate Slavic languages

Key words: Eastern Slobozhan dialects, semantic space, occasional adverb, categorical semantic type.

Динаміка орнітолексики у східнополіських говірках

Відомо, що лексико-семантична система є найбільш відкритою з усіх рівнів мови, тому вона характеризується найвищим ступенем динаміки. Зміни можуть виявлятися як в утворенні нових елементів, так і в переході вживаних назв у пасивний словниковий фонд або зникненні їх із узусу. Причинами таких змін є власне лінгвальні та екстралінгвальні фактори.

Один із важливих чинників розвитку словникового складу діалектної мови – прагнення діалектоносіїв послуговуватися у номінації певної реалії мотиваційно прозорими одиницями. Результатом такого процесу є функціонування дублетних назв.

Першопричиною змін у лексиці не завжди є власне мовні фактори. Динамічність лексичної системи часто зумовлена змінами в позамовній дійсності, які, однак, не завжди виявляються в утворенні нових назв. Щодо номінації живої природи, зокрема й орнітономенів, то йдеться про вихід з ужитку деяких лексем у зв'язку зі зміною життя і побуту мовців. Склад тематичної групи лексики¹ “Назви птахів” також пов'язаний зі змінами у біосфері – природно-кліматичними умовами, які впливають на кількісний і якісний склад орнітофауни (зокрема, зумовлюють зменшення чисельності або зникнення певних видів птахів).

Зважаючи на це, важливим завданням мовознавця, у колі наукових інтересів якого – вивчення динаміки лексики, є максимальна фіксація та введення в науковий обіг мовних одиниць досліджуваної ТГЛ. Безперечна перевага таких розвідок полягає в тому, що аналіз і розуміння напрямків розвитку говірок, домінантних ліній змін мовної структури (тобто діахронічних процесів) дають змогу докладно вивчити явища синхронії [1, 6].

Базою дослідження динаміки орнітолексики стали власні експедиційні записи та різночасові джерела, в яких відбито назви птахів східнополіських говірок. Насамперед викорис-

---

¹ Далі – ТГЛ.

тано матеріали Словника зоологічної лексики, укладеного Н.П. Дейниченко (1979–1983 рр.), Короткого етимологічного словника-довідника, укладеного І.В. Марисовою і В.М. Бойко (1995 р.)², та Словника поліських говорів за редакцією П.С. Лисенка (1947–1963 рр.), у якому орнітосферу в контексті інших ідеографічних сфер репрезентує близько 50 номенів. До аналізу також залучено емпіричні дані Атласу української мови (середина ХХ ст.), у якому хоча й не удокладнено назви видів, але є цінна інформація про ареалогію назв птахів українських говірок, зокрема і східнополіських (у картах і коментарях до них містяться відомості про 20 реалій та понять, пов'язаних з орнітофауною).

Отже, для використовуваних джерел характерна неоднорова повнота представлення матеріалу, тому видається можливим дослідити динаміку назв птахів, які відіграють (чи відігравали) важливу роль у житті мовців: мають господарську цінність, є об'єктом полювання, перебувають та гніздяться поряд з людиною, привертають до себе увагу особливими ознаками тощо³. Таким чином, динамічні процеси вивчаємо в межах мікрогруп назв свійських, мисливських, синантропних та деяких інших видів птахів.

За ці роки склад птахів Східного Полісся докорінно не змінився, проте мовці наголошують на зникненні або зменшенні чисельності деяких видів, що, відповідно, зумовлює не повне зникнення з ужитку, а перехід назв до пасивного словника, адже “прямої залежності між динамікою номінативної одиниці у мовному просторі чи окремих говірок і змінами позначуваних реалій не простежено: нерідко реалія, що звузила сфери функціонування чи стала раритетом, тривалий час зберігається у пам'яті діалектоносіїв, а її номінація не зазнає відчутних змін, створюючи ілюзію актуального функціонування позначуваної реалії” [2, 7]. До того ж, процес зникання назви порівняно з процесом входження в узус інноваційного номена характеризує менша інтенсивність. Так, наприклад, дуже рідкісним птахом у Східному Поліссі стала дрофа, *Otis tarda* L.,

² У цих працях назви птахів відображено найбільш повно. Н.П. Дейниченко збрала інформацію про 114 орнітооб'єктів, які вона досліджувала у складі зоофауни. У колі уваги колективу на чолі з І.В. Марисовою – 147 видів птахів.

³ У фокусі нашого наукового дослідження – 223 види птахів.

однак номени на її позначення досі функціонують у досліджуваному діалекті (хоча назви і відтворено лише у 39 зі 129 обстежених говірок). Птах занесений до Червоної книги України, цей факт відображено в експресивній лексемі *p'e'kv'i'z'it* (1a), з контексту стає очевидним, що інформант мав на увазі *раритет*: *дро^кфа ўстр'і'чалас' / 'ета 'р'еткас'т' / 'ета а'д'ін рас 'може^а за сто л'ет буў с'лучаї / ... та'ка: бал'ша: / на ін'д'у'ка па'хожа / а'на рас ф сто л'ет / р'е'кв'і'з'іт // (1a)*. У сучасному східнополіському діалекті вживають номінативні одиниці, засвідчені й Н.П. Дейниченко: *д'рохва* (6, 7, 9, 14, 20, 35, 40, 43, 46, 59, 61, 63, 66, 67, 91, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 108, 110, 111), *д'рофа* (24, 32, 56, 57, 62, 84, 86, 96, 121), *г'рохва* (29, 54, 80), *дудак* (50, 59) – *г'рофа*, *г'рохва* [ДЗЛ, 24], *дроф*, *д'рохла*, *д'рохля* [ДЗЛ, 27], *дудак* [ДЗЛ, 28]⁴. Паралельно з назвою *д'рохва* в говірці с. Мамекіне Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. мовці використовують напівмотивований нomen *ін'д'ук'д'ік'і* (7).

Інформанти відзначають суттєве зменшення кількості сірих ворон, *Corvus cornix* L.: *во'руін во'пш'е 'с'ірих ш'ас не по'бачиш / і со'руїк не по'бачиш // о'це 'теїе / о'це круїз'л'ісо'полосу дак о'це од'них 'коб'ц'і'ў / о'це 'коришноў / 'ти'ки о'це йак і'деш / о'це од'них 'коришноў // ну'мо'бит' і по'бачиш 'ізр'е'д'ка і со'року побачиш // (87); 'сив'і во'рони бу'л'и // 'це'ўже 'йа' йіх д'руг'ій год не 'бачу / 'тоже та'к'і шко'дух'і бу'л'и ! / ої ! // не 'можна не уте'н'ати дер'жат' // во'роўк'і ! // і кр'у'ки во'руїут' / цип'л'а дак'н'р'амо ухва'тиў і пол'ет'іў // ну здо'ров'її та'к'її / то 'тийе'шо до тр'ох'сот год жи'вут' // (116). Проте цей факт не зумовлює зникнення назв, навпаки – експедиційні дослідження свідчать про динамічні процеси у складі цієї мікрогрупи найменувань, про розвиток мотивації лексики та розширення семантичної структури традиційних номнів (порівняно зі свідченнями к. XX ст.). На позначення сірої ворони Н.П. Дейниченко зафіксувала назви: *во'рона* [ДЗЛ, 21], *ряд'нянка* [ДЗЛ, 79], *са'рока сива'леча* [ДЗЛ, 80]. Ми виявили такі лексеми та їх фонетичні варіанти: *во'рона* (37, 43, 68, 76, 69, 74, 79, 85, 94, 100, 101, 103, 106, 107, 109, 111, 115, 124), *во'рона 'с'іра* (18, 40, 56, 58, 67, 69, 71, 72, 73, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 89, 90, 92, 93, 95, 96, 97, 99, 100, 102, 105,*

⁴ Авторську транскрипцію у статті збережено.

115, 119, 121, 122, 123), во'рона 'сива (104, 116, 120), во'рона 'б'іла (40, 108), 'галка (14, 82), во'рона б'єласта (108), во'рона б'єло'пуза (110), во'рона 'з'імн'а (121), ва'рона пал'а'вайа (42), во'рона полу'с'іра (91), во'рона р'а'ба (114), во'рона 'с'єверна (114), во'рона сиво'васта (68), во'рона сиво'плека (117), во'рона 'сиза (118), во'рона 'тундровс'ка (121), 'ворон 'сивий (126), 'ворон 'с'ірий (126), грак 'сивий (119), 'гава (100).

У сучасних східнополіських говірках не зафіксовано назв *кавка*, *карга* 'сіра ворона' [ЕСД, 7], які, за свідченням джерел, побутували у 90-х рр. ХХ ст.

На основі аналізу різночасових свідчень з'ясовано, що традиційним є принцип називання сірої ворони за її двоколірним забарвленням, який, втім, у сучасних східнополіських говірках представлений більш розгалуженою системою мотиваційних основ (пор. *са'рока сива'леча* [ДЗЛ, 80] – во'рона б'єласта, во'рона б'єло'пуза, во'рона 'б'іла, во'рона полу'с'іра, во'рона 'сива, во'рона 'сиза, ва'рона с'і'васта, во'рона 'с'іра, ва'рона р'а'ба, во'рона сиво'плека, 'ворон 'сивий, 'ворон 'с'ірий, грак 'сивий).

Спостережено й інші принципи номінації *Corvus cornix* L.: типове місце перебування птаха (ва'рона пал'а'вайа), пора року, коли сіра ворона оселяється у певному регіоні (во'рона 'з'імн'а) та її географічна “належність” (во'рона 'тундровс'ка, во'рона 'с'єверна). Два останні принципи номінації ілюструють найвне світобачення мовців, адже ворони є осілими птахами на всій території України, тобто не здійснюють міграції і залишаються на одному місці. Імовірно, діалектоносії сприймають сірих ворон як перелітних (з “тундри”, з “с'євера”) через те, що саме взимку ці птахи, як і багато інших, оселяються поблизу людських осель: во'рона та'ка во'на о'тут бол'шинств'во у нас перел'от'н'і з'і'мою / 'тундроўс'ки // (121); – Чого на неї кажуть тундрова? – перел'от / во'на перел'і'тайе с ... / ту'да / тут у нас з'і'мою // (121).

Типовим для народної номінації є сплутування птахів роду *Corvus* (галка, грак, крук, сіра ворона) через їх зовнішню подібність (темний колір оперення), що зумовлює використання гіпоніма *ворона* у ролі гіпероніма: во'рона 'усі чорні великі птахи (ворон, ворона, галка, грак) [ДЗЛ, 21] – ва'рона (55, 80), во'рона (120) 'птах роду *Corvus*'. Спостерігаємо розширення семантич-

ної структури номена во'рона: 'галка' (82, 92, 94), 'грак' (94, 114, 126), 'крук' (106, 124). Така тенденція в орнітономінації має давню слов'янську традицію (докладніше див. [3, 531]).

Народні уявлення про птаха репрезентовано не тільки в назвах сірої ворони, а й у вторинних номенах: во'рона 'лайлива назва людини' (75, 91, 103); ідіоматичних сполученнях: ро'з':авити рот *йак* во'рона 'зневажл. виявити надмірну неухважність' (79), *права'рон'ит'* 'залишити поза увагою щось важливе' (57), *ло'вит'гави* 'бути неуважним' (115); малих фольклорних формах: повір'ях (*в ап'р'ел'е п'разн'ік та'к ій Сара'ка / кажут'на Сара'ка ва'рона кла'д'е 'сорак'палак / зн'аз'до_уже в'іе* // (45), загадках (*ле'т'іла са'рока а за'нейу'сорак / с'к'іл'ки_ка'е ле'т'іло са'рок ?* // (54)) тощо. Наведений матеріал свідчить про узусну закріпленість найменувань сірої ворони, попри зменшення чисельності птахів у фауні Східного Полісся.

За свідченням інформантів, "новим" у досліджуваному регіоні є костогряз, *Coccothraustes coccothraustes* L. – птах, що вирізняється з-поміж інших масивним дзьобом, живиться кісточками плодових дерев. Цей факт підтверджують записані нами мікротексти, що, власне, є дискурсивними номенами на позначення діалектоносіями об'єкта позамовної дійсності, процес пізнання, усвідомлення і номінування якого ще триває: *ба'гац'ко // ба'гац'ко і тут йес'т'та'к'іх / іа_ш ка'жу ста'рих не'маіе а но'вен'к'і приле'т'іли ми ііх зват' не з'найемо / 'йак_воно / ле'тайе і_усе // іес'йакас'прил'і'тайе'вишин'і ііс'т' / дак'вишин'у са'му ізор'ве / дак'тик'і 'камушок і'з':іс'т' / а те_усе вик'і'даіе // по'ка'вишин'і не було_у'мене іа ііх не'бачи_у / а це де'вишин'а / і во'на_тут / 'вишин'і обр'і'вайе // (94); о ! / от'шо_то за п'ташка ? // у м'ен'е та'к'ііе^а р'аснийе^а бу'л'і 'в'ішн'і / у'т^и'е пат'хатай ч'ереши'ні / а о'то над'погр'абам дв'е / ка'л'ішн'ііа 'в'ішн'і т^и'е / м'ел'ч'ейшиийе^а / м'елк'ііе^а / ч'ереши'на_ш крупнайа / пр'і'ду рас'колати'тійе^а / в'ерх іс'к'інутій / м'акхайе^а 'тойе^а / рас'колани а'р'ешек / а там'теіе в'ііе^адаіет^и' / а от'йак ? // іа сп'рашивала_уже ба'гата у ка'го / 'йак_ани назі'ва'ц:а // і а'на та'койе^а вот па'хожа на вараб'іа / іа 'бачила / і 'бол'шайа за вараб'іа // а йак іі'на назі'ваец:а ? // у 'його 'д'убка 'гоїстрайа // ін'т^и'ер'есна ! // 'іа_ка' ду'рак_же ти ! // ти_ж_би'ета м'акхае па'ііе_у / а та'ди_б раска'лоу і 'тойе_б із'ііе_у // ма'іе кур'чата 'ход'ет^и'*

падб'ірайет^ч'тейе 'м'ахкайе^а // ѡа сп'рашивала у Ва'лод'і / а 'чорт'і з'нае 'ѡак_вана назѡиваеѡ:а 'ѡ'аѡа п'ташка // а ч'е'решн'і н'е^а б'е^ар'е // кам'е^ан'еѡ б'е^ар'е // (19).

Очевидно, що костогриз і раніше був у фауні Східного Полісся, про це свідчать різночасові фіксації його назв у досліджуваних говірках: 1983 р. – абри'косник [ДЗЛ, 9], виш'ньовка [ДЗЛ, 19], ка'линник² [ДЗЛ, 38], кос'тянка [ДЗЛ, 44], мас'лак², масла'чок [ДЗЛ, 55], свіріс'тель [ДЗЛ, 81], товста'носік, товсто'нис [ДЗЛ, 89], 'ягідниця² [ДЗЛ, 109]; 1998 р. – вишняк, дубонос, костянка, луцак, ягідниця [ЕСД, 13]. Номен *костоґриз* зафіксовано ще у словнику Б.Д. Грінченка (1908 р.) [Словарь 2, 291]. Однак масове розповсюдження *Scothraustes scothraustes* L. спричинило розширення репертуару лексем для його називання: а'м'ел'ух (40), в'ішн'а'доўб (4), в'ішн'ак (12), доўго'носик (22), дрозд (43, 76, 105), д'роздик (79), дуба'дуб (95), дубо'нос (74), 'івал'га (52), кара'лок (27), к'леп'ц'і (52), клест (57, 100), *костоґриз* (62, 81, 122), *косто'лом* (62), кр'у'чок (46), п'ер'а'п'олка бал'шайа (13), п'ер'а'п'олка 'с'ерайа (13), п'іс'кун (37), п'т'іца 'с'ерайа (13), с'ін'іца ве'лика (61), с'ін'іца к'рупна (61), сн'і'г'ір'л'ет'н'ії (27), сн'і'гур'сиви (87), сн'і'гур'с'іруї (96), со'їка (11, 40, 55), сороко'пуд (56, 76, 85), со'їка (40), тре'ш'чотка (68), чоко'маз (69), чуба'рушка (62), шии'кар (80), шпак (105). Окрім засвідчених раніше принципів номінації птаха – за об'єктом живлення, за особливістю окремої частини тіла (міцність дзьоба), за способом добування їжі, – у сучасних східнополіських говірках виявлено ще й такі мотивеми: звук (п'іс'кун, тре'ш'чотка), колір оперення (п'т'іца 'с'ерайа, чоко'маз⁵), характер оперення (чуба'рушка⁶), особливість окремої частини тіла (довжина і форма дзьоба: доўго'носик, кр'у'чок). Отже, можемо констатувати розвиток мотиваційних процесів у межах парадигми назв костогриза.

Динамічним виявився і процес перенесення назв птахів, добре знаних мовцями, на *Scothraustes scothraustes* L.:

⁵ Пор. з рос. діал. (курск.) чека(о)'масть 'брудний, невмивака' [ТСВЯ 4, 587]. Передня частина голови і дзьоб *Scothraustes scothraustes* L. – темні, ймовірно тому, що назва мотивована саме таким забарвленням птаха.

⁶ Хоча костогриз не має "чуба", припускаємо, що подібність строкатого оперення птаха до оперення оملюха, у якого є "чуб", спричинило появу у говірці дублетної назви чуба'рушка разом із *костоґриз*, *косто'лом* (62).

свіріс'тель [ДЗЛ, 81] – *а'м'ел'ух* (40), *дрозд* (43, 76, 105), *дроздик* (79), *'івал'га* (52), *кара'л'ок* (27), *клет* (57, 100), *'сойка* (11, 40, 55), *сороко'пуд* (56, 76, 85), *'сойка* (40), *шиш'кар* (80), *шпак* (105). Безумовно, в основі перенесення – зовнішня подібність птахів. На позначення костогриза мовці вживають полімотивовані номени, у складі яких – деетимологізована лексема та одиниця із прозорою внутрішньою формою, що вказує на розмір птаха: *п'ер'а'п'олка бал'шайа* (13), *с'ін'іц'а велика* (61), *с'ін'іца к'рупна* (61), *с'ін'ічка к'рупна* (61)), його колір (*п'ер'а'п'олка с'ерайя* (13), *сн'ігур'сиви* (87), *сн'ігур'с'іриї* (96)) та пору року, коли *Scothraustes scothraustes* L. перебуває поблизу людських осель (*сн'іг'іп'л'ет'н'її* (27)).

Оперуючи доступними матеріалами про номінацію свійських птахів, можемо стверджувати, що ця мікропарадигма назв характеризується найбільшою стійкістю, адже у сучасних східнополіських говірках мовці традиційно послуговуються в основному лексемами, успадкованими з праслов'янської доби. На позначення курки у досліджуваному ареалі вживають континуанти праслов'янської лексики *kuřa* (kurica) [4, 188] та їх формальні варіанти: *'курка* [ДЗЛ, 49] – *'курка* (1а, 3, 4, 5, 9, 10, 10а, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27, 29, 30, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 48, 49, 51, 52, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 64, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 94, 96, 97, 99, 101, 102, 110, 111, 112, 115, 117, 120, 122, 124), *'куриц'а* (20, 23, 28, 31, 37, 41, 46, 53, 56, 59, 64, 65, 70, 72, 73, 76, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 93, 95, 96, 98, 100, 104, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 113, 114, 116, 118, 119, 121, 123, 126, 127). Не виявляємо засвідченої давніше форми *'кура* [ДЗЛ, 49].

Щодо номінації самця курки, одиниці, записані дослідниками у 40–80-х рр. ХХ ст., побутують у говірках Східного Полісся і сьогодні. Найбільш уживаними є назви, похідні від *п'Бвень, петухъ* [4, 190–191] та їх фонетичні варіанти: *п'етух,* *'п'івен'* [АУМ 1, к. 319], *п'етух,* *'петька* [ДЗЛ, 68] – *п'етух* (10а, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 25, 28, 30, 32, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 61, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 94, 95, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 106, 108, 110, 111, 113, 114, 118), *'п'івен'* (22, 37, 48, 49, 52, 59, 67, 73, 76, 81,

82, 87, 89, 92, 93, 96, 97, 98, 100, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 126, 127), 'п'ет'а (37). Спорадично зафіксований номен 'когут (32, 66), ку'гут (97)⁷. Поодинокі в інших говорах української мови вживалась і лексема *гала'гон* [АУМ 1, коментар до к. 319; АУМ 3, ч. 1, коментар до к. 110; АУМ 3, ч. 4, 117]), яка зафіксована у сучасному східнополіському діалекті на позначення півня (21). Архаїчними виявилися лексеми *пи'вец'* [АУМ 1, коментар до к. 319] та *плімут'рок* [ДЗЛ, 72].

Для називання качки в досліджуваних говірках найчастіше послуговуються номеном 'утка (2, 5, 6, 13, 16, 18, 21, 22, 24, 26, 27, 28, 32, 33, 35, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 46, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127), рідше вживають давню безсуфіксну форму 'утва > *oty [4, 188, 192] (64, 80, 86, 87, 88, 92, 95, 97, 71, 72) і лексему 'качка (67, 70, 85, 90, 92, 93, 110, 112, 117, 119, 126), етимологія якої до кінця не з'ясована [ЕСУМ 2, 409; 4, 193]. Таку ж тенденцію номінації птаха засвідчили дослідники раніше: 'утка, 'утва, 'качка [АУМ 1, к. 321]; 'утва, 'утка [СПГ, 50]; 'вутка [ДЗЛ, 21], 'утва [ДЗЛ, 94] (див. картосхему). У говірці с. Шестовиця Чернігівського р-ну Чернігівської обл. П.С. Лисенко зафіксував назву 'тава з ремаркою *дит.* [СПГ, 210].

На позначення самця свійської качки у сучасному східнополіському діалекті використовують загальноновживану лексему *селезень* <*selzънь [4, 188] та її деривати: 'селех (17, 18, 24, 35, 36, 37, 40, 46, 48, 49, 51, 52, 59, 62, 65, 70, 74, 75, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 92, 93, 96, 99, 97, 100, 101, 102, 103, 106, 108, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 121), 'селезен' (21, 27, 66, 93, 96), *зеле'зен'* (23, 45). У частині говірок зафіксовано номенни *у'так* (18, 22, 50, 51, 56, 57, 60, 63, 87, 96, 105, 107, 112, 114) (*ву'так* (4, 10а, 11, 19, 23, 28, 32, 41, 57, 61)), 'качур (18, 32, 50, 67, 85), *ка'чак* (85). За свідченнями лінгвогеографічних і лексикографічних джерел, раніше найпоширенішою назвою се-

⁷ Як поодинокий цей репрезентант був засвідчений Н.П. Дейниченко вже в кінці 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. [ДЗЛ, 47], проте раніше, у 40–70-х рр. ХХ ст., ця назва характеризувала орнітономінацію лише південно-західних говірок [АУМ 1, к. 319].

лезня також були лексеми 'селех, 'селезен' [АУМ 1, к. 322; ДЗЛ, 81], рідше вживали номени 'качур, у'так, 'з'ел'ез'ен' [АУМ 1, к. 322], ву'так, ву'тяк [ДЗЛ, 21].

Однак попри відносно високий ступінь статичності назв свійських птахів, помічаємо зміни в номінації окремих компонентів цієї мікропарадигми. Так, у сучасних східнополіських говірках на позначення індика вживають давню назву *ін'дик* (4, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 24, 26, 27, 28, 29, 35, 37, 39, 40, 41, 45, 46, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 67, 69, 70, 72, 74, 75, 76, 79, 80, 81, 85, 86, 87, 88, 90, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124) та її формальні варіанти < новолатин. *indicus* [ЕСУМ 2, 302]. Для номінації невизначеної кількості птахів мовці послуговуються іменником у формі множини *ін'дики*, проте не відтворюють лексему *кур'ря*⁸ 'індики' [ДЗЛ, 50]. Сьогодні цей орнітономен функціонує лише в складі вигуку для відгону індиків: *кур'а ! // кур'а_ку'да ви ?! // кур'а_ку'да ?! //* (37). Однак, у вжитку діалектоносіїв є низка інших одиниць, похідних від праслов'янського звуконаслідувального вигуку *kur: *кур-кур* 'звуки, які видає індик, індичка' (13, 52, 81), 'вигуки для підкликання індиків' (32, 37, 45, 69); *кур'лу-кур'лу* 'звуки, що видає індик' (37); *куркайе* 'видає звуки (про індика, індичку)' (37), 'видає звуки (про індичку)' (68, 81); *кур'лукайе* 'видає звуки (про індика)' (37).

У сучасних східнополіських говірках для позначення деяких свійських птахів мовці послуговуються інноваційними лексемами, що містять субдомінантну сему 'приналежність людині, прирученість': *курка сел'с'ка* (68), *куруц'а до'маин'а* (90) 'курка'; *утка 'наша* (65); *утка сва'йа* (65), *утка с'віс'ка* (91), *утва прас'тайа* (64), *утка прос'тен'ка* (91), *качка 'наша* (112). Очевидно, назви утворені з метою диференціації свійських і диких птахів (пор. *курочка 'дика* (68), *курка вод'а'на* (90) 'водяна курочка, *Gallinula chloropus L.*'; *утва* (64), *утка 'дика* (91), *качка 'дика* 'дика качка, заг. н.' (112)).

Отже, значних змін у номінації свійських птахів не відбулося, однак у сучасному східнополіському діалекті зафіксовано розширення функціонального навантаження деяких назв: *курка*

⁸ Пор. назви *'качка, 'утка* зі значеннями 'свійська качка', 'дика качка' засвідчено в інших говорах української мови [АУМ 1, коментар до к. 320].

‘самка водяної курочки’ (68), ‘самка тетерука’ (24, 29), ‘самка фазана’ (72); *h'iven* ‘курка-гермафродит’ (114); *ne'tux* ‘самець глухаря’ (24), ‘самець сірої куріпки’ (18), ‘самець тетерука’ (24), ‘самець фазана’ (72, 108), ‘(про людину) задирака’ (108); *качка* ‘дика качка, заг. н.’ (112), ‘крижень’ (53), ‘самка крижня’ (95, 115); *утка* ‘дика качка, заг. н.’ (2, 12, 29, 34, 36, 37, 48, 57, 60, 63, 64, 70, 74, 78, 80, 81, 87, 108, 112, 126), ‘крижень’ (12, 16, 30, 34, 63, 70, 74, 79, 87, 90, 92, 107, 122, 126), ‘самка дикої качки, заг. н.’ (111), ‘самка крижня’ (27, 36, 37, 60, 68, 69, 74, 96, 98, 103, 107, 108, 123, 124); *селезен* ‘самець крижня’ (18, 127), ‘самець шилохвістки’ (14); *in'duk* ‘самець глухаря’ (27) тощо.

Таким чином, докладний аналіз свідчень доступних різночасових джерел уповажнює на висновок про зміни в орнітолексичі східнополіського діалекту, що полягають в утворенні нових елементів і в архаїзації раніше вживаних назв.

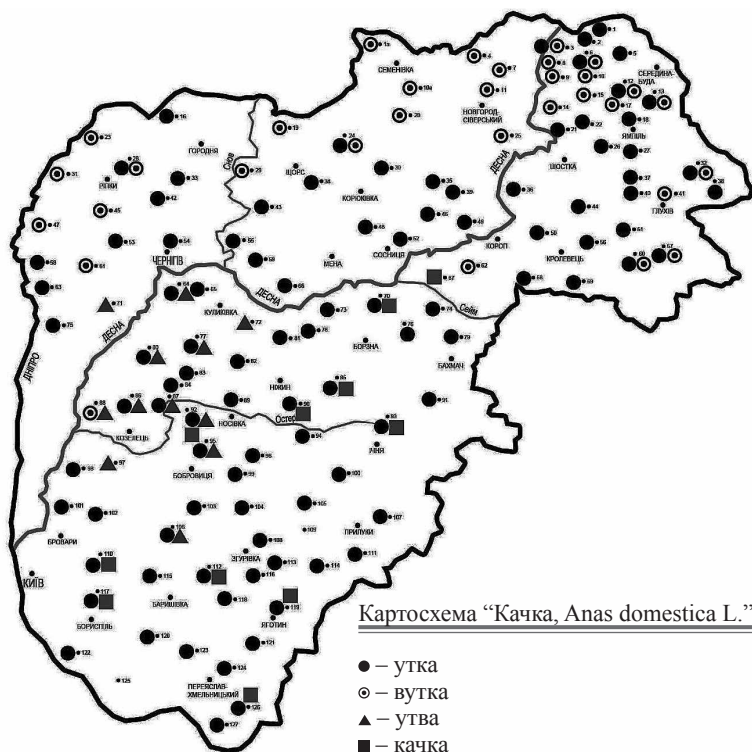
З'ясовано, що розширення репертуару лексем зумовлене різними чинниками: насамперед – прагненням мовців послуговуватися орнітоназвами з прозорою внутрішньою формою, намаганням диференціювати реалії позамовного світу тощо.

Серед причин переходу назв у пасивний словник – зміна способу життя й побуту мовців, зменшення контакту селян із живою природою. Факторами, незалежними від людини, є зміни в біосфері, що провокують зникнення птахів або зменшення їхньої чисельності. Попри це засвідчено одну з найбільш характерних тенденцій орнітономінації – зникнення реалії не завжди призводить до зникнення назви на її позначення, що свідчить про закріпленість цих номінативних одиниць у свідомості діалектоносіїв, часте використання в зразках усної народної творчості (піснях, прикметах, приказках тощо).

Спостережено й інший напрямок динаміки орнітолексичи – розширення семантичної структури деяких назв, розвиток системи принципів номінації та мотиваційних основ.

Найбільш стійкою виявилася парадигма одиниць на позначення свійських птахів, однак можемо констатувати збільшення функціонального навантаження деяких назв окресленої мікрогрупи.

Таким чином, орнітолексика, як і лексика в цілому, є системою, здатною до саморозвитку. Описані факти свідчать про високий номінативний потенціал східнополіських говірок, попри те, що деякі реалії звужують сферу свого побутування, а деякі назви виходять з ужитку.

Перспективу наступних студій вбачаємо у вивченні динаміки орнітономенів з огляду на їх ареальну поведінку.

1. Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнослов'янських говірок. Луганськ. 2005.
2. Гриценко П.Ю. Українська діалектна лексика: реальність і опис (деякі аспекти) // Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти: Матеріали доповідей Міжнародної конференції. Глухів. 2005.
3. Гура А.В. Символика животных в славянской народной традиции. М. 1997.
4. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. К. 1992.

АУМ
ДЗЛ

Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.
 Дейниченко Н.П. Питання вивчення зоологічної лексики рідного краю в курсі “Українська діалектологія” (Методичні поради). Суми. 1984.

ЕСД	<i>Марисова І.В., Бойко В.М.</i> Світ пернатих Чернігівщини у назвах: Короткий етимологічний словник-довідник. Ніжин. 1998.
ЕСУМ	<i>Етимологічний словник української мови:</i> в 7 т. Т. 1–6. К. 1982–2012.
Словарь	<i>Словарь української мови:</i> в 4 т. / За ред. Б. Грінченка. Т. 2. 1908.
СПГ	<i>Лисенко П.С.</i> Словник поліських говорів. К. 1972
ТСВЯ	<i>Толковый словарь живого Великорусского языка:</i> в 4 т. Т. 4. М. 1980.

Список населених пунктів

1 – Стара Гута Середино-Будського р-ну Ч., 1а – Тимоновичі Семенівського р-ну Ч., 2 – Василівка Середино-Будського р-ну Ч., 3 – Кренидівка Середино-Будського р-ну Ч., 4 – Чайкіне Новгород-Сіверського р-ну Ч., 5 – Гаврилова Слобода Середино-Будського р-ну Ч., 6 – Зноб-Новгородське Середино-Будського р-ну Ч., 7 – Мамакине Новгород-Сіверського р-ну Ч., 8 – Очкине Середино-Будського р-ну Ч., 9 – Хільничі Середино-Будського р-ну Ч., 10 – Жихове Середино-Будського р-ну Ч., 10а – Іванівка Семенівського р-ну Ч., 11 – Шептаки Новгород-Сіверського р-ну Ч., 12 – Кам'янка Середино-Будського р-ну Ч., 13 – Рожковичі Середино-Будського р-ну Ч., 14 – Бирине Новгород-Сіверського р-ну Ч., 15 – Івот Шосткинського р-ну Ч., 16 – День Добрий Городнянського р-ну Ч., 17 – Білиця Ямпільського р-ну Ч., 18 – Орлівка Ямпільського р-ну Ч., 19 – Єліне Щорського р-ну Ч., 20 – Радомка Семенівського р-ну Ч., 21 – Остроушки Шосткинського р-ну Ч., 22 – Октябрщина Ямпільського р-ну Ч., 23 – Гута-Ткачова Ріпкинського р-ну Ч., 24 – Перелоб Корюківського р-ну Ч., 25 – Комань Новгород-Сіверського р-ну Ч., 26 – Усок Ямпільського р-ну Ч., 27 – Воздвиженське Ямпільського р-ну Ч., 28 – Ловинь Ріпкинського р-ну Ч., 29 – Петрівка Щорського р-ну Ч., 30 – Савинки Корюківського р-ну Ч., 31 – Грабів Ріпкинського р-ну Ч., 32 – Пустогород Глухівського р-ну Ч., 33 – Гніздище Городнянського р-ну Ч., 34 – Буда Корюківського р-ну Ч., 35 – Авдіївка Сосницького р-ну Ч., 36 – Клишки Шосткинського р-ну Ч., 37 – Слоут Глухівського р-ну Ч., 38 – Вільна Слобода Глухівського р-ну Ч., 39 – Свердлівка Коропського р-ну Ч., 40 – Береза Глухівського р-ну Ч., 41 – Привілля Глухівського р-ну Ч., 42 – Тупичів Городнянського р-ну Ч., 43 – Кучинівка Щорського р-ну Ч., 44 – Шевченкове Глухівського р-ну Ч., 45 – Голубичі Ріпкинського р-ну Ч., 46 – Верба Коропського р-ну Ч., 47 – Смолигівка Ріпкинського р-ну Ч., 48 – Чорнотичі Сосницького р-ну Ч., 49 – Будище Коропського р-ну Ч., 50 – Грузьке Кролевецького р-ну Ч., 51 – Черневе Глухівського р-ну Ч., 52 – Змітнів Сосницького р-ну Ч., 53 – Рябці Чернігівського р-ну Ч., 54 – Черниш Чернігівського р-ну Ч., 55 – Кам'янка Менського р-ну Ч., 56 – Червона Гірка Кролевецького р-ну Ч., 57 – Шалигине Глухівського р-ну Ч., 58 – Губичі Ріпкинського р-ну Ч., 59 – Данилівка Менського р-ну Ч., 60 – Баничі Глухівського р-ну Ч., 61 – Кархівка Чернігівського р-ну Ч., 62 – Червоне Коропського р-ну Ч., 63 – Мньов Чернігівського р-ну Ч., 64 – Анисів Чернігівського р-ну Ч., 65 – Горбове Куликівського р-ну Ч., 66 – Семенівка Менського р-ну Ч.,

67 – Негаївка Коропського р-ну Ч., 68 – Любитове Кролевецького р-ну С., 69 – Локня Кролевецького р-ну С., 70 – Мале Устя Сосницького р-ну Ч., 71 – Шестовиця Чернігівського р-ну Ч., 72 – Хибалівка Куликівського р-ну Ч., 73 – Ядути Борзнянського р-ну Ч., 74 – Обмачів Бахмацького р-ну Ч., 75 – Червоне Чернігівського р-ну Ч., 76 – Шаповалівка Борзнянського р-ну Ч., 77 – Орлівка Куликівського р-ну Ч., 78 – Берестовець Борзнянського р-ну Ч., 79 – Красне Бахмацького р-ну Ч., 80 – Красне Чернігівського р-ну Ч., 81 – Дуболугівка Ніжинського р-ну Ч., 82 – Вертіївка Ніжинського р-ну Ч., 83 – Плоске Носівського р-ну Ч., 84 – Мрин Носівського р-ну Ч., 85 – Сиволож Борзнянського р-ну Ч., 86 – Гайове Козелецького р-ну Ч., 87 – Адамівка Носівського р-ну Ч., 88 – Рудня Козелецького р-ну Ч., 89 – Григоро-Іванівка Ніжинського р-ну Ч., 90 – Крути Ніжинського р-ну Ч., 91 – Григорівка Бахмацького р-ну Ч., 92 – Іржавець Носівського р-ну Ч., 93 – Рожнівка Ічнянського р-ну Ч., 94 – Дорогинка Ічнянського р-ну Ч., 95 – Лукашівка Носівського р-ну Ч., 96 – Велика Дорога Ніжинського р-ну Ч., 97 – Данівка Козелецького р-ну Ч., 98 – Євминка Козелецького р-ну Ч., 99 – Степові Хутори Носівського р-ну Ч., 100 – Хаєнки Ічнянського р-ну Ч., 101 – Рожни Броварського р-ну К., 102 – Фрунзівка Броварського р-ну К., 103 – Старий Биків Бобровицького р-ну Ч., 104 – Софіївка Носівського р-ну Ч., 105 – Мала Дівиця Прилуцького р-ну Ч., 106 – Стара Басань Бобровицького р-ну Ч., 107 – Валки Прилуцького р-ну Ч., 108 – Аркадіївка Згурівського р-ну К., 109 – Мазки Прилуцького р-ну Ч., 110 – Підлісся Броварського р-ну К., 111 – Малківка Прилуцького р-ну Ч., 112 – Малий Крупіль Згурівського р-ну К., 113 – Стара Оржиця Згурівського р-ну Ч., 114 – Дубовий Гай Прилуцького р-ну Ч., 115 – Рудницьке Баришівського р-ну К., 116 – Нова Оржиця Згурівського р-ну К., 117 – Горобіївка Бориспільського р-ну К., 118 – Рокитне Яготинського р-ну К., 119 – Лемешівка Яготинського р-ну К., 120 – Веселинівка Баришівського р-ну К., 121 – Черняхівка Яготинського р-ну К., 122 – Прців Бориспільського р-ну К., 123 – Велика Каратুলь Переяслав-Хмельницького р-ну К., 124 – Помоклі Переяслав-Хмельницького р-ну К., 125 – Старе Бориспільського р-ну К., 126 – Капустинці Яготинського р-ну К., 127 – Чопилки Переяслав-Хмельницького р-ну К.

К. – Київська обл., С. – Сумська обл., Ч. – Чернігівська обл.

DYNAMICS OF ORNITHOLOGICAL VOCABULARY IN THE EASTERN POLISSIA DIALECTS

This paper deals with the dynamic processes in the ornithological vocabulary of the Eastern Polissia dialects and factors that cause changes in vocabulary. It is established that the dynamics reveals in new names formation and some existing names disappearance. Changes are indicated in nomination and semantics, naming system principles and motivational bases.

Key words: Eastern Polissia dialects, ornithological vocabulary, dynamics, nomination, motivation, semantics.

Із спостережень над семантикою лексеми *віхоть* у східнополіському діалекті

Для сучасної лінгвістики значний інтерес становить проблема вивчення лексичного складу мови. Результатом таких досліджень є словники, монографії та інші наукові праці, що дають цінний матеріал для мовознавчих студій та досліджень у тих галузях наук, які спираються на свідчення й досягнення лексикології та лексикографії.

Особливе зацікавлення викликає семантика слів, яка знає постійних змін: лексеми можуть звужувати чи розширювати значення, змінювати його, на семантику слів впливає вживання їх у переносному метафоричному чи метонімічному значенні. Семантичні зміни в діалектній мові можна простежити, зіставивши слова та їх значення на різних часових проміжках у межах одного ареалу.

Мета розвідки – виявити семантику лексеми *віхоть* у східнополіському діалекті української мови.

У першому томі “Атласу української мови” представлено 68 лексичних, 1 семантичну та 1 морфолого-семантичну карту. Така незначна увага до семантики зумовлена низкою об’єктивних причин, серед яких основними є: 1) відносно невелика кількість питань, що стосуються виявлення значень мовних одиниць; 2) нечіткість їх формулювання; 3) неповнота розкриття лексичного значення слів. Крім цього, не картографовано ті мовні явища, які утворювали суцільні ареали в межах тому. Однак значну частину відомостей про семантику слів подано в коментарях до карт і в некартографованих матеріалах. Для встановлення динаміки східнополіського діалекту в 2010–2015 рр. повторно обстежено говірки, представлені в АУМ (під час експедиції використано питальник АУМ). Це дало змогу простежити зміни просторової поведінки лексики, уточнити деякі значення, визначити розвиток семантики слів, зокрема й назви *віхоть*.

Назва *віхоть* – це суфіксальне утворення від *вѣха* ‘тичка, гілка’ (віхтем спочатку була рясна гілка дерева або стеблина

бур'яну) [ЕСУМ 1, 407]. У сучасній українській літературній мові лексема має такі значення: 1. Жмут соломи, сіна тощо. 2. Жмут клоччя, шматок старої тканини тощо для миття й чищення чого-небудь. 3. перен., зневажл. Про м'яку, безвільну людину [СУМ 1, 690].

В українських діалектах досліджувана лексема – полісемантична: ‘ганчірка для миття посуду’ (переважно на Поліссі, Слобожанщині, Донеччині, зрідка в говірках південно-західного наріччя, Нижній Наддніпрянщині та Причорномор’ї), ‘шматок тонкої кори дерева, яким миють посуд’ (в окремих південних говірках), ‘жмут соломи чи сіна для миття посуду’ (зрідка в південно-західному говорі, західно- та середньополіських говірках), ‘жмут соломи або ганчірок, якими миють різні речі’ (спорадично в північному та південно-східному говорі), ‘ганчірка для миття підлоги’ (у поодиноких східно- та правобережнополіських говірках), ‘ганчірка, якою витирають пил’ (в окремих говірках південно-західного наріччя), ‘жмут ганчірок, яким витирають меблі’ (у небагатьох говірках південно-східного говору), ‘ганчірка, якою підмазують хату, мажуть долівку, витирають стіл, лаву’ (на Слобожанщині та Донеччині), ‘жмут соломи, яким витирають стіл, лави’ (у кількох говірках Правобережного Полісся), ‘жмут соломи чи сіна, яким замітають в печі, витирають димар, затикають верх у курних хатах’ (в окремих волинсько-поліських та середньополіських говірках), ‘жмут соломи чи сіна, яким миють корову, чистять коня’ (у поодиноких говірках південно-західного наріччя), ‘жмут клоччя або ганчірок, яким мажуть долівку’ (зрідка в горівках південно-східного говору), ‘жмут конопель, ганчірок, трави, соломи або лика, яким мажуть долівку’ (спорадично в Нижній Наддніпрянщині та Причорномор’ї), ‘віхоть, яким розтирають стіни, коли білять хати’ (в окремих говірках Центральної України, рідко – Східному Поліссі), ‘скруток соломи чи сіна, яким затикають дірки’ (у поодиноких подільських та степових говірках), ‘невеликий жмут соломи, який кладеться в чобіт, щоб було тепліше’ (зрідка в південно-західному наріччі), ‘жмут соломи, який чіпляють до палиці, для позначення перекриття дороги’ (у поодиноких говірках на Заході України), ‘жмут соломи чи сіна для розпалювання в печі’ (спорадично в південно-західному наріччі, волинсько-поліських говірках),

‘жмут горючої соломи’ (в окремих слобожанських говірках), ‘жмут соломи, сіна’ (у степових говірках).

Частину значень цієї назви зафіксовано в поодиноких говірках: ‘жмут пирію, яким миють посуд’ (с. Дев’ятигір’я Пристенського р-ну Курської обл. РФ), ‘ганчірка, по якій стікає вода з вікон, що розмерзаються’ (с. Харківці Лохвицького р-ну Полтавської обл.), ‘жмут смерекових гілок, яким замітають хату’ (с. Зелене Верховинського р-ну Ів.-Франківської обл.), ‘шматок ганчірки, яким змашують віз’ (с. Куземин Охтирського р-ну Сумської обл.), ‘залишок нескошеного жита чи пшениці в полі’ (с. Антонівка Томашпільського р-ну Вінницької обл.), ‘жмут зв’язаних пир’їн, якими змазують олією дно посудини’ (с. Любівка Краснокутського р-ну Харківської обл.), ‘сажа на каstrулях’ (с. Турилівка Міллерівського р-ну Ростовської обл. РФ), ‘маленький оберемок льону’ (с. Видраниця Ратніського р-ну Волинської обл.), ‘помело з берези, лика, соломи’ (с. Ветли Любешівського р-ну Волинської обл.), ‘стертий віник’ (с. Тельми Брестської обл. Білорусм) [АУМ 3, ч. 4, 156].

Як свідчать матеріали АУМ, у середині ХХ ст. у східнополіському діалекті з-поміж перерахованих значень функціонували такі: ‘ганчірка для миття посуду’, ‘жмут соломи або ганчірок, яким миють різні речі’, спорадично – ‘жмут соломи, яким розпалюють в печі’, подекуди – ‘жмут клоччя або ганчірок, яким мажуть долівку’, в окремих говірках – ‘віхтем розтирають стіни, коли білять хати’ (17¹), ‘ганчірка для миття підлоги’ (151). Деякі значення лексеми, представлені в АУМ, вживалися лише в східнополіському діалекті: ‘жмут ганчірок, якими протирають димохід’ (72, 94), ‘щітка, якою білять хату’ (5, 66, 68), ‘клубок пряжі’ (101) [АУМ 3, ч. 4, 156].

Під час повторного обстеження говірок у 2010–2015 рр. виявлено ширше варіювання семантичної реалізації назви *віхоть*, яке зводимо до чотирьох домінант – ‘жмут’, ‘ганчірка’, ‘віник’, ‘щітка’.

ЖМУТ

а) власне невеличка зв’язка: жмут сіна, соломи, трави, коріння тощо (73, 104-а, 148, 157, 349): ~ зв’язаний (102); ~ яким

¹ Номери населених пунктів подано за мережею АУМ 1. Виняток становлять суміжні пункти: 1-а – с. Нові Яриловичі, 104-а – с. Мохнатин, 114-а – с. Анисів, 353-а – с. Смош.

мажуть долівку (101, 133, 144, 151, 156, 181, 310, 320, 322, 355, 353-а); ~ для миття посуду (69, 76, 93, 95, 105, 113, 114-а, 119, 129, 139, 353-а); ~ якою витирають щось від бруду (66, 110); ~ для підмітання (111); ~ для розпалювання печі, вогню (71, 122, 127, 149, 150, 152, 171, 190, 307); ~ для підпалювання чи підсвічування (143); ~ яким кроплять щось водою (66, 132, 171, 309); ~ яким затикають дірки (111, 188); ~ яким відганяють комах (120); ~ який дають їсти худобі (150);

б) жмут як частина чогось: жмут сіна, намотаний на кілок, щоб намічати межі ділянок землі (146).

Віхоть (жмут соломи чи сіна) у лівобережнополіських говірках може виконувати й обрядову функцію: під час весілля біля дверей хати підпалювали віхті, після цього до приміщення заходили молоді (191).

ГАНЧІРКА

а) власне ганчірка: ~ будь-яка (15, 117, 133, 140, 141, 142); ~ для миття посуду (1-а, 3, 6, 7, 8, 12, 14, 64, 65, 67, 73, 76, 79, 80, 86, 93, 94, 95, 96, 106, 109, 120, 123, 124, 128, 129, 131, 134, 139, 147, 153, 157, 159, 163, 165, 170, 289, 307, 309, 311, 313, 317); ~ для миття підлоги (9, 14, 17, 18, 124, 136, 137, 138, 166); ~ для миття будь-чого (173, 314); ~ якою витирають стіл (18, 103, 134, 136, 138, 161); ~ якою витирають руки (158); ~ якою витирають ноги (162); ~ якою витирають мазут (97); ~ якою мажуть долівку (163, 319, 320, 324, 351); ~ якою дістають із печі або носять гарячий посуд (17, 130, 158, 160, 162, 167); ~ якою закривають димохід (16, 121); брудна ганчірка (12);

б) ганчірка як частина знаряддя (ганчірка на палиці): ~ смолоскип (168); ~ намашчена дьогтем, щоб змазувати колеса у возі (65); ~ якою витрушують сажу з печі (3, 121); ~ вимочена у спеціальному розчині, якою намазують тварин від укусів оводів (72).

ВІНИК

Віник: ~ будь-який (68, 102, 104-а, 140, 349); ~ яким підмітають підлогу (112, 189); ~ яким знімають павутину (108); ~ яким витрушують сажу (112, 135, 145); ~ яким мастять хату (72); ~ старий стертий (104-а);

ЩІТКА

Щітка: ~ будь-яка (117, 153); ~ для миття чого-небудь (172); ~ якою білять хату (5, 70, 72, 64, 108, 175); ~ якою мастять хату (68, 313); ~ якою мастять долівку (169, 324).

У східнополіському діалекті зафіксовано значення лексеми *віхоть*, які не входять до вже названих семантичних домінант: ‘невеликий сніп’ (100, 122); ‘шматок сала чи жиру, яким змащують сковороду’ (1-а, 279); ‘рослина, з якої роблять віники’ (13); ‘залізний йорж для миття посуду’ (8).

Оскільки в частині обстежених говірок не виявлено цієї назви (11, 19, 107, 186, 187) або її значень (308), а в багатьох населених пунктах вона трапляється лише в мовленні старшого покоління, можна зробити висновок, що назва *віхоть* у лівобережнополіському діалекті поступово відходить до пасивного словника.

Лексема *віхоть* в українській мові входить до складу фразеологізмів. Зокрема в “Словнику української мови” подано дві стійкі сполуки з цим словом: *кинути віхоть* ‘завдати кому-небудь лиха, неприємності’; *упав віхоть* ‘трапилось нещастя’ [СУМ 1, 690].

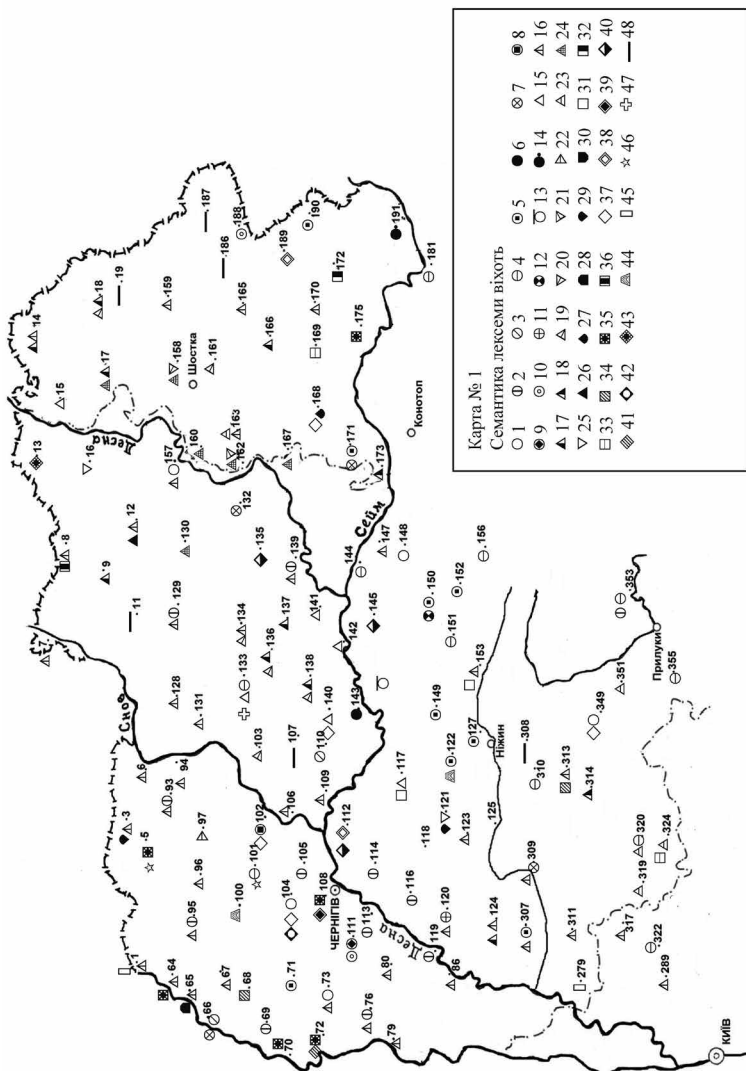
Зібрані під час експедиційного дослідження матеріали засвідчують наявність у східнополіському діалекті сталих порівняльних зворотів із цією лексемою з такими значеннями: ‘дуже худий’ – *ху¹ди / йак 'в 'ехат*’ (5, 101); ‘старий’, ‘дуже старий’ – *'в 'іник / йак 'в 'іхат*’ // *ку¹ди ва¹на а¹д'іла / йак 'в 'іхат*’ (133) (порівн. ‘шматок старої тканини’ [СУМ 1, 690], ‘старий стертий віник’ (104-а), ‘старий одяг, непридатний для носіння’ [Гримашевич, 33]).

Семантику слова в просторовій проекції проілюстровано на карті.

Отже, повторне дослідження лексики говірок дає змогу не тільки простежити динаміку номінації, а й отримати новий емпіричний матеріал.

Спостережено, що в середині минулого століття в обстеженому ареалі було виявлено 9 значень назви *віхоть*, на початку ХХІ століття – 47. При цьому на обох хронологічних зрізах ця лексема найчастіше позначала ‘ганчірку для миття посуду’. Нині більшість значень назви *віхоть* можна звести до чотирьох основних домінант – ‘жмут’, ‘ганчірка’, ‘віник’, ‘щітка’. Попри полісемантичність сем номен у лівобережнополіському діалекті поступово відходить до пасивного словникового складу.

АУМ	<i>Атлас української мови</i> : в 3 т. Т. 3. К. 2001.
Гримашевич	<i>Гримашевич Г.І.</i> Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. Житомир. 2002.
ЕСУМ	<i>Етимологічний словник української мови</i> : в 7 т. Т. 1. К. 1982.
СУМ	<i>Словник української мови</i> : в 11 т. Т. 1. К. 1970.

Коментар до карти

1 – жмут сіна, соломи тощо; 2 – жмут сіна, соломи для миття посуду; 3 – жмут сіна, соломи, яким витирають бруд; 4 – жмут сіна, соломи, яким мастять долівку; 5 – жмут сіна, соломи, яким розпалюють піч, вогонь; 6 – жмут сіна, соломи, який підпалюють для підсвічування; 7 – жмут сіна, соломи, яким кроплять водою; 8 – зв'язаний жмут сіна, соломи; 9 – жмут сіна, соломи, яким підмітають; 10 – жмут сіна, соломи, яким затикають дірки; 11 – жмут сіна, соломи, яким відганяють комах; 12 – жмут сіна, соломи, який дають їсти худобі; 13 – жмут сіна, намотаний на кілок, яким намічають межі ділянок землі; 14 – жмут сіна, який підпалюють під час обряду; 15 – ганчірка; 16 – ганчірка для миття посуду; 17 – ганчірка для миття підлоги; 18 – ганчірка для миття будь-чого; 19 – ганчірка, якою витирають стіл; 20 – ганчірка, якою витирають руки; 21 – ганчірка, якою витирають ноги; 22 – ганчірка, якою витирають мазут; 23 – ганчірка, якою мастять долівку; 24 – ганчірка, якою дістають з печі або носять гарячий посуд; 25 – ганчірка, якою закривають димохід; 26 – брудна ганчірка; 27 – ганчірка на палиці, вимочена у паливі, смолоскип; 28 – ганчірка на палиці, намащена дьогтем, щоб змазувати колеса у возі; 29 – ганчірка на палиці, якою витрушують сажу з печі; 30 – ганчірка на палиці, вимочена в спеціальному розчині, якою намазують тварин від укусів оводів; 31 – щітка; 32 – щітка для миття будь-чого; 33 – щітка, якою мастять долівку; 34 – щітка, якою мастять хату; 35 – щітка, якою білять хату; 36 – залізний йорж для миття посуду; 37 – віник; 38 – віник, яким підмітають підлогу; 39 – віник, яким знімають павутину; 40 – віник, яким витрушують сажу; 41 – віник, яким мастять хату; 42 – старий стертий віник; 43 – рослина, з якої роблять віники; 44 – невеликий сніп; 45 – шматок сала чи жиру, яким змащують сковороду; 46 – дуже худий; 47 – ‘старий’, ‘дуже старий’; 48 – лексему або її значення не засвідчено.

THE SEMANTICS OF THE LEXEME *ВІХОТЬ* IN THE EASTERN POLISSIAN DIALECT

The article explores the semantics of the lexeme *віхоть* in the Ukrainian literary language and its dialects. The meaning of word *віхоть* is traced on two chronological sections in the Eastern Polissian dialect. It was found that in 1940–1950 years 9 meanings of name *віхоть* existed in surveyed area and 47 meanings – at the beginning of XXI century. The most of them can be summarized in four main dominants – ‘bundle’, ‘rag’, ‘broom’, ‘brush’. Lexeme means ‘washcloth’ in many subdialects of Eastern Polissian dialect. The gradual archaization of name *віхоть* is proved.

Key words: Eastern Polissian dialect, semantics, lexeme *віхоть*.

До проблеми змінності лексичних одиниць у просторі й часі

Лексичний склад діалектної мови вважають найбільш динамічним порівняно з іншими структурними рівнями, оскільки він зазнає змін як унаслідок власне мовних, так і позамовних чинників. Архаїзація лексем, спричинена деактуалізацією реалій, міжмовні й міждіалектні контакти, взаємовплив і взаємопроникнення літературно нормативних і діалектних елементів, специфіка ідіолекту мовців – все це детермінує динаміку лексички, трансформацію її структури й семантики. Вивчення цих процесів актуальне в сучасному мовознавстві з огляду на можливість з'ясувати зумовленість і специфіку змін у діалектній мові, встановити напрями розвитку говірок, виявити визначальні риси центру діалекту та його перехідні вібраційні зони.

Динаміка і статика діалектних одиниць у просторі й часі стали об'єктом докладного вивчення лише на початку ХХІ ст. [4; 5; 6]. Узагальнивши дослідження щодо змін у лексичній системі діалектної мови, К.Д. Глуховцева називає сукупність чинників, що детермінують динаміку словникового складу говірок: різна генеза діалектних одиниць; призначення словникового складу говірок – відображати всю складність суспільно-історичного буття людини; відкритість лексичної системи, функціонально-стильова та вікова диференціація, своєрідність ідіолексикону, залежність динаміки лексички від змін реалемного плану, та простежує їхню реалізацію в східнословобожанських говірках [4, 310].

Динаміку лексички середньонадніпрянських говірок розглядали переважно лише щодо проникнення нових лексичних одиниць, зумовленого змінами в суспільно-економічному житті населення, та зникнення слів, які позначали деактуалізовані реалії, або ж трансформацію їхньої семантики [3, 291–298; 9, 90–94; 10, 28–30]. В одній зі статей ми також відстежили статичку й динаміку кількох типових лексичних рис середньонадніпрянського говору, схарактеризували специфіку поведінки діалектних одиниць у центрі та на периферії ареалу [7, 249–259]. Мета цієї розвідки – укласти репертуар лексем, що репрезентують типові для досліджуваних говірок явища, з'ясувати їхні структурні та семантичні особливості на двох хронологіч-

них зрізах, виявити еволюцію, зумовлену як специфікою ідіолексиону мовців, часовою й віковою диференціацією, так і залежністю динаміки назв від змін у реалемному плані.

Матеріалом для дослідження стали фіксації лексики в Атласі української мови (50-і рр. XX ст.) та в записах початку ХХІ ст. (2000–2003 р). Для удокладнення інформації використовуємо свідчення зв'язних діалектних текстів із середньонаддніпрянських говірок (ГПК, ГЗП, ГЧ). Зміни в їхньому лексичному складі простежено за матеріалами 48 карт АУМ, на 30 із яких представлено характерні для них явища; інші 18 карт репрезентують риси, спільні із суміжними говорами.

Лексичні ареали середньонаддніпрянського діалекту найчіткіше представлені в першому томі АУМ, де подано 67 карт окремих явищ, серед яких 30 репрезентують ареали різного типу характерних для нього лексем [докл. див.: 8, 239–246] та 1 синтетична карта з ізоглосами лексем 'чушка 'очіпок'; 'вив ід ('вивод) 'димар'; 'гроб'ки, 'гроб'би 'кладовище'; 'с'і-с'і 'вигук кликати овець' [АУМ 1, к. 386]. Однак уважне вивчення матеріалів АУМ і рекартографування на бланківках різного масштабу дало нам підстави виокремити 12 лексичних ареалів: 'чушка 'очіпок'; 'вив ід, 'вивод 'димар'; 'по'в ітка 'загальна будівля для свійських тварин'; 'па'ри 'руна, озими сходи'; 'селех(к) 'селезень, *Anas platyrhyncha Domestica*; 'ма'жара 'віз для перевезення снопів, сіна, соломи'; 'соб, на'соб 'урозгін, орати з країв до середини'; 'ца'бе, наца'бе 'усклад, орати від середини до країв'; 'дзус, а-дзус, дзус', а-дзус' 'вигуки, якими відганяють котів'; 'с'і-с'і 'вигук кликати овець'; 'гроб'би, 'гроб'ки 'кладовище', 'ч'ін, а-ч'ін, 'ч'іна 'вигуки, якими відганяють собак' [8, к. 38, 39]. Північні й західні контури центральної зони середньонаддніпрянських говірок чітко окреслені у виділених в АУМ південно-східних лексичних ареалах: 'по'личка 'полиця у плузі'; 'борошно 'борошно'; 'ба'дил':а 'картоплиння'; 'ле'лека 'чорногуз, *Sisonia L.*'; 'ку'чу-ку'чу 'вигук, яким відганяють овець'; 'гі'л'а 'вигук, яким відганяють качок'; 'ро'гач 'рогач'; 'п'ш інка, кукур'уза, кукур'гуза 'кукурудза, *Zea Mays L.*'; 'гус'гус' 'вигук, яким кличуть гусей' [8, к. 40, 41].

Рекартографування матеріалів АУМ також сигналізує про лексичну диференціацію середньонаддніпрянських говірок за кількома ареалами лексико-семантичних явищ на правобережні: 'вив ід 'димар'; 'па'ри 'руна, озими сходи'; 'рен'тух 'торба (годувати коней)'; 'хам'ло 'хмиз'; 'пул', а-пул', пул'а (пул'а) 'вигуки, якими відганяють качок', і лівобережні: 'ма'жара 'віз для пере-

везення снопів, сіна, соломи'; *соб, на'соб* 'урозгін, орати з країв до середини'; *ца'бе, наца'бе* 'усклад, орати від середини до країв'; *х'ватки* 'рогач'; *п'ідн'ом* 'рогач'; *б'рачка* 'рогач' [8, к. 44].

Зіставлення різночасових лексичних матеріалів (до уваги взято записи із 34 говірок із мережі АУМ та регіонального дослідження) засвідчує статистику основного лексичного складу досліджуваних говірок упродовж останніх 60 років, що виявляється в збереженні суцільних ареалів типових явищ, хоч наповнення окремих із них зазнало динаміки. Репертуар лексем на двох хронологічних зрізах здебільшого тотожний (170 і 169 одиниць відповідно), збереглась і фонетична структура лексем, за винятком випадків, коли в регіональному дослідженні уточнено реалізацію окремих звуків, як-от: 'кобец', 'коршун [АУМ 1, к. 323] і 'кобиц', 'кобиц', 'к'ібиц', 'коришун, 'кошун' 'яструб, Accipiter L.'; *о'р'іх, го'р'іх, о'з'р'іх* [АУМ, к. 308] і *о'р'іх, го'р'іх, о'з'р'іх, оз'р'іх, зо'р'іх*, 'огріх (пропуск в оранці)'; *к'ропи'ва, крапи'ва* [АУМ, к. 316] і *к'ропи'ва, крапи'ва, кропо'ва* 'кропива, *Urtica L.*' тощо. Репрезентація сем на обох хронологічних зрізах здебільшого не змінилась: виявлено 128 спільних лексем, що свідчить про сталість лексичних засобів середньонадніпряньських говірок. Зафіксовані 55 відмінних найменувань або уточнюють, удокладнюють наявну в АУМ інформацію, або сигналізують про динаміку лексичного складу говірок унаслідок різних чинників.

На 19 картах АУМ засвідчено повну відповідність сучасним свідченням (кк. 291, 292, 293, 295, 301, 302, 303, 304, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 323, 324, 325, 327, 341). У кількох випадках (кк. 291, 315, 317, 319, 321, 323, 344,) кількість одиниць спільна, проте різняться окремі репрезентанти, зокрема по 2 лексеми реалізують сему 'півень, *Gallus Domesticus L.*': в АУМ – *п'івен'*, 'когут [АУМ 1, к. 319]; у наших записах не виявлено номен 'когут, натомість фіксуємо кілька фонетичних варіантів 'п'івин', 'п'іве'н', 'п'іви'н' та в одній говірці *п'іве'н'//петух* (Вс). Сему 'кукурудза, *Zea mays L.*' репрезентують по 3 номени на кожному хронологічному зрізі, зокрема в АУМ *куку'руза, куку'руза, кукур'гуза* часто паралельно із *п'и'інка*, у говірках Південної Київщини, Східної Лубенщини ще й *пше'ничка* [АУМ 1, к. 315]. У сучасних записах не виявлено варіант *куку'руза*, оскільки звук [ʒ] нетиповий для досліджуваних говірок; у кількох із них уточнено репрезентацію семи (першими подаємо фіксації в АУМ): *куку'руза – куку'руза / п'и'інка* (Мс), *кукур'гуза – кукур'гуза, п'и'інка і'нча / др'іб'н'іша* (Пш) чи фонетичної структуру лексеми: *куку'руза –*

куку'руза (Хц, Рж). Синонімічна пара куку'руза // пше'ничка збережена тільки в одній говірці (Лц), тоді як в інших утрачено лексему пше'ничка (Ч, Пм, Ст); у двох говірках замість неї засвідчено п'ш'інка (Тш, Бр), як і в говірках, де були три назви пше'ничка / п'ш'інка / куку'руза (Мр, ВК). Функціонування окремих дублетів здебільшого позначене віковою: п'ш'інка (старше покоління) – куку'руза (молодше покоління) (Бй, Іс, Б, Дм, С), відповідно пше'нич'ка // куку'руза (Дрз) та часовою маркованістю: п'ш'інка (раніше) – куку'руза (тепер) (Бй, Іс, Б, Дм, С): п'ш'інка / куку'руза / тї'пер куку'рузоу звут' / а ра'н'іше п'ш'інка [ГЗП, 156]; ка'зал и пше'ничка на куку'рузу / ка'зали [ГПК, 206]. У кількох говірках лексему п'ш'інка використовують частіше, ніж назву куку'руза (СК, О, Ф, ВК). Входження в говірку варіанта літературно нормативної лексеми здебільшого спричинило зміну в семантиці давнішої назви: пше'ничка 'особливий сорт кукурудзи, зерно якої лопається під час нагрівання': куку'руза / це тї'пер жи куку'руза / а пше'нич'ки во'ни були ва'рит' / во'на йак роз'вариц' :а / пше'нич'ка / так п'р'амо ни'мов 'каша з'верху / тї'пер ни'маїе [ГЗП, 192]; п'ш'інка 'біла кукурудза' (Бг), п'ш'інка 'дрібна кукурудза, зерно якої лопається під час нагрівання' (Пц): куку'руза і 'б'іла / 'жовта / а п'ш'інка це др'іб'на та'ка куку'руза / о'це п'ш'інка / та'ка во'на т'рохи 'зерно аж гостру'вате / о'це п'ш'інка [ГЗП, 139]. У кількох говірках Південної Київщини засвідчено омонімію назв, оскільки лексема п'ш'інка позначає ранню всіяну рослину, листочки якої використовують у борщ як приправу: п'ш'інка у л'іс'ку / во'на са'ма со'б'і 'с'їйиц' :а / шчи'пайиц' :а на борщ / та'к і листочки ма'лен'к'і зили'нен'к'і / то во'на там со'б'і рос'те і цв'іте так 'жовтин'ко по'мойему / во'на цв'іте / ну 'зараз йї'ї вже ни'маїе / вже одийи'л'а / у'же ста'ра во'на / та п'ш'інка / там п'ш'інка у л'іс'ках йе [ГПК, 206]. Як бачимо, регіональне дослідження доповнює, уточнює матеріали АУМ, засвідчує закріплення в говірках фонетичних варіантів літературно нормативної лексеми, втрату давніших назв пше'ничка, п'ш'інка, або їхню вікову чи часову маркованість чи зміни в семантичній структурі, що переконливо ілюструють діалектні мікротексти.

Нерідко зміни в репертуарі найменувань, зафіксованих на сучасному зрізі, можуть виникати при різному кількісному співвідношенні лексем. Так, сему 'огудиння (огірків)' реалізує в АУМ 6 спільнокоренових репрезентантів – о'гудин' :а // о'гудина, рідше о'гуд, із заходу вкраплення (в)у'дин' :а, '(в)удина,

(в)уд [АУМ 1, к. 314]; у сучасних говірках фіксуємо 13 найменувань, причому це похідні від різних твірних основ. У центрі ареалу поширені лексеми *о'гуд* (Сн, Бй, Бр, Ш, СК, О, Ф, ВК), *'гудина* (Ст, Кж, ЖГ, Мс, Пш, Рж, Вс), *о'гудина* (Мр, Тш, Лц, Зл), *'гудин':а* (Хц), *о'гудин':а* (Іс), *огу'дин':а* (Зй), *ог'ір'чин':а* (БП); *ба'дил':а* (Ст), *ба'дилки* (Б). В одній північній середньонаддніпрянській говірці виявлено лексичні синоніми *гич* // *'гудина* (Пм), що виникли внаслідок функціонування різних щодо генези діалектних одиниць (лексема *гич* утворює ареал у східнополіських говірках північного наріччя). У кількох говірках зафіксовано дві назви, але із семантичними відмінностями: *'гудина* (зелена), *ба'дил':а* (сухе) (Ч, Бг); *'удина* (зелена), *ба'дил':а* (сухе) (Дм). У південно-західній частині досліджуваних говірок функціонують варіанти, характерні для суміжних подільських говірок: *'удина* (Нд, Пн), *'гудин'а* (Кр), *ба'дил'а* (Дб). Як бачимо, на початку ХХІ ст. в середньонаддніпрянських говірках засвідчено ширший репертуар репрезентантів семи, що зумовлене точнішою фіксацією реалізації семи, проте 2 варіантів ((в)удин':а, (в)уд), скартографованих в АУМ, не виявлено.

Більшу кількість лексем, ніж в АУМ, зафіксовано також на позначення оранки з країв до середини, що зумовлено відкритістю лексичної системи говірки, своєрідністю ідіолексикону та часовою й віковою диференціацією назв. Так, сему 'урозгін, орати з країв до середини' супроти 8 найменувань, засвідчених у середньонаддніпрянському ареалі в АУМ [АУМ 1, к. 306], репрезентують у сучасних говірках 10 лексем із варіантами: *вроз'г'ін* (Кж, Зй, Чр, Ш, Ф, ВК, Дб, Пн), *уроз'г'ін* (БП, С, Кр), *уроз'гон* (Пм); *в'борозну* (БП, Мс, Лц, Бг), *в'о'гон'у* (Рж, Тш), *в'об'і'гон'у* (Зл), *о'г'ін'ки* (Ст), *в'г'інку* (Хц), *на'соб* (Мр, Іс, Бй, Дм), *на'цоб* (Бр, Сн, Б), *на'цоб* // *на'борозну* (СК, О), *на'соб* // *на'роз'вал* (Вс), *на'соб* // *у'круго'ву* (Пш). Серед репрезентантів семи вирізняємо 4 спільні назви на обох хронологічних зрізах (*вроз'г'ін*, *в'борозну*, *на'соб*, *в'о'гон'у*), 3 лексеми, які ми не зафіксували, хоч їх скартографовано в АУМ, – *в'гон'у*, *в'за'гон'у*, *в'за'г'ін*, та 6 нових найменувань процесу – *в'г'інку*, *о'г'ін'ки*, *в'об'і'гон'у*, *на'борозну*, *у'круго'ву*, *на'роз'вал*.

Сему 'усклад, орати від середини до країв' на к. 307 в АУМ репрезентують 4 назви: на Правобережжі поширені *ўсклад*, західніше *ўскла'док*; на Лівобережжі *ца'бе*, *наца'бе*, що утворюють замкнений ареал, який повністю збігається з поширенням лексем *соб*, *на'соб* 'урозгін, орати з країв до середини'. За регіональними матеріалами засвідчено 6 найменувань,

серед яких найпоширеніші *ўсклад*, *уск'лад*, *ўскла'док*, *наца'бе*, в окремих говірках *ускла'док* (Рж, Пм), *ўскла'док* (Хц), *наци'бе* (Б), *наце^a'бе* (Дм), лексичні синоніми *наца'бе* // *у^h'борозну* (СК, О); в одній говірці фіксуємо часову маркованість назв: *наца'бе* (раніше) – *нас'вал* (тепер) (Вс). Як бачимо, незважаючи на деактуалізацію самого процесу оранки кіньми, у пасивному словнику діалектоносіїв ще збережені його номінації, ймовірно, й тому, що вони відображали специфіку виконання дії порівняно із сучасним обробітком землі трактором.

На карті 322 в АУМ у досліджуваному ареалі скартографовано 5 репрезентантів семи 'селезень, *Anas platyrhyncha Domestica L.*': лексеми 'селех, 'селег, 'селек утворюють у середньонадніпряньських говірках незамкнений ареал, що продовжується в східнополіському та вкрапленнями понад Дніпром у середньополіському діалектах північного наріччя, і словотвірний варіант 'селезен', що на заході часто функціонує паралельно з 'качур. За записами початку ХХІ ст. в говірках поширені 10 лексем і їхніх варіантів: 'селизин' (Б, СК, О, Зй, Ф, ВК), 'сели'зен' (Бй, Бр, Іс, Пщ, Бг, Вс), 'селезин' (Сн), 'селих (Мр, Чр, Ст, Тш, Лц, Зл), 'селиг (Хц), 'селик (Пм, Мс), у'так (Дм, С), ву'так (Ш), а в їхній західній частині 'качур (Кж, Рж, БП, Дб, Нд, Кр), 'кач'ур (Пн). В одній говірці засвідчено динаміку назв: 'селих (раніше) – 'качур (тепер) (ЖГ). Розширення репертуару зумовлене точнішою фіксацією реалізації семи та фонетичної структури лексем. Відзначимо, що острівний мікроареал лексеми у'так (та її фонетичного варіанта ву'так) скартографовано й у північно-східних східнополіських говірках [АУМ 1, к. 322].

Про динаміку лексичних елементів говірки може свідчити й зменшення найменувань, що виявлено при зіставленні наших матеріалів із репертуаром одиниць на 15 картах АУМ (кк. 285, 286, 287, 288, 289, 290, 294, 298, 308, 309, 311, 312, 320, 326, 347). На карті 289 на позначення димаря зафіксовано 6 лексем: у правобережних середньонадніпряньських говірках замкнений ареал утворює лексема 'вив'ід ('вивод), зрідка паралельно з *ди'мар* або *верх*, західніше – 'комин; по обидва береги вздовж Дніпра з півночі на південь поширена лексема 'бовдур; на Лівобережжі переважає назва *верх*, подекуди паралельно з *ди'мар*, спорадично *тру'ба* [АУМ 1, к. 289]. За опитуванням у 2000–2003 рр. у говірках функціонують 5 номенів: лексему 'вив'ід ('вивод) засвідчено в говірках Правобережжя: Миронівського, Богуславського р-нів Київщини, Канівського, Корунь-Шевченківського, Черкаського, Городищенського, Смілянського р-нів Черкащини та

Новомиргородського р-ну Кіровоградщини нерідко паралельно з *ди'мар'*⁽¹⁾; у північних лівобережних говірках поширені назви *'бовдур* (Ст, Пм, Лц, Хц, Зл), а в інших – переважно *верх* (Чр, СК, Дм, Бг, О, Зй, Вк), *ди'мар* (Дб), *ди'мар'* (Ш, С, Ф, Кр, Пн), *ди'мар'* // *верх* (Сн, Бй, Бр, Іс, Б), *верх* // *ди'мар* (Вс), зрідка в західній частині ареалу – *'комин* (Кж, ЖГ), *'ком ін* (Нд). У двох говірках респонденти розрізняють назви за частинами димоходу: *ди'мар* ‘димохід у верхній частині хати’, *'бовдур* ‘верхня частина димоходу на даху будівлі’ (Мр, Пщ), а ще в одній – за частотністю використання: *'бовдур* (частіше) // *ди'мар* (зрідка) (Тш). Як бачимо, репертуар лексем за півстоліття в основному залишився сталим (не засвідчено тільки лексему *тру'ба*), збережене проникнення в лівобережні північні середньонаддніпрянські говірки північноукраїнської лексеми *'бовдур*, а в західні – *'комин*, *'ком ін*. Водночас відбулися зміни щодо наповнення раніше суцільного ареалу лексеми *'вив ід* (*'вивод*) унаслідок її заступлення літературно нормативною назвою *ди'мар* чи їх паралельного функціонування.

На карті 348 в АУМ, де скартографовано 5 репрезентантів семи ‘кладовище’, у середньонаддніпрянському ареалі поширені лексема *к'ладовище*, зрідка *гроб'ки*, у західній частині *ц'винтар* (правобережні говірки) та *к'ладовище*, *гроб'би*, *гроб'ки*, *'могилки* (лівобережні говірки), які, крім лексеми *'могилки*, зафіксовано й у регіональному дослідженні; де також уточнено різні морфемні й фонетичні структури лексем. На різних синхронних зрізах спільну репрезентацію виявлено лише в 5 говірках (Ст, Тш, С, ВК, Ф), тоді як у більшості випадків вона відрізняється. В АУМ скартографовано інші лексеми чи фонетичні варіанти, ніж зафіксовані нині в сучасних говірках (першими подаємо свідчення АУМ): *к'ладовище*, *ц'винтар* ‘місце поховання біля церкви’ – *к'ладвище* // *гроб'ки* (Ч); *к'ладовище*, *ц'винтар* ‘місце поховання біля церкви’ – *к'ладовище* (Лц); *к'ладовище*, *ц'винтар* ‘місце поховання біля церкви’ – *к'ладовище*, *гроб'ки* ‘могили на кладовищі’ (Хц); *к'ладовище* – *к'ладвище*, *гроб'ки* ‘поминальні дні через тиждень після Великодня’ (Пм); *гроб'ки* // *к'ладовище* – *к'ладвище*, *гроб'ки* ‘поминальні дні через тиждень після Великодня’ (Сн); *к'ладовище* – *к'ладовище* // *гроб'ки* (Мр); *к'ладовище* // *гроб'ки* – *к'ладовище*, *гроб'ки* ‘поминальні дні через тиждень після Великодня’ (Бй); *к'ладовище* – *к'ладовище*, *гроб'ки* ‘могили на кладовищі’ (Бр); *ц'винтар* // *гроб'ки* – *ц'винтар* (раніше) // *к'ладвище* (тепер) (Кж); *ц'винтар* //

к'ладовишиче – *ц'винтар* (раніше) // *к'ладвишиче* (тепер) (ЖГ); *ц'винтар* – *гроб'ки* (раніше) // *к'ладбишиче* (тепер) (Рж); *ц'винтар* // *к'ладовишиче* – *к'л'адбишиче*, *гроб'ки* ‘поминальні дні через тиждень після Великодня’ (Мс); *гроб'и* // *гроб'ки* // *к'ладовишиче* – *гроб'и* // *гроб'ки* // *к'ладовишиче*, *гроб'ки* ‘поминальні дні через тиждень після Великодня’ (Пщ, Дм). Як бачимо, лексема *гроб'ки* функціонує паралельно з літературно нормативним варіантом *к'ладовишиче*, однак здебільшого синонімічні назви звузили семантику, набувши спеціалізованих значень, а саме: ‘відведена територія, де хоронять померлих’ – ‘поминальний день через тиждень після Великодня’, відповідно: *к'л'адвишиче* – *гроб'ки* (Пм, Бй, Зл, Ш, С), *к'ладбишиче* – *гроб'ки* (Сн, Іс, Б, Мс), *к'л'адовишиче* – *гроб'ки* (Ст, Пм, Лц, Зй, Дб, Пн); ‘відведена територія, де хоронять померлих’ – ‘могила’: *к'ладовишич'е* – *гроб'ки* (Бр, Хц), *к'ладбишиче* – *гроб'ки* (Нд). Також засвідчена часова маркованість репрезентантів: *ц'винтар* (раніше) // *к'ладвишиче* (тепер) (Кж, ЖГ, Рж) та втрата в семантичній структурі лексеми *ц'винтар* семи ‘місце поховання біля церкви’ (Ч, Лц, Хц).

Отже, аналіз розвитку лексичного складу середньонадніпрянських говірок на двох хронологічних зрізах переконливо засвідчує їхню стабільність, що демонструє збереження кількісного складу репрезентантів сем попри перебування частини із них у пасивному вжитку респондентів і змін у характері наповнення ареалів типових явищ. Про динаміку словникового складу говірок сигналізують паралельне функціонування літературно нормативних і діалектних назв, явищ суміжних діалектних систем чи генетично різних у часі, утрата спеціального найменування та лексем, які раніше були зафіксовані спорадично, а також наявність мовних вібрацій – звуження чи зміщення семантики синонімів, що розвинулися з міждіалектних і міжговіркових відповідників у периферійних зонах.

1. Ващенко В.С. Про зникання старого в лексиці говорів Наддніпрянщини // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. К. 1971.

2. Ващенко В.С. Про лексичну систему сучасних говорів Наддніпрянщини // Сучасні говори Наддніпрянщини. Дніпропетровськ. 1969.

3. Ващенко В.С. Про наростання нового в лексиці говорів Наддніпрянщини // Праці XI Республіканської діалектологічної наради. К. 1965.

4. Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнослобожанських говірок. Луганськ. 2005.

5. Костів О.М. Динаміка і статика в діалектних просторових конструкціях (на матеріалі II тому АУМ): дис. ... канд. філол. наук. Львів. 2003.

6. *Коць-Григорчук Л.* Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору. Нью-Йорк; Львів. 2002.

7. *Мартінова Г.І.* Статичне й динамічне в лексичі середньонадніпряньського діалекту // Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету. Вип. 1. Умань. 2011.

8. *Мартінова Г.* Середньонадніпряньський діалект. Фонологія і фонетика. Черкаси. 2003.

9. *Непійвода Ф.А.* Із спостережень над сільськогосподарською лексикою в говірках Черкащини // Праці Х Республіканської діалектологічної наради. К. 1961.

10. *Непійвода Ф.А.* Лексика землеробства Черкащини // Міжвузівська наукова конференція з питань укладання діалектних словників. Тези. Чернівці. 1960.

АУМ	<i>Атлас української мови: в 3 т. Т. 1. К. 1984.</i>
ГПК	<i>Говірки Південної Київщини. Збірник діалектних текстів / За ред. Г.І. Мартінової. Черкаси. 2008.</i>
ГЗП	<i>Говірки Західної Полтавщини. Збірник діалектних текстів / За ред. Г.І. Мартінової. Черкаси. 2012.</i>
ГЧ	<i>Говірки Черкащини. Збірник діалектних текстів / За ред. Г.І. Мартінової. Черкаси. 2013.</i>

Список населених пунктів

БП – Бране Поле Богуславського р-ну; ЖГ – Житні Рокитнянського р-ну; Дрз – Дрозди, Кж – Коженики Білоцерківського р-ну; Мс – Маслівка Миронівського р-ну Київської обл.; Рж – Ріжки Таращанського р-ну; Лц – Лецьки, Пм – Помоклі, Ст – Стовп'яги, Тш – Ташань; Хц – Хоцьки Переяслав-Хмельницького р-ну; Чр – Черняхів Кагарлицького р-ну **Київської обл.**; Бг – Богуславець, Дм – Домантове, Пщ – Піщане Золотоніського р-ну; Зл – Золотоношка Драбівського р-ну; С – Старосілля Городищенського р-ну; Вс – Васютинці Чорнобаївського р-ну; **Черкаської обл.**; Мр – Мар'янівка Гребінківського р-ну; ВК – Великі Кринки, Ф – Федорівка Глобинського р-ну; Бй – Біївці, Бр – Березоточа, Іс – Іскрівці, Сн – Снітин Лубенського р-ну; Зй – Заїчинці, О – Оболонь, СК – Старий Калкаїв Семенівського р-ну; Б – Березняки, Тр – Трубайці, Ш – Шишаки Хорольського р-ну **Полтавської обл.**; Дб – Дібрівка, Кр – Коробчине, Пн – Панчево Новомиргородського р-ну; Нд – Надлак Новоархангельського р-ну **Кіровоградської обл.**

VARIABILITY OF LEXICAL UNITS IN TIME AND SPACE CONTINUUM

In the article the repertoire of lexemes that represent typical phenomena for the the Middle Dniprian dialect is described, their structures and semantics in two chronological periods (the 1950s and the beginning

of 21st century) are specified. The evolution of names caused by the dialect speaker's idiolexical peculiarities, by time and age differentiation, by changes in real life reflected in lexemes dynamics and by the contacting of dialectal and literary names are revealed. The analysis of the given lexical units generally establishes their stability because of their saving despite of passive respondents' usage and changes in filling of the typical phenomena areas.

Key words: Middle Dniprian dialect, lexical differentiation, central and peripheral parts of Middle Dniprian dialect, statics and dynamics of dialectal units, area.

Некоторые аспекты изучения русских говоров позднего заселения

В статье представлены некоторые итоги работы автора по изучению диалектной лексики в условиях языкового контакта на территории Среднего Поволжья (Республика Чувашия и Марий Эл). Начало заселения этого региона происходило во второй половине XVI века. Можно наметить три основных потока в заселении Среднего Поволжья и Волго-Камья русским этносом: с верховьев Волги, из Владимирской, Костромской, Ярославской, Нижегородской и соседних губерний; с верховьев Камы, Волги, из Вятской, Вологодской, Пермской, Новгородской губерний; из центра России – Московской, Тверской, а также Курской, Орловской, Рязанской и соседних губерний. В незначительной степени отмечен украинский элемент.

Русское население, переселившись в Среднее Поволжье, в основной своей массе разместилось в долинах рек Свияги, Волги, Суры, Камы, Казанки, Шешмы, Вятки, Белой следующим образом: 1) переселенцы – носители владимирско-поволжских говоров – занимают центральную часть Волго-Камья, в основном, территорию Татарии; 2) переселенцы – носители вологодско-вятских говоров – занимают территорию Кировской области, Удмуртии, Пермской области, северной части Башкирии, северо-восточной части Марий Эл; более поздние переселенцы – носители южнорусских акающих говоров – вклиниваются отдельными островками на территорию Волжско-Свияжского междуречья, Присурья, центральной части Башкирии, ряда районов Ульяновской, Куйбышевской, Челябинской областей [25].

Для анализа лексического состава говоров позднего заселения крайне важны материалы “Атласа русских народных говоров Волго-Камья”. Для последнего экспедициями Казанского университета были обследованы населенные пункты Марийской АССР. Всего на территории восточной части Марийской АССР обследовано 39 населенных пунктов. Авторы утверждают, что говоры на этой территории значительно отличаются от говоров соседних районов Татарской АССР [3, 40].

Смежные регионы бассейна р. Волги были обследованы для “Атласа русских говоров Среднего и Нижнего Поволжья”, включившем в себя территории Ульяновской, Самарской, Пензенской, Саратовской, Волгоградской областей – 605 населенных пунктов [2]. В этой работе представлено 39 карт¹, хотя составлено было значительно больше и полный свод атласа насчитывает 180 карт. Карты атласа распределяются следующим образом: 12 фонетических карт (сделано 42), 2 грамматических карты (сделано 58). Значительное место в работе занимают лексические карты – 14 единиц: № 23 “Место под домом, хозяйственными постройками, садом, огородом”; № 24 “Название крестьянского дома”; № 25 “Название чердака”; № 26 “Название посуды, в которой растворяют тесто”; № 27 “Употребление слов ковш (ковшик), корец”; № 28 “Чем вынимают горшки из русской печи”; № 29 “Соотношение слов сковородник и чепельник (цапельник)”; № 30 “Название быка-производителя”; № 31 “Название петуха”; № 32 “Соотношение названий овцы с корнями *-ягн, кот-*”; № 33 “Корова мычит, ревет и т.п.”; № 34 “Собака лает, брешет”; № 35 “Диалектные названия льдин”; № 36 “Название вечернего собрания молодежи в помещении”. Имеются также три семантические карты: № 37 “Диалектные слова со значением ‘говорить’, ‘разговаривать’”; № 38 “Диалектные слова со значением ‘недавно’”; № 39 “Диалектные слова со значением ‘очень’”.

Следует отметить, что на территории Среднего Поволжья (Республика Чувашия и Марий Эл) и ниже по течению реки Волги диалектный ландшафт представляет собой довольно пестрый конгломерат севернорусских, южнорусских и среднерусских говоров, что затрудняет их исследование и репрезентацию. Так, например, территория атласа юго-востока Европейской части России, примыкающая к ней территория атласа Волго-Камья, представляет собой образец сосуществования диалектов с различной основой. По материалам X тома Диалектологического атласа русского языка (было обследовано 950 населенных пунктов) показывается доминирование говоров с южнорусской основой [14, 261].

¹ В данной работе, как и во многих других региональных атласах, сбор материала был осуществлен по Программе ДАРЯ (“Диалектологического атласа русского языка”).

Весьма интересно было проанализировать неисконную составляющую наших материалов [16], полученных в ходе полевых исследований в Среднем Поволжье. На основе анализа карты № 14 “Помещение для содержания скота” была предпринята попытка выяснения возможных лексических различий между акающими говорами Чувашии и окающими Марий Эл. Полученные результаты подтвердили различие говоров этих территорий. На территории Чувашии фиксируются лексемы *конюшня*, *конюшник*, *конюшка*, которые отсутствуют в Марий Эл. И хотя, на первый взгляд, это гнездо имеет прозрачную мотивацию, относящуюся только к лошади, полученные контексты свидетельствуют о том, что данные наименования соответствуют теме карты. Подтверждается это и лексикографическими источниками, ср. данные СРНГ (“Словаря русских народных говоров”): *ко¹нюшня* ‘помещение (обычно утепленное) для скота’ Лунин. Пенз., 1945–1950; Новг., Ленингр., Свердл., Заурал., Новосиб.; ‘помещение для крупного скота’ Саратов., Курган., Киров., Калинин., Том., Арм. ССР; ‘помещение для коров или мелкого скота’ Пенз., Ворон. Ряз., Свердл., Том. [22, 14, 278]. Отмечается одно заимствование *карда*, которое фиксируется в говорах обеих республик. Ср. также: *карда* ‘скотный двор’ Казан. (Арышхазда) [5, 32]; *карда* широко представлено в регионе, ср. также данные СРНГ: *карда* ‘ограда из жердей вокруг огорода’ Перм.; *карды* ‘ограда из жердей, сделанная в поле’ Челябин., 1930, *карда* ‘скотный двор, баз, базок, варок, летнее стойло, загородь для скота’ Оренб. [8]; *карда* ‘огороженное место для дневного содержания скота’ Козьмодемьян. Казан., 1849, Южн. Самар., Симб., Куйбыш., Тамб., Оренб., Уфим., Вост., Костром., Пенз., Вост. Мар. АССР, Челябин. Перм., Южн. Урал, Свердл. [22, 13, 84–85]. Данный материал имеет соответствия как в тюркских, так и в финно-угорских языках, ср. чуваш. *карта* ‘изгородь, загородь; хлев (не бревенчатый)’, при татар. *киртэ*, башк. *кэртэ* ‘изгородь, ограда; загородка; хлев’ с возможной мотивацией на тюркской почве [27, 1, 232]. Ср. также татар. *карды*, башк. *карзы* ‘загон для скота’ [10, 132]. Финно-угорский материал также обширен, ср. коми *карта* ‘хлев’, ‘крестьянская наделенная земля’, коми удор. ‘часть дома, где находится дом с сеновалом’ [24, 149]. Ю. Вихман считает коми слово древним чувашским за-

имствованием [35, 69]. Авторы КЭСЛЯ (“Краткий этимологический словарь коми языка”) рассматривают коми *карта* ‘дом, хозяйство’ как заимствование из прибалтийско-финских языков, ср. фин. *kartano* ‘двор, большое имение, усадьба’ [13, 118]; в последних это гнездо германского происхождения, ср. готск. *garda* ‘огороженное место для скота’ [34, 1, 318]. Ф.П. Филин полагал, что “термин этот – заимствование из мордовского (ср. морд. *кардаз*) и первоначально употреблялся в районах соприкосновения с мордовским населением, позже проник (отчасти) и на северо-восток” [28, 128]. Б.А. Серебренников относит морд. эрз. *кардаз* ‘двор’ к лексемам балтийского происхождения, ср. литов. *gardas* ‘стойло, загородка’ [18, 243], также, как и П. Аристе, который возводит к балтийским источникам морд. мокш. *карда* ‘хлев’, эрз. *кардо* ‘то же’ [1, 3]. Н.В. Бутылов соотносит мордовские данные мокш. *калдаз*, эрз. *кардаз* ‘скотный двор’ с татарскими: татар. *кардаз* ‘загон для скота’ [6, 102].

Весьма близок территориально и поэтому важен для анализа говоров Поволжско-Южноуральского региона труд З.П. Здобновой “Атлас русских говоров Башкирии” [9], в котором представлено 108 карт (78–106 – лексические карты). Например, материалы карты “Названия косы” с манифестацией *литовка* на севере Башкирии, на наш взгляд, подтверждают отглагольную этимологическую версию: *Литовки таки же косы, только потолше. На косе написано литой стали*. Ленингр. Том., Tobол., Новосиб. Южн. р-ны Краснояр., Глубок. Вост.-Казах. [22, 17, 73]. ‘Коса-горбуша из литой стали’ “Не кованная домашними кузнецами”. Онеж., Калинин. 1931. ‘Коса-горбуша, сделанная из особого сорта железа’. Краснояр. Арх., 1957 [22, 17, 73]. *Литовка* ‘коса с длинной прямой рукоятью, обычно отлитая из стали’ Кирилл. *Коса простая и коса литовка, эти простые косы дома ковали в кузнице, а литовки покупали, они востры*. Медвежьегор. Белом., Вашк., Каргоп., Кондоп., Плесец. Прионеж., Сланц., Терск., Тихв., Устюжен., Черепов. [21, 3, 130–131]. Как видно из иллюстраций, доминирует мотивация *литой, из литой стали*, в отличие от предшествующих кованных кос. Отмечается главное отличие *литовки* от горбуши – длинная рукоять, позволявшая косцу делать значительный размах и срезать траву широкой полосой. Ею косили траву, некоторые зерновые культуры. Нож литовки

был слегка изогнутым. Примерно на середине рукоятки имелось приспособление – палец или круглая рукоять для упора правой руки (левая рука косца держала верхний конец рукоятки). Подобные косы, сначала кузнечной, а потом и фабричной работы, были широко распространены по всей России. Косы делались из *литой* либо тигельной стали [7, 145]. Вероятно, предположение о связи с этнонимом не имеет оснований. Хотя, в ряде случаев, такого рода наименования имеют место, например, у эстонцев в последние десятилетия XIX века на полях крестьянских хозяйств в качестве нового орудия труда стала распространяться полукоса с грабельками с названием эст. *läti vikat* ‘латышская коса’, которая была однотипной с латышской и северолитовской, однако, она была предназначена для скашивания зерновых [31, 59]. См. также о белорусской косе [19, 59], о большой немецкой косе (*grosse deutsche Harken, grosse deutsche Sense*) [32, 137].

Автором также было проведено лингвогеографическое обследование региона по краткому вопроснику. Для обследования и лингвогеографического представления была выбрана сетка “Лексического атласа русских народных говоров” (ЛАРНГ) [12], где за номером сетки стоит административный район².

Район	Номер ЛАРНГ	Номер АРГСП
Волжский	411	1
Горномарийский	357	2
Звениговский	410	3
Килемарский	298	4
Куженерский	305	5
Мари-Турекский	Нет	6
Медведевский	358	7
Моркинский	359	8
Новоторъяльский	302	9
Оршанский	300	10
Параньгинский	304	11
Сернурский	303	12
Советский	301	13

² Карты “Атласа русских говоров Среднего Поволжья” (АРГСП) см. в книге: Мызников С.А. Русские говоры Среднего Поволжья: Республика Чувашия, Марий Эл. СПб, 2005.

Юринский	356	14
Алатырский	532	15
Канашский	447	16
Козловский	407	17
Мариинско-Посадский	Нет	18
Порецкий	486	19
Урмарский	408	20
Шумерлинский	445	21
Ядринский	403	22
Янтиковский	Нет	23

На территории Среднего Поволжья население занималось не только сельским хозяйством и трудовой деятельностью, связанной с главной российской водной артерией – Волгой, но и различными промыслами. Так, например, в Юринской волости Васильсурского уезда (ныне Юринский район Марий Эл) было развито рукавичное производство. Кроме того, в Юрине до 1917 г. было более 50 кустарных кожевен, поставляющих на внутренний рынок до 1 миллиона рукавиц, кожи крупного рогатого скота и вторичных деловых отходов кожевенного производства [11, 8]. Причем по рассказам информантов, выделка кож была разрешена только для русского населения.

На этих территориях были развиты различные виды промыслов. Так, в ходе экспедиций были записаны многочисленные тексты, в которых описывалось жжение угля. Ниже представлен пример такого текста, записанный в Волжском районе Марий Эл:

Запасёшь дров, на'возишь, складёшь их, завалишь, лапотника принесёшь, завалишь. Заж'жошь, после охра'няшь бегаешь. Выжжэ'тса, куча угля, выгрё'баешь, осты'дят, в кульё, возишь до'мой. А после отпра'вляешь за Волго, всё. На хлеб меняли, да. За Волго вез'де, где возь'мут, в Чува'шши, вез'де, вез'де там брали. Там все брали, потому што вез'де были кузницы. Сей'час ни'чо не с'тало вить эт'ово, а вить тог'да всё было. Жизнь-то, уми'рать нео'хота дажэ. Во'зили в Чер'дана, в Часы'ра, в русские, та'тарские, Ондрей Базар, вез'де. Ельник, сухой ельник шёл, сырой не пойдёт, а сухой надэ было. Пилили такой своей пилой руш'ной, на'пилишь, на лоша'ди привезёшь. Вот на'возишь сна'чала, после вот складываешь. Вёс'ной, летом вот жж'ошь. Зи'мой там ни'чо не с'делаешь. Ухранять там надэ, спать, если прокараулишь,

он сгорит весь, и ника'кех углей не останется. Двое суток, сутки, ков'да вот так выгрё'бать начи'нашь. Через д'в'и суток выгрё'бали. Ку'чонки жгли. Бугор вот был спицы'ально у нас сделан, а тут вот такая до'лина. Вот в эту до'лину накладывали. Двухметровы, суч'ки обрубали. Плахо, обыкновенно п'лахо, обрубишь суч'ки, привезёшь, которы толсты, рос'колешь напопо'лам плахо-то. Пать'я зола остаётся после углей, чёрная и как пыль, хош пать'я, хош зола, а мы пать'ёй звали. В головах делать, там есь пространства. Об'валиватса дыра, вот тут скорей заваливашь снова, ш'тобы этой дыры не было, а то прогорит насквозь, гореть 'будот, ника'кех углей. Кули из мочала делали. Мо'чало 'сами, из 'липы, лип'няк, это, пи'лили лес, 'липовы дрова, и их выпал'али, и в 'озеро замачивали, а 'после д'рали мо'чала. Не мы уж, ко'нешно, там дру'гие уж 'делали. Мо'чала у ме'ня есь на 'подлавке ле'жыт. За'дания давали, су'шыли, всё 'делали.

Из всех народов, входивших в состав средневожского крестьянства, только русские, а также некоторые мелкие этнические группы, появившиеся здесь позже русских, появились в этом регионе уже, будучи крестьянами и имея традиции устройства крестьянских усадеб [30, 3]. В настоящее время планировка жилища русских, чувашей и марийцев довольно сходна. У русских в обследуемом регионе традиционно она выглядит следующим образом:

Кухня	печь	З а п е ч ь е
Горница		В х о д

Сходным образом описывается усадьба в г. Ядринске середины XIX века: Дома эти все одноэтажные и большей частью как наружным, так и своим внутренним расположением довольно однообразны: каждый из них имеет три окна на улицу и состоит из одной обширной комнаты, разгороженной вдоль на две неравные половины, из коих правая, большая, называется избой, а левая, где обыкновенно стряпают, называется чуланом. При входе в избу, который обычно находится против уличных окон, влево у самой стены стоит обыкновенная русская печь челом к улице. От печи до передней стены делается перегородка, отделяющая чулан от избы. Над головой вошедшего расположены полати. А вправо от него к углу и задней стене приделывается широкая лавка, называемая кутник, которая служит вместо кровати. В правом верхнем углу ставятся образа, перед ними стол, перед столом же, начиная с самого переднего угла и кругом по всей избе около стен, стоят лавки. У самого же чела печки к левой боковой стенке чулана приделывается шкаф для разной посуды. На полу же перед печкой и перед шкафом прорубается творило или вход в подполье, куда ставятся различные съестные припасы. Дом горожанина имел сени, а вход туда прорубался сбоку. За сенями ставилась клеть (холодный амбар) или такая же изба, только с печью вправо от входа. Во дворе находились сараи для скотины, крытые помещения для инвентаря. В огороде – черная баня или землянка с печью. Следует отметить, что с древности для Марийского края был характерен приречный тип заселения, который сохраняется и до настоящего времени [23, 64].

Для общего наименования жилища в исследованных говорах обычно используется слово *изба* (17 фиксаций в текстах), лексема *хата* не была отмечена.

В качестве примера лингвогеографического исследования предоставим материалы, собранные для карты “Наименования участка земли, на котором находится дом с хозяйственными постройками, огород”. Не во всех населенных пунктах удалось собрать материал по данному вопросу. В русских говорах Марий Эл и в низовьях Суры фиксируются лексемы с корнем *двор-*. Сходные данные отмечаются также в смежных регионах по данным лексикографических источников: *двори'на* ‘земельный участок, занимаемый домом, двором’ Царев. Казан., Вет-

луж. Нижегород., Ветлуж. Горьк., Междуреч. Волог.; 'участок за огородом' Междуреч. Волог.; 'сарай, хлев и другие хозяйственные постройки' Судог. Влад., Буйск. Костром. [22, 7, 298].

Варианты *позь'мо*, *'пазьмо* фиксируются в русских говорах Чувашии. Е.К. Бахмутова отмечает лексему *пазь'мо* 'усадыба' в Теньковском и Верхне-Услонском районах Татарии [4, 65]. *Позь'мо* 'название места, на котором находится дом с хозяйственными постройками' отмечается в 8 населенных пунктах в Башкирии [9, карта № 78]. *'Пазьмо* 'пахотный участок' Симб., Пенз., Пск. (Даль). 'Усадыба, место под двором, домом' Тетюш. Казан., 1858. Казан., Пенз. Козьмодемьян. Казан., Ставроп. Самар. [22, 25, 151]. По данным СРНГ лексема *позь'мо* отмечается в сходных значениях: 'усадыба (дом с хозяйственными постройками и огородом)' Тамб., Саратов., Пенз., Ряз., Куйбыш., Вост. Закамье, р. Урал.; 'усадебный участок, место под двором, домом' Тетюш. Казан., 1854. Казан., Пенз. Вост. Мар. АССР, Саратов., Куйбыш., Чкал., р. Урал, Пенз.; 'приусадебный участок; огород' Богатов. Куйбыш., Куйбыш., Саратов., Пенз., р. Урал; 'участок земли, надел' Горбат. Нижегород., 1849. Симб., Казан, Пенз, р. Урал, Саратов.; 'место, на котором лежало сено' р. Урал [22, 28, 343]. В Балтайском районе Саратовской области слово *позьмо* 'место, на котором стоит крестьянская усадыба' уже в 50-е годы выходило из употребления [29, 124].

Лексема *пор'сяк* впервые зафиксирована нами в Советском районе Марий Эл, ее следует сопоставлять с марийскими данными, ср. мар. *парчак* 'кусочек, клочек, небольшая часть чего-л.' [20, 5, 45].

Лексема *о'сырок* имеет значительные фиксации в вологодско-вятских говорах: *о'сырок* 'земельный участок с домом, хозяйственными постройками, огородом, садом; усадыба. Котельн. Вят., Орл. Вят., 1881, Киров., Костром., Вост. Мар. АССР; приусадебный участок' Котельн. Вят., Киров. "Рядом с домом бывает приусадебное место, называемое творилом, осырком или огорожем" Волог., Костром., Горьк.; 'место, занимаемое хозяйственными постройками' Кикнур. Киров.; 'часть усадебной земли, занятая под огородом' Волог., 1902. Киров., Вост. Мар. АССР; 'огород на низком месте' Ордын., Сузун. Новосибир.; 'часть крестьянской усадыбы, где находится ток для молотбы и овин' Вят., 1915; 'участок леса' Вост. Мар. АССР, 1952 [22, 24, 100].

Трудно сказать, имеет ли отношение к данному материалу лексема *сырт* 'надел земли вдали от села', отмечаемая в русских говорах Мордовии [26, 225]. Она возводится традиционно к тюркским данным, ср. *сърт* 'холм, возвышенность; постепенное возвышение', при. алт., турец., крым.-татар., киргиз., казах. *сырт* 'задняя часть; спина; наружная часть; сторона; возвышенность, бугор, холм'; якут. *сыыр, сыырт* 'возвышенность' [17, 4, 646–647]. Э.М. Мурзаев отмечает, что "в русскую географическую терминологию проникло тюркское слово *сырт* – вытянутая возвышенность, ... или высокие волнистые поверхности в верхнем поясе Тянь-Шаня и Памира (не только в Азии, но и в Европе), например, волго-донской *сырт*. Из русской литературы слово проникло в западноевропейские языки: англ. и франц. *syrts*, нем. *Surten*" [15, 30]. Венг. *sirt* рассматривается как заимствование из др.-чуваш. *syrt [15, 124]. Ср. также мар. диал. *сърт* 'гора, бугор, возвышенность' [20, 6, 343].

Следует отметить, что лексика, которая фиксируется в обследуемом регионе, в большинстве случаев не является уникальной, характерной только для Среднего Поволжья. Значительная часть слов отмечается в смежных регионах, образуя единые ареалы.

Имеются единицы, распространенные в Верхнем и Среднем Поволжье и в смежных регионах; ряд лексем, отмеченных в обследованном регионе, фиксируется также в костромских говорах, часть лексем обследованного региона образует единый ареал со смежными говорами Татарстана. Для акающих говоров Чувашской республики характерны лексические связи с южнорусскими говорами. Для русских говоров Марий Эл отмечаются общие ареалы со смежными вятскими говорами.

1. *Аристе П.* Вопрос о балтийских заимствованиях в финно-угорских языках // Вопросы марийского языкознания. Вып. III. Йошкар-Ола. 1973.

2. *Баранникова Л.И.* Атлас русских народных говоров Среднего и Нижнего Поволжья. Саратов. 2000.

3. *Бахмутова Е.К.* Атлас русских говоров Волго-Камья (Постановка проблемы. История ее научной разработки) // Ученые записки Казанского государственного университета. Т. 115. Кн. 9. Казань. 1955.

4. *Бахмутова Е.К.* Диалектологическая экспедиция Казанского университета летом 1945 г. // Бюллетень Диалектологического сектора Института русского языка. Вып. 2. М.; Л. 1948.

5. Будде Е.Ф. Главнейшие черты народного говора в Казанской губернии // Оттиск из "Русского Филологического Вестника". Варшава. 1894.
6. Бутылов Н.В. Тюркские заимствования в мордовских языках: дис. ... канд. филол. наук. Саранск. 1998.
7. Гвоздева Ж.В. Коллекция орудий жатвы и косьбы в фондах музея-заповедника "Кижиги" // Кижский вестник. № 5. Петрозаводск. 2000.
8. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. Т. 1–4. М.; СПб. 1880–1882.
9. Здобнова З.П. Атлас русских говоров Башкирии: в 2 ч. Уфа. 2008.
10. Исанбаев Н.И. Марийско-тюркские языковые контакты. Ч. 1. (Татарские и башкирские заимствования). Йошкар-Ола. 1989.
11. Кислов К. Очерки Юринской жизни. Козьмодемьянск. 1998.
12. Лексический атлас русских народных говоров. Пробный выпуск. СПб. 2004.
13. Лыткин В.И., Гуляев Е.С. Краткий этимологический словарь коми языка. Сыктывкар. 1999.
14. Малаховский В.А. Несколько поправок к диалектологической карте русского языка // Ученые записки Куйбышевского государственного педагогического института. Вып. 13. 1955.
15. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М. 1984.
16. Мызников С.А. Русские говоры Среднего Поволжья: Республика Чувашия, Марий Эл. СПб. 2005.
17. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I–IV. СПб. 1899–1911.
18. Серебренников Б.А. Об окраинных диалектах и говорах коми языка // Советское финно-угроведение. I. 1965.
19. Сержпутовский А.К. Земледельческие орудия Белорусского Полесья // Материалы по этнографии России. I. СПб. 1910.
20. Словарь марийского языка. Т. 1–10. Йошкар-Ола. 1990–2005.
21. Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей / Гл. ред. А.С. Герд. Т. 1–6. СПб. 1994–2005.
22. Словарь русских народных говоров / Гл. ред. Ф.П. Филин, Ф.П. Соколов, С.А. Мызников. Вып. 1–48. Л.; СПб. 1965–2015.
23. Современная этническая культура финно-угров Поволжья и Приуралья / Отв. ред. Н.Ф. Мокшин. Йошкар-Ола. 2002.
24. Сравнительный словарь коми зырянских диалектов. Сыктывкар. 1961.
25. Субаева Р.Х. Русская топонимика Волго-Камья (Татарская АССР) // Материалы и исследования по диалектологии Волго-Камья. Ученые записки Казанского государственного университета. Т. 121. Кн. 3. Казань. 1961.
26. Сывороткин М.М. Система адаптации заимствованной лексики тюркского и финно-угорского происхождения в современных русских говорах Окско-Волжско-Сурского региона. Саранск. 2004.
27. Федотов М.Р. Этимологический словарь чувашского языка. Т. 1–2. Чебоксары. 1996.

28. *Филин Ф.П.* Исследование о лексике русских говоров. По материалам сельскохозяйственной терминологии // Труды Института языка и мышления имени Н.Я. Мара. VI. Серия Slavica. № 1. М.; Л. 1936.

29. *Худякова Э.* Говор села Царевщины Балтайского района Саратовской области // Ученые записки Саратовского государственного университета им. Н.Г. Чернышевского. Т. XXXII. Диалектологический сборник. Вып. 1. Материалы по говорам Саратовской области. Саратов. 1952.

30. *Шенников А.А.* Крестьянские усадьбы Среднего Поволжья и Прикамья с XVI до начала XX вв. // Этнография народов Восточной Европы. Л. 1977.

31. *Ягосильд Э.К.* Уборка ржи в Эстонии (конец XIX – начало XX века) // Этнографическое картографирование материальной культуры народов Прибалтики. М. 1975.

32. *Botann W.* Bäurliches Hauswesen und Tagewerk im alten Niedersachsen. Weimar. 1927.

33. *Gombocz Z.* Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der Ungarischen Sprache // SUST. XXX. 1912.

34. *Suomen sanojen alkuperä.* Etymologinen sanakirja. O. 1–3. Helsinki. 1992–2000.

35. *Wichmann Y.* Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. MSFO. 21. Helsingfors. 1903.

SOME ASPECTS OF THE STUDY OF RUSSIAN DIALECTS OF LATE SETTLEMENT

In the paper some results of study of the Middle Volga region dialect lexis in terms of language contact are presented. It notes that on the territory of the Middle Volga region (Republic of Chuvashia and Mari El) and downstream of the River Volga the dialect landscape is rather variegated conglomerate of Northern Russian, Central Russian and the Southern Russian dialects. The author also makes a linguistic geographical survey of this region in a short questionnaire. Lexis, which is recorded in the study region, in the most cases is not unique for the Middle Volga region. A large part of words marked in the adjacent regions form common areas.

Key words: dialects, late settlement, language contacts, linguistic geography.

Вариантность как отражение эволюции русских говоров

Характерной чертой современных говоров является значительная вариантность фонетического, грамматического и семантического облика функционирующих в них слов. К важнейшим факторам вариантности относятся устная форма существования говоров и некодифицированность нормы. Кроме того, устная разговорная речь, как литературная, так и диалектная, отличается повышенным эмоциональным тонусом. В устной речи наиболее ярко проявляется личностное начало говорящего, индивидуальные особенности владения, пользования языком. Поэтому изучение динамики современных говоров предполагает обращение к речи индивидуальных носителей диалекта как к одному из источников диалектного варьирования. Несомненно, что "...именно сам человек оказывается решающим фактором в варьировании и эволюции средств обозначения в целом" [1, 369], и общеязыковой показатель вариантности в диалекте складывается из суммы идиолектного варьирования [4, 299].

Идиолектная вариантность определяется в большой степени социальными факторами, такими, как возраст, уровень образования, длительность проживания носителя диалекта вне диалектной речевой среды. Кроме того, немалую роль играют и такие характеристики языковой личности, как стандартность или креативность. Носителями диалекта с разной степенью регулярности используются коммуникативная и экспрессивная функции вариантности, заключающиеся в возможности быстро и без особых затруднений выразить нужные смыслы даже при отсутствии или забвении точной номинации [1, 370], а также при недостаточности визуальных экспрессивных средств.

В статье представлены результаты анализа речи информантов, принадлежащих к разным слоям северного говора, архаическому и более современному. Материалом послужили расшифровки аудиозаписей¹, произведенных автором в

---

¹ При расшифровке текста использована упрощенная транскрипция, принятая в "Архангельском областном словаре" [АОС].

с. Строевском Устьянского района Архангельской области от следующих информантов: Жаворонковой Натальи Федоровны, Мырминой Марии Васильевны, Мырминой Ирины Васильевны, Шабановой Клавдии Кузьминичны.

1. **Мырмина Мария Васильевна** (ММВ), 1910 г. рожд., неграмотная, из деревни никуда не выезжала; **Мырмина Ирина Васильевна** (МИВ), 1918 г. рожд., грамотная, молодость провела в деревне, затем уехала работать в Северодвинск, где проживает уже около 30 лет; после выхода на пенсию подолгу живет у сестры в деревне.

Беседа о тяжелой жизни в прошлом

МИВ. *Я заболѣла, посылѣи мѣсяцеф меня угнали на синоко́с, хоть и ѡвалѣдность была год дана. Подѣ ты, Ирѣнушка, на синоко́с-от, нам вѣть фсѣю сѣмью, хлѣба не дадут. Ты бежѣи ходь больнаѣ. Я больнаѣ, я то́лько с синоко́су пришилѣа, тут война́ начѣяла́сь, война́ начѣяла́сь была́, в это вре́мя, вот э́та, граждѣнска-то (речь идет об отечественной войне), стра́шная. С сенокосу пришилѣа, меня на оборонительныѣ робѣты – **хѣѣсьть** повѣска! Я – и ѡвалѣдность не снята́, да как на меня **напру́жылись** (строго потребовали), дак фсѣ, я пошилѣа, и волоса́ ишѣ не отросьли, были стрѣжоны наголо́. А дома́шни **робѣты** тут уш **робѣтатъ** не ста́неш, тут уж де́, дома́шня робѣта когда́ хо́ чѣиш де́лаѣи, тут уш но́чью, но́чью, коро́ву держали дак.*

ММВ. **Сенѣя** носѣли – не тепѣре, што сенокѣз да́ли... На колѣзной землѣ не на́до бы́ло, не давали косѣть-то. А сеѣя́с вѣть – как наѣя́лся сенокѣс, фсѣ для себѣя. А мы́ се́ но́чью, я на скотѣ **прожыла́** (проработала)...

МИВ. Подожди́, я с оборо́нных пришилѣа, я сеѣя́с роска́зываетъ про себѣя. С оборо́нных пришилѣа, я на оборо́нных там во́семь мѣсяцеф пробыла́...

ММВ. *Хто спра́шивает, де́фки, про ста́ро, хто тепѣрь ви́рит, нехто́, то́лько ска́жут: ты́ не **робѣтывала** навеку́. Фсѣ беспо́лезно. Уш мы́-то про́жыли, добра́-то не ви́дали, а худа, дак **нахлѣба́лись**. Подѣи́ бы́ло мя́со, подѣи́ бы́ло мо́локо.*

МИВ. *Это единоли́чно бы́ло ошѣо́, мя́со да мо́локо **подаѣи**. Де́ржыш коро́ву, скоти́нку, мя́со **подаѣи**, де́ржыш ку́роцьку – яѣця **подаѣи**.*

ММВ. *Пошто́, Ири́на, единоли́цно-то? Ф колхо́зе **тереби́-**ли-то **фсе́!***

МИВ. *Ф колхо́зе ра́зе-то **ужо́?** А, да-да́! Э́то с колхо́зьникоф **фсе дра́ли.***

ММВ. ***Недосу́г** бы́ло ницево́ самими́-то **ийсь.** Шэ́рьсь **подай́**, как скотину́ дэ́ржыши, **шэ́рьсь, о́фци.** С ове́ць **шэ́рьсь дра́ли**, не по́вирят, дак ф хлэф́ ходят, шо ты́ не сказа́ла, **скра́ла** о́фцю, **ма́ло шэ́рьсь набо́жыли.***

МИВ. *Надо́ **фсе́** спо́мнить, да **фсе́ спопоря́доч^чку**, веть та́к на́до запи́сывать-то, **до́брым-то лю́дям.** Вить они́ жо ф кни́гу запи́сывают. Потом́ я, зна́ **ч^чит**, с оборо́нных-то прии́л^ла, ми́ня на **лесоза́готофку.** Зимой́ на лесоза́готофку, весна́ – на **сп^ла́ве.** Да но́рму вы́пол^лни. Де́фки руби́ли, мы зь де́фкой с одной́ руби́ли. Не вы́пол^лнила но́рма – не уби́л^ла врага́, зна́**ч^чит**, в войну́, ты́ врага́ се́дьни не уби́л^ла, но́рму не вы́пол^лнил^ла. Не поде́ш из ле́су, не пропусkáют. Ноч^чёва́л^ла в ле́су, ноч^чёва́л^ла оди́н рас у ко́стра, но́рму не мо́гли вы́пол^лнить, потому́ што **карто́вину** одну́ наполо́ам сыйели́ на обе́т, и **фсе́.** Одну́ карто́вину испе́кём да сыйели́, дак кака́я от на́с но́рма-та, у на́с и **си́л^лы** не́т. Потом́ привезы́ли кобы́л^лу, кобы́л^ла но́гу **из^лома́л^ла**, ну, кобы́л^лу-то мы́ пожа́рили, **го́шать**, мя́кка бы́л^ла. Кто ско́ко хоте́w, то́т и отрубáй, кобы́л^лу жа́рили, вари́ли и йели́. Я с оборо́нных-то пои́л^ла, уш и́нвали́дность да́ли. А ф со́рок восьмо́м году́ я уйё́ха^лл^ла ф Северодви́нск и сеч^чя́с с со́рок восьмо́во и жы́ву **фсе́** ф Северодви́нске, суда́ прие́жжаю́, во́т (сестра) **беспомо́ишной** ч^челове́к, помога́ю. Пёньсию́ **ужэ́** я та́м зарабо́тал^ла, ну и э́ту то́жэ, во́пи́зм, ту́т кол^лхо́зну **присч^чита́ли**, вои́енны́э го́ды **присч^чита́ли.** Я ф кому́не бы́л^ла **мале́нько**, бы́л^ла сра́зу-то, пе́рва́я кому́на бы́л^ла, потом́ колхо́с. Опи́ый сто́у^о **бый́**, кому́на по́строэно́ бы́ло **двухэта́шка**, кото́ры **ужэ́** поселе́ны бы́ли, коридо́р. Говоря́т, **фсе́** опи́о бу́де́т, и жо́на опи́шая, я сео́дьня к то́й, заф́тро з друго́й. Столо́ва́я бы́л^ла по́стро́ена за реко́й вод зьде́сь на горе́. Даг **жы́ть-то не́как** на́м тепе́рь, здо́ровья́ не́т, **фсе́** угробо́лэно. А веть **фсе́** доро́го тепе́рь. На́м пёньси́и-то не та́к хвата́ет. На́до и **дро́вецъ** купи́ть, и огоро́дик у на́с **овали́тсе** ве́сь, а **фсе́** веть на́до **горо́дитъ**, **фсе́** де́нэшки. А де́нэшки-то не **бо́льно** беру́т, на́до буты́л^лка, бы́л^ло вре́мэ, **фсе́** за буты́л^лка.*

ММВ. *Я бо́льшэ́ при́няла́. Ма́ть ме́ня ро́дила в ле́су, в ле́су. Оте́ць зьде́лаw коро́боцку́ (для́ младенца́), да та́к и сенокос́,*

да не ходи́ домой-ту, вот так. Мать роди́ла, оста́вий отець на посьте́ле, ушо́у на́ семь годо́ф, воева́ть-то. На́с пяте́ро. Ну вот, я **подня́лсь** двена́дцети годо́ф, меня́ **уго́нили** в ле́с, э́то мы́ йединоли́чно-то.

МИВ. Она́ поморо́зил^а а ру́ки и но́ги, в **леда́нку**-ту, тогда́ веть.

ММВ. Э́то мы́ единоли́чно: хоть ло́шадь гоне́ть бу́деш. А ло́шадь-то я управле́ть-то не мо́глá. А потом **подня́лсь** (подросла), меня́ в ле́с, на́ педь годо́ф в лесу́ **роби́ла**. Не дава́ли до́ма жы́ть. Ма́дь больна́я, оста́вят на посьте́ле **ма́терь**. А веть у меня́ не́т нико́во дите́й, дак-то коро́ву **сусе́ду** отве́дут, а сусе́тка т́ри хозяйства **роби́т**, а э́тих в ле́с, весно́й на **спла́ф**, на **вы́гонку**. На поро́мы... сошлю́т, на **рубеш** (рубку́ дров) отпра́вят.

МИВ. А ты́ не уч^{и́}л^а ась ф шко́ле-то. Она́ веть негра́мотна.

ММВ. Я веть не уч^{и́}л^а ниско́лько.

МИВ. Ф шко́ле-то **не́как** уч^{и́}щ^иця, до́ма на́до. Оте́ць-то меня́ не отпра́ска́л^а – **фсе́ уч^{и́}тельшы́** бу́дете, э́-э!

ММВ. А ф ко́лхо́зе зима́ и осень, весна́ за плу́гом, не отпра́ска́ли никуды́. И держа́ла **фсе́ коро́вушку**, а коро́вушка така́, наношу́ то́ко но́чью, а на дворе́ пото́м ... не дава́ли, в ле́с не **погонíли**, на скот^ьней дво́р. Два́цять два́ го́да коро́ф корьми́ла, дои́ла. Пастуха́ми са́ми, дежу́рства са́ми, кормо́ф са́ми.

МИВ. Ты́ роскажы́-ка сеч^{и́}яс **по-хоро́шэму**, ка́к ты́ на скот^ьнем дворе́ робота́л^а. Двена́цать коро́ф бы́л^о у тебя́, ты́ роскажы́, и **фсе́** подои́ть на́до само́й, ко́рму заве́ст^и само́й, воды́ наноси́ть само́й, **фсе́ са́ми**.

ММВ. Са́ми коро́ф пасьли́, ле́том пасьли́ са́ми, ни́кто не́ бы́л. До́ма коро́ва бы́ла, поро́сенок, теле́нок. Домой-ту, на́до до́ма **упра́вить**, а я не могу́ **управле́ть-то**, я за ця́шкой ця́я усну́, **управле́ть** нико́во-то не́ было. А упра́влюсь, опе́ть на це́лой де́нь, опе́ть на це́лой де́нь. А покоси́ш де́, поноси́ш снопо́ф, дока́жут, свезу́т с **пови́ти**, **синьце́**-то. А весно́й-то, ма́рт да апрель по́ полю бе́гайош, не́т ли – **стожа́рик** стои́т дак, сне́г-от с цело́века, **вы́порхайош**, со́ломки-то **добыйе́ссе** (доста-нешь с усили́ем) да о́пять **запо́рхайеш**. За петь кило́metroф на **цйо́нках**. Ой, мы́ и пому́чили́сь с **коро́ушкой**, ой-ой! Пото́м в ле́с-от уго́нят, на́с домой-то не отпра́ска́ют, весно́й-то, эши́о ра́нно домой, а ру́чья-то **порозбежа́лись** (разли́лись), по́пась-

то не мо́жом, ко́ней **пра́вим**, а са́ми **пеи** иде́м зза́ди, домо́й попа́сь не мо́жом. Приду́, узна́ют, што ты **вы́шла** из ле́су, опе́ть угóнят, ноцева́ть не даду́т, о́пять **погоніли** в ле́с – она́ так из ле́су **вы́шла**, дока́жут. А пото́м хлѣп **наросьтѣт**, у нас ф колхозе о́чень мно́го хлѣба убира́ли. Поля́ – **зоро́д** од зорóда. Дѣнь на́ поле **рòбим**, а но́ць мо́лотим, днѣм о́пять на́ полѣ. А эш^то лёно́г даду́т, на́до йово́ посла́ть, вы́рвать, посла́ть, на́до **изомѣть**, на́до де́сеть **десяткóф отрепа́ть**, о́т сидіи **треплѣи** сю но́ць. Фсе но́ци **трѣпа́ли**. Де́сеть **десяткóф** дава́ли, поді **ку́клу** зьде́лай, зда́й.

МИВ. Во́т кака́я жьсы́ на́ша прошла́ бы!а, не да́й бох. Я вот се́чя́с говорю́ – ли́ж бы войны́ не́ бы!о, но мы́ сичя́с л^тучше́ жьывѣ́м, чем ра́нше́.

ММВ. Я ду́мала – неужо́ли я доживу́, што мене́ не погóнят никуды́! На дворе́-то (скотном) **кипяті́лки** не́т, **эво** как ході́ла – приде́м на двóр-от, дак на́до, твоёй дежурсво, фсе́м коро́вам **заварі́ть**, а заварі́ть-то ка́к – **луци́нина** в зубу́! Уйдѣи – **свѣт-от пѣхнуу́**, до́ма на́до пе́ць истопі́ть, коро́ва **угóить** (обеспечить уходом). Хо́ть не в ле́су. Во́т я што́ **раде́ла** (радовалась) – о́дна робóта. Упрáвиссе на скотѣ, да два́ синоко́са **выста́вля́ли** мы́, се́на две́ **пóжни**, о́й, се́на **наста́вим** – на то́м конце́ **зорóт** и на друго́м конце́ **зорóт**. А дежурство-то на дворе́, **морозі́на-та**. **Дрòвецъ** привезу́т пилі́ть, на́дъ роспилі́ть, во́з ве́дь на́дъ роспилі́ть о́дно́й. Уйдѣи на вѣзь де́нь, дежурсво тако́йе. Де́фки, **вы́ збуді́те** мене́-то, што́бы мнѣ-то не проспáть, за поле-то бежа́ть, ко скóтьнему-то двору́, дежурсво моё́ сево́дьне. О́й-о́й-о́й, не дай бо́х кому́ му́щиця, как мы́ му́щились!

О современных нравах

ММВ. Ра́нше́ мы́ веть в ле́су воуко́ф, мидьві́дей бойѣлись, а се́чя́с веть це́ловѣ́ка стрі́тити бо́йся. Видіши мужько́ф – бо́йся. Ра́нше́ не́ бы́ло – **закресьтѣт дьверци** (приставят палку в знак того, что хозяев нет дома) и пошлі́, а тепѣрь веть ника́кой замо́к **не дѣржы́т** (не является препятствием). Пириті́лят да **бу́де** око́шко вы́ставят. Оста́фь, дак к це́му приидѣи, фсе́ **наруша́т**. Око́шко **вы́ломат**. **Огоро́ци** фсе **пóты**, открьі́то фсе́ бы́ло. Мы́ ра́нше́ **закресьтѣ́м**, никогó не бойѣлись. О́й, це́ловѣ́к ыде́т в ле́су дак – а тепѣре́ бо́йся, ош^то он иде́т, дак убега́й.

Комментарий к тексту

В фонетике идиолекта ММВ представлены все исконные черты данного говора: полное оканье, [и] на месте старого “ять” – *мидвѣидей, стрѣтить*, и [е] в соответствии с /а/ под ударением между мягкими согласными – *бойѣлисъ, управлѣтъ*, вокализм 1-ого предударного слога после мягкого согласного: перед твердым согласным фонемы /о/ – [о, е], /е/ – [е], /а/ – [а], перед мягким согласным фонемы /о/ и /а/ – [е], /е/ – [и], заударное ёканье.

В системе консонантизма также хорошо сохраняются исконные черты южного ареала архангельских говоров: последовательное мягкое цоканье, невелияризованная твердая боковая фонема /л/, в позиции перед согласным и на конце слова возможна ее реализация в неслоговом гласном, качество которого обнаруживает зависимость от предшествующего гласного – *пѣхнуѹ, оставиѹ, ушбѹ^о*, или в более консонантном [w] – *зѣдѣлаw, нѣ бѣw*, в соответствии этимологическим /ш’ч’/– твердое сочетание [ш^т] с коротким смычным элементом – *зи^тб*, упрощение группы [ст], [с’т’] в конце слова или перед твердым согласным – *понас’, жыс’, йис’*.

Из типичных для говора диалектных грамматических особенностей, встретившихся в тексте, отметим форму *на посьтѣле* как результат влияния 1-ого склонения на 3-е, вариантные стяженных и нестяженных форм прилагательных и глаголов – *про старо, нѣлы* (открытые), *нарушат, вѣломат* и *бѣгайош, опѣрхайош*, глагольную форму прошедшего времени *робатывала* с семантикой отрицания повторяемости действия в прошлом – *не робатывала наведу*.

Характерно употребление предложений с предикатом, выраженный кратким страдательным причастием в именной части.

В речи младшей сестры, МИВ, давно живущей Северодвинске, наблюдаются деформация или утрата ряда исконных для говора черт. При сохранении полного оканья и заударного ёканья, в первом предударном слоге после мягкого согласного преобладает [е] и перед твердым и перед мягким согласным (кроме *снята, нач’ял’ась* и *ноч’човал’а, жонá*). Не отмечена мена [а] – [е] и [е] – [и] в слоге под ударением между мягкими согласными. Из особенностей консонантизма отметим разрушение мягкого цоканья: произношение в соответствии с /ч/ – мягкого [ч’и] (отмечены единичные случаи [ц’]), в соот-

ветствии с /ц/ – мягкого [ц’]. Твердая боковая фонема представлена зубным звуком с малой степенью веларизации [l^п], на слух – средним между [л] и [л], чередование с неслоговым звуком на конце слова и пред согласным представлено непоследовательно: *сто́у^о бы́й, овалі́ўсе*, твердые долгие шипящие [шш] и [жж] – *прі́еѣжжа́ю, о́пшая*.

Наряду со стяженными формами прилагательных и глаголов употребляются формы нестяженные с возможностью утраты интервокального /j/ и упереднения ряда последующего гласного – *войё́нныэ, стра́шная, кол^лхо́зну, дома́шняя, кака́й, больна́й, сто^лова́й*. Представлена единичная фиксация старой формы плюсквамперфекта – *бы^ла́ прои^ла*.

В синтаксисе следует отметить форму им. падежа при обозначении прямого объекта – *выпол^лни^ла*. Устойчивой чертой диалектного синтаксиса является употребление информантом предложений с предикатом, выраженным кратким страдательным причастием в именной части – *постро́эно бы́ло двухэта́шка; кото́ры ужэ́ поселе́ны бы́ли; столова́й бы^ла́ постро́ена; здоро́вья не́т, фсе́ угробо́лено*.

Лексические особенности речи информантов выделены в тексте полужирным шрифтом. Можно видеть большую насыщенность речи ММВ как собственно диалектными словами (*рубѣж, угóить, закресті́ть, зарóд, стожа́р* и др.), так и диалектными вариантами общерусских слов (*лучі́нина, огордо́ец, подáть, радéть, збуді́ть, дрóвца, сенцо́* и др.). В речи МИР отмечены преимущественно варианты общерусских слов (*изломáть, картóвина*) и просторечные слова (*лесозáготовка, малёнько, бо́льно*). По-видимому, это объясняется не столько незнанием диалектных слов, сколько их меньшей употребительностью, а также явным самоконтролем, объясняемым присутствием малоознакомых городских людей. Можно думать, что лексические различия речи ММВ и МИВ сглаживаются при их общении в привычной обстановке.

Направление беседы задает младшая сестра. Она считает, что все следует рассказывать *спооря́дочку*, старается не отклоняться от темы, понижая эмоциональный тонус рассказа сестры о тяжелой жизни, подорвавшей ее здоровье. Это сказывается на структуре текста беседы, логически выдержанной. Разговор представляет изложением фактов с минимумом их

эмоциональной оценки в виде восклицания – *Ой-ой-ой, не дай бо́х кому́ му́щия, как мы́ му́щились!*

2. **Наталя Федоровна Жаворонкова**, 1900 г. рожд., неграмотная, из деревни никуда не выезжала (ЖНФ).

Рассказ о соседке

*Это то́лько сын хоро́шой, а она́-то – ой, бутъ она́ про́клята! Созва́ла мойово́ сына дрова́ коло́ть, она́ – ветъ сын с ией не жывёт, одна́ жывёт. Вот перёт, а э́дак кúхня, везъ до́м испóртила, жывёт на кúхне. С сыном, со снохо́й нёт совету́ и фсё, дёру́ще, не **росхóт**, и фсё. Ну вот, **созва́ла** дроф коло́ть, па́рень ушо́в дро́ф коло́ть. Дрова́ ста́рые, **худы́йе**. Она́ скупая́, злая́, никто́ ией не **срóбит**, она́ э́столько́ никому́ не да́с. Ну вот, он пришо́в коло́ть. А он **тогó-то днья́** пьяной б́ыв. Он сказа́в: опохмель ты миня́, я **тожнó** уш коло́ть пойду́. – Ой, какой, ишио́ ницёво́ не поколо́в, а опохмель! Да **насóпся** (на-жрался), да не ко́лет ницёво! Да рúгани, да бра́ни! Я гва: ты **пошто́** пьяницъ зовёи? Ни зва́ла бы пьяницъ! Вот кака́я она́!*

*Хоро́ших матерей фсё, **мэзанька**, беру́т, а **шалей** (шалъных) никому́ не на́до. Оне́ со стариком-то жы́ли как ко́шка да соба́ка. Стари́к-от у ийе́ уш уходи́в ско́лько ра́с, жони́все да други́м робя́т **нарóбив**. О, ми́лая моя́, фсё хороши́! Я, сла́ва тебе́ у́споди, фсё в одно́м ми́сьте жы́ву! Она́-то – ой! А по́сьле эво́ ф тюрьму́ посади́ли. Он от ийó ветъ уйёхав и друго́й ба́бе брю́хо **срóбив**. Он ить з друго́й жони́все, на Ийи́дму уйёхав, де́фку **срóбив**, де́фка фся́ в йово́ была́ и к йому́ пришла́. Ой, **этта** (здесь) **было**, ой-ой-ой! Торгова́в это, **жы́в** (работал) ф сельне́, **заворováв**се, да ф тюрьму́ и посади́ли. А она́ ф тюрьму́ к йему́ прии́ехала, ис тюрьмы́ йово́ **вы́пусътила**. А на заво́де-то **жы́в** (работал), дак, ви́диши, до́м постро́ив, з заво́ду-то наноси́в, дак **повдэ́ла** (легко) **ци́фкать-то**! А на́м, **мэзонька**, ни́кто ницё́ не да́с, а у ни́х маши́ны бы́ли ихныи, што́ на́до, привезу́т, дро́ф навезу́т. А на́м-то ить дро́ф па́вки не привезу́т, привезу́т, дак заплати́. А она́-то не **пла́цивала**. А ийей дак фсё **да́ром**!*

*То́ко не говори́ (соседке)! Скаат: ба́нка цево **ба́ла**? – Ба́нка тебя́ хва́лит. Ра́ди бо́га, не говори́, ты́-то уйи́дёи!*

*Ой-ой-ой, скупая́, ой! Даг до тово́ скупая́, ой! То́ко не говори́ ра́ди бо́га, нет, нет, нет! А ийей-то дак **пода́й**! Да́к принесла́ ма́сло, на́те, гъ́т, ма́сло **изгорця́йет** ф холоди́льнике. А дро́жжы́ бы́ли куплены́ **э́во** в магази́не, дъ́к она́ гъ́т: **понеси́***

и дрóжжы, а то, гьт, и **вóнько** бóдет. **Севóгода** хлѣб дóрог да молоко дóрого, и не взяла. А я грю: дьг берѣ, у мяя двѣ **козлѣхи**, дак я тибѣ – ходь две **лѣтры** носѣ! Дѣвок-то она заморѣла **цѣисто** (совсем). Ну-ко, што молоко **лѣтра** дѣфкам? Сѣпу она не варѣла, а што **картóфь**-ту, не хоцют так-то ѣсь. Масьлиця принесла, одѣн раз десятоцек ѣѣиць, они **нарáз** десяток-от ѣѣли, а тут цѣй согрѣют, дак што, они **нагоló** без питательных продуктов) ѣидѣт.

Фсѣ **худѣх** **кóрмит** поросѣт, ни бѣваѣют. А **лонѣ** (в прошлом году) принесла поросѣнка эта дурная ѣѣй, дьк я пришла, она: ну-ко посади хоть на стóв, шобѣ жьѣв (жил) поросѣнок-от. Я грю: у тебѣ не **вѣпрѣк**, а **свѣшка**, а у свѣшки **эка кѣла** ф пупѣ-ту, да **грѣжа** у ѣѣ-ту. Да цѣоть не здóхла. Дак дѣфки-то **лонѣ** бѣли, дьк с ѣѣ **мѣку** **мѣцили**, на ѣлицю вѣведут, дьк ницѣво не ѣѣс...

Комментарий к тексту

В речи ЖНФ представлены основные архаические черты говора, описанные выше: полное оканье, [и] на месте старого “ять” перед мягким согласным (*согрѣют, мѣсьте, уѣидѣи*), мягкое цоканье, невелиризованная фонема /л/, упрощение группы [ст], [с’т’] в конце слова (*не ѣѣс*). От идиолекта ММВ ее отличает более последовательно реализуемые предупредительное ёканье (*ѣовó, дѣрѣцѣя, ницѣво*), а также чередование [л/в] в позиции конца слова и перед согласным независимо ни от каких дополнительных условий. Отмечен один случай отхода от мягкого цоканья – *цѣисто*.

Рассказ о соседке содержит ее резко негативную характеристику. Соседка обвиняется в неуживчивости, скупости, в вину ей ставятся также незаслуженно лучшие, чем у ЖНФ, условия жизни.

Структуру текста определяет доминирующий эмоциональный настрой информантки. Текст насыщен яркими диалектными словами (они выделены полужирным шрифтом), он перемежается риторическими вопросами – *Ну-ко, што молоко лѣтра дѣфкам?* и восклицаниями – *Оѣ-оѣ-оѣ, скупѣя, оѣ! Даг до тово скупѣя, оѣ! Вот какѣя она!* Общая логика повествования часто нарушается вставками типа *Она-то – оѣ, быть она прóклята!*, отдельные сюжеты перемежаются и перетекают друг в друга. Объединяет их доминирующая тема – стойкая неприязнь к соседке. Желание высказаться сочетается с опасе-

нием огласки – *Ради бога, не говори, ты-то уйдёшь!* В целом информантка не испытывает стеснения перед малознакомым человеком и ведёт себя естественно и непринужденно.

3. **Шабанова Клавдия Кузьминична**, 1930 г. рожд., образование высшее педагогическое, всю жизнь прожила в с. Строевском, до пенсии преподавала биологию и географию в местной школе. Владеет некоторыми приемами народной медицины.

О народной медицине

Обертывание ольховым листом

*Принесли́ листь, на пелёнку **нак'али**, парнишка пол'обжыли, свёрху листьом фсевó **зак'али**, фсевó **задé'али**, в одеяло и в **зынку** – кач'ять. Я кач'яла-то сидé'а. **Невелик** был, шио́ году не́ был'о йему́. В зынке он́ этой два ч'яса он то́лько мо́к вы́терпеть, потóм **заря́фкай**, **заря́фкай**. Я грю: ну, **хвátит**, два ч'яса. Дак мнóго ли **рас'**? Два рáза мы то́лько и дé'али. Только два рáза. Фсё, никак'их бóльшэ не́ был'о осл'ожнэний, воспалэний, нич'евó апсолóтно, вóт ы фсё. Я вот в этот **рас** вон **Мишэ** говорю́: давай, пáрень бóдэ́т листь нос'ить этот листь, дак я тебе́ бóду прик'áдывать на шэю да и вездэ дак, дак он не хоч'ёт, он нéсколько раз зьдéлай, а тепёр он не хоч'ет этóва, мужы́к-то у миня. [– А почему] – А такóй психóванный, не хоч'ет.*

О лечении массажем

*Я йему́ **массаи** подé'а'а, дак у нево́ запу́ш'ено ч'ереш ч'юр. А у нево́ сеч'яс вот этот шэ́йной радикулит сеч'яс **крéпкой**, **большой**. Этот вить шэ́йный радикулит, он фсём завéдуэт, это не да́й бóх, апсолóтно фсёми óрганами. Это сáмай **большай болéсть** ч'еловéческой, сáмай **большай**, да.*

*Я тут как-то одной жэ́ни'ыны с мёсяць, навёрно, **массаи** дé'а'а. У нейó такóй **зáпуск** был, она́ ужэ́ йедвá ход'и'а, фсё больни́ци прои'а, и то́у-то вить нёт. Йёсли запу́ш'эно, нáдо óчень дóу'го дéлать, а не запу́ш'эно, даг б'ыстро, вот.*

О больной подруге

*Ход'и'а **навéдыва'а** подругу дéца. Кóсьти **избáливают**. Пришю́, она́ **гряну'а** (упала), пá'а, рука́ разб'ита. Не дайóт **допронуть**. А так-то она́ **пойедá'а** (ела понемногу). И стоя́ть не мóжот. Кóсьти **изболéли**. Нóги **фся́ко скув'ркайт**, **нестою́чая** был'а.*

- *Дак ты́ уж **бۇде** свези́ меня́ здáй кудá.*
 - *Я бۇду **нажывáть** ч^ел^овэ́ка (для ухада за больной).*

О поездке в Москву

*Кáг збáкал^о! Я как **фнáлил^а** тудá л^бом сво́им, тóлько стрункал^о! У кóл^окóл^а э́това (царь-колокола) **дыровáтова** б́ли.*

Комментарий к тексту

В идиолекте ШКК представлено без каких-либо отклонений полное оканье, в позиции первого предупредного слога после мягкого согласного преобладание [е] в соответствии с гласными фонемами неверхнего подъема. Не отмечена мена [а] – [е] и [е] – [и] под ударением между мягкими согласными.

Различение аффрикат сложилось на базе отхода от мягкого цоканья: [ц^ч] на месте этимологического [ч^ч] – *ч^чясá, не хоч^чёт, кач^чяла* и [ц^ч] на месте этимологического [ц^ч] – *мэсьяць, больнiци.*

Твердая боковая фонема /л/ реализуется зубным звуком [л^л] с очень малой степенью веляризации. В позиции конца слова и перед согласным твердая боковая фонема может быть представлена неслоговым звуком, качество которого обнаруживает зависимость от предшествующего гласного: *дóу^ого, тóу^оку-то, пришóу^о, заряфкай.*

В соответствии с этимологическим /ш^ч/ отмечено сочетание твердого щелевого с очень коротким аффрикативным элементом – *зпуш^чэно, жэниш^чыны*, а также твердое [шш] – *шшó.* В записях речи информанта, не представленных в данной статье, была выявлена зависимость согласного от положения слова во фразе: в сильной фразовой позиции произносится [шш], [жж], в слабой – сочетания щелевого и смычного элементов: *Свáриш^чыки шшытóм заш^чыш^чáют себя. Иш^чы б́йстрó! Ты пошшшы́. Кутья́ – э́то прóсто горóх такой, што оч^чиш^чтон. Никакáя кожурá не оч^чишшона! Он не обйёжжэной, нхтó не йёжживал. На э́том пойё жэяй!*

Из грамматических особенностей обращают на себя внимание нестяженные формы прилагательных с утратой интервокального /j/ и упреждением ряда последующего гласного – *сáмай большáй, ч^человéческой.*

Тексты, в которых речь идет о приемах лечения, имеют исключительно информативный характер. С повествовательным регистром речи соотносятся книжные слова и обороты, используемы информантом – *Фсё, никакiх бóльшэ нé*

бы¹о ос¹оженений, воспалений, нич^{ево} апсолотно. Этот вить шэйный радикулит, он фсэм заведуэт, это не дай бох, апсолотно фсэми органами.

В более эмоциональном рассказе о больной подруге уже нет книжных оборотов, употреблены собственно диалектные номинации ее болезненного состояния. Очень эмоционально, с использованием звукоподражательных глаголов², описывается поездка ШКК в Москву, связанная с курьезным случаем – в метро информантка ударилась лбом о стеклянную дверь: *Я как фняли¹а тудá 1^бом своим, удар был такой силы, что как збьяка¹о; тóлько струнка¹о!* Царь-колокол, артефакт культурной и исторической ценности, в экспрессивно окрашенном тексте определяется разговорно-обиходным словом *дырватой*.

Экспрессивная окраска речи ШКК достигается, в частности, употреблением образных языковых средств. Например, в записях имеются ее оценочные высказывания о крупном, полном человеке, основанные на метафоре: *Такáя вот копнá бы¹á, не такóэ вот, што розвезлó, а сильная. Онá за какийе-то двé недéли такáя корéта стá¹а. Такáя тóмба баба. Ничево́, экая баржá. Такáя пýшэчка. Онá йему́ подмышки, а он такáя тучá ходит.*

Идиолект ШКК сложился под влиянием двух основных факторов: это укорененность черт местного говора, который усвоен ею с детства и в окружении которого она постоянно находится, и образованность, дающая возможность варьировать речевые средства, прежде всего лексические, в зависимости от коммуникативной ситуации и темы беседы.

* * *

Таким образом, в речи типичных представителей архаического слоя говора ММВ и ЖНФ сохраняются все его основные черты. В речи МИВ и ШКК, идиолекты которых подверглись определенным изменениям, наиболее яркие диалектные явления утрачены или сглажены. В большей степени эти изменения касаются фонетики и грамматики. Насыщенность их речи диалектными словами сильно зависит от коммуникативной ситуации. Можно отметить хорошую сохранность лексики обиходно-разговорного характера. Наиболее ярко это проявляется в речи

² Использование звукоподражаний – это одно из проявлений “общего принципа изобразительности диалектного повествования” [3, 398].

ШКК. В целом, речь МИВ и ШКК в условиях нестандартного общения соответствует современному понятию региолекта³.

Переход МИВ и ШКК от мягкого цоканья к различению аффрикат в виде [ч^ц] и [ц^ч] осуществлялся, вероятно, под влиянием городской среды, радио, телевидения, причем для информантов важен сам факт различения, а диалектность аллофонов ими не осознается. Такие явления, как [л^л] в соответствии с твердой боковой фонемой, варьирование ее аллофонов в позиции конца слова и перед согласным, варьирование аллофонов в соответствии с этимологической фонемой /ш'ч'/ и некоторые другие, по-видимому, являются результатом внутренней эволюции диалектной системы.

1. Гак В.Г. Языковые преобразования. М. 1998.

2. Герд А.С. Введение в этнолингвистику. М. 2005.

3. Гольдин В.Е., Крючкова О.Ю. Текст и знание в диалектной коммуникации // Материалы и исследования по русской диалектологии. Кн. 3 (9). М. 2008.

4. Коготкова Т.С. Заметки об изучении лексики в индивидуальной речи диалектоносителя (по материалам современных областных словарей) // Русские говоры. М. 1975.

АОС

Архангельский областной словарь. Вып. 1. М. 1980.

VARIATION AS A REFLECTION OF THE RUSSIAN DIALECTS EVOLUTION

The paper presents some observations concerning evolution of the Northern Russian dialect in modern conditions of its functioning. Idiolect variation is found out on the material of transcriptions of audio recordings of conversations with informants belonging to different strata. On this basis the common language variation index in the dialect can be determined.

Key words: variation, Northern Russian dialect, idiolect.

---

³ “Региолект – это особая форма устной речи, в которой уже утрачены многие архаические черты диалекта, развились новые особенности... Таким образом, на смену старым крестьянским диалектам приходит не стандартный литературный язык, а новые формы разговорной речи. Диалекты не умирают, а трансформируются в региолекты” [2, 22].

НИКОЛАЕВ Сергей Львович,
ТОЛСТАЯ Марфа Никитична
(Москва, Россия)

Рефлексы праславянских гласных под ударением в украинском говоре с. Убля в Восточной Словакии (по записям 2014 г.)

Село Убля расположено на востоке Словакии, на границе с Закарпатской обл. Украины, в 5 км от райцентра Великий Березный. Село известно с XIV века (первое упоминание о нем (в форме *Oblya*) содержится в грамоте венгерского короля Людовита I Великого 1343 г. [11, 25]). На конец 2014 г. в Убле проживало 794 человека (в 2010 г. – 826). В селе есть грекокатолическая и православная церкви. По переписи 2001 г. в Убле насчитывалось 294 православных, 363 грекокатолика, 38 римокатоликов, и 180 человек определили себя иначе. Как словаки записались 532 человека, как русины – 190, как украинцы – 121, и еще по несколько человек цыган, чехов и венгров. В местной школе, куда ходят и дети из 6 окрестных деревень, сейчас учится всего 79 человек (в 2010 г. их было 137); преподавание ведется на словацком языке, украинский язык и литература преподаются факультативно (до начала 90-х годов это был обязательный предмет). В селе есть клуб, библиотека. Существует и активно действует местный фольклорный ансамбль. В 2010 г. местные уроженцы А. Чаваргова и Ю. Гузей издали книгу об истории, традициях и современной жизни Убли, содержащую в том числе диалектные рассказы местных жителей [11]. По данным этого издания, демография Убли и окрестных сел в последние годы меняется, население стареет, в год рождается всего 2–3 ребенка. Население Ублянской долины стало сокращаться еще в 80-е годы и особенно после того, как в 1990 г. закрылось государственное сельскохозяйственное предприятие, на котором трудились 200 человек. Из-за экономических проблем многие уезжают в экономически развитые районы Словакии, в Европу и Америку.

Говор Убли имеет ряд черт, сближающих его с ужанскими закарпатскими говорами: окончание прилагательных ср. р. *-oj*, звонкое сандхи, употребление частицы *lem*, ударение на первом слоге в двусложных полногласных основах со старым акутом:

hórux, pórux, mórux. Особенностью говора является “пониженное” ([ʊ ... ɔ]) произношение рефлексов *и, *ѳ в целом ряде корневых и служебных морфем под ударением и в ауслауте.

Ублянский говор конца XIX века был описан О. Броком [1]; в 60-е годы XX в. в Убле работал О. Лешка, опубликовавший затем монографическое описание говора [12] и диалектные тексты с кратким описанием фонологии [3, 3–11, 245–268]. В 2014 г. во время краткого (2 дня) посещения Убли М.М. Валенцовой и М.Н. Толстой (Институт славяноведения РАН) совместно с П. Женьюхом и К. Женьюховой (Институт славистики Словацкой АН) удалось записать на цифровой диктофон около 12 часов диалектных текстов, а также материалы по акцентуации производных слов мужского рода.

Материалом для настоящей работы служат около 3600 аудиофайлов отдельных словоформ, произнесенных как изолированно, так и в потоке речи¹, которые были нарезаны из исходных аудиозаписей. Транскрипции и реконструкции принадлежат С.Л. Николаеву. Формы приводятся в упрощенной фонетико-фонологической орфографии, в которой основное внимание уделено подударным гласным. О значении большинства транскрипционных знаков для гласных см. [4, 107]. В настоящей статье для аллофонов задне-средней фонемы /ы/ используются знаки: [ы] – задне-средний или задний гласный верхнего подъема; [ʉ] – задне-средний или задний гласный верхне-среднего подъема; [з] – задне-средний или задний гласный средне-верхнего подъема.

В настоящей статье мы ограничиваемся анализом рефлексов праславянских гласных под ударением в незаимствованных словах и служебных морфемах. Заимствованные основы приводятся только при демонстрации регулярных суффиксов и окончаний. Фонологическая интерпретация ряда рефлексов затруднительна, особенно когда речь идет о множественных рефлексах: праслав. *i > [ié] ~ [ié] ~ [é] ~ [í], праслав. *y > [úǫ] ~ [úǫ] ~ [ú] ~ [ы] ~ [з] и т. п.² При этом недостаток материала в ряде

¹ Основным нашим информантом была Анна Голубова, 1953 г. р. (далее – АГ; в возрасте 17 лет она была одним из информантов О. Лешки). Ряд форм принадлежит Анне Лесовой, 1937 г. р. (АЛ). Ниже формы, принадлежащие АГ, специально не обозначаются; помета АЛ относится к непосредственно следующей форме. Выражаем нашим информантам и словацким коллегам искреннюю благодарность.

² Широкая вариативность аллофонов ряда гласных фонем и ранее

случаев не позволяет прийти к окончательной фонологической интерпретации. Поэтому мы приводим в качестве основных рефлексов праславянских гласных аллофоны гласных фонем, а их предварительная фонемная интерпретация дается в скобках. Предположительный состав гласных фонем см. в табл. 1 (в скобках приведены подударные аллофоны). Основные аллофоны, по нашему мнению распределенные по позициям или находящиеся в свободном варьировании, даются через тильду (~).

Как и в других закарпатских говорах³, в убянском говоре действуют смешанные фонологическо-морфонологические правила “повышения” фонем /ε/, /ɔ/ – табл. 3. Эти фонемы чередуются с “повышенными” парами /ε̃/, /ɔ̃/ соответственно. Достаточно сложная система позиционного повышения гласных в убянском говоре была описана О. Броком [1, 38–49] и О. Лешкой [12, 43–66; 3, 254–258]; см. также разбор этих описаний [10, 116–120]. Кроме позиций, общих для обеих фонем (перед мягкими согласными, фонемами /i/ и /e/ и т. д.), фонема /ɔ/ повышается перед таутосиллабическим w и, как правило, перед /u/, /ʊ/, /o/ в последующем слоге.

Ниже позиции, в которых происходит “повышение” фонем /ε/, /ɔ/, будут называться *позициями повышения*, а те, в которых не происходит “повышение” фонем /ε/, /ɔ/ (позиция перед твердым согласным при отсутствии далее в словоформе мягких согласных, в ауслауте и т. д.), будут называться *нейтральными*.

Особенностью убянского говора в его варианте, записанном от наших информантов, является пока не находящее объяснения дробление праслав. гласных *i, *ě, *u, *o, имеющих верхние и верхне-средние рефлекссы. Верхние и верхне-средние рефлекссы (табл. 2) отмечены перед твердыми согласными и в ауслауте. Их словарное распределение пока не имеет объяснения. В ряде случаев в ауслауте наблюдаются колебания между “верхними” и “верхне-средними” рефлекссами. При этом имеется ряд окончаний со стабильными “верхними” рефлекссами. В корнях колебания между “верхними” и “верхне-средними” рефлекссами редки. Нисходящие дифтоги ([iɛ̃], [uɔ̃] ~ [iɛ̃], [uɔ̃] и т. п.) характерны для ауслаута. В задачи настоящей статьи не входит сравнение с предыдущими описаниями, однако нужно отметить, что в этих

отмечалась в говоре, см. [1, 10–11, 15 и др.; 12, 68–72].

³ См. [АУМ 2, к. 58; ДЛАЗ 3, к. 310, 380; 9, 75–79, 101–105].

работках ублянские дифтонги не упоминаются. Дифтонгическое произношение гласных в речи наших информантов отмечено под ударением перед твердыми согласными, а в ауслауте нередко как подударные, так и безударные дифтонги.

Таблица 1

Гласные фонемы ублянского говора и их основные аллофоны под ударением

Передний ряд	Средний ряд	Задний ряд
/i/ ([i̯] ~ [i] ⁴)	/ы/ ([i̯a] ~ [i̯ɜ] ~ [i̯u] ~ [i̯])	/u/ ([úɔ] ~ [ú] ⁵)
/ɪ/ ([i̯ɛ] ~ [i̯ɛ̃] ⁶ ~ [ɛ̃] ~ [i̯])	[ɪ̯] ~ [ɜ̯]	/ʊ/ ([ʊɔ] ~ [ɔ] ⁷)
/ɛ/ ([ɛ̃])		/ɔ/ ([ɔ̃])
/ɛ/ ⁸ ([ɛ̃])		/ɔ/ ⁸ ([ɔ̃])
4 5 6 7 8 9	/a/ ([á] ⁹)	

⁴ Знаком [i̯] здесь и далее обозначается континуум звуков верхнего подъема [i̯ ... i̯] (точкой под i̯ обозначены верхний подъем и передний ряд гласного). Более позднее произношение ([i̯ ... i̯]) характерно для позиции после твердых дентальных в ауслауте и перед твердыми согласными, однако в слогах, следующих за подударным [i̯], и после твердых согласных отмечено [i̯]: [d'íti], [v'itrik].

⁵ Этим же знаком здесь и далее обозначен аллофон [ɨ̯], представленный между мягкими согласными.

⁶ В идиолекте АЛ в рефлексах *i̯, *ɛ̃, *y (после веларных) отмечены также дифтонги с открытым вторым компонентом: [i̯ɛ̃], [i̯ɛ̃].

⁷ Здесь и далее символ ɔ̃ обозначает континуум свободно варьирующихся заднерядных (между мягкими согласными – задне-средних) огубленных гласных [ʊ ... ɔ̃] ([ʊ... ɔ̃]).

⁸ Знаками [ɛ̃], [ɔ̃] передаются континуумы звуков [e ... ɛ̃], [o ... ɔ̃] соответственно, где [e, o] – звуки, промежуточные между средне-нижними [ɛ, ɔ] (стандартная реализация фонем /ɛ, ɔ/) и средне-верхними [e, o] (стандартная реализация фонем /e, o/). По-видимому, “средние” [e, o] являются позиционными вариантами фонем /ɛ, ɔ/. В частности, фонема /e/ как правило реализуется как [ẽ] после губных согласных (которые в этой позиции “полумягкие”), фонема /ɔ/ как [õ] – нередко после губных согласных в безударных слогах. В редких случаях безударные [e, o] слышатся на месте ожидаемых [e, o], и в этих случаях фонологическая атрибуция гласных, кажущихся нам на слух “средними”, может быть установлена только при дополнительном опросе информантов.

⁹ Здесь и далее под [á] понимается континуум гласных нижнего подъема от переднего [ä] до среднего [a]. Аллофоны [ä], чаще [á] характерны для позиции между мягкими согласными. Между твердым и мягким согласными и после мягких согласных в ауслауте обычен вариант [ä]. Аллофон [a] характерен для позиции между твердыми согласными и в ауслауте после твердых согласных. Однако иногда это распределение аллофонов нарушается (в частности, среднерядное [a] произносится после мягких согласных и перед ними), а четкую границу между [ä] и [á], [ä] и [a] на слух провести затруднительно.

Двойкие рефлексы *i отмечены как в служебных, так и в корневых морфемах. Двойкие рефлексy *u, *o характерны в первую очередь для корневых морфем. Дробление рефлексов *ě характерно для служебных морфем.

Таблица 2

Рефлексy праслав. *i, *ě, *u, *o под ударением

	Перед твердыми согласными ¹⁰ и в ауслауте		Перед мягкими согласными ¹¹
	Верхние рефлексы	Верхне-средние рефлексы	Гласные верхнего подъема
*i	[iĕ] ~ [i] (/i/)	[iĕ] ~ [iĕ] ~ [ĕ] ~ [i] ¹² (/i/)	[i] (/i/)
*ě	[iĕ] ~ [i] (/i/)	[iĕ] ~ [ĕ] ¹³ (/i/)	[i] (/i/)
*u, *o	[úq] ~ [ú] (/u/)	[uó] ~ [ó] (/o/)	[ú] (/u/)

Таблица 3

Рефлексy праслав. *e, *o (не удлинённых), *ь, *ь под ударением

	В нейтральных позициях	В позициях повышения
*e, *ь	[ĕ] (/ε/)	[ĕ] (/e/)
*o, *ь ¹⁴	[ó] (/o/)	[ó] (/o/)

Праслав. *y > [úa] ~ [úz] ~ [ú] ~ [ý] ~ [z] (/y/) не после велярных согласных и [iĕ] ~ [iĕ] ~ [ĕ] ~ [i] ~ [i] (/i/ ~ /i/) после велярных согласных. Праслав. *a, *e > [á] (/a/)¹⁵. Также

¹⁰ Под твердыми согласными имеются в виду непалатализованные согласные в ублянском говоре.

¹¹ Под мягкими согласными имеются в виду палатализованные согласные и *j* в ублянском говоре. В данном случае под “мягкими согласными” имеются в виду и кластеры, содержащие мягкий согласный: *Vúbl'a* (с “повышением”), ср. DL *Vóbli*. Название села в ублянском говоре образовано от основы /qbl- ~ ubl'-/, где q/u могут восходить только к др.-русс. у (праслав. *u, *o). Это противоречит названию Убли соседями – в частности, в говоре с. Звала, где *o > [ü], село называется *Vúbl'a* [3, 255], и это название восходит к др.-русс. *Вобля, образованию от корня *obyl-.

¹² После твердых согласных.

¹³ После мягких согласных.

¹⁴ Так же развиваются огубленные рефлексy праслав. *e, *ь: *žónu, čort*.

¹⁵ После праслав. твердых согласных различие между рефлексами *a и *e заключается в развитии предшествующих согласных: перед *e зубные согласные становятся мягкими (*t'ážь*), после губных возникает *-j-* (*pjat'*).

единицами являются рефлексы ареальных *ō (< праслав. *o в новозакрытых слогах) и *ē (< праслав. *e в новозакрытых слогах): *ō > [úo] ~ [ú] (/u/)¹⁶, *ē > [í] (/i/)¹⁷.

Ниже приводится материал.

I. Рефлексы праслав. *i, *ě, *u, *o перед твердыми согласными и на конце слова

*i > [iě] ~ [é] ~ [í]

Окончание G Pl *-ixъ: *č'už'ix*. Суффикс *-ina: *sud'ina* 3×, Acc *sud'enu*; AL *d'itič'ena*, Acc *d'it'ínu*, In *d'it'inoŭ*. Суффикс *-nikъ: *hn'iw'nik* 2×. Суффикс *-liv-: m. *š'č'asl'iv'ij*. В корнях¹⁸: *glina: G *hl'énz*; *gribъ: *h'rip*, G *h'riba*, In *h'ribom*, Pl *h'ribu*, AL *h'rebu*, G Pl *h'ribu*; *inъde > *jénde*, AL *jénde* — ср. аналогичное развитие в заимствованном имени *Jélij*, G *Jélija* 2× 'Илия'; *klinъ: *kl'ijen* (2×), *kl'ej*, *klm*, G *kl'ěna*, In *kl'ěnoŭ*, Pl *kl'énz*; *koli (союз) > AL *kól'ě*, AL *kól'ě*; *kriga: Pl *kr'ěhi* 4×; *lipa: G AL *l'ipy* 2×, AL *l'ipu*; *mirъ: *m'er* 4×, *m'jer*, In *m'ir'om*¹⁹; *misъka > *m'iska*; *nizъk-: Adv AL *n'isko*; *sila > *sila*; *slivъka: Pl *sl'ivki*; *stignoti: 3 Pl AL *wst'ěhnut'*; *ščitъ > *š':j'et*, *š':et*; *viděti 'видеть': 2 Sg *v'idiš*, AL *v'idiš*, 3 Sg *v'idit'*; *vidlъka: Pl *v'j'elki*.

*i > [iě] ~ [í]

Окончание G Sg *-i: *put'ij* 2×. Префикс *pri-: G Pl *p'ripov'idok*. В корнях: *bliž-: Comp AL *bl'ize*; *-činati: 3 Sg AL *z'č'inat'*; *pričina: G AL *p'rič'ínu*; *čist-: n. AL *č'istoj*, Adv AL *č'istoj*; *klikati: Prt m. AL *kl'ikaw*, Pl AL *kl'ikal'ij*, AL *pokl'ikali*; *križъma: Acc *kr'iz'mu*; *pixati: Prt m. AL *pop'ixal'č'*²⁰; *velikъ днь > AL *Vel'igden'* 2×; *velik-²¹: m. AL *v'el'ikij*; *vino > *v'ino*, AL *v'ino*; *zima: Acc AL *na z'imu*, Pl *z'imu*.

Колебания между рефлексами *i > [iě] ~ [iě] ~ [é] ~ [í] // [iě] ~ [í]

Окончание L Sg *-i: *v'ohné*; *kunc'é*; *m'edv'ed'é*; *h'noj'é* 3×; *kraj'j'é*, *kraj'é*, AL *kraj'é*; *m'ěž'ij'é* 2×; *noč'é*, AL *wnoč'í*, AL *wnoč'é* 2×, AL *wnoč'j'é*

¹⁶ Так же развивается огубленный рефлекс праслав. *e: *žun'ski*.

¹⁷ По-видимому, рефлекс *ě совпадает с "верхним" рефлексом *ě. Перед твердыми согласными дифтонг не отмечен, хотя теоретически ожидается.

¹⁸ Здесь и далее после двоеточия (:) даются формы, образованные от данного праслав. слова. После знака > приводятся непосредственные рефлексы праслав. формы.

¹⁹ Здесь и далее обозначены "полумягкие" аллофоны твердых губных фонем перед переднерядными гласными (*m'ε*, *b'i* и т. п.). "Полумягкие" аллофоны твердых зубных и заднеязычных согласных фонем, /l/ и /r/ в транскрипции не отличаются от твердых.

²⁰ Праслав. реконструкции глаголов всегда даются без префикса.

²¹ Праслав. прилагательные приводятся без окончаний.

наряду с *vǝhnię; kuncię; kǝnię; hǝojię*. Окончание N Pl *-i: *č'ǝrtę, č'ǝrtię* наряду с *č'ǝrti* 3×. Инфинитивы на *-ti: *iti, jtę, Al itię, Al prijtę, Al pritę*; Al *p'eč'i* наряду с *iti*. Prt Pl на *-li: Al *dalię, Al dalię, Al dalię*; Al *pušli, Al prišlę*; Al *p'eklię* наряду с *šlię* 2×; Al *dalię; zušli, pušli, Al nap'ekli; wreklię, Al pǝmǝhli*; Al *vǝd:alię*. Претериты на *-il-: Prt Pl *sudjęli*; n. *krutǝlǝ*; Pl *m'isęli*; f. Al *rǝb'ęla, Pl Al rǝb'jęli, Al rǝb'ęli, Al rǝb'ęli, rǝb'jęli*; Pl *xǝdięli, Al pǝrixǝdęlię*; n. Al *bǝrǝnǝlǝ*; Pl Al *ženjęli*; Pl Al *kǝrm'ęli*; m. Al *kup'ǝw*; m. Al *ǝub'jęw, Al ǝub'ęw*; Pl Al *mastjęli, Al mastęli*; Prt n. Al *zapalęlǝ*; f. Al *zapǝzdila*; Prt f. *pǝdǝjila, Al pǝdǝjęla*; f. Al *ǝič'ęla, Pl Al nal'ǝč'ęli* наряду с f. Al *uč'ila, vč'ila*; m. *pǝkrestǝw*; Pl *xǝdili, xǝdilię, Al d'ililię*. Inf на *-iti: *pǝrsjęti; v'erediti*; Al *ǝič'ętię* наряду с Al *s'v'itutię, Al kǝrm'iti; Al rǝb'itię, namoč'iti*. В корнях: *biti: Prt f. Al *pǝb'ila, Pl Al b'ęli* 3× наряду с Prt n. Al *rǝzb'ǝlǝ sa*; *bliskati: 3 Sg Al *bliskat'* наряду с Al *bliskat'*; *križь: G *križ'a* 2×, In *križǝm, L kręžz*; *pǝsati (*pǝšǝ): 1 Sg *pǝp'jęšu* наряду с Al *zap'ǝšu*; *tri > Al *trę, Al trę, Al trę* 'три' наряду с Al *tri*, также Al *trǝras*.

*i > [цз] ~ [ыз] ~ [ш] ~ [ы] ~ [з] после š, ž

В G Sg *dušǝz* (с инновационным окончанием *-i вместо *-ǝ)²².

В формах i-глаголов: Prt m. *zdušǝw*; Pl Al *p'ereǝžǝzli*; Pl Al *vǝrǝžǝli*. В корнях: *šidlo > Al *šǝlǝ*; *šija: L *šǝji*; *židь: žut, G *žǝlda*; *žiti > Inf *žǝti, žǝti*.

*ǝ > [ię] ~ [i] перед твердыми согласными и на конце слова

Окончание NA Pl *-ǝ (мягкие o-основы): *uǝp'ir'i, ž'm'il'i, dož'i; txur'i, kraj'i* 2×; *mǝtǝl'ię, Al kolač'i; Al pastǝr'i* (в примерах *m'ędv'id'i; z'ęt'i; mater'i* окончание *-ǝ вторично). Инновационное окончание NA Pl прилагательных и местоимений *-ǝ: *lin'an'i, lin'an'ię; xǝlǝd'n'ię, Al hǝlǝd'n'i; star'i* 2×; *č'už'i; Al mǝlǝd'ię* 3×; Al *sam'ię*. Окончание двойственного числа *-ǝ: f.-n. Al *dv'i* 2×, Al *d'v'i*. Прошедшее время с суффиксом *-ǝl-: Prt f. Al *xǝl'ila, Pl xǝl'ili, Al xǝl'ili* 2×; n. Al *xǝp'ǝlǝ*; n. Al *xib'ǝlǝ* (отклоняется n. *bol'ǝ ęlǝ*). Инфинитив на *-ǝti: *sid'iti*. Суффикс *-ǝjšь-: Sg m. Al *hǝlǝwn'ǝš: ǝj*. В корнях: *bǝl-: m. Al *b'iluj*, f. Al *b'ila*, G m.-n. Al *b'ilǝhǝ*, Acc f. Al *b'ilǝǝ*, L m.-n. Al *b'ilum*; *bǝšь: *b'is, G b'isa*; *cǝrь: Pl *c'ǝpa*²³ 2×, *c'ǝpǝ*, Pl G *c'ǝpu*, Pl In *c'ǝpamię*; *cǝvьka: *c'ǝwka*; *čelovękь: *č'ǝlǝv'ik* 3×, L *č'ǝlǝv'ikǝv*; *dǝdь: *d'idǝ* 2×, Al *d'idǝ, G d'ida, D d'idǝv*; *dǝti (сущ.) > Pl *d'itię, d'iti* 8×, *d'itię* 2×, Al *d'iti* 4×; *dǝvьka: *d'iwka* 2×, Al *d'iwka* 3×, Acc Al *d'iwku*, In Al *d'iwkǝw*, Pl Al *d'iwkǝ, Al d'iwki* 4×; *ǝsti (*ǝmь): Inf *jisti*, Al *jisti*, Prt f. Al *jila* 2×, n. Al

²² Также не исключено, что это окончание заимствовано из твердого склонения, в этом случае оно восходит к *-у.

²³ Как [c'] здесь и далее обозначен континуум аллофонов [c' ... c'] (от "полумягкого" до мягкого) палатализованной фонемы /c/. Твердая фонема /c/ всегда реализуется как [c].

jilo; *gněvъ > *hn'iv*; *gněvati: *hn'ivati sa*, 1 Sg *hn'ivawo*; *grěti: Prt n. Ал *nahr'ilo*; *grěxъ > *hir'ix*, Ал *hir'ix* 2×; *kalěka > Ал *kal'ika* 2×; *kolěno: Pl *kol'ina*; *kvěť: *cv'it*, *c'v'it* 4×, Ал *c'v'it*, Pl *c'v'its*; *lěкъ > *lik* 'лекарство'; *lěсъ: *lis* 5×, G *l'isa* 3×, In *l'isom*; *lěska > G Ал *l'iski*; *město > *m'istō*, Ал *m'istō*; *měxъ: *m'ix* 4×, In *m'ixom*, Pl *m'ix'ig* *m'ix'i* 2×, In Pl *m'ixamię*; *nevěsta > *nev'ista*; *něкъda > *n'igda*; *orěxъ: *vr'ix* 2×, G *vr'ixa* 2×, Pl *vr'ixi*, Ал *vr'ixe*, Ал *vor'ixie*; *prěti: Prt Pl *pr'ili*; *rězati: 1 Sg Ал *r'izu*, Prt m. Ал *r'izaw sa*, Ptc n. Ал *zar'izanj*; *sěno: G Ал *s'ina* 2×; *sěni (pl. t.) > *s'ini* 2×; *slěďъ > *sl'it* 3×; *sъměti: Prt f. Ал *sm'ila*, Pl *s'm'ili* 2×, *sm'ili*; *sněgъ > *s'n'ix* 2×, Ал *sn'ix* 2×; *sъsěďъ: Pl Ал *sus'idy*²⁴; *stěna > *s't'ina*; *svěťъ > Ал *s'v'it* (cp. 3 Sg *s'v'jětit'*); *svěž-: n. Ал *s'v'žizj*; *szъpěvanьka: Pl Ал *sp'ivanьkije*, Ал *sp'ivanьki*; *těsto > Ал *t'istō*; *věděti (*věmь): Prt m. Ал *por'iw*, Prt f. *por'ila*, Ал *por'ila*, Pl *oprov'ili* 3×; *věšanikъ > Ал *v'isanik* 2×; *vědro: *v'idra*, G *v'ida*; *věкъ: *vik* 3×, G *v'ika* 2×, Pl *v'iki*; *větrъ: *v'itor* 6×, Ал *v'itor* 2×, G *v'itra*, In *v'itrom* 2×; *větrikъ > *v'itrik* 2×; *želězn-: f. *žel'izna*.

Колебания между рефлексами *ě > [iě] ~ [ĕ] и *ę > [ię] ~ [i]

Окончание G sg *-ě: *m'ęž'ie* наряду с *m'ęž'ie*. Окончание L Sg *-ě: *sad'ie*; Ал *stol'ie*; Adv *vzad'ę*; Ал *Rustv'ę*; Adv Ал *hor'ie*; Ал *sel'ie* наряду с *br'ie*; *dvor'ie*; *byc'i*; *kotl'ie*; *pod'i* 3×; *ric'ie* 2×; *sad'i*, *sad'ie*; *sel'ie*; *sl'id'i*; *stol'i*, *stol'ie*; Ал *stol'i* 2×; *vpl'i*; *xryst'i*; Adv *vzad'i*; Adv *hor'ie*; *kōsar'i*, *kōsar'ie*; *trav'i*; *Rustv'ie*, Ал *Rustv'i*, Ал *Rustv'ie*, Ал *č'ol'ie*. Окончание D Sg *-ě: *žon'ie*; *kum'ie* – примеры на *ě > [i] отсутствуют, однако они ожидаются, так как окончание исторически тождественно окончанию L Sg. Также L *m'en'ie*; Ал *sob'ę*. В корнях: *světiti: 3 Sg Ал *s'v'jětit'* (cp. *svěťъ > Ал *s'v'it*); *xlěbъ: *xl'iep* 2× наряду с Ал *xl'ip*, G *xl'iba* 2×, In *xl'ibom* 2×, Pl *xl'ibu*, Ал *xl'ibz*; *xřěpъ: *xr'iep* 2× наряду с *xr'in*, In *xr'inom*.

*q > [ó] перед твердыми согласными и в конце слова

Суффикс *-nq-: f. *zam'erznōta*; Prt f. Ал *v'er'nōta*, Pl *v'ernōli*. В корнях: *blōditi: 3 Sg *blōdit'* 3× (cp. *blot* 2× наряду с *blut* 6×); *bōdq: 1 Sg Ал *bōdq*, 3 Sg Ал *bōde* 2×, Ал *zabōde*, 3 Pl Ал *bōduf'* 2×; *dōbъ: *dop* 3×, G *dōba*, Ал *dōba*, In *dōbom* 2×, Pl *dōbza* (отклоняется G *dūba*); *dōga > Ал *dōha* 4×; *gōsъka: *hōska* 5×, Pl *hōske*; *kōtъ: *kot* 2×, G *kōta*, Ал *kōta*, In *kōtom* 2×, Pl *kōtu*; *zakōtina: *zakōtina*, Ал *zakōtina*, G Ал *zakōtinz* 2×; *krōgъ: *krōx*, G *krōha*, In *krōhom* 2× (однако m. *ukrúhľzj* 2×, n. Ал *okrúhľzj*); *paskōda > Ал *paskōda*; *paskōdn-: m. Ал *paskōdnzj* 2×; *pokōta: Acc Ал *pokōtu*; *pōdati: G Ал *opōdati*; *oglikъ: Pl Ал *vóhľiki*

²⁴ Как [s'], [z'] здесь и далее обозначены континуумы аллофонов [s' ... s'; z' ... z'] (от "полумягкого" до мягкого) палатализованных фонем /s'/ и /z'/). Твердые фонемы /s/, /z/ всегда реализуются как [s], [z].

2×, G Pl Ал *vóhliku* 2×, In Pl Ал *vóhlikam* i 2×; *qzл > *vózel'* 3×; *qgъль: *vóhól* 2×, G *vóhila*, In *vóhólom*, Pl *vóhílz*; *qzlikъ: *vózlik*, In Ал *vózlikom*; *pъga > Ал *póha* 3×; *pъtъ: *pъt* 3×, G *pъta*, In *pъtóm*, Pl Ал *pъoty*, Ал *pъotyъ*; *pъtíkъ: In *pъtíkóm*; *pъka: *pъka* 2×, G *pъkъ*, Ал *pъkъ*, Ал *pъki*, Acc Ал *pъku*, Pl *pъki*, Ал *pъki*, G Pl *pъk* 2×; *sъdъ₁: *sъt* 7×, G *sôdu* 'суд'; *sъdъ₂ > *sъt* 'бочка'; *sъkъ: *sъk* 2×, G *sôka*, In *sôkóm*, Pl *sôki*; *strъkъ: *strъk* 2×, G *strъka*, Pl *strъki*; *sъpъbъ > *strъp* 2×; *trъdъ: *trъt* 3×, In *trъdóm* 'трутень'; *zъbъ: *zъp* 2×, G *zôba* 2×, In *zôbóm*, Pl *zôbz*.

*u > [уó] ~ [ó] перед твердыми согласными и на конце слова

Окончание G Sg *-u: *brъ* 3×; *dъwhô*; *dъž*:ó 4×; *hr'ixô*; *plac'ô* 2×; *sadô*; *s':itô* 2×; *sl'idô*; *v'er'xô*; *č'esnokô*, *č'esnokô* (отклоняется Ал *straxú*). Окончание L Sg *-u: *pn'ô* 2×; *s'n'ihô*; *v'er'xô* 3×; *xm'il'ô* 2×; Ал *krajô*. В корнях: *brъsъ: *brъs* 6×, G *brъsa* 2×, Pl *brъsz*; *drug-: m. *drôhij*, Ал *drôhej*, Ал *drôhij* 7×, f. Ал *drôha* 2×, Acc Sg *drôhu* 2×, Ал *drôhu*, G m.-n. Ал *drôhъhъ*, G f. *drôhoje* 2×, *drôhoji* 2×, Ал *drôhoji*, L. n. *drôhum*, G Pl *drôhix* 3×, D Pl Ал *drôhim*; *družbъ: *drôžba* 2×, D *drôžbъv* i (ср. с мягким [ž] *drúž'ba* 'свадебный чин'); *družka: Pl *drôške*, *drôški* 2× (ср. с мягким [š] Pl *drúš'ki*); *dъxъ: *dъx* 4×, G *dôxa* 3×, In *dôxóm*; *gruška: Pl *hrôške*, *hrôški* 4×; *kapusta: G *kapôstú*; *kumъ: *kъm* 5×, G *kъma* 2×, In *kъmóm*²⁵; *kurgъka: Ал *kъrku*, Pl *kъrki*, Ал *kъrki*, Ал *kъrke* 2×, D Pl Ал *kъrkam* 4×; *kuriti: Prt m. Ал *kъriw* 2×; *Ijud(ь) > Pl *l'ôde* 3×; *Iорухъ > *lъpôx*; *lugъ > *lъx* 3× 'шелок'; *muxa > *môxa*; *njухъ: *n'ôx* 3×, G *n'ôxa*, In *n'ôxóm*; *pustiti: Prt Pl *pôstili* 2×; *rušati: Prt Pl *rôšali*; *rušiti: Prt Pl Ал *zrôšilje*, *narôš'ili*, Imp *rôš*; *slugovati: 3 Sg *poslôfuje*; *službъ: *slôžba* 2×, Ал *slôžba* 2×, G *slôžbz*, Ал *slôžbu*, Acc *slôžbu* 2×, Ал *slôžbu* 2×, Pl *slôžbu* (ср. с мягким [ž] L *slúž'b'i* 2×); *sluxati: 3 Sg *slôxat'* 2×, Prt Pl *slôxali*, *naslôxali*, Ал *slôxali*, Inf Ал *slôxati*, Imp *slôxajte*; *tukъ > *tъk* 3×; *trudъ: *trъt*, In *trъdóm*; *trуръ > *trъp* 2×; *ухо: G *vôxa*, Pl *vôxa* 2×, Ал *vôxa* (ср. G *vôška* наряду с Ал *vúškъ*, Ал Pl *vúška*).

*q > [ú] перед твердыми согласными и в конце слова

В корнях: *bъbъль > *búb'en* 2×; *gъba: Ал *húba*, Pl *húby*; *galъza > Ал *halúza*; *galъzъka: *halúska*, Acc *halúskuo*, *halúsku*; *grъb-: m. *hrúbuj*, *hrúbuj*, f. *hrúba* 3×; *grъdъka: Ал *hrôtka* 2×, Acc Ал *hrôtik[u]*, Pl Ал *hrôtiki* 'вид сыра'; *kъpель: G *kъp'el'u* 'вода, в которой купали младенца'; *krъtiti: 3 Sg *krútit'*; *lъka: Pl *lúki*; *lъkъ: *luk* 3×, In *lúkóm* 2× 'лук (оружие)'; *lъgъ > *lux* 'пойменный луг'; *mъdr-: m. *múdrъj* 2×, n. *múdrъj* 2×; *mъžъ: *múš* 2×, Ал *múš*, D Ал *múžъv* i; *okrъglъ-: m. *ukrúhъlъj* 2×, n. Ал *okrúhъlъj* (однако *krъx*, G *krôha*, In *krôhóm* 2×); *pъkati: 3 Sg Ал *púkat'*, Inf. Ал *púkatig*, Ptc Acc f. *púkanô*; *pъtati: Prt Pl *pъpútali*,

²⁵ Вероятно, инодиалектными являются формы во фразе *kúm do kúmu zal'ubív sa*.

poŋvspútali; *sъtožьka > *stúška* 2×; *trǫba: In *trúbow*; *xrostavьka: Pl Ал *xrústawki*; *želǫdьkь: G Ал *žalútka*.

*u > [ú] перед твердыми согласными и в конце слова

Суффикс *-un-: *darúnǫk* 2× ‘подарок’ (заимствование?). Префикс *-u-: Pl *úlmǫkje*. В корнях: *brudь > *brut* 6×; *brudn-: m. *brúdnzj*; *bukь: G Ал *búka*; *buku: *búkǫw* 2× ‘буковый орешек’; *čuti: Prt m. *č’uv*, f. *č’úla* 4×, Ал *č’úla* 2×, Pl *č’úli* 2×; *dumati: Inf *wdúmati*, *pođumati*, Ал *dúmati*, Prt f. Ал *nadúmala*; *duti²⁶: Inf *dúti*, Prt m. *zadúw*; *duž-: Adv *dúže* 4×, Ал *dúže* 5×; *pljunǫti: Prt Pl *pl’únuli*; *poludьpьkь > *polúdenǫk* 4× ‘обед’; *sux-: Adv *súxǫ*; *šumьn-: f. *šúmna* ‘удачливая, счастливая’; *tu ‘тут’ > *tu* 5×, Ал *tu* 2×; *ulica: Acc Ал *vúlic’u*; *vьpukь: *vnuk* 2×, G *vnúka*, Pl *vnúki*.

Колебания *o > [ú] ~ [úo] / [uo] ~ [ó] перед твердыми согласными и в ауслауте

Окончание Acc Sg *-o: (subst.) *r’ikó* 6×; *c’inó*; *kumó*; *žonó* 2×; *tutuó*; *m’ěž’ó* 2×; *xvorǫtó*; Ал *sadǫvinuó*; Ал *sv’ekró* наряду с *borǫzdú*; Ал *korú* 2×. Окончание Acc Sg *-ojo: *c’iló*; Ал *maluó*; Ал *katró*; Ал *suxó* наряду с *c’ilú* 2×; *takúo*, *takú*; *tutú*, Ал *tutuó*; *mołodú* 3×, Ал *mołodú*. Окончание 1 Sg *-o: *tv’er’ž’ó*; *jdó*; Ал *umró* наряду с *tv’er’ž’ú*. В корнях: *blǫdь > *blot* 2× наряду с *blut* 6× (ср. 3 Sg *blódiu* 3×).

Колебание *u > [ó] ~ [ú] перед твердым согласным

В корне *uško: G *vóška* наряду с Ал *vúškǫ*, Ал Pl *vúška* (ср. G *vóxa*, Pl *vóxa* 2×, Ал *vóxa* без колебаний).

II. Рефлексы праслав. *i, *ě, *u, *o перед мягкими согласными

*i > [í] перед мягкими согласными

Суффикс *-ica: *pšěnic’a* 2×; *zajč’ic’a*; Ал *zǫrníc’a* 2×; Acc *krup’ic’u*; G Ал *jalíc’i*; Pl *č’orníc’i*; Pl *nohav’ic’i*; Pl *vdǫv’ic’i*. Суффикс *-išče: *v’itriš’č’e*; *nošis’č’e*; Ал *xlǫpč’iš’č’e*, G *xlǫpč’iš’č’a*. Суффикс *-liv-: Pl Ал *š’eslív’i*. В корнях: *čistiti: Ptc Pl *poč’iš’č’eni*; *klikati: 3 Sg Ал *klič’č’e*; *križь: Pl *kríž’i*; *listьje: Coll *lis’č’a* 2×, Ал *lis’č’a*; *mirь: L *m’ir’i* 2×; *ničь: *nič’* 3×, Ал *nič’* 3× ‘ничто’; *nižьnj-: L Ал *niž’n’ǫmu*; *sinj-: In Sg *sín’im*; *svinьja: Pl Ал *sv’ín’i*; *zima: L Adv *vzím’i*, *wzím’je* 2×, Ал *zim’i*. Сюда примыкает развитие сочетания *pri+j- > /i(j)/: 3 Sg Ал *prijǫde*, Ал *pride*, 3 Pl Ал *prijǫdu*; Prt Pl Ал *prijale*.

²⁶ Праслав. *dújo, *dújetь: русск. *дýю*, *дýешь*; юго-западнорусск. XVI–XVII в. *дýю* (ПБер. 301), укр. *дýю*, *дýеш*; болг. *дýя*, *дýеш*, диал. (банат.) *дýя*, *надýясе*, *пудýя се*, (Wysoka) *dúja*, *dúiš*; сев.-кайк. (Бедня) **dēujam* (с переходом акута в “новый циркумфлекс”); словен. *dújem*, угор.-слов. *dújem* (Rad 67: 82) [2, 40].

Особый случай представляет собой окончание 3 Sg *-itъ, в котором -t' морфонологически ведет себя как твердый согласный: 3 Sg *-itъ: *hǫrit' 2*×; 3 Sg Ал *bolit'* наряду с Ал *snǫt' < *sъ(p)nitъ, hrim' ǫt'*.

*ǣ > [i] перед мягкими согласными

Презенсы на *-ǣj-: 3 Sg Ал *dur'ije*. В корнях: *ǣsti: 3 Sg *pojis't'*; *klěšć: *kl'iš':*, G *kl'iš':a*, In *kl'iš':om*, Pl *kl'iš':je*; *kvěť: L *c'v'it'ie*; *lěsъ: L *l'is'i 2*×, *l'is'je 2*×, *l'is'je*; *lěto: L Ал *l'it'i*, Ал *l'it'je*; *měsěcъ: *m'is'ac'*, G *m'is'ec'a*, In *m'is'ec'om*, L *m'is'ec'ie*, Ал *m'is'ec'ie* (нерегулярно *m'ies'ec'i*); *měxъ: L *m'is'i 3*×; *medvěď > *m'ǣdv'id'*; *nedělja: G Ал *neď'il'e*, Acc Ал *neď'il'u*; *rězъjati (?): f. *odr'iz':ala 2*×, *odr'iz':ala, pudr'iz':ala*, Pl *odr'iz':ali*; *sějati: Prt n. *s'ijalъ*, Pl *s'ijali 2*×, Ptc n. Ал *pos'ijanъ*; *sěni (pl. t.): L *s'in'ox 2*×; *svěťjka: Ал *s'v'ič'ka*, Acc *sv'ič'ku*; *věděti 'видеть' (вторично вместо *viděti): Prt f. *v'id'ela*, Ал *v'id'ila 2*×, Pl *v'id'ilje, v'id'ili, v'id'eli*, Ал *v'id'ili*; *vědro: L *v'idr'i*; *vėsēti (вторично вместо *visēti): Prt m. Ал *zav'is'iw*, Inf Ал *zav'is'ije*; *věckъ: L *v'ic'i*; *xlěbъ: L *xl'ib'i* (наряду с нерегулярным *xl'ieb'i*, ср. *xl'iep 2*×); *zvěť > *zv'ir'*, *zv'ir'* (наряду с нерегулярным *zv'er'*).

*q > [ú] перед мягкими согласными

Окончание 3 Pl *-qъ: *idút'*; *sut'*; *trut'*; Ал *kladút'*. В корнях: *galqъje > Coll *halúz'a*; *gqsl > Pl *hús'l'i*; *gqsetъj-: n. *hús'ec'oj*; *kqъ: L *kút'i*; *krqъ: L *krúz'ie*; *krqъjevati: Prt Pl *skrúč'oval'i*; *qglъje: Coll *vúhl'a*, L *vúhl'u 3*×; *qzъ: L *vúhl'ie*; *qzъ: G *vúz'l'a*, Pl *vúz'l'je*; *pъdjati: 3 Sg *púz'at'*; *pъtъ > *put'* 3×; *pъtъje > Coll *prú'a*; *rъka: L *rúc'i*; *rъčka: Acc *rúc'ku*; *sъqъ: L *súd'je 2*× 'суд'; *sъqъ: L *súc'je*; *sъqъbъ: L *strúb'i, strúb'je*; *tъča > *túč'a 4*×.

*u > [ú] перед мягкими согласными

Презентный суффикс *-uje-: 3 Sg *svad'búje 2*×; 1 Pl Ал *zhodújem' ǣ*. Суффикс *-ulja: Ал *zqzúl'a* (<*zogъzulja). В корнях: *brudъ: L *brúd'e*; *burja > Ал *búr'a 2*×; *burjka: *búrka 3*×, G *búrki* с поздно отвердевшим [r']; *družьba > *drúz'ba*; *družьka: Pl *drús'ki*; *drug- + -ǣ > Pl *drúhi* 'другие' (позиция повышения); *duti: 3 Sg *dúje 2*×, Ал *dúje*; *ključъ: *kl'uc'*, G *kl'uc'a*, In *kl'uc'om*, Pl *kl'uc'ie, kl'uc'i*; *ključьka > *kl'uc'ka*; *kureťjъj-: n. *kúr'ac'oj*, Acc f. *kúr'ec'uo*; *lučъ: *luč' 3*×, G *lúč'a*, In *lúč'om*, Pl *lúč'i*; *lugъ 'щелок': L *lúz'i*; *pustiti: 1 Sg *rospús'u*; *pustjъnje > *Pús'en'e* 'Заговенье'; *pustjъš-: G m. *pús':ohъ*; *služьba: L *slúz'b'i 2*×; *studьnja > *stúd'n'a, stún'a*; *trupešněti: Prt m. *trúp'is'n'iw*; *učiti: Imp 2 Sg *ne vúc'*; *vъnučьka: Pl *vnúč'ki*; *xustę: *xús't'a 3*×, Pl *xús't'ata*.

III. Рефлексы *ъ, *ь и неударенных *о, *е в нейтральных позициях

*о²⁷ > [ɔ] нейтральных позициях

Окончание G Sg *-ogo: АЛ *kǫhǫ*; АЛ *tǫhǫ*; АЛ *m'ertvǫhǫ* 2×. Окончание NAPI *-ove: *bǫhǫn'ε*; *kumǫn'ε* 2×; *svatǫn'ε*; *sunǫn'ε*; *tes'tǫn'ε*; *z'e'tǫn'ε*, *z'at'ǫn'ε*. Окончание D Sg *-ovi: *d'itvakǫn'i*; *pǫpǫn'i*; АЛ *pastyr'ǫn'i*; АЛ *pǫsn'i*. Окончание In Pl (*Du) *-oma: *moŭyl'ǫma*; *sunǫma*. Окончание NA Sg n. *-oje: *tv'erdǫj* 2×; *takǫj* (нерегулярное [ɔ] перед -j-). Окончание NA Sg *-o: *brzdǫ*; *bahnǫ*; *Rustvǫ*, АЛ *Rustvǫ* 3×; *mǫlǫkǫ* 2×, АЛ *mǫlǫkǫ* 2×; АЛ *selǫ*; NA n. АЛ *tutǫ*; Prt n. *pušǫ*; АЛ *p'eklǫ sa*. Суффикс *-ob-: *xudǫba*, Pl *xudǫbu*. Суффикс *-ok-: Sg f. АЛ *filubǫka*. Суффикс *-ost-: АЛ *starǫsta*. Суффикс *-ov-: n. АЛ *jalǫnǫj* 2× 'пихтовый'; m. АЛ *lipǫnǫj*; m. АЛ *m'atǫnǫj*; m. *humǫnuj*. Префикс *po-: f. АЛ *pǫmenša*. В корнях: *bogъ: G *bǫha*, In *bǫhǫm* 2×; *borda: *bǫrǫda*, Pl *bǫrǫds*; *borna: Pl АЛ *bǫrǫnuǫ*; *bos-: m. АЛ *bǫsuj*, n. АЛ *bǫsoj*; *brodъ: Pl *brǫdu*; *čьto > АЛ *šč*; *domъ: In АЛ *dǫmǫm*, Pl *dǫmu*, Adv *dǫma*; *drozdъ: G *drǫzda*, Pl *drǫzdu*; *dvogъ: Pl *dvǫru*; *goldъ: *hǫlǫt*, G *hǫlǫda* 2×, In *hǫlǫdǫm* 3×; *golsъ: *hǫlǫs* 2×, In *hǫlǫsǫm*; *golva > *hǫlǫva*, АЛ *hǫlǫva*; *gol-: n. АЛ *hǫlǫj*; *gorxъ: *hǫrǫx*, In *hǫrǫxǫm*; *gostiti: Prt Pl *pǫhǫstili*, АЛ *hǫstili*, АЛ *pǫhǫstilo sa*; *grobъ: G *hǫrǫba*, In *hǫrǫbǫm*; *громъ: In *hǫrǫmǫm*; *jъzloga: L Pl *zlǫhǫx*; *kolda > *kǫlǫda*; *kolъ: In *kǫlǫm*; *kolikъ: *kǫlik* 2×, G *kǫlika* 2×; *kolsъ: *kǫlǫs* 4×, G *kǫlǫsa*, In *kǫlǫsǫm*; *koltiti: 3 Sg *kǫlǫit'* 2×; *konati: 2 Sg АЛ *kǫnaš*, 3 Sg АЛ *kǫnat'* 3×; *korylъka > *kǫrylka*; *korylъsъ > *kǫrylеc'*; *korylъ > *kǫryl'a* 2× 'незаконнорожденный ребенок'; *košъ: G *kǫša*; *koza: Pl *kǫzǫ*, АЛ *kǫzu*; *lomъ: G *lǫma*, In *lǫmǫm*, Pl *lǫmu* 3×; *mokr-: m. АЛ *mǫkrǫj*; *moltъkъ > *mǫlǫtǫk*; *morzъ: *mǫrǫs* 3×, In *mǫrǫzǫm*; *mostъ: G *mǫsta*, In *mǫstǫm*, Pl *mǫstǫuz*; *mozgъ: *mǫzǫk* 5×, In *mǫzǫgǫm*, Pl *mǫzǫg'i*; *mъnog-: Adv АЛ *mнǫhǫ* 2×; *noga: *nǫha*, G *nǫhe*, Pl *nǫhi*; *nosъ: G *nǫsa*, In *nǫsǫm*, Pl *nǫsu*; *nožikъ: *nǫžыk* 2×, АЛ *nǫžыk*, Pl *nǫžыki*, *nǫžыke*; *oborgъ > *vǫbǫrǫx*; *ognikъ > *vǫhǫnik*; *ostr-: n. АЛ *ǫstrǫj*; *plotъ: G *plǫta*, In *plǫtǫm*, Pl *plǫtu* 2×; *podъ: Pl *pǫdu*; *polje > *pǫle* 3×, АЛ *pǫle* 2×; *porъ: Pl *pǫr'i* 2×; *porgъ: G *pǫrǫha*, In *pǫrǫhǫm*; *porxъ > *pǫrǫx* 4×; *postъ: Pl *pǫstǫ*; *postiti: Ptc Pl АЛ *pǫstǫilje*; *proso: G *pǫsa*; *prosiiti: 3 Sg *pǫsǫit'*; *prost-: Adv *pǫstǫ*; *rodъ: Pl *rǫds* 2×; *roditi: Prt m. АЛ *sa rǫdiw*, f. *pǫrǫdila*, АЛ *sa rǫdila*, Pl АЛ *rǫdili*; *rogъ: Pl *rǫhi*; *tokъ: Pl *rǫki*; *slovo: *slǫvǫ* 2×, АЛ *slǫvǫ* 2×, Pl АЛ *slǫva*; *snorpъ: G *snǫpa*, Pl *snǫpuz*, *snǫpз*, АЛ *snǫpu*, АЛ *snǫpy*; *solma: АЛ *sǫlǫma* 3×, Acc АЛ *sǫlǫmu*; *soxa: *sǫxa*, Pl *sǫxi*; *voda: *vǫda* 4×, АЛ *vǫda*, G *vǫds* 4×, *vǫdu*, *vǫdu* 2×, АЛ *vǫds*; *volka > *vǫlǫka*; *volъ: Pl *vǫlu* 2×; *volsъ: *vǫlǫs*, G *vǫlǫsa*, In *vǫlǫsǫm*; *vorna > *vǫrǫna*; *vorta (pl. t.) > *vǫrǫta* 3×; *vorgъ: *vǫrǫx* 2×, G *vǫrǫha*, In *vǫrǫhǫm*; *vozъ: G *vǫza* 3×, Pl

²⁷ Здесь же приводятся рефлексы эпентетического о в последовательностях *ToгT, TeгT, ToгT.

vóžz; *ходь: In *xódm*, Pl *xódz*; *xoditi: Prt Pl *poprixó dili*; *xoldь: *xólb* 2×, In *xólbdm* 2×; *xoldьn-: Adv *xólbdn*; *xvor-: f. *xvóra*; *xvostь: G *xvósta*, In *xvóstom* 2×, Pl *xvóstu*; *xvostikь > *xvóstik*; *zvонь: G *zvóna*, In *zvónom*, Pl *zvónz*.

Аналогичный рефлекс у *o*, происходящего из *e в анлауте и после шипящих: *bъčela: Pl *pčólmu*; *elень: L *vóleni* 2×; *želьbь: *žólъp* 6×, G Ал *žólъba* (ср. вариант *žólup*); *žena: Pl *žónu*.

Исключения составляют три основы с эпентетическим *o*, имеющие рефлекс [ó], не мотивируемый позицией. Все три основы имеют праслав. старый акут: *kǫgva: *kǫróva* 2×, Pl *kǫróvy*, Ал *kǫróvu* 3×, Ал *kǫróvz*, D Pl Ал *kǫróvam* 3×; *sьdǫgv-: f. *zdǫróva*, *zdǫróva* (оба случая перед -v-); *mǣlti (*mǣllь): Prt n. Ал *mǫlǫlǫ* (по аналогии с м. *mǫlǫw?).

*ъ > [ǫ] в нейтральных позициях

Окончание In Sg *-ьмь: *dǫwhóm*; *fir'ixóm*; *kǫtlóm*; *lǫpuxóm*; Ал *mǫlǫkóm*; *vurlóm*; *pǫdóm*; *pǫpóm*; Ал *ruč'nikóm*; *sadóm*; *selóm*; *ser'póm*; *stǫlóm* 2×, Ал *stǫlóm*; *š'itóm* 2×; *valóm* 3×; *v'er'xóm*, Ал *v'er'xóm*; *xruiptóm*; *znakóm*; *žuvǫtóm*. Окончание In Sg *-ьмь вместо *-емь и *-ьмь: In *dǫž'óm*; *txur'óm*; *hnožóm*; *koň'óm*; *kerbač'óm*; *m'edv'id'óm*; *moťyl'óm*; *nožóm*; *vořin'óm*; *vřir'óm*; *plač'óm*; *ž'm'il'óm*. Окончание G Pl *-ьхь вместо *-ьхь, *-ц: Ал *dvǫx*. Окончание G Pl *-ьхь вместо *-ьхь: Ал *č'etyr'ǫx*; G Ал *s'ǫmǫx*. Окончание L Pl *-ьхь вместо *-ьхь: Ал *dvǫx*; Ал *č'etyr'ǫx*; L *tr'ǫx*. Суффикс *-ьк-: *listǫk* 2×, Ал *listǫk*; *žuvǫk* 2×; *purǫk*; *č'esnǫk* 3×. В корнях: *bьгь > *bǫr* 3× 'пшено'; *gьгьбь: *hǫrp* 2×, G *hǫrba*; *gьпьчкь > Ал *hǫrč'ik*; *lьžька: *lǫška*, Pl *lǫški* 2×; *mьхь > *mǫx* 3×; *гьт > *rǫt* 2×; *sьльнсе: Ал *sǫnce*; *тьт: *tǫt* 2×, *tutǫt*; *vьпь: Adv Ал *vǫn*; Adv *vǫňka*, *zvǫňka*; *vьšь > *vǫš* 7×.

Такие же рефлексy имеет праслав. *ь, перешедшее в ареальное *ь. Праслав. *ь > [ǫ] в нейтральных позициях: *čьgn-: G Sg f. Ал *č'ǫmǫji*; *čьrtь: *č'ǫrt*, G *č'ǫrta*, In *č'ǫrtom*.

Частное развитие слабого *ь > [ы] ~ [з] в ТРЪТ и *vь- > [u]: *dьgva: Pl *drǫva* 2×, Ал *drǫva*; G Pl Ал *drǫw* 2×; *vьši: Pl *vúšz* 4×, *vúšu*, *vúšz* 2×, *vúšy*.

*e²⁸ > [é] в нейтральных позициях

Окончание 3 Sg *-e(ть): *idé* 3×, *ni jde*; *budé* 2×; *č'v'ine*; Ал *umré*; Ал *p'eché*. Окончание NA Du *-e: *dvaje*, Ал *dvaje*. Суффикс причастия *-en-: Ptc n. *zahǫrož'énz*; Acc sg. Ал *pǫdǫjénu*; f. Ал *zalǫž'éna*; In f. Ал *sǫlénow*; G f. *palénoji*; Ал *studénoji*. В корнях: *bergь: *b'érex*, G *b'éreha*; *berza: *b'éreza*, G Ал *b'érezu*; *brexati (*brešǫ): 3 Pl Ал *bréšut*; *čerьpь: *č'érep* 5×, G *č'érepa*, In *č'érepom* 2×, Pl *č'érepz*; *dervo > *děrevǫ*; *grebень: L *hřěb'eni* 3×; *jьde: Adv *de*; *klenь: G *kléna*, Ал *kléna*, In

²⁸ Под *e здесь и далее имеется в виду также эпентетическое *e* в рефлексах последовательностей *TeГГ.

klénom, Pl *klénz*; *ledъ: G *lédō*; *medъ: G *m'édūo*, In *m'édom*; *melti: 1 Pl Ал *m'elem*; *merati вместо *mirati: 3 Sg Ал *pom'erat*; *nebo: Ал *nébo* j *zém'la*; *nesti > Inf Ал *nésti*; *perdъ: Ал *p'éred*, G *p'éredu*, Ал *p'éredu* 2×, G Adv. *sp'éredu*, In *p'éredom* 2×; *poverslo > Ал *pov'eréslo* 3×; *remeny: L *rém'eni*; *sedm-: G Ал *sémčō*; *svekrъ: *sv'ekor*, G Ал *sv'ekra*; *šest-: G Ал *šestčō*; *tepl-: Adv Ал *téplō*, n. Ал *téplō'e*; *verdъ: *v'éret* 4×, G *v'éreda*, Pl *v'éredz*, Ал *v'éredu*; *zerati (вместо *zirati): 3 Sg Ал *vyz'erat*; *že, *u že: *že* 4×; *užē*, Ал *wže*; *žьmenja: L Ал *žm'eni*, Ал *žm'eni*.

*ь > [é] нейтральных позициях

В корнях: *сырку: G *cérkv'i*, Ал *cérkv'i*; L *cérkv'i* 2×; *čьrstv-: m. *č'érstvyj* 2×; *котыль > *kotél*; *льпъ: *len* 3×, G *lénūo*, *lénō*; *mertī (*мырl-): Prt m. Ал *um'ér* 3×; f. *um'érla*; Pl *pom'érli*; *огыль > *vorél* 2×; *овьсь > *ov's*; *рьklo: *p'eklo*, G *p'ekla*; *рьгвѣш-: m. *p'éršvyj*, Ал *p'éršvyj*, Acc f. *p'éršu*; *рьсь > *p'es*; *тъrti: Prt m. *potér*; *тъгпъ: *téren* 8×, In *térenom*, Pl *térenu*; *vergī (*вьргль): Prt Pl Ал *v'érlī*; *хгьвьть > *xyrb'ét*, Ал *xyrb'ét* 2×; *зьгно > Ал *zérno* 3×.

IV. Рефлексы *ь, *ь и неударенных *о, *е в позициях повышения

*o²⁹ > [ó] в позициях повышения

Окончание D Sg *-ому: Ал *m'ertvómu*; Adv *potómu* 2×, Ал *potómu* 2×. Окончание In Sg *-ojō: *m'ez'ów* 2×; *put'ów* 2×; *kum'ów*; *m'ez'ów*; *hólōvōw*; *zem'ów*; Ал *za jen'ów* 'за одной'; Ал *vad'ów* 2×; Ал *tak'ów*; Ал *žn'ów*; In Ал *sm'ert'ów*. Окончание G Sg f. *-ojě: *molodóji*; G f. *tóji* 2×. Окончание G Sg *-ogo перед частицей *se: G *č'oh'ós'*. Суффикс *-oba: Acc *xud'óbu* 3×. Суффикс *-ov-: Pl Ал *l'iskón'ie*, Pl Ал *v'er'bón'ie* 2×. Префикс *do-: G Ал *dóxutkō*; G *dózoru*. Префикс *o(b)-: L Ал *ób'id'i*; Ал *vóbrus*; In *vóč'eréd'ow*. Префикс *orz-: *rózum* 2×, G *rózuma*. Префикс *po-: L Ал *póhr'ib'ie* 'похороны'; *pós'til'* 3×; L Ал *po'joku*. В корнях: *bobъ: G *bōbu*, L *bōb'i* 4×, *bōb'ie*; *bokъ: G *bōku* 2×, Adv *zbōku* 2×, L *bōc'i*; *bos-: Pl Ал *bōs'i*; *brodъ: G *brōdu*, L *brōd'ie*, *brōd'e*; *dobr-: Acc f. *dōbru*, Ал *dōbru*, Adv Ал *dōbr'i*; *domъ: G *dómo*, L *dóm'ie*, G Pl *dómu*; *drozdъ: L *drōz'd'i*; *gnojъ: G *hnójo* 2×; *golobъ: *hólup*, G *hóluba*, In *hólubom*, Pl *hólubz*; *golsъ: G *hólōsu*; *golva: Acc Ал *hólōvu*, L *hólōv'i* 3×, Ал *hólōv'i*; *golvъka: Pl *hólōvki*; *gorxъ: G *hōrōxō*, L *hōrōs'i*; *gostъ: L *hōs't'ov'ie*, Pl *hōs't'u* 2×, G Pl *hōs't'u*; *grobъ: L *hōrōb'ie*; *gromъ: G *hōrōmō*; *kolda: L *kolód'ie*; *kolsъje: Coll *kolōs':a*, In *kolōs':om*; *konъj: Pl *kón'i* 2×, *kón'ie* 2×, G Pl *kón'ow*; *korenъ: *kōr'in'*, In *kōr'in'om*; *korva: D *kōrón'i* 2×, Acc *kōrónu* 2×, Ал *kōrónu*; *korvętj-: n. Ал *kōrónjēč'aj*;

²⁹ Здесь же приводятся рефлексы эпентетического *o* в последовательностях *TerT, TorT, TelT, TolT.

*kot(o)r-: D m.-n. *dakótrōmu*; *krojь: G *krōja*, L *krōjo*; *kьto, *čьto se: *xtos* 2×, *šos* 2×; *lomь: L *lom'je*; *moj-, *svoj-: f. *mōja*, G f. *svōjeji*; D f. Ал *mōjuj*, Pl *mōji* 2×, *mōjje*; *moldьš-: Pl Ал *mōlōč'i*; *morzь: L *mōrōz'i*; *mostь: L *mōs't'i*; *mozgь: G *mōzguo*, L *mōzguo*; *nogьtь: *nōxei* 4×; *noktь: Pl *nōč'je*; *noga: L *nōz'i*; *nožь: L *nōž'i*, Pl *nōž'i*, G Pl *nōžu*; *ognь: Pl *vōhn'i*; *oko: Pl *vōč'i*, Ал *vōč'i*; *olkьtь: *lōkoj* 4×, *lōkit'*; *ostь: G Ал *vōs'mōhō*; *plotь: L *plōt'i*, *plōt'je*; *pokojь: G *pōkōja*; *pokoňьcь: *pōkrōň'ec'*; *polēno: G *pōl'ina*; *polje: L *pōl'u* 2×, Ал *pōl'o*, *pōl'u*, Pl *pōl'a*, L Pl *pōl'ax* 2×; *porelь: *pōp'il* 2×, G *pōp'il'u*, In *pōp'il'om*; *porgь > *pōrix* 3×, Ал *pōrix* 2×; *porxь: G *pōroxi*; *postь: G *pōstu*, L *pōs't'i*; *prositi: 3 Pl Ал *sa prōs'at'*; *roditь: Pl *rōdič'i*, Ал *rōdič'i*, D Pl *rōdič'om*; *rogь: L *rōz'je*, *rōz'i*; *rokyь: G *rōkuo*, *rōku* 2×, Ал *rōku*, L *rōc'i*, Ал *rōc'je*, G Pl Ал *rōku*; *sьlojь: L *slōje*; *snopь: L *snōp'i*, G Pl *snōpuo*; *sobē: L Ал *pōp'i sōb'je*; *sorьbьka: G *sōrōč'ki*, *sōrōč'ke*, Pl *sōrōč'kie*; *sь polu: Adv Ал *spōlu*; *tolka: Acc *tōlōku*; *voda: Acc *vōdu*, *vōdo*, *vōdou*, Ал *vōdu* 4×, L *vōd'je*, Ал *vōd'e*; *voditi: 3 Pl Ал *zavōd'at'*, Imp Ал *zavōt'*; *volka: Acc *vōlōku*; *volьsьje: Coll *vōlōs':a* 2×; *voskь: G *vōsku* 3× (In *vūskom* по аналогии с NA *vusk*); *vozь: G Ал *vōzo*, L *vōz'i*, *vōz'e*; *xodь: G *xōdu* 2×; *xoditi: 1 Sg *xōžu*, 3 Pl Ал *xōd'at'* 3×; *xoldь: G *xōlōdu* 2×; *xotēt'i (*xotjō): 1 Sg Ал *xōč'u*, 3 Sg *xōč'e*, Ал *xōč'e* 2×, 2 Pl *xōč'ete*, Ал *xōč'ete*; *xvorostь: *xvōros'*; *zvoniti: 3 Pl Ал *zvōn'at'*.

Такой же рефлекс у *o*, происходящего из *e в анлауте и после шипящих: *elень: *vōl'in*, G *vōl'in'a* 4×, Pl *vōl'in'je*; *želbь: *žōlup* 6×, G *žōluba*, L *žōlub'i* (ср. вариант *žōlр*).

*ъ³⁰ > [ǫ] в позициях повышения

Префикс *въz-: 1 Sg *ōz'mi*. В корнях: *bьtьjьka > *bōč'ka*; *cьkьvьn-: Pl Ал *čer'kōwn'i*; *dьlgь > *dōwhi*; *dьšьbьka: *dōš'ka* 2×, Pl *dōš'kie*, Ал *dōš':kie* 2×, Ал *dōš':ki*, L Pl Ал *dōš':kax*; *dьžьžь > *dōš'*: 5×, Ал *dōš'*; *dьlg-: m. Ал *dōwhěj*, f. Ал *dōwha*, n. Ал *dōwhōj* 2×, Adv *dōwhō* 2×, Ал *dōwhō*; *gьrbь: L *hōrb'i*; *klьbьje > Coll Ал *klōč'a* 2×; *krьvь > *krow* 3×; *kьlbica > *kōwbic'a*; *kьrbь: *kōrč'* 4×, G *kōrč'a*, In *kōrč'om*, L *kōrč'u*, Pl *kōrč'i*; *kьrbьma: L Ал *kōrč'm'i*; *kьrmiti: 3 Pl Ал *kōrml'at'*; *mьxь: G *mōxo* 2×, L *mōs'i* 3×; *pьln-: m. Ал *pōwnьj*, n. *pōwnōj*; *stьlpь: *stōwp*, G *stōwpa*, L *stōwp'je*, Pl *stōwpz*, G Pl *stōwpu*; *sьlnьce: G Ал *sōn'c'a*, In *sōn'c'om*, L Ал *sōn'c'uo*; *vьlkь: *vōwk* 2×, G *vōwka*, G Pl *vōwku*; *vьlna > *vōvna*, *vōvna*.

Развитие [ǫv] < ǫvн отмечено в *vōna* 'мифологический персонаж, которым пугали детей' < *vьlxva (выпадение *x нерегулярно), *bōvan* 4× (< *bьlvanь) и предположительно в *mōva, Acc *mōvu* (пра-слав. *mьlvа).

³⁰ Сюда включены рефлексy восточнославянскогo ТыТ < *ТьТ: *pьln- < *pьln-; *vьlkь < *vьlkь и т. п.

Аналогично развивается *ь > [ó] в позициях повышения: *čьgn-: Acc Sg f. Ал *č'órnu*; *šьdlъ: Prt m. *iš:ów*, Ал *priš'ów* 3×; *žьlt-: f. Ал *ž'ówta*, n. Ал *ž'ówtaj*, Pl Ал *ž'ówt'i*.

Особый рефлекс имеет *ь перед -j-: *ьj > [új] ~ [ýj] ~ [žj] в окончании NA Sg m. *ьjъ: *nežuvžj*; *c'ilžj*; Ал *slabužj*; Ал *mələdžj*; Ал *m'ertvúj* 2×.

*e > [é] в позициях повышения

Суффикс причастия *-en-: Ptc Pl Ал *roz'd'ilén'i*; Pl Ал *roblén'i*; Pl Ал *p'eč'én'e*; Pl Ал *s'v'ec'én'i*. Суффикс *-en-: *lopušén'a*. В корнях: *bergъ: L *b'erez'i*; *berza: L *b'erez'i*; *čelědъ: L *č'el'ad*; *čerda: L *č'eréd'ie*; *černъ: *č'éren* 3×, In *č'éren'om*; *čerъ: L *č'érep'i*; *čeršnja: Pl Ал *č'erés'n'i*; *desětъ > *dés'it*; *devětъ > Ал *dév'et*, Ал *dév'jat*, Ал *dév'jet*; *grebenъ: *hrěb'in* 2×, G *hrěb'in'a* 2×, Pl *hrěb'in'i* 3×; *klenъ: L *klén'i*; *kremenъ: *krém'in* 3×, G *krém'in'a*, In *krém'in'om*, Pl *krém'in'i*; *ledъ: L *léd'i* 2×; *metelica > Ал *m'etělic'a* 2×; *perdъ: L *p'ered'i*; *remenъ > *rém'in* 3×; *tepl-: Pl Ал *tépl'i* 2×, Ал *tépl'ie* 2×; *teplěti: Prt n. *potépl'ilo* 2×; *tretъj-: Acc f Ал *trét'ug*; *večerjati: Prt Pl Ал *pov'eč'ér'ali*; *večerъ: *v'éc'ur* 7×, Ал *v'éc'ur* 5×, G *v'éc'era*, Ал *v'éc'era* 2×, In Ал *v'éc'erom*; *večerja: Ал *v'éc'ér'a*, In Ал *v'éc'ér'ow* 2×; *verediti: Imp 2 Sg *v'erét*; *xъmelъ: G *xm'ělu* 2×, V *xm'ělu* 2×; *zemlja: *zěml'a*, Ал *zěml'a*, G *zěml'i* 3×; *ženiti: 3 Pl *sa žen'et*, Ал *žen'at*; *žьmenja > Ал *žm'én'a*.

*ь > [é] в позициях повышения

Окончание NA Sg m. *-ьjъ: m. *č'uz'ěj* 2×. Окончание G Pl *-ьjъ: *luděj*, Ал *luděj*; Ал *d'itěj*; Ал *v'oc'ěj*. Суффикс *-ьс-: *x'iv'éc* 2×; *h'ostéc* 2×; *konéc* 2×, Ал *konéc*; *otéc*; Ал *m'ertv'éc*; Ал *stoléc*; G Pl Ал *ov'éc* 3×; G Pl Ал *jajéc*. В корнях: *сьrky: *cér'kow*, *сьrкъьвса: Ал *c'ér'kow'a*, Acc *c'ér'kow'cu*; *сьrpati: Prt Pl *c'ér'pali*; *četvьrgъ: *č'etv'ér* 2×; *сьstъ: *č'es't*; *дьbrja: *děbr'a* 4×, L *děbr'i*; *дьнь: *den* 2×, Ал *den* 4×; *коцьrga: *koč'ér'ha*; *рьнъ: *p'en* 2×; *рьг-: Ptc Pl Ал *zap'ér't'i*; *сьmьrтъ > Ал *sm'ert* 2×; *сьrъ > *ser'p* 2×; *торьгъ: *tep'ér*, Ал *tep'ér* 3×, Ал *t'ep'ér'ka*; *тъmъje: Coll Ал *tě'n'a* 2×, L Pl *tě'n'ox*; *тъstъ: *tes't* 4×, G *tes't'a*, In *tes't'om*, L *tes't'ov'i*; *тъstja > *těs':a* 2×; *vьrga: *v'ěr'ba* 2×, Ал *v'ěr'ba* 2×, G *v'ěr'bu*, Ал *v'ěr'bu*, Acc Ал *v'ěr'bu*, Pl *v'ěr'buca*; *vьrъxъ > *v'ěr'x* 10×. Такой же рефлекс у эпентетического ь: *огнь > *vhen* 3×, Ал *vhen* 2×.

V. Рефлексы праслав. *у, *е, *а и *ē, *ō (удлиненных праслав. *е, *о)

*у > [úa] ~ [úž] ~ [цž] ~ [ú] ~ [ý] ~ [ž] не после веллярных согласных

Окончание NA Pl *-у: *baranú*; *č'asú*; *d'idú*; *b'orənuú*, *b'orənzú*; *dnz* 2×; *h'orbzú*; *l'isú*; *m'orəzuz*, *m'orəzú*; *vurlú*; *š'erpúq*; *sadú*; *sl'idú*; *š'itú*; *trudú*;

v'eč'eruí; v'itrǝ; xruptǝ; žolǝbuǝ, žolǝbǝ, žolubǝ; žuwnǝtǝ; b'ids; z'v'izduǝ; m'itlǝ; zimǝ; žuduǝ, žudǝ; Al psu. Окончание G Sg *-y: *kumǝ; smǝlǝ*. Окончание In Sg *-умь: Al *m'ertvuim* 2×. Окончание GL Pl *-ухь: G Pl *tǝx, tux*, L Pl Al *tǝx*. Суффикс *-унья: Al *gazdǝin'a, Al gazduin'a*. Суффикс *-турь: **pastyrǝ: pastǝr'* 2×, Al *pastǝr'*, Al *pastǝur'*. Префикс *vy-: 1 Sg *vǝijdu*; Prt m. *vǝt'aw* 2×; Prt Pl Al *vǝl'alǝje*; Prt Pl *vǝutekli*; Inf Al *vǝp'iti; vǝur'iz':ati*; Al *vǝusǝyǝtiǝ*. В корнях: *byti: Prt m. Al *bǝw*, n. Al *bǝulǝ*, Pl *bǝli*, Al *bǝuli*; *drylja > *drǝl'a*; *bykǝ > *buk* 3×, *bǝk*; *četyre: Al *č'etǝur'i*; *dǝmǝ: *dǝm*, G *dǝmǝ*, In *dǝmǝm*; *jǝzykǝ > *jazuik* 2×, *jazǝk*, Al *jezuik*; *koryto > Al *kǝrǝitǝ*; *motyǝ > *mǝtǝl'*; *myǝ > *mǝž*; *myti: 3 Sg *mǝje*, Prt m. Al *umuǝw*, Al *sa wǝmǝw*, Pl Al *mǝli sa*; *ryba: Acc *ruibu*; *synǝ: *sǝn*, G Al *suǝna*, In *sǝnǝm*; *surgǝ: *sǝr* 2×, Al *sǝr* 3×, G *suǝra*, In *suǝrǝm*, L *sǝr'ǝje, sǝr'i*, Pl *sǝrǝ*; *stynǝti: Prt m. Al *stǝw*; *vǝumǝ > Al *vǝimn'a*, Al *vǝimja*; *vǝyǝnj-: D Pl Al *vǝis'n'ǝ*. Возможный рефлекс именного префикса *vy- > vu-: *vǝtinǝk* 4×, In *vǝtinǝm* 'прут'. Вероятно, это заимствование из говора, где такое развитие регулярно.

*y > [jǝ] ~ [jǝ] ~ [ǝ] ~ [ǝ] ~ [ǝ] после велярных согласных

Окончание NA Pl *-y: *b'ereǝje; dǝwhǝje* 2×; *kruǝje; luǝje* 'пойменный луг'; *p'irǝǝje*, Al *p'irǝǝje; pǝrǝǝǝje; s'n'ǝǝje; vǝrǝǝǝje* 3×; *bǝkǝ, bǝkǝ; buǝkǝ; znǝkǝ*; Al *z'v'izdǝǝč'ǝje*; Al *kol'adnikǝje*, Al *kol'adniki*; Al *trǝmpǝkǝ; hr'ixǝje; v'ǝrǝǝje; dran'č'uxǝ; sm'ixǝje*. Окончание G Sg *-y: *r'iki, r'ikǝje, r'ikǝje*; Al *mukǝje*. В корнях: *kǝsyn-: G Sg Al *kǝsnǝǝ*; *kǝsynǝti: Ptc n. Al *kǝsnutǝj*; *xǝžǝ: *xǝža* 2×, G *xǝžǝw* 2×, *xǝžǝw, xǝježǝw*, Al *xǝžǝ*, Al *xǝžǝ*, Al *xǝžǝza*, Al *xǝže*, L *xǝžǝw, xǝježǝw*, Al *xǝžǝ* 4×, Al *xǝžǝ* 4×, Al *xǝžǝw*, G Pl *xǝže*.

*ǝ > [ǝ]

Суффикс *-ǝ(t-): *tel'a*, Al *tel'a*. Суффикс *-ǝn-: m. *vǝwn'ǝnyj*. Суффикс *-ǝtǝjka: *bǝl'ǝč'ka* 2×. Окончание 3 Pl *-ǝtǝ: *xǝl'ǝt'; seǝl'ǝt'; sv'ǝl'ǝt'*. Суффикс *-ǝtǝj-: Pl Al *ǝp'ǝč'i*. В корнях: *devǝt-: G Al *devǝjǝtǝǝ*; *ǝt-: Prt f. Al *pǝjnǝla* 'наняла' (вторичная перестройка регулярного **pǝn'ala*); *klǝkǝ > Al *kl'ak*; *kolǝda: G Al *kol'ǝdu* 2×; *kolǝdǝka: Pl Al *kol'ǝtǝkǝ*; *mǝ > GA *mn'a*; *mǝkǝnǝti: Prt f. Al *zmǝn'ǝkla*, n. Al *pǝmn'ǝklǝ*; *perǝkǝ: G Al *p'ǝrǝl'ǝkǝ*; *pǝtǝ: Al *p'ǝat* 2×, G f. Al *p'ǝjǝtǝj*; *pǝtǝnica: Acc Al *p'ǝjǝtǝnic'u*; *pǝdivo > Al *p'ǝjǝdivǝ*; *pǝstǝi (*pǝdǝ): Inf Al *p'ǝstǝiǝ*, Al *p'ǝstǝiǝ*, Prt n. Al *p'ǝjǝlǝ*, Al *pǝp'ǝlǝ*, Pl Al *p'ǝr'ǝlǝje*; *svǝtǝjku: L Pl Al *s'ǝtkǝx*; *sǝčǝstǝje: *s':ǝs't'a* 2×, Al *s'ǝs't'a*, Al *neš'ǝs't'a*; *tǝgnǝti: Prt Pl Al *s't'ǝhli*; *tǝžǝ: L *t'ǝžǝž, t'ǝžǝ*; *tǝžǝk-: Adv *t'ǝškǝ*, Al *t'ǝškǝ*; *vǝzovati: Prt Pl Al *p'ǝrǝv'ǝžǝvǝli*; *zǝtǝ: *z'at* 3×, In *z'ǝtǝm*; *žǝti (*žǝnǝ): Prt Pl Al *pǝžǝli*.

*a > [ǝ]

Окончание G Sg *-a: *baranǝ* 2×; *bukǝ; ž'm'il'ǝ; dvǝrǝ; dǝwhǝ; dǝž':ǝ; dn'a; txur'a; hn'iwǝnkǝ; hr'ixǝ; kǝn'ǝ* 2×, Al *kǝn'ǝ; kun'c'a; kǝtlǝ;*

loruxá; m'edv'id'á; AЛ mólóká; mоtыл'á; voñn'á 2×; vurlá; vp'ir'á; p'iróhá, AЛ p'iróhá; pódá; AЛ pópá; pn'a 2×; selá, AЛ selá; sm'ixá; stólá 2×, AЛ stólá; AЛ stęblá; š'itá; volá; znaká 2×; znač'ká; zv'ir'á 2×; žuvotá 2×. Окончание N Sg *-a: *b'idá; bōroná; pč'olá; dušá 2×; z'v'izdá; kōzá; kumá; luká; m'ež'á 2×; m'itlá; muká; vuvč'á; r'iká; AЛ rōdiná; smólá 2×; travá, AЛ travá; zimá 2×; zv'eriná; žóná 2×, AЛ žóná; Ptc f. AЛ najatá.* Окончание N Sg f. *-aja: *br'aná* 'пшениная'; AЛ *drubná; lin'aná 2×; AЛ mólodá; t'ašká 2×.* Окончание In Pl *-ami: *bōronám'i; križám'i; sunám'i; AЛ nōhám'i; službám'ę; vušám'i 2×* 'вшами'; AЛ *zubám'i, AЛ zubám'ę; AЛ dv'ęr'ám'i.* Окончание L Pl *-axъ: *luhák* 'пойменный луг'; *rukák.* Окончание Prt f. *-la: *z'l'ahlá; wbólóklá, ubólóklá; AЛ prišlá; AЛ zam'elá sa.* Прошедшее время на *-al-: Prt f. *ležála, AЛ ležála; AЛ pč'ilovála; zav'jezála; AЛ pul'ála; m. AЛ sa bōjáv; AЛ znáv; Pl pul'áli, AЛ p'ęręl'áli; napováli; pōv'idáli; m. etáli; AЛ zb'eráli; AЛ hínáli; pčzam'itáli; AЛ sp'ivále 2×; AЛ pripravl'álię; AЛ v'jezáli; AЛ pōxōváli; Prt n. AЛ rōst'ihálō.* Инфинитивы на *-ati: *spátí 2×; AЛ č'ilovátí, AЛ pč'ilovátí; AЛ pčzam'ítati; AЛ zav'in'č'ovátę.* Презенс на *-aj-: 3 Pl AЛ *zap'erávut'; 3 Sg AЛ máje 2×, 2 Sg máješ* (< *jъmajęši). Суффикс *-ačьka: AЛ *bōgáč'ka, AЛ bōgáč'ka, Pl AЛ bōgáč'ki; Pl AЛ žōbráč'ki.* Суффикс *-ak-: *jižák 2×.* Суффикс *-anja: AЛ *bōzōrkán'a.* Суффикс *-arjъ: *bukvár'; bumbár'; gunár' 2×; kōšárik, G kōšárika; Pl AЛ kuxár'ke; L Pl AЛ mōč'arōx.* Суффикс *-arjъlja: AЛ *gomb'ič'kár'n'a, L AЛ gomb'ič'kár'n'ę.* Суффикс *-an-: D Pl AЛ *ubl'ánum; f. AЛ ubl'ánka.* Префикс *-za-: Prt Pl AЛ *zác'ali; zánuxtic'a; Adv závtra.* В корнях: *ablъko: Pl *jábluka; *agoda: Pl AЛ jáhōdz; *astrębъ: jájstr'ap, G jejstr'aba, Pl jájstr'abu; *aščurъka: Acc AЛ jáš'čurku; *azy: ja, AЛ ja 2×; *baba: bába, Pl bábs; *baran > barán; *čadъ: č'at 3×, L č'ád'ę; *časъ: č'as, G č'ásu 2×, L č'ás'ę; *daljъš-: Comp pl. *dál's'i; *dati: Prt m. daw; *gadina > hádina 3×, AЛ hádina; *ględati: Prt Pl AЛ híl'ádali; *grъtanъ: L hartáni; *gvariti: 1 Sg hívar'u, AЛ hívar'u 2×, 3 Pl hívar'at'; *jarъ > jar'; *kamy: kám'in' 6×, kám'en', G kám'in'a, In kám'in'om, L kám'enję; *kamеньčikъ > kám'in'č'ik 2×; *kamеньс > kám'enęc', AЛ kám'enęc' 2× 'град'; *kazovati: 3 Sg prikázuje; *kaša > káša 3×; *kazъd-: m. AЛ káždyj; *klasti (*kladō): Prt Pl AЛ kláli; *kolačъ > AЛ kóláč'; *kolomazъ > kōlōmás'; *krasti (*krado): Prt m. AЛ ukráv; *krajъ: kraj 2×, AЛ kraj, G kráju, In krájom, L kráju 2×; *kvasъ: kvas 4×, G kvásō, kvásu, In kvásom, L kvás'i 2×; *ladъ > lat 4×; *lazъ: las 2×, L lázu, Pl lázъ 2×; *makъ: mak 2×, G máko, AЛ máko, In mákom, AЛ mákom, L máč'i, máč'i; *mal-: Adv AЛ pčmál'ę; *mastъ: In AЛ májs't'ow; *mati > AЛ máti 'мать'; *nadjiti: Inf *zanáz'iti; *na i > n'aj; *naš-: naš, f. AЛ náša; *olъšanъje > Coll vulšán'a 2×; *(o)paláčьka: AЛ paláč'ka, Acc AЛ paláč'ku; *otava > AЛ vtáva; *pasti (*padō): 3 Sg *č'páde; *palъsъ: páleč' 2×, G pálc'a, In pálc'om, Pl pálc'i; *pasti (*pasō): Prt AЛ pásle, AЛ pásli; *plačъ > plač'; *plačьka: Pl AЛ****

pláč'ki; *plakati (*plačō): 3 Sg *pláč'ε* 2×, Prt m. *plákan*; *plaščь: *pláč':* 2×, G *pláč':a*, In *pláč':om*, L *pláč':i*, Pl *pláč':i* 2×; *plavati > Inf *plávati*; *plaxta: Acc *pláxtu*; *ръгальникъ > *prájnik* 2×; *rakъ: *rak* 5×, G *ráka*, L *rákov'i*, Pl *ráki*; *sam-: m. Ал *sámьj*; *sadъ > *sat*; *sadja > *sáž'a* 2×; *stajъnja: *stáj'n'a* 2×, G Ал *stáj'n'i*, Ал *stáj'n'je* 2×, Acc Ал *stáj'n'u*, L *stájni*, *stájni*, Ал *stájnie*; *star-: m. Ал *stár'ej*, Pl Ал *stár'i*, Comp Pl *stár'iji*, Comp Pl *stár's'je*, Ал *stár's'i*; *staviti: Prt m. Ал *postáv'iw*, Inf Ал *postáv'iti*; *stavljati: Prt f. Ал *stáv'ala*, Pl Ал *stáv'alije*; *svadъba: Acc *svád'bu*, Ал *svád'bu*, L Ал *svád'b'e*, Pl Ал *svád'bu*; *svatъ: *svat* 2×, D *svátov'i*; *tak-: Adv. *tákoj* 2×; *tvarъ > Ал *tvar'*; *valъ > *val* 2×; *varъ: *var* 2×, L *vár'i*; *zadъ: Acc Adv *vzat* 2×, G Adv *z:ádu*; *znati: Prt Pl Ал *ználje*; *znakъ > *znak*; *žagъ: *žar*, G *žáru*, In *žárom*.

Сюда примыкает рефлекс [á] в суффиксе *-ъje: *крижьje > Coll *križ':á*.

*ē (удлиненное праслав. *e) > [i]³¹

*щмель > *ž'm'il* 2×; *каменьje > Coll *kam'in'a*; *кореньje: Coll *kor'in'a*, G Ал *kor'in'a*, In *kor'in:om*; *nesъ > Prt m. *n'is*, *prin'is* 4×, *odn'is*; *reklъ > Prt m. *p'ik* 3×, *zap'ik*; *регыje > Coll *p'ir'a*; *-reklъ > Prt m. Ал *ur'ik*; *ременьje > Coll *rem'in'a*; *sedmъ > *s'im* 2×, Ал *s'im* 3×; *šestъ > Ал *šis' 2×*; *сьметьje > Coll Ал *sm'it'a*; *vedlъ > Prt m. *rov'iw* 2×; *хьмель > *xm'il* 3× (наряду с нерегулярным *xm'jel'*) [также *xm'ilik* (вместо **xmel'ik*) с -i- по аналогии с НА *xm'il'*]; *zelyje > Coll *z'il'a*.

*ō (удлиненное праслав. *o) > [úo] ~ [ú]

Окончание D Pl *-омъ: Ал *kol'adnikum* 2×. Окончание L Sg *-омъ: Ал *m'ertvum*; L *tum*. Окончание G Pl *-онъ: *bukú*; *d'idú* 2×; *dnú*; *možl'úo*; *sunú*; *zubú*; *družbú*; *družbúo*; *žobrakú*; Ал *trэprakú*. Окончание D Sg *-овi > *-онъ: *домовъ > Adv *domú* 3×, *domúo*. Суффикс *-онька: *xl'ibúwka*. Префикс *ро-: 1 Sg *pújdu* 6×; также *rostlъ > *púslan'*. Префикс *родъ-: *Púdhoroť*. В корнях: *bobъ > *bup*; *bogъ > *bux*; *bokъ > *buk*; *domъ > *dum* 3×; *drozdъ > *drust* 2×; *dvoгъ > *dvur*, *dvuro*; *дъхогъ > *txur'* 2×; *gnojъ > *hnuj*, *hnuo*; *groгъ > *hruo*; *gromъ > *hrum* 5×, Ал *hrum* 6×; *kolъ > *kul* 3×; *koliko, *toliko > *kolsko, *tolъko > *kúl'ko*, Ал *kúl'ko* 3×; *túl'ko*, *túl'ko* 2×; *konъj: *kun'* 5×, In Pl *kún'm'i*; *košъ > *kuš* 3×; *kozъj-: n. Ал *kúz'ij*, G Ал *kúz'ohz*; *lomъ > *lum* 3×; *mogъ > Prt m. *mox* 3×; *nogъtъ: In *núxt'om*, Pl *núxt'i*, *núxt'je*; *nokъ > *nuč'* 2×, Ал *nuč'* 2×; *nosъ > *nus*, *nuos*; *nožъ > *nuož*, *nuš*; *olъxa > *vúl'xa*; *olkъtъ: G *lúk't'a*, In *lúk't'om* 2×, Pl *lúk't'i*; *опъ > *yun*; *ostrъje > Ал *vú'str'a*, Ал *vústr'a* 2×; *orboтъnikъ: Pl *robitniki*; *osa: G Pl *vus*; *osmъ > *vúsem*; *ovъsa: Pl *vúvc'i* 3× [наряду с нерегулярным *óvce*

³¹ Инодиалектной является форма *vezlъ > Prt m. *vjus* (ср. исконные *n'is*, *v'iw*, *p'ik*).

2×], Ал *vúwc'i* 2×, Ал *vúvc'i*, Ал *vúwc'ig*; *овьѣj-: м. Ал *vúwč'ij* [наряду с нерегулярным Г Ал *ǫvč'ǫhǫ*]; *pīrogъ > *p'irúx* 2×, Ал *p'irúx* [наряду с нерегулярным *p'irǫx*]; *plotъ > *plut* 2×; *rodъ (сущ.) > *put*, *puǫt* 2×; *rodъ (предлог) > *put* 5×; *roľъ > *puw* 'половина'; *roľъ nokъ: Г Ал *púwnoč'i*, Л Ал *púwnoč'ie*; *roľъ nokъn-: ф. Ал *púwnoč'na*; *ropъ > *pup* 5×, Ал *pup* 2×; *postъ > *pust* 2×, Ал *pust* 2×, Ал *puost*; *rodъ > *rut* 3×; *rodъn-: ф. *rúdna* 2×; *orstъ > *Prt m. rus*; *rogъ > *rux*; *rokъ > *ruk* 4×, Ал *ruk*; *sъlojъ > *sluj* 3×; *solъ > *sul'*; *stolъ > *stul*; *volъ > *vul* 2×; *voskъ > *vusk* 4×; *vozъ > *vus* 5×, Ал *vus* 3×; *ходъ > *xut* 4×; *xvostъ > *xvust*; *zvopъ > *zvun* 2×; *zvopъnica: Ал *zvún:ic'a*, Acc Ал *zvún:ic'o*; *životъ > *žyvút* 1× (наряду с нерегулярным *žuvót* 2×).

Зюда примыкает рефлекс [ú] из ареального *ǫ, восходящего к праслав. *e в новозакрытых слогах: *bъčela: Г Pl *pč'ul*; *ženъsk- > Pl *žún'ski*.

В следующих примерах вместо регулярного удлинненного *o отражено обычное *o. Трудно решить в каждом конкретном случае, является ли данная форма заимствованием или возникла по аналогии с другими формами словоизменительной или словообразовательной парадигмы: *brǫt* 5×; Adv *dǫlǫw* 3×, *dǫlǫwka*, Ал *dǫlǫwka* 'вниз'; *hǫs'*: 2× 'гость'; *Prt m. Ал kǫn'č'iw*, ф. Ал *skǫn'č'ela*, Pl *sa skǫn'č'eli*; Pl *kǫtilu*; *mǫst* 2×; D Pl Ал *p'erevǫznikum*; Г Ал *rǫč'nika*; Comp *skǫrše*; *snǫp*; Л Ал *vǫjn'i* 2×; In Ал *zvúnč'ekǫm*. Аналогичным примером на отсутствие удлинения *e являются *p'érce* 'перышко'; *let* 4× 'лед'; *m'et* 'мед'; *klen* 2× 'клен'.

* * *

Не занимаясь детально разбором работ О. Брока и О. Лешки, посвященных ублянскому говору, отметим существенные черты, отличающие описанную нами систему вокализма от системы, представленной в прежних описаниях.

1) Для говора АГ и АЛ характерна тенденция к дифтонгизации верхних и средневерхних гласных в нейтральных позициях под ударением, а также в ауслауте.

2) Позиция конца слова для гласных в системе АГ и АЛ фонологически приближена к нейтральной позиции под ударением: в обоих случаях отмечаются пониженное произношение *i и *u, *o, а также дифтонги.

3) Не прослеживается описанное прежде противопоставление верхних гласных по "напряженности": [î] ~ [i], [û] ~ [u]. В речи АГ и АЛ представлены гласные верхнего подъема [i], [u] (аллофоны фонем /i/, /u/ соответственно) и гласные верхне-среднего подъема [ɪ] (аллофон фонемы [ɪ]), [ʊ] (аллофон

фонем /ʊ/ и /o/). Пары [i] ~ [ɪ], [u] ~ [ʊ], судя по их спектрограммам, противопоставлены только по тембру, между ними нет различия по интенсивности и длительности.

4) Наблюдается дробление рефлексов праслав. гласных *i, *ě, *u, *o, пока не находящее объяснения. Отметим, что типологически сходное дробление рефлексов *u, *o ранее было обнаружено в нескольких карпатоукраинских и среднерусских говорах (высказано предположение, что дробление связано с оппозицией рефлексов праслав. *u и *o – [5, 102–103, 105, 117; 8; 6; 7]). Дробление рефлексов *i до сих пор отмечалось только в западнотверском говоре д. Гниловка (исторические причины дробления не выяснены – [6, 163–166])³².

1. Брех О. Угрусское наречие села Убли (Земплинского комитата). СПб. 1899.

2. Дыбо В.А. Праславянское распределение акцентных типов в преемстве тематических глаголов с корнями на нешумные (Материалы и реконструкция) // Балто-славянские исследования 1982. М. 1983.

3. Лешка О., Шішкова Р., Мушинка М. Розповіді з Підкарпаття. Українські говірки Східної Словаччини. New York; Praha; K. 1998.

4. Николаев С.Л. Вокализм карпатоукраинских говоров. Покутско-буковинско-гуцульский ареал // Славяноведение. № 3. 1995.

5. Николаев С.Л. Вокализм карпатоукраинских говоров. 1. Покутско-буковинско-гуцульский ареал (продолжение) // Славяноведение. № 5. 1995.

6. Николаев С.Л. Некоторые результаты инструментального изучения фонетики и просодии восточнославянских говоров // Исследования по славянской диалектологии. Вып. 8. М. 2002.

7. Николаев С.Л. Новые данные о фонетике и просодии восточнославянских говоров // Славянское языкознание: XIII Международный съезд славистов (Люблина, 2003 г.): Доклады российской делегации. М. 2003.

8. Николаев С.Л. Новые данные о фонетике русских говоров. Рефлексы *u, *o // Русские диалекты: История и современность. (Серия “Вопросы русского языкознания”). Вып. 7. М. 1997.

9. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Ч. 1. Звучня і морфологія. Praha. 1938.

10. Толстая М.Н. Позиции аккомодации и гармонии гласных в закарпатском говоре с. Синевир // Исследования по славянской диалектологии. Вып. 14. М. 2009.

11. Cavargová A., Guzej J. Ublja – Убля v zrkadle stáročí. [Košice]. 2010.

12. Leška O. Govor sela Ublja vostočnoj Slovákii. Etjudy po ukraínskej dialektológii 1. Praha. 1973.

³² Об изучении говора Убли см. также в статье: Николаев С.Л., Толстая М.Н. Работы Олафа Брока о говоре Убли и современные полевые записи // Слов'янський світ Олафа Брока. Львів. 2018.

АУМ
ДЛАЗ

Атлас української мови: в 3 т. Т. 2. К. 1988.
Дзендзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України (Лексика). Ч. 3. Ужгород. 1993.

REFLEXES OF PROTO-SLAVIC VOWELS UNDER STRESS IN UKRAINIAN DIALECT OF UBLIA VILLAGE IN EASTERN SLOVAKIA (ACCORDING TO RECORDS OF 2014)

The article analyzes stressed reflexes of Proto-Slavic vowels in modern recordings of Ukrainian dialect of the village of Ublia in Eastern Slovakia described at the end of the XIX century by Olaf Brock and in the middle of the XX century by O. Leshka. Although the previous descriptions of the dialect are not analyzed in detail, the following essential differences of the modern system are not been noted: 1) tendency to diphthongization of stressed and auslaut upper and upper-middle vowels; 2) no opposing “tension” in the upper vowels; 3) special phonological status of the auslaut position; 4) dual (upper and lowered) reflexes of *i, *ě, *u, *o.

Key words: Ukrainian dialectology, dialect phonology, vowel system, Ukrainian Western Carpathian dialects, Ublia.

Західнополіські найменування хаменерію вузьколистого, або іван-чаю вузьколистого (*Chamérion angustifólium L.*)

Флорономени охоплюють величезний лексичний пласт, що відбиває давні знання про рослинний світ, який є невід'ємною частиною життя людини. Флора Західного Полісся надзвичайно багата. Лише у Волинській області зростає приблизно 1300 видів вищих спорових та насінних рослин [7, 76]. 435 видів рослин на Українському Поліссі є лікарськими, але лише 116 використовує офіційна медицина [8, 91]. На думку народних цілителів (*травни'к'ів* (Вшн, Вжк), *т'равників* (Дмд), *'дохтур'ів* (Тлч), *з'нахар'ів* (Нвс, ГВ), *з'нахур'ів* (Тлч)), *вс'ї ро'с'ле'ни 'дуже по'л'езни / йак'шо в'м'їйїш пон'їмати // 'тико д'в'ї ро'с'ле'ни йе в с'в'їт'ї / шо ни од 'чого ни 'л'їчат' //* (ГТ).

Вивченню найменувань лікарських рослин у західнополіських говірках уже присвячено низку праць автора, найбільшою серед яких є монографія [6], але назви на позначення *хаменерію вузьколистого*, або *іван-чаю вузьколистого* (*Chamérion angustifólium L.*) досі не схарактеризовано. Тому актуальність дослідження, метою якого є аналіз із позицій мотивації та етимології номенів на позначення цієї рослини в західнополіських говірках, не викликає сумніву.

Хаменерій вузьколистий, або *іван-чай вузьколистий* (*Chamérion angustifólium L.*) – добре відома (*чар'ів'на* (Змн)) рослина (*чар'-з'їл':ам* (Змн)), що *воп'ише с'лавиц'а* (Змн) на Західному Поліссі і своїми лікарськими властивостями, і як найкращий чай, що *пуд'боком* (Змн). *Йо'го пїт'п'оч'т'ї уд'у'с'ого / уд'багат'ох'хво'роб' // за ста'рих'ча'с'ів'йо'го пї'ли'л'уди / шо'вашко прац'у'вали / шоп'з'н'ати в'тому / викорис'товували йак'зас'їн'в'їт'но по'х'м'їл':а / ко'ли'сил'но го'ло'ва бо'лит' / в'їд'зас'туди та'їниших'ни'дуг' //* (Рдн), як жарознижувальний, протизапальний, болезаспокійливий, ранозагоювальний і потогінний засіб. Він має заспокійливу дію, допомагає при проблемах зі сном і безсонні, при анемії, ангіні, грипі, болях у горлі, запаленнях слизової

рота [4, 93] (*пома'гайт' полюс'кан':а теплим наст'ойем тра'ви* (Рдн)), підвищує імунітет і бадьорість духу, допомагає при отруєннях, онкологічних захворюваннях. Травники свого часу використовували траву *іван-чай* для нормалізації тиску [2], а також “*в л'ікуван':і чоло'в'ічих хво'роб* (Рдн)”. Друга і трет'я заварк'и з цієї тра'ви / буде наба'гато смачн'іша і корисн'іша за першу / можна додати т'рохи мати'ринки / шч'інку рош'чавли'єной шиш'ини / цукор ни обов'яс'ково // (Рдн).

Всі опитані респонденти цю рослину ідентифікують, що засвідчує її широке використання: з неї ни т'іко ча'її варат' / а і робл'ат' в'іта'м'ін':і салати / с корі'є'ів варат' суп / ше корі'є'ні мелат'і ни'чут' хл'ін^б // (Рдн). Можливістю вживати частини рослини в їжу та для лікування зумовлена, за свідченням респондентів, така назва *іван-чаю вузьколистого*, як *пере'бедник* (Збл): *ву'на по'можє і голо'д / і хво'робу пере'їдувати // ко'лис' / йак хл'іба було 'мало / то 'корє'ні му'лоли / і з му'коїу м'ішали / шоп^б хл'іба 'б'іл'ше спик'ти // (Збл).*

В одній із обстежених говірок *хаменерій вузьколистий* називають *ко'порс'кій чаї* (Лмч). В основі такого найменування – локативна властивість цієї рослини. Як відомо, перший чай, що потрапив в Російську імперію, коштував дуже дорого, тому і шукали йому замітники. У результаті з'явився напій із *кіпрею*, що за смаком і ароматом нагадував китайський чай (*кіпрей узколистный* – рос. наукова назва на позначення *хаменерію вузьколистого*; у досліджених говірках також зафіксовано номені *к'ін'реї* (Брг), *к'ін'р'єї* (Блн, Лмч)). У селі Копор'є під Петербургом заготовляли такого чаю велику кількість і навіть експортували його до Англії [2]. Звідси й назва – *ко'порс'кій чаї*. Секрет його приготування зараз знає майже кожен: *лист'а і к'в'іти кла'д'ут' на цело'фан і ск'ручуйут' / тиснут' так / шоп 'виступив с'ік // о'так ск'рученє в цело'фанов'і лис'т'а остав'л'айут' на 'в'іс'ім або 'дєс'ат' годин / шоп во'но п'р'іло / так / йак п'р'іє с'іра тра'ва / ск'ладє'на в 'купу // 'пот'ім вин'ати с' цело'фану / т'рохи п'іт'су'шити в т'ін'і / а 'дал'і до'су'шити в пє'ч'і // т'іко йо'го п'їємо / і ни пот'р'ібни 'б'іл'ше ни'йак'і ча'її // (Жрв).*

У 34 досліджених говірках зафіксовано 20 найменувань *хаменерію вузьколистого* (*Chamérion angustifólium L.*). Утвореними від латинської родової назви *іван-чаю Chamérion* є

номени *ха'мер'її* (ВЖ) та *ха'мери* (Лмч). Найпоширеніше найменування – *ї'ван-чаї* (Жрв, Втк, Чрн, Рдн, Брг, Лбч, Срх, Вдр, Шкр, Брв, Чвл, Брс, Сдч, Врн, Олк, КС, Рмч), яке з огляду на його вживаність часто використовують як наукову назву. Рідше трапляються такі номени: *ї'ванкове 'з'їл':а* (Блн), *ї'ван та Мар'їїа* (Чвл), *ї'ван да 'Мар'їа* (Срк), *ї'ван-'Текл'а* (Гбн), *золото'тис'ачник* (Лпн), *пла'кун* (Врк), *'дикий л'он* (Брг, Срх, Мнв, Грк, Крс) (*'дик'її л'он* (Врк)), *по'жéжник* (Грд), *сонтра'ва* (Змш), *чар-'з'їл':а* (Змш), *чоло'в'ичий чаї* (Брч), *чоло'в'іча тра'ва* (Крт), *пухо'вик* (Лщ), *г'рицики* (Вдц), *дре'муха* (Крт), *пере'бедник* (Збл).

Відантропонімів, що пов'язані з іменем *їван*, у західнополіських говірках є чимало, зокрема: *ї'ван-чаї* 'цикорій звичайний (*Cichorium intybus L.*)'; *ї'ванкове 'з'їл':а* 'щитник чоловічий (*Dryopteris filix-mas L.*)'; *ї'ван і і 'Мар'їа* 'бегонія королівська (*Begonia rex*)'; *ї'ван і 'Мар'їа*, *ї'ван да 'Мар'їа*, *ї'ван та 'Мар'їа* 'фіалка триколірна (*Viola tricolor L.*)'; *ї'ва'нец'* 'волошка синя (*Centaurea cyanus L.*)', 'щитник чоловічий (*Dryopteris filix-mas L.*)'; *ї'ван'їв ба'т'їз'* 'цикорій звичайний (*Cichorium intybus L.*)'; *ї'ванушка* 'фікус (*Ficus*)'; *ї'ван'ци* 'маслюк звичайний (*Boletus luteus L.*)'; *ї'васик* 'конюшина червона (*Trifolium pratense L.*)', а з-поміж них і назви на позначення *хаменерію вузьколистого* (*Chamérion angustifólium L.*), наприклад: *ї'ван-чаї*, *ї'ван та Мар'їїа* (*ї'ван да 'Мар'їа*), *ї'ван-'Текл'а*, *ї'ванкове 'з'їл':а*. Мотивація їх, очевидно, пов'язана з часом найінтенсивнішого цвітіння цих рослини – на Івана Купала (за свідченням респондентів), коли заготовляють переважну більшість лікарських рослини. У результаті метафоричного перенесення за моделлю 'рослина' → 'рослина, яка в цілому або якоюсь своєю частиною подібна до цієї рослини' (за рахунок чого значною мірою поповнюється ботанічна лексика) утворилася назва *ї'ван-чаї* на позначення *цикорію звичайного* (*Cichorium intybus L.*), оскільки його використовують як сурогат чаю [5, 179].

Відантропонімним утворенням є і номен *г'рицики*. Згоджувемось із спробою М.М. Фещенка мотивувати таку назву легендою про цілющу силу трави, яка допомогла хлопцеві на ім'я *Гриць* вилікувати рану [9, 77], оскільки однією із лікарських властивостей *хаменерію вузьколистого* (*Chamérion angustifólium L.*) як і *г'рициків звичайних* (*Capsella bursa pastoris*

(L.) є заживляння ран [2; 3, 443]. Але це, на наш погляд, лише спроба народноетимологічного осмислення флорономенів, а не пояснення причин їх виникнення, і вказівка на те, що справжній мотив втрачено, затерто.

Результатом метафоричного перенесення за моделлю ‘рослина’ → ‘рослина, яка в цілому або якоюсь своєю частиною подібна до цієї рослини’ є й такі найменування: *золото'тис 'ачник, пла'кун* та *л'у'пин*. Суцвіття *хаменерію вузьколистого* та *золото'тисячника малоого* (*Centaureum minus Moench.*) мають схожий колір. Крім того, обидві рослини характеризуються однаковими темпоральними (цвітуть у червні – серпні [4, 93]) та локативними (ростуть на галявинах, узліссях, просіках [4, 93]) особливостями. Місцем зростання *іван-чаю вузьколистого* мотивується й номен *по'жежник*, оскільки найчастіше ця рослина трапляється на лісових згарищах [2].

Назва *пла'кун* полімотивована. Першою мотиваційною ознакою є властивість рослини утворювати при висмикуванні із землі характерний звук (схожий на плач): *це 'з'іл':а н'лаче / йак йо'го вири'вати* // (Збл); другою – схожість *іван-чаю вузьколистого* і *плакуна верболистого* (*Lythrum salicaria* L.) за морфологічними особливостями (кольором квітів, формою листків – *йак у вир'би* (Збл)), терміном цвітіння та терапевтичним застосуванням. Щодо *плакуна верболистого*, то ця рослина справді “плаче”, тобто для неї характерна гутація – виділення води з листя у вигляді крапель: *'нав'ім' йак до'и'чу ни'ма / так йак с'л'ози з'лис't'a 'капайут'* // (Збл). Респонденти знову вдаються до народної етимології, пояснюючи: *йак Г'уса роспйа'ли / то 'мат'ір 'Божа н'лакала 'бил'а Йор'дану і йі'йі с'л'ози 'капали на це 'зил':є // то то'п'ірка й во'но 'бил'а 'р'ічк'и' н'лаче / а в'ід 'н'ого н'лаче ни'чиста 'сила / бо йо'го бо'йіц'а* // (Збл).

У результаті перенесення найменування культурної рослини на дикорослу виникло найменування *'дикий л'он* (*дик'й л'он*). Як і *льон-довгунець* (*Linum usitatissimum*), який здавна вирощували для отримання полотна, *іван-чай* має значні луб'яні властивості. З його волокон у давнину виготовляли мотузки та тканини [2].

Виразною є мотивація назв *сон-тра'ва* та *дре'муха*, оскільки в їх основі – лікарська властивість рослини (*хаменерію вузьколистий* має заспокійливу дію, його вживають при проблемах зі сном і безсонні [4, 93]).

Номени *чолов'ичий чай* та *чолов'ича трава* мотивовані терапевтичною дією *іван-чаю*. Його використовують для лікування чоловічої статевої системи (простатит, аденома передміхурової залози, імпотенція) [3, 443]. Застосування цієї рослини для лікування сечостатевої системи і чоловіків, і жінок [2] відображене в номенах *Гван та Ма'р'їа (Гван да Мар'їа), Гван-'Текл'а*.

Морфологічними особливостями *іван-чаю вузьколистого* зумовлене найменування *пух'овик*. Кожна насінина має волосистий чубчик [1, 584]. *Пух хаменерію вузьколистого* використовувався як наповнювач подушок і перин [2].

Інтерес до народної фітотерапії в наш час дедалі зростає, але ті, хто вдаються до таких засобів лікування (особливо без рекомендацій лікарів та травників), повинні, по-перше, добре розуміти, про які рослини йдеться, адже не завжди всі фітооб'єкти правильно ідентифікують, оскільки інколи буває важко розрізнити представників одного роду, які схожі за зовнішніми ознаками. Відповідно і під час фіксації такої лексико-тематичної групи потрібно бути надзвичайно уважним та обережним. По-друге, потрібно знати не лише наукові назви рослин, а і їх народні найменування, усвідомлюючи, що 12 % номенів (у західнополіських говірках) одночасно використовуються як назви кількох рослин – від 2 до 12 [6, 27], зокрема: *іван-чай* 'хаменерій вузьколистий (*Epilobium angustifolium*)', 'цикорій звичайний (*Cichorium intybus* L.)' (Злз); *Гванкове* 'з'іл':а 'хаменерій вузьколистий (*Epilobium angustifolium*)', 'щитник чоловічий (*Dryopteris filix-mas* L.)' (Гру); *Гван та Ма'р'їа (Гван да Мар'їа)* 'хаменерій вузьколистий (*Epilobium angustifolium*)', 'бегонія королівська (*Begonia rex*)' (Рвн), 'фіалка триколірна (*Viola tricolor* L.)' [6, 151]; *з'рицики* 'хаменерій вузьколистий (*Epilobium angustifolium*)', 'грицики звичайні (*Capsella bursa pastoris* (L.))' [6, 109]; *золото'тис'ачник* 'хаменерій вузьколистий (*Epilobium angustifolium*)', 'золототисячник малий (*Centaurium minus* Moench.)' [6, 116]; *пл'кун* 'хаменерій вузьколистий (*Epilobium angustifolium*)', 'калла (*Calla*)' (Ктр); *сон-трава* 'хаменерій вузьколистий (*Epilobium angustifolium*)', 'крокус (*Crocus* L.)' (Брд).

Зафіксовано випадки позначення одного десигната в тій самій говірці кількома найменуваннями [6, 27], зокре-

ма: *к'інр'ей, ко'норс'куй чаї, ха'мери* 'хаменерій вузьколистий (*Epilobium angustifolium*)' (Лмч).

Західнополіська флора – справжня скарбниця народної фітомедицини, а Західне Полісся і сьогодні зберігає справжні скарби для славістики. Дослідження фітономенів дає змогу не лише вивчити цю лексико-тематичну групу, але й зберегти для нащадків унікальні надбання народного травництва. Тому цікавими й важливими є роботи, виконані на перехресті біології, фітомедицини та діалектної лексикології.

1. *Иллюстрированный определитель растений Средней России*: в 3 т. Т. II. М. 2003.
2. *Корсун В.Ф., Викторов В.К. и др.* Русский Иван-чай. М. 2013.
3. *Лікарські рослини*: Енциклопедичний довідник / За ред. акад. АН УРСР А.М. Гродзінського. К. 1989.
4. *Мамчур Ф.І.* Довідник з фітотерапії. К. 1986.
5. *Новий тлумачний словник української мови*: в 4 т. Т. II. К. 2001.
6. *Омельковець Р.С.* Номінація лікарських рослин в українському західнополіському говорі. Луцьк. 2006.
7. *Природа Волинської області* / За ред. К.І. Геренчука. Львів. 1975.
8. *Смик Г.К., Бортяк Л.С. и др.* В краю ландыша и азалии. К. 1989.
9. *Фещенко М.М.* Из легенд про назви рослин // Українська мова і література в школі. № 3. 1973.

Список населених пунктів

Брг – Береги Млинівського р-ну Рівненської обл.; Брс – Берестечко Горохівського р-ну Волинської обл.; Блн – Білин Ковельського р-ну Волинської обл.; Брв – Борове Зарічненського р-ну Рівненської обл.; Брч – Боровичі Маневицького р-ну Волинської обл.; Брд – Броди Ратнівського р-ну Волинської обл.; ВЖ – Великий Жолудськ Володимирецького р-ну Рівненської обл.; Вдр – Видерга Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.; Вдц – Видраичі Ратнівського р-ну Волинської обл.; Вшн – Вишнів Любомльського р-ну Волинської обл.; Втк – Вітковичі Березнівського р-ну Рівненської обл.; Врк – Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.; Врн – Ворончин Рожищенського р-ну Волинської обл.; Вжк – Вужиск Ратнівського р-ну Волинської обл.; ГВ – Галина Воля Старовижівського р-ну Волинської обл.; Грц – Городець Володимирецького р-ну Рівненської обл.; Грд – Городище-2 Луцького р-ну Волинської обл.; Грк – Городок Маневицького р-ну Волинської обл.; Гбн – Губин Локачинського р-ну Волинської обл.; Гт – Гута Ратнівського р-ну Волинської обл.; Дмд – Демидівка Демидівського р-ну Рівненської обл.; Жрв – Журавники Горохівського р-ну Волинської обл.; Збл – Заболоття Ратнівського р-ну Волинської обл.; Злз – Залаззя Любешівського р-ну Волинської обл.; Змн – Замшани Ратнівського р-ну Волинської обл.; КС – Кам'яне-Случанське Сарненського р-ну Рівненської обл.; Крс –

Карасин Маневицького р-ну Волинської обл.; Крт – Користь Корецького р-ну Рівненської обл.; Ктр – Кутрів Горохівського р-ну Волинської обл.; Лпн – Липляни Ківерцівського р-ну Волинської обл.; Лщ – Лище Луцького р-ну Волинської обл.; Лбч – Лобачівка Горохівського р-ну Волинської обл.; Лмч – Ломачанка Ковельського р-ну Волинської обл.; Нвс – Новосілки Горохівського р-ну Волинської обл.; Олк – Олика Ківерцівського р-ну Волинської обл.; Рдн – Радянське Млинівського р-ну Рівненської обл.; Рмч – Римачі Любомльського р-ну Волинської обл.; Рвн – Рівне Рівненської обл.; Срх – Сереховичі Старовижівського р-ну Волинської обл.; Срк – Сирники Луцького р-ну Волинської обл.; Сдч – Судче Любешівського р-ну Волинської обл.; Тлч – Теляче Любешівського р-ну Волинської обл.; Чвл – Чевель Старовижівського р-ну Волинської області; Чрн – Чорнів Турійського р-ну Волинської обл.; Шкр – Шкrobi Старовижівського р-ну Волинської обл.

WESTERN POLISSIA NOMINATION OF CHAMÉRION ANGUSTIFÓLIUM L.

The article deals with the investigation of lexical structure of the Western Polissia dialects which have the particular interest for researchers since both different changes in dialect speaker's language are reflected in the lexis and the Western Polissia dialects preserve true treasure for Slavic philology. The names of *Chamérion angustifólium L.* with attention to nomination motives are analyzed.

Key words: nomination, lexeme, motivation, Western Polissia dialects.

Wielkopolskie inwentarze szlacheckie 2. połowy XVIII wieku – między pismem a gwara. Addytywność wypowiedzi

Celem pracy jest wskazanie na wspólne cechy językowe inwentarzy szlacheckich i wypowiedzi gwarowej, które wyprowadzić można z oralnego stanu umysłu. Dla niniejszego wywodu ważne będą zatem dwa założenia. Pierwsze, że inwentarze szlacheckie są dokumentami nie tylko języka literackiego. Drugie, że gwarą przynależy do środowiska oralnego. Rozwiniemy najpierw te założenia, następnie poddamy analizie wybrane wspólne cechy inwentarzy i gwary mogące mieć swe źródła w oralności. Artykuł zakończy podsumowanie.

Inwentarze szlacheckie, które są przedmiotem analizy, pochodzą z drugiej połowy XVIII wieku z terenu Wielkopolski, z trzech województw: gnieźnieńskiego, kaliskiego, poznańskiego (w tym z ziemi wschowskiej). Na inwentarze składają się dokumenty wyekscerpowane z ksiąg grodzkich: prywatne opisy majątkowe sporządzone przez samych właścicieli lub posesorów, urzędowe wizje majątku sporządzone przez dwóch szlachciców w obecności wóznego, opisy zaprzysiężonego komisarza wojewódzkiego z okazji aktu kupna-sprzedaży dóbr ziemskich jako część aktu prawnego kupna-sprzedaży [MDCP, XI]. Domyślamy się, że jako dokumenty oficjalne, spisane być one powinny językiem literackim. Tak jednak nie jest, ponieważ obok polszczyzny literackiej pojawiają się cechy spoza niej.

Trudno zresztą zaklasyfikować pojawiające się formy do poszczególnych odmian języka. Przykładowo końcówka *-ów* w dopełniaczu rzeczowników rodzaju żeńskiego i nijakiego (*kosów, bezdnów, szybów, 5 przegródków, stajniów, szafów, izbów, ścianów, radłów*) była popularna w wieku XVIII i przez niektórych gramatyków aprobowana (I. Trąbczyński, T. Szumski [1, 72], ale już w wieku następnym została uznana za ludową i dziś akceptowana jest tylko w rodzaju męskim. Jaki jednak miała charakter w wieku XVIII? Z kolei formy przymiotnikowe z *-anny* nigdy nie miały charakteru literackiego, jednak w analizowanych inwentarzach są

dość częste¹, np. *drzwi na biegunach drewniannych* [IDSK2, 221], *W sali drzwi dwoje, pierwsze w sali do połowej od dołu z tarcic, do połowej w górę tafle szklanne* [IDSK3, 220], *alembik od przepalania wódki z pokrywką miedzianną* [MDCG, 287]. Ponadto – jak stwierdza Irena Bajerowa – w XVIII w. żaden dział języka pisanego nie był tak zbliżony do języka mówionego jak składnia. “Jest to więc składnia swobodna, składnia mniej więcej wiernie oddająca tok mowy żywej i naturalny tok myślenia” [1, 125].

Drugie założenie, o przynależności gwary do środowiska oralnego, wydaje się oczywiste. Gwara to odmiana języka pierwotnie istniejąca tylko w wariacie mówionym. Jej zapisy to formy wtórne. Nie jest jednak gwara tożsama z oralnością, która zdaniem Andrzeja Mencwela jest “systemem komunikacji, w którym poezja odgrywa podstawową rolę [...], ponieważ to ona jest narzędziem *prezerwacji*, czyli zachowywania przekazu, zatem kultury. Poezję przy tym pojmuje się [...] jako *performance*, więc nie przedstawienie, lecz psychodynamiczne czy też werbomotoryczne spełnienie [...]. Podstawową funkcją tak rozumianej poezji jest *memoryzacja*, a nie estetyzacja przekazu [...]” [6, 81]. Tak rozumianą oralność można odnieść do jednego tylko rodzajów tekstów gwarowych, jakimi są teksty folkloru, co zresztą w literaturze przedmiotu już zauważono [10].

Co jednak ważne, badacze wyróżniają kilka rodzajów oralności. Podstawowy podział to oralność pierwotna – niezmienniona znajomością pisma – i wtórna, charakteryzująca dzisiejszą kulturę wysokiej technologii, w której “**nową oralność** [zaznaczenie – B. O.] podtrzymują telefon, radio, telewizja oraz inne środki elektroniczne, których istnienie i funkcjonowanie wsparte jest piśmem i drukiem” [8, 41–42]². Możliwe jest więc trwanie oralności obok pisma, druku, a nawet mediów elektronicznych, ale w zmienionej już formie. Przestaje ona bowiem odpowiadać za przekaz zmemoryzowanych kodów zachowań społecznych³. Możliwe jest więc przetrwanie oralnego stanu umysłu – tj. pewnego specyficz-

¹ Więcej o sytuacji społecznej funkcjonowania gwary i innych odmian polszczyzny w: [9].

² Eric A. Havelock wyróżnia jeszcze ukryty oralizm, który jest obecny np. w Starym Testamencie [2, 66].

³ “Wielka epika, rozśpiewane chóry, rytualne obrzędy – wszystko to popada w niepamięć. W chwili, gdy pochodzący z piśmiennej kultury badacz sięga po te zasoby, aby zapisać ich treść, wszystko, co ma do dyspozycji, to resztki, historyjki, piosenki i anegdotki, służące już tylko rozrywce i nieprzekazujące żadnych istotnych treści” [2, 64].

nego stanu świadomości i związanego z nim stanu słownictwa i składni, odmienniego od panującego w kulturze pisma i książki [3, 73] – dłużej niż samej kultury pierwotnej oralności. Śladów wspomnianego oralnego stanu umysłu poszukiwać będziemy w tekstach gwarowych i analizowanych inwentarzach.

Walter J. Ong wymienia 9 odmian myśli i wyrażen charakterystycznych dla pierwotnej kultury oralnej. Są to: addytywność zamiast upodrzednienia, nagromadzenie zamiast analizy, redundancja lub obfitość, zachowawczość czy tradycjonalizm, bliskość ludzkiego świata, zabarwienie agonistyczne, empatia i zaangażowanie zamiast dystansu obiektywizującego, homeostaza, sytuacja zamiast abstrakcji [8, 76–103]. W niniejszym artykule skupimy się na pierwszym zjawisku i prześledzimy, jak się je realizuje w tekstach gwarowych i inwentarzach szlacheckich z drugiej połowy XVIII wieku. Analiza nie będzie miała charakteru ilościowego, lecz ma za zadanie wskazanie najważniejszych tendencji.

Addytywność zamiast upodrzednienia polega na dodawaniu kolejnych wypowiedzeń do tych już istniejących na zasadzie parataksy, np. (A) *Podszedłem do regału i wziąłem książkę, i wypadła mi z ręk, i schyliłem się po nią*. Choć pomiędzy poszczególnymi zdaniem składowymi zachodzą oczywiście relacje składniowe, to jednak nie są one ujawnione w strukturze formalnej zdania. W przykładzie (A) pojawiający się spójnik *i* nie wskazuje przecież na relacje między kolejnymi zdaniem, a służy jedynie mechanicznie „przyklejaniu”, dodawaniu nowych elementów. W komunikacji ustnej relacje między zdaniem składowymi są oczywiste dzięki kontekstowi, w którym są wypowiedzane. W piśmie musi natomiast dojść do uszczegółowienia i zastąpienia kontekstu za pomocą elementów językowych. Przywołany przykład mógłby więc brzmieć: (A') *Podszedłem do regału, żeby wziąć książkę, ale wypadła mi z ręk, więc schyliłem się po nią*. W drugim ze zdań spójnik *żeby* wprowadza zdanie podrzędne celowe, *ale* – przeciwstawne, *więc* – wynikowe. W przykładzie (A) celowość, przeciwstawność i wynikowość też zachodzą między treściami poszczególnych zdań składowych, ale nie mają formalnych wykładników; występują więc jak człony jednorodne, tożsame, które można dodawać jeden za drugim.

Przyjrzyjmy się, jakie sposoby łączenia kolejnych zdań składowych występują w gwarze⁴:

⁴ Adamów, gm. Golina, pow. Konin. Informator urodzony w 1927 r. Za-

(B) (1) tyle **robilim** ... (2) **przyszed** miesióⁿc czasym to ... (3) inżynier czy tam majster **wystó^mpil że** ... (4) to **czea** dać tym po dwie dniówki takie, nie? dodatkowo ... (5) **bo** nie **było** robota **znormowano** że ... (6) by nie **wyszed** ty[j] swoi dniówki ... (7) ta[k] ja^g jo **miółym** siedym piⁿdziesióⁿ na godzinie ... (8) **miółym** piⁿć piⁿdziesióⁿ ... (9) zaś te egzaminy **miółym** takie ... (10) po tych egzaminach **dostółym** siedym piⁿdziesióⁿ, ta[k] ... (11) **a** nichtóry chłopy to **robili** po równo zy mnóm **i** ... (12) piⁿć złoty sześ złoty **mo** na godzinie ... (13) **a** jo **miółym** siedym piⁿdziesióⁿt ... (14) **alę** **robilim** akordowo ... (15) jedyn drugigó **poganiol**, tak ... (16) dali dali chłopy chłopy **rób** dali **bo** ... (17) **zarobimy** to z... (18) **im** wiⁿcy **zrobimy** ... (19) wiⁿcy **bydzimy mie[ć]** ...

W powyższym przykładzie na 18 połączeń między zdaniemi składowymi 11 realizuje typ połączeń addytywnych (niemal wyłącznie bezspójnikowych), a 7 – upodrzędniających lub równorzędnych innych niż łączne. Przeważa więc składnia typowa dla oralnego stanu umysłu, choć nie jest wyłączna⁵. Nie może być zresztą inaczej, gdyż każdy użytkownik gwary w Polsce w jakiś sposób z kulturą pisma musiał się zetknąć. To zaś powoduje zmiany w sposobie myślenia i sposobie wyrażania.

Ciągów dodawanych kolejno zdań składowych jak w przykładzie (B) jest bardzo mało w zbiorze analizowanych inwentarzy szlacheckich. Do odosobnionych należy następujący przykład:

(C) (1) Na dniu zaś 19 lipca do rewizji zdelowanych borów zakrzyńskich **przystąpieliśmy**. (2) **A** najprzód **zacząwszy** od Krzyżówki (3) granicą **idąc** zakrzyńską ku Lipiowi [...], (4) **przyjecha- liśmy** aż do kopców zakrzyńskich do dębiny, (5) **a** od dębiny borem granicami **jachaliśmy** aż do Nurtu, (6) **a** od Nurtu zaś granicami

pisy gwarowe pochodzą z nagrań zdeponowanych w Pracowni Dialektologicznej UAM. Transkrypcja dostosowana do podziału składniowego: wyodrębnianie ciągów wyrazowych ze względów oddechowych zastąpiono podziałem ze względów składniowych. Liczbami w nawiasie oznaczono kolejne zdania składowe. Orzeczenia pogrubiono, jednokrotnie podkreślono addytywne połączenia między zdaniem składowymi, pozostałe – dwukrotnie.

⁵ Do rzadkości należą wypowiedzi typu: (1) i my tam zawsze jak tak sie **schodzilim** wieczorem po wsi (2) tak jak take młodzież to tam ... kiedyś tegó sie **bawili** (3) **śpiwali** (4) **lotali** gdzieś tam po tym ... (5) no i tam sie **schodzilim** [...] (6) i **śpiwalim** ... (7) a potańcówki to **miol** takó^m staró^m stodote (8) i tam **było** tako wielko grucha ... (9) i pod tó^m grucho^m zawsze tam **lotalim** na te gruchy (10) i tam zawsze **była** tako potańcówka ... (Spławie, gm. Golina, pow. Konin. Informatorka urodzona w 1938 r.) – w których praktycznie wszystkie połączenia międzywyrazowe mają charakter addytywny. Parataksę w tym przypadku realizują połączenia bezspójnikowe bądź spójnik *i*.

jachaliśmy aż do Kątów, (7) od Kątów **jachaliśmy** granicami aż do Kurzymąki (8) a od Kurzymąki temiż granicami **jachaliśmy** aż do Wiśniowatki [...] [IDSK2, 236].

W przykładzie (C) na 7 połączeń zdań składowych 6 realizuje model addytywny (4 za pomocą spójnika *a*, 2 – bezspójnikowo). Monotonię składniową potęguje jeszcze pięciokrotne użycie w funkcji orzeczenia (*przyjjechać*). Ponadto pojawia się struktura w gwarach niemal nie używana [4]⁶ – imiesłowowy równoważnik zdania (zdania 2, 3 w przykładzie C).

Imiesłów powiązać można z kulturą pisma, ponieważ jego wprowadzenie kondensuje treści i wymaga operacji składniowych zastępujących bardziej naturalne w użyciu formy osobowe. Z drugiej jednak strony przykłady (D), (E) świadczą – moim zdaniem – o związkach z oralnym sposobem myślenia.

(D) (1) **Przystępując** zaś do opisu budynków wiejskich (2) najprzód **zaczęliśmy** od młyna, (3) do którego **wchodząc** (4) [*są?* – B.O.] drzwi na biegunach z klamką drewnianą do zamykania. (5) **Wszedłszy** do młynicy (6) **widzieliśmy** skrzynią do mąki i półskrzyniek. (7) Na pod **idąc** (8) **jest** schód [IDSK2, 230].

(E) (1) A **skończywszy** osiadłość pominionej wsi (2) **pośliśmy** w pole, (3) a **zaczawszy** od wsi (4) najprzód **widzieliśmy** pole ożminne (5) **jadąc** do Biechowa po lewej ręce ku jeziorowi stajem, (6) na którym żyto **dobrze**, (7) po prawej zaś stronie za płotami aż do granic **całe** pole, (8) jak z dawna **bywało**, zasiane żytem, (9) pod którym są łąki mocno krzami **zarosłe** [MDCK, 233].

Widzimy, że zachowany został temporalny porządek czynności wyrażonych przez imiesłów i formę osobową, np. ‘przystąpiliśmy’ i ‘zaczęliśmy’, ‘weszliśmy’ i ‘zobaczyliśmy’ w (D) czy ‘skończyliśmy’ i ‘poszliśmy’, ‘zaczęliśmy’ i ‘zobaczyliśmy’ w (E). Choć możliwa jest kolejność odwrotna, np. (E’) (1) **Pośliśmy** w pole (2) **skończywszy** osiadłość pominionej wsi, to jest jednak rzadka. Przyczyną może tu być rozbieżność porządku składniowego i semantycznego, która pojawia się w (E’), bo choć możliwe jest *poszliśmy skończywszy*, to jednak najpierw ‘skończyliśmy’, a dopiero później ‘poszliśmy’. Myśl oralna tymczasem

⁶ Inaczej nieco sytuacja wygląda w gwarach Polski północno-wschodniej, gdzie imiesłowy są częstsze i wystąpić mogą w innych niż polszczyźnie ogólnej funkcjach – por. [5].

preferuje zgodność warstwy językowej z pozajęzykową i przedkłada relacje temporalne nad inne, np. o charakterze przyczynowo-skutkowym. W tekście gwarowym (F) widzimy splecenie obu porządków.

(F) (1) jak **napisalam** im wiersz ... na pożegnanie ... (2) bo jak te dziecioki **szły** do ... Golicy ... (3) to **żegnały** swoj^mpani^m ... (4) no i jo ... jo wiersze im **po...pisałam** ...⁷

W (F2) z jednej strony informatorka próbuje podać przyczynę napisania wiersza (*bo*), z drugiej wprowadza sygnały czasowości (*jak* ‘gdy’). Zdanie, które rozpoczyna się od skutku (F1), zostaje przeformułowane w temporalny łańcuch zdarzeń, w którym skutek (F4) musi się znaleźć na końcu. Pojawia się charakterystyczna dla oralnego sposobu myślenia redundancja [8, 79–81].

Wróćmy jednak do kwestii konstrukcji imiesłowowych. Przykładem problemów z ich przyswojeniem jest niezgodnienie podmiotów imiesłowu i formy osobowej czasownika, co dowodzi większej niż współcześnie samodzielności imiesłowów. W parze zdań: (D) (3) *do którego wchodząc* (4) [są? – B. O.] *drzwi na biegunach z klamką drewnianą do zamykania* oraz (D) (7) *Na pod idąc* (8) *jest schód* – z kontekstu domyślać się możemy, że imiesłowu odnoszą się do pluralnego podmiotu w 1. osobie. Tymczasem formy osobowe są podporządkowane podmiotom pluralnemu (D4) i singulatywemu (D3) trzeciej osoby.

Zgromadzone powyżej przykłady wadliwych z dzisiejszego punktu widzenia konstrukcji imiesłowowych nie są jednak wcale liczne. Hamowanie samodzielności równoważników imiesłowowych postępuje przez cały XVIII wiek i jest – zdaniem Ireny Bajerowej – jednym z przejawów wyrabiania się hipotaksy [1, 163–166]. Dowodzą tego tak finezyjne konstrukcje jak: (E) (3) *a zaczawszy od wsi* (4) *najprzód widzieliśmy pole oźminne* (5) *jadąc do Biechowa po lewej ręce ku jeziorowi stajem* – gdzie na jedno orzeczenie przypadają dwa imiesłowu, a każdy innego typu. Imiesłów *zaczawszy* wskazuje na czynność uprzednią wobec *widzieliśmy*, zaś *jadąc* – na zachodzącą równocześnie, a więc ‘najpierw zaczęliśmy, później jechaliśmy i w tym samym czasie widzieliśmy’. Taka kondensacja znaczenia – w stosunku do wariantu mówionego – charakterystyczna jest dla kultury pisma. Trudno mi

⁷ Sławie, gm. Golina, pow. Konin. Informatorka urodzona w 1938 r.

jest wyobrazić sobie, aby współcześnie mogła się ona pojawić w mowie. Na pewno nie w gwarze, w której – jak już wspomniano – imiesłowy niemal nie występują.

Przywołałem wcześniej za W.J. Ongiem myśl, że dla umysłu oralnego charakterystyczna jest addytywność zamiast upodrzednienia. Badany materiał dostarcza jednak dowodów, że w niektórych wypadkach nie należy rozdzielać obu zjawisk – mówić wtedy możemy o addytywności hipotaktycznej, np.:

(G) (1a) Widzieliśmy najprzód folwark, (2) w którym miészka Stefan gościny, (1b) dużo nadrujnowany. (3) W którym na jednej stronie jest izba. (4) W której izbie [jest? – B.O.] okien 2, w drewno oprawnych, niezłych. (5) Komin, piec reperacyi potrzebują. (6) Z tej izby jest izbetka druga, pusta, (7) w której okno zalepione gliną, (8) komina, pieca nie masz. (9a) Także izbetka trzecia, (10) w której komornica miészka, (9b) niezła, (11) w której piec, komin zły, okno także niedobre. (12) Z której izbetki komora jedna nad sklepem, niezła [IDSK, 60].

W przykładzie (G) nie zwracamy uwagi na interpunkcję, ta jest sprawą konwencji. Mamy tu do czynienia ze skomplikowaną strukturą składniową – wtrącenia (G2, 10) i liczne upodrzednienia (G2, 3, 4, 7, 10, 11, 12); na pierwszy rzut oka typową dla kogoś obeznanego z kulturą pisma. Jednakże wszystkie upodrzednienia realizują jeden schemat składniowy: zdania przydawkowego: (1a) *folwark*, (2) *w którym miészka gościny* i (1a) *folwark*, (3) *w którym jest izba*, (4) *w której okien 2*; (6) *izbetka*, (7) *w której okno*; (9a) *izbetka*, (10) *w której komornica miészka* i (9a) *izbetka*, (11) *w której piec* i (9a) *izbetka*, (12) *z której komora*. Mówić tu możemy o dwóch typach addytywności hipotaktycznej. Pierwszy ma układ schodkowy (G1a) – (G3) – (G4), w którym każde kolejne ogniwo jest podrzędne w stosunku do wcześniejszego w ten sam sposób jak w parze poprzedniej, natomiast drugi ma układ równoległy (G9a): – (G10), – (G11), – (G12), w którym wszystkie elementy są podrzędne wobec wspólnego nadrzędnika w ten sam sposób. Mamy tu więc do czynienia z addytywnością, która nie wyklucza upodrzednienia, lecz poprzez nie jest właśnie realizowana.

Addytywność hipotaktyczną w tekstach gwarowych o wiele trudniej znaleźć i zazwyczaj nie tworzy ona długich struktur, np.

(H) (1) a jak umarła (2) to muž [mąż – B. O.] ani na pogrzyb ... ani na pieśnie nie poszed ... (3) bo kiedyż na wsi to były pieśnie

... (4) bo teraz to do kaplicy wywożó^m i to wszystko ... (5) a kiedyś to były pieśnie⁸.

W przykładzie (H) mamy dwie eksplikacje wprowadzone przez *bo*. Trudno jednak uznać za wyjaśnienie zdanie (H3), skoro nie wnosi ono nowych treści do wypowiedzenia, a jedynie powtarza te z (H2). Również (H4) trudno powiązać z resztą wypowiedzi na zasadzie eksplikowania, które sugeruje *bo*. Pamiętać trzeba, że wypowiedź ustna – w tym gwarowa – bardzo silnie osadzona jest w kontekście. Użycie *bo* zyskuje uzasadnienie, jeśli uwzględnimy, że rozmowę prowadzi osoba młodsza, która może nie być zaznajomiona z dawnymi realiami życia. *Bo* staje się wtedy znacznikiem metatekstowych eksplikacji (zaznaczam je w H' podkreśleniem) skierowanych do takiej osoby, np.:

(H') (1) a jak umarła (2) to muž [mąż – B. O.] ani na pogrzyb ... ani na pieśnie nie poszed ... (3) i muszę ci wyjaśnić, że kiedyż na wsi to były pieśnie ... (4) i mówię ci to, bo teraz to do kaplicy wywożó^m i to wszystko ... (5) a kiedyś to były pieśnie.

Jak widać było z przykładu (G) addytywność nie zawsze występować musi w zdaniach bezpośrednio ze sobą sąsiadujących, lecz niekiedy obejmować może większe partie tekstu. W wizji dworu i wsi Dębe [IDSK 108–113] zawarto szczegółowe wyliczenie elementu majątku i ich stanu. Uwzględniono dwór i budynki należące do niego (mielcuch, folwark, suszarnię, kub, obórkę, stajnię, oborę, stodołę, owczarnię, spichlerz), ale także sadzawki, pola, lasy i bory, chałupy na wsi, ich wyposażenie, inwentarz żywy, narzędzia rolnicze. By łatwiej utrwalić tak drobiazgowo wyliczenie posłużono się prostą kompozycją tekstu polegającą na przechodzeniu od jednego obiektu do kolejnego. Następstwo czynności sygnalizuje *zaś* i *znowu*: *najprzód widzieliśmy – zaś widzieliśmy *16 – zaś pośliśmy i weśliśmy – zaś widzieliśmy *2 – zaś pośliśmy i widzieliśmy – znowu pośliśmy i widzieliśmy – zaś pośliśmy – znowu pośliśmy i widzieliśmy – zaś pośliśmy i widzieliśmy – pośliśmy i weśliśmy, i widzieliśmy – znowuśmy pošli i weśliśmy – znowu pośliśmy i weśliśmy, i widzieliśmy – znowu weśliśmy – znowu pośliśmy i weśliśmy – przeszedłszy prześliśmy i zaczęliśmy, i weśliśmy – zaś pośliśmy i weśliśmy – zaś weśliśmy i widzieliśmy – zaś pośliśmy i weśliśmy *2 – i zaś widzieliśmy – zaś pośliśmy i weśli-*

⁸ Grabieniec, gm. Turek, pow. Turek. Informatorka urodzona w 1942 r.

śmy *3. Każda kolejna struktura typu *znowu poszliśmy* wprowadza kolejną grupę inwentaryzowanych obiektów, co w języku pisanym oddalibyśmy raczej poprzez wyliczenie: 1, 2, 3 ... Jednocześnie jest to swoiste rysowanie mapy: trasy, którą przebyli przeprowadzający wizję. Ważną rolę pełnią tu przyimki i wzajemne usytuowanie obiektów (zaznaczam je podkreśleniem):

(I) Najprzód widzieliśmy dworek [...]. Zaś widzieliśmy nowy budynek nad sadzawką, podle mostku, który ma być na mielcuch [...]. Zaś widzieliśmy drugi budynek nowy w podwórzu nad błotem postawiony, to się ma zwać folwarek [...] Zaś widzieliśmy w końcu od komory tegoż budynku budynek ad instar suszarni górnej, snopkami nakryty [IDSK 108].

Dziś temu samemu celowi co opis (I) służą mapy⁹ opracowywane przez kartografów i geodetów, w których układ słów zastąpiono układem przestrzennym linii i innych symboli. Kultura oralna wiąże się z czasem. Wypowiadane słowa zbudowane są z dźwięków, a te trwają w czasie i przez to są ulotne. Kultura pisma związana jest natomiast z przestrzenią [8, 69–71]. Pismo bądź druk zajmuje zawsze jakąś przestrzeń: litery wykute w marmurze, zapisane na papierze czy wyświetlone na ekranie komputera. Słowa są nie tylko przenoszone przez przestrzeń, ale i za jej sprawą utrwalane. Zapisane myśli możemy odłożyć do szuflady, powrócić do nich po jakimś czasie i rozważać je w zupełnie nowy sposób. Zapis staje się czymś zewnętrznym wobec swego twórcy; staje się rzeczą, reprezentacją myśli. Mapa należy do kultury pisma – czy nawet druku – ponieważ jest rzeczą niemal obywatelką się bez słów. Opis (I) stoi w połowie drogi między oralnością a piśmiennością. Próbuje opisać relacje przestrzenne słowami, ale dzięki zapisaniu nie jest ulotny jak mowa. Będzie trwał. Nie jest jednak jeszcze zupełnie niezależny od słów jak mapa.

Podsumowując, zarówno w tekstach gwarowych, jak i wielkopolskich inwentarzach szlacheckich z 2. połowy XVIII wieku dostrzec można ślady składni addytywnej charakterystycznej dla kultury oralnej. W gwarze addytywność występuje częściej i w postaci połączeń bezspójnikowych, natomiast w inwentarzach – rzadziej i raczej w postaci połączeń za pomocą spójników. W obu rodzajach tekstów widać skłonność do chronologicznego porząd-

⁹ Ciekawie o mapach, jako sposobie umieszczania człowieka w papierowym świecie: [7, 23; 7, 294–342].

kowania wydarzeń, nawet w przypadku zdań z imiesłowowymi równoleżnikami, które jako typowe dla języka pisanego pojawiały się prawie wyłącznie w analizowanych inwentarzach. Również je przede wszystkim charakteryzuje addytywność hipotaktyczna i addytywność operująca większymi fragmentami tekstu niż zdanie. Należy zwrócić uwagę, że dla W.J. Onga addytywność i hipotaktyka były zjawiskami przeciwstawnymi, gdy tymczasem mogą one współwystępować.

1. *Bajerowa I.* Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku. Wrocław; Warszawa; Kraków. 1964.

2. *Havelock E.A.* Muza uczy się pisać. Rozważania o oralności i piśmienności w kulturze Zachodu. Warszawa. 2006.

3. *Havelock E.A.* Przedmowa do Platona. Warszawa. 2007.

4. *Karaś H.* Imiesłowy // http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=203&Itemid=58.

5. *Maryniakowa I.* Formy imiesłowowe w mówionej odmianie języka ludności na północnym wschodzie Polski // *Polszczyzna Mazowska i Podlasia. Cz. 5. Frazeologia i składnia polszczyzny mówionej.* Łomża. 2001.

6. *Mencwel A.* Wyobrażenia antropologiczne. Próby i studia. Warszawa. 2006.

7. *Olson D.R.* Papierowy świat. Pojęciowe i poznawcze implikacje pisania i czytania. Warszawa. 2010.

8. *Ong W.J.* Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii. Warszawa. 2011.

9. *Osowski B.* Czy inwentarze dóbr szlacheckich mogą być źródłem do badań dialektologicznych? Problem piśmienności i odmian polszczyzny // *System – Tekst – Człowiek. Studia nad dawnymi i współczesnymi językami słowiańskimi.* Toruń. 2016 [w druku].

10. *Sierociuk J.* Homer i współczesny folklor – różny czas, jedna tradycja // *Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність.* К. 2009.

MDCP   *Materiały do dziejów chłopów wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydał J. Deresiewicz. T. 1. Województwo poznańskie. Wrocław. 1956.*

MDCG   *Materiały do dziejów chłopów wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydał J. Deresiewicz. T. 2. Województwo gnieźnieńskie. Wrocław. 1956.*

MDCK   *Materiały do dziejów chłopów wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydał J. Deresiewicz. T. 3. Województwo kaliskie. Wrocław. 1957.*

IDSK   *Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego. T. 2. Z lat 1751–1775. Wydał W. Rusiński. Wrocław. 1959.*

- IDSK2 *Inwentarze dóbr szlacheckich dawnego powiatu kaliskiego z lat 1776–1792. Cz. 2. Inwentarze z lat 1780–1784. Zebrał i opracował W. Rusiński // Rocznik Kaliski. T. 15. 1982.*
- IDSK3 *Inwentarze dóbr szlacheckich dawnego powiatu kaliskiego z lat 1776–1792. Cz. 3. Inwentarze z lat 1785–1792. Zebrał i opracował W. Rusiński // Rocznik Kaliski. T. 16. 1983.*

INVENTORIES OF NOBILITY FROM GREATER POLAND IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY – BETWEEN THE LITERACY AND THE DIALECT. THE ADDITIVITY OF UTTERANCE

The paper shows the common language features of inventories of nobility and dialect expression that educe from the oral state of mind. Inventories of nobility, which are the subject of analysis, come from the second half of the 18th century from Greater Poland, while dialectal speech were recorded in Greater Poland at the beginning of the 21st century. Additivity instead of subordination is adding following phrases to those already existing on the basis of parataxis. However, as the analysis shows, additivity does not exclude subordination, but may be associated with it.

Key words: the additivity, the dialectology, the orality, the literacy, the 18th century, the 21st century, Greater Poland.

Східнополіська ботанічна номенклатура і народна культура

В останні роки особливого значення набуло етнолінгвістичне вивчення слов'янських регіонів. Про масштабність і високу ефективність таких досліджень свідчать численні праці, насамперед московської етнолінгвістичної школи та польських мовознавців. Як зауважують М.І. Толстой і С.М. Толстая, для лінгвістики (перш за все етимології, історичної лексикології і семасіології) необхідне залучення широкого етнокультурного контексту [9, 9].

Особливий інтерес у цьому відношенні становить Полісся з його архаїчними етномовнокультурними традиціями. У народній духовній культурі цього регіону довго зберігався культ рослин. Із рослинним світом пов'язано багато свят, обрядів, ритуалів, звичаїв, повір'їв, що прийшли до нас ще з дохристиянських часів.

Обрані для аналізу обряди розглядаємо на східнополіському матеріалі виключно в межах рослинних атрибутів, враховуючи особливу роль рослин як обрядових реалій і дій, їх символічну функцію.

Давній культ рослин найяскравіше відбито у святі Івана Купала. Воно збігається з днем літнього сонцестояння, коли природа досягає найвищого розквіту. Цей день на Східному Поліссі збагачений обрядами, пов'язаними з рослинами, наповнений бажанням людини з'єднатися з природою, бути в найтіснішому спілкуванні з нею. Спостережено, що обряд виконувався без словесного супроводу. Символічний смисл "купайла" розкривається в самому ритуальному дійстві. Поліський купальський обряд записувала і вивчала С.М. Толстая [8, 131–142]. Побутування цього обряду дослідники відзначають в інших українських регіонах [6, 59–64], зокрема використання одного з найбільш важливих рослинних символів – купальського дерева [3, 152–156].

Назву *купало* етимологи пов'язують з обрядовим першим у році купанням, яким закінчувалося свято в давніх слов'ян [ЕСУМ 3, 145].

У сучасній українській літературній мові слово *купáйла*, *купáйло*, *купáла*, *купáло* має три різних, хоча і близьких між собою, значення: 'міфологічний персонаж у слов'ян, пов'язаний з обрядом купання і т. ін. в ніч з 6 на 7 липня, а також обряд і час його справляння' [СУМ 4, 400–401].

У східнополіських говірках це слово зафіксовано ще зі значенням 'купальське дерево': *ку'пало поc'тавили* (Плч, Ссн).

Купальське дерево було основним обрядовим атрибутом свята Івана Купала – символ дерева життя, символ життєстверджувальної сили природи, її розквіту. Для номінації цього важливого атрибута свята у східнополіських говірках вживають назви *ку'пало* (Ссн), *ку'пал'о* (Олн), *ку'пайло* (Плч), *гол'о'ватий Іван* (Івн), *ви'ха* (Грл) та фонетичні варіанти *ал'ха* (Обр), *в'іл'ха* (Свж).

Матеріал із досліджуваних говірок засвідчує використання у обряді різних дерев. Функцію купальського може виконувати будь-яке дерево. Інформанти зазначають, що *на Івана Ку'пала уби'райут' 'дерево л'убе* (Кчн), *л'убе здо'рове 'дерево уби'райут' і зу'л'айут'* (Свж), *буд'шо* (Грл).

У різних населених пунктах ставили неоднакові дерева: *дуб на Івана c'таў'айут'* (Ргз), *'вишн'у уби'райут'* (Обр), *на Ку'пала Івана цв'єтушчуйу кал'іну і 'жита уби'райут'* (Ввн). Навіть в одному і тому ж селі, але в різних кутках, ставили неоднакові дерева.

У деяких селах замість дерева використовували гілку дерева: *на Івана Ку'пала уби'райут' гол'у к'в'ітками* (Плч), *уби'рали гол':аку у к'в'ітки, перестри'бали* (Ккш).

Нерідко серед варіантів купальського дерева фігурує також стовп, тичка, палка або хрест з дерева: *ти'чину з 'л'ісу уби'райут' на Івана Ку'пала* (Івн), *'робл'ат' букет, стром'л'айут' на дру'чок і в 'земл'у, перест'рибуїут', то'д'і букет розв'язуїут', вс'ім пот'рошку розда'їут'* (Гст), *ро'били хрест з л'убого 'дерева, пу'чок к'в'іток* (Кнж).

Крім дерева, обрядовою реалією є купа бур'яну: *на Івана Ку'пала c'тавл'ат' 'кучу бурй'ану, з'верху кра'пива і переп'лигували* (Крс).

Частовживаним купальським обрядовим атрибутом була кропива: її прикріплювали зверху на купі бур'яну, стовпі чи палці: *ку'пало поc'тавили, на 'палку ц'виту, з'верху кра'пиви пу'чок* (Ссн), *на Ку'пала стовп з дере'вини обв'язували к'в'ітками і кра'пиву c'тавл'ат'* (Олн); кропиву ставили замість дерева:

на Гвана Ку'пала с'тавили кра'пиву, абси'пали пес'ком, щоб не падала, пере'ригували кра'пиву (Обр), с'тавили ку'пу кра'пиви, пере'сакували 'через'нейі.

У цей день кропива виконувала магічно-оберегову функцію, її затикали у вікна як оберіг від злих сил: на Ку'палу стр'ікали у 'вікна знад'вору кра'пиву жи'гуху, щоб не зайшла 'в'ід'ма чи ру'салка, в 'кого дв'і 'ж'інки од'наково з'вуц':а – дв'і Ма'р'ііі, дв'і 'Наст'і – стр'ікали з ус'іх сто'р'ін (Врб).

Значне використання кропиви в купальському обряді відзначають дослідники в різних слов'янських регіонах [2, 172–173].

З купальським святом на Східному Поліссі пов'язано використання інших рослин, яким приписувалась магічна сила. Їх наділяли здатністю пророкувати здоров'я, благополуччя сім'ї у цей день: на Гвана Ку'пала у 'жит'і ку'палки р'вали, до оду'ванчик'ів по'хожи, твер'д'іш'і і стир'кайім у с'т'іни, и'парки, настир'кайім на вс'іх у с'ім'їі на'веч'ір, а на 'ранок 'дивл'ац'а чи роз'пустиц'а, жит' 'буде (Анд), на Ку'пала на 'вухна с'таўл'ат' ку'палки, 'б'ілим др'ібним цв'іте, на вс'у сем'їу, щоб не рас'пукнулас' (Дрз).

Існує кілька версій мотивації цього фітономена. Етимологи припускають, що в основу назв купалка покладено поняття “чистий, білий” [ЕСУМ 3, 144; 5, 34–35], висловлюють думку про можливий зв'язок цих назв з праслов'янським *krasa* (*krasъka*) ‘цвіт, цвітіння’ [4, 30], пов'язують з часом цвітіння [1, 195].

Існувала традиція прикрашати купальське дерево. Ритуальне прикрашання дерева – відгомін язичницького поклоніння деревам. Дівчата завітчували його квітами, ягодами, стрічками, солодощами: уби'райут' к'в'ітками ус'акими, іа'к'і зацв'ітут' і іа'годами (Плч), цв'ітами, л'єнти, канх'ветами і гу'л'айут' (Ргз); інколи прикрашали городніми рослинами: ци'бул'у кра'дут', уби'райут' (Ввн). Давнє символічне значення має прикрашання купайла кропивою.

Купальське дерево встановлювали найчастіше на березі річки чи ставка: уби'райут', не'сут' на ста'вок і х'лопц'і пос'тавл'ат' це ку'пайло (Плч). Навколо нього молодь влаштувала гуляння: на Гвана Ку'пал'а д'ів'чата у в'ін'ках (Гст), 'музика г'райе (Івн), співали, проводили ритуальні дієства, які називали ска'кат' ку'пайло (Гст, Ккш, Плч), що було емоційною розрядкою для хлібороба.

Головним ритуальним дійством вечора на Івана Купала були стрибки через вогнище чи кропиву. На Східному Поліссі нерідко купальське вогнище замінювали пекучою кропивою, яка уподібнювалась вогню: *на Івана Ку'пала 'ч'ерез кра'п'іву п'ер'ес'каку'ють* (Очк), *на Івана Ку'пала кра'п'иву переп'лигу'ють* (Вшн), *кра'п'иву переп'лигували* (Крс). Цьому ритуалові надавали магічного значення – перестрибували через вогнище чи кропиву, щоб перед жнивими пройти обряд очищення, ствердити свою фізичну і духовну силу, вірили, що це сприятиме високому врожаю хліба.

Обрядове дійство закінчувалось тим, що прикрашене дерево купали – топили у воді: *'п'ісл'а два'нац'ати вий'май'ут' 'дерево і не'суть' у 'озеро ку'пат'* (Івн), *на 'Десну пус'кай'ут'* (Вшн).

Таке ритуальне “поховання” рослинного атрибута асоціювалось з кинутим у землю хлібним злаком, здатним в силу магічної взаємодії вплинути на урожай [7, 97]. Ритуальна дія з водою імовірно втілювала очищувальну функцію Купайла, а звичай кидати у воду купальське дерево могло бути способом викликання дощу.

Важливим обрядовим атрибутом свята є *вінок* – символ пори дівочтва, долі і продовження роду, символ родючості. Свято Купали знаменувало початок шлюбного сезону. Дівчата плели вінки з квітів, що в цей час цвітуть: *на Івана Ку'пала в'ін'ки плел'и* (Крс), а поносивши на голові, пускали їх на воду: *в'ін'ки плел'и, пус'кали по во'д'і* (Олн), *на Івана Ку'пала вин'ки пус'кай'ім* (Плч), спостерігаючи, в який бік вінок попливе; вважалося що туди дівчина вийде заміж: *на Ку'пала Івана р'вали кра'сол'у, сор'жину, мак, на'низуй'ім на в'ін'ки, йдем до став'ка, за'пал'уй'ім с'в'ічку на в'ін'ку і пус'кай'ем, ку'ди 'зам'іж пай'деш* (Жвт), *д'ів'чата плел'тут' в'ін'ки з к'в'іток у'с'аких, й'ак'і зацв'ітут'*, *ки'дай'ут' у 'воду, ку'ди 'зам'іж п'і'де* (Плч). Також вірили, що чий вінок попливе першим, та першою вийде заміж: *на Івана Ку'пайло вен'ки на 'воду 'кидали, ко'торий 'перви попли'ве, 'перша 'замуж п'і'де, а та'д'і с'лухайе, де абаз'вец'а, ту'да 'замуж* (Олб), а якщо вінок потоне, то дівчина не вийде заміж: *пл'и'тем вин'ки, на галав'ійі па'носим / ни'сем да 'р'ічки, ки'дай'ім у 'воду / й'ак ту'да па'п'ли'у', ту'да 'замуж пай'ду, ту'да па'п'ли'у', ту'да 'замуж / й'ак у'па'у на дно / то ни пай'ду нику'да / ни пай'ду 'замуж* (Бнч). Таким чином рослини “визначали, пророкували” у цей день майбутнє.

З вінком пов'язана ще одна обрядова дія. Вінок є символом родючості. Його клали на городі, що, за народним віруванням, сприяло кращому врожаю: *пле'ли вен'к'і у ка'пусту* (Обр), *на Г'вана Ку'пайла вен'ки в ка'пусту к'лали* (Олб), *вен'ки кла'дут' у ка'пусту у го'род'і, шоб 'гарна рос'ла* (Клш), *вен'ки на Г'вана Ку'пала у ка'пусту кла'дут' шоб зав'язувалас'* (Вшн), *ве'нок з ва'сил'к'ів на Г'вана Ку'пала пок'ласти на ка'пусту на го'род'і, та'ди 'буд'е рас'ти ка'пуста* (Анд), *в'ін'ки кла'дут' в гур'ки шоб рос'ли* (Гст). У цих магічних діях втілено мотив аграрно-продукувочої сили. Такі магічні властивості приписували і дереву: *на Г'вана Ку'пала с'тавили ал'ху у ка'пусту* (Обр).

Одним із купальських обрядових елементів є збір рослин. Здавна вважалося, що зібрані на Івана Купала лікарські рослини найбільш цілющі. Саме в цей час, час літнього сонцестояння, у день Івана Купала, зело досягає найвищого розквіту і набуває цілющих властивостей, особливої сили, тому саме в цей час збирали різні трави: *'з'іл':е туд Ку'пала рвут'* (Клш).

Символічно, що саме в ніч на Івана Купала шукали цвіт папороті, бо саме цієї пори природа досягає такого розквіту, що, за народним повір'ям, навіть папороть розцвітає: *на Г'вана Ку'пала у два'нацат' ча'сов 'можна знай'ти цв'іт 'папорот'і* (Олн), *'папарат' у два'нацат' ча'сов цв'іте 'перед Г'ваном Ку'палою* (Кв). У народі збереглась віра у магічні властивості квітки: *йак знай'ти цв'іт 'папорот'і на Г'вана Ку'пала, з'натимеш все на с'в'іт'і* (БП), *зир'веш, 'будеш все на с'в'іт'і знат'* (Хрщ). Цвіт папороті символізує одвічне прагнення людини до пізнання таїнств природи.

Таким чином, функціональна, ритуальна семантика купальських обрядодій спрямована на накопичення фізичних і духовних сил задля продовження роду, вказує на тісний зв'язок людини з природою та віру в її силу. Цей зв'язок є органічною частиною духовної культури народу, його світогляду, менталітету.

На Східному Поліссі, як і на всій Україні, відзначено традицію освячення рослин, щоб підсилити їх господарську, лікувальну й оберегову значимість. Споконвіку в українців особливе ставлення до верби як життєдайного дерева. Тому досі збережено традиції освячення верби в церкві: *вер'бу св'йат'ат'* (Влн, Жв), *вир'бу с'в'ат'ат'* (Ргз). Цей день відомий у східнополіських говірках під назвою Вербна неділя: *'в'ербнайа не'д'іл'а*

(Ввн); *в'ербу с'в'ат'ат' на 'в'ербну н'ед'ел'у* (ЗТ), *в'ербу на 'в'ербну не'д'іл'у св'їат'ут'* (Грл), *на 'вербну не'д'іл'у св'їат'ат' вер'бу* (Глц, Ддв, Прп), *за 'тижден' 'перед 'паскойу 'вербна не'д'іл'а, то'д'і вер'бу св'їат'ат'* (Крс), *на 'вербну не'д'іл'у, за 'тижден' 'перед 'паскойу, св'а'тили вер'бу* (БП), *вер'бу св'їа'тили на 'вербну не'д'іл'у, ста'рих і ма'лих п'разник, 'д'їц'кий п'разник, се'редн'і мо'гли не п'разноват', ко'му 'н'їколи* (Олб)¹.

Відзначено обрядові дії та ритуали, пов'язані з освяченням верби: *вер'бу у суботу 'нос'ат' кругом 'церкви, у не'д'іл'у 'бат'ушка розда'їє, назива'їут' 'вербна не'д'іл'а* (Врн), *вер'бу на'нос'ат', 'гул':ачка, 'руоз':ачка, 'бат'ушка ми'руєє і да'їє по гул':ачц'і вер'би* (Слщ).

Діалектосії вважають, що освячена верба має бути в кожному: *вер'бу с'в'атет', шоб у 'каждого бу'ла* (Крп), *хай хот' ла'зина* (Кв).

Освячена верба у свідомості східних поліщуків набувала магічної сили й могла зцілювати людину чи тварину, тому її широко використовували у різних магічних діях. Записано згадки про ритуальне дійство з посвяченою вербою: *їак при'ход'ат' з 'церкви, б'їут' 'їейу* (Ддв), *'кажного па'бит' 'нада* (Грл), *ка'рову т'реба у'дарит'* (ЧП) і *св'їн'ей па'цона'їут'* (Анд). Часто цей акт супроводжувався примовляннями, інформанти зауважують: *та'ке 'нада ка'зат': а 'зе-зе, вер'ба б'їє, їа'каїа? све'тайа* (Анд), *не їа б'їу – вер'ба б'їє, за 'тижден' ве'ликден', не'да'лечко чер'воне їа'їечко* (Рдв), *не вм'їрай, до 'пасочк'і дожи'дай, 'паска пид'ходить'* (Ддв). При цьому бажали, щоб людина була здоровою як верба, оскільки були впевнені, що освячена верба здатна впливати на здоров'я: *'дит'а їак забол'їє, то к'роп'їат' вер'бойу і св'їа'тойу во'дойу* (Ств).

Зберігся звичай виганяти худобу перший раз на пасовище освяченою гілкою верби: *їак ви'гонили худобу 'перший раз на 'пашу, г'нали ц'ї'їейу вер'бойу* (Олб), *ко'рову виган'а'їут' 'перший раз* (Влн), *ко'рови 'гон'ат' св'їа'тойу вер'бойу* (Брн), *вер'бойу ко'рову прога'н'а'їут'* (Прц), *ка'ров 'первий ден' на 'пашу виган'а'їут'* (Кчн), *про'гоним худобу 'перший раз на 'пашу* (Прп), *прога'н'ала 'первий ден' на 'пастбищче ко'рову* (ЧП), *вес'нойу прога'н'а'їут' ко'рову* (Клс), *ко'рову 'гон'ат'*

¹ За народним тлумаченням: *їїхав спа'сител' на осл'ї і кидали їо'му 'в'етк'і вер'би і так їде з поко'л'їн'а в поко'л'їн'а і с'в'атит'с'а 'через те вер'ба* (Крс).

(Жкв), *ко'рову прога'н'ат* (Лбд), *ка'рову прага'н'ат* (Анд, Крп), *ви'гон'ат'ко'рову* (Ств), *ка'ров вига'н'айут* (Грл), *ка'рову в'іга'н'ат* (ЗТ), *ху'додбу'гон'ат* (Всл), *ху'додбу прога'н'айут* (Обр), *вига'н'айут'ска'тину* (Тхн), *ко'рову прога'н'айут*, *шоб'через вер'бу пересту'пала* (Слщ), *вер'бойу'перви раз ка'рову прага'н'ат*, *шоб не т'ікала да'дому* (Ів); *ко'рову прога'н'айут'на'поле і до буга'йа, шоб зате'лилас'* (Врн).

Освячену вербу використовували як охоронний засіб, її вважали оберегом від грому: *вер'бу с'в'атет'ад гра'зи* (Крп), *вер'бу на'хату заки'дали ад гра'зи* (Обр), *вер'бу св'йат'ат'ад з'рому* (Вшн), *вер'бу пос'атит*, *кру'гом'хати об'ходили, шоб зр'ім не бив* (Лбд), *вер'бу с'в'ат'ат', ле'жит*, *йак зр'ім і гор'ит'у пе'ч'і, то'кидайут'у п'іч, шоб не в'дарила гро'за* (Хрщ), *вир'бу св'йату с'тавл'айут'на ок'но, то'д'і'палим, шоб зрим'хати не роз'бив* (Ргз).

У східнополіських локальних традиціях освячену гілку верби використовували при випіканні паски: *у'паску встав'л'айут*, *у'т'істо* (Івн), *йак'паску пе'чут*, *хрест кла'дец'а на хл'ібину, а вер'бичка'навхрест при'кол'уйуц'а* (Всл), *йак'паску пе'чем, шоб рум'йани, не гор'іли були* (Жкв).

Відзначено східнополіські традиції зберігання освяченої верби. Освячену гілку верби садили, тримали у хаті, у дворі чи хліві: *'сад'ат'йі'йі йак приї'де з'церкви* (Рдв), *'сод'ат'кала два'ра* (ЗТ)², *ц'у вер'бу са'дили, а йак ма'лен'ка'з'ілочка, за обра'зи к'лалі* (БП), *вер'бу при'нос'ат', хто'садит*, *а в'кого пост'ійт'в уг'лу і вики'дайут'* (Брн), *с'тавл'айут'дома, вст'ромл'уйут'шоб рос'ла* (Врн), *вер'бу при'носим, чи'малу по'сад'ат', а лозинку кла'ду, прога'н'ала ко'рову, а то'д'і ла'маїу і кла'ду в ст'р'іху* (ЧП), *за с'волак заст'ромл'ували* (Олб), *вер'бу стир'каїут'у дво'р'і, хат'і* (Кпт), *вер'бу в'хат'і кла'дут'за і'конами, і у хле'в'і зати'каїут'коло ко'рови* (Клс), *у пост'ройки встрі'каїут*, *у хл'ів дл'а сбере'жен'йа* (Хрщ).

Як свідчать польові записи, вербу зберігали, як правило, рік: *пос'тавим у'хат'і, год сто'їт* (Слщ), *вер'ба стир'чит'год* (Ств), *вер'ба год ле'жит* (Кчн).

На Східному Поліссі святити рослини і на Спаса. У цьому ареалі така традиція мала локальні особливості. З жита або пше-

² За народною легендою *ту'з'ілку са'дили і йак'буде ст'раиний суд, то ви'лазит'на ту вер'бу* (Глц).

ниці робили букети чи вінки, яблука прикрашали квітами і святити у церкві. Навесні посвячене зерно висівали першим, щоб був урожай: на Спаса із жита плетуть в інки і туди квітток і йаблука св'ятит несли і на покут і став'ат і перве кидайе на поле йак почи'нають с'їят, щоб родило (БП), на Спаса в'єнок (жм'єн'а жита), йаблука, цв'єти св'ат'ут, в'єсною зас'ївають (Чрн), д'їлають в'єнок з кала'сочкаў, хр'єст кла'д'є, йаблак'ї, цв'єти (Гнз), на Спаса с'ват'ат йабл'ука, об'жинок (ко'лос':а), к'вітки (Врн), на Спаса не'сут об'жинок жита чи пше'ниці, уби'рають у к'вітки (буд'й'к'ї) і йаблука на с'паса св'ат'ац'а (Плч), на Спаса св'ат'ат йаблак'ї і а'жинак (останні зжаті стебла), уби'рають у цв'єти (ЗТ), на Спаса цв'єти, йаблука і калас'ки, с'їяли (Ів), на Спас цв'єти, жито, йаблука, калис'хрест ра'били із жита, мо'лот'ат, йак с'їють жито, то цим по'переду с'їють, на с'паса в'їетачки із жита, кла'дуть йаблука, цв'єти, став'ат в'їетку на'верх і йдуть у церкву (Рщ), на Спаса жита, хто хрест з'робит з жита, туди йаблак і цв'єтов на'стер'кають на хрест, а пот'ім з хреста першим с'їють (Грс).

На це свято освячували хліб та хлібні вироби з нового врожаю і яблука, прикрашені квітами, що символізували розквіт, урожай та добробут: на Спаса ув'язували йаблука, на йаблука – хл'їбина, на хл'їбину – хрест із коло'сочк'їв, св'їа'тили, а пот'ім вис'ївали, щоб хл'їб родив (Глц), йаблука, пирожк'ї, плетуть хрест з жита або пше'ниці, св'їат'ат (Клс).

У деяких селах до свячення несли в'язанку збіжжя і квіти: жито у пучок і уби'раєць цв'єтами, не'сут св'єтит' (Жвд), к'віетк'ї зривали, ливар'жини, хрест ра'били з жита, перев'язували к'расними ниточками з во'юни (Прл), в'єнок – на Спаса з к'вітками ос'тан:ій хл'їб, й'кий 'викосили, св'ат'ат, пот'ім с'їють (Квч), до церкви не'сут к'вітки – букет, з жита не'сут в'інки (Олш).

В інших селах освячували тільки жито чи пшеницю і яблука: на Спаса йаблаки, калас'ки а'бо жм'єн'у з'єрна, робл'ат хрестик, та'ди с'їють (Ілм), жита в'їтки і йаблока, цв'єти с'їяли перве (Дн), на Спаса св'їат'ут йаблука, паи'н'а, ц'їм житом с'їють, щоб у'се бу'ло ха'роше (Прл), на Спаса йаблука і в'їнок з жита, хоч з пше'ниці (Прп), на Спаса йаблак'ї не'сут і жита (Здр).

Зрідка, крім яблук, приносили й інші фрукти: із 'жита, пше'ниці' і к'в'ітку, 'яблочки, с'л'иви, з'руш'і і свй'а'тили, та'д'і те'жжитечко абма'лачивали і 'первий с'і'вок з'ц'ого 'жита (Олб).

Ще в інших селах святять лише яблука: 'яблука на С'паса с'в'атет' (Крп), на С'паса 'ябл'ука посв'іат'ат' (Кр), на С'паса 'яблаки (Кпт), 'яблаки на С'паса (Врб), на С'паса 'яблука (Влн, Сн), інколи до яблук додавали пахуче зілля: 'яблука, все'рєдину 'з'іл':а шо 'пахне (Рдв). За звичаєм вважалося гріхом їсти яблука до С'паса: до С'паса 'яблук не 'їіли (Крп), 'яблука до С'пасу не 'ї'д'ат', а то'д'і 'перше свй'ате (Кчн), 'яблук до С'паса не 'ї'д'ат' і в 'кого ди'т'а вмере не 'їіст'до С'паса, щоб 'пот'ім йо'му 'ц'ілин'ке дат', а то 'буде четвер'тинка (Обр), мак, 'яблука як пасв'іат'ат', та'д'і пачи'найут' 'їісти, до 'ц'ого не 'їіли (Вшн). Посвячені яблука їли й роздавали: 'яблука 'ї'д'ат' на С'паса (Врн), на С'паса 'яблука св'іат'ат', 'ї'д'ат', розда'їут' (Ддв).

Як свідчить матеріал, посвячені жито чи пшеницю висівали, іноді давали худобі, або просто зберігали: да'їут' ко'ров'і ц'ого 'жита чи пше'ниці'ї, а то ле'жит' посв'іачене (Клс).

Освячене пахуче зілля клали покійнику: як пом'ре л'у'дина, кла'дут' о'це па'хушче, л'о'уке 'з'іл':а, к'ропит' 'бат'ушка (Рдв).

На свято Георгія освячували сходи жита: на Гри'гор'їя 'жито св'іат'ат', щоб росло ве'лике (Жкв), 'жито с'в'ат'ат' на Гри'гор'їя, 'шостого 'майа, п'ін ви'ходить' на 'поле і с'в'атит' 'поле (Олн); на Ге'орг'їя бе'рут' ко'рогви і йдут' до 'жита, 'бат'ушка с'в'атит', п'равит' (Клш), на Йе'гор'їя в'їнос'іл'і в 'жита стол, хл'їб, 'воду, 'бат'ушка с'в'атит' (СБ). Відзначено ритуали, пов'язані з цим днем, зокрема качання по полю, щоб набратися здоров'я і сили: на Йе'гор'їй с'в'ат'ат' 'жита з'є'л'оне, ка'чайуца по 'пол'у (См).

В освяченні хліба від сходів до зерна й паляниці підкреслено його особливий статус, високе символічне значення – добробут і достаток.

Освячення рослин пов'язане також зі святом Маковія. У досліджуваних говірках традиція освячення цих рослин неоднорідна. Найчастіше на Маковія святять мак, прикрашений квітами: на Мако'в'їя уб'їрали мак в цве'ти і свй'а'тили (Глц), на мако'в'їя мак не'сут' св'атит', добав'л'али к'в'іток, най'біл'ш гвоз'дики 'жовт'і (БП), на мако'в'їй мак уби'рали к'в'ітами (Олб), нар'вала

пук цв'їтов та 'маку настир'кала дай п'ї'ду св'ат'ім'у 'церкву на мако'в'їя (Здр), до 'церкви на мако'в'їя не'сут' к'в'їтки, мак (Ргз), мак, 'айстри, сор'жини св'їат'ат' на мако'вей (Кр, Крс), на мако'в'їя мак і кв'їт'к'ї 'разни (Ддв), букет к'в'їток і мак св'їат'ат' (Клс, Крт), до 'церкви букет к'в'їток і пучок 'маку (Рйк), на мако'в'їя не'сут' мак і кв'їтки (Дн, Олн, Хрщ), с'в'ат'ат' мак, к'в'їтки (Обр), мак, цв'їти св'їат'ат' (Жв), на мако'в'їя цв'їти і мак (Кв), на мако'в'їя цв'їти і мак (Грс), на мако'в'їя цв'їти з 'маком (Квч), на мако'в'їя мак з кв'їтками (Прп). У деяких селах замість квітів мак прикрашали пахучим зіллям: мак, все'редину 'з'їл':а па'хушче (Рдв).

Сукупність цих фітооб'єктів позначають лексемами букет, к'в'їтка: букет на мако'в'їя (Ддр), на мако'в'їя к'в'їтки і мак – букет (Крт), мак з цв'їтами – букет 'с'ат'ат' (Івн), букет з к'в'їток і 'маку (Брн), на мако'в'їя букет – к'в'їтки, мак, м'їату (Знк), к'в'їтку пане'су с'в'їтит' (к'в'їтки і мак) (Крп). Засвідчено випадки, коли для номінації букету використано назву самого св'ята: мак, к'в'їтки – мако'в'їй з'в'ец'а о'цей букет (Слщ), не'су мако'в'їй (ЧП).

В окремих говірках відоме освячення маку й городніх рослин: мак, букет цв'їтов, мар'коўка (Ілм), мак св'їат'ат' і ц'їбул'у св'їа'тили (Ств).

Рідше св'ятили лише мак чи самі квіти: мак 'тул'к'ї а'дин с'в'їт'ат' (Гнз), мак с'в'їтет' (Крп), на мако'в'їя мак (Жвд, Сн), мак св'їт'ат' на мако'в'їя (Анд), мак (Влн, Всл, Кчн, Орл, Рдв, Тхн), мак на мако'в'їя не уби'райут' (Врб, Плч); на мако'в'їя в 'церкву 'ход'ат' з кв'їтками – букетами (Врн), на мако'в'їя с'в'їт'ат' цв'їти (ЗТ).

Традиція використання освяченого маку у досліджуваних говірках також неоднорідна. Мак, який принесли з церкви, 'д'їт'ам да'їут' покишту'ват' (Глщ), 'кида'їут' мак на 'воду, 'д'їти ста'райуц'а зло'вит' (Крп); посвячений мак зберігали, а навесні висівали: при'нос'ат' з 'церкви і стром'л'а'їут' за трам, навесн'ї 'с'ї'їут' цей мак (Клс), мак 'с'ї'їут' (Дн, Кчн, Обр, Ргз, Слщ), 'с'ї'їут', 'держ'ат' (Івн), 'с'ї'їали вес'ноїу (Олб), 'с'ї'їали, 'самий луч:ий на 'с'ї'їан':е (Ств), мак 'с'ї'їут' і ії'д'ат' (Орл); використовували у ветеринарії: йак ско'тина бол'їла да'їут' (Глщ), ско'тин'ї да'їут' (Тхн), ска'тин'ї гла'за 'порска'їут' йак бол'ат' (Кчн); вважали оберегом від злих сил, страху: мак 'с'ї'їец'а а'бо

на шос' св'я'те приї'деу'а – обс'і'вайут' дв'ір, шоб' в'ед'ма не зайш'ла да ни'чого не поро'била і треску'ном обс'і'вайут' 'тоже (Брн), мак св'а'тий, йак чоло'в'ік бо'йці'а, 'наче по'с'ійат' так йак х'рестиц'а – од ст'раху і 'перед по'рогом навперех'рест по'с'ійат', це в'ід па'ганих л'удей (Анд), йак ко'рова 'т'іл'на, обс'і'вайут' ко'рову, шоб' ни'яка 'в'ід'ма не поворо'жила або хл'ів і йак ви'гон'ат' ко'рову, то обс'і'вайут' (Всл); квітами, які освячені на Маковія, мили голову: к'в'етки, шо на мако'в'ейа с'в'ат'ат' 'мийут' 'голову (Обр).

Матеріали засвідчують відносно добре збереження культурних традицій, що сформувались ще в далекому минулому і несуть в собі сліди глибокої архаїки, однак із часом зазнають змін. Тому етнокультурний аспект дослідження флорооб'єктів, що є важливим джерелом для порівняльно-історичного дослідження слов'янських народних старожитностей, вивчення народної культури, типологічних і етимологічних студій, має стати одним із предметів постійної уваги.

1. Ганчарык М.М. Беларускія назвы раслін. Ч. 1 // Працы Навуковаго таварыства па вывучэнню Беларусі. Т. II. Горы-Горкі. 1927.

2. Колосова В.Б. Лексика и символика славянской народной ботаники. Этнолингвистический аспект. М. 2009.

3. Кўрочкин А.В. Растительная символика календарной обрядности украинцев // Обряды и обрядовый фольклор. М. 1982.

4. Лексіка Палесся ў прасторы і часе. Мінск. 1971.

5. Меркулова В.А. Очерки по русской народной номенклатуре растений. М. 1967.

6. Охомуш К.А., Сизько А.Т. Архаїчні елементи народної духовної культури степової України. Дніпропетровськ. 1991.

7. Пропп В.Я. Русские аграрные праздники. Л. 1963.

8. Толстая С.М. Материалы к описанию полесского купальского обряда // Славянский и балканский фольклор. М. 1978.

9. Толстые Н.И. и С.М. О задачах этнолингвистического изучения Полесья // Полесский этнолингвистический сборник. М. 1983.

ЕСУМ *Етимологічний словник української мови: в 7 т. Т. 3. К. 1989.*

СУМ *Словник української мови: в 11 т. Т. 4. К. 1973.*

Список населених пунктів

Анд – Андріївка Городнянського р-ну Ч., Бнч – Баничі Глухівського р-ну С., БП – Біловежі Перші Бахмацького р-ну Ч., Брн – Браниця Бобровицького р-ну

Ч., Ввн – Вовна Шосткинського р-ну С., Влн – Волинка Сосницького р-ну Ч., Врб – Верба Коропського р-ну Ч., Врн – Вороньки Бобровицького р-ну Ч., Всл – Веселинівка Баришівського р-ну К., Вшн – Вишеньки Коропського р-ну Ч., Глц – Галиця Ніжинського р-ну Ч., Гнз – Гніздище Городнянського р-ну Ч., Грл – Горіле Глухівського р-ну С., Грс – Гірськ Щорського р-ну Ч., Гст – Гостролуччя Баришівського р-ну К., Ддв – Дідівці Прилуцького р-ну Ч., Ддр – Дударків Бориспільського р-ну К., Дн – Данівка Козелецького р-ну Ч., Дрз – Дроздовиця Городнянського р-ну Ч., Жв – Жовтневе (нині Покровське) Менського р-ну Ч., Жвд – Жеведь Чернігівського р-ну Ч., Жвт – Жовтневе (нині Студеники) Переяслав-Хмельницького р-ну К., Жкв – Жуківка Куликівського р-ну Ч., Здр – Задерівка Ріпкинського р-ну Ч., Знк – Заньки Ніжинського р-ну Ч., ЗТ – Зноб-Трубчевська Середино-Будського р-ну С., Ів – Іванівка Семенівського р-ну Ч., Івн – Іванків Бориспільського р-ну К., Ілм – Ільмівка Городнянського р-ну Ч., Кв – Ковчин Куликівського р-ну Ч., Квч – Кувечичі Чернігівського р-ну Ч., Ккш – Кукшин Ніжинського р-ну Ч., Клс – Колісники Ніжинського р-ну Ч., Клш – Клишки Шосткинського р-ну С., Кнж – Княжичі Броварського р-ну К., Кпт – Кіпті Козелецького р-ну Ч., Кр – Красилівка Бахмацького р-ну Ч., Крп – Карпилівка Козелецького р-ну Ч., Крс – Красилівка Козелецького р-ну Ч., Крт – Крути Ніжинського р-ну Ч., Кчн – Кучинівка Щорського р-ну Ч., Лбд – Лебедівка Вишгородського р-ну К., Обр – Ображіївка Шосткинського р-ну С., Олб – Олбин Козелецького р-ну Ч., Олн – Оленівка Борзнянського р-ну Ч., Олш – Ольшана Ічнянського р-ну Ч., Орл – Орлівка Ямпільського р-ну С., Очк – Очкине Середино-Будського р-ну С., Плч – Пальчики Бахмацького р-ну Ч., Прл – Перелюб Корюківського р-ну Ч., Прп – Припутні Ічнянського р-ну Ч., Прц – Проців Бориспільського р-ну К., Ргз – Рогозів Бориспільського р-ну К., Рдв – Рудівка Прилуцького р-ну Ч., Рйк – Райківщина Яготинського р-ну К., Рщ – Роїще Чернігівського р-ну Ч., СБ – Старі Боровичі Щорського р-ну Ч., Свж – Сиволож Борзнянського р-ну Ч., Слщ – Селище Носівського р-ну Ч., См – См'яч Новгород-Сіверського р-ну Ч., Сн – Сновське Щорського р-ну Ч., Ссн – Соснівка Глухівського р-ну С., Ств – Ставиське Козелецького р-ну Ч., Тхн – Тихоновичі Щорського р-ну Ч., Хрщ – Хрещате Козелецького р-ну Ч., ЧП – Червоні Партизани (нині Володькова Дівиця) Носівського р-ну Ч., Чрн – Чернацьке Середино-Будського р-ну С.

К. – Київська обл., С. – Сумська обл., Ч. – Чернігівська обл.

EASTERN POLISSIA BOTANICAL NAMES AND FOLK CULTURE

In the article we consider traditional attributes of plants in calendar rituals (Ivan Kupala, Palm Sunday, Savior of the Apple Feast Day, St. Gregory, Makovii). The ceremonial and symbolic functions of plants, their semantic meaning in Eastern Polissia dialects are determined.

Key words: Eastern Polissia dialects, ritual, ceremonial attribute, attributes plants.

REMBISZEWSKA Dorota Krystyna,
SIATKOWSKI Janusz
(Warszawa, Polska)

Wschodniosłowiańskie relikty leksykalne w nazwach uprzęży i wozu

Tekst ten jest kontynuacją rozważań podjętych w artykule *Ze wschodniosłowiańskich reliktyw leksykalnych* – hreczka, racuchy i chabor [11; 13] na temat nazw wschodniosłowiańskich zachowanych w gwarach polskich, nie tylko na obszarze bezpośrednich kontaktów językowych polsko-wschodniosłowiańskich.

Szeroki zasięg mają wschodniosłowiańskie nazwy związane ze wschodnim typem zaprzęgu na dyszle pociągowe w dwudyszlowym zaprzęgu jednokonnym (hołoble) i duha (drewniany kabłąk w kształcie odwróconej litery U unoszący się nad chomątem).

Zasięg występowania wozów z dyszlami pociagowymi w dwudyszlowym zaprzęgu jednokonnym na terenie Polski według K. Moszyńskiego i materiałów atlasu etnograficznego podany jest na m. 292 w 5 tomie Polskiego atlasu etnograficznego. Obejmuje obszar wschodniej Polski od granicy z Litwą po Hrubieszów sięgając szerokim klinem aż po Warszawę. Na północy granica ta przebiega mniej więcej wzdłuż zachodniej granicy dawnego województwa białostockiego, a następnie nieco na północ i zachód od Narwi aż do jej ujścia do Bugu i Wisły, na południu zaś wzdłuż Wisły od Warszawy do Puław, a następnie nieco na południe od linii Puławy–Hrubieszów. Na naszej mapie zasięg ten został oznaczony szarą plamą. Poza tym ten typ zaprzęgu, jako przeniesiony po II wojnie światowej, notowany jest na mapie Polskiego atlasu etnograficznego za pomocą przekreślonego poziomo trójkąta na ziemiach Polski zachodniej i północnej, także na Mazurach, czego na mapie nie uwzględniamy.

Poza tym Polski atlas etnograficzny w 4 tomie na m. 235 podaje nieco węższy na wschodzie Polski zasięg zaprzęgu jednokonnego w dwa dyszle po II wojnie światowej z informacją, że na znacznym terenie występuje on sporadycznie lub już zanikł. Na mapach tych podano też zasięg nazwy *hołoble*, *ooble* dla tych dyszli. Na obu mapach PAE jest on nieco węższy niż zasięg tego typu zaprzęgu. Na naszej mapie podany w PAE zasięg tych nazw oznaczyliśmy za pomocą ukośnego szrafowania.

Pol. *holobla* etymologicznie łączy się z psł. *globiti ‘ściskać, spajać’ i ros. *глоба́* ‘drag’ i stanowi pożyczkę ukr. *золобля*. Pełnogłos w ukraińskim jest wtórny, pierwotna postać rdzenia zachowała się w ukr. dial. i ros. *озло́бля* oraz brus. *агло́бля* [por.: Brückner, 172; Sławski, 426; Фасмер 3, 117–118; ЭСБМ 1, 73; ЕСУМ 1, 550].

Na Białostocczyźnie, mniej więcej na wschód od linii Dąbrowa Białostocka–Białystok–Bielsk Podlaski, notowano formy pierwotne *ahłobla*, *ohłobla*, sporadycznie *ahłobli* (Sokole 56) i *ohłobli* (Nowodworce 43), w części zachodniej Białostocczyzny zaś formy wtórne *hołobla*, *hołobl’a*, *hałobl’a*, sporadycznie *hałobli* (Kuplisk 25 i Piliki 87). Odstępstwa są nieliczne, mianowicie nad samą granicą zapisano *hałobl’a* (Saczkowce 20 i Nowodziel 27) oraz na zachód od Białegostoku *ahłobla* (Baciuty 53), a także *ohłobla* (obocznie Żółtki 45). U starowierców na terenie Polski zapisywano *agłobli* [RóżnSł, 107]. Podział w AGWB nasuwa nieoczekiwane przypuszczenie, że w zachodniej Białostocczyźnie *holoble* najpewniej upowszechniły w wyniku ekspansji dialektów polskich, do których wyraz ten musiał się dostać bardzo wcześnie.

Nazwa *holoble* w języku polskim poświadczona jest od XVI wieku.

[SP XVI 8, 363] podaje ją z Flisa (1598) Sebastiana Klonowica w przenośnym porównaniu: “Ták Nil AEgypski płynie między groble Więty / prawie iák między *holoble*” G3v.

W kartotece SP XVII wielokrotnie poświadczona jest postać *holoble*, raz też z opuszczeniem początkowego *h*-. Często wskazuje się na ruskie pochodzenie wyrazu: w utworze “Gorzka wolność młodzieńska” z XVII wieku (bez miejsca i roku wydania): “Ale kiedy to iak w Ruskich *choloblách* przyyidzie sámemu ciągnąć” (s. 58); w “Pamiętnikach” (1606–1608) Stanisława Niemojewskiego *holoble* i *ooble* (s. 174); u Salomona Rysińskiego w “Proverbium polonicorum” z 1618 r.: “Nie mógł po koniu / więc po *holoblach*”; w “Relacji z...poselstwa...do Moskwy” z 1635 r. Aleksandra Piaseczyńskiego: “chłopi kiymi duhami *holoblami* pięściami y kto czym mógł między sobą się bili” (K 24r); u Karola Badeckiego w utworze “Prawdziwa jazda Bartosza Mazura do Litwy” z 1643 r.: “przed kadłubem seć kobeł przy *holobli* uwiązano” (Polska satyra mieszczańska, s. 273, przykład ten podaje też kartoteka SGPA); u Wacława Potockiego we “Fraszkach”: “Weź go w *holoble* albo też do sani” (s. 344), “Nuż go w *holoble* albo

też do sani / Zwłaszcza pod rekę, zaprzęgą furmani” (s. 351) oraz w “Wojnie Chocimskiej” (rkp. z 1670 r.): “A drugi się przed skapą zaprzęgał w *hołoble*” s. 202); w Archiwum Radziwiłłowskim pod rokiem 1638: “Koł z *Holoblami*, osiami do Dział kowanych” (s. 54 / 6) i pod rokiem 1742: “zelaza wszystkie w całości z dobrym okowaniem bez dyszla z *hołoblami* do chomąta” (s. 327 / 6).

Sporadycznie poświadczona jest też pierwotna forma *ohłoble*, mianowicie u Józefa Narońskiego 1659: “więcey będzie wozow takich co po iednym koniu w *ohłoblach*... idą” (s. 110).

[Linde 2, 185] powtarza podany w SP XVI przykład z Klonowica, przytacza powiedzenie “Gdy konia nie może, bije po *hołoblach*” z drugiego wydania “przypowieści polskich” Salomona Rysińskiego z 1629 r. i jego powtórzenie u Wacława Potockiego w “Argenidzie” z 1728 roku i w “Sylorecie” z 1764 r. (wyraz ten mógł wystąpić i w XVII-wiecznych wydaniach tych utworów), a ponad to przytacza ze Statutu Litewskiego z 1774 r. “Drzewo co się zejdzie na żerdź, na koły i na *hołoble*” oraz z “Roślin.” (1778) Krzysztofa Kluka “*Hołoble* u konia [zam. woza] jednokonnego bywają brzozowe” i cytuje z publikacji (1776) związanego z Wilnem Michała Dudzińskiego pierwotną postać “*ohłoble*, ob. *hołoble*, słowo jednej z tych rzeczy, które nie znajdują się w Polsce”.

Hołoble i pochodne notują i późniejsze słowniki:

[SWil 1, 406] *hołobla* ‘dyszle podwójne poboczne, w które konia do pojedynczego wózka wprzegają’, [SW 2, 50] *hołobla* i gwarowe *hołobel*, *ołobel*, *ohołobla* ‘ts.’, [SJP 3, 95] *hołobla*, częściej w lm. ‘dyszle poboczne, w które wprzega się konia’ z cytata- mi z Józefa Korzeniowskiego (1872) i Stanisława Zaborowskiego (1930) oraz przym. *hołoblowy* z XIX-wiecznego “Życia Litwinki” Bronisława Zaleskiego oraz Dubisz *hołoble* i *hołoblowy*.

W polskich opracowaniach językoznawczych *hołoble* mają bogatą dokumentację gwarową, a w SGPA kart. znajdujemy około 200 poświadczeń tej nazwy. Należy też zwrócić uwagę na różnice w ujęciu etnografów i językoznawców. U tych drugich zasięg nazwy *hołoble* w gwarach polskich jest nieco szerszy niż występowanie desygnatu.

Warto materiał ten przedstawić bardziej szczegółowo: dominujące tu poświadczenia (pominięto kilka zapisów z MAGP o trudnych do ustalenia znaczeniach) z kartoteki SGPA nie są sygnalizowane, natomiast zawsze podaje się inne źródła.

Najczęściej notowano formę liczby mnogiej *hołoble*, w liczbie pojedynczej przeważnie *hołobla* (nieraz podawana jest tylko forma liczby pojedynczej).

W rozproszeniu w liczbie mnogiej odnotowano postać *hołobli*, z właściwą językom wschodniosłowiańskim końcówką liczby mnogiej *-i*: na Suwalszczyźnie *ołobli*, *ołobli* w Sejnach i Wigrach [por.: RóżnSł, 107], a także na pograniczu suwalsko-mazurskim *łołobli* [Ratasiewicz, 64], *houobli* w Lipnie i Kornicy pod Siedlcami [por.: 3, 66], *hołobly* we wsi Rossosz koło Białej Podlaskiej [Pelcowa 2, 71], w kartotece SGPA *hołobli* obok *hołoble* we wsi Dubica pow. włodawski, *hołobli* pod Chełmem (Tarnów, Ostrów, Mszana), *hulobli* w Wiszniowie pod Hrubieszowem.

Sporadycznie odnotowano w mianowniku formę *hołobel*: *hołobel* fem. w kilku punktach pod Siemiatyczami, *ołobel* fem. w Jankach Młodych pod Ostrołęką, *hołobel* obok *hołobla* pod Tykocinem [Gloger, 821] i w Ciechanowcu [MarCiech, 31], *hołobel* pod Bielskiem Podlaskim, *ołobel* w Bosewie Nowym pod Pułtuskim (obecnie w pow. wyszkowskim) [4, 127], *ołobel* fem. pod Ostrowią Mazowiecką w pominiętym w wykazie punktów Wysoczu oraz *hołobel* fem. z zaskakującą lokalizacją w Oporowie pod Kutnem [AGM 3, 51], *hołobel* we wsi Zuzułka pod Węgrowem oraz pod Drohiczyńnem [Czarkowski, por. RóżnSł, 107], *hołobel* obok *hołobla* we wsi Huszcza koło Białej Podlaskiej i *ołobel* w Gończycach i Stryju pod Garwolinem (por. też na północy pow. garwolińskiego *ołobel* w Łukówcu pod Parysowem – [Karłowicz 2, 188]).

Nazwa *hołoble* występuje w gwarach polskich w różnych postaciach fonetycznych, zwłaszcza z opuszczeniem obcego nagłosowego *h* i z jego różnymi przekształceniami. Notowano *hołoble*, *χołoble*, *χouoble*, *yołoble*, *łołoble*, *uołoble*, *uołoble*, *ołoble*, *ouoble*, *ooble*, *też onoble*, *orable*, *noble*, *obla* fem. sg. itp.

Nazwa *hołoble* i jej pochodne występują na wschodzie Polski i sięgają od granicy z Litwą aż po Biłgoraj i Hrubieszów, wchodząc głębokim klinem nieco poza Warszawę, a odosobnione poświadczenia pojawiają się jeszcze dalej na zachód. Przedstawiamy je równoległymi pasami, poczynając od północy i na terenach nawiązujących do Atlasu gwar mazowieckich.

Na północy Polski notowano ten wyraz stosunkowo rzadko: kartoteka SGPA ma z Suwalszczyzny *ooble*, *χołoble*, *ołobli* z Bilwinowa, *hołoble*, *ołobli* z Sejn, *ołobli* z Wigier oraz wspo-

mniane *łobli* z okolic Przerośli [Ratasiewicz, 64], w Olszance na Suwalszczyźnie na pograniczu z Mazurami deminutywne *ołobelki*, *hołobla* i *hołoblowy koń* z Dobrzyniewa pod Białymstokiem, [Karłowicz 1, 390] s.v. *duha* odnotował *hołoble* spod Augustowa, Nowowiejski *hołobla* z Sokółki [RóżnSł, 107]. Dalej na południe na terenach na wschód od Mazowsza mamy *hołoble* koło Tykocina [też u Glogera, por. RóżnSł, 107], w Ciechanowcu [MarCiech, 31], pod Bielskiem Podlaskim (Budy, Bańki) pod Sokołowem Podlaskim [por.: 3, 66], pod Drohiczynem [u Czarkowskiego, por. RóżnSł, 107], pod Mielnikiem [Janiak, por. RóżnSł 107].

Szczególnie częste są w kartotece SGPA poświadczenia nazwy *hołoble* z niektórych części Mazowsza, a także na terenach sąsiednich: *onoble* w miejscowości Jednorozec pod Przasnyszem, *ooble*, *hołoble* na Kurpiach, *ooble* w kilku miejscowościach pod Ostrołęką (w tym we wsi Wach: “[...] dwa dyszle zwano *ooblami*. Jeden koń ciągnący wóz znajdował się wtedy między tymi dwoma dyszlami” [GmiP, 51]), *ooble*, *uoble* pod Pułtuskiem, *hołoble* w Puszczy Białej (między Pułtuskiem i Ostrowią Mazowiecką), *uoble*, *uoble*, *ooble* pod Węgrowem, *uoble*, *ooble* pod Mińskiem Mazowieckim, *houoble*, *ooble*, *uoble*, *ooble* itp. powszechnie pod Siedlcami [też 3, 66], *uoble* koło Opoczna [Dejna 25, 236], *uoble* w miejscowości Jasionna na południowy zachód od Białobrzegów i w Opatkowicach pod Kozienicami oraz dem. *uobelki* w Samwodziu pod Kozienicami [Dejna 22, 225], *ooble*, *uoble*, *uoble*, *uoble*, *ooble*, *uoble* powszechnie pod Garwolinem (Ulanowska w Łukówcu pod Parysowem notowała *oobel*, *ooble*, por. [Karłowicz 2, 188] oraz s.v. *duha* [Karłowicz 1, 390]).

Zachodnią granicę zasięgu nazwy *hołoble*, *ooble*, *ooble* wyznacza za pomocą izoleksy Dejna [AGP 2, m. 158]. Na północy zachodnią granicę stanowią punkty Przerośl (603) i Raczki (610) pod Suwałkami, Solistówka (617) pod Augustowem, Szymany koło Grajewa (620), dalej na południe granicę tę stanowią: pod Kolnem: Surały (623) i Borkowo (626), Zbójna pod Łomżą (543), Antonie pod Ostrołęką (547), Zamość koło Makowa Mazowieckiego (551), pod Ciechanowem Wierzbowo (550) i Koźniewo Wielkie (559), Pruszkowo pod Płońskiem (563), Nowiny koło Nowego Dworu Mazowieckiego (572), Baranów koło Grodziska Mazowieckiego (581).

Występowanie nazwy *hołoble* na Mazowszu dokładniej prezentuje bogata materiałowo mapa [AGM 3, m. 111]. Dominują na

niej postaci z opuszczonym obcym nagłosowym *h-*, mianowicie *ooble*, *oble* (ich zasięg wyznaczono izoglosą w [AGM 10, m. 484]). Ciekawe jednak, że postać z nagłosowym *h-* *holoble* została zachowana nawet w punktach bardzo oddalonych od pogranicza ruskiego, i to stosunkowo często, pod Grójcem. Na podstawie mapy szczegółowej [AGM 3, m. 111] można wyznaczyć izoglosą zachodni zasięg ukraińskiej pożyczki *holoble*, *ooble*, *oble*. Przebiega ona wzdłuż granicy z Mazurami, następnie skręca na południe koło Przasnysza, Ciechanowa, Płońska i zakolami biegnie koło Nowego Dworu Mazowieckiego, Grodziska Mazowieckiego, Grójca po Białobrzegi.

Poza podanym zwartym zasięgiem zanotowano w [AGM 3, m. 111] *holoble* w kilku wyspowych punktach wysuniętych bardziej na zachód: *oble* – Babiec Piaseczny 2 koło Sierpca i – Wyszyna 5 koło Płocka oraz *holoble* – Orłów 6 koło Kutna i – Stachlew 8 koło Łowicza, a ponadto *holobel* fem. w Oporowie 4a pod Kutnem [AGM 3, m. 51]. Nazwy te występują poza dawnym zasięgiem wozu hołoblowego i stanowią sporadyczne relikty nazw odnoszących się do realiów z terenów sąsiednich.

Trudno powiedzieć, czy *holoble* i formy pochodne, zanotowane sporadycznie na Mazurach można uznać za pierwotne na tym terenie. J. Symoni-Sułkowska notowała *holoble* i genetycznie deminutywne *lobelki* spod Pisu [12, 46]. Notuje je również [SOWM 3, 24] dodając, że wszystkie zapisy wyrazu *holoble* pod Piszem mają postać literacką, a [Steffen, 27] stwierdza, że wyraz ten na Warmii nie jest znany. Natomiast *holobelki* zapisano pod Ełkiem w kilku postaciach gwarowych: *obelki*, *obelki*, *lobelki*. Sam typ wozu hołoblowego na tych terenach według etnografów (por. wyżej przytaczane mapy PAE) został tu przeniesiony dopiero po II wojnie światowej. Zapewne więc i nazwy. Na załączonej mapie tego zasięgu nie uwzględniamy.

Materiały SGPA dotyczące *holobli* z terenów na południowy wschód i południe od przedstawionych na powyższej mapie należy zestawić z informacjami Haliny Pelcowej o występowaniu nazwy *holoble* na terenie Lubelszczyzny. [Pelcowa 2, 71, 118–119] nie sporządziła odpowiedniej mapy, tylko podaje odpowiednie hasła w Słowniku.

Według niej *holoble* występują w Lubelszczyźnie wschodniej, sporadycznie w części zachodniej i przytacza postać *holoble*

spod Białej Podlaskiej (Kostomłoty i Rossosz), Włodawy (Suszno), Lubartowa (Abramów – na zachód od Lubartowa), Włodawy (Suszno), Chełma (Ruda Huta) i Zamościa (Topólcza – koło Szczepieszyna) oraz *ooble* spod Białej Podlaskiej (Dobryń), Opola Lubelskiego (Grądy, gmina Chodel) i Chełma (Dorohusk). Ponadto między Włodawą i Parczewem w pobliżu kanału Wieprz-Krzna notuje nawiązujące do gwar ukraińskich postaci: w Opolu *ohoble* i w Hołowni *ohobli*.

Zasięg nazwy *hooble* na południe od Warszawy wyznacza za pomocą izoleksy Karol Dejna [AGP 1, m. 170]. Granicę zachodnią i południową wytyczają punkty: Ojrzanów pod Żyrardowem (704), Wilkowyja (709) i Wola Korycka (714) pod Garwolinem, Bazanów koło Ryk (811), Skowieszyn pod Puławami (818), Janiszkowice koło Opola Lubelskiego (826), Wierzbica pod Kraśnikiem (830), Andrzejów (839) i Flisy (844) pod Janowem Lubelskim, Smółsko pod Biłgorajem (849), Łuszczacz (850) i Żerniki (851) pod Tomaszowem Lubelskim.

Kartoteka SGPA pokazuje szeroką znajomość nazwy *hooble* na całej niemal Lubelszczyźnie poza jej skrawkiem południowo-zachodnim (dwukrotnie wskazano brak tej nazwy pod Kraśnikiem). Przeważnie zapisywano postać *hooble*.

Hooble notowano pod Białą Podlaską (Janówka, Rossosz, Łomazy), powszechnie pod Łukowem (por. też przykład z Jagodnego w gminie Dąbie w [Karłowicz 2, 188]), pod Radzyniem Podlaskim (Derewiczna, Łukowisko, Płudy, Turów, Przegaliny Małe), pod Rykami *ooble* w Woli Koryckiej i *uoble*, *ooble* w Bazanowie Starym [por.: AGWK 4, m. 495; Dejna 25, 236, 262 (s.s. *otosa*)], mimo że na tych terenach wozów tego typu właściwie nie ma [por.: AGWK 5, m. 754], *uoble*, *uoble* w Stoku (gmina Końskowola) oraz *ooble* w Skowieszynie [AGWK 4, m. 495] pod Puławami, *uoble* we wsi Łukówiec na północy pow. lubartowskiego.

Interesujące są liczne zapisy z powiatu włodawskiego. [Pelcowa 1], jak wspomniano, notowała tu z Suszna *hooble* oraz z Opola *ohoble* i z Hołowni *ohobli*. W kartotece SGPA występuje tu kilka zapisów postaci *hooble*, *uoble*, a w Horodyszczu obocznie *uobla* i *oobla*.

Ciekawe jest zestawienie form liczby mnogiej tego wyrazu w Atlasie Czyżewskiego [Czyżewski, m. 54–55] z gwar polskich i ukraińskich pod Włodawą, często zapisywane paralelnie w tych

samych miejscowościach. Otóż na podstawie mapy 55 (w porównaniu z m. 54 są tu pewne różnice) w gwarach ukraińskich występują regularnie zakończenia na *-i*, *-y*, *-ŷ*, *-iŷ*, jedynie w części północno-zachodniej powiatu od miejscowości Żeszczynka–Przechód po Lubień -*ĭē*, w gwarach polskich zaś przeważnie zakończenie *-e*, ale stosunkowo często też *-i*, *-y*, *-ŷ*. W Dubicy podano tu *holobli*, natomiast w kartotece SGPA *holobli* obok *holoble*. Na szczególną uwagę zasługują pierwotne ukraińskie formy gwarowe *ohlobli* zapisane w miejscowościach Polubicze, Żeszczynka, Horodyszczce, Horostyta oraz *uhlobli* w punkcie porównawczym Matiaszówka na południu powiatu białskiego (Biała Podlaska). Również w gwarach polskich zanotowano *ohoble* w miejscowościach Polubicze 1, Przechód 5, Horodyszczce 6 (tak też w kartotece SGPA), Horostyta 20, Korolówka 22 i Sobibór 32, natomiast w Opolu (9) i Hołownie (13), gdzie Pelcowa notowała *ohoble* i *ohobli*, u Czyżewskiego występują formy *holoble*. Formy typu *uhlobla* wystąpiły sporadycznie też pod Biłgorajem i Hrubieszowem (por. niżej). Zapisane we wsiach Hanna 12 na północy oraz Urszulin 38 na południowym zachodzie powiatu włodawskiego *hoble* (*ŷoble*) można interpretować dwojako: jako uproszczenie występującej też na tym terenie rzadkiej formy *ohoble* lub jako polonizację fonetyczną (zastąpienie wtórnego zresztą w ukraińskim pełnogłosu przez polskie *-lo-*) powszechnej w gwarach polskich formy *holoble*.

Dalej na południe kartoteka SGPA ma w powiecie lubelskim z Ługowa *uoble*, z Jakubowic *holoble*, z Konopnicy *houoble*, następnie spod Bychawki *uouoble*, w powiecie chełmskim *holoble* (w miejscowościach Tarnów, gmina Wierzbica i nad samą granicą państwową Ostrów, Dorohusk, por. też [Karlłowicz 2, 188]), na południu powiatu biłgorajskiego w pobliżu Tarnogrodu powszechnie *holoble* [por.: 7 1, 112; 7 2, 152] i sporadycznie we wsi Borowiec *uhlobla** [por.: 7 1, 144] oraz w Wiszniowie na południu powiatu hrubieszowskiego *hulobli* obok *uyllobla*.

Przedstawione materiały pozwalają na sporządzenie dosyć dokładnej schematycznej mapki zasięgu nazwy *holoble* i różnych jej odmian.

Ciekawe jest zestawienie naszych materiałów z materiałami PAE, zwłaszcza w zasięgu nazwy *holoble* w odniesieniu do podanego tam obszaru występowania dyszli pociągowych w dwudyszlowym zaprzęgu jednokonnym. Na obu mapach PAE zasięg

nazwy *hołoble*, *ołoble* dla tych dyszli jest on nieco węższy niż wyznaczony zasięg tego typu zaprzęgu. Dotyczy to Suwalszczyzny, północnego Mazowsza oraz terenów na wschód i południowy wschód od Lublina, gdzie notowano dla tych dyszli nazwy inne.

W naszych materiałach natomiast zasięg występowania nazwy *hołoble*, *ołoble*, *ooble* na Suwalszczyźnie i północnym Mazowszu pokrywa się dokładnie z wyznaczonym przez PAE zasięgiem tego typu zaprzęgu, na kilku odcinkach zaś znajomość tej nazwy wykracza poza wyznaczony przez PAE zasięg wymienionego desygnatu. Różnice w zasięgach nazwy *hołoble*, *ołoble*, *ooble* w materiałach etnograficznych i językoznawczych miejscami są znaczne, przy czym w wypadku danych językoznawczych wchodzi w grę nie tylko dawne zapisy, lecz także nowsze zbierane dla atlasów Mazowsza i Lubelszczyzny (kartoteka) oraz z prac Mazura i Dejny [AGWK; AGP]. Częściowo tłumaczy się to tym, że w badaniach językoznawczych dążono do uchwycenia znajomości nazwy *hołoble*, która odnosiła się nieraz do zaprzęgu nieużywanego na miejscu, lecz znanego tylko u pobliskich sąsiadów, częściowo jednak – a dotyczy to zwłaszcza południowo-zachodniej Lubelszczyzny (m.in. bogato udokumentowanej wyspy pod Tarnogrodem) – chyba świadczy o dawniej szerszej znajomości tego typu zaprzęgu. Jak wykazują badania etnograficzne, na pewnych terenach wyszedł z użycia już dawno.

Nazwa *hołoble* znana była też na Wileńszczyźnie, por. *hołobla* i pochodne ‘jeden z dwóch dyszelków u wozu’ oraz *hołobelka* ‘mała hołobla’ i *koń hołoblowy* ustnie z Liwy oraz z twórczości J.A. Glińskiego [Gliński] w [Karłowicz 2, 188], na Podolu *hołoble*, *ohołoble* w słowniczku prowincjonalizmów podolskich Kremera [Kremer; Karłowicz 2, 188] i *hołoblie* w Oleszkowcach [2, 74], *hołoble*, *ołoble* powszechnie jako przeniesione po II wojnie światowej w nowych dialektach mieszanych na ziemiach Polski zachodniej i północnej [PAE 4, m. 235; PAE 5, m. 292], *yołobl’a*, *yołobla*, *yołobl’a* na Łopatowszczyźnie u przesiedleńców spod Trok [16, 152], na Dolnym Śląsku u przesiedleńców spod Lidy [9, 136].

Najmłodszemu pokoleniu mieszkającemu na wschodzie Polski nazwy części wozu, w tym wozów hołoblowych nie są znane, bo wyszły z użycia, zastąpione mechanicznymi środkami transportu. Stare wozy można zobaczyć przede wszystkim w muzeach regionalnych, w gospodarstwach wiejskich są rzadkością i jeśli się zachowały, są ozdobą przydomowych ogródków i placów.

Duha, stanowiąca drewniany kabłąk w kształcie odwróconej litery U unoszący się nad chomątem, w zaprzęgu jednokonnym służyła do połączenia znajdujących się po bokach konia hołobli. Znana była na terenie Rosji i Białorusi oraz w północnej i zachodniej Ukrainie, a w Polsce głównie na Podlasiu i wschodnim Mazowszu oraz na terenach sąsiednich. Jej zasięg wyznaczył w Kulturze ludowej Słowian K. Moszyński [KLS 1, 672–674] pokazując, że na pewnych terenach się wycofuje lub już zupełnie się wycofała. Według niego jej południowa granica na Lubelszczyźnie zbiega się z południową granicą gleb piaszczystych, bo zdaniem mieszkańców piaszczystych okolic koniowi zaprzęgniętemu w duhę łatwiej ciągnąć wóz po piasku niż zaprzęgniętemu w szle.

Sam wyraz wywodzi się z psł. *doga o pierwotnym znaczeniu ‘zakrzywienie, zagięcie, krzywizna, łuk’ i zachowała się w języku polskim i w jego gwarach w różnych postaciach fonetycznych w znaczeniach ‘klepka w beczce’, ‘jedna z deseczek, z których składa się dno beczki’, ‘łuk’, ‘pałak przy koszyku’, ‘poręcz u drzwi’, ‘tęcza’, ‘pręga na twarzy’, ‘pręga od uderzenia’ itp. [SP 4, 192], ale w znaczeniu ‘drewniany kabłąk w uprzęży końskiej’ zawsze występuje u nas w obcej, ruskiej postaci fonetycznej *duha* i różnych jej przekształceniach, jak *duga* – z polonizacją polegającą na zastąpieniu obcego *h* przez *g* oraz *ducha*, *duwa*, *dula*, *duja* [por.: 5 3, 50; 5 5, 50].

Duha ‘część uprzęży’ pojawia się w języku polskim dopiero w XVII wieku.

W kartotece SP XVII znajduje się ten wyraz: w “Pamiętnikach” (1606–1608) Stanisława Niemojewskiego: “Nawiętsza wystawność, kiedy *ducha* pomalowana złotem” s. 174); w “Relacji z odbytego poselstwa do Moskwy w r. 1635” w cytowanym już pod *hołoble* przykładzie: “chłopi kiyimi *duhami hołoblami* pięściami y kto czym mógł między sobą się bili” (k. 24r); w “Pamiętnikach” Jana Chryzostoma Paska: “takes my sobie Gandowali przy Ruskich *Duchach*” (s. 173r); w utworach Wacława Potockiego: “Inszy frez, inszy żmudzin, insze są szewluhy / Przyrodne do orczyka, chomąta i *duhy*” i “A poczet – wyprężone wczora z bron szewluhy / Lepsze leda Żyd kładzie w chomącie do *duhy*”; w Archiwum Radziwiłłowskim pod rokiem 1734: “Chomąt z Nabiodrkami Kleszcze malowane y *Duha*” (s. 256 / 16) i pod rokiem 1742 “Chomot z kapą y pobiodrkami...kleszcze y *Duha* malowane” (s. 327 / 9).

[Linde 1, 555–556] powtarza z Potockiego: “Inszy fryz, inszy Żmudzin, insze są szewluhy / Przyrodne do orczykja, chomąta i *duchy*” (s. 197) i daje kilka nowych przykładów: z Biblii Leopoldy “Krzywicie jako *duhę* głowę swoją” Jes. 58, 5, ze Statutu Litewskiego: “Za chomąt chłopski 6 groszy, za *duhę* dwa pieniądze” (s. 395), z “Roślin...” (1778) Krzysztofa Kluka “*Duha* do wózka jednokonnego bywa brzostowa, czeremchowa” [2, 158] i u Michała Dudzińskiego (1776): *duga*, *duha, *ducha* – słowo jednej z tych rzeczy, które nie znajdują się w Polsce” (s. 32).

Znajdujemy ten wyraz w znaczeniu ‘kabląk nad chomątem w uprzęży jednokonnej’ i w późniejszych słownikach. [SWil 1, 261] notuje *duga* i *duha*, a [SW 1, 581] *duga*, *duha* i *ducha* oraz jako gwarowe formy *dua*, *duja*, *duła*, *duwa*. [SJP 2, 423] ma *duha* ‘drewniany kabląk służący w zaprzęgu jednokonnym do przymocowania gązew chomąta do hołobli’ tylko z utworów dawnych pisarzy: z Ignacego Chodźki (1794–1861) oraz z pracy Benedykta Dybowskiego (1835–1930) o Syberii.

Nazwa *duha*, też w jej różnych przekształceniach, zajmuje znaczny obszar w gwarach pñ.-wsch. Polski. Na podstawie [SGPA 4, 450] (tego źródła przy lokalizacji się nie cytuje) i licznych innych opracowań można dosyć dokładnie ustalić jej zasięg w gwarach polskich.

Poczynając od północy nazwę *duha* zanotowano w Sumowie pod Suwałkami, *duha* i *ducha* pod Augustowem (Aleksander Połujański, por. [Karłowicz 1, 390]) oraz Kolberg [5 5, 50], *duha*, *duga* w Sokółce (Nowowiejski, por. [RóżnSł 88]), *duha* spod Knyżyna u Kudzinowskiego [10, 193; Rembiszewska, 142 (20, 26, 31, 108), por. RóżnSł, 88], *duga*, *dua* u Glogera pod Tykocinem [Gloger, 813], *duha* pod Ostrołęką (Kadzidło), Łomżą (Srebrna), Białymstokiem (Dobrzyniewo).

[SOWM 2, 34] w omawianym znaczeniu ‘drewniany kabląk stanowiący część uprzęży w zaprzęgu jednokonnym’ notuje *duga* sporadycznie spod Pizsa, ale mapy etnograficzne oraz publikacja “Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków” pod red. Józefa Burszty [1] zdaje się wskazywać, że desygnat i nazwa mogły być tu przeniesione po II wojnie światowej.

Dalej *duha* ‘część uprzęży’ występuje pod Pułtuskim (Stare Kręgi), w Puszczy Białej od Pułtuska po Ostrów Mazowiecką, *duha*, *ducha*, *duja* i *duła* pod Ciechanowcem (Maryniakowa, por. [RóżnSł, 88]), *duha* pod Bielskiem Podlaskim (Budy i Bańkow-

ski, por.: [RóżnSł, 88]), pod Mińskiem Mazowieckim, Węgrowem, Sokołowem Podlaskim i Siedlcami [por.: 3, 144] (H. Łopaciński natomiast spod Siedlec daje formę *duła*), *duha* pod Siemiatyczami (Miłkowiec oraz Drohiczyn u Czarkowskiego), *duga* w Niemirowie u Bronisławy Janiak [por.: RóżnSł, 88], pod Garwolinem u Ulanowskiej *duha*, *duwa* z Łukówca pod Parysowem [14, 260; 15], też *duła* “nad Pilicą w Czerskiem, gdzie ludność nigdzie nie używa duły, ale ją widuje u tzw. Powiślaków tj. mieszkańców zza Wisły spod Garwolina, Żelechowa i Karczewa” [Matl], por. [Karłowicz 1, 390], *duła* pod Białobrzegami, Rykami, Kozienicami i Łukowem oraz *duja* pod Puławami [por.: Dejna 22, 263].

[Pelcowa 2, 59–60] z Lubelszczyzny podaje z Gręzówki i Woli Burzeckiej spod Łukowa postać *duła*, z miejscowości Dobryń na wschód od Białej Podlaskiej *duga* i *duha* (natomiast SGPA spod Białej Podlaskiej ma postać *duha*), *duha* w Łukówcu pod Lubartowem, poza tym z północnej części powiatu włodawskiego ze wsi Dańce “*duga*, czyli po ukraińsku *duha*” i na południu tego powiatu ze wsi Wola Uhruska *duha*.

Ciekawe są podane na mapie 34 w Atlasie Czyżewskiego, często paralelne, zapisy tego wyrazu w dialektach polskich i ukraińskich. Po polsku zapisywano zwykle *duha*, a na południu nieraz *duya*, poza tym w kilkunastu punktach, zwłaszcza na północy spolonizowaną fonetycznie formę *duga*. W zapisach ukraińskich występują *duh'a*, *duy'a* i ponoć *düh'a*, ale na mapie brak znaku dla tej postaci.

Dalej na południe kartoteka SGPA podaje *duha* jako część uprzęży z Jakubowic pod Lublinem, z Wierzbicy pod Kraśnikiem, spod Biłgoraja [por.: 7 2, 148] i z Wiszniowa pod Hrubieszowem, a ponadto aż z miejscowości Chotel Czerwony pod Pińczowem.

Duha i jej odmiany mają zapewne podobny zasięg jak i *holoble*. Zgromadzone materiały nie pozwalają jednak na sporządzenie w miarę dokładnej mapki. Kłopot stanowi wyznaczenie zachodniego zasięgu *duhy* i jej odmian w AGP Dejny. Według [AGP 1, m. 170] na południe od Warszawy jej granica pokrywa się z zasięgiem wyrazu *holoble* (por. wyżej), natomiast na północ od Warszawy [AGP 2, m. 158] nie daje jasnej informacji: punktowo wyznaczone jest tu występowanie form *duga* oraz łącznie *duha*, *duła*, *duja* na wschodnim Mazowszu i na Podlasiu (oraz w punktach przesiedleńczych na północy terenu), ale nieobjaśniony w legendzie odwrócony znak w Gilówce (571) pod Sochaczewem wydaje się też wskazywać na formę *duga*.

Poza tym nazwę *duha* ‘część uprzęży’ zanotowano na Łopato-wszczyźnie u przesiedleńców spod Trok [16, 152], w mazowiec-kiej wyspie językowej na Polesiu jako przejętą już po przesiedle-niu [17, 132], a w gminie wielońskiej pod Rzeżycy (*Rēzekne*) na Łotwie co prawda pojawia się w objaśnieniu obrzędu weselnego na wsi łatgalskiej, ale raczej jest to nazwa przynależna miejscowej gwarze polskiej (Ulanowska, por. [Karłowicz 1, 390]).

W sumie nazwa *duha* i jej liczne odmiany fonetyczne mają w gwarach polskich podobny, choć nieco mniejszy zasięg niż *hołoble*.

Omawiane wyrazy straciły funkcjonalność komunikacyjną, są mało znane, bo desygnaty właściwie wyszły z użycia, rolnicy bowiem nie używają wozów konnych. Nazwy te jednak wracają wtórnie jako element osobliwości regionalnej, gdyż dawne zaprzęgi z *duhą* i *hołoblami* pojawiają się w gospodarstwach agrotury-stycznych, na lekcjach muzealnych w skansenach regionalnych na wschodzie Polski.

Przedstawione materiały pokazują dalekie zasięgi nazw wschodniosłowiańskich oznaczających części uprzęży końskiej w gwarach polskich.

1. *Burszta J.* (red.). *Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków*. Wrocław. 1976.
2. *Cechosz-Felczyk I.* *Słownictwo gwary Oleszkowiec i Hreczan (Greczan) na Podolu*. Kraków. 2004.
3. *Cyran W.* *Gwary polskie w okolicach Siedlec*. Łódź. 1960.
4. *Dobosiewicz S.* *Z życia wyrazów i rzeczy // Poradnik Językowy*. 1933.
5. *Kolberg O.* *Mazowsze Obraz etnograficzny*. T. 3. *Mazowsze Leśne*. Kra-ków. 1887; T. 5. *Mazowsze Stare (Mazury, Podlasie)*. Kraków. 1890.
6. *Kremer A.* *Słowniczek prowincjonalizmów podolskich // Język polski dawnych Kresów Wschodnich*. T. 2: *Studia i materiały*. Warszawa. 1999.
7. *Mazur J.* *Gwary okolic Biłgoraja*. Cz. 1: *Fonologia*. Wrocław. 1976; Cz. 2: *Fleksja*. Wrocław. 1978.
8. *Moszyński K.* *Kultura ludowa Słowian*. T. 1: *Kultura materialna*. Wyd. 2. Warszawa. 1967.
9. *Pawłowska J.* *Dolnośląska wieś Prace w powiecie milickim w latach 1945–60*. Studium etnograficzne. Cz. 1: *Kultura materialna*; Cz. 2: *Kultura du-chowa i społeczna*. *Prace i Materiały Etnograficzne*. T. 25. Cz. 1–2. Wrocław. 1966–1968.
10. *Rembiszewska D.K.* *Dynamika rozwoju gwary Knyszyna i okolic na Podlasiu w XX wieku*. Warszawa. 2006.
11. *Rembiszewska D.K.* *Od wiadomości do łapówki. Z dziejów wyrazu cha-bor // Białostockie Archiwum Językowe*. Nr 16. 2016. http://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/5204/1/BAJ_16_2016_DK.Rembiszewska_Od_wiadomosci_do_lapowki_Z_dziejow_wyrazu_chabor.pdf.

12. *Symoni-Sulkowska J.* Transport i komunikacja. Wrocław. 1958.
  13. *Siatkowski J.* Polskie racuchy // Białostockie Archiwum Językowe. Nr 16. 2016. http://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/5206/1/BAJ_16_2016_J.Siatkowski_Polskie_racuchy.pdf.
  14. *Ulanowska S.* Niektóre materiały etnograficzne we wsi Łukówcu (mazowieckim). Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. T. 8. 1884.
  15. *Ulanowska S.* Z ziemi czerskiej // Czas. Nr. 170. Kraków. 1884.
  16. *Zdaniukiewicz A.A.* Gwara Łopatowszczyzny: fonetyka, fleksja, słownictwo. Wrocław. 1972.
  17. *Веренич В.Л.* Польско-белорусское языковое взаимодействие (на материале мазурского островного говора в Полесье) // Studia nad polszczyzną kresową. T. 5. Wrocław. 1990.
AGM	<i>Atlas gwar mazowieckich.</i> T. 1–10. Wrocław. 1971–1992.
AGP	<i>Atlas gwar polskich.</i> T. 1–4. Warszawa. 1998–2002.
AGWB	<i>Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny.</i> T. 1–10. Warszawa. 1980–2012.
AGWK	<i>Dejna K.</i> Atlas gwarowy województwa kieleckiego. T. 1–6. Łódź. 1962–1968.
Brückner	<i>Brückner A.</i> Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa. 1957.
Czyżewski	<i>Czyżewski F.</i> Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy. Lublin. 1986.
Dejna	<i>Dejna K.</i> Słownictwo ludowe z terenu byłych województw łódzkiego i kieleckiego, Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego. T. 22. 1976; T. 25. 1979.
Dubisz	<i>Dubisz S.</i> Uniwersalny słownik języka polskiego. T. 1–4. Warszawa. 2003.
Gliński	<i>Gliński A.J.</i> Bajarz polski: Baśni, powieści i gawędy ludowe. T. 1–2. Wilno. 1862.
Gloger	<i>Gloger Z.</i> Słownik gwary ludowej w Tykocińskim. Prace Filologiczne. T. 4. Warszawa. 1893.
GmiP	<i>Gwary Mazowska, Podlasia i Suwalszczyzny.</i> 2. Wach, gm. Kadzidło, pow. Ostrołęka / red. B. Falińska. Białystok. 2004.
Karłowicz	<i>Karłowicz J.</i> Słownik gwar polskich. T. 1–6. Kraków. 1900–1911.
KLS	<i>Moszyński K.</i> Kultura ludowa Słowian. T. 1–2. Warszawa. 1967–1968.
Linde	<i>Linde M.S.B.</i> Słownik języka polskiego. T. 1–4. Wyd. 3 fotoofsetowe. Warszawa. 1951.
MAGP	<i>Mały atlas gwar polskich.</i> T. 1–13. Wrocław. 1957–1970.
MarCiech	<i>Maryniakowa I.</i> Słownik dawnej mowy mieszkańców Ciechanowca i okolicznych wsi na Podlasiu. Łomża. 2011.
Matlakowski	<i>Matlakowski W.</i> Słownik wyrazów ludowych zebranych w Czerskiem i na Kujawach / Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie. T. 5. 1894.
PAE	<i>Polski atlas etnograficzny</i> / red. J. Gajek. T. 4–5. Warszawa. 1971–1974.

Pelcowa	<i>Pelcowa H.</i> Słownik gwar Lubelszczyzny. T. 1–2. Lublin. 2012–2014.
Ratasiewicz	<i>Ratasiewicz M.</i> Słownik gwary pogranicza Suwalszczyzny i dawnych Prus Wschodnich. Gołdap. 2010.
Rembiszewska	<i>Rembiszewska D.K.</i> Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzinowskiego. Łomża. 2007.
RóżnSł	<i>Maryniakowa I. Rembiszewska D.K. Siatkowski J.</i> Różnojęzyczne słownictwo gwarowe Podlasia, Suwalszczyzny i północno-wschodniego Mazowsza. Warszawa. 2014.
SGPA	<i>Słownik gwar polskich / opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kier. M. Karasia.</i> Wrocław 1977–.
SGPA kart.	<i>Kartoteka Słownika gwar polskich.</i> http://rcin.org.pl/publication/37156 . Dostęp 15.11.2014.
SJP	<i>Słownik języka polskiego / pod red. W. Doroszewskiego.</i> T. 1–11. Warszawa. 1958–1969.
Sławski	<i>Sławski F.</i> Słownik etymologiczny języka polskiego. T. 1–5. Kraków. 1952–1982.
SOWM	<i>Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur / pod red. Z. Stamirowskiej i H. Perzowej.</i> Wrocław; Warszawa; Kraków. 1987–.
SP	<i>Słownik prasłowiański / red. F. Sławski.</i> Wrocław. 1974–.
SP XVI	<i>Słownik polszczyzny XVI wieku / red. M.R. Mayenowa, F. Peplowski, K. Mrowciewicz.</i> Wrocław. 1966–.
SP XVII	<i>Słownik języka polskiego XVII w. i 1 połowy XVIII wieku.</i> Kraków. 1999–.
Steffen	<i>Steffen W.</i> Słownik warmiński. Wrocław. 1984.
SW	<i>Słownik języka polskiego / pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego.</i> T. 1–8. Warszawa. 1908–1927.
SWil	<i>Słownik języka polskiego / wydany staraniem i kosztem M. Orgelbranda.</i> Wilno. 1861.
ЕСУМ	<i>Етимологічний словник української мови: в 7 т. Т. 1–6.</i> К. 1982–2012.
Фасмер	<i>Фасмер М.</i> Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / Перевод с нем. и дополнения О.Н. Трубачева. Т. 1–4. М. 1964–1973.
ЭСБМ	<i>Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.</i> Т. 1. Мінск. 1978.

EAST SLAVONIC LEXICAL RELICS IN THE NAMES OF HARNESS AND WAGON

This paper presents the scope of the designata *duha* and *holoble* and their names in the dialects of Eastern Poland. There are numerous conformations of the names in dialectal sources, general dictionaries and literary texts. Linguistic materials indicate a broader extent of the name than in ethnographic materials. Such situation may be caused by occurrence of the Eastern type of teams on the analyzed area and areas neighbouring with the

dialects of Suwalszczyzna, Podlasie and Lubelszczyzna. A detailed analysis of linguistic data requires adopting much more far reaching scope of the designatum, extending as far as Near Mazovia (Mazowsze Blizsze).

Key words: Slavic dialectology, Slavic language contacts, dialectal geography, Mazovia, Podlasie and Lubelskie Voivodship.

Динамічні процеси в назвах страв із круп (на матеріалі буковинських говірок)

Аксіоматичним є твердження про динамічний характер мови, який залежить від мислення нації та від її життєвої практики. Мова, відображаючи об'єктивну дійсність, змінюється сама. Про динаміку діалектної мови писав Ф.Т. Жилко: “У розмовній мові народу є те, що живе тепер, те, що відмирає (реліктові риси), і те, що народжується, виявлене більшою або меншою мірою” [8, 4]. Лексика – найрухливіша система мови, вона відображає процеси, які відбуваються в суспільстві. І.Г. Матвіяс стверджує: “Зважаючи на те, що народні говори постійно змінюються, передусім під впливом літературної мови та різноманітних позамовних чинників, об'єкт діалектології можна вважати невичерпним” [11, 4].

Фундаторами напряму діалектології, що досліджує динамічні процеси українських говірок, є П.Ю. Гриценко та К.Д. Глуховцева. П.Ю. Гриценко у статті “Простір і час у лінгвістичній географії” визначає три складники, які надають онтологічний статус динаміці мовного явища: час, простір, структура явища і зазначає, що “Час відбивається не лише на величині ареалу, а й глибині структурних перетворень, одночасно структурна зв'язність безпосередньо відбивається на його динаміці” [7, 107]. К.Д. Глуховцева у ґрунтовному дослідженні “Динаміка українських східнословобожанських говірок” виокремлює основні динамічні тенденції у східнословобожанських говірках [4].

Динамічні процеси в українській діалектній мові аналізували М.О. Волошинова (кухонне начиння в українських східнословобожанських говірках) [2], Г.І. Гримашевич (лексика одягу, лексика ткацтва в середньополіських говірках) [6], Т.П. Кукса (українські говірки Криму) [10], Л.М. Тищенко (побутова лексика південнословобожанських говірок) [13].

К.Ф. Герман у статті “Розвиток лексики українських говірок Буковини в ХХ столітті” акцентує на змінах у лексиці

буковинських говірок, як-от: пасивізація значної кількості запозичень, що потрапили в усне мовлення буковинців під час іноземної окупації краю; поява невеликої кількості запозичень із російської мови; пасивізація лексем, пов'язаних із комуністичною ідеологією; поява нових слів, що відображають зміни в політичному, економічному, культурно-освітньому житті України, дії технічної революції [3, 15].

Ми поставили собі за мету дослідити динамічні процеси в кулінарній номенклатурі буковинських говірок, зокрема в номінаціях страв із крупів. Аналіз динамічних процесів у тематичній групі лексики, яка репрезентує найбільш консервативну частину матеріальної культури українців, у її регіональному вияві, набуває особливої актуальності.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець XIX – початок XXI ст. Відомості про народну кулінарію кінця XIX – початку XX ст. дібрано з етнографічних праць В.О. Шухевича, Р.Ф. Кайндля, Г.К. Кожолянка, лексикографічних праць [СБГ; Бродина; Желеховский]. Стан народної кулінарної термінології XXI ст. з'ясовано за матеріалами експедиційних польових досліджень упродовж 2009–2014 рр., відповідей респондентів різного віку та статі з 89 населених пунктів Чернівецької обл.

Для встановлення динаміки кулінарної термінології залучено метод *синхронного та діахронного зіставлення* – використання різночасових свідчень. Структуру одиниці опису (тематичної групи – ТГ, номінативного ряду – НР) формує триада. До центру належить відносно стала частина лексики; до периферії: мовні одиниці, які вийшли з ужитку; мовні одиниці, що відтворюють інноваційні тенденції в лексиці. Така структура ТГ та НР увиразнює зміни в народній кулінарній термінології, спричинені екстралінгвальними та інтралінгвальними чинниками.

Для з'ясування міждіалектних і міжмовних зв'язків буковинської кулінарної лексики використано матеріали загальномовних та регіональних словників.

У словниках за ботанічною номенклатурою – назвами злаків – *гречка, рис, ячмінь* тощо – закріплено два значення 'назва рослини', 'назва зерна', проте ці слова мають ще 2 лексико-семантичні варіанти (ЛСВ) 'назва крупи', 'назва каші'. Тенденція до економії мовних засобів спричиняє збільшення обсягу багатозначних слів.

Крупи [НТСУМ 2, 20] – псл. *kruipa* пов'язане з псл. *krušiti*, укр. *крушити* [ЕСУМ 3, 110], пор. *крупая, крупа* [ССУМ 1, 517], *пок'рупини, покруп'янка, підк'рупини* [Желеховский 2, 687]. У бук. і гуц. говірках слово функціонує у формі акцентуаційного варіанта *кру'пи* [Бродина, 295; Березові, 45], пор. також *кру'пи* 'молочна каша із цілих ячмінних круп' [Тилич, 154].

Назви страв із крупів представлені номінаціями каші та голубців.

Однією з найдавніших "хлібних" страв була каша, виготовлення якої було найменш трудомістким процесом. Хлібні зерна кидали очищені та неочищені в посудину й варили до готовності. Кашу варили з необробленого зерна, товчених круп, мелених зерен та борошна. *Каша* [НТСУМ 1, 822] – псл. *kasa*; первісне значення 'просіяне потовчене зерно' [ЕСУМ 2, 410]; пор. *'каші* [Березові, 42], *ка'иуня* [Онишкевич 1, 344].

Назви каші з крупів. За консистенцією каша буває *густа, рідка*; пор. *клей'куша* 'клейка, липка каша' [СБГ, 209], *'чорба 'рідка каша* ЛСВ 2 [СБГ, 645].

Кашу варили на воді, молоці, бульйоні; споживали в піст з олією; у бук. говірках побутують аналітичні назви: *з'речка з моло'ком, рис з моло'ком*, пор. також *вод'яник* 'рідка пшоняна або гречана каша з молоком' [Шило, 78], *круп'нек* 'рідка молочна каша' [Шило, 154], *заг'нuzдана 'каша* 'заправлена маслом чи олією каша' [Дзензелівський 1958, 43].

На межі ХІХ–ХХ ст. велику роль у харчуванні буковинців відігравав ячмінь. ТГ "назви каші з ячмінної крупі": *гарпа'каша* [Бродина, 263], *ло'газа* ЛСВ 2 [СБГ, 264], *пін'цак* ЛСВ 2 [Бродина, 319], *'каша с пи'нза'ку* (Стор.), *га'лак* (Кельм.); *йач'м'інка* (Кельм.), *йач'м'ін:а 'каша* (Хот.), *'йачна 'каша* (Хот.), *'йашна 'каша* (Заст.), *не'р'лоўка* (заг.).

Під впливом літературної мови у НР *ло'газа, п'ін'цак, йач'м'ін* 'останнє слово витіснило локальні назви.

Слово *ячмінь* [АУМ, к. 39; НТСУМ 3, 862] походить з іє. **ank* 'гнути', оскільки стиглий колос ячменю згинається [Фасмер 4, 571].

Лексема *ло'газа*, пов'язана з уг. *lohoz* 'для коня' [ЕСУМ 3, 278], формує паремію: *Зразу їли логазу, а як си запомогли, то й без вечері легли* – 'насмішка над тими, хто невміло веде господарство' [СБГ, 139]. В.О. Шухевич зазначає, що під час Святої вечері споживали *логазу*: "**Ло'газа**, се піханий варений ячмінь;

логазу їдять з олієм, цукром або медом” [Шухевич 1, 168], пор. також *гло'газа* (*ло'газа*) [ГГ, 46], *логаза* (*лугаза*) ‘ячмінна каша, зварена на молоці’ [Шило, 163].

Слово у фонетичних варіантах (ФВ) *п'ін'цак*, *пн'н'цак* – запозичення з пол. мови [ЕСУМ 4, 335], у наддністр. говірках так само *пинцак* ‘ячмінна крупа’ [Шило, 199].

Носії говірки с. Подвір'ївка Кельм. р-ну стверджують, що на початку ХХ ст. до весільного столу входив *га'лак* ‘чищений ячмінь з м'ясом’. Припускаємо, що назва *га'лак* – це деформована метатезована форма *логаза*, *галаза*.

У бук. говірках Румунії *гарпа'каша* – композит, перша частина – нім. слово *Gráupe* ‘ячна крупа’ [НУС, 131], пор. *ло'газа Gerstengraupe* [Желеховский 1, 411].

Слово *йач'м'інка* – суфіксальний універбатив, відповідає принципу економії мовних засобів: *ячмінна каша* – *йач'м'інка*. Означальний компонент у ФВ *'йачна*, *'йашна* аналітичної назви *'йачна'каша* – наслідок редукції форми *ячмінна*.

Семемну структуру (4 ЛСВ) слова *перлівка* ‘різновид ячменю’, похідного утворення від *перло* (назва зумовлена наявністю на колосках цієї рослини кулястих грудочок, скадених із недорозвинених квіток [ЕСУМ 4, 351]), матеріалізує ФВ *пе'р'лоўка*, ймовірно, як інтерференція рос. мови. Перлівка мала назву *мужицький рис* [5, 35].

Злакова рослина *гречка* відома з часів Київської Русі. Походить гречка з Гімалаїв, де зосереджено найбільше видів дикої кульгурної рослини. Із Гімалайських гір гречка через Сибір, Далекий Схід потрапила в Європу. В Україну рослину завезли воїни князя Святослава під час візантійського походу. Назва пов'язана зі словом *грек*, як назва рослини, що потрапила до східних слов'ян через греків [ЕСУМ 1, 596], пор. *з'речка*, *та'тарка* [Бродина, 266; Тилич, 310]. У пол. мові слово *гречка* запозичене з укр., по-французьки рослина називається *сарацинкою*, *арабкою*, *арабським житом*, у середні віки в Європі її називали *турецьким житом*, звідки привезли – так і назвали [9, 82].

НР “назви каші з гречаної крупи”: *'затерка* ЛСВ 2 (Вижн.); *з'речка* (заг.), *гре'чана 'каша* (заг.), *'каша з з'речки* (заг.).

У говірці с. Виженка Вижн. р-ну зареєстровано слово *'затерка* ЛСВ 2 ‘каша з гречаної крупи’ – базовий кулінарний термін збільшує семемну організацію.

На позначення каші з гречаної крупи в бук. говірках реєструємо низку дублетних назв різної лінгвальної природи: *'каша з гре^мчаної кру^п'ни*, *'каша з г^рречки*, *гре^мчана 'каша*, *г^рречка*. У цьому ряду кожна наступна назва має вищий ступінь частотності, остання відповідає принципу економії мовних засобів.

ТГ “назви каші з кукурудзяних крупів”: *молочна каша* [Шухевич 1, 168], *'лем'ішка* (Вижн.), *баде^мреўка* ЛСВ 1 (Сок.).

В.О. Шухевич зазначає, що кукурудзяні крупи, варені на молоці, називали *молочна каша* [Шухевич 1, 168], тобто термін був видовою (гіпонімічною назвою), *каша* – *молочна каша* були пов'язані привативною опозицією (молочна каша була лише з кукурудзяних крупів); сьогодні термін *молочна каша* – родова (гіперична) назва, *молочна каша: рисова молочна каша, гречана молочна каша*. У часовому вимірі відношення включення маркують різні компоненти.

Народна свідомість зберегла термін *'лем'ішка*, закріпивши за ним значення ‘кукурудзяні кульки з молоком’ (Вижн.).

Носії говірки с. Вітрянка Сок. р-ну стверджують, що *баде^мреўка* ‘рідка солодка каша з кукурудзяної крупи’, припускаємо, що слово утворено від псл. **bad / bod*, етимологічно спорідненого з *баденя* ‘калюжа на дорозі’ [ЕСУМ 1, 112].

НР “назви каші з пшеничного зерна”: *'каша з г^р'ісику* [СБГ, 87]; *ман:а 'каша* (заг.), *пше^мнишна 'каша* (Кіцм.), *'манка* (заг.).

Пшеницю на нашій землі сіяли ще за три тисячоліття до н.е. Назва цієї рослини праслов'янська. Слово *пшениця* утворено від слово *пшоно* з допомогою суфікса *-иц*, а *пшоно* – давня форма дієприкметника минулого часу від дієслова *пъхати* ‘товкти’, тобто *пшоно* ‘товчене, зерно, яке потовкли, приготували до вжитку’ [9, 88].

Манну крупу виготовляють із зерна сортової пшениці. На початку ХХ ст. бідні верстви населення не мали змоги її споживати. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. функціонували різні репрезентанти манної крупи: *г^р'ісик* [СБГ, 87], *'манка* [Желеховський 1, 427].

Крупа з пшениці – *'ман:а кру^п'на*, згодом *'манка* ЛСВ 1 ‘тс.’ – суфіксальний універбатив; *'манка* ЛСВ 2 ‘каша з манної крупи’ – наслідок семантичного словотвору, *'ман:а 'каша*, *'каша з 'ман:ойі кру^п'ни* – аналітичного словотвору.

Слово *манка* відтворює поетичність світосприйняття мовців; пор.: *'манний* ‘виготовлений з дрібнорозмеленої пшениці’

пов'язане з 'манна 'їжа, яку, за біблійною легендою, споживали євреї у пустелі', що через стсл. мову запозичено з гр. μάννα, яке походить від араам. *manpā* 'небесна манна'; реальною основою легенди могло стати збирання і споживання далеко розсіюваних вітром по пустелі кусочків засохлої леканори 'манни' [ЕСУМ 3, 385].

Назву *г'рїсик* 'манна крупа' ([СБГ, 87; Тилич, 76; Шило, 97; Березові, 43], *д'рїсик* 'кукурудзяна крупа дрібного помелу' [Березові, 42]) запозичено через пол. мову з нім. *Grieß* 'манна крупа; гравій' [ЕСУМ 1, 596], пор. *Grutze kaša* [Желеховський 1, 338], *гріз* 'манна крупа, манка' [Сокирниця, 59].

У лексичній системі бук. говірок функціонує етимологічно споріднене слово *гріс*, частіше у ФВ *гріс* 'висівки' [СБГ, 86; Словарь 1, 351; ГГ, 54; Березові, 43; Тилич, 222]. Паремія зі стрижневим компонентом *гріс* побудована на засадах енантіосемії: *Так розбираєся, як свиня в грісі* (Хот.), пор. також сталий порівняльний фразеологізм *шкіритси, як пес до грісу* (Кіцм., Вижн.).

На відміну від інших ботанічних термінів, *просо* 'злакова рослина, із зерен якої одержують крупу' [НТСУМ 3, 50], і *крупа* з *проса* мають різні назви. *Пшо'но* 'крупа з проса' – псл. *рѣсно*, субстантивований дієприкметник від *рѣхати* 'товкти': зерна проса необхідно обтовкти [ЕСУМ 4, 648].

НР "назви каші з пшо'на": 'каша с пшо'на (заг.), пшо'н'ана 'каша (заг.), п'шонка (заг.), ку'л 'їш ЛСВ 1 (Кіцм.).

Слово *рис* [НТСУМ 3, 125] через рос. *рис* і пол. *риж* запозичено з свн.; свн. *ris* походить від іт. *riso*; бук. форми *ориз*, *вориз* походять від болг. *ориз* (пор. рум. *orez*) [ЕСУМ 5, 81].

ТГ "назви каші з рисової крупи": *о'риз* [СБГ, 368], *п'лат 'їя* [СБГ, 429], *п'лат 'їя о'ризова* [СБГ, 429], *на'тина* ЛСВ 1 (Хот.), *п'їлат* [3, 13], *орї'зова 'каша* (Сок.), *риж* (Заст., Нов.), *о'ризова 'каша з 'медом* (Сок.), 'каша з пшо'на і рису [Гуцульщина, 206]; 'рисова 'каша (заг.), *рис* (заг.), *плоў* (заг.).

Рис, на відміну від інших зернових рослин, завозили на Буковину, він надзвичайно цінувався. Діалектоносії згадують: *а йак на в 'іс 'їл'у да'вали 'рисову 'кашу / та ш 'е цук'рену / то вже ка'зали шо в 'іс 'їл'е фист тоно'рове* // (с. Киселів Кіцм.). Заможні гуцули варили *кашу із пшо'на і рису* [Гуцульщина, 206].

Рис споживали з молоком або з м'ясом. НР "назви рису з м'ясом": *п'лат 'їя* [СБГ, 429], *во'рис з м'н'асом* (Хот.), *пе'чен'а*

з 'р'ісом (Кельм.), *пе^дчен'а з во'ризом* (Сок.), *п'ілат* [3, 13]; *плоў* (заг.).

Слово *плов* 'східна страва з вареного рису і шматочків м'яса' [НТСУМ 3, 697] – запозичення з тур. мови; тур. *pilâv* [ЕСУМ 4, 368].

К.Ф. Герман стверджує, що в говірках Північної Буковини вийшло з ужитку рум. слово *пілат* 'плов' [3, 13], пор. *pilaf* 'плов' [РРС, 458], припускаємо, що тур. *pilâv* через рум. *пілат* у под. говірках Буковини набуло форми *п'лат'іа* (Сок.).

У деяких регіонах Боснії та Чорногорії *пілав* – головна весільна страва, слово *пілав* використовують на позначення весілля [12, 435]. Носії под. говірок Буковини стверджують, що *п'лат'іу* готували на весілля.

У НР "назви рису з м'ясом" слово *плоў* внаслідок інформаційного тиску (радіо, телебачення, преса) витіснило інші мовні одиниці.

Назва *о'вес* [НТСУМ 3, 431] має псл. походження [Фасмер 3, 113].

НР "назви каші з вівсяної крупи": *в'іў'с'анка* (заг.), *в'іў'с'ана 'каша* (заг.); *'каша з в'іў'с'аних плас'т'іў'ц'іў* (заг.), *в'іў'с'ан'і плас'т'іў'ц'і* (заг.), *'мусл'і* (заг.).

Назва за формою роздавленого вівса – *пластівці* 'клапті, шматки чого-небудь пухнастого, м'якого' – лягла в основу кулінарної номенклатури на позначення вівсяної крупи, звідси описова назва *'каша з в'іў'с'аних плас'т'іў'ц'іў* або *в'іў'с'ан'і плас'т'іў'ц'і* – результат семантичного словотвору.

У бук. говірки увійшло слово *'мусл'і* 'страва із злаків, сухофруктів, горіхів, висівок, які споживають зазвичай з молоком'. Страву *мюслі* винайшов у 1900 р. швейцарський лікар М. Бірхер-Беннер для пацієнтів госпіталю. Слово *мюслі* походить від нім. *Mus* 'пюре' [14, 75].

Отже, відзначаємо збільшення семемного обсягу ботанічної номенклатури; у НР відбувається витіснення локальних компонентів загальновідомими кулінарними термінами; спостерігаємо зміну маркованості одиниць, пов'язаних відношеннями включення.

Назви ритуальної каші. Каша, як одна із найдавніших страв, виконувала ритуальну функцію. Із каш, що готували з неочищеного зерна, залишилась *кутя* – обрядова каша.

НР “назви ритуальної страви з пшеничного зерна”: ку'т'а [Бродина, 26], пше^лниц'а (Кіцм.), пше^лница (Кельм.), пше^лничка з 'маком (Вижн.), пше^лниц'а з 'маком / с хал'воў (Стор.), пше^лница з го'р'іхами / 'маком / 'цукром (Заст.), 'дз'обаўка [Кожолянка, 261], пше^лниц'а з 'медом [Гуцульщина, 209], пше^лничка 'п'іхана (Кіцм.), 'колово [Желеховский 1, 359], 'колива [Желеховский 1, 358], парас'тас ЛСВ 2 (Заст.).

На календарну обрядовість українців “нашарувалася” християнська, надаючи їй статусу сакральної. Святий вечір розпочинався зі споживання обрядової ритуальної каші: 'поки^е пше^лниц'и ни^е по'кушайут / н'і'чо ў рот ни^е брали // (Кіцм.); 'перве // ст'рава / шо 'маіе 'бути на Св'атий 'вечір / це 'маіе 'бути ку'т'а // пше^лничку ту ў ма'к'ітр'і 'добри ни^ери^етерти / шоп та лу'пинка / з 'нейі / вс'а в 'ід'ійш'ла // тай ва'рвити ту пше^лничку // роз'вести во'дичкойу т'рохи / та йак іе го'р'іхи / тай 'маку на'терти / тай солотку ту пше^лничку 'можна й дв'і три 'лошки 'меду пок'ласти // та то 'дужи^е 'добра та ку'т'а // (Кельм.).

Кутю, або ритуальну кашу, використовували й у родинній обрядовості. Колись хрестини починалися з того, що моша (‘повивальна баба’) скроплювала всіх свяченою водою і пригощала кашею-кутею (“бабиною кашею”) та напоєм із трав, гілок вишні, смородини, малини [Кожолянка 1, 260]. Кутю варили до кожного з трьох свят зимового циклу: Багата (на Різдво), Щедра (на Новий рік), Голодна (на Водохреща). “Дрова у піч накладали з особою церемонією господар з господинею разом. Нагрівши піч, господарі разом закладали туди “Божу їду” – кутю і вар” [Кожолянка 1, 260]. Круті каші з ячменю називали в Україні кутею [1, 32]. На поминальній трапезі кутя і сьогодні обов’язкова обрядова страва.

Слово кутя запозичено з гр. мови; нгр. *koukкі* (ov) ‘боби; зерно’ [ЕСУМ 3, 163]. На Буковині поширені народні кулінарні терміни: пше^лниц'а, пше^лница, пше^лничка з 'маком, пше^лниц'а з 'маком / с хал'воў, пше^лница з го'р'іхами / 'маком / 'цукром. Назви страв, що відрізняються інгредієнтами, відповідають мотиваційній моделі “назва продукту – назва страви”.

У ХІХ ст. обрядову кашу готували переважно з пшеничної або ячмінної крупи. У наші дні кутю готують із рису [Кожолянка 1, 261]. Етнографічні джерела подають як обрядову їжу зимового календарного циклу кашу гречану та пшоняну [Кожо-

лянка 1, 261], діалектоносії доповнюють перелік *бушта'нова 'каша* (Заст.).

Отже, у бук. говірках слово *пшениця* має 3 ЛСВ ‘рослина родини злакових, із зерна якої виробляють біле борошно, крупу та інші продукти’, ‘зерна цієї рослини’, ‘ритуальна обрядова страва; те саме, що кутя’, так само у бойк. говірках *пша'ниця* [Онишкевич 2, 164].

У гуцулів варену пшеницю з медом називали ‘дз’обаўкоў’, очевидно, тому, що її їли, вибираючи зерно за зерном [Кожоланко 1, 261; Шухевич 1, 168; Словарь 1, 380], пор. у бук. говірках Румунії ‘дзьобавка’ – жінка, що багато говорить, мішається’ [Бродина, 272], одна внутрішня форма мотивує різні слова.

У класі назв ритуальної каші народні назви витісняють спеціальні обрядові терміни, спостерігаємо продуктивність аналітичного словотвору.

Назви голубців. Ознакою буковинської кухні є страва із круп’яної суміші нерідко з м’ясом, загорнута у капустяний лист, на позначення якої використовують дублети *галуш'ки* ЛСВ 2 і ‘*голуц'і*, у бук. говірках перевагу надають першому слову, у гуц. і под. – другому. Первісна назва цієї страви ‘*голубець*’ [Желеховский 1, 150; Словарь 1, 306; Кайндль, 65], ‘*голубец*, ‘*голубиц*’ [ГГ, 47; Березові, 15] – похідне утворення від *голуб*, зумовлене подібністю форми [ЕСУМ 1, 557].

Первісне значення назви *галушка* ЛСВ 1 ‘шматок тіста, зварений у воді чи молоці’, пор.: *галуха* ‘большая галушка’ [Словарь 1, 268], ‘*галка*’ [Тимченко 1, 169]. Слово *галушка* запозичено з герм. мов; *galle* ‘пухлина на носі коня’; допускається зв’язок із псл. *гольй, ‘голий камінь’ [ЕСУМ 1, 455].

Галушка ЛСВ 2 ‘страву з круп’яної суміші з м’ясом’ робили маленькою, за формою вона нагадувала *галушку* ЛСВ 1 ‘різаний шматочок прісного тіста’. Діалектоносії розповідають: *галуш'ки / ко'лис та'к'і йак м'із'ін':і 'пал'чики ко'лис / а ти^епер йак галушку з'робе / то вод'на на ц'ілий те'р'лец // а то та'к'і йак м'ізин':і 'пал'ц'і / йак 'пали^ец галуши'чка // і с'і'дайім кру'тити // п'іуд'нини тре кру'тити той гор'шок // йак 'в'іси'пала / то 'тайак / йак го'р'ішки // ти^епер ўже та'к'і 'робл'а / шо ўдну галушку гей ни^е 'дужи^е 'годен 'з'істи // (с. Топорівці Нов.). На Вижниччині газдиню, яка робила великі галушки, вважали ледачою.*

Г.К. Кожолянко пише, що в Буковинському Передгір'ї на означення того, що весілля готове до початку, існував обряд *виводити галуш'ки* [Кожолянко 1, 130].

К.Ф. Герман стверджує, що в першій половині ХХ ст. у говірках Північної Буковини на позначення страви із круп'яної суміші в капустияному листі побутувало рум. слово *'сармале, сарма'луц*, витіснене словами української мови [3, 13]. Страва має балканське походження. У мові боснійських сербів *сарма* 'голубці з кислої капусти або виноградного листа' походить від тур. *sarmak* 'загортати' [12, 435].

На початку ХХ ст. еквіполентна опозиція пов'язувала одиниці *галуш'ки* – *галуш'ки з м'н'а(е)сом, в'іст'раўн'і 'голуц'і*. Сьогодні у протиставних відношеннях – *п'іс'н'і галуш'ки* – *галуш'ки*, маркується – *піс'ний*, ознака з *м'н'асом* в силу частотності використання редукується.

З-поміж назв виокремлюємо ТГ "складені номінації з актуалізацією назви начинки": *'голуц'і с ку'рудз'анойі кру'пи та шк'варок* (Пут.), *'голуц'і з м'н'асом* (Кельм.), *галуш'ки з 'дзером* (Стор.), *галуш'ки с кру'пами* [СБГ, 263], *галуш'ки с ку'рудз'аних кру'п'іў* (Хот.).

Начинку галушок / голубців загортали не лише у капустияний лист, але й у листя інших рослин. ТГ "складені номінації з маркуванням назви рослини": *галуш'ки з 'лист'а че'рвоного бур'ака* (Заст.), *галуш'ки з ви'ног'раду* (Нов.), *галуш'ки ш шчоўни'ку* (Нов.), *галуш'ки з ри'бари* (Заст.), *галуш'ки с п'ід'бойу* (Стор.), *галуш'ки с со'лоткойі ка'пусти* (заг.), *галуш'ки с кри'жа'вок* (заг.), *квас'н'і галуш'ки с к'вашеноїі ка'пусти* (Заст.), *галуш'ки с кру'пами з 'лопатн'у* [СБГ, 263], *галуш'ки ш шчаўни'ку* (Заст.), *галуш'ки ш шч'іўни'ку* (Кіцм.), *на'тина* ЛСВ 5 (Кіцм.).

На Зелену неділю галушки загортали в листя зелених рослин, таку страву під впливом народної етимології номінували *галуш'ки зе'лен'і* (Заст.).

У протиставних відношеннях перебувають одиниці *галуш'ки с со'лоткойі ка'пусти* – НР *галуш'ки с кри'жа'вок, квас'н'і галуш'ки, галуш'ки с к'вашеноїі ка'пусти, галуш'ки с квас'нойі ка'пусти*. Один із членів еквіполентної опозиції представлений низкою мовних одиниць, пов'язаних нульовою опозицією.

Екстралінгвальні чинники зумовили зменшення аналітичних назв із маркуванням начинки або рослини, у яку загортають суміш.

Назви лінивих голубців. Діалектоносії пояснюють: *л'їнив'ї галуш'ки / бо не^н т'реба кру'тити // зварити ук'ремо квас'ну ка'пусту / ук'ремо ку'руз'єну му'ку // не^нре^нмас'тити 'жареноу' ц'їбул'коу' // (с. Митків Заст.).*

НР “назви лінивих голубців”: *шулу'ней, шулу'нейка* (Заст.); *л'їнив'ї 'голуц'ї* (заг.), *л'їнив'ї галуш'ки* (заг.), *пи^елован'ї 'голуц'ї* (Стор.), *пи^елованц'ї* [СБГ, 410], *пи^ендига* ЛСВ 1 (Хот.), *на'тина* ЛСВ 3 (Кельм., Хот.), *за'сипана ка'пуста* (Кельм., Заст.), *не^нре^нсипки* (Заст.), *не^нре^нсипка* (Заст.), *гни^ел'ї 'голуц'ї* (Сок.), *за'сипана 'каша* (Сок.).

Аналітична номінація *за'сипана ка'пуста* актуалізує один із інгредієнтів та спосіб приготування страви – *засипати*, у говірках Заставнівщини суфіксальні універбативи у граматичних варіантах (ГВ) *не^нре^нсипки, не^нре^нсипка*.

Мовотворчість діалектоносіїв ілюструють назви *пи^елован'ї 'голуц'ї, пи^елованц'ї, пи^ендига* ЛСВ 1, які мотивує швидкий спосіб приготування: *пилу'вати* ‘поспішати’ [СБГ, 410], *'пидити* ‘швидко гнати’ [СБГ, 410].

У говірці с. Вікно Заст. р-ну пригадали застарілу назву на позначення лінивих голубців ГВ *шулу'ней, шулу'нейка* нез'ясованої етимології.

Відсутність номінативної надлишковості цього класу слів зумовлює креативний характер багатьох назв.

Таким чином, перманентний характер діалектної мови означає те, що колективна пам'ять етносу зберігає відомості про споконвічну народну культуру, реагує на соціально-економічні та культурно-історичні зрушення в суспільстві. Динамічні процеси в класі назв страв із крупів зумовлюють протилежні тенденції: спрощення мікропарадигми та її розширення. Зменшення ТГ спричиняє пасивізація номінацій, визначена зникненням страв; під тиском рідної мови вийшли з ужитку запозичені лексеми. Під впливом тенденції до економії мовних засобів відбувається збільшення семемного обсягу слів; нечітка диференціація значень є особливістю народної кулінарної термінології. Збільшенню ТГ сприяють мовотворчість діалектоносіїв та екстрамовні чинники.

Список скорочень назв районів Чернівецької обл.

Вижн. – Вижицький р-н, Заст. – Заставнівський р-н, Кельм. – Кельменецький р-н, Кіцм. – Кіцманський р-н, Сок. – Сокирянський р-н, Стор. – Сторожинецький р-н, Хот. – Хотинський р-н; заг. – загальнобуковинське поширення.

Список скорочень назв мов і діалектів

арам. – арамейський	нім. – німецький
болг. – болгарський	пол. – польський
бук. – буковинський	псл. – праслов'янський
герм. – германський	рос. – російський
гр. – грецький	рум. – румунський
гуц. – гуцульський	свн. – середньовісхіднонімецький
іє. – індоевропейський	стсл. – старослов'янський
іт. – італійський	тур. – турецький
наддністр. – наддністрянський	уг. – угорський
нгр. – новогрецький	укр. – український

1. *Артюх Л.Ф.* Українська народна кулінарія: Історико-етнографічне дослідження / Відп. ред. В. Ф. Горленко. К. 1977.

2. *Волошинова М.* Загальні назви їжі в українських східнослов'янських говірках. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://seanewdim.com/uploads/3/2/1/3/3213611/voloshynova_m.o._general_names_of_food_in_ukrainian_east_sloboda_patois.pdf.

3. *Герман К.* Розвиток лексики українських говірок Буковини в ХХ столітті // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 428–429. Слов'янська філологія. Чернівці. 2008.

4. *Глуховцева К.Д.* Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнослов'янських говірок. Луганськ. 2003.

5. *Гонтар Т.О.* Народне харчування українців Карпат. К. 1979.

6. *Гримашевич Г.* Етнолінгвістичний аспект дослідження номінації одягу та взуття у говірках Середнього Полісся // Етнолінгвістичні студії. 1. Житомир. 2007.

7. *Грищенко П.* Простір і час у лінгвістичній географії // Проблеми сучасної ареології / Відп. ред. П. Ю. Грищенко. К. 1994.

8. *Жилко Ф.Т.* Нариси з діалектології української мови. К. 1966.

9. *Коваль А.П.* Слово про слово. К. 1986.

10. *Кужа Т.* Мотивація назв декоративних рослин в українських говірках Криму // Мовознавчий вісник. Вип. 3. Черкаси. 2006.

11. *Матвіяс І.Г.* Засади української діалектології // Мовознавство. № 1. 2000.

12. *Невекловский Г.* Домашний быт боснийских мусульман: жилище, посуда, пища // Язык культуры: Семантика и грамматика: к 80-летию со дня рождения академика Никиты Ильича Толстого (1923–1996). М. 2004.

13. *Тищенко Л.* Динаміка побутової лексики південнослов'янських говірок // Українське мовознавство. Вип. 29–30. К. 2004.

14. *Kurmman J.A., Rasic J.L., Kroger M.* Encyclopedia of Fermented Fresh Milk Products: an international inventory of fermented milk, cream, buttermilk, whey, and related products. Springer Verlag. 1992.

АУМ	<i>Атлас української мови: в 3 т. Т. 1. К. 1984.</i>
Березові	<i>Негрнич М.</i> Скарби гуцульського говору: Березові. Львів. 2008.
Бродина	<i>Горбач О.</i> Словник говірки села Бродина // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. Львів. 2000.
ГГ	<i>Гуцульські говірки.</i> Короткий словник / За ред. Я. Закревської. Львів. 1997.
Гуцульщина	<i>Арсенич П.І., Базак М.І., Болтарович Є.З. та ін.</i> Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. К. 1987.
Дзензелівський 1958	<i>Дзензелівський Й.О.</i> Словник специфічної лексики говірок Нижнього Подністров'я // Лексикографічний бюлетень. Вип. VI. К. 1958.
ЕСУМ	<i>Етимологічний словник української мови: в 7 т. Т. 1–6. К. 1982–2012.</i>
Желеховський	<i>Желеховський Є., Недільський С.</i> Малоруско-німецький словар: у 2 т. Т. 1–2. Львів. 1885–1886.
Кайндль	<i>Кайндль Р.Ф.</i> Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. Чернівці. 2000.
Кожолянко	<i>Кожолянко Г.К.</i> Етнографія Буковини. Чернівці. Т. 1. 1999.
НТСУМ	<i>Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. К. 2001.</i>
НУС	<i>Словник: Німецько-український. Українсько-німецький / Укл.: О.В. Дмитрієв, Г.В. Степенко. К. 2007.</i>
Онишкевич	<i>Онишкевич М.Й.</i> Словник бойківських говірок: у 2 ч. К. 1984.
РРС	<i>Румыно-русский словарь / Сост. Николай Поповский.</i> Кишинев. 1922.
СБГ	<i>Словник буковинських говірок / За ред. Н.В. Гуйванюк.</i> Чернівці. 2005.
Словарь	<i>Словарь української мови: в 4 т. / За ред. Б. Грінченка.</i> К. 1996.
Сокирниця	<i>Сабадош І.В.</i> Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород. 2008.
ССУМ	<i>Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / Укл.: Д.Г. Гринчишин, У.Я. Єдлінська, В.Л. Карпова та ін. Т. 1–2. К. 1977–1978.</i>
Тилич	<i>Турчин Є.</i> Словник села Тилич на Лемківщині. Львів. 2011.

Тимченко 2002	<i>Тимченко С.</i> Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 кн. К. 2002.
Фасмер	<i>Фасмер М.</i> Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / Перевод с нем. и дополнения О.Н. Трубачева. Т. 1–4. М. 1964–1973.
Шило	<i>Шило Г.</i> Наддністрянський регіональний словник. Львів. 2008.
Шухевич	<i>Шухевич В.О.</i> Гуцульщина: у 2 ч. Репринтне видання. Ч. 1. Верховина. 1997.

DYNAMIC PROCESSES IN THE NAMES OF DISHES OF CEREALS (BASED ON BUKOVYNIAN DIALECTS)

The dynamic processes in the thematic group “names of dishes of cereals” in Bukovynian dialects, represented by the “porridge names” and “nominations of stuffed cabbage rolls” are analyzed in the article. It has been found that dynamic processes in this group of words lead to the following contradictory tendencies: simplification and increase of the microparadigm. The reduction of thematic groups causes nominations passivation. Under the pressure of mother language borrowed lexemes became obsolescent. The increase of microparadigm is promoted by dialect speakers’ language creation and extralingual factors.

Key words: Bukovynian dialects, method of synchronous and diachronic comparison, thematic group, nominative row, nomination, borrowing, equipollent opposition.

Кличний відмінок в українському діалектному мовленні

Однією з характерних особливостей, що виокремлює українську мову з-поміж інших слов'янських, зокрема східнослов'янських, є функціонування в ній такої морфологічної форми, як кличний відмінок (клична форма), або вокатив.

В енциклопедії “Українська мова” кличний відмінок визначено як граему “категорії відмінка іменників, що спеціалізована на вираженні функції звертання, входить у парадигму однини та множини і відрізняється від ін. грамем сукупністю закінчень... Грамема К. в. іменників виділяється за типовим для відмінків значенням предметності і сукупністю закінчень. Термін увів А. Кримський в «Украинской грамматике» (1907). В українському мовознавстві тривалий час уживанішим був термін «клична форма» [4, 264]. У реєстрі термінологічної енциклопедії О. Селіванової “Сучасна лінгвістика” є поняття вокатив, першим зі значень якого подано таке: “граматичний кличний відмінок зі значенням звертання до особи чи персоніфікованого предмета (наявний у сучасній українській мові як залишок давньоруської мови)” [13, 72]. Ця граматична форма неодноразово перебувала в центрі уваги українських мовознавців, і в різні періоди її статус визначали по-різному, що відображено в неоднозначному термінологічному трактуванні цього явища: клична форма, кличний відмінок, вокатив, звертання, апелятив, комунікативне звертання, комунікат. Варто згадати спеціальні розвідки Є. Тимченка [19], Л. Булаховського [3], І. Кучеренка [9], С. Бевзенка [2], М. Скаба [14; 15] та ін. Історію дослідження кличного відмінка східнослов'янськими мовознавцями (від формального підходу до сучасного семантико-функційного) простежив М. Скаб у праці “Історія дослідження кличного відмінка у східнослов'янській лінгвістиці” [15]. Багато уваги вокативу приділено і в його докторській дисертації “Функціональна сфера апеляції в українській мові (семантика, граматики, прагматика, стилістика)”.

Свого часу в академічній граматиці української літературної мови кличну форму розглядали як елемент особово-відмін-

кової парадигми, а оскільки вона протиставляється формі називного відмінка, то вважали, що її не можна розглядати поза відмінковою парадигмою [16, 74]. Однак часто, явно чи приховано, відчувається кваліфікація кличного відмінка як певною мірою “ущербного” [5, 78]. Зважаючи на те, що у формах середнього роду однини та в множині український кличний відмінок збігається з називним, тобто морфологічно не вирізняється, М. Затовканюк визначає його як відмінок, дефектний з категорійно-морфологічного погляду [8, 150].

Сучасні граматики української мови та правопис кваліфікують вокатив як окремих, сьомий відмінок у словозмінній парадигмі (хоча зазначають, що йому властиві виразні ознаки периферійності [5, 79]) і визнають вживання кличного відмінка нормою сучасної української літературної мови, в граматичній системі якої кличний відмінок виявляє семантико-синтаксичну, формально-синтаксичну і морфологічну співвідносність із називним відмінком. Обом відмінкам притаманна абсолютна омонімія закінчень у формі множини іменників і часткова омонімія в іменникових формах однини. Традиційно форми кличного відмінка розглядають лише в іменниках чоловічого та жіночого родів і не звертають уваги на випадки, коли кличний відмінок виступає в іменниках середнього роду та прикметниках; щоправда, такі форми засвідчено вкрай рідко. У новітній теорії української морфології пропонують поширити сферу функціонування кличного відмінка на всі іменні частини мови, синтаксично залежні / пов’язані з іменником [17, 270]. Окремо розглядають речення на зразок *Тату!*, *Бабо!*, які “називають звертаннями-реченнями, еквівалентами речень або одним із варіантів вокативної синтаксеми” [5, 78].

На жаль, спеціальних робіт, присвячених проблемам функціонування кличного відмінка в українських діалектах, досі немає. В окремих дослідженнях минулих десятиліть, що присвячені словозмінним особливостям діалектного мовлення, знаходимо розпорошену інформацію, що відображена в описах граматичної системи того чи іншого говору (або окремої говірки). Так, наприклад, у статті “Із спостережень над кличною формою в українській мові” І. Тараненко зазначає, що “... у говорах зустрічаємо і дещо відмінні від літературних форми вокативу: *земльо*, *дольо*, *душо*, *диньо*, *тітку*, *жінку*,

Христю, ночи, молодости і ін. Але вони поступово витісняються літературними нормами” [18, 106]. Як бачимо, тут відсутня паспортизація – немає інформації про те, в яких говірках і як часто зафіксовано наведені лексеми (до того ж ідеться лише про іменники жіночого роду), наскільки активно вони вживаються в мовленні діалектоносіїв; ілюстрації подано не в транскрипції. У статті “Словозміна в говірках середньої Черкащини” А. Могили про кличний відмінок згадано лише одним реченням: “Досліджуваним говіркам властиві паралельні кличні форми: *Андр’їю – Андр’їй, Пётре – Пе“тро, Свириде – Свирид*” [10, 52]. Тут як приклад наведено лише власні назви, зокрема чоловічі імена. Ф. Жилко у “Нарисах з діалектології української мови” дає дещо ширшу характеристику вокатива в українських діалектах і зазначає: “Кличну форму зберігають іменники в однині переважно в південно-західних і південно-східних діалектах. Зустрічається вона не тільки у власних назвах істот, але й у загальних назвах іменників жіночого роду з основами на -а, -ја. Наприклад: *Ма́рто!, сва́хо!, се́стро!, ру́ко!, Над’ї́е!, зе́мле!, зо́ре!* ... Клична форма в багатьох говорах української мови помітно зникає, наприклад у степових говірках. ... У окремих рядах слів, особливо вузько побутових, клична форма стійко зберігається” [7, 80–81].

Недостатньо інформативними щодо вживання вокатива є лінгвогеографічні праці. У “Програмі для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови” (1949) [12] проблемою субстантивної словозміни укладачі відвели 32 питання (загальна кількість питань – 464). Питання про форми кличного відмінка у “Програмі” взагалі немає. Відповідно немає й окремих карт, присвячених вокативу, в жодному із трьох томів “Атласу української мови” [1]. Може скластися враження, що форми кличного відмінка взагалі не вживаються в діалектному мовленні на всьому українському континумі. У “Лінгвістичному атласі Нижньої Прип’яті” Т. Назарової (1985) серед 107 карт є лише одна, присвячена вокативу, – це к. 51 “Клична форма іменників колишніх -а-основ” [11, 76], на якій відображено наявність кличних форм [ма́мо], [до́н’ко] на захід від Прип’яті та відсутність кличних форм [ма́ма], [до́н’ка] на північний схід (територія між Прип’яттю й Дніпром). Ці дані враховано також на к. 102 “Ареали явищ, характерних

для українських і південно-західних білоруських говірок” [11, 127] – ізгласа проходить із північного заходу на південний схід, поділяючи досліджуваний ареал навпіл.

У т. II праці К. Германа “Атлас українських говорів Північної Буковини” теж представлено лише одну карту (із 199 наявних у цьому атласі), яка містить деякі дані про вживання форм кличного відмінка в буковинських говірках – к. 35 “Клична форма іменників II відміни” [6, 48]. Зокрема карта показала, що на всій картографованій території поширені форми *брати́, си́ні, пані́*, на північному заході регіону, над Дністром зафіксовано форми *брат[к’]е*, по південній межі окресленого ареалу трапляється форма *бра́т’[к’]а*, на заході та поодинокими вкрапленнями на всій досліджуваній території – форми *брато́ви^е, пано́ви^е, си́но́ви^е*. Ці дані використані й на узагальненій к. 192 “Наддністрянські ізгласи” [6, 205].

Немає традиції подавати форму кличного відмінка і в українських діалектних словниках. Попри те, що діалектна текстографія дає нам значно більше інформації, однак і її недостатньо для того, аби зробити певні висновки щодо функціонування форм кличного відмінка в діалектах української мови та визначення їхнього статусу. Загалом збірники діалектних текстів, що так активно з’являються в останні роки, дають значно багатший матеріал, ніж традиційні записи за спеціальними програмами, але наші спостереження щодо вокатива показали, що і цієї інформації замало. Тематика текстів рідко передбачає переказування діалогів, розмов, де б уживалися форми звертання, оскільки здебільшого це монологічні оповіді або відповіді на поставлені експлоратором конкретні запитання.

Простежимо фіксацію функціонування кличної форми на матеріалі приблизно однакових за обсягом текстів, уміщених у кількох збірниках текстів діалектного мовлення з різних територій українського континууму. Так, у книзі “Товірки Південної Київщини: Збірник діалектних текстів” зафіксовано такі форми кличного відмінка: *'боже сохра'ни* / [ГПК, 30]; *ка'жу / д'ів'чата* / [ГПК, 33]; *'мат'інка ж 'моја / ни'жал'осл'ива* /; *'дайте / бо'йарон'ки* /; *ой а 'дайте / с'вашички* / [ГПК, 34]; *ка'жу // йа помо'л'одшала / д'іти* / [ГПК, 42]; *в'ін'каже / 'мамо йа з у'с'ім* / [ГПК, 44]; *ой 'боже / 'боже //* [ГПК, 48]; *та 'каже / 'бабо* / [ГПК, 49]; *дак ка'жу / ти ми'н'і / Анто'нино / д'і'жу*

при'неси /; ка'жу / кум / запр'а'гайте / [ГПК, 50]; ой ка'жу / с'вату н'і /; ка'жу / ой 'Саша 'зуби пол'и'т'і'ї'и /; пош'л'и / 'бабо / [ГПК, 51]; мати бу'л'о 'каже / 'боже /; ой 'боже / шчо йо'го ро'бит' / [ГПК, 65]; 'бабо / под'і'л'і'т' / [ГПК, 66]; 'каже / х'л'опц'і' /; 'каже / До'махо /; х'л'опц'і' / в'із'м'і'т'у'його / [ГПК, 83]; 'каже / ой ти / ди'тино мо'їа /; Йа'ким / ну і'нашо ж ти ми'не о'це вив'із / [ГПК, 85]; да ка'зав / О'ленко / [94]; 'бабо Хви'доро; ой 'боже м'їй /; 'Миколо / 'сину /; 'сил'но п'росит' / Ма'р'їє / мо'їа сист'ричко / [ГПК, 110]; у'же то'б'і'бабо йак т'реба дров / [ГПК, 113]; 'мат'інко /; ой 'боже м'їй / [ГПК, 116]; ой 'господи / [ГПК, 117]; йа ка'жу / 'Ван'а / пос'тав ми'н'і газ [ГПК, 121]; ка'жу / 'Кат'у /; ка'жу / ди'тино / [ГПК, 122]; 'каже / то 'бабо / йе ж у га'зет'і'адре'с / [ГПК, 122]; а од'на 'баба 'каже / ж'ін'ки / [ГПК, 123]; 'думайу / 'господи / [ГПК, 125]; ка'жу / мо'їа ди'тино /; 'боже м'їй'мил'остивий / 'мамо / [ГПК, 128]. Наведені приклади демонструють паралельне вживання форм кличного та називного відмінків, наприклад: До'махо, 'Миколо, але 'Ван'а, Йа'ким; 'бабо, ди'тино, але кум.

У збірнику “Говірки Східної Слобожанщини” вдалося виокремити значно меншу кількість вокативних форм, зокрема: а она 'каже / 'бабушка На'таша // [ГСС, 16]; 'т'ота Св'ета // а йа'ка це 'буква? // [ГСС, 19]; йак по'бач'і'т' так ка / Ма'с'енч'іхо / [ГСС, 26]; да'вааї Пау'лоўна / [ГСС, 31]; ка'жу / ну Ма'р'їа [ГСС, 37]; от бу'ло 'каже/ си'ноч'ок... / Ал'оша // [ГСС, 73]; д'ів'ч'ата / їд'іт' / [ГСС, 78]; 'Тон'а / ка'жу [ГСС, 81]; йа ка'жу ... Анд'р'ейевна [ГСС, 88]; 'д'іти / не тур'буїтес'а [ГСС, 101]; 'Боже [ГСС, 113]; ну / пли'м'ін:ич'ко / жди [ГСС, 150]; ну сест'рич'ко [ГСС, 151]; йа то'б'і'доч'ко прине'су [ГСС, 188]; 'Божечко; та ка'жу / 'т'отка На'ташка /; во'на 'каже / 'дуроч'ко ти / [ГСС, 189]; ка'жу / Пет'ро Ам'їрос'імович' [ГСС, 204]; 'Л'ена ї'каже / мам [ГСС, 207]. Невелика кількість ужитих у цих текстах вокативних форм підтвердила згадану вище тезу Ф. Жилка про поступове зникнення форм кличного відмінка в багатьох українських говірках [7, 81].

У праці “Українські закарпатські говірки. Тексти” зафіксовано такі форми: ка'жу йа йо'му' / чолов'їче [УЗГ, 66]; ўна со'б'і'гоїкала / М'їшку / М'їшку / не' пр'а'ц'а [УЗГ, 84]; даўно ўто бы'ло / д'ітино мо'їа [УЗГ, 85]; Гаф'їє / Гаф'їє! [УЗГ, 86]; жоно ле'м с'а не' жу'ри оран'ом [УЗГ, 87]; ї' про'сит' /

з^{ор}'і м^{ой}і / з^{ор}'і [УЗГ, 91]; ма^мко м^{ой}а / ма^мко [УЗГ, 95]; та ка^жут' / Ва^сіл'у [УЗГ, 103]; а ма^ма йедно ка^за^ла / Окса^нко! / Окса^нко! [УЗГ, 111]; йої / де^ти^но / [УЗГ, 119]; ої / Ва^сіл'у м'її! / Ва^сіл'у! [УЗГ, 121]; шчо се / І^ване [УЗГ, 132]; і ка^жут / буд' / м^{ой}а па^сочко [УЗГ, 143]; Мико^ло! [УЗГ, 149]; ка^жу / ... ты / ду^ра^ку! / [УЗГ, 150]; ма^мко [УЗГ, 154]; сп'їт / л'уба ба^тко / [УЗГ, 155]; д'ї^ук^ьі / н'ї^гда с'а не^т зар'їка^йте / [УЗГ, 156]; Бо^же [УЗГ, 157]; ої іду'їа / д'ї^уко б'їла [УЗГ, 158]; не^т даї / Іс^усе Хрїсте // [УЗГ, 159]; пот' / Цїле / гет /, таї ка^же / тет^ко! /, ї ка^же / ма^мко / [УЗГ, 164]; но / ка^же / до^нечко /, слухаї / чоло^вїче /, н'ан'у / їа не^т мо^жу /, н'ан'ку таї ма^мко / [УЗГ, 166]; ви би / мо^лодїчко / [УЗГ, 167]. Кількість вокативних форм невелика (що обумовлено тематикою поданих текстів), переважають форми кличного відмінка, лише в множині вжито омонімічні форми: з^{ор}'і, д'ї^ук^ьі.

У збірнику “Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти” виявлено найбільшу кількість вокативних форм, а саме: і їни худїди к'ликали / Ма^рушка! / Ма^рушка! / [УГПЗН, 13]; 'Бо^же^т / до^пмо^жи Ма^р'їїц'ї 'ви^жити // [УГПЗН, 16]; 'видиш / 'д'ї^учи^тно /, і 'ка^же^т ма^ма / Ма^р'їїц'у / [УГПЗН, 17]; 'ка^же^т / 'тату / 'ма^мо^т /, 'ма^ма 'ка^же^т / худї / ста^рїї ду^дому / а ти 'до^нечко^т / пугувури з Анд^р'їїчи^тко^тм /, Анд^р'її 'ка^же^т / так Ма^рус'у / 'Бо^гу т'реба му^литис^т / і 'д'якувати 'Бо^гу /, Ма^рус'а / шо ру^бити? // [УГПЗН, 18]; Ма^рус'у! / Ма^рус'у! / шо с ту^боїу? / пан'ї оїце^тк! / пан'ї матко^т! / да^ваїте ву^ды! /, ти / харти^тз'ако / шо ти її зро^бїу? / [УГПЗН, 19]; та^тус^т / ма^тус^т / нус^тт'їт нас до^т хати // [УГПЗН, 20]; граї / 'Жучку / граї не^тбо^же /, 'чи^жику / 'чи^жику / н'та^шку ма^лен'к'її / [УГПЗН, 28]; 'мо^йа 'дон'у /, м'її ба^тейку /, 'мо^йа 'ма^мо /, 'мо^йа 'сестро /, 'мо^йа 'ми^ла /, не^т жу^рис'а / 'до^нечко // [УГПЗН, 29]; 'дон'у / сва^ти м'їт не^тсут //, їди / 'дон'у / їди / [УГПЗН, 30]; то^тди в'їн к'рикну^т / 'ма^мо / [УГПЗН, 31]; о^так / ди^ти^но / 'би^ло / [УГПЗН, 35]; 'Кос'т'у / нар'ви ми гру^шок / [УГПЗН, 36]; то^тді к'ликала / 'ма^мо^т / [УГПЗН, 37]; в'їн до 'мене^т 'ка^же^т / Ма^рїїа /, їа 'ка^жу / Ва^сил'у /, 'Кас'ко / ўста^ваї /, їди ти / дур^нїї 'Кос'ц'у / [УГПЗН, 40]; по^тмо^жи / Ма^рус'у / [УГПЗН, 41]; даї вам / 'Бо^же /, 'вїди / ма^мун'у / 'вїди / [УГПЗН, 42]; в'їтво^рраї / с'вату / 'хату / [УГПЗН, 52]; Г'вас'у / де ти та^к'е чу^т /, а 'ба^ба 'ка^же^т / ўс"о / 'д'їти / ўс"о / [УГПЗН, 57];

Анд'р'ійу / Анд'р'ійу / [УГПЗН, 61]; 'тату! ху'д'ім! / [УГПЗН, 62]; по'кло'нис'і / д'і'учи'нон'ко /, спога'даї / д'і'учино / [УГПЗН, 63]; па'рупче / па'рупче / чим с'і ве'ли'чайе'ш? / [УГПЗН, 68]; а ви / 'гос'ці' / не' жар'туїте /, д'ружбон'ку / д'ружбон'ку / 'марна т'воїа ўт'рата / [УГПЗН, 69]; во'диц'і / 'мат'інко / во'диц'і, пли'ви / 'качка / пли'ви /, по ч'ім їа с'а / 'милиї / то'б'і сподо'бала? // [УГПЗН, 71], ої не' шу'ми / л'ішчи'нон'ко /, не' плач / д'і'учи'нон'ко / [УГПЗН, 72]; ої ста'росто / старо'с'тун'у /, і'ди / 'доне'чко / і'ди / 'доне'чко / [УГПЗН, 73]; ти с'п'і'ваку / ти с'п'і'ваку / ти с'п'і'вати ў'міїеш /, ої за'граї ми / музи'ченку на чо'тири ст'руни / [УГПЗН, 74]; ої'чули ви / 'добр'і'л'уди /, не' ди'вуйте'с' / 'л'уди'добр'і / [УГПЗН, 75]; приїди / 'татон'ку / до 'мене' /, виїс'і / 'доле'н'ко / 'виїс'і /, жал' ти / 'батен'ку / 'буде // [УГПЗН, 80]; к'ропи нас / мат'і'нон'ко /, та даї же / 'Божен'ку /, ої д'і'учино / д'і'учи'нон'ко / [УГПЗН, 81]; 'дакуїу / ти / с'в'і'тїї'Боже / [УГПЗН, 82]; шо то'бі по'в'істи / ди'тинко? // [УГПЗН, 83]; ти пи'талас'і / ди'тинко / за ве'чо'р'ниці' /, бо'ро'їни 'Боже' / [УГПЗН, 84]; приї'їми / 'мамо / 'дари /, даї / 'Боже' / з'до'роў'а! // [УГПЗН, 88]; 'Митре / де о'б'їд'м? / [УГПЗН, 91]; їої / 'Боже' /, Катє'рино / [УГПЗН, 92]; 'дон'у / [УГПЗН, 95]; а с'к'їм ти / ди'тинко / до' 'мене' приїш'ла? //, 'ц'о'у' / не' ди'вуйте'с'і / [УГПЗН, 100]; 'але ко'лис' / 'д'їти / не' та'було / [УГПЗН, 106]; с'духаїте / х'лопц'і / [УГПЗН, 125].

Із усіх обстежених масивів діалектних текстів у цьому збірнику зафіксовано найбільшу кількість вокативних форм, особливо в надністрянських та бойківських говірках. Однак, варто зауважити, що це зумовлено тематикою записаних текстів, більшість із яких описують обряд сільського весілля, тому в цих записах зосереджена значна кількість фольклорних текстів (пісень, коломийок, приповідок тощо). Саме цим, на нашу думку, можна пояснити часте вживання кличної форми.

У книзі "Говірки Чорнобильської зони. Тексти" зафіксовано незначну кількість іменників у формі кличного відмінка, зокрема: н'еа з'найїу / 'дон'ка / їа 'ц'ого / [ГЧЗ, 23]; 'баба там 'каже / і'д'і 'дон'ка да но'р'веш мо'їа ў'нучко коло 'хати / мо'л'ін:їку'того / [ГЧЗ, 46]; ої 'Боже мої [ГЧЗ, 49]; 'Бо-оже мої /, ко'жу 'М'їшо / [ГЧЗ, 70]; со'ма 'дон'као н'еа з'найїу на'ш'чо // [ГЧЗ, 72]; сп'ї'мої с'ї'нок / сп'ї'мо'їа 'доц'а /, н'е хо'д'ї'к'ї'ц'а кру'гом 'хати /, 'дон'коа'моїа 'Л'утко // [ГЧЗ, 73];

і 'Господ'і 'Боже помо'жи' /, *ох* 'Боже мої' / [ГЧЗ, 90]; 'Господ'і / [ГЧЗ, 95], 'мамо /, *йа* *гавару* / 'Воўка /, *ха* 'д' 'єм си'нок по'бач'іш // [ГЧЗ, 107]; 'каже / на 'си'ну / с'в'ежен'к'і м'е'док по'смак'ч'і *a*'га /, *дак* *ка'жу* / си'ночок / [ГЧЗ, 108], 'баран' 'Боже / 'Боже мої [ГЧЗ, 113]; 'каже з'найец'е 'ц'отко шчо / [ГЧЗ, 123]; *йа* *го'ру* 'доброто 'утра / Н'іколай Н'іколайоч // [ГЧЗ, 136]; *о'так* / 'д'еточка / [ГЧЗ, 137]. Однак, у цьому збірнику подано розгорнуту відповідь інформанта на запитання "А йак ви примоў'али до своїх д'ітей?..": – *О-ох* / 'Боже мої // *і*' мої *го'лупчик* 'і мо'йа п'ташечка / і'кошечка мо'йа і / і' золо'т'ен'ке мо'йе і / *a-аї* / *ўс'ак* / *у'с'ак* / *у'с'ак* / йак 'можеш / і соло'вейко мої і' / і' 'родн'ен'к'ії мої і' / ну *ўс'ак* / *у'с'ак* / *у'с'ак* / йак у'же 'можеш так' і 'кажеш // со'ло'вейко / соло'вейко / п'ташечка мо'йа / со'ло'вейчик мої род'н'ен'к'ії / шчебо'тун'чик мої // 'каже'м / 'татко мої / і' 'род'н'ен'к'ії мої / хо'рошек'ії мої / н'е^a плач / н'е^a плач // [ГЧЗ, 72–73]. Як бачимо, переважна більшість зафіксованих апелютивів мають омонімічні форми з формами називного відмінка однини, окрім 'Боже мої [ГЧЗ, 49, 90, 113], що спостерігаємо і в усіх проаналізованих текстах, та *ўнучко* [ГЧЗ, 46], 'М'ішо [ГЧЗ, 70], 'Л'утко [ГЧЗ, 73], 'мамо [ГЧЗ, 107], 'си'ну [ГЧЗ, 108], 'ц'отко [ГЧЗ, 123]. Двічі зафіксовано форми кличного відмінка іменника *донька* з флексіями -а – [a°] та -о – [o°]: 'дон'ка^o [ГЧЗ, 72] – форма кличного відмінка омонімічна з формою називного однини, але у вимові флексії відчувається наближення до закінчення, характерного для форми вокатива, та, навпаки, – 'дон'ко^a [ГЧЗ, 73], де у вимові флексії кличної форми спостерігаємо наближення до флексії називного відмінка однини.

Очевидним є той факт, що кількісно вживання таких форм приблизно однакове в текстах південно-західного та південно-східного наріччя, у поліських діалектах вдалося помітити значно меншу їх кількість. Уживання кличного відмінка в ширших описах граматичних особливостей того чи іншого говору фіксують зазвичай принагідно (часто навіть випадково), що дає підстави говорити про спорадичність таких форм. Тому, вочевидь, дослідники здебільшого роблять такі висновки щодо вживання форм кличного відмінка в говорах української мови: найчастіше форми кличного відмінка відзначено у власних назвах істот (іменах та прізвиськах людей, кличках

тварин тощо); переважає омонімія форм називного та кличного відмінків; спостережено занепад форм вокатива; форми кличного відмінка вживаються лише в іменниках чоловічого та жіночого роду; найуживанішими є форми звертання до найрідніших людей – мами, бабусі, а також до Бога (форма *Боже* трапляється в усіх проаналізованих текстах). Зауважимо, що такі форми кличного відмінка в граматиках визначають як реченнествірні, що мають посилену емотивну супровідну семантику і межують зі словами-реченнями – вигуками; “деякі з таких уживань закріплено в мовній системі: *Матінко моя! Батечку мій! О доленько моя!* та ін.” [5, 79].

Отже, актуальним залишається дослідження кличного відмінка в українських діалектах, оскільки без наявності вагомої (достатньої) емпіричної бази неможливо робити будь-які висновки про статус цієї граматичної форми в говорах. Доцільною видається необхідність ретельніше обстежувати сучасні говори, залучаючи фольклорні тексти з метою виявлення в них форм кличного відмінка, що допоможе глибше зрозуміти суть вокатива і з’ясувати його статус в діалектному мовленні і, відповідно, в сучасній українській літературній мові.

1. *Атлас української мови*: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.

2. *Бевзенко С.П.* До питання про синтаксичні функції вокатива в українській мові // Міжвузівська наукова конференція з питань синтаксису: Тези доповідей. Львів. 1962.

3. *Булаховський Л.А.* Клична форма (вокатив) // Булаховський Л.А. Вибрані праці: в 5 т. Т. 2: Українська мова. К. 1977.

4. *Вихованець І.Р.* Кличний відмінок // Українська мова: Енциклопедія. 3-тє вид. К. 2007.

5. *Вихованець І.Р., Городенська К.Г.* Теоретична морфологія української мови. К. 2004.

6. *Герман К.Ф.* Атлас українських говірок Північної Буковини. Т. II. Словозміна. Службові слова. Чернівці. 1998.

7. *Жилко Ф.Т.* Нариси з діалектології української мови. К. 1966.

8. *Затовканюк М.* Словоизменение существительных в восточнославянских языках. Прага. 1975.

9. *Кучеренко І.К.* Вокатив як виразник функціонуючого члена речення і так зване звертання // Проблеми синтаксису: Праці міжвузівської наукової конференції з питань синтаксису. Львів. 1963.

10. *Могила А.П.* Словозміна в говірках середньої Черкащини // Середньонадніпрянські говори. К. 1960.

11. *Назарова Т.В.* Лінгвістичний атлас Нижньої Прип’яті. К. 1985.

12. *Програма* для збирання матеріалів до діалектологічного атласа

української мови. К. 1949.

13. *Селіванова О.* Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава. 2006.

14. *Скаб М.* Граматика апеляції в українській мові. Чернівці. 2002.

15. *Скаб М.* Історія дослідження кличного відмінка усхіднослов'янській лінгвістиці // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку. Запоріжжя. 2006.

16. *Сучасна українська літературна мова. Морфологія* / За заг. ред. І.К. Білодіда. К. 1969.

17. *Сучасна українська мова. Морфологія: підручник* / Л.А. Алексієнко, О.М. Зубань, І.В. Козленко; за ред. А.К. Мойсієнка. К. 2013.

18. *Тараненко І.Й.* Із спостережень над кличною формою в українській мові // Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. К. 1972.

19. *Терешко Л.С.* Клична форма в українських говірках Одещини // Праці Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. Одеса. Т. 147. Вип. 6. 1957.

20. *Тимченко Є.* Вокатив і інструменталь в українській мові. К. 1926.

ГПК *Говірки Південної Київщини: Збірник діалектних текстів / За ред. Г.І. Мартинової. Черкаси. 2008.*

ГСС *Говірки Східної Слобожанщини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. В.В. Леснова. Луганськ. 2013.*

ГЧЗ *Говірки Чорнобильської зони. Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.*

УГПЗН *Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2005.*

УЗГ *Українські закарпатські говірки. Тексти / Упоряд. та примітки: О.Ф. Миголинець, О.Д. Пискач. Ужгород. 2004.*

VOCATIVE IN THE UKRAINIAN DIALECT SPEECH

The article investigates forms of Vocative Case in the Ukrainian dialect speech. The issue of vocative form presentation in lexicographic, lingvo-geographic works and collections of dialect texts from various regions of Ukraine is highlighted.

Key words: Ukrainian dialects, vocative, word form.

Говірка горюнів с. Линове Путивльського р-ну Сумської обл.

В українському суспільстві відбувається національно-культурне відродження, що загострює проблему сучасної національної ідентичності [7]. Тому етнічна самоідентифікація, збереження націєвірних маркерів залишаються актуальними. Розглядати ці питання доцільно не лише в загальноукраїнській перспективі, а й з урахуванням регіональних особливостей буття соціуму, оскільки кожен регіон має власні етнолінгвальні особливості й домінанти, пізнання яких є пріоритетним завданням діалектологів, етнографів і фольклористів.

Прикладом збереження локальної ідентичності є невелика мовно-етнографічна спільнота горюнів, які компактно живуть у Путивльському р-ні Сумської обл. Територія проживання горюнів на сході обмежена кордоном із Росією, а на півдні – річкою Сейм. Дослідники нараховують від шести до дев'яти сіл, населених горюнами [4, 16]. Походження етноніма “горюни” має кілька можливих пояснень. Самі горюни розповідають таке: *вот нас називайут 'етнас гар'уни // м'нога л'е'г'енд / ад ча'го ми гар'уни // гавар'іл'і / что ат слова 'гор'е // а па'том йа бил ў Пу'т'іул'е і пазна'ком'ілс'а с іс'тор'ікам / ка'торий ска'зал / што гар'уни н'е пата'му что // у нас 'бил'і та'к'ііе л'е'г'енди // у нас тут 'р'адам манас'тир' / і 'з'емл'і 'наши 'йакаби пр'енадл'е'жал'і вот 'ет'ім манас'тир'ам // і манас'тир'і да'вол'на жес'тока атна'с'іл'іс'а ік / та'да же 'била кр'епас'нойе п'рава / к 'с'олам / ка'торийе пр'іл'е'гал'і 'земл'ам'і туда // но па'том раз'в'ейал'і вот 'ета// іс'тор'ік ска'зал / што вот ета н'е п'раўда // н'еч'е'го па'добнага // п'роста вот 'ет'і стар'ін:ийе нас'ел'ен'йя зан'і мал'іс'а вижи'ган'ійем др'ев'еснага 'угл'а // і ат слова гар'ет' з'вал'і гар'уни // вот пата'му нас і за'вут гар'уни // і ў нас св'іі свайеаб'разний йа'зик / ма'н'ера разга'вора //*

Походження горюнів теж викликає чимало запитань і має багато гіпотез. За однією з версій, це автохтонне населення Посейм'я, що сформувалося в XVI ст. на основі племені сіверян.

Згодом, у XVI–XVIII ст., на ці землі переселялися люди із внутрішніх районів Росії. Серед них – “ратні люди”, які захищали прикордонні землі. Саме цим обгрунтовують наближення говору горюнів до російських говірок. Але ця версія не пояснює наявності в мовленні горюнів великої кількості білорусизмів. З іншого боку, вважають, що білоруські елементи можна пояснити впливом радимичів – слов’янського племені, яке жило в межиріччя Дніпра і Сожі та межувало на півдні із землями сіверян. До речі, в говорах Пінського р-ну Брестської обл. слово *гороваты* має значення ‘трудитися’, ‘працювати’. В українській мові теж є слово *гарувати* – ‘важко, без відпочинку працювати’ [СУМ 2, 36]. Звідси ще одна інтерпретація: горюни – це ‘трудівники’.

Говірка горюнів унікальна поєднанням українських, білоруських і російських елементів. Цим горюни схожі на інші прикордонні українські субетноси – на лемків, кубанців тощо. Самі діалектоносії не ідентифікують себе з українцями, росіянами чи білорусами, зазначаючи, що вони є саме горюнами – окремим субетносом. Говірку, походження, побут, звичаї горюнів досліджували українські, російські, білоруські науковці, зокрема, мовлення діалектоносіїв зібрали й проаналізували учасники експедиції під керівництвом С.М. Толстої та С.В. Кодзасова в 2003 р. [4, 27–33; 80–84].

Одним із населених пунктів, де живуть горюни, є с. Линове, перша письмова згадка про яке сягає 1593 р. [ІМС, 480]. Ось як один із мешканців села розповідає про можливу причину його появи: *'в'ерс'їя / как праїза'шол Л'їноу // 'ета 'с:ил'ниїе с'у'да напраў'л'ал'їс'а пр'ї Йекат'ер'ін'е Ўта'рої // 'с:ил'ниїе / д'етауб'їїци / ман'їак'ї так'дал'ейе і та'му па'добнайе // ієст' 'зп'їс' / што / пр'їм'ерна / См'їт'у'хови / 'ета д'етауб'їїци / і род па'шол См'їт'у'хових / там п'ат'шест' пака'л'ен'її // там / Фра'лови / душе'губи // но аб 'етам у'же н'їх'то н'е гавар'їт // із пака'л'ен'їя у' пака'л'ен'їїе ад'н'ї у'б'їїци // у' нас 'г'ени та'к'їїе // но 'ета та'каїа 'в'ерс'їя //*

Назву населеного пункту мешканці пов’язують із назвою риби лин (*Тінса тінса*): *Л'їнова 'ета ч'е'го // у нас там ун'їзу бїў ру'ч'ей і назїваўс'а Л'їн // л'їни там бї'л'ї // от наз'вал'їс' Л'їнова // от и'час там н'їма у'же л'їноу' / а ру'ч'ей ас'таўс'а //*

Сьогодні говірка горюнів поступово зникає, насамперед через демографічну ситуацію: якщо в 1962 р. у селі

мешкало 1 434 осіб, то в 2010 р. – лише 156. Ще одна причина – відмінність від інших говірок, зокрема говірок сусідніх сіл: *'можна д'ен' ха'д'ім' / так н'і'чого і не уз'нат' / 'мала па:ста'валас' нас // ми у'же па_дру'зому гавар'ім // ми гавар'ім па_дру'зому / патаму шта нас н'ем'ножка с'тал'і вис'м'еіват' // вот ми пр'ійез'жайем і нач'і'найем г'д'е_та гавар'ім' / напр'ім'ер'у Пу'т'і'л'е // і нач'і'нал'і см'е'йатс'а над 'нам'і / п'ер'ед'ражн'іват' // і 'начал'і ми у'же 'бол'ше на 'рус:кам / а н'е га'р'унскам гавар'ім' //.*

Говірка с. Линове належить до північного наріччя української мови, хоча населений пункт розташований на межі трьох говорів – східнополіського, середньонаддніпрянського й слобожанського. Та попри це збереглися унікальні риси, притаманні говіркам кількох населених пунктів, у яких також живуть горюни – Нова Слобода, Свобода, Бунякине. Деякі дослідники за територіальною ознакою відносять сюди й говірку с. Юр'єве Путивльського р-ну, але мешканці Линового кажуть так: *вот нас називайут 'етнас гар'у'ни // вот ета 'м'еста / гд'е 'наше нас 'ел'ен'і'є // дал'ше 'Юр'і'єва с'ело // а'н'і / б'і'чук'і //*. Така назва походить, імовірно, від особливостей мовлення жителів с. Юр'єве. За словами інформантів, юр'івці вживають форми *б'ік* ('бик'), *м'іш* ('миша'). Можливо, саме від *б'ік* і походить назва *б'ічук'і*. Така форма з рефлексом давнього *ы* після губного, яке не притаманне сусіднім говіркам, а поширена вузькою смугою в прикордонних із Росією і Білоруссю говірках Сумської та Чернігівської обл., а також у середньополіському говорі, про що свідчать карти "Атласу української мови" [АУМ 1, к. 20] і "Загальнослов'янського лінгвістичного атласу" [ОЛА, к. 3].

Мовлення горюнів с. Линове, з одного боку, має риси, притаманні іншим говіркам східнополіського говору та північного наріччя в цілому, з іншого боку, для нього характерні явища, які трапляються в інших наріччях української мови, а також у білоруських і російських діалектах. Такі поєднання утворюють унікальну горюнську говірку.

Фонетичні особливості

Послідовне акання: *ка'да_та 'б'іл'ше ўс'ех гавар'іла на 'ч'іста л'і'ноўскам ма'йа са'с'едка / 'баба 'Ган:а // у йеї н'іка'гда 'н'е_била т'ел'е'в'ізара / і а'на 'етава н'е л'уб'іла // і па'етаму 'гд'е_та нау'ч'ітс'а йеї гавар'ім' 'бол'еіе_м'ен'еіе /*

а'на н'е маг'ла // і па'етаму а'на гавар'іла на 'ч'іста 'нашем гав'р'унскам йазы'к'е //. Це фонетичне явище притаманне й іншим говіркам Східного й Центрального Полісся [8, 213–215]. Особливо широко воно знане в північній частині говору, що зумовлено постійними мовними контактами з говорами сусідніх східнослов'янських мов. Акання як один із двох найяскравіших виявів білоруського впливу на східнополіські говірки виділяв В.М. Ганцов, обмежуючи ареал поширення цього явища із заходу р. Десна [3]. Дані АУМ підтверджують цю думку, проте окремі говірки з аканням є також і в межиріччі Десни та Сейму, в межах якого територіально розташоване с. Линове. Однак жодній із сусідніх говірок акання не притаманне [АУМ 1, к. 72].

Дисимілятивне якання – уживання ненаголошеного [а] на місці етимологічного *е перед складом із наголошеним звуком, так само послідовно виявлене в говірці: *б'а'гу, л'а'жу, зав'ал'і, п'ак'л'і, з'ар'но, в'ад'ро, п'ер'ам'ір'ія, н'ад'ел'у, д'ар'утс'а, йа'го, б'ар'ут', в'ар'овк'і, йа'д'ат', л'ан'ошк'і, м'ан'а, йа'му, пр'ів'ал'і, пр'ів'аз'л'і, м'ас'іл'і*. Цю особливість описали В.М. Ганцов і Т.В. Назарова [3; 8, 235–240], хоча дисимілятивне якання поширене насамперед у російських та деяких білоруських говірках [6, 161; 183], та є нормативним у білоруській літературній мові [2, 10]. При цьому в говорах із дисимілятивним яканням етимологічний *е переходить в [а], якщо наступний склад містить наголошені голосні високо-середнього та середнього підняття [и], [і], [у]; якщо наступний склад містить наголошений голосний низького підняття [а] – то в [і] або [е]¹. У говірці с. Линове зафіксовано вживання лише ненаголошеного [а], що дає підстави говорити про його схожість із так званим жиздринським типом [9, 50] дисимілятивного якання, який ще називають білоруським. У східнополіському говорі це явище частково притаманне надснговським (північно-західна Чернігівщина) та сіверським говіркам (говірки Новгород-Сіверщини та суміжні говірки північної Сумщини) [АУМ 1, к. 11, 15, 51, 52; 8, 233].

Спорадичне вживання дифтонга [уі] на місці етимологічного *о в наголошеному складі: *свуіі, двуур*. Зазначена риса в

¹ Залежно від того, який голосний звук стоїть перед наголошеними голосними середнього підняття, у російській діалектології розрізняють кілька підтипів дисимілятивного якання [9, 49].

мовленні носіїв говірки поступово зникає: старше покоління ще вживає його у своєму мовленні, а середнє покоління в цій позиції вимовляє звук [u]. Це явище, зафіксоване також в інших східнополіських говірках, свідчить про те, що дифтонгічні сполуки поступово втрачаються.

Явище афери́зи: *ладки*. Афери́за – один із засобів усунення збігу голосних. Найчастіше афери́зі піддається початковий звук [o], найчастотніший з усіх голосних на початку слова та морфем в українській мові [1, 57]. Це явище найбільш поширене в північному наріччі. Але в досліджуваній говірці його зафіксовано лише в одній лексемі, тому важко робити висновок про типовість афери́зи для говірки с. Линове.

Спостережено часткову непослідовну реалізацію протиставлення [p] – [pʰ]: *бу'рак*, *в'е'ч'ерат'*, *на'радак* ('порядок'), *'мор'ква*, *'завтр'а*. В АУМ визначено ареал східнополіських говірок зі стверділим [p] північніше лінії Щорс (Сновськ) – Чернігів; а [pʰ] характерне для більшості східнополіських говірок, за винятком надсновських [АУМ 1, к. 126]. Попри те, що в говірці с. Линове частково втрачено розрізнення [p] і [pʰ], у сусідніх із нею говірках це розрізнення наявне.

Ослаблення [ɸ] і заміна його на [x] – *торх* 'торф', *ху'дам'ент* ('фундамент'), *Ор'ехаўна* – від форми імені по батькові 'Орефьевна'. Ця риса притаманна багатьом українським говіркам. Наведені приклади засвідчують, що в досліджуваній говірці перед наступним голосним [ɸ] змінюється на [x]. Спостережено також і протилежну зміну – субституцію [x] > [xɐ] та [x] > [ɸ] у позиції кінця слова – *духв* / *дуф*, *п'а'тухв* / *п'а'туф*. Таке протиставлення в українській мові трапляється лише в південно-східному наріччі, але й там воно зафіксоване на початку чи в середині слова, а не в кінці.

Втрата [j] у сполуці *[ij] на стику префікса й кореня слова: *'виду*, *'вин'ала*, *приш'ла*. Це явище поширене в багатьох поліських говірках [1, 80].

Живання форми *йост* 'е' засвідчено лише в мовленні діалектоносіїв старшого покоління; форма близька до білоруської 'єсць' [6, 189].

Дисимільативна зміна [чн] на [шн]: *бу'рашнага*, *д'а'в'ішн'ік*, *ма'лошним*.

Наявність протетичних [e], [j]: *'восен'*, *'вул'іца*, *йон*. Явище протези в українських говірках більш поширене порівня-

но з літературною мовою. Протетичні приголосні насамперед характерні для південно-західного наріччя. Також це явище властиве північному наріччю української мови, зокрема східнополіським говіркам, тому вживання протетичних [e] і [i] у говірці с. Линове належить до типових рис східнополіського діалектного консонантизму.

Відсутність наслідків першої палаталізації в деяких словоформах: *заб'е'г'іт', нама'г'ет', б'ер'е'г'ет'*. За словами М.І. Толстого, послідовність процесу першої палаталізації завжди здавалася дослідникам чіткою, хоча прикладів відсутності першої палаталізації у слов'янських діалектах чимало [10, 197]. Явище першої палаталізації в північному наріччі української мови послідовне. Збереження [z] в основі слова зафіксовано лише в крайніх північних говірках Чернігівської та Сумської обл., а також в окремих східнополіських говірках Сумщини, які межують з Курською обл., дотичною до яких є говірка с. Линове, що пояснює відсутність першої палаталізації в деяких словоформах у межах цієї говірки [АУМ 1, к. 261].

Метатеза: *кар'ват', 'сиваратка*. Спорадично в говірці зафіксовано дистантну та суміжну метатезу. Це явище поширене в поліських говірках, наприклад, Ю.В. Громик описав метатезу на прикладі поліської говірки с. Липне [5, 69].

Граматичні особливості

Прикметники чоловічого роду в називному відмінку однини мають усічене закінчення, якщо останній склад ненаголошений: *у'с'ак'і л'ес, же'л'езом аб'ложени*. Це типова поліська риса, ареал поширення якої поступово звужується, що виразно простежуємо на прикладі говірки с. Линове, де це явище притаманне лише мовленню діалектоносіїв старшого покоління. У мовленні людей середнього віку усічених форм прикметників не зафіксовано.

Флексія *-ага* в родовому відмінку однини прикметників і займенників чоловічого та середнього роду, якщо наголос падає не на останній склад: *'етага, 'поснага* (пісного), *нас'л'едн'ага, 'н'ечага, а'уст'р'їїскага, ч'ет'в'ортага, 'йїхн'ага, бу'рашнага*; і закінчення *-аго*, якщо наголошений останній склад – у *ка'го, у'с'а'го, ма'го, ча'го*. Ці форми варто розглядати крізь призму акання, притаманного для цієї говірки. Звук [o] в ненаголошеній позиції в кінці слова вимовлятиметься як [a], що й зумовлює таку флексію [АУМ 1, к. 71].

Поширені нестягнені форми прикметників і займенників жіночого роду в називному відмінку однини та множини: *'тайа, ба'сайа, 'тийі, ма'лийе*; а також у знахідному відмінку однини – *мала'дуйу*. Повні форми слів із прикметниковим типом відмінювання – одна з характерних рис східнополіського говору, що відображено в мовленні діалектоносіїв цієї говірки. Прикметники та займенники середнього роду мають повну стягнену форму – *ха'роше, 'гарне, ма'ле, 'кажде*.

У дієсловах I дієвідміни у формі 3-ї особи однини зафіксовано флексію *-еть: з'найет', у'м'ейет', спл'ет'ет', прі'йед'ет', су'м'ейет'*. Такі форми утворилися за зразком особових форм дієслів II дієвідміни у формі 3-ї особи однини, які зазвичай зберігають флексійне *-т'*.

Вживання закінчення *-уть / -ють* замість *-ать / -ять* у дієсловах II дієвідміни теперішнього часу, у яких наголошений корінь слова – *'ложут', 'ход'ут', ха'рон'ут', 'нос'ут', у'вод'ут', на'сип'ут'*. Цю діалектну особливість пояснюємо вживанням паралельних флексій *-уть / -ють* та *-ать / -ять*, що притаманно говіркам північно-східної Сумщини (на схід від лінії Ямпіль – Глухів до р. Сейм) [АУМ 1, к. 261].

Зберігається постфікс *-ся* (а не *-сь*) – *а'чухал'іс'а, іє'рал'іс'а, саб'і'рал'іс'а, 'вирад'іл'іс'а, ас'тал'іс'а, обма'раживал'іс'а, с'ход'іл'іс'а, аста'валас'а, с'б'еглас'а*. Формант *-ся* закріпився у постпозиції стосовно дієслова.

Лексичні особливості

Лексика говірки с. Линове підтверджує тезу про те, що вона має як типові східнополіські риси, так і унікальні. У говірці функціонують лексеми, притаманні іншим говіркам, наприклад: *'балуват'іс'а* – ‘гратися’ (*ва что 'д'ет'і 'балувал'іс'а?*), *кар'тоха* – ‘картопля’, *'ладки* – ‘млинці’, *'п'еши* – ‘пішки’, *'пр'аха* – ‘прялка’, *'пун'а* – ‘сарай для сіна і соломи’, *ха'з'айн* – ‘чоловік’ (у подружжі).

У говірці також зафіксовано лексеми та словосполучення, не відзначені в інших говірках: *кл'иу'ват'і ла'з'інам'і* – перед тим, як обмазувати стіни глиною (знадвору), їх ‘кліцували’, тобто прикріплювали до стін навхрест лозові гілки, *ку'р'иш:а* – ‘хуртовина’, *'куц'ічк'і* – ‘шматочки (торфу)’ (*'торхви на'с'іл'і, п'ер'ева'рач'івал'і, су'шил'і, 'клал'і 'куц'ічкам'і, а ка'да 'висахн'ім', та'да на'с'іл'і і к'лал'і ў ш'табл'і та'к'ійе*),

лам'зака – 'плетений кошик', на сто п'ер'ев'ер'нуло – 'пішов десятий десяток років', о'дон'яа – 'скирта', на'сод'ат' – 'покладуть' (ту'ди на'сод'ат' карта'шинку / а йа с'а'жу 'дуїу / штоб ска'р'ей / йа ж йест' 'хочу), с ат'кул' – 'звідки', у'в'еч'ер'іс – 'увечері', уз'дула – 'увімкнула', у'ета – 'це', шче'т'іл'і – 'утепляли'.

Окрім того, спостережено деякі лексеми, які функціонують в інших говірках, але з відмінним значенням: 'виган – 'ставок', два'роў – 'додому' (наш'ла два'роў), с'в'етла – 'лампа'.

Отже, наведені факти свідчать про унікальні історичні, лінгвальні та культурні особливості горюнів. З'явившись під впливом не одного, а кількох східнослов'янських племен, горюни продовжували формуватися упродовж наступних століть. У результаті виник унікальний із діалектного погляду симбіоз, який:

- має ознаки типової східнополіської говірки;
- відзначається наявністю рис, притаманних іншим діалектам північного наріччя, іншим наріччям української мови, а також говорам білоруської та російської мов;
- зберігає на всіх мовних рівнях приклади давніх процесів і явищ.

Можна з упевненістю констатувати, що походження, мовлення, звичаї горюнів потребують подальших розвідок задля збереження їхньої духовної та матеріальної культури.

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. К. 1980.
2. Беларуская граматыка: у 2 ч. Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. Мінск. 1985.
3. Ганцов В. Діалектичні межі на Чернігівщині. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dialectology.moy.su/_ld/0/1_Ganzjv_mizhii.pdf.
4. Горюни: історія, мова, культура / Укладач Н.О. Кібрик. Суми. 2005.
5. Громик Ю.В. Комбінаторні звукові зміни в поліській говірці села Липне: метатеза, протеза, афереза, синкопа, апокопа, епентеза // Типологія та функції мовних одиниць. № 2. 2014.
6. Кривіцікі А.А. Дыялекталогія беларускай мовы. Мінск. 2003.
7. Лісовий О.В. Самоідентифікація особистості в контексті відродження національної культури // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія. № 18. 2011.
8. Назарова Т.В. Аканье в украинских говорах // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1975. М. 1977.
9. Русская диалектология / Бромлей С.В., Булатова Л.Н., Захарова К.Ф. и др. М. 1989.

---

10. Толстой Н.И. Избранные труды. Т. III: Очерки по славянскому языкознанию. М. 1999.

- АУМ   *Атлас української мови*: в 3 т. Т. 1. К. 1984.
ІМС   *Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область*. К. 1967.
ОЛА   *Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-слово-образовательная*: Т. 2. Животноводство. Варшава. 2000.
СУМ   *Словник української мови*: в 11 т. Т. 2. К. 1971.

DIALECT OF HORIUNY FROM LYNNOVE VILLAGE, PUTYVL DISTRICT, SUMY OBLAST

The main hypotheses of horiuny subethnos's origin are examined. The place of their residence is defined. Horiuny's dialect within one community is analyzed. The main phonetical, grammar and lexical peculiarities are defined. It is identified both unique features of this dialect and typical features for this dialect, Eastern Polissia dialect and Northern dialect.

Key words: horiuny, subethnos, Eastern Polissia dialect.

З народних назв водойм у східнослобожанських говірках Луганщини

Головною водною артерією в межах Луганщини є Сіверський Донець – права притока Дону, яка поділяє територію області на дві частини: північну та південну. Водойма бере свій початок на Середньоруській височині на висоті 213 м над р. м. Сіверський Донець у області приймає річки: ліворуч – Красну, Борову, Айдар, Євсуг і Деркул з Комишною, праворуч – Лугань з Білою і Ольхівкою, Луганчик та інші. Південь області зрошують Велика Кам'янка, Кундрюча, Кріпенька, Міус, Нагольна та ін. Повноводними річки бувають лише в період весняного танення снігу й під час літніх злив. Більшу частину року вони маловодні. У посушливі роки деякі з них пересихають, перетворюючись у ланцюжки озер. Невеликі озера трапляються в долині Сіверського Дінця [3, 10].

Озера сконцентровані переважно в долинах Сіверського Дінця та його приток. Серед найбільших – Борове, Ведмеже, Вовче, Черникове, Ліньове, Сизе, Довге, Криве, Рубіжне, Глибоке, Зимовне, Перерва, Просечанське, Західне та ін. На території області є близько 800 штучних водоймищ із водною поверхнею більше 10 тис. га – ставки і водосховища. Найбільші – Сватівське водосховище на річці Хорино, Ісаківське на річці Білій, Райгородське на річці Жеребець, Штерівське на річці Міус та ін [5, 18]. Річки, озера, водосховища і ставки використовують для промислового та комунального водопостачання, зрошення і риборозведення. Через надзвичайно важливу роль, яку відіграють водні об'єкти в житті людини, сформувалася певна структура їх найменувань. Мета нашого дослідження – виявити чинники творення та функціонування таких найменувань в українських східнослобожанських говірках Луганщини.

Лексико-семантичні групи найменувань водних реалій утворюють “складну лексико-семантичну парадигму, у якій об'єднано ряд мікропарадигм, вичленованих на підставі реалізації окремих понять, їх диференціації за певними ознаками”

[5, 4]. Основними диференційними ознаками (далі – ДО), що структурують ЛСГ на позначення водного ландшафту у складі системи найменувань гідрооб'єктів є 'проточність / непроточність', 'натурогенність' / 'антропогенність', 'заболоченість'.

У цій роботі проаналізовано народні географічні назви гідрооб'єктів східнословобожанських говірок Луганщини, яким властива внутрішня опозиція за ДО 'походження водойми' ('натурогенність' / 'антропогенність').

Поняття 'штучне водоймище' у східнословобожанських говірках Луганщини представлене номенами: *за'гати* (Вільш), *зас'тави* (Вільш), *водоїми'шче* (Сват), *водо'йом* (Степ), *водос'хови'шче* (Сват), *водохран'или'шче* (*водохран'или'шче*) (Сват, Міст), *кол'од'аз'* (Білов), *ста'вок* (Бабич, Байд, Вільш, Луг, Міст, Нещ, Прив, Розсип, Шульг).

Найбільшу групу термінів на позначання 'штучне водоймище' утворюють лексеми з кореневою основою **-вод-**: *водоїми'шче*, *водо'йом*, *водос'хови'шче*, *водохран'или'шче* (*водохран'или'шче*). Ці назви відокремлює від загальної групи семема 'штучна водойма для нагромадження і зберігання води'. Також номен *водо'йом* і *водос'хови'шче* в деяких населених пунктах мають значення 'місце видобування води'. Семантика лексеми *водо'йом*, *водоїми'шче* реалізована опозицією природний / штучний гідрооб'єкт (далі – ГО). На нашу думку, перший номен – це запозичення з російської мови, бо тільки в російських словниках натрапляємо на таке поняття, що теж демонструє зазначені опозиційні значення: рос. *водоём* 'вмістилище води, басейн, джерело постачання води', 'природна водойма (річка, озеро тощо)' [Ушаков 1, 54]; *водоём* 'місце скупчення або зберігання води (озеро, басейн, ставок, водосховище)' – природне, штучне [Ожегов, 89]. Номен *водоїмище* загальновідомий, представлений в українській літературній мові як 'природне або штучне заглиблення в землі, у якому нагромаджується й затримується вода' [СУМ 1, 720].

Маркувальна ознака термінів *водос'хови'шче*, *водохран'или'шче* (*водохран'или'шче*) – 'розмір описуваного ГО' – у місцевому мовленні, як і в літературній мові, не вербалізована, тобто порівняння із загальномовним 'штучна водойма, що утворюється при спорудженні водопровідної греблі в долині річки для нагромадження запасів води і для потреб господарства'

дозволяє припустити, що аналізовані утворення мотивовані ознакою ‘місце, де вода ховається’: *водос'хови'шче*, або ‘місце, де вода зберігається’: *водохра'нили'шче* (*водохра'н'ілі'шче*) [1, 101]. Лексему *водос'хови'шче*, як репрезентант семи ‘місце видобування води’ в повсякденному мовленні діалектоносії вживають рідко, навіть за наявності реалії. Це можемо пояснити тим, що люди не користуються водою з водосховища безпосередньо, а тільки за допомогою водопроводів [7, 120]. В українських діалектах є деякі фонетичні варіанти аналізованих словоформ, але їхнє значення незмінне.

Термін *ко'лод'аз'* із семантикою ‘штучне водоймище’ позначає ГО антропогенного походження і має диференційні ознаки, які вказують на призначення реалії – ‘штучна водойма для поливу городніх культур’.

Географічні найменування *ста'вок*, *ста'вочок* демінутивні, це утворення від *с'таў* (< псл. *stavъ ‘місце, де зупинилась (стала) вода’ [ЕСУМ 5, 389]), які утворюють опозицію за значеннями ‘природна водойма’ / ‘штучна водойма’. Лексема *ста'в* в українській літературній мові означає ‘ водоймище в природному чи штучному заглибленні з непроточною водою; місце розлиття річки, струмка перед загатою’ [СУМ 9, 624]. До речі, зафіксовані в російських донських говірках лексеми *ста'в*, *ста'вок*, за свідченням російської дослідниці Флягіної М.В., мають певні особливості функціонування в донському ареалі, до того ж поширення термінів свідчить про проникнення лексем на Дон з української території [9, 239]. Номен *ста'в* відомий в інших мовах: білорус. *ставок* – ‘озерце’, ‘саджалка’, ‘загата’, ‘млин’, ‘загачена низина’ і т. п. [Яшкин, 183], польськ. *staw* ‘ставок’ [Мурзаєв, 364]. Українські діалекти мають розгалужений ряд лексико-фонетичних та семантичних відповідників.

ГО ‘сажалка, невелике штучне водоймище, у якому утримують і розводять рибу’ у місцевій народній географічній термінології номіновано так: ‘*гатка* (Зорик), ‘*гаток* (Парн), ‘*копанка* (Мор, Нещ), ‘*озеро* (ЛО), ‘*рибник* (Міст), ‘*сажаўка* (Павл), *са'жа́лка* (Білокур, Мик).

На досліджуваній території зафіксовані лексеми ‘*гатка* (< псл. * *gatyka* [ЭССЯ 6, 109]), ‘*гаток*, уживані в значенні, яке має вказівку на господарське призначення ГО (‘невелике штучне водоймище, призначене для розведення риби’) та *загати* ‘штучне

водоймище'. Окрім цього, основним значенням номенів *за'гати*, *'гатка* є 'штучне перекриття води на річці або на ставку'.

Лексема *'озеро* (< псл. *ezero 'озеро, став' [ЕСУМ 4, 167]) у східнословобожанських говірках може мати ДО "використання водоймища", бо вживане зі значенням 'штучне невелике водоймище для розведення риби'.

Номен *'рибник* – семантично прозоре утворення, зафіксоване також у говірках Кіровоградщини з аналогічним значенням – *ри́бник* 'штучна водойма для розведення і утримання риби' [1, 106].

На території північної Луганщини на позначення аналізованого ГО поширені номен *са'жалка*, *'сажаўка*, відомі на українському просторі, що відповідають літературно-нормативному значенню 'невелике штучне водоймище, у якому розводять і утримують рибу, копанка' [СУМ 1, 15].

В українському діалектному мовленні семантична структура названих лексем розлога. У східнослов'янських мовах ці номен засвідчені як географічні терміни: рос. діал. *са́жалка* 'яма, заповнена весняною або джерельною водою', 'болото; озеро, заросле по краях' [2, 290], блр. діал. *са́жалка* 'викопана водойма; невелике штучне озеро', 'штучна водойма для вимочування льону', 'рибний садок; глибоке місце, де водиться риба', 'старе русло або природна з водою западина', 'ополонка в льоду на річці' [Яшкін, 171]).

Опозиційну сему 'природне водоймище' маніфестовано так: *водо'йом* (Мик), *во'доймище* (Сват), *ле^мман* (Шульг), *озе^р'ко* (Бабич), *ста'вок* (Проїж, Вільш, Калм), *ста'вочок* (Вільш, Рудів).

Номен *ле^мман* співвідносний із загальновідомим *лимáн* 'затока з морською водою в гирлі річки або озеро поблизу моря' [СУМ 4, 485]. Лексема *ле^мман* у досліджуваних говірках є багатозначною: (*ле^мман* 'луг (загальне значення)' (Калм), 'мокра, заболочена рівнина' (Шульг), 'рівнина, укрита травою' (Калм), 'природне водоймище' (Шульг), *ли^еман* 'низина, поросла очеретом' (Байд)), на відміну від інших українських говірок, у яких зафіксовані значення лише на позначення водоймища.

Лексема *озе^р'ко* – демінутивне утворення від *'озе^ро* (< псл. *ezero 'озеро, став' [ЕСУМ 4, 167]), у східнословобожанських говірках перебуває в опозиції з лексемами, які репрезен-

тують значення ‘природне непроточне водоймище’/‘штучне невелике водоймище для розведення риби’, чого не помічаємо в українській літературній мові: *ózero* ‘природна або штучна заглибина, заповнена водою’ [СУМ 5, 653]. Також функціонує лексема *озе^р’це* із значенням ‘яма з водою’. Номен *ózero* зафіксовано не лише на загальноукраїнському просторі, але й слов’янському загалом [Фасмер 3, 125], зокрема, можемо навести такі термінологічні паралелі: блр. *возера*, *азярцо*, *азарына*, болг. *езеро*, п. *jeziro*, ч. і словен. *jezero*, слц. *jazero* [Мурзаев, 407], а також рос. *ózero* ‘замкнута в берегах велика природна водойма’ [Ожегов, 448], блр. діал. *возера* ‘природна водойма або штучний ставок’, ‘старе річище, озеро, яке заливається водою під час паводку’, ‘старе русло на лузі, яке сполучається з річкою старим річищем або струмком, що пересихає’, ‘криниця’, ‘місце, де було озеро’ [Яшкін, 36], болг. *езеро* ‘озеро’, ‘дуже сильне джерело, воду якого можна використовувати для роботи млина’ [Григорян, 77]). М.І. Толстой зазначає, що на Поліссі номен *озеро*, окрім загальнослов’янського значення ‘озеро, замкнута в берегах природна водойма’, має й інші, дещо відмінні: ‘незарослий і глибокий водний простір на болоті’, ‘найнижче місце на лузі, де стоїть вода’, ‘відрізана мілиною частина річки’, ‘глибоке місце в річці’ [8, 209 – 210].

Отже, аналіз народних географічних найменувань на позначення водойм за способом утворення свідчить про функціонування в українських східнословобожанських говірках найчастіше загальноновживаних, рідше – діалектних та ще рідше – вузькодіалектних лексем, частина з яких має спільнослов’янське коріння. Семантична структура назв досліджуваного ареалу та деякі власне діалектні утворення демонструють специфіку говірок, окремі загальноновживані номени мають своєрідні значення, чим відрізняються від однозвучних найменувань, поширених в інших українських говірках.

1. Громко Т.В. Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини). Кіровоград. 2000.

2. Дьякова В.И., Хитрова В.И. Словарь географической лексики Воронежского края (с историческими комментариями). Воронеж. 2009.

3. Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. К. 1968.

4. Леснова В.В. Аспекти дослідження діалектної лексики як системи // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка: Філологічні науки. № 4 (24). 2000.

5. *Природно-заповідний фонд Луганської області: Довідник / За ред. О.А. Арапова. Луганськ. 2008.*
6. *Мурзаев Э.М.* Словарь народных географических терминов. М. 1984.
7. *Сіденко Н.П.* Географічна апелятивна лексика східностепових говірок Центральної Донеччини: дис. ... канд. філол. наук. Донецьк. 2003.
8. *Толстой Н.И.* Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды. М. 1969.
9. *Флягина М.В.* Лингвогеографическое исследование ландшафтной лексики донских говоров: дис. ... канд. філол. наук. Ростов-на-Дону. 2004.
- Григорян *Григорян Э.А.* Словарь местных географических терминов болгарского и македонского языков. Ереван. 1975.
- Ожегов *Ожегов С.И., Шведова Н.Ю.* Толковый словарь русского языка. М. 2006.
- ЕСУМ *Етимологічний словник української мови: в 7 т. Т. 1–6.* К. 1982–2012.
- СУМ *Словник української мови: в 11 т. Т. 1–11.* К. 1970–1980.
- Ушаков *Толковый словарь русского языка: в 4 т. / Под ред. Д.Н. Ушакова.* Т. 1–4. М. 1935–1940.
- Фасмер *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / Перевод с нем. и дополнения О.Н. Трубачёва. 2-е изд. Т. 1–4. М. 1986–1987.
- ЭССЯ *Этимологический словарь славянских языков. Пра斯拉вянский лексический фонд. Вып. 1–.* М. 1974–.
- Яшкін *Яшкін І.Я.* Беларускія геаграфічныя назвы: Тапаграфія. Гідралогія. Мінск. 1971.

Список населених пунктів

Бабич – с. Бабичево, Троїцький р-н; Байд – с. Байдівка, Старобільський р-н; Білов – смт. Біловодськ; Білокур – смт. Білокуракине; Вільш – с. Вільшани, Троїцький р-н; Зорик – с. Зориківка, Міловський р-н; Калм – с. Калмиківка, Міловський р-н; Луг – с. Лугове, Троїцький р-н; ЛО – с. Лозно-Олександрівка, Білокуракинський р-н; Мик – с. Миколаївка, Попаснянський р-н; Міст – с. Містки, Сватівський р-н; Мороз – с. Морозівка, Міловський р-н; Нещ – с. Нещеретове, Білокуракинський р-н; Павл – с. Павлівка, Біловодський р-н; Парн – с. Парневе, Біловодський р-н; Прив – с. Привілля, Троїцький р-н; Проїж – с. Проїждже, Старобільський р-н; Руд – с. Рудівка, Сватівський р-н; Розсип – с. Розсипне, Троїцький р-н; Сват – м. Сватове; Степ – с. Степове, Марківський р-н; Шульг – с. Шульгинка, Старобільський р-н.

FOLK GEOGRAPHICAL NAMES OF WATER BODIES
IN THE EASTERN SLOBOZHAN DIALECTS
OF LUHANSK OBLAST

Folk geographical terminology of Eastern Slobozhan dialects of Luhansk oblast has not been yet researched in special study. The paper deals with folk geographical terms of water bodies by the linguistic formation method. The semantic, etymological, derivational analyses of these names are made, the peculiarities of their functioning in Luhansk oblast dialects in comparison with the Ukrainian literary language and its dialects are determined.

Key words: folk geographical terminology, lexico-semantic group, lexical meaning, differential seme, seme.

Наслідки двомовності в говірці бачванських руснаків¹

В умовах загальної глобалізації міжмовні контакти привертають велику увагу науковців. Порівняно нещодавно цією проблемою зацікавилися соціолінгвісти. Хорватський мовознавець Р. Філіпович дослідив взаємозв'язки англійської та національних мов, розпрацював теорію мовних контактів. Д. Брозович проаналізував вплив державної мови на мови національних меншин та рівень їхньої стандартності [5, 63]. Основні принципи й наслідки міжмовних зв'язків дефінував Дж. Фішман. В українському мовознавстві явище двомовності описала Л. Масенко [3, 99].

Аналізуючи двомовність, дослідники розрізняють два види білінгвізму: індивідуальний і масовий. Науковці потрактують “явище масової двомовності, що його переживає певна національна спільнота, як перехідний етап в асиміляційному процесі витіснення однієї мови іншою” [3, 99].

Сьогодні представники меншин зорієнтовані на *мову середовища* – ту, якою вчаться, отримують інформацію, спілкуються. Це означає, що носії мови меншин завжди двомовні. Двомовність не існує лише в тому разі, якщо вони не знають рідної мови. На відміну від індивідуальної двомовності, яка керована, підтримувана, усвідомлена, масова двомовність – стихійна. Її наслідок – інтерференція, тобто втрата активного вживання однієї з мов в окремих сферах спілкування (наприклад, рідною мовою говорять вдома, а на роботі, у школі, у магазині – іншою).

У цій розвідці проаналізуємо наслідки мовних контактів на прикладі впливу південнослов'янських мов (сербської та хорватської) на говірку руснаків. Такі контакти (в умовах одностороннього впливу мови середовища на мову меншини) тривають майже три століття, їхні наслідки помітні на всіх мовних рівнях. Нас цікавить шлях, яким поширювалась асиміляція та наслідки такого впливу.

¹ Цю роботу підтримує Хорватський науковий фонд у межах проекту *Порівняльні слов'янські лінгвокультурологічні теми* (№ 2131).

Під час аналізу розмежовуємо дві проблеми:

- питання двомовності в чужомовному оточенні;
- реляція діалект – літературна мова.

Руснаки – невелика етнічна група слов'янського походження, яка через певні історичні обставини опинилася на території нижньої течії Дунаю. Походять вони з південних схилів Карпат, території, яка нині перебуває у складі України, Словаччини й Угорщини. Приблизно 30 тис. руснаків живуть у Сербії, зокрема Воєводині (Бачка, Срім), та в Хорватії (Славонія).

Перші писемні документи про руснаків датовано 1744–1751 рр., коли кілька сімей греко-католиків руснаків поселилися в с. Керестур, а пізніше, 1765–1768 рр. – у с. Коцур [2, 104]. 1777 р. засновано Крижевську греко-католицьку єпархію в м. Крижевці в Хорватії. До складу нової єпархії увійшли всі греко-католицькі парафії Воєводини і Славонії, які до того часу належали Мукачевській єпархії, що ще більше поєднало руснаків із Хорватією і хорватською мовою. Початок організованого переселення руснаків на територію сучасної Хорватії пов'язують із заселенням Петровців біля Вуковару (1833 р.).

Із початку переселення на південнослов'янські землі та до 50-х рр. минулого століття руснаки жили в компактних ізольованих селах в одномовних сім'ях, де спілкувалися лише рідною мовою. Вплив засобів масової інформації, порівняно із сьогоденням, був незначний. На початку 60-х рр. діти почали виїжджати на навчання в міста, почастишали двомовні шлюби, поширились і стали впливовішими засоби масової інформації. Ці зміни зумовлювали розвиток двомовності.

Після закінчення Другої світової війни формування нової держави – Югославії – дало змогу національним меншинам користуватися своєю мовою на всіх рівнях спілкування. Це сприяло утвердженню мовної норми. 1923 р. уродженець с. Руського Керестура, греко-католицький священник, професор Львівської духовної семінарії Гавриїл Костельник уклав першу граматику “ГраMATика бачванско-рускей бешеди”. Зауважимо, що з часу першої згадки про руснаків у нижній течії Дунаю до першої граматики минуло 179 років, упродовж яких говірка перебувала в умовах активної міждіалектної та міжмовної взаємодії та зазнавала хаотичної асиміляції. У першій граматиці автор акцентує на великій кількості запозичень.

Г. Костельник розумів, що більшість таких лексем вже прижилися в мовленні руснаків, однак зазначав: “Якщо є своє слово, не можна брати чуже!” [1, 42]; і подав список слів, які мають свої – руські – відповідники.

Становлення русько-хорватської і русько-сербської двомовності та його наслідки ділимо на два періоди. Перший період називаємо русько-хорватською (або русько-сербською) двомовністю, а другий – хорватсько- або сербсько-руською двомовністю. Тобто спочатку рідна мова була першою мовою спілкування, а мова середовища вживалася рідко. У другому періоді мова середовища переважає на всіх рівнях спілкування (дуже часто і вдома), а рідна мова вживається обмежено, переважно на побутовому рівні.

Під час аналізу ми схарактеризували запозичення залежно від їхньої фіксації в говірці руснаків. Спочатку запозичення пристосовувалися до фонетичних і морфологічних норм руської *бешеди*, бо не всі руснаки були двомовні, більшість навіть не володіла хорватською або сербською мовами. У другій половині ХХ ст. констатуємо повну двомовність руснаків. Упродовж тривалого часу запозичення практично не змінювалися, до сьогодні вживаються з оригінальним наголосом.

1. Адаптація запозичень

Як уже було зазначено, до першої групи відносимо ранні запозичення, які входили в мову шляхом адаптування в період, коли двомовність руснаків ще не була сильною, а вся система говору була збережена.

Фонетична адаптація:

а) сербські й хорватські довгі голосні (тобто голосні з довгим наголосом) вимовлялися коротко: *lútati* – *лутац*² ‘блука-ти’, *vréme* – *време* ‘час’, *fin* – *фини* ‘гарний’. Винятком є лише кілька слів із довгим висхідним наголошеним [é] і довгим ненаголошеним [ē], які руснаки вимовляли як дифтонг [eĭ]: хорв. *šétati* – *шейтац* ‘гуляти’;

б) група [au] переходить у [av]: *авто* – *авто* ‘машина’, *автомат* – *автомат*, *навза* – *рауза* ‘перерва’, *кавч* – *кауц* ‘ліжко’, *автобус* – *автобус*. У літературній мові і [eu] > [ev]: *ревма* – *геота*, *пневматика* – *пнеуматика*;

² Приклади подаємо за руським правописом.

в) південнослов'янський складотворчий [r] > [er]: крга 'ганчірка' > *керпара* 'доріжка тканина з порізаних ганчірок', *šegrt* > *шетерт*, *Vrčko* > *Берчка*;

г) аффрикати [d̥], [č] у старих запозиченнях найчастіше замінялися вибуховими палатальними [dʰ], [tʰ]: хорв. *đurdica* > *дюрдіц* 'конвалія', хорв. *dućan* > *дутян* 'магазин';

г) вставний [a] > [o], [e]: хорв. *trošak* > *трошок* 'витрата', хорв. *šljunak* > *шлюнок* 'гравій', хорв. *čamac* > *чамец* 'човен', хорв. *tagarac* > *магарец* 'осел', *Bosanc* > *Босанец*, хорв. *glumac* > *глумец* 'актор'; але: *bakar* > *бакар* 'мідь', *centar* > *центар*. У літературній мові вставний [a] залишився в топонімах і особових іменах: *Karlovac*, *Otočac*;

д) [g] > [r]: хорв. *glasovati* > *гласовац* 'голосувати'; але: хорв. *gorivo* > *гориво* 'паливо';

е) перехід [d] > [dz], [t] > [c], [z] > [ž], [s] > [š], [l] > [lʰ], [n] > [nʰ] перед [e] та [i] характерний для дієслів: хорв. *dosaditi* > *досадити* 'надоїсти', хорв. *gaziti* > *гажити* 'топтати', хорв. *žaliti se* > *жалити се* 'скаржитись', хорв. *zbuniti se* > *збунити се* 'розстроїтись'. Зміна [z] > [ž], [s] > [š] відбувалася також перед палатальними [lʰ], [nʰ]: хорв. *kazniti* > *кажніц* 'покарати', *zakasniti* > *закашніц* 'спизнитись'. (Ця фонетична зміна властива говірці руснаків: *шніг*, *целє* 'теля', *жума*);

є) групи [blʰ], [plʰ], [vlʰ], [flʰ], [mlʰ] у говорі зберігаються як [lʰ] або переходить у [j]. У літературній мові [lʰ] переходить у [j] або занепадає: хорв. *korlje* > *копле* 'спис', хорв. *upravlјati* > *управляц* і *управяц* 'керувати', хорв. *predstavljati* > *представяц* і *представляц* 'заступати когось';

ж) група [št] у говірці зберігається, а в літературній мові змінюється на [šč]: хорв. *skladište* > *складище* 'склад', хорв. *pristanište* > *пристаніще* 'док';

з) перед глосним на початку слова замість хорватського [h] вимовляється звук [r]: хорв. *hajka* > *гайка* 'погоня';

и) у говірці руснаків друге перехідне пом'якшення відбувається в називному відмінку множини лише в основах на -k, якщо слово позначає істоту: *гудак* – *гудаци* 'музика', *хробак* – *хробаци* 'черв'як' (але *пняк* – *пняки*; *тащок* – *тащки*). Тому в запозиченнях пом'якшується лише [k]: *стручњак* – *стручњаци* 'фахівець'; *бубрег* – *бубреги* 'нирка'. Однак в основах на -k, -g в іменниках жіночого роду в давальному і місцевому відмінках одиниці пом'якшення не відбувається: *брига* 'турбота' – dat. *бриги*, lok. *бриги*.

Морфологічна адаптація:

а) зміна роду: *letak* > *летка* і *летак* ‘листівка’, *metak* > *метка* і *метак* ‘куля’, *list* > *ліста*, *kombajn* > *комбайна* і *комбайн*;

б) запозичені прикметники мають лише членну форму: *гадни*, *фини*, *вешти*, *досадни*, *слични*, *згодни*, *поштени*;

в) інфінітивний суфікс *-ti* перейшов у *-ц*: *trošiti* > *трошиц* ‘тратити’, *dosaditi* > *досадциц* ‘надоїсти’;

г) зворотний займенник змінився на *ше*: *desiti se* > *десиц ше* ‘статися’;

г) у змінних словах з’явилися руські закінчення: *вредни* ‘працьовитий’, Р. в. *вредного*, Д. в. *вредному*; *вредциц*: *вредзим*, *вредциш*, *вредзи*, *вредзимо*, *вредцице*, *вредза*.

Словотвірна адаптація:

а) на першому етапі міжмовної взаємодії слова запозичувалися з хорватськими або сербськими суфіксами і префіксами. У літературній мові адаптування послідовне: *-ica* > *-ka*: *jedinica* > *единка*, *zlatica* > *златка*, *žitarice* > *житарки* ‘злакові’;

б) дієслівний суфікс *-ira* > *-ova*: *operirati* > *операвац*, *telefonirati* > *телефоновац*;

в) префікс *роз-* функціонував у двох варіантах: *розпуст* і *распуст* ‘канікули’; *розкомоциц ше* ‘розслабитись’; *распоред* ‘розклад’, *распродая* ‘розпродаж’; *ви-*: *вивежбац*; *вилуфтирац* ‘провітрити’; *излет* – *вилет*; *изложба* ‘вистава’.

Зауважимо, що згодом від запозиченої основи та своїх словотвірних засобів утворювалися нові слова, яких не було в хорватській мові: *кинар* ‘працівник у кіно’, *сликерня* ‘фотоапарат’, *газловац* ‘топтати’, *превредциц* ‘образити когось’.

Семантична адаптація.

Для деяких запозичень зафіксовано нові значення, яких не було в хорватській або сербській мовах. Напр., прикметник *гадни* вживається у значенні ‘противний, негарний’ (як у південнослов’янських мовах), крім цього, має значення ‘брудний’: *гадни руки*, *гадни ципели*; *осетиц* 1. ‘відчутти’ (як у хорватській і сербській мовах), 2. ‘помітити’.

2. Нові запозичення

Після Другої світової війни у говорі руснаків фіксуємо нову хвилю запозичень. Як вже було відзначено, цьому сприяла зміна умов життя руснаків: вони частіше переселяються в міста,

збільшується кількість двомовних шлюбів. Руська говірка перестає бути першою мовою спілкування, її вживання обмежується тематично і просторово. Виразніше виявляється різниця між розмовним мовленням і нормою. Аналізуючи запозичення, спостерігаємо не адаптування окремих лексем у мовленні руснаків, а системні зміни говірки на всіх мовних рівнях.

Фонетичні зміни:

а) глотковий щілинний приголосний втрачає дзвінкість, його артикуляцію характеризує підняття задньої спинки язика до м'якого піднебіння; таким чином, він переходить у [h]: замість *звозд* [fivozd] 'цвях' вимовляють *хвозд* [hvozd], замість *свариц* [fivaric] 'сказати' – *хвариц* [hvaric];

б) вибухові палатальні [d'] і [t'] також змінюються. Приголосний [d'] під впливом сербської і хорватської афrikати [d̥] вимовляється з наближенням до [z'], а [t'] під впливом [ć] – наближається до [s']: замість *андя* [and'a] 'тітка' вимовляють [anz'a], *дідо* [d'ido] – [z'ido], *дутьан* [dut'an] 'магазин' – [dučan]. У мовленні такі слова часто зберігають хорватський і сербський тональний рухомий наголос.

Морфологічні зміни:

а) деякі іменники змінили граматичний рід. Іменник *жвир* 'звір' у руснаків, як у хорватів і сербів, жіночого роду;

б) колишня форма іменника жіночого роду *отрова* 'отрута' витіснена формою чоловічого роду *отров* (із серб. і хорв. *otrov*). Форму *отрова* вживають лише в переносному значенні 'дуже неспокійна, непосідюча дитина';

в) Деякі зворотні дієслова стали незворотніми, і навпаки. Разом із дієсловом *питац ше* (дакому) функціонує і незворотна форма *питац* (дакого) – хорв. *pitati* (koga). Дієслово *породзиц* (poroditi se) сьогодні зворотне: *породзиц ше*.

Словотвірні зміни:

а) у проаналізованих запозиченнях переважає хорватський і сербський суфікс *-ар-а*: *сушара*, *древара*, *децара*, *цегляра*, *млечара*, *крупара*, який у літературній мові функціонує як *-арн-я*: *сушарня*, *древарня*, *цеглярня*, *млечарня*;

б) за посередництва південнослов'янських мов засвоєно суфікси:

-атор: *новатор*, *окупатор*, *агитатор*;

-ер: *шофер*, *комбайнер*, *спикер*, *режисер*, *шнайдер*, *монтер*, *сликер*;

-ир: бригадир;

-иста: тракториста, комуниста, телеграфиста, фодбалиста, машиниста;

в) похідні можуть утворюватися від слів спільного праслов'янського походження за допомогою запозичених афіксів: *опуциц* 'відпустити' > *напуциц* – *napustiti*; *подлізовац ше* 'відлизуватися' > *улізовац ше* – *ulizivati se*; *подслуховац* 'відслухувати' > *прислуховац* – *prusluškivati*; *винайц* 'віднайти' > *пренайц* – *propać*; *припутовац* 'приїхати' > *допутовац* – *doputovati*; *записац (ше)* 'записатися' > *уписац (ше)* – *upisati se*; *дзеяки* 'деякий' > *койяки* – *kojekakav*;

г) спостережено випадки додавання хорватського префікса до руської основи. За допомогою частки *кой-* (серб. і хорв. займенник *koji* 'котрий') утворено (не лише в говірці, а й у літературній мові) неозначені займенники *койхто*, *койцо*, *койчий*, прислівники *койдзе*, *койкадзи*, *койодкаль*, *койодкадз*, *койяк*. Такі займенники і прислівники не збережені з руським відповідником *дзе-*, з яким утворено займенник *дзеяки*. До цієї групи, імовірно, входить іменник *плетка і сплетка* 'плітка' (хорв. *spletka*);

г) руське слово може втратити префікс, якщо його не має хорватський або сербський відповідник: *розштреляц* 'розстріляти' – *штреляц* (дакого); *народзиц ше* 'народитися' – *родзиц ше*;

д) похідні слова можуть утворюватися за допомогою запозичених афіксів: *-ар-*: *цегляра*, *скленяра* 'скляний завод' (від хорв. *staklara*), *млечара* 'молочний завод' (від хорв. *mjekara*). Можливі інші випадки: коли до запозиченого кореня додається питомий афікс: *гвожджарня* 'магазин побутової техніки' (від хорв. *gvoždara*) [4, 130]. Більшість цих похідних в літературній мові є ненормативними, але часто вживаються в розмовному мовленні;

е) деякі руські дієслівні синоніми утворено за допомогою синонімічних афіксів різного походження. Однак такі похідні дієслова не функціонують паралельно. У сучасному мовленні переважає дієслово з афіксами, запозиченими з хорватської або сербської мови. Часто таке слово повністю витісняє свій дублет: *вишлебодзиц* – *ошлебодзиц* 'звільнити' (хорв. *osloboditi*), *заволац* – *поволац* 'закликати' (хорв. *pozvati*), *розтвориц* – *отвориц* 'відкрити' (хорв. *otvoriti*), *начац* – *почац* 'почати' (хорв. *početi*), *скончиц* – *закончиц* *završiti*; *одписац* – *написац* 'відписати' (хорв. *napisati*), *уклоніц ше* – *поклоніц ше*

‘вхилитися’ (хорв. *pokloniti se*), зблїжиц ше – приближиц ше
‘наблизитися’ (хорв. *približiti se*), погнївац ше – нагнївац ше
‘образитись’ (хорв. *naljutiti se*);

е) руське слово може вживатися паралельно з хорватським омонімом: *одказац* ‘переказати’ – хорв. *otkazati* ‘відмінити’; *криви* ‘кривий’ – хорв. *kriv* ‘виний’; або повністю його замінити: *споро* ‘швидко’ – *hr. sporo* ‘повільно’.

3. Хорватські запозичення та їхні дублети в літературній мові.

У літературній мові функціонування запозичень контрольоване: їх вживають лише замість деяких архаїчних слів: *лада* – *шифа* ‘корабель’, *школовац ше* – *школіц ше* ‘вчитися’.

Водночас архаїзми, або застарілі слова, можуть відновлюватися, замінюючи сербські або хорватські запозичення: *копня* ‘спис’, *контракт* ‘угода’, *вояк*, *катона*, *войско*. Однак цей процес непослідовний.

У літературній мові нові поняття часто вводять за допомогою калькування: *прикоч* < *при* + *коч* ‘віз’ (хорв., серб. *prikolica*), *хороване* < *хори* ‘хворий’ + *-ане* (хорв., серб. *bolovanje*), *лесар* ‘лісник’ < *лес* ‘ліс’ + *-ар* (хорв., серб. *šumar*), *роботня* ‘майстерня’ < *робота* + *-я* (серб., хорв. *radiona*), *слунковац ше* < *слунко* ‘сонце’ + *-ова-* + *-ц* (серб., хорв. *sunčati se*).

Отже, наші спостереження уповажують на висновки:

1. Спостережено велику різницю між старими й новими запозиченнями з південнослов’янських мов (сербської і хорватської).

2. Запозичення виявлено на всіх структурних мовних рівнях.

3. Давні запозичення адаптовані в мові. У деяких випадках вони утворюють семантичні дублети.

4. Нові запозичення спочатку функціонують у розмовному мовленні, передусім у двомовних осередках, де руська говірка не має підтримки школи, церкви тощо.

5. Хоча літературний стандарт зупиняє некерований вплив мови середовища, у розмовному мовленні цей процес контролювати важче.

1. Костельник Г. Граматика бачванско-рускей бешеди. Сримски Кар-

ловци. 1923.

2. *Лабови Ф.* История Русиных Бачкей, Сриму и Славонии 1745–1918. Вуковар. 1979.

3. *Масенко Л.* Нариси з соціолінгвістики. К. 2010.

4. *Рамач Ю.* Граматика руского языка. Нови Сад. 2002.

5. *Brozović D.* Standardni jezik. Zagreb. 1970.

6. *Filipović R.* Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičnih dodira. Zagreb. 1986.

7. *Fishman J.* Sociologija jezika. Sarajevo. 1978.

8. *Škiljan D.* Govor nacije. Zagreb. 2002.

CONSEQUENCES OF BILINGUALISM IN RUSSINIAN DIALECT

Nowadays the speakers of a minority language are always turned towards a majority language. This is the language of their education, of the media information they are exposed to and it is also their communication medium with their broader environment. This means that contemporary minority nationals are almost always bilingual. The bilingualism is absent only in case when they failed to learn the language of their own minority community i.e. when their first language is the language of the national majority.

Key words: bilingualism, the Russianian, the Croatian, mother tongue, minority language, majority language, phonological level, morphological level, derivation, loan words.

Номінативні одиниці діалектних текстів Донеччини на тлі української лексикографії

Українські говірки Донеччини далеко не вперше привертають увагу дослідників. Над вивченням особливостей цього діалектного континууму працювали З.Л. Омельченко [4], Л.Д. Фроляк [7, 8], Н.Б. Клименко [2], В.Ю. Дроботенко [1], Н.П. Сіденко [6] та інші науковці. Традиційно джерельною базою для діалектологічних досліджень, зокрема й донецьких говірок, були матеріали, зібрані за спеціальними питальниками в режимі “питання – відповідь”. Звісно, що принагідно були використані й записи зв'язного мовлення діалектоносіїв.

На початку ХХІ століття увага до діалектного тексту помітно зросла. Про це свідчать і захищені в цей період докторські дисертації, зокрема Н.О. Руснак “Діалектний текст: лінгвокогнітивний та прагматичний аспекти” (2011 р.) [5], А.О. Колесникова “Морфологія українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю” (2015 р.) [3]. Діалектний текст стає не лише джерельною базою ґрунтовних лінгвістичних досліджень, а й безпосереднім об'єктом вивчення [5, 3].

Над збиранням діалектної текстотеки викладачі кафедри української мови та літератури разом зі студентами Донбаського державного педагогічного університету працюють уже тривалий період, фактично від часу відновлення в стінах нашого вишу філологічного факультету. Початок цієї роботи пов'язаний із функціонуванням науково-дослідного центру “Південна Слобожанщина”, засновником якого був професор кафедри української мови та літератури В.Т. Горбачук. Відповідно до назви центру записи діалектних матеріалів (рукописні, аудіо- та відеозаписи) здійснювали переважно в південних р-нах Харківської обл., що дозволило описати структурну організацію й динаміку побутової лексики південнослобожанських говірок, укласти відповідний словник та лінгвогеографічний атлас.

Принагідно, пам'ятаючи про значення й важливість збирання діалектного матеріалу на всій території поширення

українських говірок, студенти філологічного факультету під керівництвом викладачів кафедри української мови та літератури здійснювали записи й у Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Полтавській та інших обл. України. Значення зафіксованих і збережених діалектних матеріалів стало особливо відчутним з погляду сучасних сумнозвісних подій на Донеччині й Луганщині, коли до фактору природного зменшення кількості людей старшого віку додався ще й абсолютно неприродний, спричинений страхіттями війни.

Найбільшої уваги серед усіх зібраних матеріалів заслуговує, звичайно, діалектна фонотека, тобто записані на магнітофонну плівку розповіді місцевих жителів. Зважаючи на місце розташування Донбаського державного педагогічного університету – місто Слов'янськ Донецької обл. – цілком закономірним виглядає той факт, що студентами нашого філологічного факультету упродовж багатьох років були випускники шкіл Донецької обл., а тому й записів говірок Донеччини вдалося зібрати чимало. Найгрунтовніше, звичайно, представлено фонозаписи з міста Слов'янська та сіл Слов'янського р-ну – Билбасівки, Маяків, Микольського, Никанорівки, Новомиколаївки, Пискунівки, Прелесного, Райгородка, Селезнівки, Сергіївки, Хрестища, Черкаського, міст Миколаївка, Краматорськ та найближчих до них сіл. Розгалуженою є сітка обстежених населених пунктів Лиманського (колишнього Краснолиманського) р-ну. Окрім зразків говіркового мовлення жителів міста Лиман, наявні записи із сіл Дробишеве, Закітне, Нове, Рідкодуб, Рубці, Торське, Шандриголове, Ямполівка, Ярова. Можливо, автори цих матеріалів самі не до кінця усвідомлювали наскільки важливе й цінне джерело вони уключають, проте завдяки їхній сумлінній роботі в розпорядженні дослідників тепер є фонозаписи із розповідями діалектоносіїв 1925, 1917, 1915, 1914 і навіть 1910 року народження.

На карті обстежених студентами філологічного факультету населених пунктів Донеччини буде й місто Бахмут (колишній Артемівськ) та села Бахмутського р-ну: Дронівка, Званівка, Красне, Оленівка, Покровське, Серебрянка, Трипілля, а також місто Сіверськ. Із Волноваського р-ну маємо зразки записів із сіл Благодатне, Дмитрівка, Миколаївка, у Великоновоселківському записано матеріали в селах Времівка, Горелівка, у Володарсько-

му – у селі Шевченко. Добропільський р-н репрезентують записи із самого р-нного центру та сіл Криворіжжя, Октябрське, Святогорівка. Наявні записи з Костянтинівки та сіл Костянтинівського р-ну – Артемівка, Василівка, Маркове, Миколаївка, Правдівка, Торське, із Красноармійська та населених пунктів Красноармійського р-ну – Новомиколаївка, Улянівка. У Мар’їнському р-ні здійснено аудіозаписи в селах Добровілля, Красногорівка, Максимільянівка, Павлівка, в Олександрівському – Варварівка, Високопілья, Львівка, Новобахметьєве, Очеретине, Шостаківка. Шахтарський р-н представлений записами із сіл Велика Шишівка, Московське, Степанівка та самого міста Шахтарська. Маємо також записи діалектного мовлення жителів міст Донецької обл.: Часів Яр, Харцизьк, Торез, Сніжне, Святогірськ, Макіївка, Зугрес, Єнакієве, Дружківка, Дзержинськ, Горлівка, Білозерське, Амвросіївка. Усього на аудіокасетах відтворено 128 зразків говіркового мовлення Донеччини, зафіксованих упродовж останніх 16-ти років. У цих статистичних даних ми не беремо до уваги записи на цифрових носіях, які здійснили студенти філологічного факультету впродовж останніх років.

Сформована текстотека – це підґрунтя для укладання хрестоматії українських діалектних текстів Донеччини, яка допоможе укладати характеристики фонетичної, морфологічної, синтаксичної і, звичайно ж, лексичної системи східностепових говірок. Аудіозаписи стануть цінним додатком до майбутньої хрестоматії, наочним зразком і доказом природного й невимушеного звучання української мови в українському Донбасі.

Попередній аналіз наративів мовців із Донеччини дозволив виділити словоформи, тісно споріднені з іншими діалектами України.

Від жительки с. Рідкодуб Лиманського р-ну Корнієнко Ольги Петрівни, яка народилася 1910 року, було записано лексеми:

балабайка: *йак 'п'ідем танц'у'вати х'лопц'і з'райут' на балабайки / на з'ї'тару* // (зафіксована ще в словнику Б.Д. Грінченка із тим самим значенням, у великому тлумачному з позначкою діалектне, у нижньонаддніпрянських говірках);

вал: *чул'ки вй'а'зали із 'валу / плє'ли з 'валу / п'р'ад'іва напр'а'дем / о'то верє'тено к'ру'тимо / а то'д'і с'ї'даємо плєс'ти* (пор. у словнику Б.Д. Грінченка: вал ‘грубыя толстыя

нитки изъ пакли’, великий тлумачний словник також подає значення ‘товсті нитки з клоччя’);

на'равиц':а: ‘подобатися’ (зафіксоване в нижньонаддніпрянських говірках);

'ночови: *сті'рали, 'ночови були дереу'їані*, у Б.Д. Грінченка *ночовки* – ‘мале корито’, у тлумачному *ночви, ночовки*;

пол, 'полик у значенні ‘ліжко’ *оце тв'її пол / а це м'її пол* (зафіксоване в південнослобожанських говірках);

п'р'ад'іво – волокно конопель: *п'р'ад'іво мо'ч'іли* (зафіксоване в Б.Д. Грінченка, у нижньонаддніпрянських говірках);

чapl'їїа *бу'ла дереу'їана / з 'ручкоюу йак о'то 'т'анка* (пор. у Б.Д. Грінченка *сковородник*);

ш'кафоу'ка: *з'робе ш'кафоу'ку / лож'ки ло'жили*.

У м. Горлівка від інформанта Кузьменко Марії Дмитрівни (1924 р. н.) записано лексему **з'нахур:** *не 'нада н'ї'таких з'нахур'їу* (відповідник жіночого роду *з'нахурка* подано в словнику Б.Д. Грінченка, у тлумачному ця номінація має ремарку *рідко*, у говірках Центральної Харківщини – *знахур'* (із м'яким кінцевим приголосним);

он'їат' (зафіксоване у Б.Д. Грінченка, у нижньонаддніпрянських говірках).

У с. Новомиколаївка Слов'янського р-ну:

'буз'ївок – півторарічне чи дворічне теля. У словнику Б.Д. Грінченка має значення ‘однорічне теля’, у полтавських говірках також ‘річне теля’, у нижньонаддніпрянських ‘однорічне теля, назимок’ у східнослобожанських ‘річний бичок’ тощо (окрім того, у східнослобожанських **'буз'ївок** зафіксоване із значенням ‘гладун’, те саме значення ‘півторарічне чи дворічне теля’ має номінація **бузе^млок**);

'ептом, 'гептом ‘зовсім, дуже’ – *не'ма н'ї'чого, 'ептом не'ма* (очевидно споріднене із нижньонаддніпрянським *гепсом, гапсом* – оптом, гуртом);

ж'даники – обіцянки, що не були виконані протягом тривалого часу (зафіксоване у Б.Д. Грінченка, у тлумачному словнику з позначкою *розмовне*);

ман'їїа ‘морока, невдача’: *ах ти ж ман'їїа от ман'їїа на мо'їу 'голову* (у словнику Б.Д. Грінченка зафіксоване із значенням ‘мана, привід, спокуса’, пор. у тлумачному словнику *мана розм.* за уявленнями упереджених людей – те, що нав'яєне

злим духом, у нижньонаддніпрянських говірках *манія* – фамільярно-лайливе слово, яким прозивають пустотливу, неслухняну дитину);

о'дз'апити – ‘широко розкрити, відчинити’: *о'п'ат' д'вер' і на ўс' у о'дз'атила* (відоме і в нижньонаддніпрянських говірках);

ночувака – ‘ночувальник’: *був у мене ночу'вака, не ц'ілуйе й не ба'лака* (від інформанта 1911 р. н., зафіксоване і в нижньонаддніпрянських говірках);

о'шурки – ‘лушпиння, шкарлупи’, у харківських – те саме, у словнику Б.Д. Грінченка та тлумачному *ошурки* – ‘дрібні частини металу, що утворюють під час його обробки’;

'патрат' – ‘обривати пір'я на птиці, яку ошпарили окропом’: *і'ди о'п'атраї 'куриц'у* (у нижньонаддніпрянських говірках зафіксоване з іншою семантикою: 1) бити; 2) відмивати від бруду; 3) рвати (овочі, фрукти, траву));

п'ідзорники – ‘декоративне оздоблення краю білизни, що застилили на ліжку’, *пор.* у тлумачному словнику *підзор – архіт.* ‘декоративна різьблена облямівка карнизів і сам такий карниз’ [СУМ 6, 428];

п'лесо – ‘грядка на городі’, у харківських – ‘частина городу, поля, що виділяється кольором рослин’, у гуцульських – ‘широка заглибина серед річки’, зафіксоване у Б.Д. Грінченка, у тлумачному – із позначкою *діалектне* ‘грядка чотирикутної форми’;

роз'д'ава – ‘неуважна, забудькувата людина’, у харківських говірках – те саме;

са'петка – ‘плетена корзина’, у харківських говірках – ‘плетена надставка на возі, плетений короб’, у Б.Д. Грінченка *сапет, сапета, сапетка* – ‘плетена з лози ручна корзина’;

ш'ворник – 1) ‘прикорень, залізний кілок, до якого прикріплюють цеп чи мотузку для випасу худоби на прив'язі’, 2) ‘залізна палиця, на якій обсмалюють пташині голови’; 3) ‘швацький інструмент’ (зафіксоване також у воронезьких говірках);

ш'ул'ак – ‘капуста, що не розвинулася в головку’, те саме в нижньонаддніпрянських говірках, у Б.Д. Грінченка – ‘качан кукурудзи’;

яко'ном'їя – ‘землевласницьке господарство і самі господарські будівлі’, те саме в Б.Д. Грінченка.

Діалектні тексти Донеччини є також джерелом для вивчення фразеологічних одиниць, наприклад:

за'лити 'сала за ш'куру – завдати комусь неабияких страждань, допекти, дістати когось: *та в'ін йї так за'лиў 'сала за ш'куру/ шо хаї Бог 'милуїє;*

за 'рибу з'рош 'і – повторюючись, говорити чи робити щось те саме;

хвос'та ба'гато, хв'іст ве'ликий – про хвастливу людину, зафіксоване також у східнослобожанських говірках: великого хвоста мати – хвалитися.

Отже, діалектні тексти Донеччини є багатющим джерелом для вивчення лексики українських говорів у порівняльному плані. Аналіз лексики допоможе більш докладно розкрити питання щодо шляхів формування українських говірок Донецького краю.

1. Дроботенко В.Ю. Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини: автореф. дис... канд. філол. наук. Донецьк. 2001.

2. Клименко Н.Б. Назви одягу в східноstepових говірках Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Донецьк. 2001.

3. Колесников А.О. Морфологія українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю: автореф. дис. ... доктора філол. наук. К. 2015.

4. Омельченко З.Л. Морфологическая структура восточноstepных говоров Украины: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Ужгород. 1985.

5. Руснак Н.О. Діалектний текст: лінгвокогнітивний та прагматичний аспекти: автореф. дис. ... доктора філол. наук. К. 2011.

6. Сіденко Н.П. Географічна апелювативна лексика східноstepових говірок Центральної Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Донецьк. 2003.

7. Фроляк Л.Д. Ботаническая лексика украинских говоров Северного Приазовья: автореф. дис. ... канд. філол. наук. К. 1988.

8. Фроляк Л.Д. Українські східноstepові говірки Донеччини. Дрогобич. 2013.

СУМ

Словник української мови: в 11 т. Т. 6. К. 1975.

NOMINATIVE UNITS OF DIALECTAL TEXTS OF DONETSK OBLAST IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN LEXICOGRAPHY

The problems associated with the formation of source basis for the study of Ukrainian subdialects of Donetsk oblast e. g. audiorecordings and handwritten dialect texts are considered in the article. The text index

drawn up with phonetic transcription is a valuable source for the study of phonetic, morphological, syntactic and lexical levels of the dialect language. The analysis of Donetsk dialect texts in the context of Ukrainian lexicography reveals the significant number of nominations that are common in the researched area and in other Ukrainian dialects; it helps to study the ways of Ukrainian dialects formation in detail. However, there are also lexemes that are not yet found in reviewed dictionaries that allow us to advance a hypothesis about their dialect nature.

Key words: dialect, subdialect, area, dialect text, nominative unit, lexeme.

До питання про структурну варіантність ботанічної лексики в редуکتивних говірках Чорнобильської зони

Український діалектний континуум є багатоманітним з огляду на історію формування, умови розвитку й ареалогію діалектних одиниць. Особливими за своїми структурними характеристиками й лінгвальними процесами, які в них відбуваються, є переселенські говірки Чорнобильської зони (далі – ГЧЗ)¹ – редуکتивні діалектні системи, що зазнають структурних змін унаслідок різних чинників [3, 567]. Редуکتивні переселенські діалекти активніше зазнають динаміки і є відкритими до входження нових мовних одиниць, трансформації їхньої семантичної та формальної структури, що, зокрема, зумовлює появу лексичних дублетів² та одиниць зі спільною основою-мотиватором і різними формантами. Метою розвідки є окреслення структурної варіантності мовних знаків у межах однієї мовно-територіальної одиниці – ГЧЗ.

Для аналізу обрано тематичну групу лексики з конкретним значенням – флорономени, що є специфічним розрядом слів, оскільки такі назви виконують переважно референтну функцію, а емотивне, прагматичне навантаження одиниць є другорядним. З.М. Богословська, яка вивчала проблему варіювання на матеріалі сибірських говорів російської мови (зокрема в рамках одного ідіолекту), звертає увагу, що варіюють як нейтральні, так і емотивно-експресивні слова, хоча “кількісно переважає перша група модифікацій слів. Це пояснюється тим, що основним шаром діалекту, як і словникового складу літературної мови, є нейтральна лексика” [1, 143]. Під час розгляду структурних варіантів у ботанічній лексиці ГЧЗ поза увагою залишено деривати із формотвірними суфіксами

---

¹ Для дослідження було обрано українські говірки Чорнобильської зони – Чорнобильського і Поліського районів Київської області. Матеріал записано в місцях компактного проживання переселенців із зони відчуження і спроектовано на материнський ареал.

² Див. також: [7].

здрібнілості, пестливості та ін., що можуть надавати номену особливої конотації.

Як зазначає П.Ю. Гриценко, “критерій продуктивності окремих афіксів сам по собі є одним із важливих і надійних, проте його використання можливе лише за умов спеціального добору матеріалу за окремою програмою. У протилежному випадку доводиться констатувати лише наявність певних тенденцій...” [2, 103]. Власне структурний рівень лексики ГЧЗ не був об’єктом спеціального дослідження, однак під час записування лексики флори за мету було поставлено виявити всі структурні варіанти мовних одиниць, тому вважаємо, що аналіз просторової поведінки та функційного аспекту цих лексем може бути показовим.

Картографування ботанічної лексики ГЧЗ показало, що на деяких картах чітко простежується концентрація словотвірних варіантів в окремих частинах ареалу. Так, чітко протиставлені варіанти *о'с'іна* : *о'сика* ‘*Populus tremula* L.’ – у північній та південній зонах [6, 293]. Аналогічне протиставлення зон поширення цих лексем відбито в [ЛАПП, к. 36] і відповідає розмежуванню цих номінативних одиниць у ширшому загальнослов’янському форматі, застосованому в “Загальнослов’янському лінгвістичному атласі” [ОЛА 3, к. 34]. Паралельне вживання обох форм у межах говірки простежується здебільшого на лінії зіткнення ареалів. Іншим прикладом структурного варіювання ботанічних назв у просторі є словотвірні варіанти *серпо'р'ез* : *серпо'р'езн'ік* : *серпо'р'езн'ак* ‘деревій, звичайний, *Achillea millefolium*’, які виявляють тяжіння відповідно до північної, східної та західної частин ареалу ГЧЗ [6, 263], при цьому безсуфіксний варіант знаходить своє продовження в деяких білоруських говірках [ЛАБНГ, к. 241]). “Лексичний атлас Правобережного Полісся” М.В. та О.М. Никончуків, який частково фіксує лексику флори на давнішому часовому зрізі (щонайменше 20 років тому), також відбиває структурне варіювання окремих одиниць. Так, при збереженні однієї вихідної основи, для творення назв ліщини звичайної, *Corylus Avellana*, активними є різні форманти, за допомогою яких утворюються лексеми з основою *ор'ех-* [ЛАПП, к. 37]. Цей ряд прикладів можна продовжувати. Однак, залишаючи ареальний аспект функціонування словотвірних варіантів у

ГЧЗ для окремої розвідки, зупинимось докладніше на появі словотвірних дублетів у межах говірки.

Дослідники наголошують на тому, що “поєднання вихідної основи з різноманітними афіксами для передачі того ж значення – явище типове для говірок” [2, 105]. Чимало словотвірних варіантів флоролекс мають функційно тотожні афікси: *'напорот'* // *'напоротн'ік* (Ус); *подо'рожн'ік* // *подо'рожн'ак* (Кпч); *м'іка'лаїч'і"к'і* (СтШ, Ус) // *м'іка'лаїк'і* (СтШ, Ус) // *ми'колк'і* (СтШ) ‘черсак лісовий, *Dipsacus fullonum* L.’ та багато ін. Щодо багатьох випадків, вочевидь, справедливе твердження, що “співіснування словотвірних синонімів в одному говорі чи їх представленість у різних говорах регулюється не стільки територіальним фактором, скільки фактором функціонування, а саме відносно свободою реалізації спільних для говорів словотвірних потенцій системи, з одного боку, і нерівномірністю цієї реалізації, з іншого” [5, 20]. Водночас територіальний фактор у досліджуваному центральнополіському ареалі також є важливим. Українські ГЧЗ є простором суміжності українських та білоруських говірок, їхньої тісної взаємодії, чим пояснюється функціонування пар лексем, утворених формою, що відповідає структурі українських говорів, та дериватом, характерним для білоруських говорів: напр., назви чебрецю звичайного, *Thymus serpyllum* L.: *чеб'рець* // *'чобр'ік* (Лб), основним ареалом поширення форми *чеб'рець* є українські говірки, а форм із *чо(а)бр-*, зокрема і з суфіксом *-ик* – південно-східні білоруські говірки [ЛАБНГ, к. 239].

Виявлено пари дублетів, які утворені давніми з походження дериватами. Такі структурні варіанти можуть функціонувати в одній-двох говірках, як, наприклад, *смo'род'іна* // *смy'рода* (Рд), а можуть бути поширені в більшій кількості ГЧЗ, не окреслюючи при цьому чітких ареалів (напр., *че(а,о)р'н'іка* // *че(о,а)р'н'іца* (Бч, В, Кор, Крд, Лб, Лел, Мкс, Оп, Рд, Ст, Чст); *брусн'іка* // *брусн'іца(и)* (В, Кш, Лб, Мш, Оп, Рз, Тер, Чст) та ін. назви ягід), оскільки українське Центральне Полісся є зоною зіткнення ареалів поширення різних дериватів [ОЛІА 3, к. 43, 47]. Функційно такі варіанти є тотожними і не пов'язані з динамікою семантичної структури слова (див. [2, 104]).

Безсуфіксне утворення *смy'рода*, зафіксоване як у центрально-, так і в західнополіських говірках [СЗГ 2, 159], є

спільним для східнослов'янського діалектного континууму [ЛІАБНГ, к. 223; СРНГ 39, 43]. Вочевидь, таку форму можна вважати більш архаїчною на тлі деривата із суфіксом *-ин*, що охоплює більшість українських діалектів [САБЛ, к. 63].

Причиною розвитку структурної варіантності ботанічної лексики в багатьох номінативних парах, що функціонують у межах однієї чорнобильської говірки, припускаємо, можна вважати ослаблення зв'язку між денотатом та його позначенням: *малач'н'ак* // *малачай* 'жовтозілля звичайне, *Senecio vulgaris* L.' (Рд), *ка'лач(ин)'ік'і* // *ка'лачик'і* 'герань, *Geranium*' (В, Кпч); *медве'жан: 'ік* // *медве'жан'* (Кш) 'болотяна рослина з довгим стеблом, годували свиней' – в останньому випадку варіантність формальної структури номена підтримується зневираженням семантики лексеми.

Чимало варіантних флороназв зі спільним лексичним мотиватором та різним структурним оформленням зумовлені деактуалізацією давніх назв, що номінують об'єкти дикорослої флори, які втрачають для переселенців прагматичну цінність: напр., *хвош'чоўка* // *хвош'чоўн'ік* 'альдрованда пухирчата, *Aldrovanda vesiculosa* L.' (Бн); *мет'л'ї'ца* // *м'етл'ўга* (Рз) 'грязиця збірна, *Dactylis glomerata* L.'; *кривавец* // *кривавник* 'звіробій, *Hypericum perforatum* L.' у говірці с. Лелів на тлі паралельного функціонування відомої в літературній мові та поширеної в більшості інших ГЧЗ лексеми *зверобой*. При цьому сталою залишається мотиваційна ознака й лексична основа – мотиватор.

Нерідко структурні варіанти зафіксовані від різних діалектосіів, що є ще одним фактом на підтвердження розхитування структури говірки, але водночас збереження загального принципу номінації в мовній свідомості діалектоносія.

Часто засвідчено функціонування безсуфіксової назви паралельно з афіксальним номеном: *'лопух* // *ла'пуш:е* (Кш), *'лопух* // *ла'пушин'ік* (Зм) 'листя латаття білого'. Суфіксальні форми утворені за продуктивною моделлю творення назв частини рослини: *назва рослини + суфікс -j-, -н'і(а)к > назва стебла (його частини) рослини* або *ж збірна назва*. У лексемі *лопух* відбулося розширення семантики (також згідно зі сталою моделлю творення флороназв), тобто перенесення назви рослини на її частину; аналогічно в парах *картап'л'ан'ік* // *кар'топл'а* 'стебло картоплі, що росте (на корені); стебло

картоплі, з якого знято врожай, сухе бадилля?; *гарбу'з':ін'е* // *гарбу'зи* 'стебло гарбуза', інф.: *гарбу'зи с'нал'увал'і* (Ржд). Як зазначає П.Ю. Гриценко, “динаміка конотативних елементів семантики, а також компонентів семантичної структури лексики у говірках, викликає постійне оновлення формальної структури, трансформацію існуючих чи появу нових афіксів” [2, 113]. Часто функціонують дублетні назви, які утворені парою *безафіксний номен* // *дериват із демінутивним суфіксом*, що втратив своє значення демінутивності і перейшов “у розряд нейтральних слів” [4, 142], набувши завдяки афіксу додаткового значення “несправжності”: напр. *мох* // *мо'шок* (Лб, Пл); *горо'рох* // *горо'шок* ‘чина бульбиста, *Lathyrus tuberosus* L.’, ‘чина лучна, *Lathyrus pratensis* .’ (Лб); *св'ір'іна* // *св'ір'інка* ‘суріпиця звичайна, *Barbarea vulgaris* R. Br.’ (Пр); *сажа* // *сажка* ‘головня колоскових (чорне зерно), *Claviceps*’ (ЗП).

У ГЧЗ зафіксовано чимало випадків структурного варіювання ботанічної лексики, зумовленого неусталеністю структури номена й описовим характером мовного знака: напр., у говірці с. Іллінци для назви кормового посіву зафіксовано *'в'іка_о'в'ес* (Іл); *'сум'еш 'в'іка_з_ов'сом* (Іл); *о'вес_із_'в'ікоіу* (Іл); зауважимо, що в багатьох ГЧЗ назви посівів не мають сталої структури і презентовані описово, при цьому лексичний мотиватор залишається стабільним. Описову структуру також мають окремі дикорослі рослини, номіновані за мотиваційною ознакою ‘спосіб використання’ шляхом прямої номінації: напр., ‘трава, з якої робили щітки’ (? ‘нехворощ, *Artemisia campestris* L.’) – *тра'ва на_ш'чотк'і* // *тра'ва дл'а ш'чоток* (Іл). Такі структури в говірках основного діалектного масиву можуть свідчити про неусталеність мовного знака, у редукованих, на нашу думку, – здебільшого про втрату мовної одиниці (зауважимо, що в деяких інших говірках цю реалію позначають назви, які мають описову двокомпонентну структуру – *к'ругла тра'ва*, *пр'і'лужна тра'ва*, *са'бача тра'ва*).

Функціонування структурних варіантів у говірці, а саме однослівної назви та універбата, утвореного на її основі, у ГЧЗ є доволі поширеним. Такі дублети часто належать до лексико-семантичних парадигм “назви стебла рослини”, “назви площі, де росла / росте рослина”, напр., *п'рос'ішч'е* // *п'рос'ане 'поле* (Б), *х'воін'ік* // *х'воїни л'ес* (Кп, Чст), деяких ягід: *чор'н'іка* //

'чорнийе йагоди (ТЛ); дикорослих рослин: куро^вс'л'еп // ку'р'іна слеп'е'та 'пшінка весняна, *Ficaria verna* Huds.' (Рз).

Структурно варіантними можуть бути прикметникові компоненти у складі двослівної назви, напр., 'курача сл'епо'та // ку'р'іна сл'епо'та 'печіночниця звичайна, *Hepatica nobilis* Gars.' (Ст); пас'туша 'сумка // пас'ту'хова 'сумка 'грицики звичайні, *Capsella bursapastoris* L.' (Бн, Рд); рідше в парі варіюють іменники – 'кур'ача сл'епо'та // 'кур'ача сл'еп'ет'н'а; луга'ва ци'бул'а // луга'ва ци'бул'ка 'цибуля кругла, *Allium rotundum* L.' (СтШ).

Отже, структурна варіантність ботанічної лексики в редукованих чорнобильських говірках на рівні однієї говірки зумовлена різними чинниками. Хоч на перший план, вочевидь, виходить, асиметрія мовного знака, вагомими факторами варіантності фітономенів у редукованих говірках залишаються: просторова характеристика говірок у материнському ареалі; розхитування їхньої структури внаслідок втрати зв'язку із питомих ареалом, деактуалізація (перехід у пасивний словник) лексики на позначення окремих реалій. При цьому лексична й семантична мотивованість номена зберігається, що відбиває вторинне значення форми слова для діалектоносія порівняно із внутрішньою формою.

1. Богословская З.М. Специфика формального варьирования слова в социолекте и идиолекте современного русского народного говора // Вестник ТГПУ. № 10 (125). 2012. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/spetsifika-formalnogo-varirovaniya-slova-v-sotsiolekte-i-idiiolekte-sovremennogo-russkogo-narodnogo-govora>.

2. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. К. 1990.

3. Гриценко П.Ю. Редукована говірка // Українська мова: Енциклопедія. 3-тє вид. К. 2007.

4. Закревська Я.В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. К. 1976.

5. Нефедова Е.А. Проблемы лексико-семантического варьирования в пространстве диалекта // Gwary dziś. 6. Aktualne problemy dialektologii słowiańskiej. Prace Komisji Dialektologicznej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów. Poznań. 2012.

6. Ткачук М.М. Ботанічна лексика говірок Чорнобильської зони: реконструкція редукованого ареалу. К. 2016.

7. Ткачук М.М. Лексична мотивація як параметр творення синонімів у ботанічній лексичній говірці Чорнобильської зони // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

ЛАБНГ	<i>Лексичны атлас беларускіх народных гаворак. У 5 т. / Ред. Мацкевіч Ю.Ф. Т. 1: Раслінны і жывельны свет. Мінск. 1993.</i>
ЛАПП	<i>Никончук М.В. Лексичний атлас Правобережного Полісся. К.; Житомир. 1994.</i>
ОЛА	<i>Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-логообразовательная. Вып. 3: Растительный мир. Мінск. 2000.</i>
САБЛ	<i>Сабадош І.В. Атлас ботанічної лексики української мови. Ужгород. 1999.</i>
СЗГ	<i>Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: в 2 т. Т. 1–2. Луцьк. 2000.</i>
СРНГ	<i>Словарь русских народных говоров / Гл. ред. Ф.П. Филин, Ф.П. Сороколетов, С.А. Мызников. Вып. 1–41. М.; Л.; СПб. 1965–2007.</i>

Список населених пунктів

Б – Буда, Бн – Бенівка, Бч – Бички, Зм – Зимовище, Іл – Іллінці, Крд – Корогод, Кп – Куповате, Кпч – Копачі, Кш – Кошівка, Лел – Лелів, Мш – Машеве, Оп – Опачичі, Пр – Паришів, Рд – Рудьки, Ржд – Роз'їждже, Рз – Розсоха, СтШ – Старі Шепеличі, Тер – Терехи, ТЛ – Товстий Ліс, Чст – Чистогалівка Чорнобильського р-ну; В – Варовичі, Кор – Королівка, ЗП – Зелена Поляна, Лб – Луб'янка, Мкс – Максимовичі, Ст – Стебли Поліського р-ну.

STRUCTURAL VARIABILITY OF THE BOTANICAL LEXIS IN THE REDUCED CHORNOBYL ZONE DIALECTS

The article deals with the structural variability of plant names. The study is accomplished on the material of the reduced resettled dialects of the Chernobyl zone. The spatial oppositions of structural variants in the native area of the reduced Chernobyl zone dialects are presented. However, the special attention is focused on the factors of the development of structural synonymy within a single dialect. The structural variants are often inherent to the speech of different native dialect speakers and indicate structure erosion of such dialects. The asymmetry of the linguistic sign, spatial characteristics, deactuation of nominative units referred to distinct realities are determined as the significant factors of structural variability of botanical lexis.

Key words: reduced dialect, Chernobyl zone dialects, structural variability, structural doublets.

Динаміка весільної лексики східнобойківських говірок Рожнятівщини (кінець XIX – XXI ст.)

Бойківщина сьогодні – цікавий для вивчення духовної та матеріальної культури регіон, про що свідчать численні експедиції, споряджені останніми роками, з метою зібрати найвартісніше – польовий фактаж для подальших досліджень; докл. див.: [2; 4, 3, 33–34; 5].

Актуальним, на нашу думку, є дослідження динаміки весільної лексики говірок Східної Бойківщини, а саме Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.: різночасові джерела проілюструють зміни в семантиці та появу нових компонентів семантичної структури, лексичну та семантичну архаїзацію одиниць аналізованої тематичної групи, новоутворення, наповнення назвами з різним часом засвоєння, внутрішньоговіркову полісемію, розвиток лексичної варіантності, активність функціонування назв з обрядовим значенням і їхні словотворчі можливості та ін.

Вузьколокальний аналіз динаміки весільної лексики Рожнятівщини уможливорює невеликий словничок бойківських слів, які зібрав Йосип Гоцький у довколишніх селах Перегінському та Ясені [Гоцькій] (кін. XIX – поч. XX ст.), а також фольклорно-етнографічні записи весілля початку XX ст. у цих населених пунктах здійснені польським дослідником Юзефом Шнайдером й опубліковані в науково-популярному часописі “Lud” [Jasieni; Perehińsku]. Збирач не тільки занотував весільні дієства верховинців східнобойківських сіл Перегінського та Ясеня, а й наголошував на спільних та відмінних рисах обряду. Наразі це єдині доступні матеріали для дослідження весілля та обрядової лексики Рожнятівщини кінця XIX – початку XX ст. Подальший часовий зріз представлено у збірнику “Говори української мови” – у діалектних текстах про весілля села Ясені (60-ті роки) [Говори, 307–308].

Водночас власні експедиційні записи (див. мережу обстежених говірок), фольклорно-етнографічні матеріали Л. Васи-

лечко, М. Ониськів [Василечко; Ониськів], а також низка наукових студій [1; 10] уможливають ґрунтовне дослідження весільної лексики сучасних говірок Рожнятівщини.

У статті на підставі різночасових діалектних матеріалів зроблено спробу окреслити динаміку весільної лексики говірок зазначеного терену, адже, за словами респондентів, *'обр'ади т'і м'ін'айуц':а / т'іпер'ішн'е / с'учасне ў'с'о по и'накшому*.

Узагальненою назвою весільного обряду, який традиційно для українського весілля тривав три дні, в аналізованих східнобойківських говірках є *весілля* (Прг) [Perehińsku, 142], *ве'с'іл'а*, *ве'с'іл'і* [Говори, 307], *ве'с'іл'а* (Кз, Ос), *ве'с'іл'е* (Сл), *вис'іл'а* (Ос), *в'іс'іл'а* (СНБ), *в'іс'іл'е* (Пт), *ве'с'іл'не с'а в'ато* (СНБ).

Як засвідчує дослідження, збереглися й назви основних весільних обрядодій. Зі значенням 'дізнаватися про згоду дівчини та її родичів на майбутнє подружжя; дізнаватися, чи можна засилати сватів' фіксуємо назви *посилати на свадьбу*, *ходити на свадьбу* (Прг, Яс) [Jasieniū, 151, 152; Perehińsku, 141], *іти на с'вад'бу* [Говори, 307]; у сучасних записях: *посилати на с'вад'бу*, *посилати сват'іў* (СНБ), *іти на с'вад'бу* (Кз, СНБ); пор. ще: *послати коня 'тс.*' [Василечко, 19]. Лексему *с'вад'ба* засвідчено із семантикою 'перша зустріч родичів хлопця та дівчини з метою дізнатися про згоду на майбутнє подружжя': *а ўже йак з'года / йак ўже с'ватайўт / наїперши с'ватан'е // йшли домоў'л'етис'і // то йшли наїперши соб'і так / йак то 'кажут на с'вад'бу / а по'тому за'ручини / з'года ў нас ка'зали // т'іпер'ішн'е за'ручини / а то з'года ў нас ка'зали // с'ватан'а ў нас не ка'зали / ка'зали с'вад'ба / на с'вад'бу* (СНБ); *ну / йак 'хоче с'і ж'їнити х'лопиц'і і 'д'їўка / то посилали на с'вад'бу // то с'вад'ба / от 'ж'ениц'і і посилайе в'ід'разу на с'вад'бу / і тог'ди ўже 'рад'іт / ко'ли вис'іл'е 'маїе 'бути* (НБ).

Східнобойківське *з'года* 'друга зустріч шлюбних сторін з метою обговорити придане, організацію весільного частування, подальше спільне життя молодят та ін.' відзначаємо й у давніх, і в сучасних говірках – *<іти> на згоду*, *<іти> на згоду до відданиці* [Jasieniū, 152; Perehińsku, 141; Говори, 307]; *з'года* (Кз, СНБ), *з'години* (Пт): *з'года / там ўни с'і з'годжували / шо 'кожне с'вому п'ї'мало і дого'вор'увалис'і / шо так і так / ми с'воїм 'д'іт'ам / йак'шо 'вони с'а по'жен'ат / чи побу'дуйем 'хату / чи йак то т'іпер на т'іпер'ішн'її зви'чай / 'може ма'шину ку'пити / ше*

шос' (СНБ); *при'шоу сва'тач на с'вад'бу та і'д'їука с'хоче йо'го / та і'їже їдут на з'году / та і'го'д'ец':і та і'жен'їц':і // та же поси'лає чоло'в'їка до 'тойі'д'їучини / та і'та'ка с'вад'ба'була // йак с'ї пос'ватали / то їшли на з'году* (Кз); *в'їт моло'дого їдут 'родич'ї на с'вад'бу до моло'дойї / то назі'валос'ї на с'вад'бу // по'тому їже при'ходить з'года / 'маїє в'їдбу'ватис'ї з'года // 'через 'тижден' або йак їже до'моу'л'ац':і / і'демо на з'году // їдут бат'ки моло'дого зноу' ше раз до моло'дойї на з'году // го'д'ац':а / де 'д'їти'будут 'жити / а шче та'кії буу'з'вичаї / шо то там да'їеш // чи ти да'їеш дон'ц'ї ко'рову / чи 'синови шос' // то 'кажут з'года // та і'зго'дилис'ї // на йа'кії ден' ве'с'їл'а / ну і шос' там за п'ридане* (СНБ).

Зазначмо, що для бойківського весілля характерні дворазові довесільні зустрічі родичів наречених. Однак сучасні говірконосії часто “сплутують”, не розрізняють назв першої зустрічі шлюбних сторін, так званого “розвідування”, та власне сватання – другої зустрічі, яка остаточно скріплювала всі домовленості щодо весілля, або ж уживають їх як синонімні; пор.: сх.-бойк. *свальба, обзорини, згода* ‘друга зустріч шлюбних сторін’ [Василечко, 19]; *то лиш прихो'дили на з'году / 'чуїте / чи сист'ру в'їн с 'тетоу'п'їшле / чи 'вуїну / чи дв'ї 'вуїни'п'їшле чи шо / то 'кажут приїш'ли на з'году / 'н'їби чи спо'добали / чи 'буде // та йак ни'буде / то ни'буде / а йак'буде / то 'кажут / шо зго'дилис'а // йак во'ни зго'дили / шо то 'буде / у 'к'їл'ко с'а зноу'зби'райут і їже 'кажут / шо тог'ди і тог'ди ве'с'їл'а / тог'ди 'к'їл'ко по'дарк'їу т'реба / ст'руцн'їу 'к'їл'ко т'реба / а'би по за'кон'ї їже 'було* (Ос). Нівелювання семантики назв обрядодій пов’язано з редукцією звичаю попереднього довідування, чи можна засилати сватачів, адже сучасні можливості комунікації дають змогу хлопцеві та дівчині заздалегідь домовитися між собою. Сьогодні фактично відбувається одна довесільна зустріч, на якій обговорюють організаційні питання весільного святкування.

У говірці смт Перегінське Рожнятівського р-ну (запис кінця XIX ст.) засвідчено слово *контракти* на позначення давнього звичаю пошуку майбутньої дружини. У свято Богоявлення Господнього збиралися хлопці й дівчата (причому дівчата були з матерями), шикувалися одні навпроти інших. Хлопець, який уподобав дівчину, кидав у неї грудкою снігу; докл. див.: [7].

Зі значенням ‘зустріч шлюбних сторін, на якій домоляються про придане’ у говірці с. Ясеня (кін. ХІХ ст.) функціювало слово *дóсватки* [Гоцкій 1898, 129]. Імовірно, мотиватор цієї назви – час обрядодії, адже, як повідомляють респонденти, давніше сватати ходили вдосвіта (можливо, однією з причин є бажання “заховати” у вранішніх сутінках ознаки невдалого сватання, наприклад сліди від *врізаного хвоста* та ін.; про це див. далі). Проте цілком імовірним є зв’язок назви обряду зі *сватанням*.

Найбільш напруженим моментом сватання давнього весілля було рішення дівчини та її батьків (або ж тільки батьків) щодо пропозиції одружитися. В аналізованих говірках засвідчено такі стійкі словосполучення зі значенням ‘відмовити сватачам’: *прикітити бербеницю* [Jasieniu, 152], *віднести бриндзю* [Perehińsku, 141]. Відзначмо, що назву *прикітити бріндзу* ‘дістати гарбуза’, ‘одержати відмову’ зафіксував Ю. Кміт у говірці Західної Бойківщини [Кміт, 19]. Дієслово *прикітити*, припускаємо, може означати ‘зіпсувати’; пор.: гуц. *кітлáвий* ‘на межі прокисання (про страву)’ [Березові, 93]. Очевидно, на Бойківщині частування учасників сватання сиром і хлібом (докл. див.: [3, 69]) символізувало згоду на одруження, а *віднести бриндзю*, тобто віддати їй чи зіпсувати (неможливість спожити), навпаки, – відмову.

Припускаємо також, що із “зіпсутим” сиром можна пов’язати мотивацію зафіксованої оказіональної фраземи *прикітити бербеницю*; бойк. *бербеніця* ‘дерев’яний посуд для молока’ [Онишкевич 1, 49], гуц. ‘дерев’яна діжка місткістю до 30 л для перевезення чи зберігання молока, бринзи (рідко інших продуктів)’ [ГГ, 42].

Цікавою є локальна назва *врізати хвоста* ‘відмовити хлопцеві на його пропозицію одружитися’: “Якщо відмовили, то знало все село. Дорогу від парубка, який засилав послів, до відданиці позначували буряковим росолом. Його червоний колір найкраще видно на снігу. Казали: “Врізали хвіст” [Василечко, 19]. Дієслово *врізати* активізує фразеотворчу сему ‘заподіювати неприємність’; деструктивні дії, що супроводжують утрату чогось, формують метафоричне значення ‘відмовити під час сватання’.

У сучасних діалектних текстах здебільшого виявляємо “делікатніші” формули-відмови на сватанні (та й сьогодні на-

речений сватається до дівчини вже із задалегідь відомою позитивною відповіддю): *от ви йак ми'не спо'добали / х'лопц'а / то 'кажете / шо 'буде с'і в'ід:'авати дон'ка / а йак'би не спо'добали а'бо / 'може / б'ід'н'ише / а'бо з не'доброї ро'дини / то 'кажут / шо ми шче дон'ку не в'ід:'а'мо (Ос); ко'лис' у 'рад'іо / 'к'інах 'вид'іла / шо йе ку'ниц'а // у' нас та'ких с'л'іу не 'було // н'і'чого не ка'зали про ку'ниц'у / с'кромно приї'шли до 'родич'іу ї 'кажут / у вас йе 'д'іу'чина / ну а в'іт нас х'лопец' хт'іу би же'нитис'і // йак'шо в'ід'моу'л'айец':а / ну то н'і'чо / ну то в'ід'моу'л'айец':а (СНБ); ну / та 'каже / наш там Бог'дан чи шчо / спо'добау'вашу 'д'іу'чину / чи ви 'хочете йо'го / чи 'хочете в'ід:'авати за 'него 'д'іу'чину? то у'же в'ін йак спо'добає / та ї з'найут / шо то х'лопец' 'можи 'бути / то 'кажут наї'буде // ну / а йак 'д'іу'чина моло'да / то так йак ти'перка / то 'кажут / йа ше не в'ід:'а'їу / ше замоло'да / та геї так / йак ти'перка // лиш ка'зали / там прихо'дили на з'году / а'ле не схо'т'іли / та ї не пого'дилис'а / не 'дали 'д'іу'ки за 'него (Ос).*

У давніх та новочасних східнобойківських говірках зафіксовано назву *запов'іди* 'оголошення в церкві (після закінчення Служби Божої) про намір наречених узяти шлюб' [Jasieniū, 152; Perehińsku, 142; Говори, 307], *'запов'іди* [Василечко, 22] (Кз, Лг, Лц, Ос, Пт, Сл, СНБ), а також низку словосполучень зі значенням 'оголошувати про вінчання в церкві': *запов'єди голо'сити* (Кз), *три 'запов'іде голо'сити, чи'тати запов'іди, чи'тати 'опов'ім'* (СНБ): *ну і тог'ди 'мусит 'бути / і'дут до к'с'ондза / к'с'ондз 'пише запов'єди та'к'і і голо'сит у 'церкв'і* (Кз); *обоу'яс'ково три запов'іди голо'сити / шо 'маїут 'нам'ір у'ступити у ш'люб та'киї то / по фа'м'іл'іі / ім'я / по 'бат'кови / з та'коїу то // називали 'р'ізвшича бат'к'іу / р'ік на'роджен'а // го'лосит св'аш'ченик / шчо 'має 'нам'ір у'ступити у ш'люб Ок'сана 'Рошко Ва'сил'іуна / у'роджен'ц'і Слобо'ди Ни'бил'іус'коїї // 'бат'ко 'Рошко Ва'сил' Ва'сил'ович / 'мати Та'йіс'іія Гван'іуна / і в'ін там Скарбар'чук Ва'сил' Ана'тол'ійович / у'родженец' 'Р'іу'нен'с'коїї 'облас'т'і / йа'кого се'ла / з йа'кого 'року на'роджен'а / правос'лаўного в'іровизна'н':а (СНБ). Оголошення в церкві мало на меті, наприклад, завадити одруженню хлопця, якщо він уже мав нешлюбну дитину з іншою дівчиною: *за то тих три ни'д'ілі наї'перши чи'тайе 'опов'ім' 'перша // д'ругої ни'д'ілі 'п'іс'л'а**

с'лужби 'опов'ім' д'руга / т'ретоїї ни'д'іл'і 'опов'ім' т'рета // і кс'ондз ого'лошує / як'шо хто би маў йа'к'іс' периш'коди в'ід'носно 'йіхн'ого ўс'тупу ў шл'уб / п'росимо зайа'вити до параф'і'ял'ної 'ради / 'може 'бути та'ке / шо / нап'рим'ір / х'лопец' маў 'д'іўчину а'бо там ўні со'б'і най'шли / шо ди'тина ў 'нейі йе / в'ін йі'йі по'к'енуў / а тут с'а с тоў 'хоче же'нити і так то ўс'о / то та 'може по'дати йо'го до цер'коўної 'ради / шо / зна'чит' / йо'му не да'ваіте ил'уб / бо ў 'н'ого йе ди'тина ў 'мени в'ід 'него // то та'к'і 'можут 'бути супе'речк'е // і ўже тоз'ди їде та'к'і 'розг'лад то'го // то за то да'йес'і три запов'іди // тр'ох ни'д'іл' го'лосит // за то тих три ни'д'іл'і / як'шо н'і'яка с'карга не посту'пила / зна'чит' ўс'о 'добре / моло'д'і 'будут с'і в'ін'чати (СНб).

Назви <ити> до протоколу до ксьондза [Jasieniu, 152], <записувати> протокол [Perehińsku, 142] 'документально підтверджувати реєстрацію шлюбу' архаїзувалися відповідно до сучасних змін в адміністративно-територіальному устрою. Респонденти старшого віку вживають описову назву *йти до к'с'ондза за'писувати запов'іди* 'тс.' (СНб); сучасною є номінація *'дати за'йаву у с'іл'раду* 'офіційно повідомити керівництво сільської ради про намір одружитися' (Ос).

Назва <ити> по коровай номінувала обрядодію, коли ввечері напередодні шлюбу наречений із гістьми приходив до найближчих родичів по коровай, – випечений весільний хліб уже був прибраний квітами, зробленими з тіста, зіллям барвінку, василька та "постаї" (пол. postaja), позолочений позліткою та оперезаний червоним поясом (широкою крайкою) [Perehińsku, 142]; у сучасних говірках – *йти по корогва'йі* 'тс.' (СНб): *а моло'дого корогва'йі пек'ла та'кож та'ка 'ж'інка спец'і'ал'на / йа'ка 'маіє 'файн'і та'к'і бл'ашк'і та'к'і вел'ик'і патил'н'і / ў нас 'кажут ста'р'і л'уди // і корогва'йі пек'ла там чи з ро'дини / чи там йа'кас' 'ж'інка // але ро'дина за'казує в'ім 'себе // йа / нап'рикат / дво'р'ідна сист'ра моло'дого чи 'р'ідна сист'ра / йа за'казує 'ж'інці корогва'ї / во'на ме'ні спек'ла // ў 'мене ў'дома ўби'райут тої корогва'ї / йа рих'тує гостину // як'шо ве'с'іл'а ў суботу / ў п'ятницю у'веч'ір го'стину // і х'лопец' / то йе прои'чан'а моло'дого з парубоцтвом / х'лопец' зби'рає со'б'і х'лопц'іў / д'іўчат / молот' / їде по корогва'йі // по о'дин корогва'ї до одн'і'йейі там сист'ри ци б'рата / по д'ругі так 'само // то ў п'ятницю у'веч'ір та'к'і об'рад // і дут по корогва'йі і моло'д'ий*

заби'рає корога'її до 'себе // 'пот'ім / йак на д'ругий ден' до шл'убу йти / с'тароста йде / і друж'би не'сум (СНб).

У записях весіль із Рожнятівщини поч. ХХ ст. відзначено лексему *вінец* 'весільна обрядодія в нареченої, коли заміжні жінки виплітають барвінкові вінки для наречених' [Jasieniū, 152]; а також <ити> *по вінець* 'приходити до нареченої по барвінковий вінок (про нареченого та його гостей)' [Jasieniū, 153; Perehińsku, 146]. Назви обрядового плетіння вінків *в'інец'* (Сл, Нб), *в'інок* (Лг), *в'інки*, *в'інці*' (Кз, СНб) активно вживані у східнобойківських говірках: *у н'їетницю в'інк'е / в'інці' // ў суботу ўже в'іс'іл'е начи'наец':і / а ў нид'іл'у про'п'їй ўже* (СНб); *во'ни пле'тут в'інец' там ў д'їўчини із бар'в'інку / ў нас ка'зали сп'росини / а ў друг'ім сел'ї ка'зали по в'інец' їдут // то ў 'кожн'ім сел'ї йе сво'їе и'накше і прих'одили там ўже п'лели в'інец'* (СНб). Збереглася й давня традиція виплітати барвінковий вінок на хлібі, у який встромлювали ніж (Яс) [Jasieniū, 152]; респонденти розповідають: *'ж'інка п'лела // на ст'їй хл'їб і заби'ває н'їж так у хл'їб і 'тамка та'к'і д'ружба 'сучиў мо'туз':і та'ке доўге / доўге з по'в'ісма та'кого 'файного і 'сучиў три мо'тузки* (Сл).

Передвесільний вечір у нареченої, на який приходив наречений із дружною, своїм батьком, старостою та іншими гістьми-чоловіками, мав назву *спросини* [Perehińsku, 142]; *сп'росини* 'тс.' (СНб); а також: *їти у сп'росини по в'інец* 'приходити до нареченої по барвінковий вінок (про нареченого та його гостей)' (Сл). У говірці с. Осмолода виявлено слово *сп'росини* на позначення чоловіків, які приходять увечері до нареченої: *у'веч'ір пос'ход'ац':а наїр'їд'н'їшч'і // д'оти бер'в'інку на'р'їжут і наїперши зас'їдаїут / то ка'зали / шчо зас'їдаїут / че'каїте / йак то ка'зали? сп'росини // зас'їдаїут са'м'ї хло'пц'и ў 'хат'ї / чи дв'і 'хати / чи три 'хати / а'ле то ко'лис' так 'дужи м'ного не 'було / гет йак то ти'перка // в'їдїї'д'ат т'ї л'уди ўже / т'ї сп'росини / то'д'ї закл'даїут д'їўч'ат з 'ц'ого бер'в'інка плес'ти в'інец' та'киї наўколо голо'ви* (Ос). Припускаємо, що дії нареченого ввечері напередодні весілля (наречений знімав із шапки барвінковий вінок, який пришилала наречена, та кидав його в піч [Perehińsku, 143] або ж на деякий час повертався додому, де його мати знімала вінок через полотно й також спалювала [Jasieniū, 155]) пов'язані з ініціацією парубка – зі

зміною соціального статусу (“парубок → мужчина”) і пояснюють, чому тільки гості-чоловіки йшли по барвінковий вінок.

У весіллі с. Ясень поч. ХХ ст. засвідчено назву <itu> до *уборин* <до молодої> ‘приходити по наречену, щоб вести її до шлюбу (про нареченого)’: “третього дня зранку приходив молодий із дружною, старостою, парубками і музикою “до уборин” до молодої” [Jasieniū, 155]. Хронологічно раніше слово *оборини* зафіксував Й. Гоцький: “въ часѣ веселья, когда женихъ идетъ къ молодой, чтобы удатись въ церковь на вѣнчаніе” [Гоцькій 1898, 130]; пор.: бойк. *о'бора* ‘місце, на якому стоять хати і сільськогосподарські будівлі’, ‘садиба’ [Онишкевич 2, 10], ‘господарське приміщення’ [6, 122]. Як свідчать записи, на *оборі*, на подвір’ї батьків нареченої, відбувалися важливі обрядодії, пов’язані із зустріччю нареченого та його гостей.

Під час весілля староста від імені наречених кілька разів (перед тим, як наречені йдуть у село запрошувати гостей на весілля; перед шлюбом; перед тим, як наречена має перетанцювувати; перед тим, як вирядити за невістку чи зятя) виголошує промову, у якій просить вибачити за провини та благословити на сімейне життя. У давніх та сучасних записах виявляємо назви обрядодії: *проці* [Perehińsku, 146], *п'рошч'а*, *п'рошч'і* (Нб, Пт, Снб); а також: *просити проці* [Perehińsku, 142; Василечко, 48].

Оскільки святкування весілля на Бойківщині відбувається окремо, то частина гостей нареченого приходить на частування до нареченої (після якого забирають її з собою), а згодом гості нареченої – до нареченого. Зі значенням ‘скликати жінок, щоб іти по наречену’ виявляємо назву <запрошувати жінок> у *свахи* [Jasieniū, 156]; заміжніх жінок – гостей нареченого, які забирали наречену до нареченого (водночас виконували й інші функції: “ладкали”, прибирали весільне деревце, виплітали барвінковий вінок), номіновано *свахи* (Прг, Яс), [Jasieniū, 157; Perehińsku, 148]. Ідентичну семантику має лексема *с'вахи*(’е) (Кз, Лг, Ос, Сл, Снб) і в сучасних східнобойківських говірках: *моло'дії ўби'раў с'вах'іў та'ких зо дв'і 'ф'іри / та ї ўже музики / та ї х'лопці / та ї 'йіхали по моло'ду і там 'гостилис'а / заби'рали моло'ду на 'ф'іру та ї ўже 'йідут* (Кз); *'зарас у'же ўс'і у'веч'ір у'пораїут ху'добу // називаўс'а і'де про'п'іі до моло'дого / ўже в'ід 'д'іўки / бо то в'іт х'лопці'а сп'росени / та ї с'вахи / а в'ід 'д'іўки ўже с'і називаў про'п'іі //*

так шо за о'дин ден' 'були і с'вахи / і про'н'її (Ос); то йе с'вах'е // то в'їт моло'дого 'гос'ц'ї / йак прих'одили по моло'ду / 'гос'ц'ї 'гостилис'ї ў моло'дойі про'шен'ї / 'пот'їм в'їт моло'дого 'пару с'вах'їў / йшли ж'їн'к'е со'б'ї / то називалос'ї с'вах'е / до моло'дойі по моло'ду // йїх закла'дали за ст'їў / так йа го'вор'у та'кими сло'вами / по'гостили / і с'вах'е заби'райут моло'ду до моло'дого // то с'вах'е називалис'ї (СНБ); а також: с'вахи 'частування гостей нареченого в нареченої': 'рано с'вах'е / а ў'веч'їр про'н'її / ўс'о о'дин ден' // субота 'була і ўс'о // йак'шо х'лопец' з д'ругого си'ла / то о'дин ден' ў моло'дойі / а на другий ден' про'н'її ўже йшоў / бо и'накши не ўсти'гали (СНБ).

Весільну гостину в нареченого для своїх гостей та гостей нареченої (наречена обдаровувала родичів нареченого, гості – наречених) номіновано проп'їй [Jasięnię, 159; Perehińsku, 149; Говори, 308]. Назви про'н'її, пере'н'її 'тс.' засвідчено в усіх обстежених говірках: то ў про'н'її // йак у'же приїшли ў про'н'її / тог'да моло'да ўста'їе і да'руїе 'мам'ї / 'татови / 'сестрам йо'го (Кз); от йак йшли ў про'н'її / то ки'дали г'рош'ї / а до нас йак йшли / то ўже да'вали 'жито / шиш'ниц'у // то ка'зали колач'ома вис'їл'е с'ї ро'било // шо хто маў // так йак ти'пер н'їх'то ни обда'ровуваўс'а (СНБ); не'д'їлу йшоў про'н'її // і тог'ди т'ї ўс'ї про'н'їїци / шо си'д'їли за сто'лом / во'на переп'ївайе / 'кожному пот'рошки да'їе 'пива / а тої с'тар'їўкоў д'ружба чи хто там / ходит' і йо'му там 'мечут г'рош'ї // то про'н'її / переп'ївали // побажайут здо'роўїа / ш'ч'ес'т'е та 'кожин со'б'ї с'каже с'лово / поздороў'лаїу ти'бе з днем тво'його ве'с'їл'ного и'час'т'а (СНБ).

Давні джерела та сучасні експедиційні матеріали свідчать і про активність слів проп'їйци [Jasięnię, 160], про'н'її, про'н'їїц'ї(и) 'гості нареченої, які приходять із приданим на частування до нареченого' (Кз, Ос, Пт, Сл, СНБ): а 'в'ечор ўже про'н'її // 'рано ни так їдут / а ўвеч'їр їдут ўже 'дуже / сп'ївайут чи по вулиц'ях / чи шо // ої / йої / їде ўже про'н'її / та і б'їжат 'поп'їт 'в'їкна ди'витис'ї // ти'пер так не б'їжат / а тог'ди 'б'їгли 'поп'їт 'в'їкна ди'витис'ї на моло'ду / на 'к'їл'ко 'гос'ц'їў прий'ло // так шо йшли і непро'шен'ї / а'ле ў хату н'їде не йшли с'їдати непро'шен'ї / ли'ше з'боку по'диў'лац'ї: а і вер'тайуц'ї: а до'дому (Ос); с'вахи при'їдут / моло'ду в'їз'їмут / тог'ди зби'райут про'н'її / и'її 'гост'ї // 'кажут про'н'її їде до 'него (Кз).

Й. Гоцький подав назви *плясати*, *виплясовати* як “звичай на весіллі, коли дружка має відібрати від дружби колотельці” [Гоцькій 1898, 130]; М. Онишкевич, покликаючись на це лексикографічне джерело, фіксує *плясати*, *плісати* ‘весільний звичай обміну “колотел’цями”’ [Онишкевич 2, 83]. Ю. Шнайдер описує обрядодію, однак її назви не подає: дружба, намагаючись відібрати хустину від дружки, скаче перед нею з “колокільцем”, яке натомість хоче забрати дружка; такий обмін весільними атрибутами закінчувався танцем дружби з дружкою: *дружка махає хустинкою перед дружбою, і коли той хоче в неї вирвати, дружка з допомогою свах видирає йому “колокільце”*. Дружба, не забравши хусточки, кидає в миску, яка стоїть перед дружкою, гроші, а та плеще в долоні, щоб продовжував скакати. І знову махає йому хусткою під носом, коли той, співаючи, скаче з “колокільцем”. Вреїті бачачи, що має вже досить грошей, закидає йому хустку на очі, він відразу хапає її і тягне дружку через стіл на середину хати, де обоє танцюють зазвичай три рази [Jasieniū, 158]. Зазначмо, що описаний звичай є варіантом унікального обряду “плесання дружки”, який зберігся в населених пунктах межиріччя Лімниці та Бистриці-Надвірнянської; докл. див.: [5]. Західна межа локалізації обряду, на думку В. Коваля, проходить по лінії сіл Петранка – Бережниця – Підмихайля або ж Вербівка – Новиця – Добровляни [5, 55], із чим можемо погодитися, адже в обстежених населених пунктах Рожнятівського р-ну, зокрема в селах Ясень, Кузьминець, Сливки, Слобода-Небилівська, Осмолода, не вдалося зафіксувати цього обряду.

У досліджуваних східнобойківських говірках на позначення частування наступного дня після весілля виявляємо слова *гос'тина* (Яс) [Jasieniū, 161], (Ос, СНБ), *гос'тинка* (Ос). Фіксуємо спільнокореневі деривати *в'ідг'істки* (Кз), *відгостки* [Василечко, 92], *в'ідгостини* (Кз), а також *в'ід'їстки* (Нб): *на не'д'їлу лише в'ідгостини 'були // що не до'їли / то'ди с'ходилис'а су'с'їди / м'или по'суду і 'були в'ідг'істки / ўс'о то'то остал'не* (Кз); *ну з'найіте / ше то'ди так 'було // іак бат'ки за'м'їжн'ї та ї не к'раіут корогва'її / а в'їт'ак і ў моло'дойї со'б'ї найр'їд'н'їшч'ї / і ў моло'дого зноў з'робл'ат' со'б'ї та'ку гос'тинку / н'їби без му'зик'е / без у'с'ого / хто іак м'їг* (Ос).

Локальною номінацією повесільного частування є *стовпіни* [Гоцькій 1898, 131].

У говірках обстеженого терену – у давніх та сучасних – виявляємо лексичну неусталеність назв обрядодій, зокрема зі значенням ‘різати коровай, щоб почастивати весільних гостей’: *краяти коровай* [Jasieniū, 153], *к'райати корог'вай(йі)* (Кз, Сл); ‘прикрашати весільне деревце’: *убирати сосну* [Jasieniū, 156], *ўби'рати 'сосну, прикра'шати 'сосну* (Кз); ‘пропонувати нареченому “підставну” наречену’: *староста нареченої виводить з хати найперше якусь бабу, потім дружку, а в кінці наречену...* [Jasieniū, 154; Perehińsku, 143]; *настаў'л'ати та'ке 'чучело* (Кз), *п'ідроб'л'ети моло'ду* (СНБ), *ро'бити 'фокуси* (Кз): *о / то 'було / 'було / ну / йак 'рано ўже п'риіде моло'диі / йак моло'диі іде з му'зикоў до моло'дойі / тог'ди наї'перши йа'кус' д'іў'чину / а в'і'т:ак н'іби к'раищу 'в'іведут / а в'і'т:ак ўже зберут / понама'л'овуїут // а в'і'т:ак ту / шо т'реба / 'в'іведут // тог'ди / йак йе д'рушка / то д'рушку з'берут // в'ін 'каже / то ни то'та / а в'і'т:ак моло'ду* (Ос); *о / переби'райуц':і і те'пер і ко'лис' переби'ралис' // а йа сто раз 'неўно переби'ралас'і // моло'диі ўже с'і 'дивит і 'каже / то не то'та / та і ўже по'казуїут д'ружку / не то'та / по'казуїут д'ругу д'ружку / не то'та / а по'тому ве'дут моло'ду / то'та / то'та // та ўже ста'їут со'б'і д'воіе прич'і'найут йім 'букет* (Сл); *'перет тим / то п'ідроб'л'ейут моло'ду ў йакус' ста'ру та'ку 'ж'інку / да'їут та'ку 'мар'л'у // то 'перет с'л'убом в'ібе'райут моло'ду // наї'перши да'їут та'ку ста'ру 'бабу / 'пот'ім да'їут д'рушку / 'пот'ім д'ругу д'рушку в'і'вод'ат / а на'решт'і і то 'каже / шо і то'та 'фаїна / і то'та / 'але то ше не та'ка / йак ми 'хочимо // і на'решт'і ўже при'вод'іт то'ту моло'ду і тог'ди ўс'о // 'каже / ото'то 'наш'і / і да'їут со'б'і 'руки / там ц'і'л'уїуц':і чи шо / і за'ход'ат ту'да* (СНБ).

Щодо весільних агентивів, то відзначмо їх відносну збереженість в обстежених східнобойківських говірках: ‘хлопець, який сватається’ – *жених* [Jasieniū, 154; Perehińsku, 141]; *же'них* (Кз); ‘дівчина шлюбного віку’ – *відданиця* [Jasieniū, 154], *в'ід:а'ниц'я, 'д'іўка 'перед в'ід:а'н'е* (СНБ) [Василечко, 91]; ‘наречений під час весілля’, ‘наречена під час весілля’ – *моло'диі, моло'да* [Jasieniū, 158; Perehińsku, 142, 144] (усі н. пп.); ‘пошлюблена наречена’ – *не'в'істка, моло'диц'я* [Jasieniū, 159, 161; Perehińsku, 146, 147]; [Василечко, 84, 85, 88, 89; Ониськів, 111], (Кз, Лц, Лпв, СНБ), *не'в'іста* (Кз); ‘неодру-

жений учасник весілля; свідок нареченого', 'неодружена учасниця весілля; свідок нареченої' – *д'ружба, д'ружка* [Jasieniū, 151, 155; Perehińsku, 142] (усі н. пп.); 'головний розпорядник весілля' – *с'тароста* [Jasieniū, 153, 156; Perehińsku, 143] (усі н. пп.); 'весільні гості нареченого – жінки, які приходили по наречену, щоб забрати її до нареченого' – *с'вахи* [Jasieniū, 157; Perehińsku, 148, 149] (усі н. пп.), '*жони* 'заміжні жінки, які на весіллі виконували різні функції: виплітали вінок, увечері приводили наречену, "ладкали" та ін.' [Jasieniū, 152, 155, 157; Говори, 307] (Ос, СНБ) та ін.

Серед номінацій учасників весільного обряду поч. ХХ ст. зафіксовано поодинокі назви, яких у сучасних досліджуваних говірках не виявлено, наприклад, *піддружба* 'неодружений товариш-свідок нареченого, другий за рангом після дружби' [Jasieniū, 158; Perehińsku, 149], *світівка* 'друга д'ружка, здебільшого сестра нареченого' [Jasieniū, 156; Perehińsku, 144] і навпаки, засвідчено нові назви: *поручники* 'весільні гості нареченого (чоловіки), які приходять до нареченої на вінкоплетення' (слово засвідчено в "ладканці") [Василечко, 38, 39], *шафар* 'чоловік, який відповідає за зберігання продуктів та спиртних напоїв' [Василечко, 46]; *старос^т'їуна* 'жінка-розпорядниця на весіллі' (СНБ), *маф'їюзники* 'весільні гості нареченої, які вимагають викуп за неї в нареченого' (СНБ), *об'р'анчики* 'сватачі' (СНБ), *прийм'лен'ї* 'весільні гості, які подарували гроші чи подарунки нареченим' (*на стол'ї та'р'їука з буби'нец' і там за'куска / гор'їука і пот'рошки гор'їуки 'кожному // і ўс'о // во'ни ўже прийм'лен'ї / шо їх ўже приймили / шо во'ни ўже зара'хован'ї туд'а*) (СНБ).

У говірках Рожнятівщини функціують давні назви весільних атрибутів. Зокрема, в записі весілля поч. ХХ ст. семантику лексеми *косиця* засвідчено як 'купована прикраса зі скляними кільцями, яку нареченій пришпилювали над чолом до головного убору (до паперового обруча, найчастіше із цукру, обвиненого хустиною)' [Jasieniū, 152; Perehińsku, 143, 145]; у сучасних говірках – *ко'сиц'ї* 'штучні квіти для декорування барвінкового вінка нареченої': *ну та ко'сиц'ї отак 'ї'во / косич'ки ма'лен'к'ї // та то ш'тучн'ї / бер'в'інок / і там та'кого па'перу // с па'перу ро'били // о'це 'майте лиши в'інок 'в'іплетенї / 'видите? ву'зен'ко-ву'зен'ко / а о'це ўс'о ш'тучн'ї к'в'іти* (Кз), а

також 'покриті позліткою три квіточки барвінку, прикріплені до шапки дружби' (Схд).

Капелюх нареченого прикрашали *косицею* з пір'я [Perehińsku, 141]; пор.: бойк. *косіця* 'пташине перо, яким прикрашать капелюх' [Матіїв, 236].

У говірці с. Слобода-Небилівська фіксуємо слово *ко'сиц'а* як загальну назву головного убору нареченої до обряду покривання: *'пот'ім шемоло'да накла'де ко'сиц'і наї'перши на д'рушку / по'тому на д'ругу д'рушку / на д'і'вок / поперетан'ц'овуїє / хто 'хоче ше про'доўжуїє тан'ц'увати* (СНБ) (для номінації такого убору говірконосії уживають також атрибутивні словосполучення *па'рик с к'в'ітками* (СНБ), *'ш'апка з руш'ками* (Ос); докл. див.: [8]).

Позалінгвальні чинники – осучаснення головного убору нареченої – спричинили архаїзацію лексем з обрядовою семантикою: *чубок* 'кокарда над чолом нареченої з кольорових стрічок, пришита до обмотаного хустиною паперового обруча' [Perehińsku, 143]; *чільце* 'червона в кольорові квіти, із нашитими бляшками, широка стрічка, зав'язана ззаду голови; до цієї стрічки над чолом прикріплено кільканадцять бинд (стрічок. – Н.Х.) такої ж самої барви, які зшити на голові і виглядають ніби чіпець, а від карку звисають окремо аж до талії' [Perehińsku, 146]. Назву *чільце* на позначення дівочого головного убору на Івано-Франківщині зафіксувала К. Матейко [Матейко, 128].

Головний убір нареченої до обряду покривання, виготовлений із квітів, порівнюють з очіпком і сучасні респонденти: *а тог'ди 'в'іплили в'і'нец' з бер'в'інку // тої да'вали в'і'нец' / ч'і'нец ше 'перше да'вали 'чисто ў к'в'ітах / у к'в'ітах у к'в'ітах / і так 'з'аду та'к'і стоноч'ки 'були кол'ор'ов'і // а тог'ди тої шо ў'чора ў'вечер'і 'в'іплили в'і'нец' / йо'го прич'і'пали 'тутка і так за 'вуха / так 'сил'но звй'азали // тої ч'і'нец' та'кїй йак 'хустка буў // 'чисто о'так голо'ва ўб'рана / 'чисто // і так тут с'тиснут так 'понад 'голову // а тої в'і'нец' з бер'в'інку / 'але йо'го золо'тили // 'була поз'л'ітка і так тої в'і'нец' ў 'золото ўби'рали* (Кз).

У давніх записях весілля засвідчено назву *наміт* на позначення полотна, яке клали нареченій на плечі (тонке, біле, подібне до рушника, вишите полотно, кінці якого звисали аж до пояса). Під час шлюбу священник закидав *наміт* обом на-

реченим на шию і схилив їхні голови до себе; наречена після шлюбу накривала цим полотном дружку, щоб та швидко ви-йшла заміж, і так обидві виходили за поріг церкви [Jasieniū, 155, 156; Perehiński, 146]; пор. сучасний звичай: *молода ше бере ко'сиц'і нат'агаїе на д'рушку / на д'ї'чат / а'би с'і с'коро в'ід:а'вали // тої вел'он чи ко'сиц'і / шо там 'маїе / бо кол'ис' назі'вали ко'сиц'і / ў ко'сиц'ах с'л'убила молода* (СНБ).

Назви головного убору нареченої, який зроблено з укладеного в особливий спосіб відрізу домотканого полотна, – деривати кореня -мет- – фіксуємо в обстежених говірках Рожнятівщини: *на'м'іт* (Кз, СНБ), *на'мет* (Сл, СНБ), *пере'м'іт*, *паре'м'іт*, *пере'мет* (СНБ) у мовленні інформантів старшого віку: *їа рос'кажу їак ме'не ўби'рала // от та'киї на'м'іт / 'хустка та'ка вел'ика од'на / так їак те'перка їе у 'руж'і / амери'кан'с'ка кол'ис' ка'зали / 'пот'ім по'верх 'того да'вали полот'но гла'ден'ке 'б'іле і на то полот'но ч'ї'пали берв'інку наў'коло* (Кз); *со'рочка 'в'їшита / 'горсет / 'запаска 'в'їшита / ну і стонч'к'е 'фай'ні і тої на'м'іт с'ўда і 'фай'ні 'було* (СНБ); *прик'р'іпл'ували 'р'із'ні 'атлас'ні стонч'ки // нит'ками / 'голкойу і 'ниткойу / і так прик'р'іпл'уїе до пере'мету / тої пере'м'іт обоў'їас'ковї на плеч'ах буў / 'хустка нас'под'і і з'верха 'б'іле полот'но так з'ложине ў'четверо і 'тими ниточ'ками / 'голкойу і 'ниткойу прищ'ї'пала ко'сиц'і до пере'мету та 'ж'інка / шо ўби'рала // а ст'р'ічки то са'мо со'боў на'низан'і на та'ку 'л'енточку / і заў'їазуїец':а тут на'зад'і по'верхи пере'мету // буў вел'он / 'мойа сист'ра ў ш'їсди'с'тому роц'і брала шл'уб / то 'кажут / шо 'була в'ел'он'і* (СНБ).

У східнобойківських говірках Й. Гоцький зафіксував слово *перемѣтка* ‘полотняний сувій, який бере наречена зі собою, ідучи до виводу (церковний обряд, який символізує очищення жінки. – Н.Х.)’ як синонім до *рантух* [Гоцькій 1895, 108] (пор. ще: *рантух* ‘полотно, яке купував наречений для нареченої’ [Jasieniū, 153]). Однак із наведеного тлумачення неможливо довідатися, як саме наречена “брала” сувій полотна – одягла його на голову чи накидала довкола шиї; але очевидно, що після шлюбу його зав’язували на голову як знак заміжньої жінки; пор.: *Даєш ми, моя мамко, рантушок на шию, А я тебе, моя мамко, сиротов лишию* (*рантух* ‘складене біле полотно задовжки два метри, прикрашене посередині червоною стріч-

кою та квітами' (Пт)) [Ониськів, 104]. І що заможнішою була наречена, то довший мала *рантух* [Василечко, 54].

Удалося зафіксувати оказіональну назву *робоч'к'е* на позначення подібного до намітки головного убору нареченої. Описуючи зовнішній вигляд нареченої, респондент зауважив: *ко'лис' зби'рали у робоч'к'е* (Ос); пор. у весільних піснях: *Ой накриють косу-росу віночком, Але завтра вже накриють рубочком. Ой накриють віночком дообід, А рубочком вже накриють на весь вік* (Пт) (*рубочок* 'хустка') [Ониськів, 110]. Назви *рубéць, рубóк* 'весільна хустка' засвідчили й етнографи на Івано-Франківщині [Матейко, 125].

Головний убір нареченої, який одягали замість барвінкового вінка як символ зміни її соціального статусу, – *чінець* [Perehińsku, 150], *че'пець* (Кз, СНб): *че'пець' / то тої називаўс'а / шо молода йшла ў'н'ому до с'л'убу // буў че'пець' та'кий ше за'мейі 'пам'ят'і // ко'лис' ў'ста'рих ба'б'іў' / ко'ли то 'було / в'іс'імде'с'ет 'рок'іў' ме'н'і / а то ше за'мейі 'пам'іт'і / йа ўже не пам'і'тайу / але 'баба ше 'мали ч'і'пець' // молодіў зн'і'маў че'пець' / а 'хустку накла'дала 'мама моло'д'іі і молодіў 'хустку накла'даў* (Кз).

На позначення атрибута дружби – весільного деревця – у давніх говірках функціювало слово *сосна* 'молада сосонка, прикрашена рожевою ниткою і букетиками з паперових стрічок' [Perehińsku, 142]. Ця назва також номінувала весільне деревце, прикрашене червоною ниткою, букетиками з білих паперових стрічок і колосків вівса, барвінку, васильків, яке золотили позліткою й затикали в коровай, оперезаний крайкою (поясом. – *Н.Х.*) [Jasieniū, 156, 157]. Лексеми *'сосна* (Кз, Ос), *'сосонка, моло'ден'ка 'сосонка* (СНб), *в папіру сосонька* (Пт) [Ониськів, 112] 'весільне деревце' відомі й сучасним говірконосям: *дес' метр 'сосна 'мала 'бути // йі'йі прикра'сили / руж с па'перу понаў'йезуїут / на'робл'ат // хто буў / хто хо'т'іў' / тої наў'йазуваў // д'іў'чата тим с'а заї'мали* (Кз); *йе ве'с'іл'не дереў'це / то в'іт молодого // ўби'райут 'сосонку / не и'накше дереў'це / т'іл'ки 'сосонку // моло'ден'ку ў'берут к'в'ітами / і корозва'йі с тим дереў'цем / то в'іт молодого // дереў'це и'тучними к'в'ітами ўби'рали / 'руж'і та'к'і с па'перу // 'п'іс'іл'а ве'с'іл'а це дереў'це о'так 'викинут' так на садо'вину дес' на 'йаблун'у чи на г'рушу / і во'но со'б'і 'доўго сто'їт* (СНб); *моло'д'іі маў / прикра'шаў 'л'ентами з па'перу кол'о'рового / та'кими 'руж'іми прикра'шаў / хтос' с'хати / а'йа* (Нб).

Весільну атрибутику східнобойківських говірок репрезентує лексема *колотильці* ‘паличка із дзвіночками, яку має дружба під час весілля’ [Гоцкій 1898, 129]; *колокільце* ‘атрибут дружби – 4–5 калаталок, прикріплених на палиці’ [Jasieniū, 156], ‘палиця з двома дзвіночками і калаталкою вгорі, когутовим пір’ям і кількома колосками вівса й жита, яка внизу має ремінь, щоб за потреби повісити на руку’ [Perehińsku, 149]; докл. див.: [9].

Головний весільний хліб на Східній Бойківщині називали *коровай* ‘весільний хліб із пшеничної або житньої разової муки’ [Jasieniū, 153, 160; Perehińsku, 142, 150]; у сучасних говірках слово відоме як *корог’ваї*: *ўже йак про’п’її в’їд’їїс’т’ / тог’ди і’дут ўже корог’ваї’їїсти // тог’ди і’дут гет / ни так йак ти’пер’ хочи тої’ другого дн’а / а з’разу* (Ос); *корог’ваї вигля’даў то та’койі величи’ни та’кий хл’їб / і так корог’ваї опе’р’їзували рушни’ком / прик’рашували // та’к’ї ро’били к’в’їти / та’к’ї спец’ї’ал’но / ку’пуйес’а и’тучн’ї к’в’їти / і так ўби’райес’ї корог’ваї* (Кз).

У записі перегінського весілля початку минулого століття засвідчено назву *обарянок* ‘круглий хліб з отвором посередині, який наречена закладала на руку’ [Perehińsku, 147]. Фонетичний варіант *у’бар’анок* виявлено в говірці с. Осмолода на позначення округлих хлібин із діркою посередині, які кладуть одна на одну перед нареченими, а пізніше забирають до церкви: *н’ї / у молодого корог’ваї / а молод’її пек’ли у’бар’анку // ‘перет молод’її сто’їїт у’бар’анок / а в у’бар’анку д’ї’ра та’ка йе / ‘можї ‘бачили // у’бар’анок то ‘перет молод’її сто’їят та’к’ї ‘банки ‘файн’ї / ‘в’їроблен’ї с косич’ками / хл’їб к’руглий ‘файн’ї ‘печенїї / ‘коло молод’її сто’їят два у’бар’анки / о’дин на другому // і так йак ви’вод’ат с ‘хати / то да’їют о’дин у’бар’анок молод’її / о’дин молод’її* (Ос). У говірках с. Красне та с. Слобода-Небилівська Рожнятівського р-ну таку саму семантику має лексема *на’ручники*(’е): *моло’її ве’с’їл’ний хл’їб на’ручник’е // хл’їб ‘маїе ‘форму к’руглий / обо’їяс’ково к’руглий // ўсе’редин’ї з’дірочкойу / ш’чоб’ класти пучок к’в’їт’їу / су’ц’їл’ний пучок к’в’їт’їу ўсе’редин’ї // к’в’їти не жи’в’ї / и’тучн’ї // молодого ве’с’їл’ний хл’їб коро’ваї // коро’ваї ўже ўби’раўс’а не так // коро’ваї ўби’раўс’а бар’в’їночком ўни’зу / а ‘да’їше к’в’їти та’к’ї дого’ри на та’к’ех’ палочках / зати’каїес’ї ц’їл’її // лї’ше коро’ваї в’їн’ї’каўс’а йа’к’їс’ с’к’їста лис’точки / к’в’їточки* (СНБ). Зауважмо, що етнограф С. Ципишев уважає

наручники “специфічно бойківським весільним випіком” [10, 590]. Спостерігаємо руйнування мотиваційного зв’язку лексем *наручники*(’е) ← *рука*, адже втрачено знання про безпосереднє призначення виробу – просувати крізь нього руку.

Весільний хліб, у який наречена просовувала руку, в обстежених говірках називають *ко’лач*, *ко’лач п’летеній*, *ко’лач великий*, *ко’лач шчо’руку п’хати*, *ко’лач з’д’іркоў* (Сл): *то моло’да ўже їде до с’л’убу і бере на’руку так кола’ч’і і в’і’ночок с’хати / к’лан’айіс’е с’войім’ родич’ам і тим’ родич’ім / пос’і’даіут на кр’ісла / ст’іл’ц’і і хліб на ко’л’іна / і моло’д’і к’лан’айуц’і: і тому х’л’ібови / ц’і’л’уіут ста’рих с’войіх / родич’іў // д’ружчина’ мама пе’че кола’ч’і // два ве’лик’і кола’ч’і / шо ўсере’дину ру’ка ў’л’ізе і так на’руку бе’ре і моло’да с’тими кола’ч’ома і’де до ‘церкви* (Сл).

Зі значенням ‘хліб, який староста нареченого приносить до церкви’, ‘хліб, який наречена роздає родичам нареченого’ зафіксовано назви *струцілі* [Jasieniū, 156, 159]; *ст’руцен’*, *ст’руциники* (Кз, Ос): *на ба’зар’і та’к’і іе ма’лен’к’і / доўг’і / а то ‘б’іл’ши та’к’і за’в’елик’і / то назі’вайец’і: і ст’руцн’і / то хліб // ну / там ўже іак і’дут до моло’дого тп’перка / тог’ди не’ / бе’рут кв’іточ’ками то так ‘фаіно ўб’ірайут / чи к’с’ондзов’і не’сут до ‘церкви / тоже кв’іточ’ками / тог’ди н’і / тог’ди п’росто // ну / і тог’ди та’к’і ст’руцн’і нек’ли і тп’пер пе’чут // к’істо ліше со’б’і на моло’ц’і росчи’н’айут / цукру там да’іут / іа’йічка / та’к’іі’дуже ‘фаіній ўже смач’ній спе’чут / та іак спе’чут / то ‘кажут / та’к’і іім ‘буде в’ік / бо та’к’і ўже ст’руцн’і ‘добр’і* (Ос); *моло’да ‘мала ст’руцн’і та’к’і ‘печен’і / ‘разом с:т’руцн’ами ‘мусит да’ри да’вати моло’дого фа’м’іл’ііі* (Кз).

Отже, доступні етнографічно-фольклорні матеріали про давнє весілля Східної Бойківщини, діалектні тексти, лексикографічні джерела, а також власні польові записи дали змогу з’ясувати динаміку обрядової лексики говірок кінця ХІХ – поч. ХХІ століття.

Позитивно, що “ядро” весільної лексики – основний репертуар її одиниць – у східнобойківських говірках збережене (*с’вад’ба*, *з’года*, *запов’іди*, *в’і’нец’*, *п’рошч’і*, *сп’росини*, *про’п’ії*, *с’вахи*, *с’тароста*, *ко’сиц’а*, *‘сосна*, *корог’ваі*, *ладкати* та ін.).

Факультативність деяких обрядодій зумовлює архаїзацію їхніх назв (*контракти*, *досватки*, <*записувати*> *протокол*,

<іти> до уборин та ін.). Окремі лексеми, очевидно, для нас втрачені, і лише доступні матеріали різного часу дають змогу хоча б частково встановити, що вони означали, пояснити мотивацію обрядодій. Зокрема, рудименти давнього звичаю підсипати нареченій попіл до страв (дружба, подаючи нареченій сливки, на місце кістки напихав попелу, частував “бігосом” із попелом, подавав у ложці попелу або вугілля [Jasieniū, 159; Perehińsku, 149]) зберігся в “ладканці”, зафіксованій на Західній Бойківщині: *А ста'роста 'падаў з 'моста / аж с'а 'портки 'дерли / так с'а с'вашки рего'тали / 'мало не по'мерли // а ста'роста / а ста'роста / де с'тароста 'д'іўс'а? а ста'роста на при'п'ічку 'попелом за'йіўс'а* (Мш).

Деякі повір'я, звичаї, заборони, застереження бойківського весілля збереглися від ХІХ ст., як-от:

– наречена, сидючи на фірі зі своїм приданим, товкла віком об скриню, щоб довго жити [Perehińsku, 149]; у сучасних записках пояснення дій нареченої інше: стукаючи тричі віком скрині, вона нагадувала відданицям, щоб виходили заміж [Василечко, 74];

– нареченій не можна було дивитися в піч, адже це може спричинити смерть свекрухи чи свекра [Perehińsku, 149]; у сучасних текстах прикмету пояснено інакше: померти може будь-хто [Василечко, 78].

Деякі народні приписи сьогодні здаються дещо комічними: на гостині наречені їли однією ложкою, щоб майбутні діти багаті не їли [Jasieniū, 158]; зрізаючи барвінок, на грядці залишали колодку з 2–3-ма гілочками, щоб упродовж двох чи трьох років спільного життя в молодят не було дітей [Василечко, 33].

Констатуємо появу нових звичаїв, виникнення яких можна пояснити суто практичними потребами. Відповідно такі назви не мають обрядової семантики. Зокрема, один із довесільних звичаїв, коли жінки готують голубці, номіновано: *скли'кати на 'голуці'ї, кли'кати на 'голуці'ї* (СНб, Кз), *ліпити голубці* [Оницьків, 29].

Нові лексеми здебільшого мають прозору мотивацію: *уби'рати моло'ду* → *уби'рал'а* ‘жінка, яка одягає наречену до шлюбу’ (Кз), *коро'ваї* → *коро'ваїничка* ‘жінка, відповідальна за випікання весільного хліба’ (Лц), *шл'уб* → *с'л'убниц'а* ‘сорочка-подарунок нареченої, яку наречений одягає в день шлюбу’ (*на со'рочку ка'зали с'л'убниц'ї / с'л'убниц'у могл'а 'дати і 'тижден' напи'рет моло'дому / ко'ли го'това 'була со'рочка*) (Нб), *п'росити*

на *ве'с'іл'а* → *зап'рошен'і* ‘листівка-запрошення на весілля, у якій зазначено дату та місце святкування’ (*п'рос'іт на ве'с'іл'а ў та'к'іі та'к'іі го'дин'і / там і там / ў та'к'ім прим'ішчен'у / а пост'орон':ім та'ким / йак дес' іе на д'ругих 'селах / пишут зап'рошен'і // поси'лайут / нап'рим'ір / 'тижден' нап'ерет а'би д'ііш'ло / а'би пов'ідомити тих с'войіх 'родич'ів на д'ругих 'селах*) (СНб), *прип'рошіні* ‘усне запрошення на весілля’ (Пт) [Оницьків, 107]; або ж запозичені з інших тематичних груп лексики: *газ'дин'а*, *'пекарка* (СНб), *'поварка* (СНб) та ін.

В аналізованих східнобойківських говірках Рожнятівщини засвідчено:

– незворотну втрату лексем (*стов'тини*, *чільце*, *чiпець*); деякі слова (*рубочок*, *чубок*) відомі говірконосям старшого віку, однак їх значення вони пояснити не можуть, мотивуючи: *не з'найу / так постано'вили в 'ід:аў'но / в 'ід:а'вен* (Кз);

– розширення семантичної структури лексем: *ко'сиц'і* ‘головний убір нареченої у вигляді шапки із квітів (косиць)’ (Кз), *ко'сиц'а* ‘штучні квіти, якими декорують барвінковий вінок нареченої’ (Кз), ‘нагрудна відзнака нареченого та дружби’ (Ос, Пт), ‘весільне деревце’ (Пт); *про'п'іі* ‘весільне частування в нареченого для гостей нареченої’, ‘гості нареченої, які приходять увечері до нареченого на частування’, ‘обдаровування наречених’ (Ос, СНб);

– динаміку лексичної варіантності, наприклад ‘повесільне частування’: *стов'іни*, *гос'тина*, *'в'ідг'істки*, *в'ід'гостини*, *поп'равини*, *поп'ра'вунок*; ‘весільне деревце’: *дереў'це*, *'сосна*, *'сосонка*, *'з'ілка*, *'з'іл'це* та ін.;

– поступову заміну давніх слів новими: *крижмо* ‘полотно, на яке клякали наречені під час шлюбу (після церемонії залишали у священика)’ [Jasieniū, 156] → *руш'ник* ‘тс.’ (Сл); *ко'сиц'і* ‘головний убір нареченої’ → *капел'ушок* ‘тс.’ (*ти'пер су'с'іда ў капел'ушку с'л'убила / то та'к'е 'нан'с'к'е / йа 'л'убл'у тип'ер'ішн'у 'моду*) (Нб); *ран'тух*, *на'мет*, *пере'м'іт* ‘головний убір нареченої з укладеного в особливий спосіб відрізу домотканого полотна’ → *'вел'он*, *в'і'л'он* (Пт), *ви(е)'л'он* (Нб, Ос, СНб), *фа'та* (*фа'та та'к'іі на'мет / та'к'і хуст'к'е*) (Сл) ‘прозоре покривало, приєднане до вінка зі штучних білих квітів або корони (діадеми) із камінців чи перлин’;

– поодинокий приклад втрати обрядового значення: *про'п'іц'і* ‘весільні гості’, *проп'іц'і* ‘пияки’ [Чоповський, 223];

– словотворчий потенціал назв із обрядовим значенням: *дружба* → *дружити* ‘виконувати обов’язки дружби на весіллі’ [Jasieniū, 160]; *староста* → *старостити* ‘виконувати обов’язки головного розпорядника на весіллі’ (СНб);

– процеси семантичної деривації – дедемінутивація весільних назв, зокрема у весільних піснях: *весіленько* [Jasieniū, 160, 161], *вісілечко* (Пт); *віночок* ‘головний убір нареченої’ [Perehińsku, 148], *в’іночок* ‘барвінковий вінок, який одягають на руку нареченій, нареченому’ (*в’іночки на ‘руки с’у’да да’вали тог’ди так моло’дому ї моло’д’її // йак п’їш’ли до с’л’убу да’вали в’іночки з бар’в’інку / тако с:а’мого бар’в’інку на ‘руку*) (Нб); *ружичка* ‘штучна квітка для прикраси барвінкового вінка нареченої’ (*в’ін’к’е з бер’в’інку / та’к’ї ружич’к’е до ‘того*) (Ор); *колáчик* ‘весільне печиво – подарунок нареченої для дітей’ (СНб) та ін.;

– здатність лексем з обрядовою семантикою входити до складу стійких словосполучень: *прощовий хліб* ‘хліб, який використовували в обряді “прощ”’ [Perehińsku, 148]; *короваї на стол’ї* ‘весілля’ (Пт); *їти с кушту’ром* <на с’вад’бу> ‘приходить до родичів дівчини, щоб дізнатися про згоду на одруження’ (*да’їно ка’зали / п’їш’ли с кушту’ром на с’вад’бу // ‘було в’їтпраў’л’ели од’ного чоло’в’їка наї’перши с кушту’ром / ‘палиц’ї та’ка // стар’ї ‘л’уди ‘ход’ат с кушту’ром заг’неним / п’їтп’їрайец’ї // в’їтпраў’л’ели од’ного чоло’в’їка / назі’вало шо в’їн с кушту’ром їшоў / в’їн прих’одіў ў’веч’їр до ‘хати до ‘тойї там / нап’рим’їр / в’їт х’лопц’ї до ‘д’їўчини їшоў / до тих ‘родич’їў до ‘хати і там в’їн знаў / шо ка’зати / чи ‘можут ‘наш’ї моло’д’ї / шо с’ї пол’убили / ци ‘можемо ми ‘дати ‘д’їўчину за ‘того х’лопц’ї*) (СНб); *вигопкування вінка* ‘обрядодія вінкоплетин, коли дружба, щоб отримати барвінковий вінок нареченої, співав і танцював’ [Василечко, 39].

Проекція весілля Східної Бойківщини кін. ХІХ ст. – поч. ХХ ст. на сучасний діалектний текст про обряд ілюструє, незважаючи на понад столітню історію, відносну збереженість номінацій обрядодій, агентивів, матеріальних елементів; архаїзуються назви, передусім пов’язані з позалінгвальними чинниками (оновлення одягу учасників весілля), а мотивація деяких обрядів та назв дедалі частіше стає більш затемненою через редукацію, втрату та факультативність обрядодій.

1. *Главацька Л.* Барвінковий обряд – один із основних елементів традиційного весілля // Весільна обрядовість у часі і просторі. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Одеські етнографічні читання”. Одеса. 2010.

2. *Дубина Р., Главацька Л.* Експедиція на Східну Бойківщину // Народна творчість та етнографія. № 5. 2008.

3. *Здоровега Н.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні. К. 1974.

4. *Кирчів Р.* Із фольклорних регіонів України: нариси й статті. Львів. 2002.

5. *Коваль В.* Обряд “плесання дружки” у мікрорічці Лімниці та Бистриці-Надвірнянської // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Музичне мистецтво. № 1. 1998.

6. *Рабій-Карпинська С.* Діалект бойків (фонетика і морфологія) // Бойківщина. Збірник статей. Перемишль. 1980.

7. *Хібеба Н.* Архаїзація весільної лексики Бойківщини // *Ukrainistika: minulost, prítomnost, budoucnost III*; *Україністика: минуле, сучасне, майбутнє III*. Jazyk; Мова. Brno. 2015.

8. *Хібеба Н.* Назви головного убору нареченої в бойківських говірках // Діалектологічні студії. 6: Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації. Львів. 2006.

9. *Хібеба Н.* Номінація весільних атрибутів чоловіків у бойківському говорі // Вісник Львівського університету: Серія філологічна. Вип. 38. Ч. I. Львів. 2006.

10. *Цитищев С.* Традиційні хлібні вироби східної частини Бойківщини // Фортеця: збірник заповідника “Тустань”. Кн. 2. Львів. 2012.

Березові *Негрш М.* Скарби гуцульського говору: Березові. Львів. 2008.

Василечко *Василечко Л.* Таїна весільного обряду. Івано-Франківськ. 2006.

ГГ *Гуцульські* говірки. Короткий словник / За ред. Я. Закревської. Львів. 1997.

Говори *Говори української мови (Збірник текстів) / Відп. ред. Т.В. Назарова.* К. 1977.

Гоцкій *Гоцкій І.* Бойковській словарець (слова, употребляемы бойками въ ближайшей окрестности сель Перегинска и Ясеня, въ Стрыйских горахъ) // *Временникъ Ставропигійского института.* Львовъ. 1895–1903.

Кміт *Кміт Ю.* Словник бойківського говору // *Літопис Бойківщини.* Ч. 3–11. Самбір. 1934.

Матейко *Матейко К.* Український народний одяг: Етнографічний словник. К. 1996.

Матіїв *Матіїв М.* Словник говірок Центральної Бойківщини. К.; Сімферополь. 2013.

Ониськів *Ониськів М.* Особливості бойківського весілля у Петранці. Львів. 2009.

Онишкевич *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок: у 2 ч. Ч. 1–2. К. 1984.

Чоповський	<i>Чоповський В.</i> Бойківщина: відгомін століть. Минуле і сучасне Бойківського краю. Львів. 2009.
Jasieni	<i>Schnaider J. Z życia górali nadłomnickich. Wesele w Jasieniu // Kwartalnik etnograficzny. Lud. 1911. T. 17. Z. 1–2.</i>
Perehińsku	<i>Schnaider J. Z życia górali nadłomnickich. Wesele w Perehińsku // Kwartalnik etnograficzny. Lud. 1912. T. 18. Z. 1–4.</i>

Список населених пунктів

Кз – Кузьминець Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.; Кс – Красне Рожнятівського р-ну Львівської обл.; Лг – Луги Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.; Лпв – Липовиця Рожнятівського р-ну Львівської обл.; Лц – Лещівка Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.; Мш – Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл.; Нб – Небилів Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.; Ос – Осмолода Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.; Прг – смт Перегінське Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.; Пт – Петранка Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.; Сл – Сливки Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.; СНб – Слобода-Небилівська Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.; Схд – Суходіл Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.; Яс – Ясень Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.

WEDDING VOCABULARY DYNAMICS OF EASTERN BOYKO DIALECTS IN ROZHNIATIV DISTRICT (THE END OF XIX – XXI CENTURY)

In the article the wedding vocabulary dynamics of Eastern Boyko dialects in Rozhniativ district is determined from the late XIX century. The ethnographic folklore materials of different periods, lexicographic sources, collections of dialect texts and own audio recordings from researched areal allow to identify the relative stability of the wedding vocabulary thematic group: preserving the most of names with ceremonial value and their insignificant archaization (mostly the dress of brides nominations, the attributes of ceremony participants and wedding dishes caused by nonlinguistic factors). The dynamic processes are found out in the development of the semantic structure of lexemes with ritual semantics, in the fulling of synonym sets, in derivative potential and the tendency of composing phrases.

Key words: lexeme, wedding vocabulary, wedding vocabulary dynamics, Boyko Eastern dialect.

Особливості реалізації архісеми ‘говорити’ у східнополіських говірках як відображення моделі мовної картини світу діалектоносіїв

Діалектну картину світу формує система понять, що відтворює специфічне освоєння дійсності діалектоносіями [11, 38] за принципом “шпилів”: відображено не світ у цілому, а лише ті його складники, які для мовця найважливіші, релевантні [10, 111]; сукупність понять відбито в діалектному лексиконі, для якого характерні парадигматика, синтагматика, епідигматика та прагматика [9, 16] та який, якщо розглядати його як організовану систему, дає змогу простежити процеси номінації, шляхи і способи осмислення світу мовцями конкретного діалекту [11, 27].

Українські діалектологи аналізували різні сегменти мовної картини світу діалектоносіїв, зокрема лексику тваринництва (В. Куриленко), сільського господарства (П. Гриценко, М. Никончук), пастухування (Т. Ястремська), харчування (С. Турчин), будівництва (Л. Дорошенко), флоронімацію (І. Сабадош, М. Поїстогова, М. Ткачук), оцінну лексику (В. Леснова) та ін., проте лексика на позначення дій, процесів схарактеризована фрагментарно, що зумовлює актуальність нашого дослідження.

Розглянемо особливості реалізації ЛСГ з архісемою ‘говорити’ у східнополіських говірках; в основі розвідки – зібрані за спеціальною програмою матеріали та записи зв’язного діалектного мовлення в говірках Чернігівської та Сумської областей.

Центральну частину досліджуваної ЛСГ у східнополіських говірках формують дієслова *ка'зам*¹ (усі н.п.), *гава'рум*¹ (Авд, Бл, Блс, Вр, Гд, Гр, Дг, Дм, Жд, Жк, Зм, Зр, Кпт, Крп, Кс, Кч, Лг, Од, Ос, Пр, СГ, Сд, См, Сх, Уш, Фс, ЧР, Шп, Яц), *гава'р'ім*¹ (Вв, Ів, Кв, Кр, Лс, Мл, Смч, Уб, Чр), *гово'рум*¹ (Блк, Вл, Врт, Вт, Гж, Гл, Дд, Др, Дрг, Жк, Івн, Лт, Мк, Мт, Пч, Рт, Св, СД, Спс, Ус, Яд), *ба'лакат*¹ (Авд, Блк, Блс, Гл, Вв, Вл, Вр, Врт, Гд, Гж, Дд, Дм, Др, Жк, Ів, Івн, Кв, Кл, Кпт, Крп, Кч, Лс,

¹ Ілюстративний матеріал узято з текстів-оповідей носіїв говірок і подано в тих граматичних формах, як вони зафіксовані в тексті.

Лт, Мк, Мт, Од, Ос, Пр, Пч, Св, СД, Спс, Ств, Сх, Тл, Тв, Ус, Уш, Чн, Шп, Яд, Яц), *гама'н'ім'* (Бл, Дг, Дм, Зр, Жд, Жк, Зм, Зр, Кв, Крп, Кс, Ос, СГ, Сд, См, Сх, Уш, Фс, ЧР), *гама'н'ет'* (Вв, Гр, Кл, Кр, Мл, СГ, Смч, СР, Уб), *гомо'н'ім'* (Врт, Др, Дрг, Пч, СД, Сп, Яд), які найзагальніше виражають основне значення, властиве всім дієсловам цієї групи, і з погляду конотації є нейтральними. Функціонально в мовленні вони можуть взаємозамінюватися, хоча переважно домінує *гама'н'ім'* (чи його фонетичні варіанти) або *ба'лакат'*.

Відбиваючи сегментацію позамовної дійсності, лексеми досліджуваної ЛСГ об'єднані навколо ДО 'акустично-фізіологічний аспект', 'змістовий аспект' та 'комунікативний аспект'.

У статті розглянемо особливості реалізації 'акустично-фізіологічного аспекту' в східнополіських говірках.

Залежно від акустично-фізіологічних особливостей вимови виділено ДО: 'суб'єкт мовлення', 'темп мовлення', 'гучність мовлення', 'тональність мовлення', 'мовлення з вадами' та сему 'говорити нерідною мовою'.

Реалізацію ДО 'темп мовлення' було вже простежено раніше (Круглий стіл "Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст") [13], тому в статті її аналізувати не будемо.

За ДО 'суб'єкт мовлення' об'єднано семи 'мова німої людини (жестами)' та 'мовлення дитини'.

Значення 'мова німої людини (жестами)' реалізовано в говірках лексемами: *па'казуйе* (Авд, Гд, Дг, Дм, Зм, Кпт, Кс, Кч, Лс, Ос, Пр, Сд, СР, Уш, Фс), *по'казуйе* (Вл, Гж, Івн, Пч, СД), *к'і'вайе* (Дм, Кр, Лс, Пр), *ки'вайе* (Жд), *жестикул'уват'* (Кс), *га'мон'е* (Вв), *ба'лакайе* (Лс), словосполученнями: *'жестами па'казуват'* (Авд, Дм, Кс), *ру'ками па'казуйе* (Дм, Пр), *ру'кам'і па'казуйе* (Вв, Ів), *па'казуйе на ру'ках* (Лс), *на 'пал'цах па'казуйе* (Вв, Ів), *на 'пал'ц'ах по'казуйут'* (Гж), *'пал'цями па'казуйут'* (ЧР), *на ки'ї бе'ре* (Кс), *на 'к'івах га'мон'ат'* (Зр), *на 'к'іви па'казуйе* (Пр), *на к'і'ї па'казуйе* (Дм) та компаративами: *га'ворит' йак 'н'імчик* (Кс), *ба'лакайе йак 'н'імчик* (Авд), *га'ворит' йак 'н'імчук* (Кс), *ба'лакайе йак 'н'емец пере'д'ітій* (Блк), *йак 'н'і'мец / не ба'лакайе* (Крп), *чи ва'но 'н'і'мец?* (СГ):

[Інф.]: – *па'казуйут' на ру'ках // ... // дак да'чка у'же з 'маткайу а'на ба'лакала хар'аше а'на пан'і'майе ру'кам'і там*

і / так і к'ївайє йої і на гала'ву к'ївайє / а так н'ех'то з 'йім'і н'е ба'лакайє // ... / а дач'ка а'на у'же бу'ла та'кайа 'матка а'на у'же прилау'чилас'а і ба'лакала // (Лс).

Акустично-фізіологічні особливості мовлення пов'язані з віком людини, оскільки оволодіння здатністю говорити – це процес, який починається від народження. За ДО ‘мовлення дитини’ об'єднано семи ‘мовлення немовляти’ та ‘незрозуміле мовлення маленької дитини’.

Сему ‘мовлення немовляти’ виражають переважно звуко-наслідувальні дієслова: *а'гукат'* (Блк, Дг, Лс, Пр, СГ, Спс, Уш, Фс, Чн), *а'гукат'* (Вв, Вл, Дг, Дм, Івн, Крп, Кч, Сд, См, Тл, Ус), *'гукат'* (Вв, Гж, Дг, Лс, Пч), *а'укат'* (Ів, Зм, СР), *'гугат'* (Гд, Сх, Яд), *а'гугат'* (Жд), *гу'гукат'* (Дг), *гу'гукат'* (Вл), *у'гукат'* (Смч), *ку'вакат'* (Бл, Сп), *ку'гикат'* (ЧР), *'такат'* (См), *'готат'* (Яд), *'гикат'* (Дм), *'зекат'* (Сд), *'букат'* (Яц), *бур'л'укат'* (СД), *'мумл'ат'* (Дд), *к'рекче* (Авд), *'каўкат'* (См), *м'а'укат'* (Ів), *му'мукат'* (Смч), *гер'точе* (Зр), *мур'чит'* (Гл, Гж), *буб'нит'* (Чн, Яц), *мир'чит'* (Др), *му'гикат'* (Дм), *пи'шчит'* (Дг, Мк), *п'іш'чит'* (См) та словосполученнями: *са'мо са'б'і га'монит'* (Фс), *на сва'йом йази'к'е ба'лакайє* (Лс), *га'монит' па-с'воємү* (Чн), *розго'варує сам із со'бойу* (Др), *'голос да'ло* (Смч), *з'вук'і сазда'йє* (Смч).

Із часом дитина вчиться вимовляти слова – *на'т'акуйє* (Гж), *'бекайє* (Пч):

[Інф.]: – *а та'д'і начи'найє ба-ба-б / із'разу 'бабо не с'каже а ба-б-баб // на'т'акуйє ўже мам-мам-мам // ... / так шос' мур'чит' да 'ручками роз'махуйє // (Гж);*

[Інф.]: – *начи'найє шос' 'бекат' // (Пч).*

Далі дитина починає висловлювати свої бажання та емоції незрозумілою для дорослих мовою. Значення ‘незрозуміле мовлення маленької дитини’ в говірках репрезентовано однослівними лексемами: *бел'коче* (Блк, Ів, Кс, См), *балма'тало* (Чн), *бал'моче* (Сд), *ле'пече* (Дг, Кс, Тл), *ле'п'етат'* (Гр), *л'еп'етат'* (Вв), *те'ленит'* (Дг), *г'ел'точе* (Шп), словосполученнями: *сва'йє бу'л'о-бу'л'о* (См), *кар'тава га'ворит'* (Шп), *ба'лакат' па-д'еу'к'і* (Ос), *ба'лакайє по-с'воємү* (Спс), *сла'бе на разга'вор* (Авд) та компаративами: *ле'пече наче 'н'імец'* (Дг), *ба'лакайє 'наче 'н'емец'* (Вл).

У віці 2–3 років у дитини *на'ломл'уєйєца* (Кс), *прар'валос'* (Лс) мовлення, *одк'рийєц':а р'іч* (Мк) і вона починає *'ч'іста*

ба'лакат' (Лс), 'чистен'ка гама'н'іт' (Авд), 'лоўко ба'лакат' (Гж). У свідомості діалектоносіїв ситуація, коли дитина гарно розмовляє в 1 рік, є неординарною:

[Інф.]: – ну не ў у'с'іх од'наково // о'це йак у Му'с'ійенка 'д'іўчина / дак та вобш'че / йа не з'найў / 'наче з 'неба ў'пала // у'се на с 'в'іт' і ў год поча'ло ба'лакат' і 'зараз ба'лакайе // (Мк).

ДО 'гучність мовлення' реалізована опозицією 'говорити тихо' / 'говорити голосно'. Сема 'говорити тихо' представлена назвами: 'шепче' (Авд, Блк, Бл, Вв, Вл, Вр, Гж, Гд, Гл, Гр, Дг, Дд, Др, Дрг, Дм, Жд, Жк, Зм, Ів, Івн, Кпт, Крп, Кч, Лт, Мк, Мт, Од, Ос, Пр, Пч, Рт, Сд, Сд, СГ, Сп, Спс, Ств, СР, Сх, Тл, ЧР, Ус, Уш, Фс, Яд, Яц), 'ше'пече' (Св, См), 'ше'поче' (Кс), 'ти'хен'ко ба'лакайе' (Од, Спс), 'гаварит' 'шепетом' (Уш), 'шо'патам рас'казуйе' (Кс), 'шо'потом ба'лакайе' (Спс), 'ти'ха гама'н'ет' (СГ), 'каже 'ти'хен'ка' (СГ), 'т'і'ха га'вор'іш' (Шп), 'ти'шком ба'лакайе' (Од), 'ни'ш'чит' 'йак 'ми'шка' (Уш), ба'лакайе 'йак 'мертва' (Ос).

Діалектоносії зазначають, що в селі частіше говорять голосно, ніж тихо:

[Інф.]: – н'і'х'то у с'ел'е 'т'і'ха н'е га'вор'іт' // 'ета у 'горад'і 'т'і'ха га'вор'ат' / 'йесл'і га'вор'іт' дак н'е 'тока сам 'чуйе а ї ў ра'йон'і чут' // (Шп).

На позначенні семи 'говорити голосно' зафіксовано репрезентанти: кри'чат' (Блс, Гд, Гж, Гр, Дд, Дм, Жк, Кл, Кпт, Кч, Мк, Мт, Од, Пр, Пч, Св, Сд, Сп, Спс, Тв, Тл, Фс, ЧР, Яц), кр'і'чат' (Вв, Зр, Ів), ва'л'уйе' (Дд, Пч, Тв), вереш'чит' (Авд, Крп, Тв, ЧР), га'ла'суйе' (Дд, Кл, ЧР), виш'чит' (Кч, Дм), ка'галит' (Вл, Кл), горло'панит' (Св), гарла'панит' (См), репе'туйе' (Гж, Уш), тр'е'ш'чит' (Зр), л'аскат' (Дг), в'ераш'чит' (Гр), разар'ау.а' (Пр), гал'д'іт' (Кл), з'ромко гаварит' (Кс, Уш), з'ромко га'ла'сит' (Кс), з'ромка гама'н'ет' (Вв), 'голосно ба'лакат' (Спс), 'голосно гомо'н'у' (Сп), 'каже в'ел'м'і' (Бл), 'в'ел'м'і' га'ворит' (Гр), бр'ех'сил'ній' (Гр):

[Інф.]: – у нас 'йесл'і га'монет' 'в'ел'м'і' дак / йак 'в'ел'м'і' га'ворит' дак 'кажут' бр'ех' та'к'і'ї ў йа'йе 'сил'ній' / бр'ех' / разга'вор // (Гр).

У свідомості діалектоносіїв гучне мовлення, його підвищений ступінь вияву пов'язані з простором, точніше – з окресленням його меж. На думку науковців, зв'язок речей, явищ із простором, зокрема вторинність простору щодо речей, є ви-

явом архаїчної моделі світу [7, 125]. У діалектній комунікації номінативні одиниці на позначення гучного мовлення містять просторовий локалізатор – поширення такого мовлення за вектором “найближча зона → найдальша зона”: *кри'чит' на ўс'у 'голаву* (Кл), *шче'бечут' на ўс'у 'хату* (Ос), *на ўс'у 'хату разга'вор* (Гр), *кр'і'ч'іш, шо аж кру'гом чут'* (Зр), *кри'чит' на ўвес' двуір* (Фс), *у два'р'і га'моним, а на д'ругу'і вул'іц'і чут'но* (СГ), *репе'туїе на ўс'у 'вулиц'у* (Мк), *репе'туїе на ўс'у 'вулиц'у, 'наче хто й'йі 'р'іже* (Мк), *гарла'панит' на ўсе се'ло* (См), *кри'чит', шо ўсе се'ло 'чуїе* (Гд), *'ієсл'і га'вор'іт' дак н'е'тока сам 'чуїе а і ў ра'йон'і чут'* (Шп), *гама'н'ат' так 'голасно аж лу'на на ва'д'і їде* (Уш).

У говірках помічено ускладнення цього фрагмента моделі – ‘одночасне гучне мовлення групи людей’, репрезентовано-го однослівними назвами: *ка'галит'* (Авд, Вл, Гд, Дм, Жд, Зм, Крп, Кс, Кч, Св, СГ, См, Сп, Уш, Фс), *ка'гал'іт'* (Вв, Кр, Лс, СР, Шп), *кага'луїе* (Гж, Гл, Кл, СД), *кри'чат'* (Гж, Зм, Кл, Сд, ЧР, Шп, Яц), *кр'і'чат'* (Ів), *а'рат'* (Чн), *гус'ти* (Івн, Кс, Мк), *гал'д'ат'* (Івн, Кл, Спс), *шче'бечут'* (Дм), словосполученнями: *ка'гал пуд'н'ат'* (Авд, Крп, Кч, Пр), *кагал пуд'н'ат'* (Лт, Яд), *ка'гал пид'н'ат'* (Мк, Тв), *кагал п'ід'н'ат'* (Кл), *ка'гал пад'н'ат'* (Кр), *пуд'н'ат' ка'галишче* (Крп), *кагал зве'ли* (Гл, СД, Ус), *зве'ли ка'гал* (Івн), *заве'ли ка'гал* (Од), *заве'ли кагал* (Врт), *зав'ел'і ка'гал* (Вв), *ка'гал пидве'ли* (Пч), *з'н'ат' ка'гал* (Дм), *з'н'ат' кагал* (Гд), *кагал із'н'а'ли* (Кпт), *кагал уст'ройілі* (Блк), *ка'гал разв'ел'і* (Лс), *ка'гал ра'бит'* (Уш), *ка'гал ста'йіт'* (Вв), *ба'зар з'н'а'ли* (Чн), *ба'зар розве'ли* (Блк), *пуд'н'ат' крик* (Жк, Лт, ЧР, Яд), *з'н'али крик* (Зм), *пуд'н'ат' 'вереск* (ЧР), *заве'ли гвалт* (Гл), *пуд'н'ат' шум* (ЧР), *ста'йіт' 'гам'ір* (Спс), *ка'гал бу'у* (Мк), *га'вор'ат' па-ці'ганс'ки* (Авд, Кс) та компаративами, що відбивають асоціації діалектоносіїв з розмовою циган, євреїв, шумом на ринку, у вулику: *йак ци'ганс'ки' табар шум'л'ат'* (Кс), *йак ци'гани ба'лакаїут'* (Спс), *'наче йеу'рейї ба'лакаїут'* (Спс), *пуд'н'ат' ка'гал 'наче на ба'зар'і* (Кс), *заве'ли ка'гал йак на ба'зар'і* (Од), *йак 'баби на ба'зар'і а'рут'* (Яц), *гус'ти 'наче у 'вулику* (Уш), *гу'дут' 'наче п'чоли у 'вулику* (Дг).

За ДО ‘тональність мовлення’ виділено опозицію сем ‘говорити високим (писклявим) голосом’ / ‘говорити низьким (грубим) голосом’, на позначення якої вживають назви неза-

лежно від статі, відповідно: *пиш'чит'* (Авд, Бл, Блк, Блс, Вв, Вл, Гд, Гж, Гл, Дм, Др, Жк, Івн, Лт, Мк, Мт, Пч, Пр, Рт, Св, СГ, Спс, Тл, Ус, Фс, Чн, Яд), *п'иш'чит'* (Вв, Ів, Кр, Мл), *каў'чит'* (Пч), *н'аў'чит'* (Пч) / *зуде* (Авд, Бл, Блк, Блс, Вв, Вл, Гд, Гж, Гл, Дм, Др, Дрг, Жк, Івн, Кл, Крп, Кпт, Кс, Кч, Лт, Мк, Мт, Ос, Пр, Пч, Рт, Св, СГ, СД, Сд, Спс, Тв, Тл, Фс, Чн, Яд), *з'рубo ба'лакайе* (Мт, Од, Пр), *зуде 'наче ў тру'бу* (Мк), *зуде йак ко'н'ака* (Жк).

У говірках виявлено, що на основі протиставлення високого / низького голосу може відбуватися гендерна диференціація, зокрема зафіксовано номінацію такого голосу, коли порушено стереотип: для жінок зазвичай відзначають більш високий рівень основного тону, для чоловіків – більш низький [12, 316; 5, 46].

Чоловічий високий (писклявий) голос маркується як девіантна ознака, його номінують: *'наче 'баба пиш'чит'* (Мк), *ба'лакайе 'наче 'жениш'іна* (Пч), *пис'кун* (Св, СГ), *'пишичк* (Івн), *Шал'апин* (Івн):

[Інф.]: – *у нас йе о'дин писк'л'авиї дак йо'го Шал'апин звут' // пиш'чит' // 'пишичк а'бо Шал'апин //* (Івн). Проте якщо чоловік – співак та має негрубий голос, то негативної конотації немає:

[Інф.]: – *о'то сп'івак / йак о'то йо'го фа'м'іл'іа та'киї моло'ден'киї о'то вун спе'вайе / дак у йо'го ж 'голос о'еў'чачиї // ... / та'киї 'голос йак у солоу'іа //* (Др).

У свідомості діалектоносіїв грубий голос жінки становить відхилення від норми, тому саме на це звертають більше уваги, порівнюючи його з чоловічим: *'наче муж'чина ба'лакайе* (Гж, Лт, Мк), *ба'лакайе муз'ким 'голосом* (Спс), *'басом ба'лакат'* (Спс), *мужи'ком ба'лакайе* (Спс), *з'рубa гама'н'ела* (Вв), *з'рубa разга'вар'уйе* (Ів), *ба'лакайе йак му'жик* (Мт, Пр), *га'мон'е йак му'жик* (Кр), *'наче 'басам га'ворит'* (Дм), *ба'лакайе йак 'д'ад'ко* (Пр), *разга'вар'уйе 'голосам та'ким 'наче 'т'іна муж'ким* (Дм), *'голос та'киї 'наче у муж'чини* (Др), *'голос 'наче чоло'в'ічиї* (Пч), *'голос та'киї йак муш'чин'с'киї* (Лт), *та'к'ії 'голос муж'ч'інск'ії* (Ів):

[Інф.]: – *у нас адна та'кайа 'моунайа 'жениш'чина ... / і в'іп'івайе і так / та'кайа з'рубайа / ру'гайец'а / йак муж'чина // ... // з'рубa разга'вар'уйе та'к'ії 'голос муж'ч'інск'ії //* (Ів).

Грубе мовлення чоловіка виражають компаративи: 'наче у трубу ба'лакайе (Пч), йак у трубу гу'де (Лт), гу'де йак бу'гаї (Жк) та назва Гу'док (Пр):

[Інф.]: – Ва'лод 'ка Гу'док / ба'лакаў г'рубо / дак Гу'д'ком праз'вали // праз'вали / Гу'док і ўс'о // і так Ва'лод 'ка Гу'док ўс'і з'нали // вун та'ко г'рубо [робить грубішим голос] ба'лакаў //.

Діалектоносії неоднозначно ставляться до грубого чоловічого голосу: з одного боку, негативно: н'е то з'лийе н'е то г'руб'ійе та'к'ійе / т'е г'руб'ійе / йа'к'ій ст'рог'ій тої г'руба разга'вар'уйе // у ка'го ха'ракт'ер г'руб'ій // (Яц), з іншого – нейтрально: г'рубий 'голос у муж'чин / дак це / во'но по'н'атне / шо вин 'може ба'лакат' г'рубо так / 'басом // (Спс), ну му'жик дак н'еза'м'етна ж му'жик йо із г'рубим мужи'к'і йо ж та'к'і // (Кр), або навіть позитивно: ну йа 'думайу шо йак г'рубий у муж'чини 'голос з'начит' 'вун муж'чина // (Др).

Іншим параметром тональності є однотонність, невиразність мовлення – значення 'говорити невиразно' виражене лексемами: буб'нит' (Вл, Дм, Гж, Кч, Ос, Пч, См, Тв, ЧР, Яц), буб'н'ит' (Вв, Ів, Кр, Шп), буба'нит' (Бл, Вр, Дм), бубо'нит' (Дд), бур'чит' (Лт, Мл, ЧР, Яц), бурма'тат' (Зр), бурмо'тит' (Тв), мур'чит' (Вр), мир'чит' (Тв), 'миркат' (Др, Тв), 'мимрит' (Івн), словосполученнями: буб'нит' пуд 'носа (Вл, См), буб'нит' пад нос (Дм), буб'нит' пид 'носа (Тв), бурмо'тит' пид 'носа (Пч, Тв), бур'моче пуд 'носа (Вл), бур'чит' пад нос (Дм), бурка'тит' пад нос (Дм), бул'ма'тит' пуд 'носа (Дм), 'мимрит' пуд 'носа (Тл), мир'чит' пид 'носа (Тв), 'миркайе пид 'носа (Тв), м'л'амл'іш пад нос (Зр), ц'ау'чит' пуд 'носа (Сп) та компаративом йак 'бубон бубо'нит' (Дд).

Серед факторів, що перешкоджають розумінню під час спілкування, є артикуляційні порушення мовлення. За ДО 'мовлення з вадами' виділено семи: 'мати нечітку чи спотворену вимову звуків', 'не вимовляти "р"', 'вимовляти "ш" на місці іншого звука', 'вимовляти "с" на місці іншого звука', 'не вимовляти "к"', 'вимовляти "л" на місці іншого звука', 'заїкатися'.

Значення 'мати нечітку чи спотворену вимову звуків' відбиває ситуацію, коли діалектоносії чують мовлення і не можуть розрізнити, який саме звук не вимовлено: шепел'айе (Бл, Дм, Жд, Кпт, СГ, Сд, Тл, ЧР), шепел'авит' (Врт, Яц),

шеп'ел'ав'ит' (Вв, Кр, Лс), *шеге'р'ат'* (Кс, Мт, См), *шиги'р'ат'* (Пр), *шиг'і'р'ат'* (Зр), *кар'тавит'* (Вл, Гр, Крп, Кс, Ус), *кар'тав'ит'* (Зр, Ів, СР), *па'гано ба'лакат'* (Крп, Пч), *не 'каже* (Од, СД, См), *не ба'лакайе* (Крп), *не ви'казує* (Сп, Тл, Ус), *не до'казує* (Сп), *не вига'варує* (Зм, ЧР), *н'е в'іга'вар'ує* (Ів, Кр), *не виба'лакує* (Кпт), *не виго'мон'ує* (Яд), *не дага'варує* (СР), *не дого'варує* (Сп), *не доба'лакує* (Дд), *не полу'чайец:а* (Др), *йа'зик за'путьец:а* (Врт), *йа'зик крив'л'айец:а* (Дг), *перекри'л'айец:а ўсе* (Фс):

[Інф.]: – ну ўсе от'носиц:а к то'му / шо шепел'айе // 'каже вун т'рохи шепел'айе / йа'койіс' 'букви не 'каже / а йа'койі нех'то не при'думайе // чи вун ел не 'каже / чи вун ен / чи шу // (Тл);

[Інф.]: – кар'тав'е //

[Екс.]: – А “картавіть” – це яку букву не вигаварює?

[Інф.]: – ну-у 'букв'і ўс'е так н'е в'іга'вар'ує //

[Екс.]: – Любу, да?

[Інф.]: – да // (Ів).

У говірках зафіксовано номінацію таких артикуляційних вад мовлення:

1) 'не вимовляти “р”': *кар'тавит'* (Авд, Блк, Вр, Врт, Гд, Кл, Крп, Кч, Сх, Яд), *кар'тав'ит'* (Вв, Смч), *кар'тайе* (Вл, Сд), *кер'тавит'* (СГ), *шеге'р'ат'* (Др, Кпт, Кс, Мк, Мт, Св, СД), *шиги'р'ат'* (Авд, Фс), *шиг'і'р'ат'* (Тл), *шеге'р'ат'* (Яд), *шиги'р'ат'* (Жк), *шеге'р'авит'* (Яд), *гар'кавит'* (Зм, Кл, Лт, Спс), *гор'кавит'* (Тв), *гор'кавит'* (Врт, Гж, Івн, Мт, Пч), *хор'кавит'* (Дд), *гар'кат'* (Ос);

2) 'вимовляти “ш” на місці іншого звука': *шепел'ат'* (Гж, Дг, Дд, Дм, Др, Жк, Зм, Івн, Кл, Кпт, Кр, Кч, Лт, Мк, Пч, Св, СГ, Смч, СД, Тв, Тл, Врт, Яд), *шепел'авит'* (Вр, Зм, Пч), *'шикат'* (Мт), *'шекат'* (Фс);

3) 'вимовляти “с” на місці іншого звука': *'с'оўкат'* (Кл), *'с'укат'* (Гд), *са'пат'* (Дд):

[Інф.]: – сапл'а / а не 'цапл'а / е'ге? // ...// са'пата // са'пат' // од'на 'д'іўчина от і у'мерла 'д'іўчиноюу 'замуж не ви'ходила // са'пата / прози'вали са'пата // ... // йі'йі Са'поіу з'вали / пон'імайеш? // Са'па //;

4) 'вимовляти “л” на місці іншого звука': *'л'екат'* (Фс);

5) 'не вимовляти “к”': *к'і'р'дат'* (Уб);

б) ‘заїкатися’: *зай'кац':а* (Авд, Бл, Блк, Блс, Вв, Вл, Гд, Дг, Дм, Жд, Ів, Кл, Кр, Крп, Кс, Кч, Мл, Мт, Ос, Пр, СГ, СД, Сд, См, Смч, СР, Сх, Тл, Тв, Уб, Уш, Фс, Чн, Шп), *зай'кац':а* (Гж, Гл, Др, Дрг, Кпт, Мк, Мт, Рт, СД, Спс, Тв, Ус, Яд).

Інколія спотворена артикуляція звуків спричинена вродженою патологією мовленнєвого апарату, напр., *гу'н'авит'* (Крп):

[Інф. 1]: – *а бу'вайе так / иш'че у нас у се'л'і х'лопец а'дин йе / шо ваби'че та'к'її гу'н'авиї / так к'р'іпко па'гано ба'лакаїе / шо гу'н'авиї та'киї / гу'н'авиї //*

[Екс.]: – А як панять “гунявий”?

[Інф. 1]: – *ну так / ...*

[Інф. 2]: – *'Пет'а? // Пе'теречко? //*

[Інф. 1]: – *а'га / тої'Пет'а / так вин гам-гам-гм-м / та'ке ба'лакаїе //*

[Інф. 2]: – *дак 'кажут' / у йо'го пала'вина йези'ка не'маїе чи шчо? //*

[Інф. 1]: – *їа не з'найу //*

[Інф. 2]: – *дак / йак те / дак це'добре треба приц'мокувац':а / шоб па'н'ат' //*

[Інф. 1]: – *шоб па'н'ат' // так гу'н'авит' / гу'н'авит' і та'ке //*

Під час номінації семи ‘говорити нерідною мовою’ актуалізується опозиція “свій / чужий” (“людина / чужий”), оскільки представники інших етносів сприймаються “чужими”² [8, 42]. З погляду носія традиційної свідомості, “людський” статус мають виключно представники своєї нації, тільки мова “своєї” культури є повноцінною, яку можна використовувати для комунікації. Мова іншої нації у зв’язку з цим сприймається як явище, що споріднене мові тварин або прирівнюється до німоти [8, 43].

На позначення семи ‘говорити нерідною мовою’ (їдеться здебільшого про німецьку мову та мову циган, зрідка – молдовську, угорську) вживають номінації, які виражені:

1) звуконаслідувальними дієсловами: *гер'точут'* (Врт, Жк, Зр, Кс, Од, Св), *геро'там'* (Гл), *герго'там'* (Врт), *гер'гочут'* (Вл), *герко'там'* (Гж), *гертам'* (Кл), *геркам'* (Гж, Гл), *тир'точе* (Крп), *тел'точут'* (Зм, Крп, СР), *тел'гочут'* (Авд, Дм, Мк), *зел'гочут'* (Бл), *тал'г'ече* (Смч), *тел'гечут'* (Кс),

² На думку О. В. Белової, “чужого” розпізнають за низкою ключових позицій: зовнішність, запах, фізичні аномалії, відсутність душі, надприродні властивості (здатність до магії та чаклування), “неправильні” з погляду носія “своєї” традиції мова і мовлення [1, 15–16].

'текат' (Фс), гул'дикат' (Ів), гер'гочут' (Вл, Крп), гир'гочут' (Кр), з'ірка'тат' (Лс), зего'т'ат' (Івн), хар'дакат' (Мт, Пр, Яц), хер'декат' (Тл), джерго'т'ат' (Пч), к'ер'кечут' (СГ), кул'дичут' (Лс), кур'д'укат' (Ус), 'гаўкат' (Кл), 'мекайут' (Фс), 'бекат' (Кч), бур'мекат' (Фс) та компаративами: тел'гочут' йак 'зуси (Кс), гер'гочут' 'наче 'зус'і (Вл).

Звуконаслідувальну природу цих дієслів можна простежити в мовленні діалектоносіїв:

[Інф.]: – ва'ни ж па-с'войему ба'лакайут' / а шо ба'лакайут' ? // гер'гочут' / гир-гир-гир / гир-гир-гир // (Од);

[Інф.]: – гул'дичет' / гул'дичет' / гуд-гуд / гул'дикат' // (Ів);

[Інф.]: – а ми с ха'з'аінам і'дем / вин ми'н'е / у'се рас'казуіе / вин па-'рус'кі / ме'не'т'ікі 'жинка йо'го / бе-бе-бе // 'бекала // а то ўс'і 'рус'к'ііе / а ва'на 'тик'і / гер-гер-гер / ўс'о // (Кч).

Припускаємо, що мовлення іноземною мовою асоціюється в діалектоносіїв зі звуками, які видають домашні птахи та тварини, напр., 'звуки гусей' – к'ер'кечут' (СГ), терко'т'ат' (Гж), гер'гочут' (Крп), 'звуки корови' – бур'мекат' (Фс);

2) дієсловами із супровідною семою 'незрозуміло': ле'печут' (Блк, Вр), л'еп'е'тат' (Вв), бал'боче (Смч), бал'моче (Сд), бул'ма'т'ат' (Дм), пл'е'вукат' (См), бурко'тит' (Тв), бар'моче (Зр), мур'чит' (Дг), пле'те (Ос), гал'д'ат' (Івн, Спс), гал'д'ат' (Дд), гол'д'ат' (Спс) та словосполученнями: по-с'войему ба'лакат' (Од, Тл), ба'лакат' не па-'нашаму (Гд), га'монит' не па-'нашаму (Сд, См), па-'нашаму не 'кажут' (Кл), по-'рус'кі не ка'л'акат' (Спс), кар'ди-мар'ди (Вв):

[Екс.]: – Як цигани гаворять?

[Інф.]: – кар'ди-мар'ди // дак вот 'м'ежду са'бої / шо ва'ни там 'м'ежду са'бої? // (Вв).

Мовлення іншими мовами, напр., англійською, французькою, іспанською тощо майже не зазнає номінації, оскільки діалектоносії старшого покоління або зовсім його не чули, або чули лише по телебаченню. На позначення семи 'говорити англійською мовою' зафіксовано ба'лакат' (Спс), л'еп'е'тат' (Вв):

[Екс.]: – Як цигани гаворять?

[Інф.]: – гал'д'ат' шос' //

[Екс.]: – А англійскай?

[Інф.]: – ну ан'л'ііскаї йа б не ска'зала / во'ни бил'ш-мени та'к'і / кул'турна'вати / 'йакас' // во'ни 'імен:о шо / ба'лакайут' //

[Екс.]: – А малдавани, вани галдять?

[Інф.]: – ну во'ни / це молда'вани ци'гани це / во'ни з одно'го 'табора ка'заў о'дин // (Спс).

Акустично-фізіологічні особливості мовлення сприймаються аудіально, тому від особливостей вимови залежить правильне розуміння інформації. Майже в усіх семах цієї лексико-семантичної підгрупи імпліцитно наявна сема 'говорити артикуляційно незрозуміло', яка окремо може бути виражена лексемами: 'м'амлит' (Авд, Блк, Кл, Кс, Чн), *ле'пече* (Авд, Вр, Дг, Тл, Уш), *л'е'п'ече* (Зр), *бел'коче* (Івн), *гер'гоче* (Кс), *гал'га'тат'* (Дм, Мт), *тур'гоче* (Крп), *бул'ко'тит'* (Др), *бур'ликат'* (Мт), *бул'ба'т'ит'* (Крп), компаративами: *га'моне йак па-н'і'мецки* (Бл), *гел'гочут'* йак 'зуси (Кс), *к'вакайе йак 'жаба* (Смч) та пропозитивною номінацією: *бул'ко'тит'* шос' та'ке / шо *пере'водчика т'реба* (Др).

Діалектна мовна картина світу побудована на асоціативній основі й розглядається в лінгвістичній диспозиції як актуалізований у свідомості зв'язок між елементами лексичної структури і співвіднесеними з ними явищами дійсності [14, 102]. Вона дозволяє простежити образи та уявлення у свідомості діалектоносців, що формують специфічний погляд на світ, та встановити окремі фрагменти, які мають номінативну щільність. Лексична розробленість поняття прямо пропорційна його значущості: чим воно важливіше, тим докладніше "параметризоване" [2, 45], напр., семи 'мовлення немовляти', 'говорити голосно', 'одночасне гучне мовлення групи людей' та ін.

Сема, які репрезентують акустично-фізіологічний аспект мовлення, здебільшого виявляють акустично-фізіологічні порушення мовлення, що не сприяють розумінню інформації під час комунікації. Наявність значної кількості лексем, які реалізують такі комунікативні перешкоди, підтверджують думку А. Габовштяка про те, що однією з причин лексичної диференціації діалектів є прагнення до реалізації аномальних ознак референта [3, 66].

ЛСГ з архісеюмою 'говорити' має ядерну та периферійну частини. Відзначено трансформацію виявленого номінативного поля, зокрема тенденцію до спеціалізації значення лексеми *ба'лакат'* 'говорити' → 'говорити нерідною мовою (англійською)', 'говорити' → 'мова німої людини (жестами)'.

Для номінативних одиниць помічено тенденцію однозначної закріпленості за окремими ситуаціями, напр., семи 'вимовляти "с" на місці іншого звука', 'вимовляти "л" на місці іншого звука', 'не вимовляти "р"', 'заїкатися', 'мова німої людини (жестами)', 'мовлення немовляти' та ін.

Для досліджуваного фрагмента ЛСГ дієслів властива симетрично-асиметрична структура: поряд із чіткими опозиціями (напр., семи 'говорити повільно' / 'говорити швидко', 'говорити тихо' / 'говорити голосно', 'говорити високим (писклявим) голосом' / 'говорити низьким (грубим) голосом' та ін.) наявні такі сегменти, у яких зафіксовано асиметрію: напр., обсяг репрезентантів сем 'говорити голосно', 'говорити нерідною мовою (німецькою, угорською, циганською)' значно перевищує обсяг назв на позначення 'говорити тихо', 'говорити нерідною мовою (англійською)'; не відзначено позитивного, проте зафіксовано негативне ставлення діалектоносіїв до грубого жіночого голосу, мовлення німців, циган; в говірках спорадично реалізовано семи 'вимовляти "с" на місці іншого звука', 'вимовляти "л" на місці іншого звука', 'не вимовляти "к"' та регулярно – семи 'не вимовляти "р"', 'вимовляти "ш" на місці іншого звука'. Симетризм елементів моделі дає змогу повніше виявити відмінності сегментації денотатів одного ряду, ступінь спільності структурної організації близьких за семантикою відображення лексичних парадигм, встановити репертуар лексем і типи відношень між ними [4, 25]. Водночас, за спостереженнями В.О. Карпова, "симетрія обмежує дозвільні можливості мовної системи, тому в мові переважають асиметричні структури" [6, 205].

1. Белова О.В. Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян (этнолингвистическое исследование): автореф. дис. ... доктора филол. наук. М. 2006.

2. Вендина Т.И. Словообразование как источник реконструкции языкового сознания // Вопросы языкознания. № 4. 2002.

3. Габовиштяк А. О некоторых причинах лексической дифференциации в словацких диалектах // Советское славяноведение. № 6. 1978.

4. Гриценко П.Ю. Моделирование системы диалектной лексики. К. 1984.

5. Демчук А.И. Вербализация просодических характеристик, идентифицирующих гендер говорящего (на материале английского языка) // Записки з романо-германської філології. Вип. 26. 2011. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: http://liber.onu.edu.ua/pdf/zap_rgf_26_2011.pdf#page=43.

6. Карпов В.А. Язык как система. Мінск. 1992.

7. Лагута Н.В. Пространственное зонирование и его актуализация в диалектных высказываниях // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Тольятти. № 4 (26). 2013. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/prostranstvennoe-zonirovanie-i-ego-aktualizatsiya-v-dialektnyh-vyskazyvaniyah>.

8. Маруневич О.В. Особенности восприятия представителей иных этносов с точки зрения наивного сознания (на материале русского и английского языков) // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. Серия Филология. № 2 (6). 2009. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-voispriyatiya-predstaviteley-inyh-etnosov-s-tochki-zreniya-naivnogo-soznaniya-na-materiale-russkogo-i-angliyskogo-yazykov>.

9. Осуї О.Д. Мовна картина світу: проблема організації складників // Мовознавство. № 4. 2013.

10. Почепцов О.Г. Языковая ментальность: способ представления мира // Вопросы языкознания. № 6. 1990.

11. Радченко О.А., Закуткіна Н. А. Диалектная картина мира как идиоэтнический феномен // Вопросы языкознания. № 6. 2004.

12. Ставицька Л.О. Гендер: Мова, свідомість, комунікація. К. 2015.

13. Холодьон О. Дієслівна лексика на позначення темпу мовлення як фрагмент мовної картини світу діалектоносіїв Східного Полісся // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.

14. Хом'як О.І. Мовна картина світу у функціонально-стилістичному дискурсі // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. Вип. XI. К. 2004.

Список населених пунктів

Авд – с. Авдіївка, Сосницький р-н, Чернігівська обл., Блк – с. Билка, Коропський р-н, Чернігівська обл. (до 2016 р. с. Червоне), Блс – с. Блистова, Менський р-н, Чернігівська обл., Бл – с. Блистова, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл., Вв – с. Вовна, Шосткинський р-н, Сумська обл., Вл – с. Вільне, Коропський р-н, Чернігівська обл., Вр – с. Вороніж, Шосткинський р-н, Сумська обл., Врт – с. Вертіївка, Ніжинський р-н, Чернігівська обл., Гд – с. Городище, Коропський р-н, Чернігівська обл., Гж – с. Гужівка, Ічнянський р-н, Чернігівська обл., Гл – с. Головеньки, Борзнянський р-н, Чернігівська обл., Гр – с. Гірськ, Щорський р-н, Чернігівська обл., Дг – с. Дягова, Менський р-н, Чернігівська обл., Дд – с. Дідівці, Прилуцький р-н, Чернігівська обл., Дм – с. Домошлин, Корюківський р-н, Чернігівська обл., Др – с. Дрімайлівка, Куликівський р-н, Чернігівська обл., Дрг – с. Дорогинка, Ічнянський р-н, Чернігівська обл., Жд – с. Жадове, Семенівський р-н, Чернігівська обл., Жк – с. Жуківка, Куликівський р-н, Чернігівська обл., Зм – с. Змітнів, Сосницький р-н, Чернігівська обл., Зр – с. Заріччя, Щорський р-н, Чернігівська обл., Ів – с. Івот, Шосткинський р-н, Сумська обл., Івн – с. Іваниця, Ічнянський р-н, Чернігівська обл., Кв – с. Кувечичі, Чернігівський р-н, Чернігівська обл., Кл – с. Клюси, Щорський р-н, Чернігівська обл., Кпт –

с. Кіпті, Колоцький р-н, Чернігівська обл., Кр – с. Кренидівка, Середино-Будський р-н, Сумська обл., Крп – с. Карпилівка, Козелецький р-н, Чернігівська обл., Кс – с. Киселівка, Менський р-н, Чернігівська обл., Кч – с. Кучинівка, Щорський р-н, Чернігівська обл., Лс – с. Лісне, Середино-Будський р-н, Сумська обл., Лт – с. Литвиновичі, Кролевецький р-н, Сумська обл., Мк – с. Макіївка, Носівський р-н, Чернігівська обл., Мл – с. Молчаново, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл., Мт – с. Мутин, Кролевецький р-н, Сумська обл., Од – с. Одинці, Козелецький р-н, Чернігівська обл., Ос – с. Осьмаки, Менський р-н, Чернігівська обл., Пр – с. Перемога, Глухівський р-н, Сумська обл., Пч – х. Пручаї, Прилуцький р-н, Чернігівська обл., Рт – с. Реутинці, Кролевецький р-н, Сумська обл., Св – с. Савинки, Корюківський р-н, Чернігівська обл., СГ – с. Святі Гори, Менський район, Чернігівська обл. (до 2015 р. с. Червоні Гори), СД – с. Салтикова Дівиця, Куликівський р-н, Чернігівська обл., Сд – с. Сядрине, Корюківський р-н, Чернігівська обл., См – с. Смолигівка, Ріпкинський р-н, Чернігівська обл., Смч – с. Смичин, Городнянський р-н, Чернігівська обл., Сп – с. Спаське, Сосницький р-н, Чернігівська обл., Спс – с. Спаське, Кролевецький р-н, Сумська обл. (до 2015 р. с. Ленінське), Ств – с. Ставиське, Козелецький р-н, Чернігівська обл., СР – с. Стара Рудня, Щорський р-н, Чернігівська обл., Сх – с. Сахутівка, Корюківський р-н, Чернігівська обл., Тл – с. Тулиголове, Кролевецький р-н, Сумська обл., Тв – с. Товкачівка, Прилуцький р-н, Чернігівська обл., Уб – с. Убіжичі, Ріпкинський р-н, Чернігівська обл., Ус – с. Усок, Ямпільський р-н, Сумська обл., Уш – с. Ушня, Менський р-н, Чернігівська обл., Фс – с. Феськівка, Менський р-н, Чернігівська обл., Чн – с. Чорнотичі, Сосницький р-н, Чернігівська обл., ЧР – с. Чорний Ріг, Семенівський р-н, Чернігівська обл., Шп – с. Шептаки, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл., Яд – с. Ядуди, Борзнянський р-н, Чернігівська обл., Яц – с. Яцине, Путивльський р-н, Сумська обл.

ARCHISEME 'TO SPEAK' IN THE EASTERN POLISSIA DIALECTS AS A REFLECTION OF THE DIALECTAL SPEAKERS' LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

The article deals with the peculiarities of verb lexico-semantic group with archseme 'to speak' in the Eastern Polissia dialects as a segment of dialectal speakers' linguistic picture of the world. The structure and semantics of verbs that name the acoustic-physiological aspect of speech are analyzed. Lexical concentration, transformation of revealed nominative field, symmetry and asymmetry of this verb fragment, features of verbs functioning in this area are outlined.

Key words: linguistic picture of the world, Eastern Polissia dialect, lexico-semantic group, speech, seme.

Трансформація надсянських говірок

Надсянський говір – діалектне утворення, яке, обіймаючи невеликий ареал, на заході та на північному заході Львівської обл. межує з чужомовною системою – говорами польської мови, натомість інші його межі – говори південно-західного наріччя української мови: наддністрянський – на сході, лемківський і бойківський – на півдні. Уже перші дослідники говору вказували на особливості географічного розташування, звертаючи увагу на важливість цієї проблеми, розв’язання якої допоможе витлумачити низку явищ, спільних для архаїчних говірок українських Карпат (середньозакарпатських, бойківських, а також лемківських) та діалектів північного наріччя [1, 7–8; 2, 364; 6, 92], адже саме надсянський говір є “перехідною ланкою” між цими діалектними утвореннями.

Надсяння – особливий етнорегіон України, цілісність якого втрачено через депортації його носіїв упродовж 1939–1947 рр. Унаслідок цього розпорошені надсянські говірки зазнали стрімкої нівеляції. Більшість із них невідворотно втрачені, оскільки знищено їхніх носіїв, а разом із ними – й унікальну матеріальну та духовну культуру, представлену в мовній площині. Частково виправданим є песимістичний висновок М. Пшеп’юрської 1986 року: “Можна сказати, що старовинні говори Надсяння і Засяння зникли з мовного обширу української мови. Тому матеріал, зібраний мною [...], має вже історичну [...] особливу вартість” і “буде єдиним матеріалом для всіх майбутніх дослідників, які вивчатимуть західні говірки української мови” [5, 291].

Динаміка змін будь-якого говору є актуальним питанням для кожного покоління науковців. Історичний контекст трансформації надсянського говору та зміна ареалу його поширення від 40-х років ХХ ст. до початку ХХІ ст. під впливом лінгвальних та позалінгвальних факторів сьогодні становить особливо важливу проблему для діалектологів, етнографів та істориків.

Через депортацію носіїв говору і знищення суцільного ареалу поширення надсянський говір до початку Другої світової війни і після неї – це різні діалектні системи. Сьогодні

відомі два різновиди говору: переселенські говірки, які зазнають сильних змін під впливом інших мовних систем, і говірки, поширені на етнічній території, які зазнають асимілятивних змін значно менше.

Унаслідок депортацій 1939–1947 рр. цілісною залишилася східна частина надсянського говору, західну ж можемо лише реконструювати на основі мовлення переселенців. На підставі записів із 25 переселенських говірок констатуємо різний ступінь збереження надсянських рис в оточенні, наприклад, наддністрянського говору, на що впливають такі позамовні чинники, як місце проживання, соціальне середовище, ступінь освіченості носія говірки тощо. Найкраще особливості говору збереглися в місцях компактного проживання переселенців, у мовленні людей, які не мають освіти і надовго не виїжджають за межі села.

Для порівняння наведемо зразки мовлення носіїв переселенських говірок. Так, у мовленні Катерини Брами (Кисіль), 1926 р. н., освіта – 6 класів, уродженки с. Дібча Ярославського повіту, яку 1948 р. переселили в с. Тулиголови, що біля Комарна, де компактно проживають переселенці з північної частини Надсяння (із 28 населених пунктів), дуже добре збереглися риси надсянського говору на лексичному, фонетичному і граматичному рівнях: (Коли молоді вважалися зарученими? – Л. Х.) *Пух'н'ерат / а 'потім йу с'таросты прих'одили // а вни за'ручини 'били пух'н'ерат / а 'потім // (Як це відбувалося? – Л. Х.) ну, на'прикад / ми с'а 'л'уб'імо / но / і йу ска'зали там 'родичам / жо п'рийдут с'таросты / і с'таросты приш'ли // приз ні'чо / о'так приш'ли та й фс'о // ні го'р'івк'и / ні ні'чого апс'ол'утн'і / так'во прих'одили во / шли // і гуво'рьли / йак то 'буди то в'іс'іл'а / йак то 'буди / йак то шо //* Натомість у мовленні Ірини Сухорської (Дзядик), 1921 р. н., освіта – вища, уродженки с. Дуньковички Перемиського повіту, яка 1945 року покинула рідне село й поїхала до Львова, де працювала доцентом інституту, ознаки надсянського говору повністю втрачені: *Кор'ваї сто'йаю до к'ін'ц'а / а ук'ін'ц'і йо'го // то йа'кос' 'було два кор'ваї / бо то'му шо п'ід 'церквою / йак з 'церкви вих'одили / то / и-и-и / то'вот д'ілили по ку'сочку / л'уд'ам розда'вали // а п'із'н'иши*

*ти'пер / йак тої'во / то купу'вали цу'корк'и і розк'у'дали цу'корк'у // моло'да // і д'і'тиска 'б'ігали і зби'рали //*¹

Власне, у зв'язку із втратою значної частини ареалу надсянських говірок відзначаємо і втрату лексики, зафіксованої І. Верхратським та М. Пшеп'юрською, однак сучасним носіям говірок вона невідома (відповідно до матеріалів, зібраних у 66 н. пп. Львівської області експедиційно-польовим методом у межах дослідження лексики родинної обрядовості надсянського говору): *кошулякі* “обряд: молодá посьлає молодóму чéрез післанцьї кошулю, що самá йїй вїшила для молодóго; – також і ті люде, що уручають кошулю (сорочку) молодому звать ся: «кошулякі»” [Верхратський 1900, 106], *перїльнїкї* “люде, що несút під час відбúваня весїля перїну, пóдушку, плáхту і пр. з хáти молодóї до хати молодого” [Верхратський 1900, 113], *прынїсник* = післанець, що в часї весїлля приносив господарям хлїб і горїлку [Пшеп'юрська 1938, 9], *рук'овупу* (Милк.) = заручини [Пшеп'юрська 1938, 80].

Суцїльний мовний обшир надсянських говірок в Українї – крайній захід Львівської обл., але й цей ареал поступово зазнає змін через впливи сусїдніх діалектних систем і літературної мови.

Сучасні польовї дослідження надсянських говірок на крайньому заходї Львівської обл. (північна частина Старосамбірського р-ну, західна – Мостиського та Яворівського р-нів) засвідчують, що ареал функціонування говору значно звужився. Фактично не виявляємо надсянських рис у населених пунктах надсянсько-наддністрянського порубїжжя, які, за свідченням І. Зілинського [1; 2], М. Пшеп'юрської [6], ще в 30-ті роки ХХ ст. квалїфікували як надсянські. Зокрема, в околицях Рави-Руської, Городка, Новояворівська типових ознак, властивих надсянським говїркам, здебїльшого не виявлено, за винятком мовлення представників найстаршого поколїння: *Ти'перка то ўже н'и / а ко'лис' то ше т'ї с'тари'ї / то ше ўуж ка'зали // ўуж /'било / ха'луна / га'дати // а ти'пер н'и / то ўже фс'о / то ўже п'їш'ло* (с. Прилбичі Яворівського району).

¹ Докладніше про функціонування сучасних надсянських говірок див. у статті: Хомчак Л. До функціонування надсянських говірок в умовах білінгвізму // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Вип. 12. Українська діалектна лексика як об'єкт словникарства та лїнгвогеографії. Ужгород. 2008.

На заході Львівської обл., незважаючи на цілісність надсянського ареалу, мовна ситуація не є однорідною також через те, що, окрім носіїв надсянських говірок, які проживають на етнічній території, у н. пп. Скелівка, Сусідовичі мешкають переселенці з Лемківщини, у н. пп. Стрілецьке, Крисовичі, Липники та ін. переважають поляки [3, 190]. Такий етнічний склад, звичайно, позначається на говорі загалом, сприяє зміні говіркових рис під впливом іншого мовного середовища.

Потребують уточнення надсянські ареали, окреслені в “Атласі української мови” [АУМ 2, к. 395]. Зокрема, матеріали АУМ, записані в 50–60-х рр. ХХ ст., засвідчують досить широкі межі поширення надсянських мовних явищ (навіть попри повну втрату західного ареалу). Наприклад, ізолекса *ко'шул'а* ‘сорочка’ сягає Великої Сушиці Старосамбірського р-ну на півдні, Забір'я Нестерівського р-ну (відповідно до номенклатури АУМ) на півночі, Чайкович Самбірського р-ну на південному сході, у східному ж напрямку доходить до Львова. Ізофона *'nap' [i]бок* окреслює ареал функціонування, обмежений такими населеними пунктами: Велика Лінина Старосамбірського р-ну на півдні, Смолин, Чолгині та Залужжя Яворівського р-ну на північному сході, у південно-східному напрямку доходить до Чайкович Самбірського р-ну. Типова надсянська ізолекса *ха'луна* ‘хата’ тягнеться з півдня на північ через такі населені пункти: Велика Сушиця, Чаплі Старосамбірського р-ну, П'яновичі Самбірського р-ну, Чижки Мостиського р-ну, Галичани Городоцького р-ну, Лелехівка та Смолин Яворівського р-ну. Власне, ці ізоглоси й встановлювали надсянсько-бойківську та надсянсько-наддністрянську межу станом на 50–60 роки ХХ ст.

Однак записи, зроблені на території Надсяння впродовж 2008–2010 рр., засвідчують звуження ареалу поширення описаних вище мовних явищ. Зокрема, у значенні ‘молодий неодружений хлопець’ зафіксовано фонетичний варіант *'nap' ibo(y)* к лише в небагатьох сс. Старосамбірського (Катина, Княжпіль, Биличі) та Мостиського (Мокряни, Дмитровичі, Підгать, Черневе) р-нів. Натомість у низці надсянських говірок функціонує варіант *'napyubok* (Арл, Врб, Гдн, Крк, Кт, Трн) або ж для номінації молодого неодруженого хлопця вживають назви: *же(и)'н'ух* (Врб, Нкн), *ка'вал'е(и)р* (Арл, Блз, Брш, Гдн, Гл, Гс, К, Крк, Кт,

Мж, Мшл, Нкн, Пдл, Пн, Прл, Ст, Твц, Чрн). Лексема *ко'шул'а* майже повністю вийшла з активного вжитку, її засвідчено лише у трьох говірках Мостиського р-ну (н. пп. Конюшки, Старява, Черневе). Натомість у характерному для надсянського весілля обряді дарування подарунків нареченому в більшості говірок вживають літературну назву *со'рочка*. Сучасні записи засвідчують досить широкий ареал функціонування назви *ха'луна*, який тягнеться попри кордон і сягає таких населених пунктів, як Катина, Ковиничі на півдні, Крукеничі на південному сході, Терновиця на сході і Смолин на півночі. Однак зауважимо, що на початку ХХІ ст. територія поширення назви *ха'луна* все-таки зменшилася порівняно з даними АУМ.

Матеріали польових діалектологічних та етнографічних експедицій підтверджують і трансформацію фонетичних рис сучасних надсянських говірок. Констатуємо, наприклад, що ареал поширення звукосполучень *г'і, к'і, х'і* значно звузився. Сучасний ареал *г'і, к'і, х'і* засвідчують дослідження В. Шелемех [7; рукописні матеріали] на прикладі назв пампушок ‘круглих солодких пиріжків, смажених в олії’. За спостереженнями дослідниці, ізофона *к'і, х'і* (*пампу'х'і, 'пампух'і, пампуш'к'і*) доходить до Поляни на півдні, тягнеться з півдня на північ через Городисько, Боршевичі, Гусаків, Мишлятичі, Годині, Арламівську Волю і доходить до Передвір'я на півночі; спорадично звукосполучення *к'і, х'і* трапляється на надсянсько-наддністрянському суміжжі в Терновиці та Довгомостиськах. Відповідно ж до АУМ [АУМ 2, к. 20] ареал *к'і, х'і* в закінченнях прикметників у східному напрямку виходить за окреслені дослідниками [1; 2; 4; 6] межі надсянських говірок, але не охоплює їх північної частини.

Зауважмо, що М. Пшеп'юрська називає звукосполучення *г'і, к'і, х'і* типовою “надсянською прикметою” [6, 221]. М. Левсів, підтверджуючи думку дослідниці, також відзначає, що “звукосполучення *ки, ги, хи* вимовляються в надсянських говірках незвичайно послідовно на цілому просторі ... як *кі, гі, хі*” [4, 201].

Типові для Надсяння рефлексі давніх *і* та *ы* після губних у наголошеній позиції (*[ы, ы^о] < ы: была, бы^ола* ‘була’), засвідчені в АУМ [АУМ 2, к. 17] у 13 надсянських говірках, в обстежених говірках, поширених на крайньому заході Львів-

ської обл., на початку ХХІ ст. не фіксуємо. Однак у мовленні переселенців найстаршого покоління з північного ареалу (із н. пп. Дібча, Добра, Слобода) такі риси досі збережено.

Звузився й ареал поширення інших надсянських мовних явищ, не засвідчених в АУМ, однак відзначених дослідниками говору як типові для Надсяння. Так, звук *ы* на місці **и* (також **і*) після губних, зубних, шиплячих [6, 111–112] виступає лише в говірках сс. Малнівська Воля, Глиниці, Годині, Краківець, Любині, Плешевичі, Старява, Циків, Черневе: 'выкуп, ви'шываниї, 'жыто, 'кываниї, на'крыти, 'прыдане, про'сыти, 'скрын'а, сыр, 'тыжден', 'чыстыї тощо. Однак зауважимо, що в сучасних надсянських говірках звук *ы* є фонемою середнього ряду. У багатьох переселенських говірках *ы* функціонує навіть на початку ХХІ ст. у мовленні представників найстаршого покоління, вихідців із таких населених пунктів, як Грабовець, Дібча, Добра, Святе, Сколошів, Слобода, Радимно, що репрезентують північний ареал Надсяння.

Фіксуємо майже повну втрату типової фонетичної надсянської риси, на яку звертали увагу всі дослідники надсянського говору, – збереження **і*, що не пом'якшує попереднього приголосного (худоїті 'ходити', сіла 'сила', дітіна 'дитина' [4, 200]). Звук *і*, який пом'якшує попередній приголосний, спорадично виступає на місці загальноукраїнського *и* лише в небагатьох сучасних надсянських говірках (наприклад, у Вороблячині (п'ісати, п'ісанка, в'ісок'иї, в'івер'тати), Малнівській Волі, Конюшках, Рогізні (с'ід'іти), Плешевичах (п'ік'ти, п'ірина), Арламівській Волі ('к'ібаўка), а також Глиниці (за'в'ітка)). Зауважимо, що звук *і*, який не пом'якшує попереднього приголосного, якщо *і* < **о* (дії, стії, 'потім, 'тіл'ко, ква'сіўка та ін.), вживається на всьому надсянському діалектному континуумі.

Характерну для надсянського діалектного континууму морфологічну рису – закінчення *-ом* в орудному відмінку однини іменників, прикметників та займенників жіночого роду – зафіксовано в небагатьох говірках, які репрезентують північний ареал надсянського говору: з том ди'тином, з том г'іл'ом і'ти, при'ходитьи зо со'рочком, пше'ниці'ом опк'и'дати і с'в'іченом во'дом кро'пити (Млн), наї вас Бог благосло'вит и'част'ам / здо'роўл'ом / 'добром 'дол'ом (Чрн), приї'ти з том 'бабком (Твц), в'іткри'вати 'тойе покри'вало іа'комс' та'ком

'паўком (Ст), ви'татис'а з 'мамом з'р'ішми (Ст), кро'пити с'в'аченом во'дом (Вбл, Зл), 'мати хл'іб п'іт 'нахом (Кр), 'мити том во'дом / шо коро'ваї з'ладили (Кт), 'ф'іром 'йїхати, паўком моло'тити (Гр), з во'дом с'в'аченом 'б'ігти (Врб), з ло'патом гул'ати, 'д'іўком 'бити, 'лижк'у 'йїа'зати со'ломом (Зв), к'в'ітком виган'ати, закри'вати полот'ном чи 'хустком (Вбл), з том 'палицем, том во'дом фс'іх старос'ц'ін обми'вати (См), 'тато з 'мамом, пос'в'і'тити с'в'і'ченом во'дом (Бн).

Зауважимо, що навіть у центрі надсянського говору паралельно функціонують фонетичні, граматичні, лексичні явища, властиві водночас надсянським говіркам і наддністрянським, надсянським говіркам і бойківським, надсянським говіркам і літературній мові: с'в'я'чену 'воду і т'і п'л'ацк'у да'вали ху'доб'і // і тоў вудоў с'в'я'ченоў за'м'ішували 'т'істо і рублили ше х'рестик'і (Плш); п'і'сали п'ісан'к'у / 'йїаїц'а ва'рили / куба'су ро'били / сир ро'били / 'масло (Вбл); так / 'зара то нек'ли / 'зара то пси шоб 'з'іли / шоб с'а фс'о за'к'інчили **ўже** / бо то **йўж** с'а к'ін'чайут т'і с'в'ата (См); ди'тину **йў** 'чути ў ут'роб'і // **ўже** ди'тину 'чути ў ут'роб'і (Мшл); ко'лис' так не 'було // ка'пуста / 'каш'і пшон'іна на'густу / по'верха по'сипана 'цукром / 'мачка і пи'р'іг спик'ли // і ти пир'г'і так'во доў'кола сто'ла нак'лали / нак'лали... т'рошка 'з'іли / доло'жили д'руг'іх // сир да'вали / сми'тану // ко'лис' так **било** // не **било** со'лоткого // то т'рошка п'із'н'іши с'тали пи'чи за'вване // 'потім **ўже** 'била 'каш'і зи слиў'ками 'рисова (Арл); а **без стіў** перелазили // ну / 'тайак в'іт с'л'убу приїш'ли / 'л'ізли **через стіў** / с'ідали (Зв); а 'потім **йўж** то поза'мотували / ту'ди биў та'к'уї ч'і'пец ф'ишитий і ту маў ф'іст зо'заду // ту'ди зало'жили тої ч'і'пец / ту зав'ізали – **ўже** 'баба (Арл); і м'н'асо да'вали там з ка'пустом пи'ченом і 'бул'боў то // та так н'у / 'як ти'пер // а хто не ва'риў 'мачк'у / то да'вали сир зо сми'таном // і пи'р'іг пик'ли / і хл'іб (Млн).

Відзначаємо також поступову архаїзацію лексики, яка переходить до пасивного фонду української мови, а незабаром може безслідно зникнути разом із носіями надсянського говору старшого покоління. Вербальна репрезентація, наприклад, традиційних родинних обрядів зазнає значних трансформацій аж до повного занепаду низки назв передусім через утрату обрядових реалій. Зокрема, повністю відійшла на периферію лексика,

пов'язана з народженням дитини (наприклад, назви повитухи: 'баба, 'баба спец'і'ял'на, 'бабка в'ід пород'іл'а, 'бабка / жи(о) 'д'іти(ї) в'ідби'райе, ба'бус'а / шо 'роди в'ідби'райе, 'бабц'а, край-'бабка, ку'шарка, ма'тус'і, 'пан'і 'матка, п'таш'інка тощо; вербальна репрезентація процесу народження, а також обрядів, які його супроводжують: 'баб'ути 'виконувати функції повитухи', в'іткри'вати фс'о / шоб н'і'чо не 'било 'замкнене ф 'хат'і / 'шафи, д'верк'і, 'поп'іт 'кухн'у 'формула-порада відчинити всі хатні двері та дверцята для швидкого перебігу пологів' тощо), назви традиційної матеріальної та духовної культури (шчи'д'рак 'коржик з прісного тіста, який пекли на Щедрий вечір (напередодні Водохреща) і давали з'їсти худобі', ран'тух 'полотно, у яке мати завивала дочку, виряджаючи в дім чоловіка', с'таник з к'рил'ц'атами 'частина одягу нареченої весільного дня', перела'зити без стіу 'займати / покидати почесне місце за весільним столом, переходячи через стіл (про наречених)').

Значний ступінь архаїзації мають полонізми, які активно функціонували в надсянському діалектному континуумі в додепортаційний період і підтримувалися впливом польської мови: кс'тини, ксест 'церковний обряд хрещення дитини; хрестини', ки'чений 'охрещений', подз'ін'кован'і 'обряд прощання з покійним, який, як правило, відбувається на подвір'ї та супроводжується промовою священика', 'помник 'надгробний пам'ятник', с'хацка 'вечірне зібрання молоді', мар'шаука 'палка, атрибут весільного старости' тощо. Нішу, яку займали полонізми або типові надсянські назви, поступово заповнює або літературна, або наддністрянська лексика: кс'тини > хрес'тини, навул'ітник'и, вол'ітник'и > пос'івал'ники, 'погр'іб > 'похорон, за'витка > 'покритка, 'наї'дох > позаш'л'убна ді'тина тощо.

Фіксуємо також трансформацію семантики діалектизмів. Так, у сучасних надсянських говірках назва с'ваха вживається для номінації матері чоловіка щодо батьків дружини (і навпаки); натомість давніше, як свідчать інформанти найстаршого покоління, назва позначала жінку-розпорядницю весілля: с'тароста буу і с'ваха / а ти'пер старос'т'іна нази'вайут (Мкр). Утратив колишній зміст докладно описаний Й. Лозинським та засвідчений у працях І. Верхратського та М. Пшеп'юрської один із обрядів на початку весілля, який від-

бувався в нареченої і супроводжувався частуванням (зокрема сиром) та великою кількістю обрядових пісень; він мав назву “*пісни посиранкові*” – *посиранки* [Лозинський, 73], *pus'yrank'i* [Пшеп'юрска 1938, 79], *посыранкі* [Верхратський 1900, 116]. У сучасному надсянському ареалі назву *по'сиранк'і* на позначення святкування (зазвичай у нареченого) перед майбутнім весіллям зафіксовано лише в говірці с. Годині: *по'сиранк'і йи по'перед в'іс'іл'а в'йенце з моло'дого // 'перед в'іс'іл'ом були по'сиранк'і / схо'дилис'і // 'мала 'бити д'ружка чи д'ружба / і су'с'ід прий'шоў / так'во з родини // схо'дилис'і з моло'дого //*.

Отже, аналіз деяких мовних явищ у сучасних надсянських говірках дає підстави стверджувати, що надсянський діалектний континуум зазнав значної трансформації під впливом передусім позамовних чинників. Низка населених пунктів, які в діалектологічних джерелах ХХ ст. кваліфіковано як надсянські, тепер уже репрезентують надсянсько-бойківське та надсянсько-наддністрянське суміжжя.

1. *Зілинський І.* Проба упорядкування українських говорів // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. СХVII–СХVIII. Львів. 1914.
2. *Костецька-Садова А.* Міжмовні контакти в польських говірках Мостищини // Діалектологічні студії. 7: Традиції і модерн. Львів. 2008.
3. *Лесів М.* Українські говірки у Польщі. Варшава. 1997.
4. *Овчаренко М.* Мова українців Надсяння // Ярославщина і Засяння 1031–1947: історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто. 1986.
5. *Пшеп'юрска-Овчаренко М.* Мова українців Надсяння. Перемишль. 2007.
6. *Шелемех В.* Назви обрядових страв у надсянських говірках Яворівщини // Діалектологічні студії. 8: Говори південно-західного наріччя. Львів. 2009.

АУМ	<i>Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.</i>
Верхратський 1900	<i>Верхратський І.</i> Словарчик // Верхратський І. Про говор долівський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. XXXV–XXXVI. Львів. 1900.
Лозинський	<i>Лозинський І.</i> Українське весілля. К. 1992.
Пшеп'юрска 1938	<i>Пшеп'юрска М.</i> Слівник // Пшеп'юрска М. Надсянський говір / Праці Українського Наукового Інституту. Т. XLIV. Кн. 7. Варшава. 1938.

Список населених пунктів

Яворівський р-н: Бн – с. Бунів, Вбл – с. Вороблячин, Врб – с. Вербляни, Гл – с. Глиниці, Гр – с. Гораець, Зв – с. Завадів, Зл – с. Залужжя, Кр – с. Краківець,

Кт – с. Коти, Нкн – с. Наконечне Перше, Прл – с. Прилбичі, См – с. Смолин, Ст – с. Старичі, Твц – с. Терновиця.

Мостиський р-н: Арл – с. Арламівська Воля, Гдн – с. Годині, Гс – с. Гусаків, Крк – с. Крукеничі, Мкр – с. Мокряни, Млн – с. Малнівська Воля, Мшл – с. Мишлятичі, Пдл – с. Підліски, Плш – с. Плешевичі, Пн – с. Пнікут, Чрн – с. Черневе.

Старосамбірський р-н: Блз – с. Болозів, Брш – с. Боршевичі, К – с. Катина, Мж – с. Міженець, Трн – с. Тернава.

TRANSFORMATION OF RIVER SIAN DIALECTS UNDER THE INFLUENCE OF LINGUISTIC AND NONLINGUISTIC FACTORS

The article describes present condition of River Sian dialects and defines the main linguistic and nonlinguistic causes that influence dialects development and transformation. On the basis of analysis of typical for River Sian dialect continuum linguistic phenomena an attempt to define the area and features of modern River Sian dialects is made. On gradual archaization of dialect lexis is accented. The main conclusions are the significant degree of transformation of River Sian dialects and the narrowing of their functioning area.

Key words: River Sian dialects, deportation of dialect speakers, area of dialect, isoglottic line, typical River Sian characteristics, archaization of dialect lexis.

Динаміка традиційної транспортної лексики в українських говорах Закарпаття

Першочерговим завданням української діалектології є не тільки ґрунтовне вивчення усіх мовних рівнів діалекту, але й простеження динаміки діалектної системи.

Системні зміни зумовлені низкою екстра- та інтралінгвальних чинників. Серед цих процесів Г.І. Гримашевич визначає “архаїзацію лексем у зв’язку зі зникненням реалій, які вони позначали, міжмовні та міждіалектні контакти, міграційні процеси, проникнення в діалектну мову літературних елементів, розвиток матеріальної культури, народного господарства, модернізацію промисловості, зникнення з ужитку реалій, що закономірно призводить до зникнення лексем на їх позначення або перенесення назв на інші предмети, відхід у небуття населення старшого віку та ін.” [3, 141].

При опрацюванні питання динаміки діалектних систем науковий інтерес становлять дослідження К.Д. Глуховцевої (східнословобожанські говірки) [1], П.Ю. Гриценка (варіювання лексики в межах ареалу) [4], О.М. Костів (динамічні процеси на матеріалах II т. “Атласу української мови”) [6], Л.М. Григорчук [2; 7], І.В. Сабадоша [8], Г.І. Гримашевич [3], Д.А. Ігнатенко [5], Ю.В. Абрамян (східнословобожанські говірки) [5], М.О. Волошинової (східнословобожанські говірки) та ін. Л.М. Коць-Григорчук присвятила праці вивченню понять динаміки і статичності (“явище”) українського діалектного мовлення. Дослідниця уводить поняття “горизонт лінгвістичного дослідження” [2, 154–168; 7, 70–74] з метою усунути різні оцінки того самого мовного явища на певній території. Науковці повинні чітко підбирати підходи, методи, горизонт лінгвістичного спостереження, бо для “вивчення формально ідентичних і однаково локалізованих у мовному просторі елементів мови, але при різних умовах проектування їх на дослідження, тож і різних горизонтах, можемо здобути неоднакові висновки щодо їх суті” [2, 168].

Територія Закарпатської обл. перебуває під впливом кількох чинників мовних змін, що дає науковцям підставу для ви-

вчення тенденцій розвитку діалектної системи. Два говори (закарпатський та гуцульський), що вживаються в Закарпатській обл., утворюють неповторну систему, яка містить статичні й динамічні елементи. Предметом нашого дослідження є назви на позначення традиційних видів транспорту. Мета – виокремити в межах тематичної групи транспортної лексики лексико-семантичні мікрогрупи, простежити динаміку традиційної транспортної лексики в українських говорах Закарпаття. Актуальність і наукова новизна полягає в застосуванні вже відомих теоретичних положень при аналізі не вивченої на території Закарпатської обл. тематичної групи транспортної лексики.

Дослідження ґрунтується на власних записах живого мовлення, зібраних автором експедиційним методом. Записано матеріал від людей різних вікових груп, що дозволяє простежити диференціацію в мовленні різних поколінь.

У межах тематичної групи транспортної лексики визначаємо лексико-семантичні мікрогрупи: “Віз, його частини”, “Сани, їхні частини”, “Інші транспортні засоби”, “Вантаж”, “Упряж”, “Предмети догляду тяглової худоби”. Зазначені мікрогрупи базуються на парадигматичних зв’язках між словами.

При дослідженні номенів використовуємо термінологію О.М. Костів про ядро та периферію діалектного явища, де під ядром розуміємо елементи статички, а під периферією – ті елементи, в яких унаслідок різних чинників утворюються динамічні процеси [6].

Ядром транспортної лексики є слова, що вживаються регулярно, незалежно від вікової чи територіальної диференціації, що характеризує процес найбільшої концентрації лексичної риси. Наприклад, семему ‘назва традиційного воза’ представлено номеном *віз* (*вуз*, *вўз*), семема ‘верхня частина коробка воза з боковими стінками й сидінням’ – назвами *йáшчик*, *лáда*, семема ‘частина воза’ – назвою *тел’га*. Ці семемичні стійкі у вживанні на всій території, притаманні всім віковим групам.

На периферії маємо можливість спостерігати динамічні процеси. Перш за все, варто наголосити на віковій диференціації мовлення. Номени можуть мати різну частоту вживання залежно від вікової групи. Наприклад, назви, зафіксовані від інформантів усіх вікових груп: *драбин’ак*, *гумáк* (*гумáк*), *деревл’аний віз* (*вуз*, *вўз*), *гумóвий віз*, *гумійóвий віз* ‘назви тра-

диційного воза', *дóш'ка*, *боковíна* 'полудрабок, одна з двох бічних частин короба воза для перевезення твердих матеріалів', *перíдн'а* (*перéдна*) *тел'íга*, *перéдн'а кічка* 'передок, передня частина воза', *зáдн'а тел'íга*, *зáдн'а кічка* 'задок, задня частина воза', *пóлиц'а*, *спúдн'а* (*спíдн'а*, *спíдна*) *дóшка*, *ніжн'а дóш'ка*, *дно* 'дерев'яний брус, укріплений зверху на осі воза, нижня дошка на возі', *звóра* (*свóра*), *розвóра* (*рузвóра*) 'розвора, міцна жердина, якою подовжується віз' та інші.

Номени *пíдвóда*, *вáнгош*, *тел'íга*, *тел'íжáнка*, *брíчка* 'назви традиційного воза', *зáдн'ий хід* 'задок, задня частина воза', *кóч'*, *коч'íйа* 'верхня частина короба воза з боковими стінками й сидінням', *посерéдниц'а* 'розвора, міцна жердина, якою подовжується віз', *гáл'ма* 'пристрій, яким сповільнюють або зупиняють рух воза', *áраш*, *áрашник* 'товста жердина, прикріплена до переда воза, щоб ним керувати й запрягати пару коней', *упр'áж*, *упр'áга*, *упр'áжка*, *зáпр'ах* 'збруя', *кетéфій*, *кетéфій*, *кетéфік*, *кетéфійк* (*кетéфыйк*), *катафійк*, *кефетійк*, *кефетійк* 'виготовлена з мотузки частина збруї, яку накладають коневі на голову; одягають під час випасання коня' та інші зафіксовані здебільшого в мовленні носіїв старшого та середнього віку. Обмежене вживання номенів лише старшим поколінням призводить до поступової архаїзації та зникнення слів.

До виходу лексем з ужитку призводить і модернізація суспільства, наслідком якої з утратою позначуваної реальності архаїзується і слово. Наприклад, для називання дерев'яної жердини, якою подовжується віз, використовують лексеми: *звóра* (*свóра*), *розвóра* (*рузвóра*), *розвір*, *розвóрина*, *посерéдниц'а*. Для іменування такого ж пристрою, виготовленого з заліза, вживають номен *друж*. Аналогічно слова *віс'* (*вус'*, *віс'*, *ос'*), *осá* 'назви для стержня, що на ньому крутиться колесо, вісь воза' витіснила назва *тíнгел'* (*тíнгил'*, *тéнгіл'*).

Спостерігаємо проникнення в діалекту мову літературних елементів, хоча процес взаємодії діалекту та літературної мови як форм національної мови є двостороннім.

Серед динамічних процесів виділяємо зміни в семантичній структурі слова. Зокрема відбувається спеціалізація (звуження) значення укр. літ. слова *дóшка* 'поско́ний невеликої товщини кусок дерева, випиляний з колоди' [СУМ 2, 400–401], зумовлена застосуванням дощок при спорудженні констук-

ції бічної частини коробка воза. Серед семантичних процесів спостерігаємо перенесення значення, наприклад: *л'іска*, *перéдн'е чолó*, *зáдн'е чолó* 'щабель, поперечна планка в полудрабку воза для уникнення випадіння вмісту воза', *пóлиц'а*, *поліц'а*, *поду́шка* 'насад, опора для широких брусів із двома ручицями на передку й задку воза', *гáч'і* 'підойма, поперечний брус на задньому кінці передніх сниць, що допомагав підтримувати горизонтально самі сници і дишель' (первинне значення закарпат. *gát'i* 'широкие мужские штаны' [Торунь, 82]), *пúто* 'пристрій, яким сповільнюють або зупиняють рух воза', *башма́к*, *чижимóк* 'пристрій, який ставлять під колесо для зупинки воза', *ца́пи* 'широкий рухомий брус із двома ручицями на передку воза й нерухомий на задку воза для перевезення вантажів', *шері́гл'а* (первинне значення закарп. марамор. *шарáгля* 'носилка для гною, піску, глини, каміння' [Бевка, 144]), *решу́тка* 'полудрабок, одна з двох бічних частин коробка воза для перевезення сіна у вигляді драбини', *шубе́р*, *перéдн'ій шубе́р*, *зáдній шубе́р* 'щабель, поперечна планка в полудрабку воза для уникнення випадіння вмісту воза' (первинне значення закарп. 'накривка в комині, щоб не виходила теплота із хати' [Бевка, 149], *шуберт* 'т. с.' [Сокирниця, 425]) та інші.

Спостерігаємо явище багатозначності, зокрема: *бі́рфа* (*бі́рфа*), *бі́рф*, *билфі́* – це 1) 'загальна назва бічної драбини воза без конкретизації її призначення'; 2) 'назви для бічної частини коробка воза для перевезення твердих матеріалів'; 3) 'назви для бічної частини коробка воза для перевезення сіна'.

Фіксуємо явище омонімії, зокрема: *голо́ўка¹*, *голови́ц'а¹* 'ремінна частина зброї, яку накладають коневі на голову і чіпляють до неї віжки', *голо́ўка²*, *голови́ц'а²* 'маточина, середня частина колеса у возі з отвором для осі та гніздами для спиць'.

Характерною ознакою закарпатського діалектного простору є велика кількість запозичень у результаті міжмовних контактів. Наведемо деякі запозичення.

Гунгаризми: *ва́нгош* 'назва традиційного воза' – від угор. діал. *vánkos* 'т. с.' [Лизанец, 583], *кóч* 'верхня частина коробка воза з боковими стінками й сидінням' – від угор. *kocsi* 'візок' унаслідок скорочення словосполуки *kocsi (szeker)* 'кочський (візок)' [ЕСУМ 3, 65], *лу́йтра* (*літра*) 'полудрабок, одна з двох бічних частин коробка воза для перевезення сіна у вигляді дра-

бини' – від угор. *létra* 'т. с.' (< нім. *Leiter* 'драбина') [Лизанец, 609], *mínigel* (*mínčil*, *ménčil*) 'стержень, на якому крутиться колесо, вісь воза' – від угор. *tengely* 'т. с.' [Лизанец, 627], *rókonca* (*rógonza*) 'насад, опора для широких брусів із двома ручицями на передку і задку воза' – від угор. діал. *raconca* 'дерев'янні упори по боках саней' [Лизанец, 621], *forgamív*, *ферґлітл'ув*, *ферлікл'ув* 'широкий рухомий брус із двома ручицями на передку воза й нерухомий на задку воза для перевезення піску, гною і т. ін.' – від угор. діал. *forgattyú* 'т. с.' [Лизанец, 631], *фийк* 'пристрій, яким сповільнюють або зупиняють рух воза' – від угор. *fék* 'т. с.' [Лизанец, 631], *руд*, *р'удо* 'товста жердина, прикріплена до переда воза, щоб ним керувати й запрягати пару коней' – від угор. *rúd* 'дишель', 'жердина' [Лизанец, 622], *фергійц* (*форгійц*, *форгійц*, *фергійц*, *феліцї*) 'штельвага, довгий брусок із двома орчиками на кінцях для парокінної упряжки' – від угор. діал. *ferhész*, *ferhéc* 'т. с.' [Лизанец, 631] та ін.

Германізми: *фура* 'назви традиційного воза' – від нім. *Fuhre* 'віз, підвода' (через посередництво пол. *fura*) [ЕСУМ 6, 102, 139], *раф*, *р'аф* 'металева окова на ободі колеса' – від н.в.нім. *Reif(en)* 'обруч, обід, кільце' (д.в.нім., с.в.нім. *reif* 'т. с.') [ЕСУМ 5, 84–85], *штр'анґи* (*штр'анґи*), *штр'анґл'і* 'посторонки, міцні ремені або мотузки з ланцюгами, що з'єднують в упряжці шлею чи хомут з орчиком' – від н.в.нім. *Strang* 'посторонок; мотузок, канат' [ЕСУМ 4, 538] та ін.

Полонізми: *васах* 'назви традиційного воза' – від пол. *wasąg*, *fasąg* < сер.в.нім. *fazzunge* 'бочка, облямівка' [ЕСУМ 1, 336], *дїшел* (*дишел*, *дышил*) 'товста жердина, прикріплена до переда воза, щоб ним керувати і запрягати пару коней' – від пол. *dyszal* (*dyszla*) < нім. *Deischel* 'т. с.' [Дзензелівський 1969, 50–51] та ін.

Виявляємо кілька словакізмів, наприклад: *кланіц'а* (*кланіц'а*) 'широкий рухомий брус із двома ручицями на передку воза й нерухомий на задку воза для перевезення піску, гною і т. ін.' – від словац. *klanica* 'т. с.' [Дзензелівський 1969, 74] та ін.

Спостерігаємо збільшення кількості назв унаслідок словотворення. Основними способами словотворення є суфіксальний (*драбин'ак*, *літр'анік* (*луйтр'анік*), *гум'ак* (*гум'ак*), *тел'їжанка*

‘назви традиційного воза’, *коч’їїа* ‘верхня частина коробка воза з боковими стінками й сидінням’, *гн’їйніц’а* (*гнуйніц’а*) ‘полудрабок, одна з двох бічних частин коробка воза для перевезення твердих матеріалів’, *гноїанка*, *закладниці’а*, *закладаці’ниці’а*, *затикаці’ниці’а* (*затикаці’ниці’а*), *заткаці’ниці’а*, *заділ’ник* (*заділ’ник*, *заділ’ник*), *задіноц*, *переділ’ник*, *передіноц* ‘щабель, попережна планка в полудрабку воза для уникнення випадіння вмісту воза’, *передоц* ‘передня частина воза’, *зад’ник* ‘задня частина воза’, *помостина*, *спідниці’а* (*спідниці’а*), *спідн’арка*, *сподак* ‘дерев’яний брус, укріплений зверху на осі воза, нижня дошка на возі’, *насадч’ік* (*насадч’ук*), *насачик* (*насач’ік*) ‘насад, опора для широких брусів із двома ручицями на передку й задку воза’, *скрутен’*, *вертл’уг*, *веркл’уг*, *обертен’* ‘широкий рухомий брус із двома ручицями на передку воза й нерухомий на задку воза для перевезення піску, гною і т. ін.’, *гаму́в*, *стопурнік* ‘пристрій, яким сповільнюють або зупиняють рух воза’, *арашиник* ‘товста жердина, прикріплена до переда воза, щоб ним керувати і запрягати пару коней’, *гамфиці’а* ‘орчик, дерев’яний або залізний валок, до якого прикріплюють посторонки в упряжці’, *свурнік*, *клінець’* ‘шворінь, залізний стрижень, що вертикально скріплює весь передок воза з розворою’, *обручка* ‘залізний обідок на маточині колеса, біля спиць’, *мастега* ‘речовина для змащування осі й колеса із дьогтю і смоли’, *ла́вка*, *ла́виці’а* ‘дошка, на якій сидить той, хто поганяє коней’, *упр’а́жка* ‘збруя’, *голівник*, *голова́ч*, *голова́чка* ‘ремінна частина збруї, яку накладають коневі на голову і чіпляють до неї віжки’, *хребтовина* ‘ремінна частина збруї, яку накладають коневі на тулуб’, *кетейі́ка*, *кіти́чка*, *бо́утиці’а*, *бо́йдиці’а*, *бо́йдичка*, *бо́йодка* ‘червона китиця на голові коня від вроків’, *спі́жу́в*, *цоркотол’а* ‘дзвоники на голові коня’, *зубе́ло*, *зубе́ло*, *зуба́дло* ‘залізна частина збруї, що її вкладали коневі в рот’, *па́взина*, *руді́на*, *руді́нка* ‘довга жердина, якою за допомогою мотузки притискають зверху снопи, солому або сіно на возі’, *ремена́к*, *ремі́нник* ‘вузька ремінна смужка на довгій дерев’яній ручці поганяти коней, волів’, *держе́но*, *де́ржало*, *де́ржано* ‘пужално, держак батога’); префіксальний (*ро́зсо́ха* (*розсо́ха*) ‘сниці, дерев’яна розвилка, у яку насаджений дишель воза’, *ско́рса* ‘передня загнута частина полозу саней’); префіксально-суфіксальний (*пудро́сошник*, *пудхо́стина*, *пудго́лнина*, *пудго́лина*, *підго́лина*, *подго́лина*,

подóлнина ‘підойма, поперечний брус на задньому кінці передніх сниць, що допомагав підтримувати горизонтально самі сници та дишель’, *залівчник* ‘заколесник, стрижень, кілочок або цвях, який вставляється із зовнішньої сторони колеса у вісь, щоб не спало колесо’, *наголівник*, *заголівник*, *поголівник*, *óглавиц*’, *наголовáč* ‘ремінна частина збруї, яку накладають коневі на голову і чіпляють до неї віжки’, *похрѣбник*, *нахрѣбник*, *перехрѣпник*, *наплѣчник* ‘ремінна частина збруї, яку накладають коневі на тулуб’, *нашийник* ‘шлея, широка лямка, що облягає передню частину тулуба коня і до якої прикріплені посторонки’, *побічник* ‘посторонок, міцний ремінь або мотузок із ланцюгами, що з’єднує в упряжці шлею чи хомут з орчиком’, *пудчерévина* (*підчерévина*), *підчерévник* ‘назви для ремінної частини збруї, яка розташована у коня під тулубом’); складання основ та слів (*гѣѣдируди* (*гѣѣдаруди*) ‘полудрабок, одна з двох бічних частин короба воза для перевезення сіна у вигляді драбини’, *фергѣйпáлиц*’а ‘штельвага, довгий брусок із двома орчиками на кінцях для парокінної упряжки’, *хамрѣмін*’ ‘ремінна частина збруї, яку накладають коневі на тулуб’, *н’óкланц*, *н’óкловланц* ‘ланцюг із нашийника до переднього кінця дишля’) та інші.

Важливим для виявлення динаміки лексики вважаємо “метод зіставлення синхронних станів мови на різних діахронних зрізах (на основі історичних джерел)” [6, 116]. Наприклад, *канчѣк* ‘назва для вузької ремінної смужки на довгій дерев’яній ручці поганяти коней, волів’, із тим самим значенням є нормою сучасної літературної мови ‘нагайка з переплетених ремінців’ [СУМ 4, 91]. Номен з іншим значенням поширений у говорах української мови, пор. бойк. *канчуки* ‘рід ритуальної гри при покійнику’ [Онишкевич 1, 338], із тим самим значенням у середньополіських говірках, народних піснях, пор. *канчѣк* ‘плеть, нагайка’ [Словарь 2, 215], непаспорт. *канчѣк* ‘т. с.’ [Желеховский 1, 333]; пор. в інших слов’янських мовах: рос. *канчѣк* ‘нагайка’, білор. *канчѣк*, пол. *kańczug*, чes. *kaňčík*, слов. заст. *kaňčika*, болг. *камшик*, макед. *камшик*, серб., хорв. *kàncija*, *kàncija* ‘т. с.’ запозичене з тур. мови; пор. тур. *katçi* ‘нагайка’ [ЕСУМ 2, 367].

Отже, динамічні процеси традиційної транспортної лексики в українських говорах Закарпаття переважають над статичними. Серед процесів, що перебувають у русі, спостері-

гаємо варіативність у вживанні лексем відповідно до вікової категорії мовців, архаїзацію номенів, зміни у смисловій структурі слів. Унаслідок мовних контактів важливим динамічним елементом є запозичення. Словотворча система транспортних назв відкрита, поповнюється новими дериватами, що свідчить про її постійний розвиток.

1. Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнослов'янських говірок. Луганськ. 2005.
2. Григорчук Л.М. Горизонт лінгвістичного дослідження // Українська історична та діалектна лексика. Вип. 2. К. 1995.
3. Гримашевич Г.І. Динамічні процеси в побутовій лексиці середньополіських говірок // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна: Філологія. № 1021. Вип. 66. Харків. 2012.
4. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. К. 1990.
5. Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. К. 2014.
6. Костів О. Вияви динаміки в Атласі української мови // Вісник Львівського університету. Вип. 46. Ч. 2. Львів. 2009.
7. Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору. Нью-Йорк; Львів. 2002.
8. Сабадош І.В. Зміни у функціонуванні запозиченої лексики в українській закарпатській говірці післявоєнної доби // Українська лексика в просторі і часі. Ужгород. 2015.

Бевка	<i>Бевка О.</i> Словник-пам'ятник: Діалектний словник села Поляни Мараморошського комітату. Ніредьгаза. 2004.
Словарь	<i>Словарь української мови:</i> в 4 т. / За ред. Б. Грінченка. Т. 1–4. К. 1958–1959.
Дзєндзелівський 1969	<i>Дзєндзелівський Й.О.</i> Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. К. 1969.
ЕСУМ	<i>Етимологічний словник української мови:</i> в 7 т. Т. 1–6. К. 1982–2012.
Желеховский	<i>Желеховский С., Недільский С.</i> Малоруско-німецький словар: у 2 т. Т. 1. Львів. 1880.
Лизанец	<i>Лизанец П.Н.</i> Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья: Венг.-укр. межъязык. связи. Будапешт. 1976.
Торунь	<i>Николаев С.Л., Толстая М.Н.</i> Словарь карпато-украинского торуньского говора (с грамматическим очерком и образцами текстов). М. 2001.
Онишкевич	<i>Онишкевич М.Й.</i> Словник бойківських говірок: у 2 ч. Ч. 1. К. 1984.

DYNAMICS OF TRADITIONAL TRANSPORT VOCABULARY IN THE UKRAINIAN TRANSCARPATHIAN DIALECTS

The article deals with the lingual processes in traditional transport vocabulary of the Ukrainian Transcarpathian dialects. Static and dynamic elements in the system of transport vocabulary are defined. The analysis shows that dynamic ones prevail over the static. It indicates that the dialectal system is constantly in development.

Key words: dialectal vocabulary, nomen, sememe, static elements, dynamic processes, traditional transport vocabulary, Ukrainian Transcarpathian dialects.

Універбати як вияв вторинної номінації в говірках Черкащини

Розвиток будь-якої мови пов'язаний із прагненням людини ословити дійсність і зробити своє повідомлення максимально інформативним за оптимального використання мовних ресурсів. Одним із виявів удосконалення й раціоналізації одиниць номінації є універбація, суть якої полягає в перетворенні кількокомпонентної стійкої назви в ідентичну за семантикою однослівну.

Універбація як важливий чинник розвитку лексичної системи мови неодноразово ставала об'єктом наукових розвідок як зарубіжних, так і вітчизняних лінгвістів – В.В. Лопатіна [11, 72–81], Т.І. Вендіної [2, 27–50], М.С. Валгіної [1, 130–149], О.С. Кубрякової [10], В.І. Уласевича [18, 62–66], В.В. Грещука [3], А.М. Нелюби [12], О.М. Сидоренка [16, 42–47] та ін. Процеси семантичної конденсації розглядають здебільшого на матеріалі літературної мови (А.П. Корепанова [9, 70–74], І.М. Думчак [5], Н.П. Кобякова [8, 205–214], О.В. Тихоненко [17, 47–52]), розмовного мовлення (Л.І. Осипова [14, 56–59]), а компресивний словотвір української діалектної мови висвітлений недостатньо й фрагментарно щодо охоплення територій та об'єктів опису. Так, описано універбацію в говірках південно-західного наріччя загалом (М.Й. Онишкевич [13, 49]) та в лемківських говірках зокрема (І.М. Думчак [4, 101–105]), у говірках Центральної Слобожанщини (Р.Л. Сердега [15, 38–44]) і східноpodільських (Т.М. Тищенко [18, 325–330]). Такий стан дослідження унеможливує повне представлення словотвірної системи української діалектної мови, тому актуальним лишається вивчення словотвору говірок Середньої Наддніпрянщини.

Метою нашої розвідки є докладний аналіз універбації в говірках Черкащини, мовні особливості яких специфічні в діалектному відношенні: їх центральна частина належить до середньонаддніпрянського діалекту, західна периферія є зоною контактування середньонаддніпрянського й подільського говорів відповідно південно-східного й південно-західного на-

річ, у північній частині помітні риси поліських діалектів, а в східній та південній – виявлено сукупність явищ, притаманних різним говорам української мови [ГЧ, 3]. Сучасні лінгвістичні дослідження переконують у тому, що досягти повноти відтворення структури діалектного континууму можна за умови використання записів зв'язного мовлення, у яких не лише репрезентовано мовну одиницю-результат, а й відтворено процес її деривації, а також поєднання цих матеріалів зі свідченнями лінгвогеографічних праць. Тому джерелом нашої розвідки стали збірник діалектних текстів “Говірки Черкащини” [ГЧ], неопубліковані записи зв'язного мовлення з рідної для автора статті говірки с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл. (Жр) та регіональний “Атлас лексики на позначення одягу, взуття, головних уборів та прикрас у говірках середньо-наддніпрянсько-степового порубіжжя” [Щербина], на картах якого зображено поширення мовних явищ у 40 говірках Черкаської обл.

Аналіз діалектних текстів (55, 12 ум. друк. арк.) та 140 лексичних і семантичних карт засвідчив, що розмовне мовлення є сприятливим ґрунтом для творення універбів. Зважаючи на неоднозначність трактування терміна “універбація” в науковій літературі (словотвірно-стилістична вторинна номінація [11; 12; 16], первинна номінація як результат стягнення семантико-словотвірної перифрази [10], суфіксальне творення на ґрунті словосполучення [7]), універби розуміємо як однослівні семантичні конденсати, мотивовані атрибутивним словосполученням. Відповідно до вчення, започаткованого чеською й польською лінгвістичними школами, визначальною рисою універбації є факт існування в мові багатослівного найменування, що перебуває в мотиваційному та синонімічному відношеннях з універбом. Мотиваційним підґрунтям універбів, на відміну від інших дериватів, в основу яких покладено вільні синтаксичні конструкції переважно предикативного типу, є лексикалізовані стійкі словосполучення [11, 73; 5, 5].

Виокремлення універбації з сукупності словотворчих процесів, результатом яких є перетворення в одне слово тої чи тої синтаксичної одиниці, вважаємо доцільним лише тоді, коли мотивувальна синонімічна назва та її похідне утворення – однослівний дериват – паралельно функціонують на одному

синхронному зрізі й у межах однієї говірки чи в територіально близьких говірках. На нашу думку, співіснування словосполучення й синонімічної йому похідної одиниці репрезентує процес становлення номінації, а відсутність словосполучення-мотиватора до похідного однослівного деривата засвідчує завершення цього процесу.

Дослідники семантичної конденсації називають різні шляхи згортання словосполучень у синонімічні лексеми-універбати: суфіксальна деривація, еліптична субстантивація, композиція, зрощення, аббревіація [5, 5]. Аналізований матеріал репрезентує кілька різновидів універбатів: суфіксальні похідні, субстантивацію й аббревіацію. У цій статті увагу звернено на афіксальні іменники, утворені шляхом універбації. Засвідчені вторинні найменування належать до різних лексико-семантичних груп, однак найбільше номенів – це побутова лексика (найменування їжі, напоїв, одягу, взуття, головних уборів, речей хатнього вжитку та ін.), що зумовлено тематикою записаних текстів.

Суфіксальні універбати в говірках Черкащини утворені за кількома моделями. Найпродуктивнішими є іменники жіночого роду з суфіксом **-к-**, похідні від атрибутивних словосполучень, переважно поєднання прикметника з іменником: *таран'товий пла'ток* 'велика тонка вовняна хустка' → *таран'товка* 'тс' (*таран'товий* / *то ви'ликий* / *бу'ло* / *напи'найуц'а* / *в'ін та'кий* / *то'нен'кий* / *ха'роша шерс'т* / *'видно* / *і в'ін шатлан'ковий* / *чир'воний* / *а по 'йому смуш'ки* / *'разн'і/чир'вон'і/зе'лен'і/син'і/в'ін то'нен'кий* / *доро'гий був* / *таран'товий називали* / ... **таран'тов'і плат'ки** *бу'ли* 'дуже в'мод'і // **таран'товка** *ка'зали* [ГЧ, 293]). Часто у віддалених говірках засвідчений мотиватор, а результат функціонує в іншій говірці: *полот'н'ана 'кохта* 'сорочка з полотна' (*пол'от'н'ана 'кохта до'переду заст'їбал'ас'а* / *о'так* / *'доччико* / *бу'ло* [ГЧ, 509–510]) → *полот'н'анка* 'тс' [Щербина, к. 25]; *приму'сова робота* 'міра покарання, яка полягає у виконанні засудженим у вільний від основної роботи час безоплатних суспільно корисних робіт' → *приму'совка* 'тс' ('бабу Ай'ру су'дили за спикул'анство та во'на на **приму'сов'і роб'от'і** *виробила три 'годи* (Жр); *та су'дил'и ми'не* / *та прису'дил'и ш'іс'т'м'іс'ац'ів* **приму'совки** *одр'обит' за те* / *шо ни хо'т'їла л'анку'ват'* / *о'то та'ке* [ГЧ, 180]). У процесі творення аналізованих семантич-

них конденсатів відбуваються фонеморфологічні зміни, зокрема усічення частини основи мотивувального слова (суфіксів **-ськ-**, **-н-**): *ук'райінс'ка сп'ід'ниця* 'зшитий жіночий плісовий поясний одяг' → *ук'райінка* 'тс' (*та'ку сп'ід'ниця* 'у'шили / ... *ук'райінка* / *та ше й плис називавс'я* / плис / *та'ке* 'чорни^е / *це вже ук'райінс'ка сп'ід'ниця* 'а / *то в ті вже* 'зам'іж'ишли / [ГЧ, 361]), *сими'р'ічна ш'кола* 'неповна середня загальноосвітня школа в УРСР і СРСР для дітей віком 7–13 років' → *сими'р'ічка* 'тс' (*бу'ла в си'л'і ш'кола в нас* // *сими'р'ічна ш'кола* *бу'ла в си'л'і* // [ГЧ, 466]); *'бат'ко сими'р'ічку* *за'к'інчив і по'їхав у физи'о на Дон'бас* (Жр)), *со'шейна до'рога* 'дорога з твердим покриттям' → *со'шейка* 'тс' (*там у нас ро'били до'рогу со'шейну* / *бо ше ко'лис' і ни* 'було і ми бе'ремо там от'ходи / *ш'чеш'ін там готки'дали / шо йім був ни'нужний і ми на* 'возик ки'дайимо [ГЧ, 716]); *од* 'нашої' *хати к'і'ломитр ни хва'тило до со'шейки і то* 'т'іки'ос'ін' *то болото но'ги ни* 'вит'агниш (Жр)). У науковій літературі суфіксальні універбати, мотивовані формою прикметника, а семантично – значенням прикметниково-іменникового словосполучення, вважають одним із суфіксальних типів іменників прикметникового походження [3, 40–41; 11, 78].

Різновид аналізованих відад'єктивних суфіксальних утворень жіночого роду становлять універбати, похідні від сполучення дієприкметника з іменником: *'вишитта со'рочка* 'полотняна сорочка, оздоблена вишивкою' → *виши'ванка* 'тс' (*со'рочки* *'вишит'і* / *'матириних бра'т'ів В'італ'іія й Ли'онт'іія* / *т'і со'рочки* / *виши'ванки* *бу'ли* 'гар'ні [ГЧ, 683]). Компонентом атрибутивних словосполучень, від яких утворено універбати із суфіксом **-к-**, можуть бути й порядкові числівники: *полот'но ди'с'ате* 'тканина, яку виготовляли з 10 пасом основи' → *ди'с'атка* 'тс', *три'нац':ате* *полот'но* 'тс' → *три'нац':атка* 'тканина, яку виготовляли з 13 пасом основи' (*йак на ди'с'атку* *ми п'рали* / *на полот'но на ди'с'ате* / *то* 'деш'ат' *'пасом* / *йак на три'нац':атку* / *три'нац':ат* 'пасом *зав'йазували* [ГЧ, 720]). Засвідчено творення універба внаслідок семантичної конденсації прикладкового словосполучення: *'хата-л'епка* 'хата з глинобитними литими стінами' → *л'інка* // *л'іпчка* 'тс' (*а ми л'і'пил'и в* 'матир'і / *о'то* *'хата-л'епка* // *с'тавил'и риш'ти* / *к'л'ал'и со'л'ому* / *пол'и'вал'и г'л'иноу* //

і о'то так 'л'уди хо'дил'и к'ругом / хо'дил'и к'ругом / л'і'пил'и так той / с'т'іни [ГЧ, 135]; йак 'л'інку л'і'л'и / закл'а'дал'и со'л'ому / по'верх со'л'оми зако'лоту зал'і'вал'и гус'ту та'ку із з'л'іни та із зим'л'і ро'бил'и і пол'і'вал'и і топ'тал'и / 'л'уди к'ругом хо'дил'и у тих ко'ритах // і о'це та'к'і с'т'іни бу'л'и / і називал'ас'а це 'л'інка [ГЧ, 233]; на 'ц'ому д'воришч'і сто'йал'а ста'рен'ка 'хата / 'л'іночка [ГЧ, 66]).

Непродуктивні в говірках Черкащини універби жіночого роду, утворені від атрибутивних словосполучень за допомогою суфікса **-ниць-**: *'гасова 'лампа 'світільник, у якому світло утворюється внаслідок згоряння гасу' → гас'ниц'а 'тс' ('коло 'гасової 'лампи виши'вали й 'усе 'бачили (Жр); на с'т'іл'чик гас'ниц'у по'ставил'и / 'мати с'ї'да / 'я с'ї'дай'у / і ку'ма мо'йа / ти'пер во'на ку'ма / а то'д'і ми подрузу'вал'и / і 'шиї'мо [ГЧ, 506]).*

Невелику групу найменувань становлять універби чоловічого роду з суфіксом **-ик-**, похідні від атрибутивних сполучень прикметника з іменником: *паро'вий млин 'млин, споруда, що розмелює зерно на борошно за допомогою парової енергії' → паро'вик 'тс' ('но'сил'и до 'того ж в 'ітр'а'ка / мо'л'ол'и там / о / 'п'росте 'борошно ж бу'л'о / бо і д'ругий був млин паро'вий / аж у си'л'і там / де д'ід Лука жи'ве [ГЧ, 472]; та одт'а'гл'и / само'тужки той мл'ин у 'йар / а то'д'і т'реба ж чимс' 'же ж 'йо'го / кру'тит' 'же т'реба / паро'вик сто'йав шче / та да'вай же само'тужки ту'ди паро'вик т'а'г'ти в 'йар [ГЧ, 302]); куку'руз'аний м'линчик 'оладок з кукурудзяного борошна' → куку'руз'аник 'тс' ('приш'л'а 'ж'інка з 'д'івч'инкою і си'рого бур'а'ка гри'зе / а 'мати 'каже / по'кин' / по'кин'те / та на'л'і'л'а 'йім / на'сипал'а бо'ри'ч'у / о / дал'а ж там 'того куку'руз'аника чи м'л'инч'ики куку'руз'ан'і / та во'ни на'йіл'ис'а [ГЧ, 473]). У процесі трансформування атрибутивних словосполучень в іменники чоловічого роду із суфіксами **-ок-**, **-ак-** відбуваються фонеморфологічні зміни, зокрема чергування фонем: *кип'йача во'да 'вода, що закипіла' → кип'й'ток 'тс' ('попилу на'сипле на 'ц'у т'р'анку / і застав'л'айе нас / шоб ми цей кип'й'ток / 'воду кип'йачу / л'і'л'и по 'ц'ому 'попилу [ГЧ, 166]); 'перша го'р'ілка 'самогон, що утворюється на початковій стадії перегонки' → пир'вак ('о'це 'перша го'р'ілка / во'на 'сама к'р'епка / з'радус // пир'вак називайшч'а / шчи'тайец'а 'самим найк'раишчим [ГЧ, 267]). Діалектне мовлення засвідчує**

усічення суфіксів твірної основи; у цьому разі неодмінною умовою такої модифікації є “збереження в похідному тієї частини основи, що є носієм семантичної інформації про слово” [6, 144]: *само'робне полот'но* ‘полотно, виготовлене кустарним способом’ → *само'робок* ‘тс’ (*то хо'дили в само'робку / ро'били со'б і полот'но / вс'о з^е полот'на само'робного* [ГЧ, 727]), *при'ч іл'на ст'іна* ‘бокова стіна будинку’ → *при'ч ілок* ‘тс’ (*сун'дук чи ст'іл сто'їт на при'ч іл'н'ій ст'і'н'і чи там / де 'лави / кругом на при'ч іл'н'ій і на пиредн'ій ст'і'н'і це ж 'лави сто'їат' / на 'задн'ій ст'і'н'і п'іл* [ГЧ, 271]); *ше по'маж при'ч ілок та на с'о'годн'і з 'мазкою вже все 'буде / бо пото'милис'а* (Жр)).

Привертає увагу творення універбів чоловічого роду від числівниково-іменникових словосполучень за допомогою суфікса **-ик-**, у процесі якого відбувається інтерфіксація: *два'нади'атий 'номир* [лампи] ‘потужність газової лампи’ → *дванади'ати'рик* ‘тс’ (*то ти'пер о'це засв'ічу два'нади'атий 'номир із колпа'ком / а ми'н'і і 'миш'і ни 'видно* [ГЧ, 282], *с'в'ету ни було 'в:ече'р'і / то га'си були // два'нади'атий 'номир о'це ж 'гасу / то це шчи'тавс'а та'кий гас / це куди там / це 'лампа йак в нас с'і'час 'сотка го'рит' так / це так 'сил'но 'видно шчи'тали йак дванади'ати'рик* [ГЧ, 693]); за цією ж моделлю інформації утворює й інші числівниково-іменникові конденсати: *а то вос'ми'рик був / де'с'ати'рик* ‘лампа та'ка [ГЧ, 693].

У говірках Черкащини засвідчені афіксальні множинні іменники-універбати, утворені від атрибутивних словосполучень: *под'в'ійн'і горш'ч'атка* ‘два невеликі глиняні горщики, з'єднані вгорі ручкою-кільцем, усередині й ззовні покриті поливою’ → *двойн'атка* ‘тс’ (*двойн'атка бу'л'и / та'к'і под'в'ійн'і горш'ч'атка / і 'чашички ро'бил'и і все ро'бил'и* [ГЧ, 455]). Досліджуваний матеріал виявляє формальне варіювання універбатів, наприклад, сема ‘гумові чоботи’ репрезентована фонетико-словотвірними різновидами як аналітичних мовних одиниць, так і однослівних дериватів [Щербина, к. 87]: *ри'зинов'і 'чоботи* → *ризинови'ки, ро'зинов'і 'чоботи* → *розови'ки, ро'зов'і 'чоботи* → *розови'ки, ри'зов'і 'чоботи* → *риза'чки*.

Джерелом творення універбатів із суфіксами **-к-**, **-ак-**, **-ик-**, **-их-** можуть бути й неузгоджені атрибутивно-об'єктні прийменникові словосполучення іменників, утворені за моде-

лями: **наз. в.** + **з** + **оруд. в.** (*'чоботи з 'вит 'ажкоюу 'чоботи з суцільного шматка шкіри* → *'вит 'ажки 'тс* [Щербина, к. 83]); **наз. в.** + **на** + **знах. в.** (*би'тон на о'л'йюу 'бідон, металева посудина для перевезення рідини* → *о'л'йїник 'тс*: *о'л'йїник був та'кий / о'там у нас і'дос'і би'тон йе / шо д'ід купу'вав / то в нас і'дос'і йе / то на о'л'йюу* [ГЧ, 340]); **наз. в.** + **з** + **род. в.** (*го'р'ілка з бур'ак'ів 'самогон із цукрових буряків* → *бур'ачиха 'тс*: *то'д'і ж бур'ачиха була / о / із бур'ак'ів го'р'ілки на'гонимо* [ГЧ, 66]); *о'ладок з 'лист'а 'оладок з листя, яким харчувалися в голодомор* → *'лист'аник 'тс*: *'лист'аника // а то'д'і було ба'гато бирист'к'ів і 'т'іл'ки з бирист'к'ів чух'рали 'лист'а / ник'ли о'ладки / о'це на то'му жи'ли 'л'уди* [ГЧ, 555]).

Досліджуваний матеріал репрезентує також найменування, утворене шляхом семантичної конденсації атрибутивно-обставинного словосполучення **наз. в.** + **ор. в.**: *бахра'ма 'зат'іркоюу 'в'язана тасьма з суцільним рядом ниток, шнурків, пришита по периметру хуски* → *'зат'ірка 'тс* [Щербина, к. 118].

Особливості універбатів, засвідчених у записах зв'язного мовлення з говірок Черкащини чи репрезентованих в регіональному атласі, виявляються не лише в різноманітності моделей творення та формальних видозмінах. У різних говірках похідне слово-універб може бути мотивованим неоднаковими словосполученнями й бути еквівалентом зовсім різних позначень. Незважаючи на те, що суфіксальні універбати, похідні від атрибутивного словосполучення, безпосередньо утворені від основи мотивувального прикметника (числівника, дієприкметника, іменника), а родовий іменник при цьому зникає, саме він диференціює семантику новоствореного найменування: пор. *пїат'рубл'ів 'готівкові гроші* → *пїа'т'орка 'тс* (*там дам с'т'іки / с'т'іки йе чи тро'йачка / чи пїа'т'орка / чи де'с'атка / мо / ко'ли йак / с'і'да на мото'цикл / 'мамо / ни 'нужно / йа йо'му у кар'ман / в'ін с'ів / 'викинув* [ГЧ, 157]) і *о'ц'інка пїат'* 'кількісний показник результатів навчальної діяльності' → *пїа'т'орка 'тс* (*і на то'б'і пїат'рубл'ів / шоб ти 'мам'і пїа'т'орки но'сила // а йа йак у'же хо'дила в ш'колу / та йак зароб'л'у ту ч'ім'в'орку / та все ж то'го'д'ад'а з'гаду'юу // в'ін же ми'н'і дав пїат'рубл'ів / шоб йа 'мам'і пїа'т'орки но'сила* [ГЧ, 488]). Міжговіркова асиметрія між кількомакомпонентним мотиватором і його однослівним дериватом може

виявлятися й у словотвірних варіантах універбів: 'суши(е)н'і *з'руш'і* ('яблука) 'висушені фрукти' → 'сушка 'тс' (звар із 'сушки / 'сушин'і 'яблука / *з'руш'і* / і ва'рили звар із 'сушки [ГЧ, 69]; кам'пот 'зараз називайш'а / то'д'і уз'вар був / 'яблука / *з'руш'і* 'сушин'і [ГЧ, 105]) – 'суши(е)н'і 'вишн'і 'висушені вишні' → *суш'н'ак* 'тс' ('ранши йа'кий жи *суш'н'ак* / 'вишн'і 'сушен'і [ГЧ, 94]).

Специфіка функціонування універбів у говірках Черкащини зумовлена прагненням інформантів пояснити етимологію однослівної назви шляхом використання відомих їм мотиваторів-кількакомпонентних найменувань: *зла се"ст'ра чоло'в'іка* → *зо'ловка* 'сестра чоловіка': *ну йа нач'ну с того / шо зо'ловка / йак ви / 'мабуд' / з'найите / це се"ст'ра чоло'в'іка // от'куда ж п'иш'ла та'ка 'назва // шчи'талос'а / шо од с'лова зло і п'иш'ла зо'ловка // бо 'йакос' вс'і'да ни 'дуже во'на л'убила 'ж інку сво'го б'рата / 'мабуд' / в'сетаки од зла і п'иш'ло с'лово та'ке зо'ловка // [ГЧ, 257]; у використанні говіркового синонімічного компонента складеної назви замість того, яким мотивований суфіксальний дериват: *нал'івка з йаг'їдок* (з вишень) → *виш'н'ак* 'алкогольний напій, виготовлений з вишень': *го'р'ілка йа'ка то'д'і ж бул'а / виш'н'ак бул'и / нал'івка з йаг'їдок // [ГЧ, 829].**

Як бачимо, універбація як один зі способів вторинної номінації поширена в розмовному мовленні й зумовлена прагненням респондентів подолати внутрішні суперечності між єдністю значення й розчленованістю його форми. Стягнення в однослівне суфіксальне найменування часто зазнають словосполучення, використані для номінацій реалій побуту. В говірках Черкащини найпродуктивніші універбати, утворені за допомогою форманта -к- від атрибутивних словосполучень структури "прикметник + іменник". Специфіка досліджуваних найменувань полягає в різноманітності моделей творення похідних одиниць, їхніх формальних видозмінах, функціонуванні омонімічних універбів.

1. Валгина М.С. Активные процессы в словообразовании // Активные процессы в современном русском языке. М. 2001.

2. Вендина Т.И. Словообразование как способ дискретизации универсу-ма // Вопросы языкознания. № 2. 1999.

3. *Грещук В.В.* Український відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ. 1995.
4. *Думчак І.* Універбація у лемківському говорі // Український діалектологічний збірник. Кн. 4. К. 1998.
5. *Думчак І.М.* Універбація в українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Івано-Франківськ. 1998.
6. *Земская Е.А.* Современный русский язык. Словообразование. М. 1973.
7. *Клименко Н.Ф.* Універбація // Українська мова: Енциклопедія. К. 2000.
8. *Кобякова Н.П.* Універбаційний аспект складних слів і аббревіатур у сучасній українській мові // Педагогіка і психологія професійної освіти. Вип. 4. Мовленнєва культура. Львів. 1998.
9. *Корепанова А.П.* Процес універбізації у власних назвах // Мовознавство. № 5. 1972.
10. *Кубрякова Е.С.* Типы языковых значений. Семантика производного слова. М. 1981.
11. *Лопатин В.В.* Суффиксальная универбація и смежные явления в сфере образования новых слов // Новые слова и словари новых слов. Л. 1978.
12. *Нелюба А.М.* Універбація як вторинний спосіб найменування реалій. Харків. 2007.
13. *Ониськевич М.Й.* Явище семантичної конденсації в лексиці південно-західних говорів української мови // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. Ужгород. 1978.
14. *Осипова Л.І.* Суфіксальна універбація як продуктивний спосіб утворення нових слів у розмовному мовленні // Загальне мовознавство. № 4. 2002.
15. *Сердега Р.Л.* Презентованість основних способів словотворення в сільськогосподарській лексиці Центральної Слобожанщини // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна: Філологія. № 994. Вип. 64. 2012.
16. *Сидоренко О.М.* Про поняття універбації в сучасному слов'янському мовознавстві. Мовознавство. № 4. 1992.
17. *Тихоненко О.В.* Словотвірні процеси в офіційно-діловому стилі української мови (на матеріалі словників ділової мови 20–30-х рр. XX ст.) // Лінгвістичні дослідження. Вип. 40. 2015.
18. *Тищенко Т.* Явища універбації в лексиці східноповідільського ареалу // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство). Вип. 16. Вінниця. 2012.
19. *Уласевич В.І.* Суфіксальні універбати ў сучасным перьядычным друку. Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. № 1. 2000.

ГЧ	<i>Говірки Черкащини. Збірник діалектних текстів / За ред. Г.І. Мартинової. Черкаси. 2013.</i>
Щербина	<i>Щербина Т.В.</i> Ареалогія середньонадніпряньсько-степового порубіжжя. Черкаси. 2009.

UNIVERBATION AS A MEAN OF SECONDARY NOMINATION IN CHERKASY OBLAST DIALECTS

The article regards the univerbation as a process of transforming a complex component idiomatic name into a synonymic suffix derivative in the actual Cherkasy oblast dialect speakers' speech. The structure of the motivating complex names and derived unites is described, the productive word-formative affixes are identified, the formal transformations of analyzed names are defined.

Key words: univerbation, Cherkasy oblast dialects, word-building formative unit, attributive, attributively objective, attributively circumstantial word combinations.

Архаїчні форми предикатів у гуцульській говірці с. Богдан Рахівського р-ну Закарпатської обл.

Звернення до окремої давньої діалектної системи у складі архаїчного говору дає змогу дослідникам простежити за розвитком мовних явищ у діахронії та синхронії. Серед таких діалектних систем – гуцульська говірка с. Богдан Рахівського р-ну Закарпатської обл. Під час експедицій 2010–2011 рр. записано діалектні монологічні тексти носіїв говірки найстаршого й середнього віку.

Проаналізувавши синтаксичні одиниці в опрацьованих текстових записах, звертаємо увагу на регулярність архаїчних форм дієслів на позначення предикатів дії та стану. Формування синтаксичної системи в історії розвитку української мови, як засвідчують пам'ятки і діалектний матеріал, відбувалося через поступове розчленування груп мовних засобів для вираження категорій предикатів дії і предикатів стану.

У синтаксичній системі досліджуваної говірки нині функціонують предикати дії, що є формально-граматичними архаїзмами, серед яких залишкові форми складних минулих часів періоду слов'янської мовної єдності, зокрема форми перфекта. Відомо, що форми перфекта дієслів виражали минулу дію за її результатом¹. Допоміжне дієслово-зв'язка теперішнього часу у формах перфекта спочатку вживалося послідовно, але з часом при однорідних присудках почало занепадати, щоб уникнути повторення одних і тих самих форм. Коли підмет у реченні був виражений іменником або займенником, не виникало потреби в іншій формі ще раз називати особу. Залишки перфектних форм (чи дієслівно-особові енклітики) характерні для говорів південно-західного наріччя в цілому. Дослідники відзначають їх наявність і в говірках Румунії, зокрема у складі українських обрядових весільних пісень [7, 136–155; 8, 327; 9,

---

¹ Перфектні форми утворювалися поєднанням особових форм допоміжного дієслова *бути* в теперішньому часі та родових форм активного дієприкметника на *-ль, -ла, -лю* минулого часу.

97]. Нині простежуємо залишкові форми перфекта предикатів дії в синтаксичній структурі говірки с. Богдан, напр.: 1 ос. мн.: *смо хо'т'іли, 'с'ійали смо, оз'ір'ки смо по'с'ійали; заби'рали смо, смо т'кали, ко'сили смо, смо 'морщили, сму 'шили, с'те ро'би'ли, 'р'іп'еники із 'р'іпи ро'би'ли смо; наро'би'ли смо си / на'мучилис' смо си / ну та так; смо ти 'мучила; хо'дили с'ме; но ме'лай да 'десмо к'лали не 'дуже ...не до'ходить' (енклітик утворено на основі займенника і перфектної частки *смо*); 3 ос. одн.: *во'на сте в'іробл'ує 'файно то'то; йа ўже не 'жила с с'воїм чоло'в'іком / коли в'ін сте же'ниў; шо в'іт:ак сте зро'би'лос'е на'селен':а; у 3 ос. мн. також є частка *сте*: *але не вс'і 'д'іти сте коли'сали; т'рактори'ў не 'було то вс'о ўруч'ну сте ро'би'ли ... загото'ул'али*. Предикат стану належності в багатьох випадках зберіг формально-граматичні залишки перфектних форм, наприклад, 1 ос. мн.: *у с'в'ето 'мали с'мо од'не запас'ки но'сили / у с'в'ето / а на та'кій ден' 'мали смо із 'во'ўни*. Подальшу фонетичну редукцію перфектних часток простежуємо на прикладах: (1 ос. одн.) *хо'дила с'*; 3 ос. мн.: *хо'дили с'*; *с'е ро'би'ли, кол'госп с'а роз'би'ли*. Матеріал засвідчує, що перфектні частки здебільшого функціонують як препозитивні проклітики до дієслівних лексем, що нині втратили своє семантичне навантаження.**

В історії українського мовознавства існували різні погляди на залишкові форми абстрактних зв'язок теперішнього часу, які, за визначенням Л.А. Булаховського, є “мертвими залишками старовини” [4, 48]. В.М. Русанівський називав їх особовими формами минулого часу [8, 325–327]. В.І. Добош зазначав, що залишкові частки *-м, -с', -с'ме, -с'те* не варто кваліфікувати як залишки перфекта. Ці мовні одиниці дослідник називає “дієслівно-особовими енклітиками” [7, 136–155]. С.П. Бевзенко висловлював слушну думку про те, що “так звані складені злиті форми минулого часу типу *ка'заў'їем, ка'зала м*, не просто паралельні форми минулого часу, а форми, що вживаються як присудок у минулому часі при відсутньому підметі у 1-й – 2-й особах” [2, 10].

Досить послідовно в досліджуваній діалектній системі збережені архаїчні предикатні форми плюсквамперфекта².

² Плюсквамперфект (передминулий) означав минулу дію, яка передувала іншій дії, що теж відбувалася в минулому. Формувався поєднанням

Як відомо, у праслав'янській мові функціонувало дві форми плюсквамперфекта. Давніша складалась із дієприкметника й імперфекта дієслова *'быти*, а пізніша – із дієприкметника та перфекта дієслова *'быти*. Нині в говірці у складі архаїчних плюсквамперфектних форм простежуємо залишки перфекта дієслова *'быти*, наприклад: (узгодженість дієслівних форм) *бу'ли про'вели, бу'ли наст'райували, бу'л'і в'іпили, бу'ли п'р'али, і на ф'ронт'і йа бу'ю зай'шоу / у ма'д'арс'ку 'арм'іу до / до Біло'рус'іі*; зокрема при тематичних групах дієслів мовлення, бажання, мислення: *бу'ла ска'зала, бу'ла хо'т'іла, шо н'іх'то не бу'ю не 'дума'ю шо йа 'буду а шч'о*; (стан) *бу'ли 'жили, три'мали бу'ли; та во'на у'же 'була забол'іла йак по'йїхала*. Серед архаїчних форм плюсквамперфекта переважають дієслова недоконаного виду, що передають тривалу в часі, давноминулу дію. Трапляються випадки неузгодження дієслівних форм: *бу'ло то при'возили, бу'ло захво'р'іла*.

Синтаксична система говірки зберігає залишки давніх форм умовного способу дієслів. Як відомо, творення умовного способу ще з періоду праслав'янської мови відбувалося на базі форм аориста. Аорист означав одиничну дію, повністю віднесена в минуле. У XIII ст. пам'ятки засвідчують поступове збільшення випадків непослідовності узгодження форм аориста в особі й числі з дієприкметником і підметом, бо аорист одночасно з імперфектом починає змішуватися. Логічним розвитком цієї тенденції стало вживання невідмінюваної форми допоміжного дієслова. Утративши узгодженість, допоміжне дієслово у формі 2–3 осіб однини (*бы*) зберігається для всіх осіб і чисел, стає носієм семантики умовності. Архаїчні форми умовного способу, як засвідчують матеріали АУМ [АУМ 2, к. 247], функціонують і нині як характерна риса частини гуцульських, буковинсько-покутських і закарпатських говірок. Ми зафіксували залишки форм аориста 1 ос. одн. у функції дієслів умовного способу як у мовленні найстарших жителів с. Богдан (напр., Мартиш Досі Михайлівни (1926 р.н.), так і в інформантів середнього покоління (напр., Гаврилук Олени Юрїївни (1955 р.н.), напр.: *бых йа вам не набре'хала*. У 2 ос. особових форм допоміжного дієслова *быти* у формі імперфекта і активного дієприкметника минулого часу на *-ль, -ла, -ло*. Оскільки імперфект рано занепав, плюсквамперфект став утворюватися поєднанням активного дієприкметника + *быти* у формі перфекта.

мн. простежуємо випадки вживання частки *би* як проклітика при дієслівній лексемі, коли перфекта частка *с'те* творить одне фонетичне слово з особовим займенником *ви*: *ў'мене ви с'те би поди'ви'ли, йа'кий сад?* У 3 ос. мн. зафіксовано випадки вживання частки *би*, що разом з енклітиком *сте* є одним фонетичним словом: *те^u'пер 'бисте см'і'йали, а'би'е не зро'би'ли; би 'Боже боро'ни так йак на вес'і'л':е*. Засвідчене дистантно препозиційне вживання енклітика умовного способу при плюсквамперфектній формі дієслова: *хот' би 'каву бу'лі 'в'іпили* (2 ос. мн.); так і контактне препозиційне вживання, наприклад: *йа би си була хот'іла та'ку ра'н'іше 'ран'ше 'були* (1 ос. одн.).

У досліджуваній гуцульській говірці простежуємо залишки архаїчних форм предикатів зворотного стану. Послідовно збережені архаїчні аналітичні форми дієслів зворотної семантики зі вживанням препозитивної архаїчної частки у фонетичних варіантах: *с'а, с'е, се, си, с'и, с'і*, наприклад: *ў нас 'паска / 'паска с'е не^u'че; се с'м'і'у; та так се ста'райес'е; чим йа с'і 'ви'л'іч'іла; с'е в'і'д:ала, се же'ни'ў; с'е ли'шили, с'е пост'ройіли, с'е ст'ройіли*. Функціонування архаїчної частки у препозиції до дієслів домінує, вживання постфіксів *се, с'е, си* зауважено в поодиноких випадках: *бо то'то а'би'е 'дерево ли'тит' зам'і'шейесе, по'путайес'е; а'ле т'і лис'точки поприв'йазу'йеси*. Препозитивне вживання архаїчних часток *с'е, се, си, с'и, с'і* у складі предикатних синтаксисних одиниць загалом є типовим явищем у говорах південно-західних наріччя. У досліджуваній діалектній системі простежуємо ствердіння *с* у складі зворотних часток. Це явище, як зазначав К.Ф. Герман, найбільш поширене в гуцульських говірках Північної Буковини [5, 221]. Аналіз текстових матеріалів із говірки доводить, що постфікс *ся* інформанти іноді вимовляють як звужений варіант *сі*, що також зближує досліджувану діалектну систему з гуцульськими говірками Буковини: *він сі см'і'є, він см'і'єсі*.

У говірці *с*. Богдан простежуємо функціонування архаїчних форм предикатів стану як результату розумової діяльності людини, зв'язку між двома семантично-елементарними ситуаціями, що охоплюють широке коло синтаксем. Наслідком цих процесів є функціонування подвійних відмінків, вживання інфінітивів в іменній та означальній позиції тощо. Формування категорії стану пов'язане з первісною нерозчленованістю

іменника й прикметника в індоєвропейській правові, з процесом ад'ективації іменників вже в індоєвропейському періоді. Категорія стану як статичної ознаки розвинулася з однієї спільної категорії, яка раніше використовувалася то як назва предмета, то як назва ознаки. Складні іменні присудки в досліджуваній говірці часто представлені у формі давнього подвійного називного іменникового компонента: *ти ме^н'і н'і'йакий чолов'їк не йе* (у синтаксичній конструкції другий називний іменника функціонує при дієслові-зв'язці теперішнього часу); *о'на 'каже ми'н'ї / 'Ан:очко / мо'лис'е 'Богу / йа 'каже 'була слу'жанка* (у синтаксичній конструкції подвійний називний іменника функціонує при дієслові-зв'язці минулого часу).

На ґрунті подвійних відмінків формувався орудний предикативний, історія якого є однією з характерних рис слов'янських мов в цілому, яка виділяє їх з-поміж інших індоєвропейських мов [11, 478]. “Орудний предикативний спочатку розвивався в речівниках, – пише Є.К. Тимченко, – далі в прикметниках і дієприкметниках” [14, 80]. Якщо взяти всі форми абстрактної зв'язки у складних присудках в цілому, то в XIV–XVI ст. другий називний у давніх пам'ятках української мови, як зазначають науковці, вживався частіше від орудного предикативного. У діалектах, зокрема південно-західних, орудний предикативний і досі посідає незначне місце порівняно з другим називним [6, 63; 1, 81]. При абстрактній зв'язці теперішнього часу другий називний зберігся найдовше. Саме така зв'язка, на думку Є.К. Тимченка, була нормою для південно-західних говорів [15, 16]. При старих аористичних, імперфектних, перфектних, плюсквамперфектних дієсловах-зв'язках також переважав називний, бо нова форма орудного не встигала закріпитися за новими формами зв'язок. За нашими спостереженнями, наслідками функціонування подвійного називного в досліджуваній говірці є: 1) широке вживання форм називного відмінка іменників при дієсловах називання: *ї ше так 'мач'єнка так нази'вайєс'є по'нашому; 'тоже та'к'ї 'р'їпл'аники так 'тоже нази'валис'є; с'таўл'є у та'ку полотн'а'ну / нази'вали бузо'в'їр нази'валис'є та у 'тому в'ї'ї'жуїут сир; се нази'ваўс'а верс'тат / ну а там / 'кажут то'то шо на'нижувано то'то п'р'ажа шо с'а т'кало / то то'то нази'валос'а 'нити; ва'риє з 'того ш'є в'ї'ходи нази'вайєс'а 'вурда / так си нази'вайє 'вурда се*

нази'вайє; в і'т:ак бе'ремо / і в і'т:ак нази'вайєтс'а куле'ш'ір / та'кій дерев'яній з'роблений. Це явище, як характерне для синтаксичної системи говорів південно-західного наріччя в цілому, відзначив П.І. Приступа [12, 75]; 2) паралельне функціонування подвійного називного прикметника і орудного предикативного, напр.: 'мамка 'моя кот'ра 'була 'файна / 'мамка 'була / і облас'ним депу'татом / і ра'йон:им депу'татом / і 'була во'на / всим / до кол'госпу / ланко'воу' / во'на та'ка 'була у' мене 'мамка 'дуже та'ка була / 'дуже ос'в'ичена була 'мама.

За спостереженнями діалектологів, нині в південно-західних говорах збережені архаїчні синтаксичні конструкції подвійного називного у структурі складних іменних присудків з пасивними дієприкметниками [13, 51–52]. Зокрема, конструкції із пасивними дієприкметниками минулого часу в іменній частині. Ці форми присудків засвідчують окремий етап у формуванні предикатів якісного стану. На підтвердження цієї думки, наведемо ряд прикладів із досліджуваної діалектної системи: *їа та'ка з'рамотна 'була; во'на не 'була просв'іш'чен:а; а в і'т:ак у'же на йе'ш'ічко л'убе ... лис'точки би'були 'файн'і розма'л'ован'і; но там май'бути сли'вки 'майут 'бути ц'і чорнос'ливи су'шен'і / 'майут 'бути зва'рени'; ми ка'зали ди'ї'ниці'а з 'дерева 'була зроблена та'ка; ме'не з'вати Ма'р'ї'їа / із т'ри'ц':ат' 'першого 'року народ'жена; бо то ч'опи 'буи / дерев'їа'н'і'ч'опи / трос / то ўни були прив'йезан'і.*

В історії українського синтаксису другий знахідний вживався при дієсловах-зв'язках різних тематичних груп, зокрема: сприймання, знання, пізнання, володіння, серед яких дієслова *ї'мати, 'мати*. Про системне збереження форм другого знахідного в діалектах писав В.М. Брахнов [3, 55]. У досліджуваній говірці дієприкметник у складі подвійного знахідного представлений при дієслові-зв'язці *'мати* з семантикою володіння, наприклад: *'яблон'і / с'ливи / 'маїу поса'жен'і / смо'родину 'чорну / 'б'їлу / чер'вону 'маїу поса'жену*.

За нашими спостереженнями, формами предикатів, що до нашого часу зберегли риси глибокої архаїки, є складені присудки з інфінітивами. Як відомо, інфінітив – закам'яніла форма непрямого відмінка однини (найвірогідніше – давального) іменника. Виражаючи назву дії, інфінітив був близький до іменника, хоча в слов'янських мовах і не мав властивого імен-

никам відмінювання. Інфінітив не набув особових дієслівних форм і залишився невідмінюваним словом, яке має значення неокресленої в часі, числі й особі дії, тобто має узагальнене процесуальне значення. Зокрема, для досліджуваної говірки характерні аналітичні архаїчні форми майбутнього часу з інфінітивами, що мають паралелі в зоні гуцульсько-покутського порубіжжя [10, 283]. У говірці такі форми функціонують із препозитивними дієсловами 'мати, 'бути, *и'мати* в особових формах майбутнього часу: *меш л'убити, 'мемо хо'дити; о'це те^лпер 'н'ін'і Г'вандер'і, а два'нац':атого 'мемо 'мати 'Петра; в нас о'де он'де йак п'и'ч 'будем ка'зати; і'ме 'надати сніг*. Допоміжне дієслово *и'мати* в особовій формі могло вживатися в будь-якій позиції щодо інфінітива – у препозиції, постпозиції, між ними могли бути інші члени речення. Такі сполуки у староукраїнській мові мали виразні модальні значення необхідності, обов'язковості, примусовості дії, яка відбуватиметься в майбутньому, зберігали лексичну та граматичну самостійність. Препозиція сприяла збереженню лексичного значення допоміжного дієслова. Постпозитивне уживання сприяло перетворенню допоміжного дієслова на афіксальну морфему.

Уживання інфінітивних форм часто фіксуємо при дієсловах-зв'язках із семантикою реалізації початку певної дії, зокрема при дієслові *к'ласти, начи'нати*: *і в ту 'воду кла'дес'е ва'ри'ти* (частка *с'е* утворює з дієсловом-зв'язкою одне фонетичне слово, як енклітик перебуває в контактній препозиції з основним дієсловом); *'місце засе^ллили і ві'т:ак со^лбі ж'і'нок ... шо ви'д них 'начи'с'е р'ід п'лодити; 'началос'а п'лодити на'селен':е* (частки *с'а, с'е* утворюють з дієсловом-зв'язкою одне фонетичне слово і як енклітики перебувають у першому випадку в дистантній, а в другому – контактній препозиції з основним дієсловом); при перехідних дієсловах-зв'язках *нау'чити, з'нати* ('вміти'), *мог'ти* (зокрема, в усіченій формі 2 ос. одн. *мои*): *йа з'нала га'зети чи'тати; 'мама не з'нала виши'вати; а йа са'ма се нау'чила виши'вати; борш'ч'і ше н'іх'то ни знаў ва'ри'ти / 'поки йа піш'ла в 'Латвію; були 'йагн'ета / с'кіл'ки йа з'нала ро'би'ти на се^лл'і 'Богдан / у'с'о йа з'нала ро'би'ти; чи мои прий'ти*. Цікавими є форми складних дієслівних присудків із дієсловами-зв'язками, що містять форми дієслова 'бути в теперішньому часі, вживаються в безособових реченнях і є носіями семантики необ-

хідності виконання дії, наприклад: (теперішній час) *їе бо'гато 'с'іна ро'бити*; і паралельно: *не^ммаїе зро'бит' та'кого*; (минулий час, залишки перфекта): *їе було з 'їегн'етами хо'дити*; *то їе було н'р'ести*.

Отже, розвиток синтаксичних відношень у структурі мови відображений нині в синтаксичній системі досліджуваної говірки в межах формально-граматичного вираження предикатів дієвої і станової семантики, складних іменних і дієслівних присудків. Як засвідчує матеріал, гуцульська говірка с. Богдан на синтаксичному рівні зберігає залишки найдавніших форм предикатних синтаксем. Серед предикатів дії найповніше представлено архаїчні залишкові форми перфекта. Досліджувана діалектна система відтворює не лише давні граматичні форми, а й пізніші явища різних часових зрізів. За живим діалектним матеріалом можна простежити динаміку творення тої чи іншої синтаксичної одиниці, зокрема предикатів дії і стану в історії розвитку української мови від давнини до сьогодення.

1. Бандрівський Д.Г. Говірки Підбузького району Львівської області. К. 1960.

2. Бевзенко С.П. Відмінності української діалектної мови на морфологічному рівні // Українська діалектна морфологія. К. 1969.

3. Бражнов В.М. Придієслівне безприменникове вживання відмінкових форм у говірках Переяслав-Хмельницького району на Київщині // Діалектологічний бюлетень. Вип. VI. К. 1956.

4. Булаховський Л.А. З історичних коментарів до української літературної мови. Уваги до старовинних засобів синтаксичного оформлення присудків та їх еквівалентів // Наукові записки: Філологічний збірник. № 2. Т. 7. Вип. 3. К. 1948.

5. Герман К.Ф. Українські говірки північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті. Чернівці. 1995.

6. Дзєндзелівський Й.О. Спостереження над синтаксисом українських говірок Нижнього Подністров'я // Діалектологічний бюлетень. Вип. V. К. 1955.

7. Добош В.І. Енклітики в південно-західних говорах української мови // Дослідження лексики і фразеології говорів Українських Карпат. Тематичний збірник. Ужгород. 1982.

8. Історія української мови: Морфологія. К. 1978.

9. Кондор М. Зі спостережень над мовою українських весільних пісень Румунії // *Cultură contemporană ucraineană: tradiții și noi paradigme de reinnoire și dezvoltare: materiale internaționale. Știință. simpozion (Cluj-Napoca, 18–19 octombrie, 2007)*. Cluj-Napoca. 2010.

10. Лесюк М.П. Говірка села Ковалівка як відображення покутсько-гуцульського мовного суміжжя // Діалектологічні студії. Вип. 4. Львів. 2004.

11. *Потебня А.А.* Из записок по русской грамматике. Т. 1–2. М. 1958.
12. *Пристапа П.І.* Говірки Брюховицького району Львівської області. К. 1957.
13. *Равлюк М.* Дієприкметники і дієприслівники в українській мові. Ч. I. Кіцмань. 1912.
14. *Тимченко Є.К.* Вокатив і інструменталь в українській мові. К. 1926.
15. *Тимченко Є.К.* Номінатив і датив в українській мові. К. 1925.

АУМ

Атлас української мови: в 3 т. Т. 2. К. 1988.

ARCHAIC FORMS OF PREDICATES IN HUTSUL DIALECT OF BOHDAN VILLAGE, RAKHIV DISTRICT, ZAKARPATTIA OBLAST

The article is devoted to the issue of preservation of archaic features in dialect syntactic system. Among the predicate units of action and state a significant number of archaic forms in particular perfect forms are described. Analyzed dialect consists both archaic forms of action and state and modern forms; using recorded dialect material it is possible to trace the dynamics of mentioned forms from antiquity to the present.

Key words: archaic form of predicate, dialect syntactic level, perfect, imperfect, aorist, reflexive verbs.

Динаміка семантичної структури лексеми *верх* у говірках південно-західного наріччя

Сучасні дослідження із діалектології покликані не тільки репрезентувати сучасний стан говорів, а й аналізувати діалектні явища в розвитку.

Об'єктом дослідження є семантична структура однієї лексеми – *верх*, оскільки “вивчення окремого слова переконає в наявності наслідків діяння різноманітних тенденцій”, а “перехрещення в окремій лексемі багатьох парадигм творить її індивідуальне обличчя” [3, 97]. Зазначмо, що лексема *верх* неодноразово була об'єктом зацікавлення мовознавців здебільшого в контексті бінарної опозиції “верх – низ” [1, 109–110; 2; 4, 98–100; 5; 6, 98–103; 9 та ін.].

Дослідження різних аспектів лексеми *верх* дало змогу виявити не тільки її семантику, а й фонетичні діалектні видозміни (зокрема вияви інтерконсонантних сполук *br (*tbrt), збереження давньої м'якості [р] та ін.) [див.: 11, 222–226]. Не втрачає актуальності дослідження семантичної реконструкції лексеми, “тобто процедури відтворення давнього, чи попереднього, значення слова”, що “тісно пов'язана з реконструкцією формально-фонетичною і словотвірною-лексичною, а також із реконструкцією мовною (прамовною) загалом” [7, 197].

Як зазначив О. Трубачов, реконструкцією є “поглиблене розуміння сучасного значення слова” [8, 3], що, на думку П. Гриценка, передбачає “з'ясування його компонентного складу й архітектоніки, лексичного оточення й співвіднесеності з реальним планом, місця лексеми в тих різноманітних парадигмах, які визначають її структурний і функціональний статуси в говірці, і місце серед інших ареальних опозитів; з'ясування процесів, що протікають в діалектній семантиці, перетворює “семантичну стихію” в семантичні закони, правила, тенденції” [3, 105].

Джерелами дослідження слугували діалектні словники та тексти, регіональні атласи й записи діалектного мовлення

носіїв говорів південно-західного наріччя. Залучено історичні словники і пам'ятки української мови, щоб виявити семантичні зміни в часі, здійснити спробу схематично подати семантичну еволюцію.

Метою статті є простеження змін семантики слова *верх* від XI ст. і дотепер на матеріалі історичних джерел та діалектних свідчень, спроба моделювання семантичної структури лексеми в говорах південно-західного наріччя.

“Ключем для розуміння сучасної семантики слова” часто є етимологічне значення [8, 9]. Етимологи виводять слово *верх* із псл. *vъrxъ ‘найвища частина; верхня частина’ [Rudnyc’kuj 1, 367 (‘a top’); пор. також: ЕСУМ 1, 361; Skok, 624–625].

Досліджуючи “історію” значення, напрями його розвитку, важливо акцентувати на поступовості, “градуальності” зміни значення [8, 8]. Проте, описуючи семантику слова, дослідник, на жаль, не може бути впевненим у цілісності представлення семантичної структури, адже фіксація / нефіксація усіх “кроків” зміни значення в часі залежить від кількох чинників, серед яких одними із найважливіших є повнота фіксації у джерелах, наявність та доступність джерел.

На підставі аналізу історичних та діалектних матеріалів виявлено понад 30 значень слова *верх*, об’єднані навколо трьох “семантичних центрів-домінант” [3, 89] (з опорою на псл. *vъrxъ), які слугували основою для творення низки інших значень у різний час:

I. ‘верхня частина (об’єкта) – найбільш віддалена від земної поверхні чи розташована вище від інших частин об’єкта’;

II. ‘верхній край, верхня межа’;

III. ‘поверхня’ (див.: схему “Семантична еволюція лексеми *верх*”¹).

Зауважимо, що значення першої і другої семантичних груп, виділені на підставі диференційної ознаки “розташований вгорі”, подано на вертикальній осі; а третьої, що вказує на поверхню, – на горизонтальній. Це підтверджує думку дослідників [5, 12; 9, 66] про те, що назви *верх* і *низ* “можуть характеризувати об’єкти не тільки вертикальної, а й горизонтальної орієнтації” [9, 66].

¹ У схемі пунктирна лінія позначає імовірний напрямок семантичної зміни.

Зроблено спробу змоделювати основні напрями розвитку семантики лексеми, виявити модифікації чи деталізації значень за допомогою нанизування різних диференційних ознак. За даними наявних та опрацьованих джерел вказано часові межі фіксації значень, які через диференційний принцип подання гасел у джерелах є досить умовними, адже очевидно, що слово *верх* як назва верхньої частини будь-якого об'єкта живої чи неживої природи було в активному вжитку від найдавніших часів.

Найбільш повною і розгалуженою є група значень, об'єднаних навколо загального значення 'верхня частина', які вказують на об'єкт. На підставі опрацьованих джерел виявлені такі семантичні компоненти, як:

І. 1. 'верхня частина гори, пагорба; вершина' – до *верха гори* [ДС, 109]; на *врѣхъ дѣла* ['пагорб, гірський хребет'] [ССУМ 1, 167]; на *версѣ же ты(х) горъ завше снѣгъ лежи(т) и ледь* [СУМ XVI–XVII 3, 240; Тимченко, 220; див. також: Желеховский 1, 64; Білецький-Носенко, 73; СУМ 1, 334] => (нддн., ндс., бойк., гуц., лемк., зак.)² *Дуже добре, аби оц'уді осенувати вер'хами, ни спуска́тис'а ў споді* [Росішка, 56, 83]; *Кін'ми з вер'ха зно́с'а* [ЗА]; *А йієк 'хоч'єте та'к иє 'в іїти' на вер'х, бо 'ві'т:и'ї 'фаїно ти'ї де'леко 'ви'джо Ч'орно'гору, Поп'їван* [СГРЯ, 167–168]; *Ой на вір'ху, на високім, косарики косят* [Матіїв, 67–68]; *Обвозив єм го по вишитких верхах, жебы пам'ятав гори* [Пиргей 1986, 247; див.: Тилич, 40; Ст, 75; Березові, 35; AGB, т. 568];

І.1. 'гора; пагорб' – (бойк., гуц., лемк., зак.) *Привезла два ра́зи дров з вер'ха* [Онишкевич 1, 107–108]; *То ў'їєсну по'году <...> так 'фаїно вер'х'иє наў'коло 'ви'джо, 'нав'ік' Го'верлу* [СГРЯ, 168 (мн. 'гори')]; *Що верх, то йинчий терх* [Франко 3, 519; пор.: Ст, 75; Šišková, 175];

І.1.1. 'гірський хребет' – (гуц.) *Ще вересень, а сніг верхами уже впає* [ГС, 109];

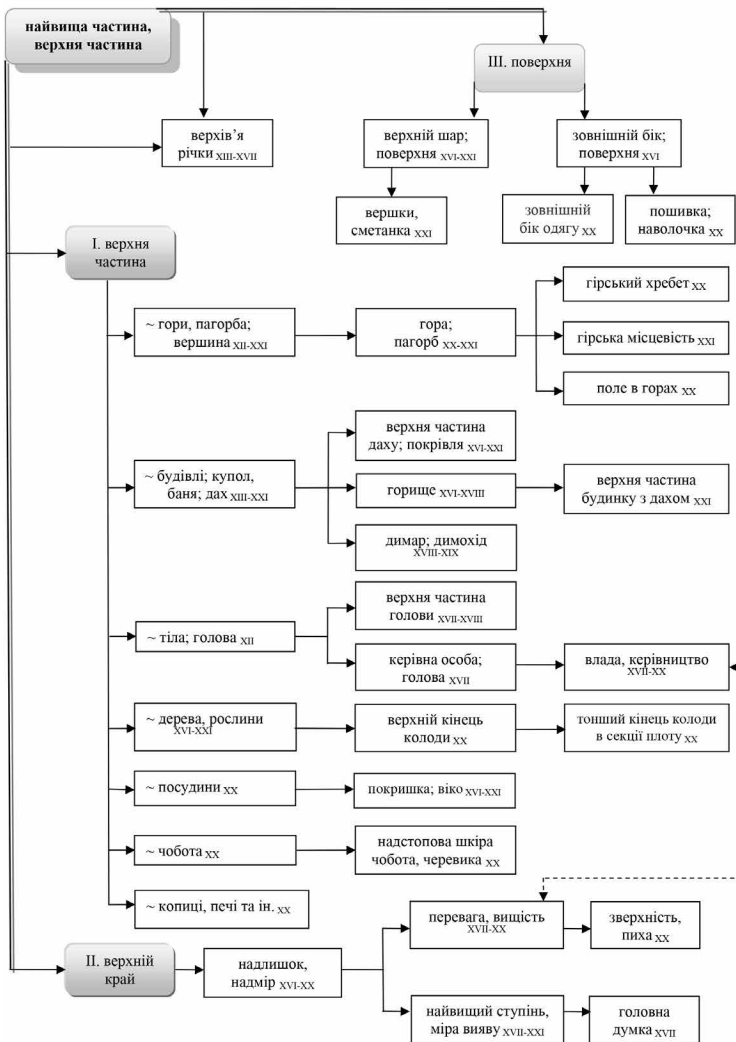
І.1.2. 'гірська місцевість' – (бойк.) *Наші з вір'хів приїхали* [Матіїв, 67–68];

І.1.3. 'поле в горах чи на горбах' – (бойк.) [Онишкевич 1, 107–108].

² У дужках зазначено скорочення назв говорів південно-західного наріччя відповідно до фіксації у джерелах; цитати подано за джерелом.

Схема “Семантична еволюція лексики *верх*”

Схема “Семантична еволюція лексики *верх*”

2. ‘верхня частина будівлі; купол, баня (церкви); дах (хати)’ – *стѣны съ вѣрхомъ ѿ лакоть* [МСДЯ, 466]; *сверши же црквь 5 верховъ и все верхы золотимъ оукраси* [Тимченко, 220; пор.: Словарь 1, 139; СУМ 1, 334] => (нддн., бойк., бук., гуц., лемк.) *А йден заліз через верх, через дах* [СБ]; *Далі верх із хати знесеш* [Франко 1, 216]; *Ужé верх на хати зачéв тичи́, тра́ба рixтувати́* [СБГ, 49]; *Як у церкві відправа, то “він” – цураха – сидит у бани, у верху и пише гріхи на волові шкiрі* [ГС, 134 (за А. Онищуком)]; *Ха'тиé 'цего 'року нi' 'гон':i дор 'ixту'вати', ко'би до зи'миé вер'х накр'и'ли'* [СГРЯ, 167–168]; *Wiazankы na werch* [SŁ, 139; див.: ГГ, 35; Березові, 35; Šišková, 175];

2.1. ‘верхня частина даху; покрівля’ – *вeжа лиха и гнила бe(з) вe(р)хѣ* [СУМ XVI–XVII 3, 241]; *церковъ светого Ильи верхъ, абы отъ метелицы въ ней не капало, а для того, жебы не гнила поправити* [Тимченко, 220] => (гуц., лемк.) *Дéхто мал'уйе вэрх фáрбоу́* [КСГГ; також: Šišková, 175];

2.2. ‘горище’ – *на верху того дома сховано* [СУМ XVI–XVII 3, 241]; *стайня була рубленняя болияя, а на версѣ сѣвникъ* [Тимченко, 220];

2.2.1. ‘верхня частина будинку з дахом’ (зак.) – *На на́шуй хы́жи трéба бы пумiн'ати вир'х* [Сокирниця, 37];

2.3. ‘димар, димохід’ – *верхи же, ими же димъ исходитъ* [Тимченко, 220; пор.: Желеховский 1, 64; Білецький-Носенко, 73; Словарь 1, 139; СУМ 1, 334].

3. ‘верхня частина тіла; голова’ – *на іереискихъ врсѣхъ* [МСДЯ, 465–466];

3.1. ‘верхня частина голови; маківка’ – *едны до поаса в огни стоаць, други до персії, иньи до ши, а иньи до верха* [Тимченко, 220; див.: СУМ XVI–XVII 3, 241] => (гуц.) *На вeрху голови маемо насамперед кіме* [ГС, 319 (за А. Онищуком)];

3.2. ‘керівна особа; голова’ – *учитель <...> Петра самого верхомъ або верховнымъ зоветъ* [СУМ XVI–XVII 3, 242];

3.2.1. ‘влада; керівництво’ – *w(m) части новой ласки ап(с) лw(в) вe(р)хы з ѿба, пр(с)тѣю тр(о)иццоу* [СУМ XVI–XVII 3, 242 (мн. ‘найвище духовне керівництво’)]; також: *верхъ мати, верхъ мѣти* [Тимченко, 220; див.: Желеховский 1, 64; Словарь 1, 139; пор.: СУМ 1, 334] => (бойк., бук.) *Ба́бин ви^ер'х'у хат'и* [Онишкевич 1, 107–108]; *Маe вискочка вирьх хiба що над бабами* [Магіїв, 67–68].

4. 'верхня частина дерева, рослини' – з *вє(р)ха дрѣвца вноґо* [СУМ XVI–XVII 3, 241] => (бук., гуц., зак.) *У лісі рубают дерѣва, обчищають від краків, а потому відрубують верх* [СБГ, 550]; *Вер 'х 'иє шум'їє на дош'* [СГРЯ, 168]; *Йик Бог створив кукурудзу, було на ній шульків від спода до верху* [ГС, 354 (за В. Шухевичем); також.: Поляни, 282];

4.1. 'верхній кінець колоди' – (зак.) [Поляни, 282];

4.1.1. 'тонший кінець колоди в секції плоту' – (бук., гуц.) [Сабадош 1997, 352];

5. 'верхня частина посудини' – (гуц.) *Тут дно <бочки>, тут верьх: два дна – з долѣ'не і згорі* [ЗА];

5.1. 'покришка; віко' – *кѣбок великий, з верхом* [СУМ XVI–XVII 3, 241] => (гуц., лемк.) *Накрій маслѣнку верхом* [КСГГ; пор.: Šišková, 175 ('*lady* víko')].

6. 'верхня частина чобота' – (нддн.) *Я робив чоботи. До бриндзолі пришиваєсє верх <...> Верх сі файно прошнував нитков* [СБ].

6.1. 'надстопова шкіра чобота, черевика' – (лемк.) [ГКБ, 8].

7. 'верхня частина копиці, печі та ін.' – (нддн., бук.) *Мой, ни перебакѣрюй так верьх <копиці>, бо островá впади* [СБГ, 396]; *Тепло, як сі напало, пішло догори і вно давіт зверху, і вно за тото припалює перше верх <печі>, середину і так донизу йде* [СБ];

У формуванні другої групи значень, об'єднаних навколо семантичної домінанти 'верхній край', виділено кілька етапів: спершу – утворення значення 'надлишок, надмір (надмірна кількість чого-небудь)', яке слугувало основою для формування двох інших: 'перевага' і 'найвищий ступінь, міра вияву'; й остання семантична трансформація – утворення значень 'головна думка' та 'зверхність, пиха'.

П. 1. 'надлишок, надмір' [Желеховский 1, 64; Словарь 1, 139; СУМ 1, 334] – *чотыри ко(р)цы меры <...> бє(з) вє(р)ху и трасє(н)я* [СУМ XVI–XVII 3, 241; Тимченко, 220] => (гуц.) *На Сьвит-вечір зріжуть верх ис соли (из гурмана) и так провѣрки гиру у кім и на Ивана дѣє корову, то відбѣре молоко* [ГС, 561 (за А. Онищуком)];

1.1. 'перевага' (див.: **(I) 3.2.1.** 'влада; керівництво');

1.1.1. 'зверхність, пиха' – (бойк.) *Ще я йому верха втру* [Франко 1, 216];

1.2. ‘найвищий ступінь; міра вияву’ – *корєнь и верхъ Всѣхъ Наукъ и умѣтностей* [СУМ XVI–XVII 3, 241–242] => (нддн., гуц.) *не гóден ўже тóго терп’іти, то ўже йє верх мóйїх страдán’* [ЗА];

1.2.1. ‘головна думка’ – *верхъ писа(н)А* [СУМ XVI–XVII 3, 242].

Похідні значення (II. 1.1., 1.1.1., 1.2., 1.2.1., також I. 3.2., 3.2.1.) стосуються не фізичного, а “соціального простору”, зокрема інтелектуального чи емоційного станів людини (‘найвищий ступінь, міра вияву’, ‘головна думка, суть’, ‘перевага, вищість’, ‘зверхність, пиха’), а також ієрархії (‘керівна особа’, ‘керівництво, влада’) [пор.: 5, 12].

У цьому контексті варто відзначити семантичний зв’язок між значеннями ‘перевага’ (наявність кращих рис, якостей, перевага в чомусь, що дає змогу вирізнитися) і ‘влада’ (право та можливість керувати, розпоряджатися, володіти, сила та могутність), які у схемі репрезентують різні семантичні центри (мотивуємо це традиційним метафоричним перенесенням ‘голова (частина тіла)’ → ‘голова (керівна особа)’). Дж. Лаккофф і М. Джонсон метафоричне перенесення ‘верх’ → ‘влада, керівництво’ пояснили тим, що “володіння владою чи силою орієнтує вгору” [10, 16].

Третю групу формують назви, що характеризують об’єкти горизонтальної орієнтації, а саме поверхні – ‘зовнішньої сторони’ та ‘верхнього шару’:

III. 1. ‘верхній шар; поверхня <землі, водойми, рідини, рослини, предмета, тіла людини та ін.>’ – *оузрѣль ижъ всóхль верх земли* [СУМ XVI–XVII 3, 241]; *по верху моря свѣтлого ходити* [Тимченко, 220; пор. також: *верхом плисти* ‘плавати на поверхні’; *по верхám* ‘по поверхні’] [Желеховский 1, 64]] => (гуц.) *Усека живина, шо є у земли вилазит на верх; то є дуже варки свето* [ГС, 59 (за А. Онищуком)]; *Блят казали на той верх ў кўхни* [ГС, 361; також СГРЯ, 168; пор.: Словарь 1, 139; СУМ 1, 334];

1.1. ‘сметанка, вершки’ – (гуц., зак.) *Дўже с’ рузўмна: вирьх ізїла, а самокїшу лишїла* [Сокирниця, 37; також Росішка, 167].

2. ‘зовнішній бік; поверхня <предмета, одягу та ін.>’ – *десятый кубокъ великий з верхом позлотистый* [Тимченко, 220];

2.1. ‘зовнішній бік одягу, який має підкладку’ – (нддн.) *Поко'жушину да'їе с'ї на верх ко'жуха* [Шило, 211; пор.: СУМ I, 334];

2.2. ‘пошивка, наволочка (на подушку, перину)’ – (зак.) *вир'х (на заголовок, на парн'ух, на парну), вир'х (на перину, парну)* [ДЛАЗ 3, к. 349].

“Особливий спосіб просторової концептуалізації”, на думку Н. Пономарьової, представляє значення ‘верхів’я річки’, “зорієнтоване на синтез категорій вертикальності і горизонтальності. Одночасно актуалізуються дві системи координат: вертикальна, оскільки ідеться про частину річки, яка є над основним руслом, і горизонтальної, адже річка – це горизонтальна поверхня” [5, 12], пор. у джерелах: *воз верхъ рѣки* [МСДЯ, 466]; *рыбы привозять зъ верху (Днѣпра)* [СУМ XIV–XV 1, 167]; *штъ ѡстѣя ажъ до верхѡ* [СУМ XVI–XVII 3, 241]; *Святославъ пошолъ въ верхъ Оки реки и пришовиши сталь фрасовливый на устю реки* [Тимченко, 220]. В обстежених діалектах, як і в літературній мові, слово із цим значенням не збереглося.

Семантична структура одного слова, на відміну від лексико-семантичної чи тематичної груп лексики, може відобразити різні ідеографічні (предметно-понятійні) сфери. Поява нових компонентів семантичної структури, “розширення семантики, вторинна номінація ґрунтуються на встановленні інтегральних ознак, певної залежності між денотатами чи їх спільності. На певному етапі пізнання позамовної дійсності у свідомості мовлян об’єднуються у цілісність ті об’єкти, які на іншому етапі розвитку мови й мислення оцінюються як віддалені й незалежні один від одного, однак мова зберігає “пам’ять” про колишній зв’язок денотатів” [3, 34–35]. Аналізоване слово відповідно до зафіксованих значень може репрезентувати такі групи лексики, як: географічна (‘вершина гори’, ‘гора’, ‘верхів’я річки’), ботанічна (‘верхівка дерева, рослини’), господарська (‘пошивка’, ‘покришка, віко’), суспільно-політична (‘керівна особа’, ‘влада, керівництво’), будівельна (‘дах’, ‘купол, баня’, ‘горище’, ‘димар’), лісосплавна (‘тонший кінець колоди в секції плоту’), шевська (‘верхня частина чобота’, ‘надстопова шкіра чобота, черевика’), а також назви їжі (‘сметанка, вершки’), назви частин тіла (‘голова’, ‘маківка (голови)’) та ін.

Аналіз семантичної структури лексеми *верх* дав змогу не тільки зібрати й описати репертуар її компонентів, а й виявити напрями семантичних змін та окреслити низку важливих проблем, що стосуються дослідження семантики багатозначного слова, а саме:

1. Значення ‘гора; пагорб’ у дослідженні подано як похідне від ‘вершина гори’, це, зокрема, підтверджують засвідчені приклади. Проте слово *верх* сягає і.-є. **ц̥su-s* (іменник *и-основи*) від *цег-s-us (*s > x, -us > ь*) ‘підвищене місце’ [ЕСУМ 1, 361], що наштовхує на роздуми про “невторинність” цього значення.

2. У зразках діалектного мовлення інколи важко диференціювати значення ‘вершина гори’ і ‘гора’, наприклад: *П’їш’оу гук вер’хами й до’лами; Аж на тім вєрху є та файна квітка* [КСГГ]; *Арнітка <...> ростє верьхами на царинках* [ГС, 23]; *Без море, без гору, без верх надходят вісти* [Пиртей 1986, 23] та ін. Очевидно, носії говорів, особливо горяни, чітко не відокремлюють цих просторових понять. Таке “об’єднане” значення наводять деякі словники: [ГГ, 35 (‘гора; вершини гір’); Поляни, 282 (‘щовб, гора, верх гори’)]; ‘вершина; гора’ [КІР, 22], ‘*góra, szczyt, wierzchołek*’ [Janów, 254], ‘*góra (czegoś)*’, ‘*szczyt gógu*’ [SŁ, 139]; часом значення подано занадто загальноно – *верх* ‘верх’ [Словарь 1, 139; Головацкий, 394–395; Торунь, 197].

3. У цитатах слово *верх* неодноразово засвідчено із залежним словом – назвою об’єкта, наприклад: *на вєрх дѣла, до верха рѣки* [ССУМ 1, 167], *на вє(р)хѣ гори, на верху вєжи, верхъ писа(н)а, верхъ Всѣхъ Наѣкъ, на верхѣ тѣла* [СУМ XVI–XVII 3, 241–242], *верхъ пото́ка* [Головацкий, 394], *на вєрху голови* [ГС, 319 (за А. Онищуком)], *верх нидеї* [‘тірський хребет’] [ГС, 417 (за А. Онищуком)]. Діалектні записи засвідчують, що об’єкт у свідомості мовців здебільшого “закладений” у просторовій назві, а контекст його уточнює, зокрема: *Дуже с’рузума: вєрх* [‘вершкн’] *ізіла, а самокїшу лишїла* [Сокирниця, 37]; *Ни перебакєрюй так вєрх* [‘верхня частина копці’], *бо островá впа́ди* [СБГ, 396] та ін. Вживання слова *верх* без конкретизатора свідчить про семантичний зсув, коли *верх* позначає не тільки певну частину простору, а й сам об’єкт.

4. У семантичній структурі слова *верх* як один із базових компонентів виділено ‘верхній край’. Інколи в діалектних

словниках значення подано дещо узагальнено: ‘верх, верхній край, верхня частина чогось. *Набе'раї в і'д'ро 'йєблук з вер "хом* [СГРЯ, 167] (у цьому випадку, на нашу думку, з *вер "хом*, очевидно, репрезентує значення ‘із надлишком’); ‘вершина гори; верхня, найвища частина, край чого-небудь’ [Тилич, 40], прикладом якого слугує конструкція *през верхы* [Тилич, 40]; пор.: літ. з *верхом* ‘вище країв посудини, з надлишком’; *через верх* ‘у дуже великій кількості; надмірно’ [СУМ 1, 334].

Обсяг статті не дає змоги детально пояснити причини семантичних змін, шляхи формування компонентів значень, моделі “семантичної деривації” та ін.; це стане об’єктом подальших студій.

1. *Апресян Ю.Д.* Лексическая семантика (синонимические средства языка). М. 1974.

2. *Галактионова И.В.* Слова со значением пространственной ориентации: топологическая зона верха // Слово и язык. Сборник статей к 80-летию академика Ю.Д. Апресяна. М. 2011.

3. *Гриценко П.Ю.* Моделирование системы диалектной лексики. К. 1984.

4. *Иванов Вяч. Вс., Топоров В.Н.* Верх – низ // Иванов Вяч. Вс., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. М. 1974.

5. *Пономарева Н.В.* Семантический и словообразовательный потенциал имен топологических зон *верх / низ* (на материале русского литературного языка): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Кемерово. 2007.

6. *Толстой Н.И.* ‘Верх’ – ‘низ’ // Толстой Н.И. Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды. М. 1969.

7. *Трубачев О.Н.* Приемы семантической реконструкции // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции. М. 1988.

8. *Трубачев О.Н.* Реконструкция слов и значений // Вопросы языкознания. № 3. 1980.

9. *Флягина М.Ф.* *Верх* и *низ* как основные образы географического пространства (на материале географической лексики донских говоров) // Известия ВГПУ. № 6 (70). 2012.

10. *Lakoff G., Johnson M.* *Metaphors We Live By*. Chicago. 1980.

11. *Yastremska T.* The lexeme *верх*: its phonetic and semantic features, and derivative resources in south-western dialects of Ukrainian // *LingVaria*. R. X (2015). № 1 (19).

Березові *Негрич М.* Скарби гуцульського говору: Березові. Львів. 2008.

Білецький-Носенко *Білецький-Носенко П.* Словник української мови. К. 1966.

ГГ	<i>Гуцульські говірки. Короткий словник / За ред. Я. Закревської. Львів. 1997.</i>
ГКБ	<i>Горбач О. Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина). Мюнхен. 1973.</i>
Головацкий	<i>Головацкий Я.Ф. Материалы для словаря малорусского наречия // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. Т. 10. Пряшів. 1982.</i>
ГС	<i>Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г. Гуцульські світи: Лексикон. Львів. 2013.</i>
ДС	<i>Добрилове Євангеліє 1164 р. / Упор. Ю. Осінчук. Львів. 2012.</i>
ДЛАЗ	<i>Дзедзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України: Лексика. Ч. 3. Ужгород. 1993.</i>
ЕСУМ	<i>Етимологічний словник української мови: в 7 т. Т. 1–6. К. 1982–2012.</i>
Желеховский	<i>Желеховский Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар: у 2 т. Т. 1. Львів. 1885.</i>
ЗА	<i>Записи авторки.</i>
КІПР	<i>Піпаши Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської обл.). Ужгород. 2005.</i>
КСГГ	<i>Картотека “Словника гуцульських говірок” / Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України.</i>
Матіїв	<i>Матіїв М. Словник говірок Центральної Бойківщини. К.; Сімферополь. 2013.</i>
МСДЯ	<i>Срезневський І. Материалы для словаря древнерусского языка: в 3 т. Т. 1. СПб. 1893.</i>
Онишкевич	<i>Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Ч. 1. К. 1984.</i>
Пиртей 1986	<i>Пиртей П. Словник лемківської говірки: матеріали для словника. Івано-Франківськ. 1986.</i>
Поляни	<i>Горбач О. Мармароська говірка й діалектний словник с. Поляни над р. Русковою (Румунія) // Горбач О. Зібрані статті. Т. 8: Історія мови. Діалектологія. Лексикологія. Мюнхен. 1997.</i>
Росішка	<i>Грицак М. Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство в текстах). Львів. 2008.</i>
Сабадош 1997	<i>Сабадош І. Лісосплавна лексика українських Карпат // Український діалектологічний збірник. Кн.3: Пам’яті Тетяни Назарової. К. 1997.</i>
СБ	<i>Гнатюшак Ю. Слова з Болехова (рукопис).</i>
СБГ	<i>Словник буковинських говірок / За ред. Н.В. Гуївчанюк. Чернівці. 2005.</i>

СГРЯ	<i>Астаф'єва М.М., Воронич Г.В.</i> Словник гуцульських говірок Річки та Яворова: у 4 кн. Кн. 1: А–Ж. Івано-Франківськ. 2014.
Словарь	<i>Словарь української мови: в 4 т. / За ред. Б. Грінченка.</i> Т. 1. К. 1907–1909.
Сокирниця	<i>Сабадош І.В.</i> Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород. 2008.
ССУМ	<i>Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / Укл.: Д.Г. Гринчишин, У.Я. Єдлінська, В.Л. Карпова та ін.</i> Т. 1. К. 1977.
СУМ	<i>Словник української мови: в 11 т.</i> Т. 1. К. 1970.
СУМ XVI–XVII	<i>Словник української мови XVI – перша половина XVII ст.</i> Вип. 3. Львів. 1996.
Тилич	<i>Турчин С.</i> Словник села Тилич на Лемківщині. Львів. 2011.
Тимченко	<i>Тимченко Є.</i> Історичний словник українського язика. Зош. 1–2. Х.; К. 1930–1932.
Торунь	<i>Николаев С.Л., Толстая М.Н.</i> Словарь карпатоукраинского торуньского говора (с грамматическим очерком и образцами текстов). М. 2001.
Франко	<i>Галицько-руські народні приповідки: у 3 т. / Зібр., упор. І. Франко.</i> Т. 1–3. Львів. 2006–2007.
Шило	<i>Шило Г.</i> Надністрянський регіональний словник. Львів. 2008.
AGB	<i>Atlas gwar bojkowskich.</i> Т. 5. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk. 1985.
Janów	<i>Janów J.</i> Słownik huculski / Oprac. i przygot. do druku J. Rieger. Kraków. 2001.
Rudnyc'kyj	<i>Rudnyc'kyj J.</i> An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language. V. I. P. 1–10. Winnipeg. 1962–1972.
Skok	<i>Skok P.</i> Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Kn.1 (A–J). Zagreb. 1971.
SŁ	<i>Rieger J.</i> Słownictwo i nazewnictwo Łemkowskie. Warszawa. 1995.
St	<i>Studia nad dialektologią ukraińską i polską. Z materiałów b. Katedry Języków Ruskich UJ / Opracował i przygotował do druku M. Karaś // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego.</i> CCCLXXVI. Kraków; Warszawa. 1975.
Šišková	<i>Šišková R.</i> Areálová studie slovní zásoby rusinských nářečí východního Slovenska. Diferenční slovník. Praha. 2009.

DYNAMICS OF SEMANTIC STRUCTURE
OF THE LEXEME *ВЕРХ* IN THE UKRAINIAN
SOUTH-WESTERN DIALECTS

The paper deals with the analysis of the semantic structure of the lexeme *верх*. On the basis of historical and dialectal sources of south-western dialects the elements of semantic structure of the lexeme *верх* are revealed and systematized. Three semantic groups are highlighted that are united around semantic centres: I. 'the upper part'; II. 'the end; the top' and III. 'surface'. These centres are the base for other meanings forming. The scheme that represents the directions of the semantic changes of this lexeme with indicating a particular historical period is made. The main problems in the study of the semantic structure of the lexeme *верх* are represented in the article.

Key words: lexeme, meaning, semantic evolution, Ukrainian south-western dialects.

УДК 81'28

Д 44

Д44 Діалекти в синхронії та діахронії. Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекології / Відп. ред. П.Ю. Гриценко. – К.: КММ, 2017. – 518 с.

Рецензенти:

С.О. Соколова, *доктор філологічних наук, професор*;

В.В. Леснова, *кандидат фізіологічних наук, доцент*

ISBN 978-966-1673-36-5

У книзі вміщено матеріали Міжнародної наукової конференції “Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекології. До 30-річчя Чорнобильської трагедії” (Київ, 11–12 квітня 2016 р.), присвяченої проблемам сучасної слов’янської діалектології. Розглянуто теоретичні та практичні питання, пов’язані з різноаспектним дослідженням говірок Чорнобильської зони; висвітлено проблему міжмовної й міждіалектної взаємодії; окреслено особливості аналізу новожитих та острівних говірок; описано зв’язок лексики діалектів із мовною картиною світу діалектоносіїв; наголошено на важливості використання фольклорних та етнографічних матеріалів, давніших наукових розвідок як цінного джерела відомостей про різні структурні рівні говірок, їх динаміку.

Для науковців, викладачів, студентів.

The book contains materials of the International Scientific Conference “Transformation of Dialectal Continuum and Problems of Linguoecology. In Commemoration of the 30th Anniversary of Chernobyl Disaster” (Kyiv, 11–12 April 2016) dedicated to relevant issues of modern Slavic dialectology. Scientific articles deals with theoretical and practical issues connected with different aspects researching of Chernobyl zone dialects. The problem of interlingual and interdialectal interaction and its consequences are highlighted. Specific features of the analysis of newly-formed, insular dialects are characterized. The connection of dialectal lexicon with dialect speakers’ language picture of world is described. On the importance of using of folkloric and ethnographic materials, older scientific studies as universal resources of information about different dialect structural levels is emphasized.

The book is intended for scientists, teachers and students.

Редколегія:

П.Ю. Гриценко, *д. філол. н., професор* (відп. ред.);

Н.С. Вербич, *к. філол. н.* (відп. секретар); Л.В. Рябець, *к. філол. н.*; Г.С. Кобиричка, *к. філол. н.*; М.В. Поїстогова, *к. філол. н.*; М.М. Ткачук, *к. філол. н.*;

Л.Я. Колеснік, *к. філол. н.*; О.М. Холодбон; І.В. Пустовіт.

Інститут української мови НАН України © 2017
Автори © 2017, (МТОВ “КММ”) © 2017

Наукове видання

ДІАЛЕКТИ В СИНХРОНІЇ ТА ДІАХРОНІЇ.
Трансформація діалектного континууму
і проблеми лінгвоекології

Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України

Відповідальний редактор: П.Ю. Гриценко

Художній редактор: Л.М. Чуприна

Технічний редактор: І.П. Тарасов

Комп'ютерна верстка: І.І. Тарасов

Підписано до друку 04.12.2017. Формат 60х90/16.
Друк офсетний. Папір офсетний. Ум. др. аркушів 32,38.
Обл.-вид. арк. 32,38. Шрифт Times. Наклад 250 прим.

Видавництво ТОВ “КММ”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2373